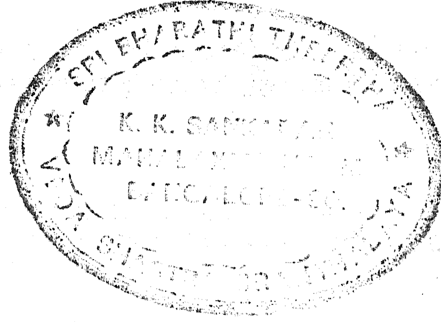
REPRODUCTION OF EARLIE EDITION OF THE SABDARTHACINTAMANIH

शब्दार्थचिन्तामणिः

ŚABDĀRTHACINTĀMAṆIH

द्वितीय खण्ड

ब्राह्मावधूत श्रीसुखानन्दनाथः

प्रिन्टवैल

जयपुर- 302 004

षा ॥ अस्त्रविशेषे । प्रहरणे ॥ पुटभेदे । जलावर्त्ते ॥ ग्रामजाले ॥ तगरपुष्पे ॥ महाभारतप्रसिद्धे व्यूहविशेषे ॥ तैलयन्त्रे ॥ मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञाख्येषु शरीरस्थेषु षट्सु ॥ सर्वतोभद्रादौ । देवार्चाधारयन्त्रे ॥ मन्त्रदीक्षोपयोगिष्वकडमादिषु ॥ श्रीचक्रे ॥ कौलिकानां हितार्थाय श्रीसदाशिवोक्तेषु महाचक्रादिपञ्चसु ॥ यथा । श्रीश्वरउवाच । चक्रं पञ्चविधंप्रोक्तं श्रीतन्त्रेरुद्रयामले । विधिनापूजिते चक्र सौख्यमोक्षफलंलभेत् ॥ महाचक्रंचक्रराजं दिव्यचक्रंतथापरम् । वीरचक्रं चतुर्थञ्चपशुचक्रञ्चपञ्चममिति ॥ पञ्चचक्रे सकामानामधिकारः । यथा । राजचक्रं राज्यदं स्यात् महाचक्रन्तु मोक्षदम् । देवत्वदं देवचक्रं वीरचक्रन्तु सिद्धिदम् ॥ पशुचक्रन्तु दारिद्र्यदुःखशोकामयप्रदम् । कापथ्येदक्षिणाहीने सर्वचक्रन्तु निष्फलमिति ॥ सकामाश्चैव निष्कामाद्विविधा भुविमानवाः । मुद्राश्रयाः कामिनोये तेषामत्राधिकारिता ॥ * ॥ ब्रह्मज्ञानायतु प्रोक्तं भैरवीचक्रमुत्तमम् ॥ ब्रह्मज्ञानयुतानान्तुतत्त्वचक्रेऽधिकारिता ॥ यथोक्तं श्रीमहानिर्वाणे । नाचाधिकारः सर्वेषां ब्रह्मज्ञान् साधकान् विना । परब्रह्मोपासकाये ब्रह्मज्ञा ब्रह्मतत्पराः । शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीला दृढव्रताः । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मा स्तएवात्राधिकारिणः ॥ ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञे ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्वविदां पुंसांतत्त्वचक्रे ऽधिकारिता ॥ सर्वंब्रह्ममयं भावश्चक्रे ऽस्मिंस्तत्त्वसंज्ञके । येषामुत्पद्यते देवि त एवतत्त्वचक्रिणइति ॥ छन्दोविशेषे । यथा । कुण्डलकलितनगणमिहचितयंगन्धकुसुमरसविरचय वलयम् । चक्रमुरगपतिवरपरिगणितं षोडशकल मतिसुललितभणितम् ॥ सुन्दरि नभसि जलदचयरुचिरे देहिनयनयुग मतिघनचिकुरे । मान मिहहि जहि जलधरसमये किन्तव भवति हृदय मिद मदयेदिति ॥ क्रियतेऽनेन । घञर्थे कः । के कृञादीनामितिडित्त्वम् ॥ अर्द्धर्चादिः ॥

चक्रकः । त्रि । तर्कविशेषे ॥ अन्योन्याश्रयमेवावर्त्तितं चक्रकं भवति । स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षित्वनिबन्धनेऽनिष्टप्रसङ्गे । चतुष्कवादावपि स्वस्य

स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षितत्वसत्त्वाभ्याधिक्यम् ॥ अस्यात्माश्रयवत् चैविध्यम् ॥ अपिचास्यलक्ष्म ं यथा। स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षितत्त्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वमिति ।अपेक्षाच अत्पात्वुत्पत्तौ स्थितौच ग्राह्या ।तत्राद्या यथा ।एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यंस्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् ।द्वितीया यथा ।घटोयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घट जन्यजन्यभिन्नः स्यात् ।तृतीया यथा ।घटोयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति ।इतितर्कशास्त्रम् ॥

चक्रकारकम् ।न। व्याघ्रनखाख्यगन्धवस्तुनि ।करजे ॥ चक्रस्यकारकम्॥

चक्रकुल्या ।स्त्री ।पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रगजः ।पुं ।चक्रमर्दे ॥

चक्रगण्डुः ।पुं ।वर्त्तुलाकारोपधाने ।चातुरे ।गालसिहाना गोलसिर्हाना इतिचभाषा ॥

चक्रगदाधरः ।पुं ।परमात्मनि वासुदेवे ॥ मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् ।धारयन् लोकरक्षार्थं गुप्तश्चक्रगदाधरः॥ चक्रगदे धरति ।धृञ्० ।पचाद्यच् ॥ चक्रगद्योर्धरोवा ॥

चक्रगुच्छः ।पुं ।अशोकपादपे ॥

चक्रजीवकः ।पुं ।कुलाले ।कुम्भकारे ॥ चक्रं जीवनमस्य ॥

चक्रदंष्ट्रः ।पुं ।शूकरे ॥

चक्रदन्ती ।स्त्री ।दन्तीवृक्षे ॥

चक्रदन्तीवीजम् ।न ।जयपाले ॥

चक्रधरः ।पुं ।अजे ।विष्णौ ॥ अहौ ।सर्पे ॥ त्रि ।चक्रिणि ॥ ग्रामजालिनि ॥ धरति ।धृञ्० ।अच् ।चक्रस्यधरः ॥ चक्रंधारयतिवा ।अच् वा हृस्वकाशिलुक् ॥

चक्रधारणम् ।न ।अक्षे ।रथावयवे काष्ठविशेषे ॥

चक्रधारा ।स्त्री ।प्रधौ ॥ चक्रस्यधारा ॥

चक्रनखः ।पुं ।व्याघ्रनखाभिधेगन्धद्रव्ये ॥

चक्रनदी ।स्त्री ।गण्डक्याम् ॥

चक्रनामा ।पुं ।माक्षिकधातौ ॥

चक्रनायकः ।पुं ।व्याघ्रनखे ॥

चक्रपद्माटः ।पुं ।दद्रुघ्ने ॥

चक्रपरिव्याधः ।पुं ।आरग्वधवृक्षे ॥

चक्रपर्णी ।स्त्री ।पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रपाणिः ।पुं ।विष्णौ ।नारायणे ॥ चक्रं पाणौ यस्य सः ।प्रहरणार्थेभ्यःपरे निष्ठासप्तम्याविति सप्तम्याःपरत्वम् ॥

चक्रपादः ।पुं ।रथे ॥ गजे ।हस्तिनि ॥

चक्रपुष्करिणी । स्त्री । मणिकर्णिकायाम् ॥

चक्रफलम् । न । अस्त्रविशेषे । अट्टने ॥

चक्रबन्धः । पुं । चित्रकाव्यविशेषे ॥

चक्रबन्धुः । पुं । } रवौ ॥
चक्रबान्धवः । पुं । }

चक्रभृत् । पुं । विष्णौ ॥

चक्रभेदिनी । स्त्री । रात्रौ ॥

चक्रभ्रमः । पुं । } कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रे । चक्राकारे शस्त्रोत्तेजनयन्त्रे । शाणे ॥
चक्रभ्रमिः । स्त्री । }

चक्रमण्डली । पुं । अजगरसर्पे ॥

चक्रमर्दः । पुं । चकवँड इति कसौँदी इतिच भाषाप्रसिद्धे क्षुपविशेषे । दद्रुघ्ने । एडगजे ॥ चक्रमर्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥ हन्त्युष्णं तत् फलं कुष्ठकण्डुदद्रुविषानिलान् । गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥ चक्रं दद्रुं मृद्नाति । मृद चोदे । कर्मण्यण् ॥

चक्रमर्दकः । पुं । चक्रमर्दे ॥ स्वा० कन् ॥

चक्रयानम् । न । असाङ्ग्रामिके रथे । पुष्परथे ॥

चक्रयानकम् । न । चक्रयाने ॥

चक्ररदः । पुं । शूकरे ॥

चक्रलक्षणः । पुं । विष्णौ ॥ रथे ॥

चक्रलक्षणा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

चक्रलताम्रः । पुं । वट्टरसालवृक्षे ॥

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । मुस्ताविशेषे ॥ चक्रं लाति । ला० । आत इति कः ॥

चक्रवर्त्ती । पुं । समुद्रपरिष्टतायाः सर्वभूमेरीश्वरे । सार्वभौमे ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वर्त्तितुं चक्रं सैन्यं वर्त्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं वा शीलमस्य । सुपीतिणिनिः ॥ अवश्यं वा चक्रं वर्त्तयति । आवश्यके णिनिः ॥ वास्तूके ॥ डगणे मध्यगुरोः । ऽ । संज्ञायाम् ॥ चि । चक्रवद्वर्त्तिनि ॥

चक्रवर्त्तिनी । स्त्री । जन्याम् । जतूकायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

चक्रवाकः । पुं । कोकपक्षिणि । चकवा इति भाषा ॥ अस्य मांसं लघु स्निग्धं बलप्रदमुदाहृम् ॥ चक्रशब्देन उच्यते । वचपरिभाषणे । घञ् । न्यङ्क्वादिः ॥

चक्रवाकी । स्त्री । चक्रवाकस्य विहङ्ग्याम् । चकवा इति भाषा ॥ जातेरितिङीष् ॥

चक्रवाटः । पुं । क्रियारोहे ॥ शिखातरौ ॥ पर्यन्ते ॥ मेरोर्मस्तकसमीपे लोकपालाश्रयभूतायां मष्टादशसहस्रयोजनविस्तीर्णायां नेमौ ॥

चक्रवाडः । पुं । लोकालोकाख्यपर्वते ॥ चक्राकारेण वाडते । वाडृआप्लाव्ये । अच् ॥ न । चक्रवाले । मण्डले ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वलवेष्टने । कर्मण्यण् । डलयोरैकत्वम् ॥

चक्रवातः । पुं । वात्यायाम् । ववूरा इति भाषा ॥

चक्रवालः । पुं । लोकालोकपर्वते ॥ न । मण्डलाकारेण परिणतसमूहे । मण्डले ॥ चक्राकारेण वलते । वल संवरणे । अच् । अन्येषामपीतिदीर्घः ॥ यद्वा । भावेघञिवालः । चक्रमिववालोऽस्य ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वलवेष्टने । कर्मण्यणुवा ॥ चक्रवालमस्याऽस्तीतिवा । अर्शआद्यच् ॥

चक्रवृद्धिः । स्त्री । यत्वृद्धिरूपधनंदातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीतिस्वीकरोति तत्तयावृद्धिःसा । सूदकासूद इति भाषा ॥ वृद्धेरपि पुनर्वृद्धि श्चक्रवृद्धि रुदाहृतेति नारदः ॥

चक्रव्यूहः । पुं । युद्धार्थं मण्डलाकारेण सैन्यरचनायाम् ॥

चक्रशल्या । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥

चक्रसंभ्रम् । न । वङ्गे ॥

चक्रसम्बरः । पुं । बुद्धभेदे । वज्रटीके ॥

चक्रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

चक्राङ्गः । पुं । श्वेतगरुति । हंसे ॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य ॥ रथे ॥ चक्रमङ्गमस्य ॥

चक्राङ्गा । स्त्री । सुदर्शनाख्यां लतायाम् ॥

चक्राङ्गी । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ हिलमोचिकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वृषपर्ण्याम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥ चक्राकारमङ्गमस्याः । गौरादित्वान्ङीष् ॥ हंस्याम् ॥

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये ॥ धूर्त्ते ॥ दीनारे ॥

चक्राधिवासी । पुं । नारङ्गवृक्षे । किर्मीरत्वचि ॥

चक्रावर्त्तः । पुं । घूर्णने ॥

चक्राह्वः । पुं । चक्रमर्द्दे ॥

चक्रिकः । पुं । घटिके । घटिकावादके ॥ चक्रंवाद्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ॥

चक्रिका । स्त्री । दुरुयोगे ॥ घृणावर्त्ते ॥ जानुनि ॥ चक्की इतिभाषा प्रसिद्धे द्रव्यस्वरूपे ॥

चक्री । पुं । जालिकभिदि ॥ कोके ॥ कुलाले ॥ अहौ ॥ सूचके ॥ वैकुण्ठे । नारायणे ॥ चक्रं ममस्तत्वात्मकं सुदर्शनाख्य मस्यास्ति इनिः ॥ चक्रवर्त्तिनि ॥ चक्रमर्द्दे ॥ तिनिशे ॥

व्यालनखे ॥ काके ॥ खरे ॥ त्रि । चक्रविशिष्टे ॥ चक्रमस्यास्ति । अतइनिठनाविति इनिः ॥ चक्रयुक्तरथादियानारूढे ॥

चक्री । स्त्री । चक्की इतिसर्वजनप्रसिद्धायां चूर्णपेषण्याम् । जाँता इति भाषा ॥

चक्रीवान् । पुं । गर्द्दभे ॥ चक्रवङ्क्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् । आसन्दीवदितिसाधुः ॥ चक्रीवान्नाम राजापि ॥

चक्रुः । पुं । कर्त्तरि ॥ करोति । डुकृञ्० । कृभ्रश्चेति चकारात्कुःप्रत्ययोधातोर्द्वित्वञ्च ॥

चक्रेश्वरी । स्त्री । जिनानांविद्यादेवी विशेषे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चक्षणम् । न । अवदंशे । मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्ये । चखना इति भाषा ॥

चक्षाः । पुं । वृहस्पतौ ॥ उपाध्याये ॥

चक्षुःश्रवाः । पुं । सर्पे ॥ चक्षुःश्रवःकर्णोऽस्य । सान्तः ॥

चक्षुर्वहनम् । न । मेषशृङ्गीवृक्षे ॥

चक्षुष्यः । पुं । केतके ॥ पुण्डरीकवृक्षे ॥ शोभाञ्जनवृक्षे ॥ रसाञ्जने ॥ न । सौवीराञ्जने ॥ खर्परीतुत्थे ॥ प्रपौण्डरीके । स्थलपद्मे ॥ त्रि । प्रियदर्शने ॥ अचिह्निते ॥ चक्षुषादर्शनीये ॥ चक्षुषेहितम् । शरीरावयवाद्यत् ॥

चक्षुष्या । स्त्री । कुलत्थिकायाम् ॥ सुभगायाम् ॥ अजशृङ्ग्याम् ॥ अरण्यकुलत्थिकायाम् ॥ चक्षुषेहिता । यत् । टाप् ॥

चक्षुः । न । लोचने । नयने । नेत्रे । रूपग्रहणलिङ्गेन्द्रिये । रूपप्रकाशके ॥ उद्भूतरूपं नयनस्यगोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसङ्ख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणमुक्तम् ॥ क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम् । गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोरिति कारिकावली ॥ पाणिभ्यांन स्पृशेच्चक्षु चक्षुषी नैकपाणिनेतिकर्मलोचनम् ॥ चष्टे पश्यत्यनेन चक्षतेरूपमनुभवत्यनेन वा । चक्षिङ्० । चक्षेःशिच्चेत्युसिः । शित्त्वादनार्द्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥ मेषशृङ्गी वृक्षे ॥

चङ्कुरः । पुं । स्यन्दने । रथे ॥ वृक्षे ॥ न । धोरणे । यानमात्रे ॥ चङ्कति । चकिः सौत्रः । मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥

चङ्क्रमणम् । न । अतिशयभ्रमणे । इतस्ततो भ्रमणे ॥ पुनः पुनर्भ्रमणे ॥ अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गु

णाः। आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियशुद्धिकारित्वम्॥ सदोपानद्धितपादत्वक्क्रमगुणाः। अनारोग्यत्वम्। अनायुष्यत्वम्। इन्द्रियदृष्टिनाशित्वञ्चेति राजवल्लभः॥

चङ्गः। त्रि। शोभने॥ दक्षे॥ इति मेदिनी॥

चचेण्डा। स्त्री। फललताविशेषे। वृहत् फले॥

चञ्चः। पुं। पञ्चाङ्गुले॥ चञ्चति। चञ्चु गतौ। पचाद्यच्॥

चञ्चत्। त्रि। देदीप्यमाने॥

चञ्चत्पुटः। पुं। तालप्रभेदे॥ ताले चञ्चत्पुटेत्रेयं गुरुद्वन्द्वं लघुप्लुतम्॥

चञ्चरी। स्त्री। तिन्तिडीवृते॥ भ्रमर्याम्॥

चञ्चरीकः। पुं। भ्रमरे। षट्पदे॥ चञ्चति। चञ्चु०। पर्फरीकादित्वात् साधुः॥ चरति वा। चर०। पर्फरीकादित्वादीकन् चरेर्नुमच॥

चञ्चलः। पुं। कामुके॥ अनिले॥ त्रि। अस्थिरे। सदाचलनस्वभावे। लोले। तरले॥ कदाचिच्चञ्चलासती। चञ्चति। चञ्चु०। बाहुलकात् अलच्॥

चञ्चला। स्त्री। लक्ष्म्याम्॥ तडिति॥ पिप्पल्याम्॥ वर्णवृत्तविशेषे। यथा। तूर्यतालपञ्चिराजमेकहारनायकेन चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन। वर्णिता ऽतिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन चञ्चलाचकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन॥ यथा। आलियाहि मञ्जुकुञ्जगुञ्जितालिलालिते नभास्करात्मजाविराजिरम्यतीरकाननेन। शोभिते स्थले स्थितेन सङ्गता यदूत्तमेन माधवेन भाविनी तडिल्लतेव नीरदेनेति॥ चञ्चनम्। चञ्चु०। घञ्। चञ्चं लाति। ला०कः॥

चञ्चा। स्त्री। नलनिर्माणे। नलनिर्मिते। चांच इतिगौडभाषा॥ तृणनिर्मितपूरुषे। बजूका इतिभाषा॥ चञ्चति। चञ्चु०। अच्। टाप्॥ चञ्चेव मनुष्यः। लुम्मनुष्य इति कनोलुप्॥

चञ्चुः। पुं। नाडीचशाके॥ व्यडम्बके। रक्तैरण्डे॥ एरण्डसामान्ये॥ चुद्रचञ्चुवृक्षे॥ स्त्री। पक्षिणामोष्ठे। त्रोट्याम्। चूंच इति भाषा॥ चञ्चति। चञ्चु०। बाहुलकादुः॥ चिञ्चुकायाम्। चेंचूनाडीतिख्याते॥ चञ्चुःशीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा। धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता॥ पत्रशाकविशे

षे। विजलायाम्। चीरपत्रिकायाम्॥

चञ्चुका। स्त्री। चञ्चौ। पक्षिणामोष्ठे॥

चञ्चुपत्रः। पुं। सुशाके। विजलायाम्॥

चञ्चुभृत्। पुं। स्त्री। } खगे। पक्षिणि॥
चञ्चुमान्। पुं। स्त्री। }

चञ्चुरः। पुं। चञ्चुशाके॥

चञ्चुसूचिः। पुं। } सुगृहे। पीततुण्डे। बया इतिभाषा॥
चञ्चुसूचिकः। पुं। }
चञ्चोः सूचिरस्य। स्वार्थे कः॥

चञ्चूः। स्त्री। चञ्चुवत्। चोञ्चाम्॥ ऊङुतः॥

चञ्चूकः। पुं। चेंचू इतिप्रसिद्धे शाके॥

चटकः। पुं। कलविङ्के। गृहनीडे। चिडा इतिभाषा॥ चटति भिनत्ति गृहीतधान्यादिकं मुखेन। चटभेदने। पचाद्यच्। तस्मात् स्वार्थे कः॥

चटकका। स्त्री। चटकायाम्। चटकिकायाम्॥ उदीचामातःस्थानइति पक्षेइदादेशाभावः॥

चटका। स्त्री। चटकस्यस्त्रियाम्॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्ये। चिडिया इतिभाषा॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटकायाऐरक्। स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः। तत्र टावन्तात् तद्धितेलुप्ते लुक्तद्धितलुकीतिटापोलुकि पुनरजादिलक्षणष्टाप् सच जातिलक्षणस्यङीषोबाधइति भावः॥ नचात्रप्रत्ययस्थादितीकारः शङ्क्यः चटकायाऐरगितिलिङ्गादजादिषु निपातनाद्वात्तदप्रवृत्तेः। क्षिपकादित्वान्नेत्त्वमितितुयुक्तम्। पुंयोगलक्षणो जातिलक्षणो वा ङीष् अजादिपाठाद्बाध्यते॥ श्यामास्यपक्षिणि॥

चटकाशिरः। न। पिप्पलीमूले॥ चटकायाःशिरइव॥

चटकिका। स्त्री। चटककायाम्॥ उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः इतिपक्षेइदादेशः॥

चटु। अ। प्रियेवाक्ये॥

चटुः। पुं। चटौ। प्रियेवाक्ये॥ व्रतिनामासने॥ पिचण्डे। उदरे॥ चटति। चट०। मृगय्वादित्वात् कुः॥

चटुलः। त्रि। चञ्चले॥ शोभने॥ चटति। बाहुलकादुलच्॥ मत्वर्थे सिध्मादित्वाल्लच्वा॥

चटुला। स्त्री। विद्युति॥ अजा० टाप्॥

चटुलोलः। त्रि। चाटुलेले। सुचञ्चले॥ इति हारावली॥

चट्टलम्। न। सिद्धपीठविशेषे॥ यथा। चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः। व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्रदेवता। विशेषतः कलियुगे वसामिचन्द्रशेखरे। इति॥

चणकः । पुं । शस्यविशेषे । हरिमन्थे ॥ चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः । लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥ सचाङ्गारेणसम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः । आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तितः ॥ शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद्वातकुष्ठप्रकोपनः । स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरोऽहितः ॥ आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तरक्तहरोहिमः ॥ * ॥ हरितार्द्रचणकरन्धनम्तु । सुहरितहरिमन्थः क्षोदभिन्नो नवाग्रैः प्रथम मुदकसिक्तो वेसवारेणसिद्धः । लवणमरिचसङ्गान् तैलहिङ्गुप्रसिक्तः शिखरयति विभोक्तुर्जाठरं मन्दवह्निम् ॥ छोलाभिधानकफलं परिगृह्य शुद्धं तप्ते घृते सुललितक्वथितोषणाभ्याम् । संसाधितं सुरभितं शुचिरामठेन जिह्वातले विशतिनित्यमतिप्रकामम् ॥ चणयते । चणदाने । क्वुन् ॥ मुनिविशेषे ॥

चणकरोटिका । स्त्री । चणकमुद्रायाम् ॥ चाणक्यरोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुद्गुरुः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥

चणकशाकम् । न । स्वनाम्ना प्रसिद्धे शाके ॥ रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् । अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुद्दन्तशोथहृत् ॥ सुकृत्तं चाणकं शाक मम्लतक्रेण साधितम् । सहिङ्गुलवणेतप्ते भर्जितंरामठान्वितम् ॥ क्षाराम्लभावसहजा स्वणकप्रवालाः सम्मर्दितामरिचसैन्धवशृङ्गवेरैः । सन्चूर्णिताः कटुकतैलयुतैः सुपक्वैर्भृष्टैःसुहिङ्गुचणकैः परिदत्तवासाः ॥

चणकात्मजः । पुं । वात्स्यायनमुनौ ॥

चणकाम्लम् । न । चणकक्षारे ॥ चणकाम्लक मत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् । लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

चणकाम्लवाः । न । चेन्नस्यफलवच्चणकपत्रशिशिरवारिणि ॥

चणद्रुमः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे ॥

चणपत्री । पुं । रुदन्तीवृक्षे ॥

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । गोदुग्धायाम् ॥

चण्डः । पुं । तिन्तिडीवृक्षे ॥ यमकिङ्करे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । तीक्ष्णे ॥ त्रि । अतिकोपने ॥ तीव्रे ॥ तीक्ष्णवति ॥ चण्डते । चडिकोपे । पचाद्यच् ॥ चमति । चमुअदने । चणति वा । चणदाने । अमन्ताड्डः ॥

चण्डता । स्त्री । उग्रतायाम् ॥ भावे तल् ॥

चण्डनायिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥

चण्डमुण्डी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ यथा । चण्डमुण्डी महास्थाने दण्डिनी परमेश्वरीति ॥

चण्डरुद्रिका । स्त्री । विद्याविशेषे ॥

चण्डवती । स्त्री । चण्डीविशेषे ॥

चण्डवृष्टिप्रतापः । पुं । दण्डकविशेषे । यथा । यदिह नयुगलं ततः सप्तरेखा स्तदा चण्डवृष्टिप्रतापो भवेद् दण्डकः । यथा । प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रतापाकुलं गोकुलम् सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया । कमलनयन रक्षरक्षेतिगर्ज्जत्वसन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दितो गलद्भिन्नधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वद्गति ॥

चण्डा । स्त्री । धनहरीद्रुमे । चोरनामगन्धद्रव्ये ॥ शङ्खपुष्प्याम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषे ॥ लिङ्गिनीलतायाम् ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ आखुपर्ण्याम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ पद्मावतीनद्याम् ॥ टाप् ॥

चण्डांशुः । पुं । सूर्ये ॥ चण्डाः अंशवो यस्य सः ॥

चण्डातः । पुं । करवीरे ॥ चण्डमतति । अत० । कर्मण्यण् ॥

चण्डातकः । पुं । न । अर्द्धोरुके । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तेवस्त्रे ॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । अत० । क्वुन् ॥

चण्डालः । पुं । शूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्ने । प्लवे । मातङ्गे । दिवाकीर्त्तौ । श्वपचे । न्तेवासधमे ॥ चण्डते । चडि० । पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥

चण्डालकन्दः । पुं । कन्दविशेषे ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । चण्डालवीणायाम् । कण्डोलवीणायाम् । किङ्गरीतिभाषा ॥ चण्डालस्यवल्लकी ॥

चण्डालिका । स्त्री । किन्नरायाम् ॥ उमायाम् ॥ ओषधीभेदे ॥

चण्डिः । स्त्री । चण्ड्याम् ॥ चण्डति । चडि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

चण्डिका । स्त्री । भवान्याम् । चण्ड्याम् ॥ अस्याःस्थानममरेशे ॥ चण्डे.कर्त्तरिण्वुल् । ह्रस्वम् ॥

चण्डिकेश्वरः । पुं । शिवे ॥

चण्डिमा । पुं । चण्डत्वे ॥ चण्डस्य भावः । पृथ्० इमनिच् ॥

चण्डिलः । पुं । रुद्रे ॥ वास्तूकशाके ॥ ना

पिते ॥

चण्डिला । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चण्डी । स्त्री । कात्यायन्याम् । दुर्गायाम् ॥ हिंस्रायांनार्याम् ॥ कोपनायां योषिति ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्ते श्रीदेवीमाहात्म्ये ॥ अतिजगतीसंज्ञकत्रयोदशाक्षरावृत्तिविशेषे । यथा । नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥ जयति दितिजरिपुताण्डवलीला कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥ चण्डति । चडिकोपे । पचाद्यच् । षड्गादिभ्यश्चेतिङीष् ॥

चण्डीकान्तः । पुं । सदाशिवे ॥ चण्ड्याःकान्तः ॥

चण्डीकुसुमः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे ॥

चण्डीशः । पुं । शिवे ॥

चण्डुः । पुं । उन्दुरौ ॥

चतुःपत्री । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदिनि ॥

चतुःपर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् ॥

चतुःपला । स्त्री । नागबलायाम् ॥

चतुःपुण्ड्रः । पुं । भिण्डावृक्षे ॥

चतुःशालम् । न । सञ्जवने । अन्योन्याभिमुखगेहचतुष्टयगृहे ॥ चतस्रः शालाःसमाहृताः । आवन्तोवेतिक्लीबत्वम् ॥ पक्षेचतुःशाली ॥

चतुःषष्टिः । स्त्री । कलाभेदे । कलानाम्न्युपविद्यायाम् ॥ सङ्ख्याभेदे । चौसठ इतिभाषा ॥ बहुव्रीहि । तद्भेदे ॥ चतुरधिकाषष्टिः ॥

चतुःसमम् । न । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपे ॥ औषधविशेषे ॥ यथा । लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानीचचतुः समम् । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदिशोषनुत् ॥ अन्यच्च । जातीफलं चिदशपुष्पसमन्वितञ्च जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् । चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा आमातिसार मखिलं गुरु हन्ति शूलमिति ॥

चत्वारः । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । चार इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा । चत्वारोवेदाः । चतस्रः स्त्रियः । चत्वारिफलानि ॥ चतति चत्यते वा । चतेयाचने । चतेरुरन् ॥

चतुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ न । हस्तिशालायाम् ॥ त्रि । नेत्रगोचरे ॥ चटुकारे ॥ कार्यकुशले । दक्षे । पटौ । निपुणे ॥ चतति चत्यते वा । चते० । मन्दिवाशिमथिचति चङ्क्यङ्किभ्यउरच् ॥

चतुरंसा । स्त्री । वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ यथा । द्विजवरकर्णा विह रसवर्णा भ

वति यदासा किलचतुरंसा ॥ यथा । जयजयविष्णो त्रिभुवनजिष्णो । अपनयदुःखं प्रवितरसौख्यमिति ॥ यथावा । तवरनिशाली यदिवनमाली । भिविधविलासे सखिकिमुदासे इति ॥

चतुरक्रमः । पुं । सप्तधारूपकान्तर्गत रूपकभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वंप्लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्तेगुरुर्भवेत् । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमइतिदामोदरोक्तः ॥

चतुरङ्गम् । न । हस्त्यश्वरथपदातिरूपे सैन्ये ॥ यथा । चतुरङ्गत्र्यपिवलं सुमहत् प्रसह्म हीतिरामायणम् ॥ * ॥ चौरङ्खेलइति सतरञ्जखेल इतिच प्रसिद्धे क्रीडाविशेषे ॥ यथा । युधिष्ठिरउवाच । अष्टकोष्ठाञ्चया क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन । प्रकर्षणैवमेनाथचतूराजीयतो भवेत् ॥ व्यासउवाच । अष्टौकोष्ठान्समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेणतु । अरुणं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितंवलम् ॥ पार्थपश्चिमतः पीतमुत्तरेश्यामलं वलम् । राज्ञोवामेगजं कुर्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ॥ कुर्यात् कौन्तेयपुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् । कोणेनौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीयेतु गजो वसेत् ॥ तुरीयेतुवसेद्राजा वटिकाः

पुरतः स्थिताः । * । पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेण तुचलत्यश्वः पार्थनौका द्वयेनतु । * । कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतो याति भूपतिः ॥ अग्रएव वटीयाति वलं हन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति चतुर्दिक्षु महीपते ॥ तिर्यक्तुरङ्गमोयाति लङ्घयित्वात्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौकायुधिष्ठिर ॥ * ॥ सिंहासनं चतूराजी न्टपाकृष्टन्तु षट्पदम् । काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥ * ॥ घाताघाते वटीनौका वलं हन्ति युधिष्ठिर । राजा गजो हयश्चापि त्र्यकृत्वा घातं निहन्तिच ॥ अन्यन्नं स्ववलं रक्षेत् स्वराजावलमुत्तमम् । अल्पस्यारक्षयापार्थहन्तव्यं वलमुत्तमम् ॥ नौकायाश्चत्वारिपदानि अश्वस्याष्टौपदानि इत्याधिक्य मश्वस्य ॥ मतङ्गजस्य गर्वेणराजा क्रीडतिनिर्भरम् । तस्मात्सर्ववलं दृष्ट्वा रक्षेत् कौन्तेयकुञ्जरम् ॥ सिंहासनं चतूराजी यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥ * ॥ अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर । तदासिंहासनं तस्य भण्यते न्टपसत्तम ॥ राजाचन्टपतिं हत्वा

कुर्यात् सिंहासनंयदा। द्विगुणं वाह येत् पण्य मन्यथैकगुणं भवेत् ॥ द्विगुणपण्यं दातव्यन्तेन प्रापयेत् ॥ मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः । तदासिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्धनम् ॥ यदासिंहासनं चत्तुराजा-षष्ठपदाश्रितः। तदाघातेपि हन्तव्यो वलेनापि सुरक्षितः ॥ * ॥ विद्यमानेन्त्पेयत्र स्वकीयेच न्पचयम्। प्राप्नोतिच तदातस्य चतुराजीयदाभवेत् ॥ न्पेणैव न्पंहत्वा चतुराजीयदाभवेत्। द्विगुणंवाहयेत् पण्य मन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे तदाभूपवाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतुराजी समुत्थिता । चतुराजीभवत्येव नतुसिंहासनं न्प ॥ अत्रेदंवीजम्। उभयथाजयेपिपरसिंहासनाधिकारात् परराजवधेश्चौर्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शना-त् क्रीडायामपितथा कल्प्यते ॥ * ॥ राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनोरात्रिसंस्थिते । परेणासंहृतभ्चैको वलेनाप्यपहार्यते ॥ राजद्वयं यदाहस्ते न स्यादन्यकरेपरः । तदा राजाहि राजानं घातेपि तं हनिष्यति ॥ न्पाकृष्टे यदा राजा गमिष्यतियुधिष्ठि

र । घाताघातेपिहन्तव्योराजातत्र नरचक्रः ॥ * ॥ कोणं राजपदंत्य-क्त्वा वटिकान्तंयदाव्रजेत् । वटीन येत् पदंनामतदाकोष्ठवलंचषट् ॥ यदितस्यभवेत् पार्थचतुराजीचषट्पदम्। तदापिच चतूराजीभवत्येवनसंशयः॥ यदातेः षट्पदेविद्धे राज्ञावा हस्तिना तथा। षट्पदं नभवेत् तस्य अवश्य शृणुपार्थिव॥ सप्तमे कोष्ठकेयास्याद्वटिकाद्दृश्यकेनवै। तदान्योन्यञ्चहन्तव्यं सुखाय दुर्वलंवलम् ॥ त्रिवटीकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन। षट्पदं नभवत्येवइतिगोतमभाषितम् ॥ * ॥ नौकैकावटिका यस्यविद्यतेखेलनेयदि । माढावटीतिविख्याता पदंतस्यनदृष्यति ॥ माढा घात्यापदं राजपदंकोणपदञ्च तत् । * । हस्तेरङ्गेवलंनास्ति काककाष्ठंतदाभवेत् ॥ वदन्तिराक्षसाः सर्वेतस्य न स्तोजयाजयौ । * । प्रार्थितेपञ्चमेराज्ञि स्तवत्यान्चषट्पदे॥ अश्वेचंस्या[illegible]राजन् चलित्वा चालितं पदम्। दिराष्टत्या गतौ तस्माद्न्यात् परवलंजयी॥ पार्थसिंहासने काले काककाष्ठं यदाभवेत् । सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥ * ॥ उपविष्टन्वयत् स्थानं त-

सोपरिचतुष्टये । नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥ नौकाचतुष्टयं तत्र वृक्षबोकेति भण्यते। *। नकुर्यादेकदाराजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदिकुर्वीत धर्मज्ञ पापमस्तो भविष्यति । स्थाना भावे यदा पार्थहस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥ करिष्यति- तदाराजन्निति गोतमभाषितम् ।प्राप्ते गजदये राजन् हन्तव्योवामतो गजः ॥ इतितिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा । स्त्री । घोटिकावृक्षे ॥

चतुरङ्गिणी । स्त्री । सेनायाम् ॥ रथगजहयपदातयः चत्वारि अङ्गानियस्याम् सा ॥

चतुरङ्गुलः । पुं । धनवहेडा इतिप्रसिद्धे आरग्वधवृक्षे ॥ चतस्रोऽङ्गुलयःप्रमाणमस्य पर्वणस्तयोगात् वृक्षोपि॥

चतुरब्दा । स्त्री । चतुर्वर्षवयस्कागवि॥ चत्वारोऽब्दा वयःप्रमाणमस्याः । आर्षीयष्टक् । अध्वर्देतिलुक् ॥

चतुरम्लम् । न । कोलदाडिमवृक्षाम्ला ऽम्लवेतसे ॥ अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः । चतुरम्लमिदंप्रोक्तंग्रन्थेभावप्रकाशके ॥

चतुरस्रः । त्रि । चतुष्कोणे ॥ समाश्चतुर्थो ऽष्टमस्थाने । समाश्चतुर्थेनिधनेचतुरस्र संज्ञे॥ चतस्रो ऽस्रयो ऽस्य । सुप्रातसुश्वेत्यजन्तोनिपातितः ॥

चतुरात्मा । पुं । परमात्मनि परमेश्वरे ॥ सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्रः- आत्मानःसन्त्यस्य । यथा । ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः। विभूतयो हरे रेता जगतःसृष्टिहेतवइति ॥ विष्णु मन्वादयः कालः सर्वभूतानिचद्विज । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णो रेताविभूतयः ॥ रुद्रः कालोन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैवजन्तवः। चतुर्द्धाप्रलया यैता जनार्दनविभूतयः ॥ इति विष्णुपुराणम् ॥ यद्वा । रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुरंमनः आत्मास्यसः । मनोवुद्ध्या ऽहङ्कारचित्तचतुष्टयात्मत्वाद्वा ॥

चतुराननः । पुं । ब्रह्मणि । अब्जयोनौ ॥ यथा । तस्यांसचाम्भोरुहकर्णिकाया मवस्थितो लोक मपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र श्चत्वारिलेभे ऽनुदिशंमुखानीति । श्रीभागवतम् । चत्वारिआननान्यस्य ॥

चतुरूषणम् । न । कणामूलसहिते त्र्यूषणे ॥ त्र्यूषणंसकणामूलं कथितं चतुरूषणम् । व्योषस्येवगुणाः प्रोक्ताअधिकाश्चतुरूषणे ॥

चतुर्गतिः । पुं । नारायणे ॥ चतुर्णां

माश्रमाणां वर्णानाञ्च यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः ॥ कच्छपे ॥

चतुर्ज्जातकम् । न । त्वगेलापत्रकनागकेसरेषु ॥ एतच्चरोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धहृत् । लघुपित्ताऽग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥

चतुर्थः । त्रि । तुरीये ॥ चतुर्णां पूरणः । तस्यपूरणेडट् तस्यथुगागमः ॥

चतुर्थकः । पुं । चतुर्थेऽह्नि चतुर्थक इति ख्यातलक्षिते विषमज्वरविशेषे ॥ चतुर्थेऽह्निभवः । कालप्रयोजनाद्रोग इति कन् । दिनद्वयमन्तरीकृत्य यःस्यात्सहिचतुर्थकइत्युक्तः । चतुर्थकस्तुर्थेऽह्नीत्यचागमादिनंगृहीत्वाव्याख्येयम् ॥

चतुर्थांशः । त्रि । चतुर्भागैकभागे । तुरीये । पादे ॥

चतुर्थिका । स्त्री । पलपरिमाणे ॥

चतुर्थी । स्त्री । चन्द्रस्यचतुर्थकलाक्रियारूपायां तिथौ ॥ तत्रजातस्यफलं यथा । स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी एताभिलाषी कृपया समेतः । क्रियादर्शीलो विजयी विवादे भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोर इति ॥ ङेभ्यामभ्यस् इति चिके ॥ टित्त्वान्ङीप् ॥

चतुर्द्दन्तः । पुं । ऐरावते । इन्द्रस्यगजे ॥ चत्वारोदन्ताः अस्य ॥

चतुर्द्दशः । त्रि । चतुर्द्दशानांपूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

चतुर्द्दश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे १४ ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारश्च दशच ॥ चतुरधिकादशवा ॥

चतुर्द्दशभुवनम् । न । पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्योजातानि भूर्भुवःस्वर्म्महर्जनस्तपःसत्यमित्येतन्नामकानि उपर्युपरिविद्यमानानि सप्त । अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकानि अधोऽधोविद्यमानानिच सप्त । मिलित्वा चतुर्द्दशभुवनानि भवन्ति ॥ चतुर्द्दशानां भुवनानांसमाहारः ॥

चतुर्द्दशलोकम् । न । चतुर्द्दशभुवने ॥

चतुर्द्दशी । स्त्री । चन्द्रस्य चतुर्द्दशकलाक्रियारूपायांतिथौ ॥ तत्रोत्पन्नस्य फलम् । यथा विरुद्धशीलः पुरुषः सरोषश्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च । परान्नभोक्ता परदारचित्तश्चतुर्द्दशीचेज्जननस्य कालेइति ॥ टित्त्वान्ङीप् ॥

चतुर्द्दोलः । पुं । न । चण्डोलइतिचन्दोलइतिचख्याते द्विपदवाह्ये यानविशेषे ॥ यथा । राज्ञांयद्द्विपदं यानं विशेषाख्यमलंविदुः । चतुर्भिरुह्यतेयत्तुचतुर्द्दोलंतदुच्यते इति

चतुर्दो

॥ अब्भोजः । चतुर्भिर्वाहकै र्दण्डैः षड्भिःकुम्भै सुसंस्थितैः । स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्दोलमनुत्तमम् ॥ * ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् । चतुर्विधानां भूपानां चतुर्दोलाः प्रकाशिताः ॥ चिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् । हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दोलोजयाख्यया ॥ १ ॥ चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्वन्द्वस्तदन्यथा । चतुर्दोलःसमाख्यातःकल्याणस्तावदुन्नतः ॥ २ ॥ पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् । तावदेवोन्नतोवीरश्चतुर्दोलउदाहृतः ॥ ३ ॥ आयामपरिणाहाभ्यांचतुर्हस्तमितोहियः । चतुर्दोलोह्ययंसिंहस्तदर्द्धेनोन्नतः शुभः ॥ ४ ॥ * ॥ सचैषद्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापिनिश्छदिः । आद्यःसमरवर्षासु परःकेलिघनात्यये ॥ * ॥ सर्वेषामेवकाष्ठानां दण्डः स्यादश्ववारणः । चन्दनेनैवघटना सर्वेषामुपयुज्यते ॥ लोमजंसर्ववस्त्रेषु कनकं सर्वधातुषु । कुम्भश्च पद्मकोषश्चगिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥ चैदेशानांमहीन्द्राणां चतुर्दोलेषुविन्यसेत् ॥ दर्पणंचार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः । अश्वः सिंहश्चत

चतुर्दो

स्याग्रेआदित्यादिदशोत्तरान् ॥ मणिनियमस्तुदण्डवत् ॥ * ॥ रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः । नीलः कपिल इत्युक्ताः पताकानान्तुसङ्ग्रहः ॥ चतुर्दोलः सपताकः शुभयानमितिस्मृतः ॥ * ॥ मुक्तास्त्रवकै र्दशभि र्युक्तः स्याद्राजकेशानाम् । चामरदण्डैर्दशभिर्दिग्गजयिनांचतुर्दोलः ॥ चापपत्रस्य पुच्छश्चैत् सर्वोपरि परिन्यसेत् । याचासिद्धिरयंनाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥ सम्भच्छादरहितो निश्छदिकश्चतुर्दोलः । मानं पूर्ववत् ॥ * ॥ स पुन द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः । ध्वजान्षडत्र न्यस्यन्ति षड्वर्गविजयैषिणः ॥ तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तै कसम्मिताः । कोणेषु पश्चा दग्रेच हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥ सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् । मणिचामरकुम्भानांखड्गादीनां विनिश्चयः ॥ चतुर्दोलध्वजोराज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् । निर्ध्वजेच चतुर्दोले मानमन्यतमंशृणु ॥ आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः । विजयोनाम विख्यात श्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥ विजयो मङ्गलो भव्यो वितस्त्यै कैक

ष्ट्रितः। त्रिविधानां महीन्द्राणां या
नत्रयमुदाहृतम् ॥ * ॥ अष्टाभिरुह्य
तेयस्तु अष्टदोलमुशन्तिच । सोपा
नद्वितयश्चात्रविज्ञेयंशिल्पिनिर्म्मितम्
॥ * ॥ भोजस्तु । अष्टाभिर्वाहकैर्द्द
ण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः। स्तम्भै
स्तुदशभिर्ज्ञेय मष्टदोलं महीभुजा
म् ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा-
यथा क्रमम् । चतुर्विधानांभूपाना
मष्टदोलाः प्रकीर्त्तिताः ॥ षड्भिर्ह
स्तैर्म्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं
विदुः ॥ आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चह
स्तमितोह्ययः। कल्याणश्चाष्टदो-
लोयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥ सप्तह
स्तायतः कार्य्यप्रवरे पञ्चहस्तकः। प
ञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो मही
भुजाम् ॥ आयामपरिणाहाभ्यामष्ट
हस्तमितोह्ययः। सिंहनामाष्टदो-
लोयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥ * ॥
सर्व्वोयद्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि
निश्छदिः। काष्ठवस्त्रघटादीनां म
णीनांचामरस्यच ॥ चतुर्दोलवदुन्ने
योनियमोन्योपिसूरिभिः। पूर्व्ववन्नि
श्छदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्व
योन्नताः। पश्चा दग्रेध्वजौराज्ञस्तु

र्हस्तमितौमतौ ॥ मणिचामरपञ्चा
णां निर्णयोनिष्पताकवत्। निर्ध्वज
श्चाष्टदोलोयः शिविकेतिसगद्यते ॥
मणिकुम्भमुखादीनां नियमोनवद
ण्डवत्। इत्यष्टदोलकथनम् ॥ *
॥ एवंद्वादशषोडशविंशतिदोलादि-
काः कार्याः ॥ मानंसार्द्धद्विगुणितं
सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम्। विं
शतिदोलात् परतो भोजमतेसम्म
वेद्यानम् ॥ मानंबह्वनुयोज्यंबहुगु
णमेतज्जगाद वै व्यासः ॥ * ॥ भवि
ष्योत्तरेपि। यदुक्तंदैपदं यानंते
नयानेनयोन्नृपः। स्वयानं कुरुते-
दिव्यंसचिरं सुखमश्नुते ॥ स्वयोमयु
क्तयानस्थो भोगमाप्नोतिमानवः।
परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोतिपु
ष्कलम् ॥ योदम्भादथवाऽज्ञानाद्या
नं प्रकुरुते ऽन्यथा। तस्यैतानिविन
श्यन्ति आयुर्विद्यायशोधनम् ॥ प्रधा
नंयानमाश्रित्यनियमोयं समाश्रि
तः। नाप्रधानेनिर्णयोस्ति तल्लिङ्गन्तु
मनोज्ञता ॥ इतियुक्तिकल्पतरुः ॥
चतुर्धा। अ। चतुष्प्रकारे ॥ यथा। च
तुर्धाविभजति। संख्याया विधार्थधा
॥ एकंराशिं चतुर्धाकुरु। अत्राधि
करणविचालेचेतिधा ॥
चतुर्भद्रम्। न। सकलेषु धर्म्मार्थकाम

मोक्षेषु ॥ चत्वारिभद्राणिश्रेष्ठान्यच वृन्दे ॥ यद्वा । चत्वारि भद्राणि । दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामितिसमासः॥

चतुर्भुजः । पुं । विष्णौ । माधवे ॥ त्रि । भुजचतुष्टयविशिष्टे ॥ चत्वारोभुजायस्यसः ॥ यद्वा । भुङ्क्ते भुनक्ति इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥

चतुर्म्मुखः । पुं । ब्रह्मणि । परमेष्ठिनि ॥ औषधविषये रसविशेषे ॥ यथा । रसगन्धकलौहाभ्रं समं मृताङ्घ्रि हेमच । सर्वं खल्लतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥ एरण्डपत्रै रावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् । संस्थाप्य ततउद्धृत्य सर्वरोगेषुयोजयेत् ॥ एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् । तत्तद्व्याधिवर्ण्णं खादेत् क्षीणपुंसिनाशनम् ॥ क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा । कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥ शूलं श्वासञ्चहिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् । व्रणान् सर्वा नाढ्यवातं विसर्पं विद्रधिं तथा ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्वार्शांसित्वगामयान् । क्रमेणसेवितं हन्ति दृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥ पौष्टिकं वल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् । चतुर्मुखेणदेवे

न कृष्णाचयेणह्युचितम् ॥ इतिप्रयोगामृतम् ॥ चत्वारिमुखानि अस्य ॥

चतुर्म्मूर्त्तिः । पुं । विष्णौ ॥ चतस्रोमूर्त्तयो विराट्सूत्राव्याकृततुरीयात्मानोऽस्य ॥ सितापीता रक्ताकृष्णा चेतिचतस्रो मूर्त्तयोऽस्य वा ॥

चतुर्युगम् । न । चतुर्षु सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु ॥ चतुर्णां युगानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वंन॥

चतुर्वक्त्रः । पुं । ब्रह्मणि । वेधसि ॥

चतुर्वर्गः । पुं । धर्मार्थकाममोक्षेषु मिलितेषु ॥ चतुर्णां वर्गः समूहः ॥

चतुर्विद्यः । पुं । चातुर्वैद्ये । चतुर्वेदवेत्तरि ॥

चतुर्विधशरीरम् । न । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्येषु ॥ चतुर्विधशरीराणि धृत्वा मुक्त्वा सहस्रशः । सुकृता न्मानवो भूत्वा ज्ञानी चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥

चतुर्व्वीजम् । न । मेथिकादिचतुष्टये ॥ मेथिका चन्द्रसूरश्च कलाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयंयुक्तं चतुर्वीजमितिस्मृतम् ॥ तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्तिपवनामयान् । अजीर्णशूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथामितिभावप्रकाशः ॥

चतुर्व्यूहः । पुं । विष्णौ । नारायणे ॥

सृष्ट्यादिकार्यार्थं चत्वारोव्यूहा वि भागा वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञा मूर्त्तयो यस्य सः। यथा। व्यूह्यात्मानं चतुर्द्धावै वासुदेवादिमूर्त्तिभिः। सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष वि-श्रुतात्मा जनार्द्दन इति व्यासवचनम्॥ तथाच मार्कण्डेयपुराणे मूर्त्तका रं वासुदेवाख्यं व्यूहमुक्तोक्तम्। द्वितीया पृथिवीं मूर्द्ध्ना शेषाख्या धारयत्यधः। तामसी सा समाख्याता तिर्य्यक्त्वेसमुपाश्रिता॥ तृतीया कर्म्म कुरुते प्रजापालनतत्परा। सत्त्वोद्रिक्तातुसाज्ञेयाधर्म्मसंस्थानकारिणी॥ चतुर्थीजलमध्यस्था शेते पन्नगतल्पगा। रजस्तस्यागुणःसर्गंसाकरोतिस दैवहीत्यादि॥ शरीरपुरुषश्छन्दः पुरुषोवेदपुरुषमहापुरुषइति वह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषाव्यूहा-अस्येति वा॥ न। साङ्ख्यमोक्षशास्त्रे॥ तत्र हि हेयं हानं हेयहेतु र्हानोपायश्चेति चत्वारोव्यूहाःप्रतिपाद्या भवन्ति। तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम्। तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम्। प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वाराचाविवेको हेयहेतुः। विवेकख्यातिस्तुहानोपाय इति॥ ॥ चिकित्साशास्त्रे॥ तत्रच रोग आरोग्यं रोगनिदानंभैषज्यमिति चत्वारोव्यूहत्वेनोक्ताः॥

चतुर्हायणी। स्त्री। चतुर्वर्षायांगवि॥ चत्वारो हायना यस्याः। दामहायनेतिङीप्। त्रिचतुर्भ्यांहायनस्येति णत्वम्॥ त्रि। अन्यत्र॥

चतुष्कम्। न। चतुस्तम्भमण्डपे। चौखण्डाइतिभाषा॥ अश्वस्यगतिविशेषे॥

चतुष्की। स्त्री। मशकहर्य्याम्। मसहरी इति भाषा॥ पुष्करिणी विशेषे॥

चतुष्टयम्। त्रि। चतुरवयवसमुदाये॥ यथा चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति। शब्दानामर्थेया प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः। प्रकारभेदश्च यथा। जातिशब्दो गुणशब्दः क्रिया शब्दो यदृच्छाशब्दश्चेति॥ चत्वारोऽवयवा यस्य। सङ्ख्याया अवयवेतयप्। रेफस्यविसर्गसत्त्वेचकृते ह्रस्वात्तादावितिमूर्द्धन्यः॥ केन्द्रे॥

चतुष्पत्री। स्त्री। सुनिषण्णके। चौपत्ती शाक इति भाषा॥ चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्द्दलइतिस्मृतः। शाको जलाऽन्वितेदेशे चतुष्पत्रीतिचोच्यते॥ क्षुद्रपाषाणभेदिनि॥

चतुष्पथः। पुं। ब्राह्मणे॥ न। चतुर्मार्गसङ्गमे। शृङ्गाटके॥ चतुर्णांपथां

समाहारः । तद्धितार्थेतिसमासः । ऋक्पूरितिसमासान्तः । इदुदुपधस्येतिषत्वम् । पयःसंख्येतिक्लीवत्वम् । चत्वारः पन्थानोयत्रवा ॥

चतुष्पदः । पुं । गवादिपशौ ॥ करणविशेषे ॥ तत्रजातस्यफलं यथा । चतुष्पदभवोमर्त्यः सदाचारविवर्जितः । स्वल्पवित्तःक्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितइति ॥ राशिविशेषे । मेषवृषसिंहेष । धनुषोन्त्यार्द्धे । मकरस्यपूर्वार्द्धे ॥ स्त्रीणांकरणभेदेचेतिहेमः ॥ चत्वारि पदानि पादा अस्य ॥

चतुष्पदी । स्त्री । पद्ये । चौपदीइतिचौपई इतिच भाषा ॥ चत्वारः पादाः अस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामितिङीपि- भत्वात् पादःपदिति पदादेशः ॥

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् ॥

चतुष्फला । स्त्री । नागबलायाम् ॥

चतुष्पाठी । स्त्री । चौपाड इति भाषाप्रसिद्धे छात्राणामध्ययनस्थले ॥ चतुर्णांवेदानांपाठोयस्याम् ॥

चतुष्पाणिः । पुं । शतधामनि । विष्णौ ॥ चत्वारः पाणयोयस्य ॥ त्रि । चतुर्हस्तान्विते ॥

चतुष्पात्-द् । पुं । गवादिपशौ ॥ चत्वारः पादाअस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोपः ॥

चतुष्पुण्ड्रः । पुं । भिण्डाहृत्वे ।

चतुस्समम् । न । चतुःसमे ॥

चतुस्त्रिंशत् । स्त्री । चतुरधिकायां त्रिंशति । चौंतीस इति भाषा ॥

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः । पुं । बुद्धविशेषे ॥

चतूराजी । स्त्री । चतुरङ्गक्रीडान्तर्गतक्रीडाविशेषे ॥

चत्वरम् । न । स्थण्डिले । यागार्थंसंस्कृतभूमौ ॥ अङ्गने ॥ नानाजनावस्थानदेशे । चौंतरा इति भाषा ॥ पथा सङ्घे । चतसृणां रथ्यानां सम्बन्धे ॥ गृहादहिरङ्गने ॥ चत्यते । चते० । छित्वरछत्वरधूमित्वरचतिभ्यःष्वरच् ॥ चतन्त्यस्मिन्वा ॥

चत्वारिंशत् । स्त्री । चालीसइतिप्रसिद्धे सङ्ख्याविशेषे ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारोदशतःपरिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात्प्रकृतेश्चत्वारिन्भावः शत्प्रत्ययः ॥

चत्वालः । पुं । होमकुण्डे ॥ दर्भे ॥ चतति । चते० । स्थाचतिमृजेरित्वालच् ॥

चन । अ । असकलार्थे ॥ चनति । चनशब्दे । पचाद्यच् ॥ अप्यर्थे ॥

चनः । न । भक्ते ॥ चाय्यते । चायृपूजानिशामनयोः । चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन् प्रत्ययस्यनुट्च ॥

चन्दः । पुं । विधौ ॥ शशी चन्दो हिमद्युतिरिति शब्दार्णवः । चन्दति । चदि आह्लादे । पचाद्यच् ॥

चन्दकः । पुं । चांदा इति गौडेषु प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चन्दनः । पुं । न । मलयजे । गन्धसारे ॥ चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु । श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनुत् ॥ श्रेष्ठस्यास्य लक्षणं यथा । स्वादेतिक्तं कषेपीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनंश्रेष्ठमुच्यतेइति ॥ चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेनतु विशेषोक्ति पूर्वं श्रेष्ठतमंगुणैः ॥ रक्तचन्दने ॥ यथा । कषायपानयोर्योज्यंचन्दनंरक्तचन्दनमिति ॥ अपिच । कषायलेपयोर्ग्राह्यंचन्दनं रक्तचन्दनमिति ॥ पुं । वानरप्रभेदे ॥ न । औषधीभेदे । भद्रकाल्याम् ॥ चन्दयति । चदि आह्लादने । ण्यन्तः । ल्युट् । बहुलमन्यत्रापीति युच्वा ॥

चन्दनगोपी । स्त्री । शारिवाविशेषे ॥

चन्दनधेनुः । स्त्री । पतिपुत्रवन्मृतनार्युद्देश्यकोत्सृष्टाया श्चन्दनाङ्कितसवत्सायागोर्दाने ॥ यथा । जीवद्भर्तृतुयानारी पुत्रिणीम्रियते यदि ।

सवत्सा मङ्कितांधेनुंमाचार्यायप्रदापयेत् ॥ पतिपुत्रवती नारीम्रियते याग्रतस्तयोः । दर्पणंचोत्सृजेत्पुत्रःपिता यावच्च जीवतीति ॥

चन्दनपुष्पम् । न । लवङ्गे ॥

चन्दनशारिवा । स्त्री । शारिवाविशेषे ॥

चन्दनसारः । पुं । वज्रक्षारे ॥

चन्दना । स्त्री । शारिवाविशेषे ॥

चन्दनाचलः । पुं । मलयपर्वते ॥

चन्दनादिः । पुं । पित्तोपशमनाय चन्दनादिसम्रवासनद्रव्येषु ॥ यथा । चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धशाकुची । एलाकचूरगेहूलाः सप्तैते चन्दनाद्य इति ॥

चन्दनाद्रिः । पुं । मलयपर्वते ॥

चन्दनी । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चन्दनीया । स्त्री । गोरोचनायाम् ॥

चन्दिरः । पुं । हस्तिनि ॥ चन्द्रे ॥ चन्दति । चदि० । इषिमदिमुदीच्या-दिनाकिरच् ॥

चन्द्रः । पुं । चाँद इति प्रसिद्धे हिमांशौ । चन्द्रमसि । सुधांशौ ॥ कर्पूरे ॥ काम्पिल्ले ॥ स्वर्णे ॥ वारिणि ॥ काम्ये । सुन्दरे ॥ मेचके । बर्हचन्द्रके ॥ रक्तरजते । शोणमुक्ताफले ॥ चि । आह्लादजनकद्रव्ये ॥ न । स्वर्णे ॥ चुक्रे ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ यथा । द्वि

जवरगणयुग मुपधाय परिकलयक-
र मथनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि
वितर । फणिन्द्रपतिभणितमिति-
चन्द्रमिदमितिशृणुत सकलकविकु
लहृदयमोदकरमवतनुत ॥ यथा
। अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधर
दल ममृतमयवचन मिदमालिवि
फलयसि चल । यदपि यदुरमणपद-
मीशमुनिहृदि लुठति तदपि तवरति
वलितमेत्य वनतटमटतीति ॥ ष-
ण्मात्रस्य द्वयम॥ ऽ ॥प्रभेदे ॥ च
न्दयति आह्लादयति सकलं जगत्
। चदि॰ । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ पुं ।
दीपविशेषे ॥ हीरके ॥ मृगशिरो
नक्षत्रे ॥

चन्द्रकः । पुं । मेचके । वर्हचन्द्रके ।
मयूरपिच्छस्थचन्द्राकृतौ ॥ चन्द्र इव
प्रतिकृतिः । इवे प्रतिकृताविति कन्
॥ नखे ॥ चाँदामाछ् इति गौडेषु
प्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । सितमरिचे ।
शिग्रुवीजे ॥

चन्द्रकला । स्त्री । चन्द्रस्य षोडशे भा
गे ॥ द्रगडवाद्ये ॥ वाचामत्स्ये ॥

चन्द्रकान्तः । पुं । चन्द्रमणौ । चन्द्रोप
ले ॥ कैरवे ॥ न । कैरवे ॥ श्रीख
ण्डचन्दने ॥ चन्द्रः कान्तो यस्य सः ॥

चन्द्रकान्ता । स्त्री । निशायाम् ॥ ज्यो
त्स्नायाम् ॥ चन्द्रयोषायाम् ॥ चन्द्रः
कान्तो यस्याः ॥

चन्द्रकान्ति । न । रजते । रूप्ये ॥

चन्द्रकालानलम् । न । मैथिलिकानां
चक्रविशेषे ॥

चन्द्रकावान् । पुं । } मयूरे ॥ मतुप् ॥
चन्द्रकी । पुं । } इन् ॥

चन्द्रकुण्डः । पुं । कामरूपस्थे सरोवि
शेषे ॥

चन्द्रकूटः । पुं । कामरूपस्थे पर्वतवि
शेषे ॥

चन्द्रक्षयः । पुं । अमायाम् ॥

चन्द्रगुप्तः । पुं । श्रीभागवतप्रसिद्धे नृपे ॥

चन्द्रगृहम् । न । कर्कराशौ ॥

चन्द्रगोलस्थाः । पुं । भूम्नि । दिव्यपितृ
षु । स्वधाभुक्षु ॥ चन्द्रगोले तिष्ठन्ति
। सुपिस्थ इतिकः ॥

चन्द्रगोलिका । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रचञ्चलः । पुं । खलेशमत्स्ये ॥

चन्द्रचञ्चला । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चन्द्रचारः । पुं । चन्द्रविषयकज्ञाने ॥
तत्रादौ ये रवेरुपरि चन्द्रमसमिच्छ
न्ति तान् प्रत्याह । नित्यमधस्थस्ये-
न्दोर्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्द्धम्
। स्वच्छायया न्यदसितं कुम्भस्येवात
पस्थस्य ॥ अस्य प्रत्यक्षबाधां अन्यथा
नआह । सलिलमयेशशिनि रवेर्दी

चन्द्रचा

धितयोमूर्च्छितासमोनैशम् । च
पयन्ति दर्पणोदरविहिताइव मन्दि
रस्यान्त: ॥ शशिन: पश्चिमदिग्भागा
त् सितवृद्धि: किमित्युपलभ्यते इ
त्याह । त्यजतोर्कतलंशशिन: पश्चा
दवलम्बते यथाशैाक्लरम् । दिनकर
वशात्तथेन्दो: प्रकाशतेध: प्रभृत्युद
य: ॥ प्रतिदिनं कथंचन्द्रगोशुक्लवृ
द्धिर्भवति तदर्थमाह । प्रतिदिवसमे
वमर्कात् स्थानविशेषेण शैक्लर परि
वृद्धि: । भवति शशिनो ऽपराह्णेप-
श्चाद्भागे घटस्येव ॥ चन्द्रस्य नक्षत्र
गमनेन शुभाशुभत्वमाह । ऐन्द्रस्य
शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्यचाशा
त: । याम्येनबीजजलचरकाननघ्ना
वह्निभयदश्च ॥ दक्षिणपार्श्वेनगत:
शशी विशाखानुराधयो: पाप: । म
ध्येनतु प्रशस्त: पितृदेवविशाखयो
श्चापि ॥ चन्द्रस्यनक्षत्रयोगमाह । ष
डनागतानिपैाष्णात् द्वादशरौद्राच्च
मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि नवर्क्षा
णउडुपतिनातीत्ययुज्यन्ते ॥ चन्द्रम
स: संस्थानानि दश भवन्ति । यथा ।
नैार्लाङ्गलं दुष्टलाङ्गलं समो दण्ड:
कार्मुकं युगं पार्श्वशय्याऽऽवर्जितंकु
ण्डाख्यमिति । अथैषां संस्थाना
नां लक्षणं फलञ्च क्रमेणाह । उन्न

चन्द्रचा

त मीषच्छृङ्गं तन्नैास्थानेविशाल-
ता चोक्ता । नाविकपीडातस्मिन्
भवति शिवंसर्वलोकस्य ॥ १ ॥ अ
र्द्धोन्नतेचलाङ्गलमितिपीडातदुप-
जीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निर्नि
मित्तं मनुजपतीनां सुभिक्षञ्च ॥ २
॥ दक्षिणविषाणमर्द्धोन्नतंयदादुष्ट
लाङ्गलाख्यंतत् । पाण्ड्यनरेश्वरनि-
धनकृदुद्योगकरंबलानाञ्च ॥ ३ ॥ स
मशशिनि सुभिक्षक्षेमवृष्टय: प्रथम
दिवससदृशा:स्यु: । ४ । दण्डवदुदि
तेपीडा गवांन्टपश्चोग्रदण्डोत्र ॥ ५
॥ कार्मुकरूपे युद्धानियत्रतुज्याततो
जयस्तेषाम् । ६ । स्थानंयुगमितिया
म्योत्तरायतंभूमिकम्पाय ॥ १२ ॥
७ ॥ युगमेवयाम्यकोट्यांकिञ्चित्तुङ्गं
स पार्श्वशायीति । विनिहन्तिसार्थ
वाहान् वृष्टेश्चविनिग्रहंकुर्यात् ॥ ८
॥ अभ्युच्छ्रायादेकंयदिशशिनोऽवा
ङ्मुखंभवेच्छृङ्गम् । आवर्जितमित्य
सुभिक्षकारितङ्गोधनस्यापि ॥ ९ ॥
अव्युच्छिन्नारेख:समन्ततोमण्डलेच
कुण्डाख्यम् । अस्मिन्माण्डलिका
नां स्थानत्यागोनरपतीनाम् ॥ १५
। १० ॥ सामान्यलक्षणमाह । प्रो
न्नतस्थानभावा दुदगुच्च: क्षेमवृद्धि
ष्टिकर: । दक्षिणतुङ्गश्चन्द्रो दुर्भिक्ष

भयायनिर्दिष्टः ॥ शृङ्गेणैकेनेन्दुं वि-
लीनमथवाप्यवाङ्मुखंशृङ्गम् । सम्पू
र्णञ्चाभिनवं दृष्ट्वैको जीविताद्भ्र
श्येत् ॥ १७॥ चन्द्रमसोरूपाणिसफ
लान्याह । संस्थानविधिःकथितो रू
पाण्यस्माद्भवन्तिचन्द्रमसः । स्वल्पो
दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षावहः
प्रोक्तः ॥ मध्यतनु र्वज्राख्यः क्षुद्
भयदःसम्भ्रमायराज्ञाञ्च । चन्द्रोमृदङ्ग
रूपः क्षेमसुभिक्षावहोभवति ॥
ज्ञेयोविशालमूर्त्ति र्नरपतिलक्ष्मीवि
वृद्धयेचन्द्रः । स्थूलःसुभिक्षकारीप्रिय
धान्यकरस्तुतनुमूर्त्तिः ॥ २० ॥ अथ
चन्द्रस्य कुजादिभिस्ताराग्रहैः शृङ्गे-
भिन्नेफलमाह । प्रत्यन्तान्कुनृपां
श्चहन्त्युडुपतिःशृङ्गेकुजेनाहते शर्व
क्षुद्भयकृद्यमेन शशिजेनावृष्टिदुर्भि
क्षकृत् । श्रेष्ठान्हन्तिनृपान्महेन्द्र
गुरुणा शुक्रेणचाल्पान्नृपान् शुक्ले
याप्यमिदंफलंग्रहकृतंकृष्णेयथोक्ता
गमम् ॥ शुक्रभिन्नविम्बस्यचन्द्रमसः
फलमाह । भिन्नःसितेन मगधान्
यवनान्पुलिन्दान् नेपालभृङ्गिमरुक
च्छसुराष्ट्रमद्रान् । पाञ्चालकैकय
कुलूतकपौरुषादान् हन्यादुशीनर
जनानपिसप्तमासान् ॥ जीवभिन्न-
स्याह । गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरा

न् धान्यानि शैलान् द्रविडाधिपांश्च
। द्विजांश्च मासान्दश शीतरश्मिः
सन्तापयेद्वाक्पतिनाविभिन्नः ॥ भौ
मभिन्नस्याह । उद्युक्तान्सहवाहनैर्न
रपतींस्त्रैगर्त्तकान्मालवान् कौलि
न्दान् गणपुङ्गवानथशिवीनायोध्य-
कान्पार्थिवान् । हन्यात् कौरव
मत्स्यशुक्त्यधिपतीन् राजन्यमुख्या-
नपि प्रालेयांशुरसृग्ग्रहेतनुगतेषण्
मासमर्यादया ॥ शनिभिन्नस्याह ।
यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्रा
गीशानथ चार्जुनायनान् । हन्या-
दर्कजभिन्नमण्डलः शीतांशु र्दशमा
सपीडया ॥ बुधभिन्नस्याह । मगधा
न्मथुरांश्चपीडयेत् वेण्वायाश्चतटं
शशाङ्कजः । अपरत्रकृतंयुगं वदेद्य-
दिभित्त्वाशशिनंविनिर्गतः ॥ केतुना
भिन्नस्याह । क्षेमारोग्यसुभिक्षविना
शी शीतांशुः शिखिनायदिभिन्नः ।
कुर्यादायुधजीविविनाशं चौराणा-
मधिकेनचपीडाम् ॥ २७ ॥ ग्रहण
कालेउल्काहतस्य चन्द्रस्य फलमाह ।
उल्कयायदाशशी ग्रस्तएवहन्यते ।
हन्यतेतदानृपो यस्यजन्मनिस्थितः
॥ चन्द्रमसोवर्णलक्षणमाह । भस्म
निभःपरुषो ऽरुणमूर्त्तिःशीतकरः-
किरणैःपरिहीनः । श्यामतनुःस्फुटि

तःस्फुरणोवा कुट्टमरामयचौरभयाय ॥ प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदातो यत्नाद्दिवानिशमुतया परिमृज्यचन्द्रः । उच्चैः कृतो निशि भविष्यति मे शिवाय योऽदृश्यतेसभविताजगतःशिवाय ॥ अथपक्षद्वये हानौवा साम्येचशुभाशुभमाह । शुक्लेपक्षेसम्प्रवृद्धेप्रवृद्धिं ब्रह्मक्षत्रं यातिवृद्धिं प्रजाश्च । हीनेहानिस्तुल्यतातुल्यतायांकृष्णेसर्वंतत्फलंव्यत्ययेन ॥ यदिकुमुदमृणालहारगौरस्तिथिनियमात्क्षयमेतिवर्द्धतेवा । अविकृतगतिमण्डलांशुयोगीभवतिनृणांविजयाय शीतरश्मिः ॥ ३२ ॥ इतिवाराह्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

चन्द्रदाराः । पुं । भू० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु ॥ चन्द्रस्यदाराः ॥

चन्द्रनामा । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्यनामान्येव नामान्यस्य ॥

चन्द्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥

चन्द्रप्रभः । पुं । वृत्तार्हद्विशेषे ॥

चन्द्रप्रभा । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥ चन्द्रस्य प्रभा ॥ वाकुच्याम् ॥ औषधविशेषे ॥ अत्राहसुखबोधः । कृमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम् । मागधिमूलं मुस्तं सशटिवचामाक्षिकञ्चैव ॥ लवणाक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकरणानिविषाः ॥ कर्षांशकान्येवसमानिकुर्यात् पलाष्टकञ्चाश्मजतो विदध्यात् । निघ्नञ्च गुग्गुलपुरस्यधीमान् पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥ सिताचतुष्कं पलमत्रवंश्यानिकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् । चन्द्रप्रभेयं गुटिकाप्रयोज्याचार्शांसि निर्णाशयतेसदैव ॥ भगन्दरं पाण्डुरकामलाञ्चनिर्णष्टवह्नेः कुरुतेचदीप्तिम् । हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्थान् नाडीगतेमर्म्मगते व्रणेच ॥ ग्रन्थ्यर्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मरोगेमहे भगाख्ये प्रबलेचयोज्या । शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहे प्यूदरामयेच ॥ भक्तस्यपूर्वं सततंप्रयोज्या तक्रानुपानंत्वथमस्तुपानम् । आजोरसोवाप्यथजोरसोवा पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥ बलेननाम तुरगोजवेन दृष्ट्यासुपर्णःश्रवणेवराहः ॥ वलीपलितनिर्मुक्तोवृद्धोऽपि तरुणायते ॥ न पानभोज्येपरिहार्यमस्ति न शीतवातातपमैथुनेषु । शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनाप्तावटी चन्द्रमसःप्रसादादिति ॥ कर्चूरके । कचूर इति भाषा ॥

चन्द्रभस्म । न । कर्पूरे ॥

चन्द्रभागः । पुं । पर्वतविशेषे ॥ विभक्त

श्चन्द्रमायस्मात् तस्मिन् पर्वतसत्तमे। अतो देवाश्चन्द्रभागं नामाचक्रुः पुरागिरिमिति कालिकापुराणम् ॥
चन्द्रभागा । स्त्री । कश्मीरदेशप्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । तस्येदमित्यण् । टिड्ढेतिङीप्प्राप्तः चन्द्रभागाद्वा नद्यामिति वह्वादिगणसूत्रान्नभवति । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥
चन्द्रभागी । स्त्री । चन्द्रभागायाम् ॥ वह्वादिभ्यश्चेतिङीष् ॥
चन्द्रभूति । न । रूप्ये ॥
चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥
चन्द्रमण्डलम् । न । चन्द्रविम्बे ॥ चन्द्रपरिवेशे ॥
चन्द्रमल्ली । स्त्री । अष्टापद्याम् ॥
चन्द्रमाः । पुं । विधौ । चन्द्रे ॥ चन्द्रं कर्पूरं साद्दश्येन माति तुलयति । माङ्माने । चन्द्रेमोडिच्चेत्यसिः॥ चन्द्रमाल्हादंमिमीते निर्मिमीतेइति वा ॥ यद्वा । चन्द्रं रजतममृतञ्च तद्दिव मीयते । चन्द्रइतिवामीयते इति दासीभारादित्युत्पादने हरदत्तः ॥
चन्द्रमौलिः । पुं । रेरिहाणे । शिवे ॥
चन्द्ररेणुः । पुं । काव्यचौरे ॥

चन्द्रर्क्षम् । न । मृगशिरायाम् ॥
चन्द्रला । स्त्री । कर्णाटदेशप्रसिद्धायामम्बायाम् ॥ तत्स्थाने ॥
चन्द्रलेखा । स्त्री । वाकुच्याम् ॥ शशिकलायाम् ॥ अतिशर्करीसंज्ञकेपञ्चदशाक्षराबृत्तिविशेषे ॥ यथा । स्रौमोयौचेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ यथा । विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशाकृशाङ्गी म्लानच्छायंदुकूलंनभ्राजतेविभ्रतीसा । राधामोदस्यगर्भेलीनायथाचन्द्रलेखा किम्बातां त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयेमामिति ॥
चन्द्रलोहकम् । न । रूप्ये ॥
चन्द्रवंशः । पुं । चन्द्रसन्ताने ॥
चन्द्रवर्त्म । न । जगतीसंज्ञकेद्वादशाक्षराबृत्तिविशेषे ॥ यथा । चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ॥ यथा । चन्द्रवर्त्मपिहितं घनतिमिरैः राजवर्त्मरहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्मतदलं कुरुसरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तवकुतुकीति ॥
चन्द्रवल्लरी । स्त्री । सोमवल्लयाम् ॥
चन्द्रवल्ली । स्त्री । प्रसारण्याम् ॥ माधवीलतायाम् ॥
चन्द्रवशा । स्त्री । भारतवर्षस्य नदीविशेषे ॥

चन्द्रबाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बहुलायाम् ॥ चन्द्रस्यकर्पूरस्य बालेव कर्पूरगन्धित्वात् ॥

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । बकपक्षिणि ॥

चन्द्रव्रतम् । न । चान्द्रायणे ॥

चन्द्रशाला । स्त्री । } ज्योत्स्नायाम् ॥ गृहोपरिगृहे । शिरोगृहे ॥
चन्द्रशालिका । स्त्री । }

चन्द्रशुक्लः । पुं । जम्बुद्वीपोपद्वीपविशेषे ॥

चन्द्रशूरम् । न । चंदसुर हालौं इति ख्यातौषधौ । चर्मकत्न्याम् । पशुमेहनकारिकायाम् । चन्द्रह्रूरे ॥

चन्द्रशेखरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ गिरिविशेषे । यथा । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे । इतिशिववाक्यम् ॥ चन्द्रशेखरोऽस्य ॥ पौष्यराज्ञः पुत्रे करवीरपुरनृपे ॥ षोडशध्रुवकान्तर्गते नवमध्रुवके ॥ चतुःषष्टिभैरवविशेषे ॥

चन्द्रसंज्ञः । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्य संज्ञा यस्य ॥

चन्द्रसम्भवः । पुं । बुधे ॥ चन्द्रात् सम्भवो यस्य ॥

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् ॥ चन्द्रात् सम्भवो यस्याः ॥

चन्द्रह्रूरम् । न । चन्द्रशूरे । चंदसुर इति भाषा ॥ चन्द्रह्रूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

चन्द्रहासः । पुं । असिमात्रे ॥ दशग्रीवकरवाले ॥ चन्द्रइवहासः प्रभाऽस्य ॥ चन्द्रंहसतिवा द्युतिमत्त्वात् । हसेर्हसने । कर्मण्यण् ॥ न । रौप्ये ॥

चन्द्रहासा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ लक्ष्मिकाप्रभेदे ॥

चन्द्रा । स्त्री । एलायाम् ॥ विताने ॥

चन्द्रातपः । पुं । विताने । उल्लोचे । चंदोआ इतिभाषा ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रापीडः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रः आपीडः शिरोभूषणमस्य ॥

चन्द्रावली । स्त्री । गोपीविशेषे ॥ यथा । राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्तानित्यप्रियाव्रजे । कृष्णवन्नित्यसौन्दर्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

चन्द्रिका । स्त्री । कौमुद्याम् । ज्योत्स्नायाम् ॥ चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् ॥ ॥ चन्द्रंकायतीतितुन इत्त्वाभावस्सञ्ज्ञात् ॥ चन्द्रमाचष्टे चन्द्रयति । तत्करोतीतिण्यन्ताण्वुल् वा ॥ स्थूलैलायाम् ॥ चन्द्रकमत्स्ये ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ मल्लिकायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् ॥ मेथिकायाम् ॥ स्थूलै-

खायाम् ॥ चन्द्रचूरे ॥ अतिजगती संज्ञकेचयोदशाचरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । ननतनगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्त्तुभिः । यथा । शरदमलतरुचश्चन्द्रिका खाखिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोपिदेवो यथा ॥ हरिश्चन्द्रपुरवासिन्यामक्षायाम् ॥

चन्द्रिकाम्बुजम् । न । सितोत्पले ॥

चन्द्रिकाद्राव: । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रिकापायी । पुं । चकोरपक्षिणि ॥

चन्द्री । स्त्री । वाकुच्याम् ॥

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पलिन्याम् ॥

चन्द्रोदय: । पुं । शशिप्रकाशे ॥ उल्लोचे ॥ मकरध्वजाख्येरससिन्दूरे ॥ अथाह । पलं मृदुस्वर्णदलं रसेन्द्रं पलाष्टकं षोडशगन्धकस्य । शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथकुमारिकाद्भिः ॥ सत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च । पचेत्क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ॥ निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारिकर्पूररजस्तथैव । जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं कस्तूरिकाया इहशाणएकः ॥ *॥ चन्द्रोदयोऽयंकथितस्तु माषो भुक्तो हि वल्लीदलमध्यवर्त्ती । मदोन्मदानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥ घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समस्तकानि । माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ॥ वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः । गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद् दुर्लभः ॥ इति सारकौमुदी सुखबोधश्चेतिराधाकान्तः ॥ चन्द्रस्य चन्द्रइवबा उदयो यस्य ॥

चन्द्रोदया । स्त्री । नेत्ररोगस्यौषधविशेषे ॥ यथा । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानिच । विभीतकस्यमज्जा च शङ्खनाभि मन शिला ॥ सर्वमेतत्समं कृत्वा छागीक्षीरेणपेषयेत् । * । नाशयेत् तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्बुदानिच ॥ अधिकानिचमांसानि यश्चरात्रौनपश्यति । अपिद्विवार्षिकं पुष्पंमासेनैकेन साधयेत् ॥ वर्त्तिश्चन्द्रोदयानाम्ना तथा दृष्टि प्रसादनी ॥ इतिचक्रपाणिदत्तः ॥

चन्द्रोपल: । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चपल: । पुं । पारदे ॥ मीने ॥ चोर

के ॥ प्रस्तरविशेषे ॥ चवे ॥ राजमाषे ॥ चपनम् । चपसान्त्वने । बाहुलकात् एरच् । चपं खाति । खा° । कः ॥ न । शीघ्रे ॥ क्रियाविशेषणत्वादद्रव्ये वर्त्तमानं क्लीवम् ॥ त्रि । तरले ॥ चले । क्षणिके ॥ विकले ॥ दुर्विनीते ॥ चपति । चप° । दृषा° कलः ॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुपे रच्चोपधाया इति कलप्रत्ययः ॥ दोषमनिश्चित्यवधबन्धनादेः कर्त्तरि । चिकुरे ॥

चपला । स्त्री । कमलायाम् । श्रियि ॥ विद्युति ॥ पुंश्चल्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ विजयायाम् ॥ मदिरायाम् ॥ जिह्वायाम् ॥ आर्याप्रभेदे ॥ यथा । दलयो र्द्वितीयतुर्यौगणौ जकारौ तु चपलासा । यथा । चपलानचेत् कदाचि न्नृणाम्भवे द्भक्तिभावना कृष्णे । धर्मार्थकाममोक्षा स्तदाकरस्था न सन्देहः ॥ चपलाट्टाप् ॥

चपेटः । पुं । विस्तृताङ्गुलिपाणौ । प्रतले । थाप् चपेटा इतिच भाषा ॥ चपति । चप° । अच् । एटति । इट गतौ । अच् । चपश्चासौ इटश्च ॥

चपेटा । स्त्री । चपेटे । प्रहस्ते ॥ खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीतिभाष्यम् । टाप् ॥

चपेटिका । स्त्री । चपेटायाम् ॥ चपेटैव । स्वा° कः । प्रत्ययस्था दितीत्वम् ॥

चपेटी । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् ॥ भाद्रे चपेटीविख्यातेतिस्कन्दपुराणम् ॥

चमत्कारः । पुं । विस्मये । चित्तविस्ताररूपे । डमरौ ॥ लोकातीतार्थोकलनेन किमेतदितिज्ञानधाराजननेन चित्तस्य दीर्घमायत्वंचित्तविस्तार इत्यर्थः । इष्टहेतुभ्यो ऽसम्भविज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एवचित्तविस्तार इत्यपरे ॥ अपामार्गे ॥ चमत् करणम् । कृञ° । घञ् ॥

चमरः । पुं । मृगविशेषे । व्यजन्याम् ॥ यस्यश्वेतवालैर्देवराजादिव्यजनं क्रियते सचमरिषाकृतिर्भवति ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । चामरे ॥ चमति चम्यते वा अनेन वा । चमुअदने । अर्त्तिकमिभ्रमिचमीत्यरश्चित् ॥

चमरपुच्छः । पुं । कोकडे ॥ न । चामरे ॥

चमरिकः । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनारे ॥ चमरमस्यास्ति । ठन् ॥

चमरी । स्त्री । मञ्जर्याम् ॥ मृगीभेदे । दीर्घलवायाम् । गिरिप्रियायाम् ॥

चमसः । पुं । न । दारुजेयज्ञपात्रवि-

शेषे ॥ सोमपानपात्रे ॥ पुं । पर्पटे ॥ पिष्टविशेषे ॥ लड्डुके ॥ चमन्त्यस्मिन् । चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्वा । चमु० । अत्यविचमीत्यसच् ॥

चमसी । स्त्री । मुद्गमसूरादिपिष्टे ॥ चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते ॥ चम्यते । चमु० । असच् । गौरादित्वात् ङीष् ॥

चमीकरः । पुं । कृतस्वराख्य आकरविशेषे ॥

चमूः । स्त्री । सेनामात्रे ॥ सेनाविशेषे । तत्रेभाः ७२९ । रथाः ७२९ । अश्वाः २१८७ । पदातयः ३६४५ । समस्तसङ्ख्यया ७२९० नवत्यधिकशतद्वयाधिकसप्तसहस्रम्भवति ॥ चमति शत्रून् परैश्चम्यते वा । चमु अदने । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरिति ऊः ॥

चमूचरः । पुं । सैनिके ॥ चरेष्टः ॥

चमूजघनम् । न । सेनापश्चाद्भागे ॥

चमूरुः । पुं । मृगविशेषे ॥ चमति । चमु० । खर्जादित्वादूरः । पृ० अत उत्वम् ॥ यद्वा । चमूरुरूरुयस्य ॥

चम्पः । न । कोविदारवृक्षे ॥

चम्पकः । पुं । चम्पा इति प्रसिद्धे वृक्षे । हेमपुष्पके । दीपपुष्पे ॥ चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः । विषकृमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् ॥ चम्पयति चम्प्यते वा । चपि गत्याम् । क्वुन् ॥ पनसकोषगांशके ॥ न । चाँपाकला इति गौडभाषाप्रसिद्धे कदलीफले ॥ चम्पकं वातपित्तघ्नं गुरुवीर्यकरं तथा । अतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं बुधैरित्यस्य गुणाः ॥ चम्पकस्य पुष्पे ॥ सुहृत्प्राप्तिसिद्धौ ॥ सा यथा । न्यायेन स्वयंपरीक्षितमप्यर्थं तावन्नश्रद्धते यावन्न गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिस्तुर्या चम्पकमुच्यते इति साङ्ख्यविदः ॥

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके । गन्धमोदिन्याम् ॥

चम्पकमाला । स्त्री । चम्पकपुष्पैर्निर्मितायां मालायाम् ॥ चम्पकली इति प्रसिद्धे स्त्रीणां कण्ठाभरणे ॥ वर्णवृत्तेषु पङ्क्तिच्छन्दोविभेदे ॥ यथा । पादविराजन्नूपुरयुग्मा कुण्डलशोभासङ्गिसुवर्णा । शङ्खवती हारद्युपूर्णा चम्पकमालाभातिसुवर्णा ॥ यथा । आलिकुलभ्रष्टाहमधन्या हन्तभवद्दुन्यारविकन्या । नन्दकुमारो निर्गतशङ्कः सम्प्रतिभावी कोपि-

कलङ्कः इति ॥

चम्पकचतुर्द्दशी । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लचतुर्द्दश्याम् ॥

चम्पकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् ॥

चम्पकारण्यम् । न । तीर्थविशेषे ॥

चम्पकुन्दः । पुं । चांपकुडा इतिगौडेषुप्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चम्पकोषः । पुं । पनसे ॥

चम्पा । स्त्री । कर्णराजस्य भार्यायाम् ॥ तस्यैवपुर्याम् । अधुना भागलपुर इति यस्यप्रसिद्धिरितिराधाकान्तः ॥ तीर्थविशेषे ॥

चम्पाधिपः । पुं । कर्णभूपे ॥

चम्पापुरी । स्त्री । चम्पायां नगर्याम् ॥

चम्पारण्यम् । न । विदेहदेशसमीपस्थे विपिने ॥

चम्पालुः । पुं । पनसे ॥

चम्पावती । स्त्री । कर्णपुर्याम् ॥

चम्पूः । स्त्री । काव्यविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । गद्यपद्यमयीवाणीचम्पूरित्यभिधीयते । इत्यलङ्कारज्ञाः ॥

चम्पेशः । पुं । कर्णाख्यन्टपे ॥

चम्पोपलक्षितः । पुं । अङ्गदेशे ॥ तद्देशस्थे पुम्भूम्नि ॥

चम्बेली । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुष्पविशेषे । सुमनायाम् ॥

चयः । पुं । समूहे ॥ वप्रे । प्राकारमूलबन्धने ॥ यदुपरिप्राकारो निरूप्यते प्राकाराधारवेदिकेतियावत् । तथा चार्थशास्त्रम् । खातमुद्धृतमृदावप्रं कारयेत् तस्योपरिप्राकारमिति । पगार इतिगौडभाषा ॥ समाहृतौ ॥ परिखोद्धृतमृत्तत्स्तूपे ॥ चीयते । चिञ्चयने । कर्मण्येरच् ॥ प्राकारे ॥ पीठे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चयनम् । न । चिननाइतिख्याते रचनाविशेषे । इष्टकादीनामूर्द्धाधोदेशनिवेशने ॥ चिञो ल्युट् ॥

चरः । पुं । अक्षद्यूतप्रभेदे ॥ भौमे ॥ जङ्गमे । चले ॥ चले ॥ चारे । गोपनेन राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानार्थं राज्ञा नियुक्त पुरुषे । परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्त्तरि । यथार्हवर्णे । प्रणिधौ ॥ चरति । चरगतौ । पचाद्यच् ॥ कपर्द्दके ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नेषु ॥ न । नक्षत्रविशेषे । वातादितिहरिर्न्नैर्ऋति चन्द्राश्च चरंचलम् ॥

चरकः । पुं । चारे ॥ पर्पटे ॥ चक्रकरे । भिक्षौ ॥ मुनिग्रन्थविशेषयोः । वैद्यशास्त्रप्रवर्त्तकेमुनौ ॥ तत्कृतेतन्नामके ग्रन्थे ॥ चरति । चर० । शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति वुन् ॥

चरटः । पुं । खञ्जनपक्षिणि ॥

चरणः । पुं । न । बह्वृचादौ । वेदैकदेशे ॥ शाखाध्येतरि ॥ मूले ॥ गोत्रे ॥ पदे । पादे ॥ न । भ्रमणे ॥ भक्षणे ॥ शीले । आचारे ॥ चरन्त्यनेन । चर० । करणेतिल्युट् ॥

चरणगतः । त्रि । प्रणते ॥

चरणग्रन्थिः । पुं । गुल्फे ॥

चरणयोधी । पुं । कुक्कुटे ॥

चरणव्यूहः । पुं । वेदव्यासकृते चतुर्वेदविवरणग्रन्थे ॥

चरणामिषम् । न । चरणमांसे ॥ चरणानामामिषम् । मुण्डस्य विधिना पाच्यं चरणन्तुप्रलेहितम् । चरणं वा तद्वदल्यं हृद्यं पित्तकरं गुरु ॥

चरणायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ चरणमायुधमस्य ॥

चरमः । त्रि । अन्ते । अवसाने । प्रान्ते ॥ पश्चिमे ॥ चरति । चर० । चरेश्चेत्यमच् । प्रथमचरमेतिसर्वनामत्वात् पक्षेजसःशी । चरमे चरमाः ॥

चरमक्ष्माभृत् । पुं । अस्ताचले ॥ चरमश्चासौक्ष्माभृच्च ॥

चरमतीर्थकृत् । पुं । वर्द्धमानाख्यार्हद्दे ॥

चरमाचलः । पुं । अस्ताचले ॥ चरमश्चासावचलश्च ॥

चरमाद्रिः । पुं । अस्ताचले ॥

चराचरम् । न । विष्टपे । जगति ॥ त्रि । इङ्गे ॥ जङ्गमाजङ्गमे ॥ दृष्टे ॥ पुं । कपर्दके ॥ चरति । चर० । चरिचलीतिद्वित्वादि ॥

चरिः । पुं । पशौ ॥ चरति । चर० । खनिकष्यज्यसीत्यादिना इप्रत्ययः ॥

चरितम् । न । अनुष्ठिते ॥ चरित्रे ॥ सञ्चारे ॥ व्रतकर्मणि ॥

चरितार्थः । त्रि । प्राप्तप्रयोजने ॥

चरित्रम् । न । स्वभावे ॥ चेष्टिते ॥ चर्य्यतेऽनेन । चर० । अर्त्तिलूधूसूखनसहचरइत्रः ॥

चरिष्णुः । त्रि । जङ्गमे ॥ चरणशीलः । चरगतौ । अलङ्कृञितीष्णुच् ॥

चरुः । पुं । हव्यान्ने । हव्यपाके ॥ टोकणाइतिख्याते भाण्डे ॥ चर्य्यते भक्ष्यते देवैः । चरन्ति भक्षयन्ति देवा इममिति वा । चरगतौ भक्षणे च । भृमृशीतॄचरीत्युः ॥ अनवस्रावितान्तरूष्मपाक ओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः ॥ मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे ओदनपरत्वमेवचरुशब्दस्याभ्युपगतम् ॥ उगवादिभ्योयदितिसूत्रेकैयटस्तु स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्त इत्याह । विश्वप्रकाशेतु चरुर्भाण्डेचरुर्हव्यान्ने इत्यनेकार्थतोक्ता ॥

चच्चरणः । पुं । चित्रापूपे ॥

चर्च्चरी । स्त्री । गीतभेदे ॥ अन्वजुके शे ॥ चर्च्चरीगीतभेदे चकेशभित् करशब्दयोरितिरुद्रः ॥ हर्षक्रीडायामितिसुभूतिः । कापटिकानां सादरवचने तौर्य्यत्रिकेचेत्यन्ये । वसन्तसमयक्रीडायामित्यके ॥ चर्भव्याम् । साटोपवाक्ये ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ यथा । हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता । शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता चर्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीतिसुसङ्गता ॥ यथा । कोकिलाकलकूजितं न शृणोसि सम्प्रतिसादरम् मन्यसे तिमिरापहारि सुधाकरं नसुधाकरम् । दूरमुज्झसि भूषणं विकलासि चन्दनमारुते कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि मन्दिरं न सुखायते इति ॥ चर्च्यते । चर्चपरिभाषणभर्त्सनयोः । वाहुलकात् अरन् । गौ० ङीष् ॥

चर्च्चरीकः । पुं । महाकाले ॥ केशविन्यासे ॥ शाके ॥ चर्च्यते चर्च अध्ययने । पर्फ० ईकन्प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥

चर्च्चा । स्त्री । चिन्तायाम् ॥ विचारणायाम् ॥ स्थासके । चार्चिक्ये । चन्दनादिनादेहविलेपने । चर्चना इति भाषा ॥ चर्च्चिकायाम् । दुर्गायाम् ॥ चर्चयनम् । चर्च अध्ययने । चुरादिणयन्ताद्भावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेत्यङ् । चर्चनं वा ॥

चर्च्चिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ चर्च्चायाम् ॥ चर्च्चैव । स्वा० कः ॥

चर्च्चितः । त्रि । दिग्धे । लिप्ते । चन्दनादिनाकृतलेपने । चर्चा चर्चलिया इतिच भाषा ॥ चर्चासञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चर्प्पटः । पुं । चपेटे ॥ पर्पटे ॥ स्फारविपुले । चिपिटे । चिपटा इति-भाषा ॥

चर्प्पटा । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् । चपेव्याम् ॥

चर्प्पटी । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पोल्याम् ॥

चर्ब्भटः । पुं । इर्वारौ ॥

चर्ब्भटी । स्त्री । चर्चर्याम् । हर्षक्रीडावाचि । साटोपवाक्ये ॥

चर्म्मकषा । स्त्री । गन्धद्रव्यविशेषे । सप्तलायाम् । भूरिफेनायाम् ॥ मांसरोहिण्याम् ॥ चर्मणः कषा ॥

चर्म्मकारः । पुं । चमार इतिभाषाप्रसिद्धे कारावरे । पादूकृति । चण्डाल्यां तीवराज्जाते । इतिपराशरपद्धतिः ॥ चर्मकरोति । डुकृञ्० ।

कर्मद्वयम् ॥

चर्म्मकारी । स्त्री । चर्मकषायामोषधौ ॥

चर्म्मकीलम् । न । अर्शः प्रभेदे ॥ व्यानोग्टहीत्वाश्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचोवहिः । कीलोपमंस्थिरखरं चर्मकीलन्तु तद्विदुः ॥

चर्म्मकृत् । पुं । चर्मकारे ॥

चर्म्मचटका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । जतुकायाम् । चाम्चिरैया इतिभाषा ॥

चर्म्मचटी । स्त्री । गृहमाचिकायाम् । चर्मचटकायाम् ॥

चर्म्मचित्रकम् । न । श्वेतकुष्ठे ॥

चर्म्मजम् । न । रुधिरे ॥ रोमणि ॥

चर्म्मण्वती । स्त्री । चम्बल इतिभाषा प्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चर्मास्त्यस्याम् । मतुप् । आसन्दीवदिति चर्मणो नलोपाभावोणत्वञ्च निपात्यते ॥

चर्म्मतरङ्गः । पुं । बलौ । जरयाश्लथच र्मणि ॥

चर्म्मदण्डः । पुं । कशायाम् । कोरडा इति भाषा ॥

चर्म्मदूषिका । स्त्री । कोठरोगे ॥

चर्म्मद्रुमः । पुं । भूर्जवृक्षे ॥

चर्म्म । न । चामइति प्रसिद्धे त्वगिन्द्रिये । असृग्धरायाम् । कृत्तौ । अजिने । रोमभूमौ ॥ ढाल फरी इतिचमसिद्धे फलके ॥ अस्यलक्षणंयथा । शरीरावरकं शस्त्रं चर्मइत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म सम्भवभेदतः ॥ शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेतिकथितश्च र्मणां गुणसङ्ग्रहः ॥ स्वल्पता गुरुता चैवमृदुता सुखभेद्यता । विरुद्धवर्णताचेति चर्मणां दोषसङ्ग्रहः ॥ सितोरक्तस्तथापीतः कृष्णइत्यभिसम्भिदतः । ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणां वर्णनिर्णयः ॥ चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदैवोपपद्यते इतिभोजः ॥ चरति चर्यते वा ऽनेनवा ॥ चर० । मनिन् ॥

चर्म्मनासिका । स्त्री । ताडन्याम् ॥

चर्म्मपत्रा । स्त्री । चर्मचट्याम् ॥

चर्म्मपादुका । स्त्री । उपानहि ॥

चर्म्मपुटः । पुं । } इतिसंज्ञके चर्म

चर्म्मपुटकः । पुं । } पात्रविशेषे ॥

चर्म्मप्रभेदिका । स्त्री । आरायाम् । चर्मवेधास्त्रप्रभेदे ॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥

चर्म्मप्रसेविका । स्त्री । भस्त्रायाम् । अग्निसन्दीपनार्थं चर्मनिर्मिते यन्त्रे । भाती इतिभाषा ॥ चर्मणा प्रसीव्यते । षिवुतन्तुसन्ताने । कृ० वुन् ॥ संज्ञायामितिण्वुल् वा ॥

चर्म्ममुण्डा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

चर्म्ममुण्डिका । स्त्री । कात्यायन्याम् । चण्डिकायाम् ॥

चर्म्मयष्टिः । स्त्री । अश्वताडन्याम् । कशायाम् ॥ चर्म्मणो यष्टिः ॥

चर्म्मरङ्गा । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । विभाण्डाम् ॥

चर्म्मरुः । पुं । चर्म्मकारे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

चर्म्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् ॥

चर्म्मसारः । पुं । } रसे ॥ इतिरा
चर्म्माम्भः । न । } जनिर्घण्टः ॥

चर्म्मारः । पुं । चर्म्मकारे ॥ चर्म्मक्रियाम् ऋच्छति । ऋच्छेः कर्म्मण्यण् ॥ त्रिकुलप्रभेदे ॥ चर्म्मारःशुक्लवर्णः स्यात् ॥

चर्म्मी । पुं । फलकपाणौ । ढलैत इतिभाषा ॥ भूर्जपत्रे ॥ भृङ्गरीटे ॥ कदल्याम् ॥ चर्म्मास्यास्ति । व्रीहिनिः ॥

चर्य्या । स्त्री । ईर्य्यायाम् । नियमात्त्यागे । ध्यानमौनादिकस्यभिक्षुव्रतस्यानुष्ठाने । ईर्य्यापथस्थितौ ॥ ईर्य्यतेगुरोः शास्त्रोपासनया ज्ञायते इति ईर्य्या । ईर्य्यायाःपन्थाः । ऋक्पूरित्यः । ईर्य्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकादीनांस्थितिः तस्यामित्यर्थः ॥ आचरणे ॥ चरणम् । चर० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गेइतियत् ॥ यद्वा । परिचर्यापरिसर्य्येत्यत्र परीत्यस्याविवक्षणात् चर्य्येतिसाधुः ॥

चर्व्वणम् । न । दन्तैश्चूर्णने । चवावना इतिभाषा ॥ चर्वअदने । ल्युट् ॥

चर्व्वा । पुं । तलप्रहारे ॥

चर्व्वितः । त्रि । भक्षिते । कृतचर्व्वणे ॥ चर्व्यतेस्म । चर्व० । क्तः ॥

चर्व्वितपात्रकम् । न । चर्व्विततांबूलादित्यागमपात्रे । कटकोले । पतद्ग्रहे ॥

चर्व्यम् । त्रि । चर्वणीये ॥

चर्षणिः । पुं । जने ॥ कर्षति । कृष० । कृषेरादेश्चचइत्यनिः ॥

चर्षणी । स्त्री । पुंश्चल्याम् ॥ कर्षतिमनः । कृषविलेखने । कृषेरित्यनिः । कृदिकारादितिङीष् ॥

चलः । पुं । कम्पे ॥ न । चञ्चले । लोले । तरले ॥ अल्पकालस्थायिनि । शरीरे जगतिच ॥ प्रतिक्षणमन्यथाभावात् ॥ नक्षत्रविशेषे । स्वात्यादित्र्येश्रुतेस्त्रीणिचन्द्रश्चापिचरंचलम् ॥ त्रि । कम्पयुक्ते । चञ्चले ॥ चलतिचलगतौ । पचाद्यच् ॥

चलचञ्चुः । पुं । } चकोरपक्षि-
चलच्चञ्चुः । पुं । } णि ॥

चलत्पूर्णिमा । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चलदङ्गः । पुं । } चेङ्गामाछ इ-
चलदङ्गकः । पुं । } तिगौड भाषाप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चलदलः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ चलानि दलान्यस्य ॥

चलनः । पुं । पादे ॥ हरिणे ॥ न । भ्रमणे ॥ कम्पे ॥ स्थिरत्वप्रच्युतौ ॥ देशान्तरप्राप्तिहेतुभूते क्रियाविशेषे ॥ चलनशीलम् । चल० । चलनशब्दे तियुच् ॥ त्रि । कम्पे । कम्पयुक्ते ॥

चलनकम् । न । चण्डातके ॥

चलनी । स्त्री । वारीभेदे । गजबन्धन्याम् ॥ वस्त्रघर्घर्याम् । वस्त्रवेधिन्याम् ॥

चलपत्रः । पुं । पिप्पलवृक्षे ॥ चलानि पत्राण्यस्य ॥

चलसङ्क्रमः । पुं । ईश्वरेच्छालोकादृष्टवशात्तत्तद्राश्यादिभागस्य सूर्य्यतेजसम्पर्के ॥

चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ चञ्चलत्वाच्चला त्वंवै सर्वथैव नसंशयः ॥ सिल्हके ॥ टाप् ॥

चलाचलः । त्रि । चञ्चले ॥ चलति । चल० । चरिचलीति द्वित्वादिः ॥ पुं । काके ॥

चलातङ्कः । पुं । वातरोगे ॥

चलाभासः । पुं । मायामयस्य रज्जुसर्पादेर्गमने ॥ चलमिवआभासतेइति तथा ॥

चलितः । त्रि । कम्पिते ॥ उल्ललिते ।

तरलिते ॥ प्रचक्रे ॥ गते ॥ चल्यते स्म । चलकम्पने । क्तः ॥

चलुः । पुं । गण्डूषे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चलुकः । पुं । प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥

चवर्गः । पुं । चादिपञ्चवर्णेषु ॥

चवर्गीयः । पुं । चवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताच्चेतिछः ॥

चवलः । पुं । राजमाषे । चौँला इति भाषा ॥

चविः । स्त्री । चविकायाम् ॥

चविकम् । न । चव्ये ॥ चर्व्यते । चर्व० । कुन् । पृषोदरादिः ॥

चविका । स्त्री । चइ इतिगौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे । चव्ये ॥ चविकाट्टाप् ॥

चव्यम् । न । चविकायाम् ॥ कथामूलभवं चव्यं विशेषाद्गजपप्पलम् ॥ चर्व्यते । चर्व । यत् । पृ० ॥

चव्यकम् । न । चव्ये ॥

चव्यजा । स्त्री । } गजपिप्पल्याम् ॥
चव्यफलम् । न । }

चव्या । स्त्री । वचायाम् ॥ कार्पास्याम् ॥

चषकः । पुं न । सुरापानपात्रे । गल्वर्के । सरके ॥ अथचषकोद्देशः । यत्पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः । कानकं राजतंचैव स्फाटिकं काचमेवच ॥ वृत्तं स्वराष्टदिक्कोणं चतुर्णांपृथिवीभुजाम् । इत्यन्य

सम्मतं तेषां निर्णयःपाठसम्मतः ॥ स्वमुष्टिसम्मितं रत्नैश्चतुर्वर्णैः समन्वितम्। मार्त्तिकं वाऽथफालं वा सर्वेषामुपयुज्यते। काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादिमहीभुजाम्। यदन्यत्तोयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् ॥ एवंतचापिनियमइतिभोजस्य निश्चयः ॥ * ॥ मधुनि। मद्ये ॥ मद्यभेदे ॥ मद्यभाजने ॥ चष्यतेऽनेन। चषभक्षणे। कुन् ॥

चषतिः। पुं। भक्षणे ॥ वधे ॥

चषालः। पुं। यूपकटके॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशुवन्धनार्थं यज्ञभूमौ यत्काष्ठमारोप्यते सयूपः तच्छिरसि वलयाकृति डमरुकाकृति वाऽयःकाष्ठविकारः सचषालः। यूपमूलेविहितलोहवलयस्य ॥ चषति चष्यते वा। चष०। सानसिवर्णसिपर्णसीतिचषोलः ॥

चाकचक्यम्। न। } उज्ज्वलतायाम् ॥ नहि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव। तथाहि। काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकाराचाकचक्याकाराच काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिवेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिक्यम्। न। }

चाकचिक्या। स्त्री। श्वेतवुह्नायाम् ॥

चाक्रायणः। पुं। उषस्त्याख्यर्षौ ॥ चक्रस्यगोत्रापत्यम्। अ० फन् ॥

चाक्रिकः। पुं। वहुभिर्मिलित्वास्तुतिकारे। घाण्टिके ॥ चक्रेण समूहेन चरति। चरतीति ठक् ॥ शाकटिके ॥ तैलकारे ॥

चाक्षुषः। पुं। षष्ठमनौ ॥ न। रूपे ॥ चक्षुषागृह्यते। अण् ॥ चक्षुरेव वा। स्वार्थिक प्रत्ययाण् ॥ प्रत्यक्षविशेषे ॥ तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्यचाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः। तथाच भा० प०। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः। द्रव्येषु समवेतानां तथातत्समवायतः ॥ तत्रापिसमवेतानां शब्दस्यसमवायतः। तद्वृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रहः इति ॥ त्रि। चक्षुर्ग्राह्ये ॥

चाङ्गम्। न। दन्तपटुत्वे ॥

चाङ्गेरी। स्त्री। अम्ललोणिकायाम् ॥ चाङ्गेरीदीपनीरुच्या लघूष्णाकफवातनुत्। पित्तलाम्लाग्रहण्यर्शः कुष्ठातीसारनाशिनी ॥ चाङ्गम् ईरयति

। ईरप्रेरणे । कर्मण्यण् ॥

चाञ्चल्यम् । न । चञ्चलतायाम् ॥

चाटः । पुं । चौरे ॥ आर्यमर्यादां शास्त्रमर्यादांवाभिन्दाने ॥ प्रतारके ॥ आदौविश्वासमुत्पाद्य पश्चात्परधनापहर्त्तरि । प्रच्छन्नापहारिणि तस्करे ॥ योहरि कलहप्रिये ॥ चटनम् चाटनंवा । चटभेदने । भावे घञ् ॥

चाटकैरः । पुं । चटकापत्ये ॥ चटकायाः चटकस्य वा पुमपत्यम् । चटकायाएरक् । चटकस्येतिवाच्यम् ॥

चाटुः । पुं । न । प्रियेवाक्ये । प्रियप्राये । चटौ ॥ चकरच बहुचाटून्प्रौढयोषिदरस्योति । क्लीवमपि । चाटुचाऽकृतकसंभ्रम मासां कार्मणत्वमगमद्रमणेष्विति च माघः ॥ चटति । चटभेदने । हृसनिजनीतिञ्जुण् ॥ मिथ्याप्रियवाक्ये ॥

चाटुपटुः । पुं । भण्डे । भाँड इति भाषा ॥

चाटुलोलः । त्रि । चटुलोले । सुचञ्चले ॥

चाटुवटुः । पुं । भण्डे । विदूषके । क्लीडनीयकपात्रे ॥

चाटूक्तिः । स्त्री । सेवायाम् ॥ प्रियवार्त्तायाम् ॥

चाणकीनम् । न । चणकोत्पत्तियोग्य

चणे ॥ चणकानाम् भवनं चणेनम् । धान्यानामितिखञ् ॥

चाणक्यः । पुं । मुनिविशेषे । द्रौमिणे ॥ चणकस्य गोत्रापत्यम् । गर्गाद्यञ् ॥ न । तन्निर्मिते राजनीतिशास्त्रे ॥

चाणक्यमूलकम् । न । मूलकप्रभेदे । वात्स्ये । विष्णुगुप्तके ॥

चाणूरः । पुं । कंसासुरस्य प्रधानमल्ले ॥

चाणूरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चाणूरं सूदितवान् । सूदयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

चाण्डालः । पुं । चण्डाले । श्वपचे । अन्त्यजे ॥ चण्डालएव । कुलालवरुडनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसङ्ख्यानमितिछन्दस्यण् ॥ प्रज्ञाद्यणि लोकेपीतिकेचित् ॥

चाण्डालकिः । पुं । चण्डालापत्ये ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । कण्डोलवीणायाम् ॥ चाण्डालस्यवीणा ॥

चाण्डालिका । स्त्री । कण्डोलवीणायाम् ॥ चण्डालिकाशब्दार्थे ॥ चण्डालस्यवम् । तस्यदमित्यण् । टिड्ढेतिङीप् । स्वार्थे कन् ॥ चण्डालेनकृता वा । कुलालादिभ्योवुञ् ॥

चाण्डाली । स्त्री । चण्डालयोषायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥

चातकः । पुं । स्तोकके । सारङ्गे । पपी

हा इतिभाषा ॥ यथा । सर्व्वसहापतितमम्बु न चातकानामिति ॥ चतति । चते० । खुल् ॥

चातकानन्दनः । पुं । वर्षाकाले ॥

चातुकः । पुं । शटीबीजे ॥ चातुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफपहः । शीतो लघु रुच्यश्च कषायो वातकोपनः ॥

चातुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ त्रि । नेत्रगोचरे ॥ चाटुकारे ॥ नियन्तरि ॥ चतुर एव । स्वार्थेऽण् ॥ न । शकटे ॥ चतुर्भिरुह्यते । शेषइत्यण् ॥

चातुरकः । त्रि । चतुरार्थे ॥

चातुराश्रम्यम् । न । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासिषु ॥ चत्वार आश्रमा एव । चतु० स्वार्थेष्यञ् ॥ चतुर्णामाश्रमाणांधर्मे ॥

चातुरी । स्त्री । दाक्ष्ये । चतुरतायाम् ॥ यालोकद्वयसाधनीतनुभृतां सा चातुरी चतुरी ॥ चतुरस्येयम् । तस्येदमित्यण् । ङीप् ॥

चातुर्ज्जातकम् । न । चतुर्जातके ॥ स्वार्थे अण् ॥

चातुर्द्दशिकः । त्रि । भूताध्ययनकर्त्तरि ॥ चतुर्दश्यामधीते । अध्यायिन्यदेशकालादितिठक् ॥

चातुर्भद्रम् । न । नागरातिविषामुस्तागुडूचीतिचतुष्टये ॥

चातुर्मासी । स्त्री । पूर्णिमाविशेषे ॥ चतुर्षुमासेषुभवा । संज्ञायामित्यण् । ङीप् ॥

चातुर्म्मास्यम् । न । यागविशेषे ॥ चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति । चतुर्षुमासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानियज्ञानि । चतुर्मासाण्ण्योयज्ञइति ण्यः ॥ आषाढशुक्लद्वादश्यादिचतुर्मासकर्त्तव्ये व्रते ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापिवा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसङ्क्रमे ॥ अभावेतु तुलार्केपिमंचेत्र नियमं व्रती । कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत् तत् समापयेत् ॥ चतुर्द्वापिहि तच्चीर्णं चातुर्मास्यं व्रतं नरः । कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षेतु द्वादश्यांतत् समापयेदिति वाराहः ॥

चातुर्म्मास्यद्वितीया । स्त्री । आषाढफाल्गुनोर्जेषे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीया स्याः प्रवदन्ति महर्षयः ॥

चातुर्व्वर्ण्यम् । न । यज्ञसाधनेषु ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रेषु ॥ चत्वारोवर्णाएव । चतुर्वर्णादीनांस्वार्थे उपसङ्ख्यान

मितिध्यञ् ॥ देवेषु चत्वारो वर्णा यथा । आदित्याःक्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥ स्मृता स्त्वाङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चय इति ॥

चातुर्वैद्यः । पुं । चतुर्वेदे ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । सएव । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति ब्राह्मणादिगणे पाठत् ष्यञ् ॥

चात्त्वालः । पुं । याज्ञिकानां गर्त्तविशेषे ॥ चत्वालएव । स्वार्थे अण् ॥

चानूरः । पुं । कंसमल्ले । चाणूरे ॥

चानूरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चानूरंसूदितवान् सूदयतिवा । सूदक्षरणे । ल्युः ॥

चान्द्रः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥ शुक्लादयमान्ते मासे ॥ कृष्णादिपूर्णिमान्ते च मासे ॥ न । चान्द्रायणे ॥ चन्द्रस्यायम् अण् ॥

चान्द्रकम् । न । शुण्ठ्याम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा । स्त्री । } चन्द्रभागायाम् ॥
चान्द्रभागी । स्त्री । }

चान्द्रमसः । पुं । इन्दुजे ॥ भारतवर्षीये पचीपविशेषे ॥ न । मृगशिरोनक्षत्रे ॥ त्रि । चन्द्रमसस्सम्बन्धिनि ॥ चन्द्रमसोऽपत्यम् इदंवा । अण् ॥

चान्द्रमसायनः । पुं । बुधे । सौम्ये ॥

चान्द्रमासः । पुं । चन्द्रसम्बन्धिमासे ॥ सतु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । चान्द्रोपि शुक्लपचादिः कृष्णादिर्वेतिच द्विधेत्युक्तेः ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्माणि । आब्दिकश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म नित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठासाधारणतिथिविहितकर्माणिचेति॥ गौणचान्द्रेकर्माणि । अष्टकादिपार्वणश्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्माष्टम्याद्युपवासो दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजाचेति ॥ चान्द्रश्चासौमासश्च ॥

चान्द्रव्रतम् । न । नृपतेर्व्रतविशेषे ॥ यथा ॥ परिपूर्णं यथाचन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन् सचान्द्रव्रतिकोन्नपइतिमनुः॥

चान्द्राख्यम् । न । आर्द्रके ॥

चान्द्रायणम् । न । व्रतविशेषे । इन्दुव्रते ॥ तच्चतुर्विधं भवति । पिपीलिकामध्याख्ययवमध्याख्ययतिचान्द्रायणशिशुचान्द्रायणभेदात् । तथाहि ।

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ त्रिषवणं स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानश्नीयात् ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेण एकैकं ग्रासं ह्रासयेत् । तथा च चतुर्दश्यामेकोग्रासः सम्पद्यते । ततोऽमायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं वृद्धिं नयेत् एवं पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः सम्पद्यन्ते । एतत् पिपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणम् ॥ १ ॥ एतमेव विधिं कृत्स्न माचरेद्यवमध्यमे । शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम् ॥ एवमेव पिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं वर्द्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः सम्पद्यन्ते । ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं ह्रासयेत् । यथा अमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २ ॥ अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यं दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ ३ ॥ चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतमिति मनुः ॥ ४ ॥

चान्द्रायणिकः । पुं । तपस्विविशेषे ॥ चान्द्रायणं वर्त्तयति । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयतीति ठञ् ॥

चान्द्री । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥

चापः । पुं । धनुषि । शरासने ॥ धनूराशौ ॥ पञ्चकलस्य ॥ ऽतृतीयप्रभेदे ॥ चापस्य वंशभेदस्य विकारः । अवयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यण् ॥

चापपटः । पुं । पियालवृक्षे ॥

चापलम् । न । अनवस्थितौ ॥ तल्लक्षणं यथा । मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिरिति ॥ अविनीतत्वे । प्रयोजनं विनापि वाक्पारुष्यादियोगत्वे । अविमृश्यकारित्वरूपे चपलकर्मणि ॥ सञ्चारिभावे ॥ आत्मप्रकाशिनी चेष्टा रागादेश्चापलं मतमिति लक्षणात् ॥ चपलस्य कर्म भावो वा । यु० अण् ॥

चापल्यम् । न । चपलतायाम् ॥ चाञ्चल्ये । चापले ॥ चपलस्य कर्म भावो वा । गुणवचनत्वात् प्राप्तस्य ष्यञो युवादिपाठप्राप्तेनाणा बाधप्रसङ्गेऽपि ब्रा० ष्यञ् ॥

चामरः । पुं । न । चमरीपुच्छनिर्मिते वालव्यजने । प्रकीर्णके । चौंर

चौंरी इतिच भाषा ॥ अस्यप्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह । देवैः श्वमर्यैः किल वालहेतोः सृष्टा हिमक्ष्माधरकन्दरेषु । आपीतवर्णाश्च भवन्ति तासां कृष्णाश्च लाङ्गूलभवाः सिताश्च ॥ चमरीणां गुणसम्पदमाह । स्नेहो मृदुत्वं बहुवालता च वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम् । शौक्ल्यञ्च तासां गुणसम्पदुक्ता विद्धाऽल्पलुप्तानि न शोभनानि ॥ चामरदण्डलक्षणमाह । अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः । काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् रत्नैश्च सर्वैश्चचित्रितायराचाम् ॥ वर्णक्रमेणादण्ड म० । यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचापवितानकुन्तध्वजचामराणाम् । आपीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डः ॥ दण्डादेः समपर्वणः फलमाह । मातृभूधनकुलक्षयावहा रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः । द्व्यादिभिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमाद्द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ तेषामेव त्र्यादिषु विषमेषु द्विकविवर्द्धितेषु फलम् । यात्राप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो लाभाः प्रभूता वसुधागमश्च । वृद्धिः प्रभूनामभिवाञ्छितासिस्त्र्यादिष्वयुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ इति वारा

हीं ७० ध्यायः ॥ विशेषोयुक्तिकल्पतरोर्ज्ञेयः ॥ दण्डे ॥ अतिशर्करीसंज्ञकपञ्चदशाक्षरायावृत्तेः प्रभेदे । यथा । शारदतपयोधरं मृगेन्द्रराजसुन्दरं चामरध्वजद्वयेन मण्डितं हि चामरम् । वृत्तराजमेतदेव नगाराजभाषितं पण्डितावलीविनोदकारि चारुभाषितम् ॥ यथा । रासलास्यगोपकामिनीजनेन खेलता पुष्पपुञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन दोलता । लास्यत्वयशालिगोपबालिकाविलासिना माधवेन जायतां सुखाय मन्दहासिनेति ॥ गुर्वे ऽ चरे ऽ ॥

चामरपुष्पः । पुं । न । पूगे ॥ काशे ॥ आम्रे ॥ केतके ॥

चामरा । स्त्री । चामरे ॥ दण्डे ॥ अजा० टाप् ॥

चामरी । पुं । घोटके । किल्किनि ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चामीकरम् । न । स्वर्णे । कनके ॥ चमीकरे आकर विशेषे भवम् । तत्र भवः इत्यण् ॥ यद्वा । चमनम् चम० । इण् जादिभ्यः इतीण् । अनाचमेरिति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः । चामीकरोति । कृञो हेत्वितिटः ॥

चामुण्डा । स्त्री । मातृकाभेदे । चर्ममुण्डायाम् । भैरव्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

। गौर्य्याम् ॥ मोक्षकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषे ॥ चमूंसेनां वियदादिसमूहरूपांडाति खडयोरैक्यात्मति आदत्ते स्वात्मसाचात्कारेण नाशयति इतिव्युत्पत्तेः । पृषोदरादित्वात् सर्वंसुस्थमित्याहुः ॥ मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महापशू इत्यत्रपशुपदद्विवचनयोः स्वारस्येन तूलमूलभेदेनाज्ञानद्वयकथने न यस्माच्चण्डञ्चमुण्डञ्चगृहीत्वात्वमुपागता । चामुण्डेति ततोलोके ख्यातादेवी भविष्यसीत्यत्रापितूलमूलाविद्ययोरादानमेव गृहीत्वेति पदेनानूद्य निर्वचनकथनादखण्डब्रह्मविद्यैवचामुण्डापदस्यार्थोवर्णित इतिकृत्याद्दृश्यारस्यम् ॥ यद्वा । चमति । चमुअदने । वा० उण् । चामुरदनीयः पदार्थः । सच ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोपि । अत्ताचराचरग्रहणादित्यधिकरणे तथानिर्णयात् । तंडापयति उट्डापयति नविषयीकुरुते ब्रह्ममाचविषयिणीतियावत् ॥ अथवा चकारएकाचरनिघण्टुरीत्या चन्द्रवाचकः आह्लादप्रकाशगुणयोगादिह ज्ञानघरःआनन्दपरोवा स्वप्रकाशोवक्ति तदासमन्तान्मुण्डयतीति चामुण्डा । मुण्डनं नामाधा-

रापेक्षयान्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः । शिरश्चर्मापेक्षयान्यूनताद्ात्म्यवत्तामेवकेशानांवपने प्रयोगात् ॥ अथवा चानां वुद्धीनां सुखानांवा मुण्डमिवशीर्षमिवस्थिता सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येतियावदिति गौडपादटीकानुवादीभास्कररायः॥

चाम्पिला । स्त्री । नद्याम् । निर्झरिण्याम् ॥

चाम्पेयः । पुं । चम्पके ॥ स्वर्णे ॥ किञ्जल्के ॥ नागकेसरे ॥ चम्पाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

चाम्पेयकम् । न । किञ्जल्के ॥

चायनीयः । त्रि । पूजनीये ॥

चारः । पुं । पियालवृक्षे । चिरौंजी इति प्रसिद्धे ॥ चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु। स्निग्धं सरं मरुत् पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥ पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः ॥ गतौ ॥ वन्धे ॥ अवसर्पे । चरे । प्रणिधौ ॥ चारान् विचारयेत् तीर्थेष्वात्मनश्चपरस्यच । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमविचारयेच ॥ * ॥ अमौक्य मनान्द्य म-हाभाषित्वमयमुहक त्वञ्चेतिचारगुणा इतिनीति वाक्यसतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा । विवस्वानिव तेजो
भिर्नभस्वानिव वेगतः । राजा चरेज्ज
गत्सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥ तर्के
ङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावा प्र
काशकः । क्लेशायाससहो दक्षः सर्वच
भयवर्जितः ॥ सुभक्तो राजसु तथा
कार्याणां प्रतिपत्तिमान् । नृपो नि
हन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचि
कित्सकान् । तथान्यानपि युञ्जीत
समर्थान् मृदुचेतसः ॥ अकुटांश्च त
था ऽलुब्धान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः
। पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नि
योजयेत् ॥ स्वदेशपरदेशज्ञान् सु
शीलान् सुविचक्षणान् । वार्त्ताह-
र्थान् बहूंश्चैव चाराणां विनियोजये
त् ॥ नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्य
यं व्रजेत् । द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तद्यु
क्तं कार्यमाचरेत् ॥ तस्माद्राजा प्रयु
ञ्जीत चारान् बहुमुखान् बहून् । नी
रेते वामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च का
रवः ॥ भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो माला
कार्यः कलाविदः । अन्तः पुरगतां
वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥ प्रकाश
श्चा ऽप्रकाशश्च चारस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशो ऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञ
कः ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥ कारागा
रे ॥ न । कृत्रिमविषे ॥ चरणम् । च
रगतौ । घञ् ॥ चरति वा । पचा
द्यच् । चर एव । प्रज्ञाद्यण् ॥

चारकः । पुं । अश्वादेः पालके ॥ सञ्चा
रके ॥ बन्धे ॥ पियालद्रुमे ॥ चारे
॥ स्वार्थे कः ॥

चारचक्षुः । पुं । राजनि ॥ चाराश्चक्षूं
षि यस्य । गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः
पश्यन्ति वै द्विजाः । चारैः पश्यन्ति
राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ स्व
परमण्डलकार्याकार्यविलोकने चारा
श्चक्षूंषि क्षितिपालानामिति नीतिवा
क्यामृतम् ॥

चारचुञ्चुः । त्रि । गतिविशेषे वित्ते ॥
चुञ्चुप् ॥

चारटिका । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये ॥

चारटी । स्त्री । पद्मचारिण्यामोषधौ
॥ भूम्यामलक्याम् ॥ चारयति । चरे
र्ण्यन्तात् शकादिभ्यो ऽटन् । ङीप् ॥

चारणः । पुं । कीर्त्तिसञ्चारकनटे । कु
शीलवे ॥ चारयति कीर्त्तिम् । चर०
। णिजन्तः । नं० ल्युः ॥ देवानां स्तुति
पाठके ॥

चारपथः । पुं । राजपथे ॥

चारभटः । पुं । वीरे ॥

चारवायुः । पुं । निदाघजे वायौ ॥

चारिणी । स्त्री । करुणीवृक्षे ॥

चारित्रम् । न । स्वभावे । चरित्रे ॥ कुलक्रमागताचारे ॥ चरित्रमेव । स्वार्थेऽण् ॥ चरन्तितेन । चर० । चरेर्वृत्ते इति णित्रन् वा । स्वरभेदः ॥

चारित्रा । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे

चारी । स्त्री । नृत्याङ्गविशेषे ॥ विवरणन्तुसङ्गीतदामोदरे ॥

चारुः । पुं । वृहस्पतौ ॥ त्रि । शोभने । रम्ये । मनोज्ञे ॥ चरति चित्ते । चर० । दृसनिजनिचरिचटिभ्योञुण् ॥ न । कुङ्कुमे ॥

चारुकः । पुं । शरबीजे ॥

चारुकेशरा । स्त्री । तरुणीपुष्पे ॥ नागरमुस्तायाम् ॥

चारुगर्भः । पुं ।
चारुगुप्तः । पुं । } श्रीकृष्णपुत्रे ॥

चारुदेष्णः । पुं । रुक्मिण्यांश्रीकृष्णतनये ॥

चारुधारा । स्त्री । इन्द्राण्याम् ॥ स्यादिंद्राणी शतावरी चारुधारेति रभसः ।

चारुनालकम् । न । रक्तपद्मे ॥

चारुपर्णी । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादालिया इति गौडभाषा ॥

चारुफला । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥ चारूणिफलान्यस्याः ॥

चारुमती । स्त्री । रुक्मिण्यां श्रीकृष्णकन्यायाम् ॥

चारुलोचनः । पुं । हरिणे ॥ त्रि । सुलोचने ॥

चारुवर्द्धना । स्त्री । नार्य्याम् ॥

चारुवाहुः । पुं ।
चारुविन्दः । पुं । } श्रीकृष्णात्मजे ॥

चारुव्रता । स्त्री । मासोपवासिन्याम् ॥

चारुशिला । स्त्री । मणौ ॥

चार्च्चिकः । त्रि । चर्चाभिज्ञे ॥ उक्थादिभ्यष्ठक् ॥

चार्च्चिक्यम् । न । चन्दनादिना देहविलेपने । चर्चायाम् । स्थासके ॥ चर्चेअध्ययने । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । चर्चिकैव । स्वार्थेष्यञ् ॥

चार्म्मः । पुं । चर्म्मावृतरथे ॥ चर्म्मणापरिवृतः । परिवृतोरथइत्यण् ॥

चार्म्मणम् । न । चर्म्मसमूहे ॥ चर्म्मणांसमूहः । भिक्षादिभ्योऽण् ॥

चार्व्वाकः । पुं । बौद्धैकदेशिनि । आकाशभिन्नभूतचतुष्टयवादिनि तार्किकविशेषे । नास्तिके । वार्हस्पत्ये । लौकायतिके ॥ तस्येदंमतम् । शरीरमेवात्मा । प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् । स्थूलोहंकृशोहमित्यनुभवाच्च ॥ प्रत्यक्षमेकंचार्वाकाःप्रमाणं मन्यन्ते ॥ अपिच । सर्वथालोकायतमेवशा

सूत्रम् । यत्प्रत्यक्षमेवप्रमाणम् । पृथिव्यापस्तेजोवायवस्तत्त्वानि चत्वार्येव । अर्थकामौच पुरुषार्थौ । भूतान्येवचेतयन्ते नास्ति परलोक: । मृत्युरेवापवर्ग इति ॥ दुर्योधनसखे राक्षसविशेषे ॥

चार्वी । स्त्री शोभनायाम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥ धनदभार्यायाम् ॥ दीप्तौ ॥

चाल: । पुं । छप्पर इति छान इतिच ख्याते पटले । पिटे । छदिषि ॥ चलति । चलगतौ । ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण: । वृद्धि: ॥

चालक: । पुं । गम्भीरवेदिनि । अङ्कुशदुर्द्धरे हस्तिनि ॥ इतित्रिकाण्डशेष:॥

चालनम् । न । चालन्याम् । सुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनंतितउ:स्मृतमिति काव्य: ॥ चाल्यतेऽनेनवा । चल० । णयन्त: । ल्युट् ॥ धूनने ॥

चालनी । स्त्री । तितऔ । बहुच्छिद्रायाम् । चलनी इतिभाषा ॥ चाल्यतेऽनयावा । चलेर्णयन्ताल्ल्युट् । ङीप् ॥

चाष: । पुं । स्वर्णचूडे । किकीदिवौ । नीलाङ्गे । पुण्यदर्शने ॥ अशोकस्य विशोकस्य नन्दन: पुष्टिवर्द्धन: । हेमतुण्डो मणिग्रीव: स्वस्तिक श्चापराजित: ॥ अष्टौ चाषस्यनामानि चाषंदृष्ट्वातुय:पठेत् । अर्थसिद्धिर्भवेत्तस्य मिष्टमन्नं वराङ्गनेतिपठन्ति । नीलकण्ठइत्यस्यप्रसिद्धिर्लोके ॥ चाषयति । चषहिंसायाम् । स्वार्थणयन्तात् अच् । चषभचणे । हेतुमण्ण्यन्तादाऽच् ॥

चास: । पुं । इक्षुप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे । चाषे ॥

चिक: । पुं । गन्धमूषिके ॥

चिकर्त्तिषु: । त्रि । कर्त्तितुमिच्छौ ॥ कृतीछेदने । सन्नन्तादुप्रत्यय: ॥

चिकित्सक: । पुं । वैद्ये । चिकित्साजीविनि ॥ आयुर्वेदकृताभ्यास: सर्वेषांप्रियदर्शन: । आर्यशीलगुणोपेत एषवैद्योविधीयते ॥ चिकित्सति । कितेर्व्याधिप्रतीकारेइतिसन्नन्तात् ण्वुल् ॥

चिकित्सा । स्त्री । रोगवारणे । रुक्प्रतिक्रियायाम् । क्रियायाम् ॥ आसुर्यादिभेदात्सा त्रिधा । यथा । आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सात्रिधामता । स्नतप्रधानादैवीस्याच्छेदभेदात्मिकासुरी ॥ मानुषी षड्रसात्रेयाजपहोमादिसंस्कृता । कलौचाल्पवलेलोके मानुषीतप्रपूजिता ॥ तस्यालक्षणं यथा । याभि:

क्रियाभि र्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । साचिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजांमतम् ॥ याह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोतिच । साक्रिया नतु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥ अस्याःफलम् । क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्मः क्वचिद्यशः । कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सानास्ति निष्फला ॥ अस्याअङ्गानियथा । रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यञ्च सेवकः । सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि वुधाजगुरिति ॥ गुप्तिज्किद्भ्य इतिकितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशनेसंशयेचसन् । चिकित्सनम् । अप्रत्ययात् ॥

चिकित्सितः । त्रि । प्रतिकृतामये । कृतप्रतीकारे ॥ न । चिकित्सायाम् ॥ भेषजे ॥ चिकित्सा सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चिकित्स्यः । त्रि । रोगान्मोचयितव्ये ॥ चिकित्सितुंयोग्य । रोगे ॥ यथा । जातमात्र श्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतयागदः । वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोपिविकरोत्यसौ ॥ रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् । ततः कर्मभिषक्पश्चाद्‌ज्ञानपूर्वंसमाचरेदिति ॥

चिकिनः । त्रि । चिपिटे । चिक्के ॥ नासिकायानतम् । इनच्पिटच् चिकचिचेति ने रिनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च । तद्योगान्नासिका चिकिना । पुरुषश्चिकिनः ॥

चिकिलः । पुं । पङ्के । चीकडइतिभाषा ॥

चिकीर्षा । स्त्री । कर्तुमिच्छायाम् ॥ कृञ्० । अप्रत्ययादित्यः । टाप् ॥

चिकीर्षितम् । न । अभिप्राये ॥ कर्तुमीप्सिते ॥

चिकीर्षुः । त्रि । कर्तुमिच्छौ । करणेच्छाविशिष्टे ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । तच्छीलः । सनाशंसभिक्षउः ॥

चिकुरः । पुं । कुन्तले । वाले ॥ वृक्षप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे ॥ शैले । पर्वते ॥ गृहवभ्रौ ॥ सरीसृपे ॥ त्रि । तरले । चञ्चले ॥ चपले । दोषमनिश्चित्यवधवन्धनादेःकर्त्तरि ॥ खल्वे ॥ यथा । तांवीक्ष्यलीलाचिकुरा मनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोचेति ॥ चिद्रत्यव्यक्तंशब्दं कुरति । कुर शब्दे । इगुपधेतिकः ॥

चिकुरपक्षः । पुं ।
चिकुरपाशः । पुं । } केशसमूहे ॥
चिकुरहस्तः । पुं ।

चिकूरः । पुं । चिकुरे ॥ इतिशब्दभेदः

प्रकाशः ॥

चिक्कः । पुं । छुच्छुन्दर्याम् ॥ चि । नतनासिके । चिकिने ॥ नासिकायानतम् । कप्रत्ययेनेश्चिक्का देशश्च ॥

चिक्कणः । पुं । पूगवृक्षे ॥ न । पूगफले ॥ त्रि । मसृणे । स्निग्धे । चिकणा इति भाषा ॥ चिक्कनम् । चिक्कगतौ । संज्ञिप् । चिक्कं कणति । कणशब्दे । मूलकः ॥ यद्वा । चिक्कनम् । घञ् । चिक्कस्य अणम् । अणशब्दे । अच् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । चेतति । चितीसंज्ञाने । चितेः कणः कश्च । बाहुलकादगुणः ॥

चिक्कणा । स्त्री । उत्तमायाङ्गवि । नैचिक्याम् ॥ पूगफले ॥

चिक्कणी । स्त्री । पूगफले ॥

चिक्कसः । पुं । यवचूर्णे ॥ इति हेमः ॥

चिक्का । स्त्री । पूगफले ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्रंसा । स्त्री । क्रमितुमिच्छायाम् । जिहासायाम् ॥ क्रमेः सन्नन्तात् प्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टाप् । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेइतीडागमो न भवति । अचक्रमेर्वृत्त्यादिष्वतिरिक्तार्थेऽप्यऽनुपसर्गादितिवैकल्पिकस्यात्मनेपदनिमित्तस्याऽनुपसर्गत्वस्यैववैकल्पिकस्य सम्भवात् ॥

चिङ्गटः । पुं । गलो चिङ्गडा इति मोचा चिङ्गडी इतिच गौड भाषा प्रसिद्धे मत्स्ये । महाशल्के ॥

चिङ्गटी । स्त्री । घुषाचिङ्गडी इति गौड प्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिङ्गडः । पुं । चिङ्गटेमत्स्ये ॥

चिचिण्डः । पुं । चिच्चिण्डे । सुदीर्घफले ॥

चिचीषा । स्त्री । चेतुमिच्छायाम् ॥ चिनोतेः सन्नन्ताद प्रत्ययादिति स्त्रियामकार प्रत्ययः । विभाषाचेरिति विकल्पात् कुत्वाभावः ॥

चिच्छक्तिः । स्त्री । चैतन्ये ॥ यथोक्तंसङ्क्षेपशारीरके । चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यत इति । यथोक्तं श्रीदेवीभागवते ५ स्कन्धे १९ ऽध्याये । चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोपि व्यक्तो जगत्सुविदितोभवकृत्यकर्त्ता । कोन्यस्त्वयाविरहितः प्रभवत्ययमुष्मिन् कर्त्तुंविहर्त्तुमपिसञ्चलितुं स्वशक्त्येति ॥ २८ ॥ हेमातः सा चिच्छक्तिः परमात्मन्यस्ति तेन हेतुना सोपि परमात्माव्यक्तो नामरूपात्मको भवति तथाजगत्सुविदितः प्रसिद्धः तथाभवकृत्यकर्त्ता प्रपञ्चसृष्टिस्थितिसंहृतिकर्त्ताभवति । कः पुरुषोऽस्मात् परमात्म

नोऽन्यत्वविरहितः स्वशक्त्यैवामुष्मिन् प्रपञ्चे कर्तुं विहर्तुं तथासम्वलितुं प्रभवति नकोपीत्यर्थः। यदुक्तित तर्हितवापि त्वं शक्तिरूपा भवत्येव। एताट्टशीत्वं सकलकारणा मननीयेति भावः। तदुक्तंदक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्। शक्त्याविना शिवेसूक्ष्मे नाम धाम नविद्यते इति॥

चिञ्चा। स्त्री। अम्लिकाऽगमे॥ चिमित्यव्यक्तं शब्दं चिनोति॥ चिञ्०। अन्येभ्योपीतिडः॥ फले॥ चिञ्चायाः फलम्। हरीतक्यादित्वात्फलप्रत्ययस्यलुप्॥

चिञ्चाम्लम्। न।
चिञ्चासारः। पुं। } अम्लशाके॥

चिञ्चिका। स्त्री। अम्लिकायाम्। अमली इति इमली इतिचभाषा॥

चिञ्चिडः। पुं। सुदीर्घफले। चचैंडा इति भाषा॥ चिञ्चडो वातपित्तघ्नो वल्यः पथ्यो रुचिप्रदः। शोषकृतिचितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः॥

चिञ्चुकी। स्त्री। चञ्च्वाम्। दीर्घपत्रायाम्। चेंचू नाडीशाके॥

चिञ्चोटकः। पुं। अङ्कोलाख्ये। चेंचुको इतिचेंचुड इतिचगौडप्रसिद्धे तृणे॥

चित्। अ। असाकल्ये। असकलार्थे॥ यथा। किञ्चित॥ चेतति। चितीसंज्ञाने। क्विप्॥

चित्। स्त्री। मतौ। बुद्धौ॥ अजडे। निर्विशेषस्फुरणमात्रे चेतने। स्वत एव प्रकाशमाने ब्रह्मणि॥ निर्विकल्पकं सर्वावभासकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदितिव्याख्यातारः॥ चिदिहास्तीतिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच। चित्त्वं चिदहमेतेच लोकाश्चिदितिभावयेत्युपदेशः॥ चिती०। संक्विप्॥

चितः। त्रि। छन्ने॥ चीयतेस्म। चिञ्०। क्तः॥

चिता। स्त्री। चित्यायाम्। मृतार्थदारुषु। प्रेतदाहार्थे ऽग्न्याधाने॥ शवदाहार्थं रचनायुक्तकाष्ठेषु॥ संहतौ॥ चीयतेस्म। चिञ्चयने। क्तः। टाप्॥

चिताचूडकम्। न। चितायाम्॥

चितिः। स्त्री। चितायाम्॥ समूहे। वृन्दे॥ निर्विषयकसंविदि॥ बोधादिव्यिष्टकासङ्ख्याज्ञानार्थाक्कविशेषे॥ अग्निस्थानविशेषे॥ चीयते। चिञ्०। स्त्रियामधिकरणेवाक्तिन्॥

चितिका। स्त्री। कटिशृङ्खलायाम्॥

चित्तम्। न। चेतसि। अनुसन्धानात्मिकायामन्तःकरणवृत्तौ॥ चित्तस्य बुद्धावन्तर्भावः विषयपरिच्छित्ति

रूपत्वाविशेषात् । बुद्धेर्हि पूर्वोविष यः चित्तस्य पूर्वानुभूत इतिविषयभेदात् चित्तस्यक्वचित् पृथङ्निर्देशोप्यस्ति ॥ चैतन्ये ॥ यथा । एवंनजायतेचित्तमिति ॥ विज्ञानस्कन्धे ॥ चितौ० । भावे क्तः । स्त्रीदितइतीण्निषेधः ॥ चितायाम् ॥ चिताकाष्ठमठीचैत्यंचिताचूडकमिष्यते । चित्तत्वेतिविकाशविशेषात् ॥

चित्तकालः । पुं । चित्तपरिच्छेदे ॥ नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालोयस्य तथा ॥

चित्तजन्मा । पुं । कामदेवे ॥

चित्तदोषः । पुं । शून्यतायाम् ॥

चित्तनदी । स्त्री । उभयतोवाहिन्याम् ॥ इयं ह्युभयतोवहति कल्याणाय वहति पापायच । तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिम्ना साकल्याणवहा । यात्वविवेकनिम्ना संसार प्राग्भारा सापापवहा ॥

चित्तप्रसन्नता । स्त्री । हर्षे ॥

चित्तबन्धनम् । न । चित्तबन्धकारणे । मूलाज्ञाने ॥ चित्तस्यबन्धनम् ॥

चित्तमज्जनम् । न । रूपक्रियानुसन्धानराहित्ये ॥

चित्तमोदकः । पुं । लड्डुकविशेषे ॥

चित्तलः । पुं । मृगविशेषे ॥ असिततिलोद्भवतैलविपक्वं लवणयुतं नवहिङ्गुरसाढ्यम् । त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्रं बहुगुणचित्तलमांसमनर्घ्यम् ॥ रसे पाकेच मधुरं रक्तपित्तविनाशनम् ॥

चित्तविक्षेपः । पुं । योगप्रतिपक्षेषु व्याधिस्त्यानादिषु ॥ चित्तं विक्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपाः योगप्रतिपक्षाः । तेच नव योगसूत्रेणोक्ताः । यथा । व्याधिस्त्यान संशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेन्तरायाः इति ३० । तत्रसंशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधरूपस्य समाधेः साक्षात्प्रतिपक्षौ । व्याधादयस्तु सत्त्वसहचरिततया तत्प्रतिपक्षाभवन्ति ॥

चित्तवित् । पुं । विज्ञानात्मवादिनि बौद्धविशेषे ॥ चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञानं तदेवात्मेतिविज्ञानवादिनो भ्रान्तिरेव । सुषुप्ते व्यभिचारात् वेद्यस्यच घटादिवत् इतिरिक्तवेद्यत्वात् ॥

चित्तविप्लवः । पुं । उन्मादे ॥

चित्तविभ्रमः । पुं । उन्मादे ॥ चित्तस्य विभ्रमो ऽनवस्थानम् ॥

चित्तसमुन्नति: । स्त्री । माने ॥ चित्तस्य सम्यगुन्नति: ॥

चित्तहारी । त्रि । मनोरमे ॥

चित्ताभोग: । पुं । एकस्मिन्विषये मनसो भूयोभूय: प्रवृत्तौ । एकस्मिन्विषये चित्तस्थैर्य्ये । मनस्कारे ॥ आभोजनम् आभोग: । भुजेर्भावे घञ् । चित्तस्य आभोगस्तदेकप्रवणता आभोगपरत्वमितियावत् ॥

चित्ति: । स्त्री । प्रज्ञायाम् ॥

चित्तैकाग्र्यम् । न । अन्यार्थनिवृत्तौ ॥

चित्तोक्ति: । स्त्री । दैवप्रश्ने ॥

चित्तोत्थम् । न । सप्तमगृहे ॥

चित्तोन्नति: । स्त्री । गर्व्वे ॥

चित्प्रतिविम्ब: । पुं । जीवे ॥ चित: प्रतिविम्ब: ॥

चित्य: । पुं । अग्नौ ॥ चीयतेऽसावित्यर्थे चित्याग्निचित्येचेति चिनोते: कर्म्मणि यप्रत्ययस्तु गागमश्च निपात्यते ॥ न । चितायाम् । मृतकचैत्ये ॥ जिनौकसि ॥

चित्या । स्त्री । मृतचितौ । चितायाम् ॥ टाप् ॥

चित्र: । पुं । यमविशेषे ॥ यथा । वृकोदराय चित्रायेति ॥ कर्व्वुरवर्णे ॥ अशोकवृक्षे ॥ चित्रकवृक्षे ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ आलेख्ये । मूरत इतिभाषा ॥ अद्भुते ॥ कर्व्वुरे । नानावर्णे ॥ आकाशे ॥ न । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । तच्चित्रं यत्रवर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता । सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णा: खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रंकाव्यम् ॥ कष्टंकाव्यमेतत् ॥ * ॥ अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरायांवृत्तौ ॥ यथा । चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु । यथा । विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग । त्वांसदैववासुदेवपुण्यलभ्यपादसेवनन्यपुष्पचित्रकेश त्वांस्मरामिगोपवेशइति ॥ चित्तंत्रायते दुःखविस्मारकत्वात् । त्रैङ् पालने । आतोऽनुपसर्गेक: ॥ चित्रयति वा चित्रचित्री करणे । ण्यन्तात्पचाद्यच् ॥ चिनोति चीयते वा । अमिचमीत्रिक्त: ॥ त्रि । कर्व्वुराद्भुतयुक्ते ॥

चित्रक: । पुं । पाठिनि । वह्निसंज्ञके ओषधौ । चीता इति भाषा ॥ चित्रक: कटुक: पाके वह्निकृत् पाचनो लघु: । रूक्षोष्णो ग्रहणी कुष्ठशोथार्श: कृमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्श: श्लेष्मपित्तहृत् ॥ विचित्रं चैत्रकं शाकं कासमर्दविमर्दितम् । तप्ततैले सवाह्लीके प्राचितं

तकसम्भृतम् ॥ चीता इतिभाषा प्रसिद्धे व्याघ्रविशेषे । शूरे । सृगाल्के ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ चित्रयति । चित्र० । कुनृशिल्पिसंज्ञयोः ॥ यद्वा । चित्तंबुद्धिंचायते । चैङ्० । कान्तात् स्वार्थेकन् ॥ चित्रं करोतिवा । अन्येभ्योऽपीतिडः ॥

चित्रकण्ठः । पुं । कपोते ॥ ॥

चित्रकम्बलः । पुं । गलीचा इति दुली चा इतिचभाषाप्रसिद्धे कम्बलविशेषे ॥

चित्रकारः । पुं । शूद्रागर्भे विश्वकर्मैारसजाते चितेरा इतिख्याते वर्णसङ्करजातिविशेषे । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥ चित्रंकरोति । डुकृञ्० । दिवाविभानिशेतिटः ॥

चित्रकर्मा । पुं । तिनिशद्रुमे ॥ त्रि । विविधाद्भुतकर्मणि ॥

चित्रकायः । पुं । व्याघ्रे । वाघइतिभाषाप्रसिद्धे ॥ चीता इतिभाषाप्रसिद्धे चित्रव्याघ्रे ॥ चित्रः कायोऽस्य ॥

चित्रकारः । पुं । चित्रकरे ॥ स्थपतेरपिगान्धिक्यां चित्रकारोव्यजायतेति प०प० ॥ चित्रं करोति । डुकृञ्० कर्मण्यण् ॥

चित्रकूटः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पर्वतविशेषे ॥

चित्रकृत् । पुं । तिनिशद्रुमे ॥ चित्रकारे ॥ चित्रंकरोति । क्विप् ॥

चित्रकोलः । पुं । वाह्मनीतिख्यातेजन्तौ । ज्येष्ठ्याम् । अञ्जने । हलाहले ॥

चित्रगन्धम् । न । हरिताले ॥

चित्रगुप्तः । पुं । चतुर्दशयमान्तर्गतयमे ॥ यथा । एकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैनमः इति ॥ ब्रह्मपादजे यमस्यलेखके ॥ अस्योत्पत्त्यादिराचारनिर्णयतन्त्रादवधार्या ॥

चित्रजल्पः । पुं । वाक्यविशेषे ॥ यथा । प्रेष्ठस्यसुहृदालोके गूढरोषाभिजृम्भितः । भूरिभावमयो जल्पोयस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः ॥ चित्रजल्पोदशाङ्गोऽयंप्रजल्पंपरिजल्पितम् । विजल्पोज्जल्पसंजल्पाअवजल्पो ऽभिजल्पितम् ॥ आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तित मित्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गे ॥ चित्रास्तण्डुलाअस्याः ॥

चित्रत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे ॥

चित्रदण्डकः । पुं । ओलवृक्षे ॥

चित्रदर्शनम् । न । स्मारके ॥ स्मारकं चित्रदर्शनम् ॥

चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रनेत्रा । स्त्री । सारिकाविहगे ॥

चित्रपक्षः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि ॥ चित्तिरोखाइतिख्याते पाण्डुसंज्ञके खगे ॥ चित्रपक्षःकफहरो वातघ्नो ग्रहणीप्रणुत् ॥

चित्रपटः । पुं । छींट इति प्रसिद्धे वस्त्रे ॥

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ॥ कपित्थपर्ण्याम् ॥

चित्रपत्री । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥ अनुष्टुप्संज्ञकाष्टाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । चित्रपदा यदि भौगौ । यथा । यामुनसैकतदेशे गोपवधूजलकेलौ । कंसरिपो र्गतिलीला चित्रपदाजगदव्यात् ॥ सवैया मत्तगेतायामपिदृश्यते । यथा । सप्तयदा भगणाः परतो गुरुरत्नगतो लघुको जितदेश चित्रपदेति तदा युधि विविक्रमतो धृतवैरिधराधिपकेश । सा कथिता धिकमङ्गलपिङ्गलनागवरे बहुधाभिनिवेश गौडकुलोज्वलधारयधारय चेतसि हैयगवल्लनरेशेति ॥

चित्रपर्णिका । स्त्री । चित्रपर्णीप्रभेदे । त्रिपर्ण्याम् । दीर्घपत्रायाम् ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ चित्रपर्णमस्याः । पाककर्णेतिङीष् ॥ कर्णस्फोटालतायाम् ॥ जलपिप्पल्याम् ॥ द्रोणपुष्प्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रपादा । स्त्री । सारिकापक्षिणि ॥

चित्रपिच्छकः । पुं । मयूरे ॥

चित्रपुङ्खः । पुं । शरे ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

चित्रपृष्ठः । पुं । कलविङ्के । चटके ॥

चित्रफलः । पुं । चितल इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चित्रफला । स्त्री । चिर्भिटायाम् ॥ मृगेर्वारौ ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वार्ताक्याम् ॥ कण्टकार्याम् ॥ फलइमाच इतिगौड प्रसिद्धे मत्स्ये । राजग्रीवे । फलवत्याम् ॥ वृहदिन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रभानुः । पुं । अग्नौ । वैश्वानरे ॥ सूर्ये ॥ चित्रकवृक्षे ॥ भैरवे ॥ चित्रा भानवोऽस्य । चुआदित्वात् पूर्वपदादितिनत्वम् ॥ षोडशेवत्सरे ॥ अस्यफलम् । बहुकामुकमापाख्यज्यच्चविदलंमिये । महार्घंजायतेसर्वं चित्रभानौ वरानने ॥

चित्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ॥

चित्रमृगः । पुं । पृषताख्येमृगे ॥

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे ॥

चित्रयोधी । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥

चित्ररथः । पुं । सूर्ये ॥ गन्धर्वविशेषे ॥

विद्याधरे ॥

चित्रकः । पुं । कर्बुरवर्णे । किर्मीरे ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रला । स्त्री । गोरक्षीवृक्षे ॥

चित्रलेखा । स्त्री । अप्सरोविशेषे । वाणासुरसुतायाः उषायाः सख्याम् । कुम्भाण्डतनयायाम् ॥ धृतिसंख्यकाष्टादशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । मन्दाक्रान्ता नयरलघुयुता कीर्त्तिता चित्रलेखा ॥ यथा । मन्ये ऽमुष्मिन् भ्रमति मृगदृशां सारभूतं यदासीद्रूपं ब्रह्मेदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । नैतादृक्चेत् कथमुदधिसुता मन्दिरे वाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायामिति ॥

चित्रलोचना । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्रवदाल: । पुं । पाठीनमत्स्ये ॥

चित्रवल्लिक: । पुं । वदालमत्स्ये ॥

चित्रवल्ली । स्त्री । मगेर्वारौ ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रवीर्य्य: । पुं । रक्तैरण्डे ॥

चित्रशिखण्डिज: । पुं । बृहस्पतौ ॥ चित्रशिखण्डी अङ्गिराः ततो जातः । जनी० । पञ्चम्यामितिडः ॥

चित्रशिखण्डी । पुं । सप्तर्षिषु ॥ यथा । मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेया श्चित्रशिखण्डिनः ॥ चित्रशिखण्डश्चूडाविशेषो ऽस्त्येषामितिव्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि मरीच्यादयश्चित्रशिखण्डिनः ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूत: । पुं । बृहस्पतौ ॥

चित्रसर्प्प: । पुं । मालुधाने ॥

चित्रसेन: । पुं । ब्रह्मपादजमसीभाण्डकायस्थस्य चित्रगुप्तादिचितयान्यतमूर्त्तिविशेषे ॥ अयञ्च मर्त्यलोकस्य विवेचकः । यथा । चित्रसेने महाविद्यां जगलेतिगुरोर्नयन् । अम्बा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मत्स्यं तत ॥ राज्यं चकार सद्युक्त्या नाऽऽगदधोगयः ॥ इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

चित्रा । स्त्री । आखुपर्ण्याम् ॥ गोडुम्बायाम् ॥ सुभद्रायाम् ॥ दन्तिकायाम् ॥ मायायाम् ॥ सर्पविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ अप्सरोविशेषे ॥ मगेर्वारौ ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥ मुसल्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वैदिककर्मविशेषे ॥ चतुर्दशे नक्षत्रे ॥ अथ जातकफलम् । यथा । प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो दक्षो नये चापि विचित्रवासाः । प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य मर्त्ये ॥

अतिशक्वरीसंज्ञकपञ्चदशाक्षराष्टिप्रभेदे ॥ यथा । चित्रानामच्छन्दश्चेत् नयौ मायकारौ यथा। कोपाली वीकालोचा वदत् कस्त्वामजान्ते खेचन्मुक्ताकारत्यक्तागुञ्जसन् मूर्द्धिचित्रा। कंसारातेर्मूर्त्तिस्वन्मोहदिक्कीडलीयं कोऽयंस्वर्गो मोक्षौ वाम्मद्विचत्ते तच्चजानेहमिति ॥ चित्रं रूपनक्षत्रः ॥ चित्रायां जातायाम् ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियां नक्षत्राचो लुक् ॥ नाडीविशेषे ॥ सुषुम्नामूलदेशे चित्रानाड्यस्ति । तस्यामध्ये तु चित्राख्यानाडी ह्मस्मातुवर्त्तत इतितन्त्रवचनात् ॥

चित्राक्षी । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्रापुपः । पुं । द्रोणपुष्प्याम् ॥

चित्राङ्गः । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥ सर्पे ॥ न । हिङ्गुले ॥ हरिताले ॥

चित्राङ्गदः । पुं । शान्तनुराजपुत्रे । चन्द्रवंशीयनृपविशेषे । विचित्रवीर्यभ्रातरि ॥ गन्धर्वविशेषे ॥ ब्रह्मपाद्मसीभाष्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादिपितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषे ॥ अयञ्चा दोषोकस्यविवेचकः । अस्य योगमकारस्य मायारनिर्णयतन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ चित्राङ्गदानियस्य॥

चित्राङ्गदसूः । स्त्री । व्यासदेवजननयाम् । सत्यवत्याम् ॥

चित्राङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥

चित्राटीरः । पुं । चन्द्रे । शिवे ॥ घण्टाकर्णेयच्छागामृबिन्दुभिरङ्कितभाले ॥ येनभागमङ्क्तितत्र ॥ घण्टाकर्णोपहारायकृतच्छागास्यबिन्दु पु । इतिमेदिनी ॥

चित्रापूपः । पुं । पिताइपिटा इतिगौड भाषा प्रसिद्धे पिष्टके । पक्वये ॥

चित्रायसम् । न । तीक्ष्णलोहे ॥

चित्रिणी । स्त्री । पद्मिन्यादिचतुर्विधस्त्रीषु मध्ये स्त्रीविशेषे ॥ सेयंलक्षणम्भवा । अस्यालक्षणम् । भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा नखर्वा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी । कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी साकुशीला सकल गुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रेति ॥

चित्रेशः । पुं । चन्द्रमसि ॥

चित्रोक्तिः । स्त्री । आकाशवाण्याम् ॥ आश्चर्यकथने ॥

चित्रोदनम् । न । विचित्रान्ने ॥

चिदम्बरम् । न । स्थानविशेषे ॥

चिदाकाशः । पुं । न । शुद्धात्मनि ॥ मायामेघो जगन्नीरं वर्षत्वेष य

या तथा । चिदाकाशस्य नोद्यानि नैवाभास इतिस्थितिः ॥ चित्ताकाशं चिदाकाश माकाशश्च तृतीयकम् । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं महामुने ॥

चिदात्मकः । चि । निर्विशेषस्फुरणमात्रस्वरूपे चिदद्वैते ॥ वाध्यते जाग्रति स्वप्नः सुप्ते जाग्रच्च वाध्यते । चिदद्वैतन्तु न क्वापि वाध्यते वास्तवत्वतः ॥ चितो न वाधकं द्वैतं चित्प्रसादेन भासनात् । अवाध्यत्वाद्वास्तवत्वं चिदद्वैतस्य सुस्थितम् ॥

चिदाभासः । पुं । बुद्धावात्मप्रतिबिम्बे । जीवे ॥ योऽहिश्चराचरात्मकेषु शरीरजातेषु नित्यसन्निहितः। चिद्दाभासतेसः ॥

चिद्रसपूर्णः । चि । स्फुरत्सुखपूरिते ॥

चिद्रूपः । चि । ज्ञानमये ॥ हृदयालौ ॥

चिन्तनम् । न । कर्त्तव्याकर्त्तव्यचिन्तायाम् ॥ विचारे ॥ चितिस्मृत्याम् । ल्युट् । अन् ॥ स्मरणे ॥

चिन्तयन् । चि । ध्यायति ॥

चिन्ता । स्त्री । आध्याने । चिन्तने । स्मृत्याम् ॥ आत्मीययोगक्षेमापायालोचनात्मिकायांवुद्धौ ॥ दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावनायाम् ॥ चिताचिन्तादयोर्मध्ये चिन्तानामगरीयसि। चिताद्दहति निर्जीवं सजीवो दह्यतेऽनया ॥ चिन्तनम् । चिति० । चितिपूजीत्यङ् ॥ चिन्त्यतेऽनया वा ॥ कुतआगत्यघटते विघ्नश्च क्रमप्रदातिच। इतिचिन्ता न कर्त्तव्या धनस्य घनस्यच ॥

चिन्तामणिः । पुं । वाञ्छितप्रदे मणिविशेषे ॥ तस्मिन् यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न स्वरूपतस्तथा ॥ स्पर्शमणौ ॥ यथाचिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लोहं काञ्चनतां भजेत् ॥ ब्रह्मणि ॥ आयुरारोग्यमर्थंश्चभोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यंसर्वकामप्रदोहरिः ॥ मन्त्रविशेषे ॥ याचायोगान्तरे ॥ सहजस्थानगोभौमो भाग्यस्थश्चवृहस्पतिः । चिन्तामणि समाख्योयं वातुःसङ्कल्पपूरकः ॥ वुद्धविशेषे ॥

चिन्तावेश्म । न । मन्त्रणागृहे । दावँटे ॥

चिन्तितः । चि । कृतचिन्तने । मनसा विचारिते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिहदूरतरं प्रयाति यच्चेतसानगणितं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती सोऽहंव्रजामि-विपिने जटिलस्तपस्वीति ॥

चिन्तिया । स्त्री । चिन्तायाम् ॥

चिन्तोक्तिः । स्त्री । चिन्तावचने ॥

चिन्त्यः । त्रि । निरूपणीये । चिन्तितुं शक्य । विचारणीये ॥

चिन्त्यमानः । त्रि । विचार्यमाणे ॥

चिन्नः । पुं । चीणादूतिख्याते ऽन्नविशेषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

चिन्मयः । त्रि । चैतन्यरूपे ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्यनिष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना । रूपस्थानां देवतानां स्त्रीपुंसादिककल्पना ॥

चिपिटः । पुं । चिउरा इति प्रसिद्धे-खाद्यभेदे । पृथुके । धान्यचमसे ॥ शालयःसतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः । कुट्टिता श्चिपिटाःप्रोक्तास्तेस्मृताःपृथुका अपि ॥ शालयोयावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः इतिच ॥ अस्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा । द्विजस्त्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके । नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणेच निवेदने ॥ अभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ आर्द्रसद्यस्थोषे ॥ त्रि । पिट्टितविस्तृते ॥ पिच्चटे ॥ नासिकायानते ॥ इनच्पिटच् चिकचिचेति पिटच् प्रत्ययः प्रकृतेश्चिरादेशः ॥

चिपिटकः । पुं । चिपिटे । पृथुके ॥

चिपिटमिव । संज्ञायाम् इवेतिवा कन् ॥

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे ॥

चिप्पः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । नखमांस मधिष्ठाय वातःपित्तञ्च देहिनाम् । कुर्वाते दाहपाकौचतं व्याधिं चिप्प मादिशेदिति ॥

चिभिः । पुं । शुकखगे ॥ पट्टवृत्ते ॥

चिभिकः । पुं । शुकपक्षिणि ॥

चिमिचिमः । पुं । अर्शसोव्यथाविशेषे ॥ कण्डूविशेषे । स्पर्शप्रियतायाम् ॥

चिरम् । न । स्वरादि (।ऽ)चिकले ॥ दीर्घकाले ॥ त्रि । तद्वति ॥

चिरकारी । त्रि । चिरक्रिये ॥

चिरकालः । पुं । दीर्घकाले । दीर्घरात्रे ॥

चिरक्रियः । त्रि । दीर्घसूत्रे । अतिविलम्बेन क्रियासम्पादके ॥ चिराक्रिया यस्य ॥

चिरजीवकः । पुं । जीवकद्रुमे ॥

चिरजीवी । पुं । काके ॥ विष्णौ ॥ जीवकवृत्ते ॥ शाल्मलितरौ ॥ अश्वत्थामादिषु ॥ अश्वत्थामा बलि र्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ त्रि । बहुकालजीविनि ॥

चिरञ्जीवी । पुं । विष्णौ ॥ काके ॥ जी

वर्क हृ० ॥ ग्राम्नविद० ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥

चिरग्रहः । पुं । यौवने ॥

चिरटी । स्त्री । प्राप्तयौवनायांपितृगेहस्थायाम् । सुवासिन्याम् ॥ चिरेण अटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अट गतौ । अच् । पृषोदरादिः । वयस्य चरमइतिङीप् ॥ तदवस्थाम् । द्वितीयवयःस्थायाम् ॥

चिरतिक्तः । पुं । चिरायता इतिप्रसिद्धे भूनिम्बे । किराततिक्ते ॥

चिरन्तः । त्रि । पुरातने । चिरन्तने ॥ चिरेभवः । चिरपरुत्परारिभ्यस्नो वक्तव्यः ॥

चिरन्तनः । त्रि । पुरातने ॥ चिरेभवः । सायंचिरमितिट्युट्युलौ । निपातनान्मान्तत्वम् ॥

चिरपाकी । पुं । कपित्थे ॥

चिरपुष्पः । पुं । वकुलाऽमने ॥

चिरप्रसूता । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥ चिरंप्रसूता । सुप्सुपेतिसमासः ॥

चिरम् । अ । बहुकालार्थे । चिराय ॥

चिरमेही । पुं । गर्दभे ॥

चिरभवः । पुं । चिह्ने ॥

चिररात्रम् । न । दीर्घकाले ॥

चिररात्राय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरारात्रयः । अव्ययप्रत्ययान्तमेतत्त्यचाजिति योगविभागादयम् । चिररात्राय अयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरलोकपितरः । पुं भूम्नि । अग्निष्वात्तादिषु ॥ अग्निष्वात्तादयोलोकेपितरश्चिरवासिनः ॥

चिरविल्वः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ चिरं विल्वति । विलभेदने । वाहुलकात्क्वः ॥

चिरसूता । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥

चिरसूतिका । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥

चिरस्य । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमस्यति । असु० । ण्यत् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । श० ॥

चिरा । स्त्री । बहुकालसंध्यायाम् ॥

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् ॥ पाताडी इतिगौडभाषाप्रसिद्धचटिकायाम् ॥

चिरात् । अ । दीर्घकाले ॥

चिरात् । पुं । गरुडे ॥

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्ते ॥

चिराय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरायुः । पुं । विबुधे । देवतायाम् ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥ चिरमायुर्यस्य ॥ भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिरायुरित्यागमः ॥

चिरालयः । पुं । लव्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥

चिरिः । पुं । तोता इतिप्रसिद्धे शुक पक्षिणि ॥

चिरेण । अ । चिरमित्यर्थे ॥

चिर्भटी । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

चिर्भिटः । पुं । न । कर्कटी सस्ये । वेलसेंध इतिसेंधकचरी इतिचभाषा प्रसिद्धायां सुचिभायाम् ॥ चिर्भिटं मधुरं रूक्षं गुरुपित्तकफापहम् अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वंतूष्णञ्चपित्तलम् ॥

चिर्भिटा । स्त्री । चिभड इति भाषा प्रसिद्धे चिर्भिटे ॥

चिलमिलिका । स्त्री । कण्ठीभेदे ॥ खद्योते ॥ विद्युति ॥

चिलमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकायाम् ॥

चिलिचिमः । पुं । वाचियागडक इति गौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये । नलमीने ॥ चिलविलसने । इगुपधात् कि दिति कः । वीप्सायांद्वित्वम् । चि चिचिलिंविलासं मिमीते । माङ्माने । आतइतिकः । पृषोदरादिः ॥ चिलिंविलासंचिनोतिवा । चिञ्० । वाहुलकान् मक् ॥ चेङ्गो इतिगौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिलिचिलिः । पुं । विलासे ॥

चिलिचीमः । पुं । } वाचियागडक
चिलिचीमिः । पुं । } इतिगौडप्रसिद्धे चिलिचिमे ॥

चिलिमिलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलिमीनकः । पुं । चिलिचिमेमत्स्ये ॥

चिलिमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलीचिमः । पुं । }
चिलीचिमिः । पुं । } नलमीने । चिलिचिमे ॥
चिलीमः । पुं । }

चिल्लः । पुं । आतायिनि । खभ्रान्तौ । चील इति भाषा ॥ चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये भावकरणेच । अच् ॥ क्लिन्नेचे ॥ चि । क्लिन्ननेत्रवति ॥ क्लिन्नेचक्षुषी अस्य । क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषीति चिलादेशो लश्च प्रत्ययः । चक्षुर्गतःक्लेदरोगः चिल्लशब्दवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुस्तद्योगात् पुरुषोपीतिव्याख्यातारः ॥

चिल्लकः । पुं । लोध्रे ॥

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । कट्टविलासिन्याम् ॥

चिल्लाभः । पुं । प्रसह्यचौरे । गांठकटा लुटेरा पिंडार जूवाचोर इत्यादि भाषा ॥

चिल्लिः । पुं । भ्रूमध्ये ॥

चिल्ली । स्त्री । क्षुद्रवास्तुकशाके । गौडवास्तुके । वथुआ इति प्रसिद्धे शाके ॥ लोध्रे ॥ झिल्ल्याम् ॥ चिल्लति । चिल्लशैथिल्ये । अच् । गौ० ङीष् ॥

चिविल्लिका । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । रक्तदलायाम् ॥

चिवुः । पुं । चिवुके । ओष्ठाधोभागे । ठोडि इति भाषा ॥ चीवति । चीव्यते वा । चीव्‌आदानसंवरणयोः । मृगय्वादित्वात् कुः ॥ चिनोतिशोभां वा । प्राग्वत् ॥

चिवुकम् । न । चिवौ ॥ स्वार्थेकन् ॥ पुं । मुचुकुन्दवृक्षे ॥

चिह्नम् । न । लाञ्छने । लक्षणे ॥ पताकायाम् ॥ चह्यतेऽनेन । चहपरिकल्कने । वा०नक् उपधाया इत्त्वञ्च ॥ लव्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥

चिह्नकारी । त्रि । घोरदर्शने ॥ विघातिनि ॥

चिह्नधारिणी । स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

चिह्नितः । त्रि । अङ्कित । चिह्नविशिष्टे ॥

चिल्लः । पुं । } गंधारी इति पर्वत-
चिल्लकः । पुं । } प्रसिद्धे वृक्षे ॥ चिल्लकोवातनिर्हारी श्लेष्मशोधातुवृद्धिकृत् । आग्नेयो विषवस्तफलं मत्स्यनिषूदनम् ॥

चीडा । स्त्री । चीडागन्ध इति गौड प्रसिद्धेगन्धद्रव्ये । दारुगन्धायाम् ॥

चीत्कारः । पुं । भयध्वनौ ॥

चीनः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । काशीरन्तुसमारभ्य कामरूपात्तुपश्चिमे । भोटान्तदेशोदेवेशि मानसेशाद्वदक्षिणे ॥ मानसेशाद्वपूर्वेचीन देशः प्रकीर्त्तित इतितन्त्रशास्त्रम् ॥ तद्देशजे मनुष्ये । चीनदेशोद्भवे पूर्वं क्षत्रिये पश्चाद्विच्छिन्नक्रियालोपादिनाशूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ आगमोक्ते सम्प्रदायविशेषे ॥ अंशुकविशेषे । मखमल इत्याधुनिक भाषाप्रसिद्धे बहुविधाद्भुतवस्त्रे ॥ चीणा इतिप्रसिद्धे व्रीहि विशेषे ॥ चीनकःकङ्गु भेदोस्ति सज्ञेयः कङ्गुवद्गुणैः ॥ तन्तौ ॥ मृगविशेषे ॥ न । पताकायाम् ॥ सीसके ॥ चिनोति । चिञ्० । वाहुलकान्नक् दीर्घश्च ॥

चीनकः । पुं । चीणा इति प्रसिद्धधान्ये । काककङ्गौ ॥ कङ्गन्याम् ॥ चीनकर्पूरे ॥

चीनकर्पूरः । पुं । चीनाकपूर इति भाषाप्रसिद्धे कर्पूरविशेषे । कृत्रिमे । मेघसारे । धवले ॥

चीनजम् । न । तीक्ष्णलौहे ॥

चीनपिष्टम् । न । सिन्दूरे ॥ चीनस्य पिष्टम् ॥ सीसके ॥

चीनवङ्गम् । न । सीसके ॥

चीनाकः । पुं । चीनिआकपूर इति प्रसिद्धे कर्पूरविशेषे ॥ चीनाकसंज्ञः

कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठक-ण्डूविषघ्नस्तथातिक्तरसस्मृतः ॥

चीनाकर्कटी । स्त्री । चित्रकूटदेशप्र-सिद्धायां कर्कट्याम् । राजकर्कट्याम् ॥

चीरम् । न । गोस्तने ॥ वस्त्रविशेषे ॥ रेखाभेदे ॥ लेखनभेदे ॥ चूडायाम् ॥ सीसके ॥ जीर्णवस्त्रखण्डे ॥ चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षामिति भागवतम् ॥ इत्यस्य चि ॥ चिनोति । चिञ्० । सुसिचि मीनां दीर्घश्चेतिक्रन् ॥

चीरकः । पुं । विक्रियालेखे । विकार लेखने ॥

चीरपत्रिका । स्त्री । चञ्चुशाके ॥

चीरपर्णः । पुं । शालवृक्षे ॥

चीरभृत् । पुं । तापसे ॥

चीरिः । स्त्री । नेत्रांशुके ॥ इतिशब्द रत्नावली ॥

चीरिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । कच्छा याम् ॥

चीरितच्छदा । स्त्री । पालङ्क्यशाके ॥

चीरी । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ कच्छाटि कायाम् ॥ नेत्रांशुके ॥ गौ०ङीष् ॥

चीरुकम् । न । चेंउर इति गौड प्र-सिद्धे फले ॥

चीरुका । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ चीति रौति । रुशब्दे । बाहुलकात् कक् ॥

चीर्णः । त्रि । शीलिते ॥ सञ्चिते ॥

चीर्णपर्णः । पुं । निम्बागमे ॥ खर्ज्जूरी भूरुहे ॥

चीलिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । चीर्याम् । चीलिकायाम् । चील्ल्याम् ॥

चीवरम् । न । भिक्षोर्वस्त्रे ॥ चिनोति । चिञ् चयने । छित्वरच्छत्वरधीव रेत्यादिनाष्वरच् धातोर्दीर्घश्च ॥

चीवरी । पुं । वृद्धभिक्षुके ॥ मस्करी यइनिः ॥

चुक्कारः । पुं । सिंहनादे ॥

चुक्रः । पुं । अम्ले ॥ अम्लवेतसे ॥ न । चूकइति प्रसिद्धे अम्लद्रव्यविशेषे । तिन्तडीके । वृक्षाम्ले ॥ चूका इति प्रसिद्धे पत्रशाके । अम्लवास्तुके । इ क्षाम्ले ॥ चुक्र मत्यम्ल मुष्णञ्च दी पनंपाचनं परम् । शूलगुल्मविबन्धा मवातश्लेष्महरम् परम् ॥ वमितृष्णा स्यवैरस्यहृत् पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥ काञ्जिकप्रभेदे । रसाम्ले । सहस्रवे धे ॥ सन्धानविशेषे ॥ यथा । यन्म स्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रका ञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थंशु क्तंचुक्रंतदुच्यते ॥ द्विगुणं गुडमध्वा रनालमस्तुक्रमाद्विहेति परिभाषा ॥ चकते ऽनेन चक्यतेवा । चक तृप्तौ प्रतिघातेच । चक्रिरम्योरुच्चो

पधाया इतिरक् ॥
चुक्रकम् । न । चूका इतिप्रसिद्धेशाके ॥
चुक्रफलम् । न । वृक्षाम्ले ॥
चुक्रवास्तूकम् । न । चुक्रे । चूका इति भाषा ॥
चुक्रशाकम् । न । शाकविशेषे ॥ चुक्रशाकमतिकोमलं शिलापेषितं कटुकतैलसंयुतम् । सैन्धवैलमरिचान्वितं पुनर्भोक्तुरेव रसनारसंमयेत् ॥ चुक्रंचुक्रतरं स्वादु वातघ्नं पित्तकृत् सरम् । रुच्यं लघुतरं पाकेसहन्ताकं सुरोचकम् ॥
चुक्रा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । अम्लोणी इति भाषा ॥
चुक्राम्लम् । न । वृक्षाम्ले ॥
चुक्राम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चिञ्चायाम् ॥ काञ्जिकप्रभेदे ॥
चुक्रिका । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ तिन्तिड्याम् ॥ चकयति । चकव्यथने । चक्रिरम्योरच्चोपधाया इति रक् । चुक्रमिव । इवेप्रतिकृतौ कन् ॥ कुचाङ्गेर्याम् ॥
चुक्री । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चुक्रिकायाम् । चूका इतिभाषा ॥ चुक्रीत्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरापाकेरुन्ताके नातिरोचनी ॥ गौरादित्वान्ङीष् ॥

चुचुकः । पुं । न । चूचुके । कुचानने ॥
चुचूः । पुं । सुनिषण्णकशाके ॥
चुञ्चुः । पुं । ब्राह्मणेन वैदेह्ययोषाया मुत्पादिते सङ्करजातौ ॥ मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ छुच्छुन्दर्याम् ॥
चुञ्चुरी । स्त्री । तिन्तिडीवीजैर्द्यूते ॥
चुञ्चुली । स्त्री । चुञ्चुरीक्रीडायाम् । तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडायाम् ॥
चुण्टा । स्त्री । } कूपे ॥ कूपसमीपाऽ
चुण्टी । स्त्री । } ल्पजलाशये ॥
चुतः । पुं । } गुदद्वारे ॥
चुतिः । स्त्री । }
चुन्दी । स्त्री । कुट्टन्याम् ॥
चुप्पः । त्रि । मन्दगमनकर्त्तरि ॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुपः किञ्चेतिदशपादीस्थपाठात् पः ॥
चुबुम् । न । मुखे ॥ चुम्बति । चुविवक्त्रसंयोगे । स्फायितञ्चीतिरक् ॥
चुम्बकः । पुं । स्वतः प्रसिद्धे अयस्कान्ते । लोहकर्षके । कान्तपाषाणे ॥ चुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगरापहः ॥ घटस्योद्ग्रीवलम्बने ॥ त्रि । बहुग्रन्थैकदेशज्ञे ॥ कामुके । चुम्बनपरे ॥ धूर्त्ते ॥
चुम्बनम् । न । चूंबना इतिप्रसिद्धे मुखसंयोगे ॥ तस्य स्थानानि यथा ।

मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि । गण्डे च कर्णयोश्चैव कक्षोरु भगमूर्द्धसु ॥ चुम्बनस्थान मित्युक्तं विज्ञेयं कामुकैरिहेति कामशास्त्रम् ॥

चुरा । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चुरी । स्त्री । उपकूपे । कूपसमीपस्थाल्पजलाधारे । खेल इति भाषा ॥

चुलिआला । स्त्री । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ दोहादलशेषे यदा पञ्चकलो विमलोहि विराजति । फणिपतिन्नृपतिः किञ्जतद्रा चुलिआलामिह तामनुगायति ॥ यथा । स्मितपटुकपटविलोकितै रपहृतमानसपङ्कजलोचन । दृष्टिपथेभवितासिमम गोपवधूजनशोकविमोचनेति ॥

चुलुकः । पुं । घनपङ्के ॥ प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥ न । माषमज्जनजले ॥

चुलुकी । पुं । शिशुमाराकृतिमत्स्ये ॥

चुलुम्पः । पुं । बाललालने ॥

चुलुम्पा । स्त्री । छाग्याम् ॥

चुलुम्पी । स्त्री । शिशुमाराकृतिमत्स्ये ॥

चुल्लः । पुं । क्लिन्ननेत्रे ॥ चि । तद्युक्ते ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । चुल्चेति क्लिन्नस्य चुलादेशो लश्च प्रत्ययः । चवर्गतः क्लेदरोगश्चुल्लशब्दवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुस्तद्योगात् पुरुषोपीति व्याख्यातारः ॥

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे ॥ कुण्डीभेदे ॥ कुलान्तरे ॥

चुल्लिः । स्त्री । चूल्हा इति प्रसिद्ध पाकार्थमग्निस्थाने । अश्मन्ते । उद्धाने ॥ चितायाम् ॥ चुल्लते ऽत्र । चुल्ल भावकरणे । इन् ॥ चुद्यते ऽत्राग्निर्वा । चुदप्रेरणे । वाहुलकात् लिक् ॥

चुल्ली । स्त्री । चितायाम् ॥ उद्धाने । चूल्हा इति भाषा । कृदिकारादिति ङीष् ॥

चुस्तः । पुं । न । वुस्ते । मांसपिण्डकविशेषे ॥ स्थालीभृष्टमांसे ॥ पनसादिफलस्यासारभागे ॥

चूचुकम् । न । कुचाग्र । कुचानने । स्तनवृन्ते ॥ चूष्यते । चूषपाने । बाहुलकादुकः । पृषोदरादित्वात् षस्य चः । चूचुइत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । अन्येष्वपीति डः ॥

चूडकः । पुं । कूपे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चूडा । स्त्री । वडभ्याम् ॥ शिखायाम् । जुटिकायाम् ॥ वाहुभूषणे ॥ अग्रे ॥ भूषणमात्रे । शिरःशिख भूषणेषु चूडेत्यादयः ॥ मयूरशिखायाम् ॥ कूपे ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषे ॥ लघ्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥ चू

च्यते । चुडसमुच्छ्राये । भिदादित्वा दङ्दीर्घश्च ॥ यद्वा । चुद्यते । चुद॰ । भिदादित्वादङ् डत्वंदीर्घत्वञ्च निपातनात् ॥

चूडाकर्म्म । पुं । दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषे । चौले । चूडाकरणे ॥

चूडामणिः । पुं । शिरोरत्ने ॥ काकचिञ्चाफले ॥ चूडायामणिः ॥ उपरागविशेषे ॥ यथा । सूर्य्यवारे रवेर्ग्रासः सोमवारे विधोर्ग्रहः । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलंलभेदिति ॥

चूडाम्लम् । न । इचाले ॥

चूडालम् । न । मस्तके ॥ त्रि । चूडायुक्ते ॥ चूडाऽस्त्यस्य । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् ॥

चूडाला । स्त्री । उच्चटायाम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥ नागरमुस्तायाम् ॥ लजन्ताट्टाप् ॥

चूडावान् । त्रि । चूडायुक्ते ॥ पञ्चमतुप् ॥

चूतः । पुं । आम्रवृक्षे । रसाले ॥ चोष्यतेऽस्य । चूषपाने । क्तः । पृषोदरादिः ॥ च्योततिरसमितिवा । च्युतिर्क्षरणे । अच् ॥ गुदद्वारे ॥

चूतकः । पुं । आम्रे ॥ कूपके ॥

चूर्णः । पुं न । सम्पेषणेनजातेरजसि । चूरण चूर्ण चून चूर इत्यादिभाषाप्रसिद्धे । चोदे ॥ तल्लक्षणादि यथा । अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः चोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता ॥ चूर्णेगुडःसमोदेयः शर्कराद्विगुणामता । चूर्णेतु भर्जितं हिङ्गुदेयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥ लिह्येच्चूर्णंद्रवैःसर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितंद्रवैः ॥ चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकम् । पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेदिति भावमिश्रः ॥ चूर्णौषधस्यपूर्णवीर्यं पञ्चमासपर्यन्तंतिष्ठति ॥ धूलौ ॥ चूना इति प्रसिद्धे क्षार विशेषे ॥ चूर्ण्यते । चूर्णपेषणे । चु॰ । एरच् ॥

चूर्णकः । पुं । सक्तुषु ॥ स्वार्थेके चूर्णशब्दार्थे ॥ न । गद्यभेदे ॥ यथा । अपादःपदसन्तानोगद्यं तत्तुत्रिधामतम् । चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः । तत्तुवैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥ भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धिपुनःस्मृतम् ॥ तत्रचूर्णकं यथा । सहि त्रयाणामेवजगतांगतिः परम पुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भङ्गुरा

श्री धरणीमवलोक्य करुणार्द्रहृदय स्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्ण स्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततारे ति ॥ पुं । आमलकविशेषे ॥

चूर्णकारः । पुं । चूनरी इति गौडभा षाप्रसिद्धे नटकन्यायांपुण्ड्रकाज्जा- ते वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥

चूर्णकुन्तलः । पुं । शिरस्थे क्षुद्रकुन्तले । अलके ॥ चूर्णस्यकर्चूरादिक्षोदस्य कुन्तलः ॥

चूर्णखण्डः । पुं । न । कर्करे । कङ्करइ तिकांकर इतिचभाषा ॥

चूर्णदासी । स्त्री । पिष्टकारिण्याम् । पिसनहारी इतिभाषा ॥

चूर्णपारदः । पुं । हिङ्गुले ॥

चूर्णशाकाङ्कः । पुं । गौरसुवर्णशाके ॥

चूर्णा । स्त्री । वासयोगे । पटवासादि क्षोदे । निवासयुक्तिषु । सुगन्धिचू र्णे ॥ चूर्ण्यते । चूर्ण० ॥ घञ् ॥

चूर्णिः । स्त्री । पातञ्जले महाभाष्ये ॥ कपर्दके ॥ शतसङ्ख्यककपर्दकेषु ॥ चूर्णस्यकरणम् । तत्करोतीतिण्य न्तादचइः ॥ यद्वा । चरणं चोरणंवा । घ णिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि इतिसाधुः ॥

चूर्णिका । स्त्री । सक्तुषु ॥

चूर्णितः । त्रि । संचूर्णिते ॥ कृत चूर्णः ॥

चूर्णी । स्त्री । महाभाष्ये ॥ कपर्दीक शते ॥ कृदिकारादिति पक्षेङीष् ॥

चूर्णीकृत् । पुं । महाभाष्यकारे । पत ञ्जलौ ॥

चूर्णीकृतः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यथा । गन्धचूर्णं गन्धपर्णं चूर्णं सुमनसां त था । प्रशस्तगन्धयुक्तानां पञ्चचूर्णा नियानिच ॥ तानि गन्धाह्वयानिस्युः सगन्धः प्रथमःस्मृत इति ॥ त्रि । कृ तचूर्णे ॥

चूलः । पुं । कपाटाधो भागान्तरे ॥

चूलकः । पुं । केशे ॥

चूला । स्त्री । गृहोपरिगृहे । चन्द्रशा लायाम् ॥ चूडायाम् ॥

चूलिकम् । न । घृतभृष्टसमितायाम् ॥

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले ॥ चू- ल्यते ऽनया । चूलसमुच्छ्राये । सं ज्ञायामितिण्वुल् ॥ नाटकाङ्गे ॥

चूषा । स्त्री । कक्ष्यायाम् । गजमध्यब न्धनरज्ज्वाम् ॥ चूष्यते पीयते पृष्ठ मांसेनाद्दृश्यतां नीयते । चूषपाने । कर्मणिघञर्थे कः ॥

चेकितानः । पुं । नृपविशेषे ॥

चेठः । पुं । दासे ॥ चेटति । चिटपर प्रेष्ये । अच् ॥

चेटकः । पुं । दासे । भृत्ये ॥ चेट्यते । चिट० । कृञादिभ्योवुन् ॥ उपपति नायकविशेषे । सन्धानचतुरे ॥

चेटिः । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चिट० । इन् ॥

चेटिका । स्त्री । दास्याम् ॥ स्वार्थे कः ॥ करण्याम् ॥

चेटी । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चिट० । सर्व्वधातुभ्य इन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ॥ करण्याम् ॥

चेडिका । स्त्री । } चेटिकायाम् । दास्याम् ॥
चेडी । स्त्री । }

चेत् । अ । यद्यर्थे । पक्षान्तरे ॥ असन्देहेऽपि सन्देहवचने ॥ यथा । सत्यञ्चेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्योगिनी प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद् वेदाः प्रमाणं हि चेत् । शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्यमोघास्ति चेत् स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्यान्मे जयः सर्व्वदेति ॥ चेतति । चिती संज्ञाने । विच् ॥

चेतकः । त्रि । चेतनकर्त्तरि ॥ चेतयति । चिती० । ण्वुल् ॥

चेतकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥ त्रिरेखा चेतकी ज्ञेयेति तस्या लक्षणम् ॥ चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः । षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ॥ काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् । काचित् स्पर्शेन दृष्ट्याऽन्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ॥ चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥ चेतकीतु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः । तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥ नृपादिसुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् । चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचिनी ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

चेतनः । त्रि । प्राणिनि ॥ पुं । मनुष्ये ॥ आत्मनि । प्राणादिप्रवर्त्तके ॥ रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाऽनधिष्ठिते । नदृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्त्तकः ॥ चेतति । चिती० । नं० ल्युः ॥

चेतमकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

चेतना । स्त्री । संविदि । धियि । बुद्धौ ॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चिच्छक्तौ ज्ञानाख्यायाम् भगवतो विभूतौ ॥ चेतयतेऽनया । चित सञ्चेतने । चु० । ण्यासश्रन्थो युच् । टाप् ॥ जीवनाख्याम् ॥ चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः । केशलोमनखाग्रान्त मलद्रवगुणैर्विना ॥

चेतनास्थानम् । न । सर्व्वशरीरे ॥ हृदये ॥

चेतनीया । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

चेतः । न । चित्ते ॥ चिती० । असुन् ॥ पुं । चैतन्य ॥ साक्षीचेता इति-श्रुतेः ॥

चेतोभूः । पुं । जीवे ॥ चेतसश्चैतन्यस्य अंशुरिव ॥

चेतोमुखः । पुं । चैतन्यदीप्तात्रानद स्तिप्रधाने प्राज्ञे ॥ स्वप्नादिप्रतिबोधं चेतः प्रतिद्वारीभूतत्वात् । स्वप्नोजागरितत्वेति प्रतिबोधप्रत्ययितं चेतस्तत् प्रतिद्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थित स्वम् नहिस्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण सम्भवोस्ति तयोः सत्कार्यत्वात् अतःसुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः स्यानदयकारणत्वात् चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः ॥

चेदिः । पुं । देशविशेषे । चैद्यपुरे । डाचले ॥ पुंभूम्नि । तद्देशस्थे । चेदयः ॥

चेदिपतिः । पुं । उपरिचरवसौ ॥ चेदिराजे ॥ चेदीनां देशविशेषाणां-पतिः ॥

चेदिराट् । पुं । शिशुपाले ॥ चेदिषुराट् यस्य । सं० क्विप् ॥ यद्वा । चेदीनांराट् । अन्ये० क्विप् । इतिकेचित् । वस्तुतस्तु सत्सूद्विषेति क्विप् ॥

चेदिराजः । पुं । शिशुपाले ॥ चेदीनां देशविशेषाणांराजा । टच् ॥ उपरिचरवसौ ॥

चेवी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ इतिहलायुधः ॥

चेयम् । त्रि । चेतव्यमात्रे ॥ चेतुंयोग्यम् । चिञ्० । अर्हेकृत्यतृचश्चेति योग्यतायामचोयत् ॥

चेलम् । न । वस्त्रे ॥ त्रि । अधमे ॥ चिलति चिल्यते वा । चिलवसने । चेलति चेल्यते वा । चेलृगतौ । अच् । घञ्वा ॥

चेलकम् । न । चेलशब्दार्थे ॥ स्वार्थेकः ॥

चेलामः । पुं । चेलमा इति गौडप्रसिद्धे फललताविशेषे । अल्पप्रमाणके ॥

चेलाशः । पुं । फललताविशेषे । चिबुफले । लतापनसे । सुवाशे ॥

चेलिका । स्त्री । चेवली इति प्रसिद्धे पट्टवस्त्रे ॥ यथा । सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा । रक्तचेलिकवाच्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी । इति पाद्मेपातालखण्डम् ॥

चेली । स्त्री । अधमायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष ॥ चेलतिपचाद्यटित्वान्ङीप्वा ॥

चेलीमः । पुं । वाशियाख्यमीने ॥

चेलुकः । पुं । बुद्धभिक्षुशिष्ये । श्रामणेरे ॥

चेटक: । पुं । रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पादमेकं हृदिन्यस्य इतरेणैवचेष्टयेत् । कान्त: क्रोडे स्थितांनारींबन्धोयंचेष्टकोमत: ॥ त्रि । चेष्टाकर्त्तरि ॥

चेष्टा । स्त्री । कायपरिस्पन्दनादिरूपायां क्रियायाम् । प्राणधर्मे ॥

चेष्टानाश: । पुं । प्रलये ॥

चेष्टितम् । न । गतौ ॥ चेष्टायाम् ॥ चरित्रे ॥ त्रि । चेष्टान्विते ॥

चैकितान: । पुं । चिकितानस्यर्षेरपत्ये ॥

चैकितानेय: । पुं । ब्रह्मदत्ताख्येऋषिविशेषे ॥ चिकितानस्यापत्यं चैकितान: तदपत्यंयुवाचैकितानेय: ॥

चैकितायन: । पुं । दल्भ्यगोत्रापत्यत्वात् दाल्भ्ये ऋषिविशेषे ॥ चिकितायनस्यापत्यम् । अण् ॥

चैतन्यम् । न । चेतनायाम् ॥ ब्रह्मणि । सर्वभूतभौतिकप्रपञ्चाधिष्ठानप्रकाशे ॥ चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापिनेष्यते । ज्ञानक्रियेजगत्कर्त्र्यौदृश्येते चेतनाश्रये ॥ नेष्यतेवैशेषिकै:सांख्यैश्चेतिशेष: ॥ प्रकृतौ ॥ भावेस्वार्थेवाष्यञ् ॥

चैत्त: । पुं । विज्ञानस्कन्धातिरिक्तस्कन्धाभावे ॥

चैत्य: । पुं । उद्देश्यपादपे । ग्रामादिप्रसिद्धिहेतौ महावृक्षे । देवतरौ । देवावासे ॥ जिनबिम्बे ॥ जिनसभातरौ ॥ बुद्धे । न । आयतने ॥ चिताचिह्ने ॥ बुद्धवेद्ये ॥ जिनसभायाम् ॥ यज्ञस्थाने ॥ जनानां विश्रामस्थाने ॥ देवस्थाने ॥ चित्याग्निचित्येचेतिसाधु: । चित्यायाइदम् । तस्येदमित्यण् ॥

चैत्यगृहम् । न । चतुष्पथमण्डपे ॥

चैत्यद्रु: । पुं । अश्वत्थाऽगमे ॥ प्रख्यातवृक्षे ॥

चैत्यद्रुम: । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ प्रसिद्धद्रुमे ॥ ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षे ॥

चैत्यमुख: । पुं । कमण्डलौ ॥

चैत्यवृक्ष: । पुं । चैत्यद्रुमे ॥

चैत्योपराग: । पुं । कर्त्तृत्वादिसर्वप्रपञ्चसम्बन्धे ॥ चैत्येनउपराग: ॥

चैत्र: । पुं । मासविशेषे । चैत्रिके । मधौ ॥ अत्रजातस्यफलम् । सत्कर्मशाली विनयी सुवेशोभोगी सुखी स्यान्मधुरान्नभोजी । सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो भवेन्मनुष्योमधुमासजन्मा ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मिन् । विभाषाफाल्गुनीत्यादिनापक्षेऽण् ॥ अद्रिविशेषे ॥ चित्रागर्भजेबुधपुत्रे सप्तद्वीपाधिपतौ सुरथराजस्यपितामहे ॥ बुद्धभिक्षुके ॥ न ।

मृते ॥ देवकुले । देउल इति गौडभाषा ॥ मृतकचैत्ये ॥

चैत्रकः । पुं । मधुमासि ॥ न । चित्रकस्यशाकादौ ॥

चैत्ररथम् । न । कुवेरस्योद्याने ॥ मेरोः प्राच्यांयोविष्कम्भशैल स्तत्समूलोद्याने ॥ चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्वृत्तम् । तेननिर्वृत्तमित्यण् ॥

चैत्रावली । स्त्री । चैत्र्यांपूर्णिमायाम् । मधूत्सवे । सुवसन्ते ॥

चैत्रिकः । पुं । चैत्रे । मधुमासि ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मिन् । विभाषाफाल्गुनी श्रवणाकार्त्तिकी चैत्रीभ्यइतिप चाठञ् । ठस्येकः ॥

चैत्री । स्त्री । चैत्रपूर्णिमायाम् ॥ चित्रयायुक्ता पौर्णमासी । नक्षत्रेणयुक्तः कालइत्यण् । ततोङीप् ॥

चैद्यः । पुं । दमघोषात्मजे । शिशुपाले ॥ चेदीनांजनपदानामयम् । वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्इतिञ्यङ् ॥पुंभूम्नि । चेदिदेशोद्भवे । चेदिषु ॥

चैलम् । न । मृदुवस्त्रे ॥ चेलति चेल्यतेवा । चेल्गतौ । अच् घञ्वा । ततः प्रज्ञाद्यण् ॥

चोकम् । न । हेमाह्वायामूले ॥

चोक्षः । पुं । मीते ॥ त्रि । शुचौ ॥ स्वभावशुचा वरणादिदेशे ॥ दक्षे ॥

अभीक्ष्णे ॥ मनोज्ञे । चोखा इति भाषा ॥

चोचम् । न । वल्के ॥ चर्मणि ॥ गुडत्वचि ॥ त्वक्पत्रे । तेजपातइतिभाषा ॥ प्रशस्तंचोचमस्त्यस्मिन्। अर्शआद्यच् ॥

चोटी । स्त्री । शाट्याम् ॥ इतिहे० ॥

चोडः । पुं । प्रावरणे ॥ कञ्चुके ॥ पुंभूम्नि । देशविशेषे । चोडाः ॥

चोदकः । त्रि । प्रेरके ॥ चोदयति । चुदप्रेरणे । हेतुमण्णिजन्तात् कर्मणि ण्वुल् ॥

चोदनम् । न । प्रेरणे ॥

चोदना । स्त्री । विधौ ॥ चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः इतिभट्टोक्तिः ॥ विधिवाक्ये । क्रियायाः-प्रवर्त्तकेवचने ॥ चोदना नामलिङ्लोट्तव्यदादिशब्दव्यवस्थापितविधिनिषेधरूपयजनादिक्रियाप्रवर्त्तकं वचनमभिधीयते ॥ तर्जनायाम् ॥ प्रवर्त्तनायाम् ॥ प्रेरणायाम् ॥ शब्दभावनायाम् ॥ चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति । युच् ॥

चोदनागुडः । पुं । कन्दुके ॥

चोदितः । त्रि । प्रेरिते ॥

चोद्यम् । न । अद्भुते ॥ प्रश्ने ॥ पूर्वपक्षे ॥ चोद्यंवा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया । अद्वैतभाषया चोद्य

नास्ति नापितदुस्तरम् ॥ त्रि । चोदनार्हे । प्रेर्ये । प्रेरणायोग्ये ॥ चोदितुं योग्यः । अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत् ॥

चोपनम् । न । शनैर्गमने ॥ मौने ॥ चुपेर्ल्युट् ॥

चोरः । पुं । स्तेयकर्त्तरि । तस्करे । दस्यौ । प्रच्छन्नापहारिणि ॥ गन्धद्रव्यविशेषे ॥ कृष्णग्रन्थाम् ॥ चोरयति । चुरस्तेये । पचाद्यच् ॥

चोरकः । पुं । पृक्कायाम् । ग्रन्थिपर्णभेदे । भंडिउरइति नैपालभाषा ॥

चोरघातः । पुं । राज्ञां हस्तिविशेषे ॥ चोरंहन्ति । हन० । कृत्यल्युटोबहुलमित्यण् ॥

चोरपुष्पिका । स्त्री । शङ्खिन्याम् ॥ चोरपुष्प्येव । स्वार्थेकन् ॥

चोरपुष्पी । स्त्री । शङ्खिन्याम् । केशिन्याम् । सांखाहूली इति भाषा ॥ चोरइवपुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वात् । पाककर्णेतिङीष् ॥

चोरस्नायुः । स्त्री । काकनासालतायाम् ॥

चोरा । स्त्री । चोरपुष्प्याम् ॥

चोरिका । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चोरितः । त्रि । मुषिते ॥ चोर्यतेस्म । चुर० । क्तः ॥

चोलः । पुं । कूर्पासके । स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्ये आमपदीनकञ्चुके ॥ चोल्यते ऽनेनवा । चुलसमुच्छ्राये । अच् घोवा ॥ चोलाइति प्रसिद्धे पुंसो वस्त्रविशेषे ॥ अधुना ताञ्जोर इति प्रसिद्धे देशे । द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः । लम्बकर्णाश्चते प्रोक्ता लङ्केदो ऽवान्तरे भवेत् ॥ चीनदेशस्थेह्रदविशेष ॥ श्मश्रुधारिणि वेदयागानधिकारिणिम्लेच्छविशेषे । पूर्वमयं क्षत्रिय आसीत् सगरोराजास्य धर्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार ॥ न । वसने ॥

चोलकः । पुं । वाणवारके । कवचे ॥ न । वल्कले ॥

चोलकी । पुं । करीरे ॥ नारङ्गे ॥ किष्कुपर्वणि ॥

चोलण्डुकः । पुं । शिरोवेष्टे ॥

चोलनम् । न । नागरङ्गे ॥ किष्कुपर्वणि ॥ करीरे ॥

चोलह्रदः । पुं । चीनदेशीयसरोविशेषे ॥

चोली । स्त्री । कूर्पासके । अंगिया इति भाषा ॥ अल्पश्चोलः गौरादित्वान् ङीष् ॥

चोलोण्डुकः । पुं । शिरोयेष्टे । उष्णीषे ॥

चोषः । पुं । दाहविशेषे । पार्श्वस्थिता

ग्निनेवसन्तापे ॥ चूषणेनेवपीडायाम् ॥

चोष्यः । त्रि । इक्षुदण्डादौ । यद्दन्तैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्य्या ऽवशिष्टं त्यज्यतेत चोष्यमुच्यते ॥

चोक्षः । पुं । सिन्धुवारे । हयोत्तमे ॥

चौडम् । न । चूडाकरणकर्म्मणि ॥ चूडाप्रयोजनमस्य । चूडादिभ्यउपसङ्ख्यानमित्यण् ॥

चौण्ड्यम् । न । जलाशयविशेषे ॥ तज्जले ॥ शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् । लतावितानसञ्छन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥ चौण्ड्यंवह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु । मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदंस्मृतम् ॥

चौपैया । स्त्री । मात्रावृत्तविशेषे ॥ यथा । चौपैयावृत्तं त्रिंशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलभणितम् कुरुसततुरङ्गममतिहृदयङ्गममन्तेगुरुमुपनीतम् । यदिदशवसुरविभिश्छन्दोविद्भिःक्रियतेयतिरभिरामम् सपदिस्तवसमये नृपतिः कवये वितरति संसदि कामम् ॥ यथा । कालियकुलगञ्जन दुरितविभञ्जनसज्जनरञ्जनकारी-गोवर्द्धनधारी गोपविहारीवृन्दावनसञ्चारी । हृतदुर्ज्जयदानवपालितमानवमुदितालखण्डलपाली सङ्गतगोपालीनिधुवनशाली भवतुमुदे वनमालीति ॥

चौरः । पुं । पाटच्चरे । तस्करे ॥ चोरपुष्प्योषधौ ॥ सुगन्धे ॥ चोरणम् । चुरस्तेये । अप्रत्ययात् । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः । चुराशीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥ चोरएववा । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् ॥

चौरा । स्त्री । चोरपुष्पिकायाम् ॥

चौरिका । स्त्री । चौर्य्ये ॥ चोरस्य भावः कर्म्मवा । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् ॥

चौर्य्यम् । न । चौरिकायाम् । स्तैन्ये ॥ चोरस्य कर्म्मभावोवा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

चौलम् । न । मुण्डनकर्म्मणि । चूडाकरणे ॥

चौलुक्यः । पुं । राजर्षिविशेषे ॥ चुलुकस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् ॥ त्रि । चुलुकेन कृते ॥

च्यवनः । पुं । भार्गवे ऋषिविशेषे ॥ न । पतने ॥

च्युतः । त्रि । च्युते । गलिते ॥ च्यूयतेस्म । च्युङ्गतौ । क्तः ॥ गत्यर्थाकर्म्मकेतिकर्त्तरिक्तो वा ॥ च्युटिते ॥

च्युताचारः । त्रि । स्खलितव्रते ॥

च्युतिः । स्त्री । चरणे ॥ यथा । धैर्य्यच्यु

ति: ॥ भगे । योनौ ॥ गुह्यद्वारे ॥

च्युतोपल: । पुं । भ्रष्टरत्ने ॥ भ्रष्टपाषाणे ॥

च्युप: । पुं । वक्त्रे । मुखे ॥ च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन । च्युङ्० । अनेकार्थत्त्वाद्भाषणे । च्युव: किच्चेतिप: ॥

च्योतत् । त्रि । श्च्योतति ॥

च्यौत्न: । पुं । गन्तरि ॥ अण्डजे ॥ क्षीणपुण्ये । च्यवते । च्युङ्० । जनिदेच्यादिना त्नण् ॥

छ:

छ: । पुं । छकारे ॥ छेदने ॥ त्रि । निर्मले ॥ तरले ॥ न । गृहे ॥

छग: । पुं । छागे । अजे ॥

छगण: । पुं । न । करीषे । छाणा इति भाषा ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥

छगल: । पुं । छागे ॥ न । नीलवस्त्रे ॥ छ्यते । छोछेदने । छोगुगह्रस्वश्चेतिकलच् ॥

छगलक: । पुं । छागे ॥ स्वार्थे क: ॥

छगलण्ड: । पुं । दक्षिणदेशे समुद्रसन्निधौ प्रचण्डदेव्या: स्थाने ॥

छगला । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥

छगलान्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकभेषजे ॥ छगलस्येवान्त्रमस्या: । गौरादित्वान्ङीष् । कन् । ह्रस्व: ॥

छगलान्त्री । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥ वृके ॥ छगलस्येवान्त्रमस्या: । गौरादित्वान्ङीष् ॥

छगली । स्त्री । वृद्धदारकभेषजे ॥ छागमातरि ॥

छच्छिका । स्त्री । छाछ इतिप्रसिद्धे तक्रप्रभेदे ॥ छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥ छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी । वातनुत् कफकृत् सातु दीपनी लवणान्विता ॥ सरहीनम् दधि इति सम्बन्ध: ॥

छटा । स्त्री । दीप्तौ ॥ परम्परायाम् ॥

छटाफल: । पुं । गुवाकवृक्षे ॥

छटाभा । स्त्री । विद्युति ॥

छत्त: । पुं । अतिच्छत्रे । मूलेनपत्रेणाच वचाकारेवृक्षे । छातारियाविष छातनाविष खरविष इतिच गौडभाषा ॥ भूतृणे ॥

छत्रम् । न । आतपत्रे । छाता इति छत्री इतिच भाषा ॥ अथास्यलक्षणम् । निचितन्तु हंसपक्षै: कृकवाकुमयूरसारसानांवा । दौकूलेन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् । मुक्ताफलैरुपचितं प्रलम्बमालाविलंस्फटिकमूलम् ॥ षड्ढस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगैकदण्डन्तु ॥ दण्डार्द्धविस्तृतं तत्

समावृतं रत्नभूषितमुदग्रम् । नृपते सदातपत्रं कल्याणपरं विजयदञ्च ॥ युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च । दण्डोर्द्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतोर्द्धं विस्तारः ॥ अन्येषां मुष्णं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यन्तु मायूरम् ॥ अन्येषान्तु नराणां शीतातपवारणान्तु चतुरस्रम् । समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यन्तु विप्राणाम् ॥ ६ ॥ इति वाराह्यामेक सप्ततितमोध्यायः ॥ ७१ ॥ विशेषोयुक्तिकल्पतरौ द्रष्टव्यः ॥ छादयति छाद्यतेऽनेनवा । छदअपवारणे । गयन्तः । ष्ट्रन् । इस्मन्त्रन्क्विषु चेतिह्रस्वः ॥ पत्रपात्रपवित्रेत्यादिलिङ्गानुशासनात् पुंस्त्वमपिबोध्यम् ॥

छत्रकः । पुं । मत्स्यरङ्कखगे ॥ अतिच्छत्रे । रांणाकुलियाखडा इति गौडभाषा ॥ ईश्वरगृहविशेषे ॥ न । छत्रार्थे ॥

छत्रगुच्छः । पुं । गुण्डतृणे ॥

छत्रचक्रम् । न । राज्ञां शुभाशुभज्ञानबोधके समयामृतोक्ते चक्रविशेषे ॥

छत्रधरः । पुं । } छत्रस्यधारके । छायाकरे । छाताधार इति भाषा ॥
छत्रधारः । पुं । }

छत्रपत्रम् । न । स्थलपद्मे ॥ पुं । भूर्जवृक्षे ॥

छत्रपुष्पकः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

छत्रभङ्गः । पुं । नृपक्षये । नृपनाशे ॥ स्वातन्त्र्ये ॥ वैधव्ये ॥

छत्रवृक्षः । पुं । मुचुकुन्दे । पुष्पवृक्षविशेषे ॥

छत्रा । स्त्री । मधुरिकायाम् । मिश्रे ॥ अतिच्छत्रे ॥ धान्याके ॥ शिलीन्ध्रे ॥ छत्रमस्याः अस्ति । अच् । छत्राकारस्तवकत्वात् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ टाप् ॥

छत्राकः । पुं । जालवर्बुरकेवृक्षे ॥ न । शिलीन्ध्रे ॥

छत्राकी । स्त्री । रास्नायाम् ॥ छत्र मकति । अककुटिलायांगतौ । कर्मण्यण् ॥

छत्रातिच्छत्रः । पुं । छत्रातिच्छत्रायाम् । छत्रवत्तृणे । छत्राकारे जलोद्भवे सुगन्धाख्यतृणविशेषे ॥

छत्राधान्यम् । न । धन्याके ॥

छत्रिका । स्त्री । दिलीरे । शिलीन्ध्रे ॥

छत्री । त्रि । छत्रवति ॥ मत्व र्थेइनिः ॥ पुं । नापिते ॥

छत्वरः । पुं । गृहे ॥ कुञ्जे ॥ छादयति छद० । छित्वरच्छत्वरेत्यादिना

ष्वरच् । इस्वतकारो निपातनात् ॥

छदः । पुं । पत्रे । पलाशे ॥ गरुति । पक्षे ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ तमालवृक्षे ॥ छाद्यते ऽनेन । छद० । णिजभावे पुंसिसंज्ञायामितिघः । छाद्यते ऽनेन वा । छादेर्घे इति ह्रस्वः ॥

छदनम् । न । पत्रे । पर्णे ॥ पक्षे ॥ पिधाने ॥ तेजपात इति प्रसिद्धे तमालपत्रे ॥ छाद्यते ऽनेन । छद० । आधृषाद्वेति णिजभावपक्षे करणेल्युः ॥

छदपत्रः । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे ॥

छदिः । पुं । छदिषि । छप्पर इति छान इतिच भाषाप्रसिद्धे ॥

छदिः । स्त्री । पटले । छान इति भाषा ॥ छादयति छाद्यते ऽनेनवा । छद० । चु० । अर्चिशुचीतिइसिः । इस्मन्नितिह्रस्वः ॥ छदिःस्त्रियामेवेतिलिङ्गानुशासनसूत्रम् ॥

छद्मजितः । त्रि । व्याजलब्धे ॥ छद्मना मिषेण जितो लब्धः ॥

छद्मतापसः । पुं । वैडालव्रतिके ॥

छद्म । न । कपटे । व्याजे । शाठ्ये ॥ अपदेशे ॥ स्वरूपाच्छादने ॥ छाद्यतेनेन । छद० चु० । मनिन् । इस्मन्त्रन्क्विषुचेतिह्रस्वः ॥

छद्मिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

छद्वरः । पुं । छद्मरे ॥

छन्दः । पुं । वशे ॥ अभिप्राये ॥ विषभेदे ॥ इच्छायाम् ॥ यथा । छन्दःकामः कर्म पापं भयं स्यात् कर्मणः फलम् । अनर्थरूपं वितथ मद्वैते वीच्यते नहि ॥ कर्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते ॥ छन्द्यते छन्दनं वा । छदि संवरणे इच्छायामपि । घञ् ॥

छन्दःपर्णः । पुं । मायामये संसारवृक्षे ॥ छन्दांसि छादनात् तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारवृक्षरक्षणाद्वा कर्मकाण्डानि ऋग्यजुः सामलक्षणानि । तानि पर्णानीव पर्णानियस्य । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानिपर्णानि भवन्ति तथासंसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानि कर्मकाण्डानि । धर्माधर्मतद्धेतुफलार्थत्वात् छन्दसाम् ॥

छन्दःस्तुत् । पुं । गरुडे । वैनतेये ॥ छन्दोभिःस्वावयवैःस्तौति । ष्टुञ्०क्विप्तुक् ॥

छन्दः । न । वेदे ॥ स्वैराचारे ॥ अभिलाषे ॥ नियताक्षरपादरूपेगायत्र्यनुष्टुबादौ । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्ति त्रिष्टुब्जगतीषु सप्तसु ॥ पद्ये ॥ पद्यस्यलक्षणं यथा । पद्यंच तुष्पदी तच्च वृत्तंजातिरितिद्विधा । वृत्त मक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृताभवेत् ॥ सममर्द्धसमंवृत्तं विषम

श्चेतितत्त्रिधा। समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमंपुनः॥ आदिस्तृतीयवद्यस्यपादस्तुर्यो द्वितीयवत्। भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्॥ एषामर्थः। अक्षरसङ्ख्यातमक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमुच्यते। मात्राकृता मात्रागणनयानिर्णीता जातिः जातिसंज्ञका भवति॥ समं समचतुष्पादम्। अर्द्धसमं यस्यप्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः। चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः। विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम्। इति॥ तत्तुनानाविधम्। तस्य पिङ्गलादयो बहवोग्रन्थाः सन्ति॥ छन्दसां लक्षणोदाहरणानि तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यानि॥ चन्दनम् चन्द्यतेऽनेनवा। चदिआह्लादने-दीप्तौच। चन्देरादेश्वछइत्यसुन्॥

छन्दस्यः। त्रि। इच्छयाकृते॥ छन्दसा निर्मितः। छन्दसोनिर्मित इति यत्॥

छन्दोगः। पुं। सामगे। सामवेदज्ञे ब्राह्मणे॥ छन्दोगायति। गैशब्दे। गापोष्टगिति टक्॥

छन्दोगपरिशिष्टम्। न। कात्यायनमुनिकृते सामवेदिनां कर्मबोधके गोभिलसूत्राणां परिशेषशास्त्रे॥

छन्दोभङ्गः। पुं। छन्दसःपतने॥ अपि माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिराम्॥

छन्दोविचितिः। स्त्री। श्रुतच्छन्दसां प्रत्यायके शास्त्रे॥

छन्नम्। न। निर्जनस्थाने। रहसि॥ छद्यतेस्म। छद्०। क्तः। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट्॥ त्रि। छादिते। ढका इतिभाषा॥ छाद्यतेस्म। छद्०। णिजन्तः। वादान्तेत्यादिना साधुः॥

छन्नषण्डः। त्रि। क्षतपिटके। छोरा छोरीइतिछोकरा छोकरी इतिचभाषा इत्युणादिकोषः॥

छर्द्दम्। न। वमने॥

छर्द्दनः। पुं। अलम्बुषराक्षसे॥ निम्बवृक्षे॥ मदनवृक्षे॥ न। वमने॥

छर्द्दापनिका। स्त्री। कर्कव्याम्॥

छर्द्दिः। स्त्री। वमनरोगे। वमथौ॥ छादयन्नाननंवेगै रर्दयन्नङ्गभञ्जनैः। निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषोवक्त्रंप्रधावितः॥ छर्द्दयति। छर्द्दीसन्दीपने। णिजन्तादचइः॥ कासः श्वासोज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्यमेवच। हृद्रोगस्तमकश्चेतिज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः॥

छर्द्दिका। स्त्री। उत्कासिकायाम्। छर्द्दिषि॥ विष्णुक्रान्तायाम्॥

छर्द्दिकारिपुः। पुं। चतुर्वेलायाम्॥ चि-

। छर्दिघ्ने ॥

छर्दिघ्नः । पुं । अरिष्टे । निम्बे । मालके ॥

छर्दि० । स्त्री । वमौ । वमने ॥ छर्दति । छृदीसन्दीपने । अर्चिशुचीत्यादिना इसिः ॥

छर्दी । स्त्री । वमने ॥ आमाशयोत्क्लेशभवाहि सर्वा श्छर्द्योमता लङ्घनमेवतस्मात् । विधीयते मारुतजां विनातु संशोधनं वा कफपित्तहारी तिवैद्यकम् ॥ छृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

छलम् । न । स्खलिते । कूटयुद्धादिना युद्धमर्यादायाश्चलने ॥ छद्मनि । शाठ्ये । व्याजे । स्वरूपाच्छादने ॥ तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्याऽर्थान्तरेणकथने ॥ तथाचाक्षपाद प्रणीतं सूत्रम् । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । ५० ॥ अर्थस्य वाऽभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पोऽर्थान्तरकल्पनेतियावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वा युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याऽविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्याविषयत्वम् विशेष्ये विशेषणे संसर्गेवा ॥ यथा । नेपालादागतोयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानम् । प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्धाभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् ॥ तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥ ५१ ॥ छानम् । छोछेदने । इषादिभ्यात्कलः ॥

छलना । स्त्री । परप्रतारणायाम् ॥

छलितः । पुं । स्खलिते । छले ॥

छल्ली । स्त्री । विरुधि ॥ सन्ताने ॥ वल्कले । छाल इति भाषा ॥ कुसुमविशेषे ॥

छविः । स्त्री । शोभायाम् ॥ रुचि ॥ छ्यति असारम् । छो० । कृविधृष्विच्छवीत्यादिनाक्विन्नन्तोनिपातितः ॥ छिनत्ति तमो वा । छिदिरद्वैधीकरणे ॥

छः । पुं । शावके ॥ इत्येकाक्षरः ॥

छा । स्त्री । छादने ॥

छागः । पुं । वस्ते । छागलके । अजे । वर्करे । वकरा इतिभाषा ॥ ततपरीचोक्तायुक्तिकल्पतरौ भोजराजेन । नचचाणां विभेदेन नराणां तु गणत्रयम् । तेषांशुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तुत्रयंवलौ ॥ येकृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोन्ये तथैवच । देवजातिस्त्रिकम्

सृज्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥ येपीता हरितावापिनरजाते रुदीरिताः । ये शुक्लाश्चमहान्तोवारचोजातेः शुभप्रदाः ॥ योमोक्षादथवा ज्ञानाद्विमन्यं प्रयच्छति । वधएवफलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलंभवेदिति ॥ अस्यमांसगुणाः । छागमांसं लघुस्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नातिशीत मदाहिस्यात् स्वादुपीनसनाशनम् ॥ परंबलकरंरुच्यंबृंहणं वीर्यवर्द्धनम् ॥ अजायाअप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् । शुष्ककासे ऽरुचौशोषेहितमग्नेश्चदीपनम् ॥ अजासुतस्यबालस्य मांसं लघुतरंस्मृतम् । हृद्यंज्वरहरं श्रेष्ठंसुस्वादुबलदं भृशम् ॥ मांसंनिष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृन्नर । स्रोतः शुद्धिकरं वल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥ वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्यच । ऊर्द्धजत्रुविकारघ्नंछागमुण्डंरुचिप्रदमिति॥ *॥ अथछागलक्षणम् । छागशुभाशुभलक्षण मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते । धन्याः स्थाप्यावेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्तास्ते ॥ दक्षिणपार्श्वेमण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति । ऋष्यनिभः कृष्णलोहितवर्णानांश्वेतमतिशुभदम् ॥ स्तनवदवलम्बतेय

कण्ठेऽजानां मणिः सविज्ञेयः । एकमणिःशुभफलकृद् धन्यतमा द्वित्रिमणयोये ॥ मुण्डाः सर्वेशुभदाः सर्वसिताः सर्वे कृष्णदेहाश्च । अर्द्धासिताः सितार्द्धा धन्याःकपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥*॥ अथचतुर्णां कुट्टककुट्टिकजटिलवामनानां क्रमेण लक्षणं करोति। विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं वाम्भोवगाहते योऽजः । सशुभः सितमूर्द्धा वा मूर्द्धनि वा कृत्तिकायस्य ॥ सपृषतकण्ठशिरावा तिलपृष्ठनिभश्चताम्रदृक्शस्तः । कृष्णचरणः सितोवा कृष्णोवा श्वेतचरणोयः ॥ यःकृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवतिपट्टेन । योवाचरति सशब्दं मन्दञ्च सशोभनश्छागः ॥ ऋष्यशिरोरुहपादो योवाप्राक्पाण्डुरोऽपरेनीलः । सभवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥ तमाह । कुट्टकः कुट्टिकश्चैव जटिलो वामनस्तथा । तेच-त्वारःश्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्तिवै ॥*॥ अथाऽप्रशस्तानां लक्षणम् ॥ अथाऽप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । निकृत्तकर्णाद्विपमस्तकाश्च भवन्ति तेषा सिततालुजिह्वाः ॥*॥ अथ शुभलक्षणानि । वर्णैः प्रशस्तै र्मणिभिः प्रयुक्ता

मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च । ते पूजिता वेश्मनि मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशःश्रियश्चेति ॥ पुरोडाशे ॥ न । छागीदुग्धे ॥ छयति । छो०। छायते छिद्यते वा । छापूञ्छिभ्यः किदितिगन् ॥ त्रि । छागच्छाग्योःसम्बन्धिनि ॥ मत्स्यविशेषे ॥ यथा । श्वेतं सुपार्श्वं समदीर्घहस्तं निः शल्कमं छागलकं वदन्ति । गले द्विकण्टःकिलतस्यपृष्ठे कण्टःसुपथ्यो रुचिदोवलप्रद इति ॥

छागणः । पुं । करीषाग्नौ । गोठेकी आग इतिभाषा ॥

छागभोजी । पुं । वृके ॥ त्रि । छागभक्षके ॥

छागरथः । पुं । अग्नौ ॥ छागोरथेऽस्य ॥

छागलः । पुं । छागे ॥ छागलएव । प्रज्ञाद्यण् ॥ आत्रेये ऋषिविशेषे ॥ छगलस्या पत्यम् । विकर्णशुङ्गच्छगलादित्यण् ॥

छागलकः । पुं । अजे । स्तुभे । वर्करे । छागे ॥ स्वार्थेकः ॥

छागलाद्यम् । न । भैषज्यरत्नावल्युक्ते भिषग्जाघृतविशेषे ॥

छागलान्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥

छागलान्त्री । स्त्री । वृके ॥

छागवाहनः । पुं । अग्नौ ॥

छागिका । स्त्री । छाग्याम् ॥ स्वार्थेकः । केण इति ह्रस्वः ॥

छागी । स्त्री । अजायाम् । छागमातरि ॥ छागात् जातेरितिङीष् ॥

छागीदुग्धम् । न । अजाक्षीरे ॥ छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ अजानांलघुकायत्वात्नाना द्रव्यनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधिहरंपयः ॥

छातः । त्रि । छिन्ने ॥ दुर्बले ॥ छायते स्म । छो० क्तः । छतिस्यवा । गत्यर्थेतिक्तः । शाच्छोरन्यत रस्यामितीत्वा भावः ॥

छात्रः । पुं । अन्तेवासिनि । शिष्ये ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥ न । मधुप्रभेदे ॥ वरटाः कपिलाः पीताः प्रायोहिमवतोवने । कुर्वन्ति छत्रकाकारंतज्जंछात्रंमधुस्मृतम् ॥ छात्रंकपिलपीतंस्यात् पिच्छिलंशीतलंगुरु । स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥ भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणञ्चगुणाधिकम् ॥

छात्रकम् । न । छात्रेमधुनि ॥ यथा । छत्राकारन्तुपटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः । याः कुर्वन्तितदुत्पन्नंमधुच्छा

चकामीरितम् ॥ श्विन्नमेकत्रमिश्रञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥

छात्रगण्डः । पुं । पदार्थविदि । श्लोकार्थपदवेत्तरि ॥

छात्रदर्शनम् । न । हैयङ्गवीने ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिष्यावलोकने ॥

छात्रादिनिलयः । पुं । मठे ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजकक्षपणकादीनाम् तेषांनिलयः ॥

छादनम् । न । दले । पत्रे ॥ आच्छादने ॥ अन्तर्द्धाने ॥ पुं । नीलाम्लानवृक्षे ॥

छादितः । त्रि । संवृते । आच्छादिते ॥ यथा । घनतरघनवृन्दैश्छादितो-पुष्पवन्तौविष्वद्भुटः ॥ छाद्यतेस्म । छद्‌०वादान्त।तपक्षेसाधुः ॥

छादिषेयम् । न । तृणे ॥ छदिषे इदम् । छदिरुपधिवलेर्ढञ् ॥

छाद्मिकः । त्रि । कापटिके । व्याजेन व्यवहर्त्तरि ॥ छद्मना चरति । ठक्॥

छान्दसः । पुं । श्रोत्रिये । वेदाध्ययनकर्त्तरि । वेदवेत्तरि ॥ छन्दोधीते वेत्तिवा । पक्षे तदधीतेतद्वेदेत्यण् ॥ छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवोवा । छन्दसोयदणौ वित्यण् । यतितु छन्दस्यः ॥ त्रि । छन्दसम्बन्धिनि ॥

छान्दोग्यम् । न । छन्दोगानां धर्मे आम्नाये समूहेच ॥ चरणेभ्योधर्मवदिति छन्दोगौक्थिकेतिञ्यः ॥ सामवेदोपनिषदि ॥

छाया । स्त्री । आतपाभावे । भावानुगायाम् । श्यामायाम् ॥ प्रतिबिम्बे ॥ अर्कयोषिति । संज्ञाप्रतिकृतौ ॥ पालने ॥ उत्कोचे ॥ कान्तौ ॥ सच्छोभायाम् ॥ पङ्क्तौ ॥ तमसि ॥ अतिधृतिसंज्ञकोनविंशाक्षरा वृत्तिविशेषे ॥ यथा । भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुतास्यादृद्वादशान्ते यदा ॥ सैव मेघविस्फूर्जितैवेत्यर्थः । यथा । अभीष्टंजुष्टोयो वितरति लसद्दोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनु श्चिंचांशुकालम्बितः । नयस्याङ्‌घ्रिच्छाया मुपगतवतांसंसारतीव्रातप स्तनोतिप्रोत्तापं स जगद्वतात्कंसारिकल्पद्रुमः ॥ छ्यति । छो० । श्याव्यधेतिणः । आतोयुक् ॥ यद्वा । माछासससिभ्योयः ॥ सादृश्ये ॥

छायाकरः । त्रि । छत्रधारे । छाताधार इतिभाषा ॥

छायातनयः । पुं । शनैश्चरे ॥ छायायास्तनयः ॥

छायातरुः । पुं । स्थिरच्छायवृक्षे ॥

छायात्मजः । पुं । शनिग्रहे ॥

छायापथः । पुं । आकाशे ॥ देवपथे ।

नभः सरिति ॥ स्वातीपथे ॥ छाया पथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्तीकश्चि त्तिरश्चीनोऽवकाशइतिमल्लिनाथः॥

छायापुत्रः। पुं। मन्दे। शनौ॥

छायापुरुषः। पुं। आकाशेद्रष्टव्ये निजच्छायारूपे पुरुषे॥ तदवलोकन विधिर्योगप्रदीपिकायां द्रष्टव्यः॥

छायाभृत्। पुं। चन्द्रे॥

छायामित्रम्। न। आतपत्रे। छत्रे॥

छायामृगधरः। पुं। विधौ। चन्द्रे॥

छायावृक्षः। पुं। छायाप्रधाने वृक्षे॥ शाकपार्थिवादिः॥

छायासुतः। पुं। शनौ॥

छिः। पुं। गर्हायाम्॥ इत्येकाक्षरकोषः॥

छिक्कनी। स्त्री। चवकृति। नकछिकनीतिख्यातौषधौ॥ छिक्कनी कटुका रुच्यातीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत्। वातरक्तहरीकुष्ठकृमिवातकफापहा॥

छिक्करः। पुं। मृगविशेषे॥ मांसं छिक्करजं कृत्त माज्ये तप्ते सुभृष्टकम्। दधिसैन्धवहिङ्ग्वाढ्यं सुधूलेनाति धूलितम्॥ कषायं मधुरं स्वादु कफ पित्तानिलापहम्। विपाकेकटुकं प्रोक्तं विशेषेणाग्निवर्द्धनम्॥

छिक्का। स्त्री। क्षुते॥ छींकइतिभाषा॥

छिक्किका। स्त्री। छिक्कन्याम्॥

छितः। त्रि। लूने॥ छायतेस्म। छो॰। क्तः। शाछोरन्यतरस्यामितीत्त्वंशा॥

छित्तिः। स्त्री। छेदे॥ छिद्रे॥ छिद्यते छेदनं वा। छिदिर्॰। स्त्रियांक्तिन्॥ पुं। करञ्जवृक्षे॥

छित्वरः। त्रि। धूर्त्ते॥ वैरिणि॥ न। छेदनद्रव्ये॥ छिनत्ति। छिदिर्॰। छित्वरच्छत्वरेत्यादिनाष्वरच् निपातनाद्दकारस्यतकारोगुणाभावश्च॥

छिद्। त्रि। छेदनकर्त्तरि॥ छिनत्ति। छिदिर्॰। क्विप्॥

छिदकम्। न। वज्रे॥

छिदा। स्त्री। छेदने। द्वैधीकरणे॥ छिदिर्॰। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। टाप्॥

छिदिः। स्त्री। कुठारे॥ शस्त्रे॥ छिनत्ति। छिदिर्॰। इन्॥ क्षुगृभ्रपृकुटीत्यादिनाइः किद्वा॥

छिदिरः। पुं। पावके॥ रज्जौ॥ करवाले॥ परश्वधे॥ छिनत्ति। छिदिर्॰। इषिमदिमुदिखिदिच्छिदी-त्यादिनाकिरच्॥

छिदुरः। त्रि। वैरिणि॥ धूर्त्ते॥ न। छेदनद्रव्ये॥ छेदके॥ छिनत्ति तच्छीलः। छिदिर्॰। विदिभिदिच्छिदेःकुरच्॥

छिद्र। न। दूषणे॥ रन्ध्रे॥ निम्नं

छिद्रानुसार्य्यरेः ॥ अवकाशे ॥ गर्त्ते ॥ अष्टमभवने ॥ छिद्रते । छिद्रभेदने । घञ् । यद्वा । छिद्यते । छिद्रिर्० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

छिद्रवैदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ॥

छिद्रान्तः । पुं । नले । पोटगले ॥

छिद्राफलम् । न । मायाफले ॥

छिद्रितः । त्रि । विद्धे । कृतच्छिद्रे । वेधिते । वींधा इति भाषा ॥ छिद्रतेस्म । छिद्र० अदन्तः । क्तः ॥

छिन्नः । त्रि । कृत्ते । छाते । लूने । कृतच्छेदने । काटा चीरा फाडा इति भाषा ॥ छिद्यतेस्म । छिदिर्० । क्तः ॥

छिन्नग्रन्थिनिका । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् ॥

छिन्नद्वैधः । त्रि । श्रवणादिपरिपाकेण निवृत्तसर्वसंशये ॥

छिन्नपत्री । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

छिन्नमस्ता । स्त्री । महाविद्याप्रभेदे । प्रचण्डचण्डिकायाम् ॥ छिन्नं मस्तं यस्याः ॥ त्रि । छिन्नमस्तके ॥

छिन्नरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

छिन्नरुहा । स्त्री । अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ छिन्नारोहति । रुह० । इगुपधेतिकः । ङ्यापोरितिह्रस्वः ॥ शल्लक्याम् ॥ स्वर्णकेतक्याम् ॥

छिन्नवेशिका । स्त्री । पाठायाम् ॥

छिन्ना । स्त्री । छिन्नमस्तायां देव्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ दुःस्पर्शायाम् । पुंश्चल्याम् ॥ क्तान्ताच्छिदेष्टाप् ॥

छिन्नोद्भवा । स्त्री । गुडूच्याम् । गिलोय इतिविख्यातायाम् ॥

छिलिहिण्टः । पुं । पातालगरुड्यामोषधौ ॥ छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥ छिलिहिण्डोपि ॥

छुच्छुका । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

छुच्छुन्दरी । स्त्री । गन्धमुख्याम् । छुछूंदर इतिभाषा ॥

छुद्मम् । न । प्रतीकरणे ॥ रश्मौ ॥

छुपः । पुं । क्षुपे ॥ स्पर्शने ॥

छुरणम् । न । विलेपने ॥

छुरा । स्त्री । सुधायाम् । चूर्णे । लेपनद्रव्ये । चूना इति भाषा ॥

छुरिका । स्त्री । शस्त्रविशेषे । असिपुत्र्याम् ॥ छुरति । छुरच्छेदने । क्वुन् ॥ इगुपधेतिके कन् वा । इत्वम् ॥

छुरितः । त्रि । खचिते ॥ रञ्जिते ॥ लेपिते ॥

छुरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥

छूरिकापत्री । स्त्री । श्वेतायाम् ॥

छूरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥ इतिभरतः ॥

छेकः । त्रि । गृह्यके । गृहाश्रिते मृगे पक्षिणिच ॥ नागरे । विदग्धे ॥ छ्य

ति छायते वा। छो०। वा० डे कन् ॥

छेका। स्त्री। मत्तायाम् ॥

छेकानुप्रास:। पुं। अलङ्कारविशेषे ॥ सोनेकस्य सकृत् पूर्वः। अनेकस्य अर्थाद्व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः। उदाहरणं यथा। ततो ऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी। दध्रे काम परिक्षाम कामिनी गण्डपाण्डुताम् ॥

छेकोक्ति:। स्त्री। वक्रोक्तौ ॥ छेकाया उक्तिः ॥

छेत्ता। त्रि। छेदनकर्त्तरि ॥ छिनत्ति। छिदिर्०। तृच् ॥

छेद:। पुं। खण्डे ॥ छेदने ॥ छेदनम् छिद्यते वा। छिदिर्०। घञ् ॥

छेदनम्। न। भिदि ॥ कल्पने। वर्द्धने। कर्त्तने। अवयव द्विधाकरणे। छांगना काटना इति भाषा ॥ छिदिर्०। ल्युट् ॥

छेदनीय:। पुं। कतकवृक्षे ॥ त्रि। छेद्ये ॥ छेदितुं योग्यः। अर्हे कृत्यतृचश्चेति अनीयर् ॥

छेदवत्। त्रि। विच्छेदयुक्ते ॥

छेदि:। त्रि। छेत्तरि ॥ छिनत्ति। छिदिर्०। इगुपधात्कित् इति विदिच्छिदि कीर्त्तिभ्यश्चेति इन् ॥

छेदित:। त्रि। छिन्ने ॥

छेद्य:। त्रि। छेदनीये ॥ परिच्छेद्ये ॥ ॥ छेत्तुं शक्यः। शकिलिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः ॥

छेमण्ड:। पुं। पितृहीने। छोंडा छोरा इत्यादिभाषा ॥ इत्युणादिकोषः ॥

छेलक:। पुं। छागे ॥

छेलिका। स्त्री। अजायाम्। छाग्याम् ॥

छुलु:। पुं। सोमराज्याम् ॥

छैदिक:। पुं। वेतसे ॥ छिन्नप्ररूढत्वात् छेदं नित्यमर्हति छेदादिभ्यो नित्यमिति ठञ् ॥

छोटिका। स्त्री। तर्जन्यङ्गुष्ठशब्दे। अङ्गुलिध्वनौ ॥

छोटी। पुं। कैवर्त्ते। जालिके ॥

छोरणम्। न। परित्यागे। छोडना इति भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छोलङ्ग:। पुं। मातुलुङ्गे। टावानेंबु इति गौड भाषा ॥

छोहारा। स्त्री। द्वीपान्तरखर्जूरिकायाम् ॥ खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते ॥

ज:

ज:। पुं। जकारे ॥ मृत्युञ्जये ॥ जन्मा

म् ॥ तातमाचे ॥ जनार्दने ॥ वेगे ॥ भुक्तौ ॥ विषे ॥ गुरुमध्यगे(।ऽ।) ॥ त्रि। वेगिते ॥ जेतरि ॥ जायते। जनी०। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः ॥

जञ्जुटः। पुं। मलयाचले ॥ मुनि ॥ ॥ न। वार्त्ताकुपुष्पे ॥

जक्षणम्। न। भक्षणे ॥

जक्षिः। स्त्री। भोजने ॥

जगच्चक्षुः। पुं। सूर्ये ॥

जगत्। पुं। वायौ ॥ त्रि। जङ्गमे ॥ न। विश्वस्मिन्। लोके। सचराचरे प्रपञ्चभूते भोगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये जन्तुचक्रे ॥ यथा। न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते यथा। सामायेतीन्द्रजालादौलोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥ स्पष्टं भाति जगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम्। माया मयं जगत्तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ॥ यथा। यदुपतेः क्वगता मथुरापुरी रघुपतेः क्वगतोत्तरकोशला। इति विचिन्त्य कुरुष्व मनःस्थिरं न सदिदं जगदित्यवधारयेति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥ गच्छति। गम्लृ-गतौ। द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेचेति क्विपि द्वित्वे गमःक्वाविति मलोपे तुकि जगत् जगतौ। यद्वा तु वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति व्युत्पाद्यते तदा उगिदचामिति नुमि जगन् जगन्तौ विश्वादिबोध्यम् ॥ साम विशेषे ॥

जगती। स्त्री। भुवने। लोके। जगति ॥ क्ष्मायाम् ॥ जने ॥ जम्बूद्वीपे ॥ वास्तुविशेषे ॥ छन्दोविशेषे। द्वादशाक्षरायांवृत्तौ ॥ गच्छति। गम्लृ०। वर्त्तमाने पृषदिति साधुः। शतृवद्भावादुगितश्चेति ङीप् ॥ यद्वा। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वेचेति क्विप्। गमः क्वाविति मलोपे तुक् ॥

जगतीधरः। पुं। भूधरे ॥ जगत्याः धरः ॥

जगत्कर्त्ता। पुं। ब्रह्मणि ॥ जगतः कर्त्ता ॥

जगत्पतिः। पुं। परमेश्वरे। हिताहितोपदेशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितरि ॥ जगतां पतिः ॥

जगत्प्रभुः। पुं। नारायणे ॥ जगत् जङ्गमाजङ्गमम् तस्यप्रभुः स्वामी ॥ बुद्धे ॥

जगत्प्राणः। पुं। समीरणे। वायौ ॥ जगतां प्राणः ॥

जगत्साक्षी। पुं। सूर्ये ॥ जगतांसाक्षी ॥

जगदम्बा। स्त्री। जगज्जनन्याम्। गौर्याम्। पार्वत्याम् ॥ जगतामम्बा ॥

जगदम्बिका। स्त्री। दुर्गायाम् ॥

जगद्धात्री । स्त्री । दुर्गाप्रभेदे ॥

जगदाधारः । पुं । वायौ ॥ काले ॥ त्रि । जगतामाश्रये ॥ जगताम् आधारः ॥

जगदीशः । पुं । विष्णौ ॥ जगतामीशः ॥

जगद्गौरी । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जगद्बलः । पुं । वायौ ॥ जगतो बलंयेन ॥

जगद्योनिः । पुं । सदाशिवे ॥ विधातरि ॥ विष्णौ ॥ स्त्री । प्रकृतौ ॥ भूमौ ॥ जगतो योनिः ॥

जगद्रूपम् । न । नामरूपात्मके विश्वस्मिन् ॥ अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

जगद्वहा । स्त्री । धरित्र्याम् ॥

जगद्विनाशः । युगान्ते ॥ जगतां विनाशो यस्मिन् जगत्याः विनाशः ॥

जगनुः । पुं । जन्तौ ॥ वैश्वानरे ॥

जगन्नाथः । पुं । विष्णौ ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रे । उड्डानपीठस्थे भैरवे ॥ उड्डानेविमलाक्षेत्रे जगन्नाथस्तु भैरवइत्यागमशास्त्रम् ॥ शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् । कलेर्दश सहस्रान्तेययौत्यक्त्वाहरिः पदमिति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः । कृता प्रतिष्ठा भोविप्राः शोभने गुरुवासरे ॥ कृता ब्रह्मणातिशेषः ॥ महापवित्रं हि हरे निवेदितं नियोजयेद् यः पितृदेवकर्मसु । तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च प्रयान्तिलोकं मधुसूदनस्येति महाप्रसादमाहात्म्यस्थं वचनम् ॥

जगन्निवासः । पुं । जगतामाधारे सर्वाश्रये परात्मनि ॥ जगतांनिवासः ॥

जगन्वुः । पुं । जगन्वर्थे ॥

जगरः । पुं । कवचे । सन्नाहे ॥ जगता गृह्यते । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति णिच् । वाहुलकादरः । जागर्त्ति । अच् । पृषोदरादिर्वा ॥

जगलः । पुं । मदनद्रुमे ॥ मेदके । सुराकल्के ॥ पिष्टमद्ये ॥ त्रि । धूर्त्ते । कितवे ॥ भृशं गलति गल्यते वा । गलअदने । यङ्लुगन्तात् अच् । संज्ञापूर्वकत्वाद्दीर्घोऽकित इति न दीर्घः ॥

जग्धम् । त्रि । भुक्ते । भक्षिते ॥ अद्यतेस्म । अद० । क्तः । अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीतिजग्धिः । इकारउच्चारणार्थः । धत्त्वम् । झरोझरिसवर्णे ॥

जग्धतृणः । त्रि । भक्षिततृणे ॥ जग्धं तृणमनेन ॥

जग्धिः । स्त्री । विघसे । भोजने । जेमने ॥ अदनम् । अद० । स्त्रियांक्तिन् । अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितिति ॥

जघनम् । न । स्त्रियः श्रोणिपुरोभागे

॥ कटौ ॥ हन्यते । हन्तेः शरीराव यवेद्वेचेत्यच् ॥ यद्वा । वक्रं हन्ति । यङ्लुगन्तादच् । अनित्यमागमशा-स्त्रमित्यभ्यासस्यनुगतोऽनुनासिका-न्तस्येतिनुक्न ॥

जघनकूपौ । पुं । कुकुन्दरयोः ॥ द्विवचनान्तोयमिति हलायुधः ॥

जघनचपला । स्त्री । मात्रावृत्तेष्वार्या-प्रभेदे ॥ यथा । प्राक्प्रतिपादितम र्द्धे प्रथमेचरमेदलेतुचपलायाः । ल क्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभि र्जघ नचपला ॥ यथा । कृष्णः शृङ्गारपटु र्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः । आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरोजघ नचपलानामिति ॥

जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिका याम् । कठुम्बरी इति भाषा ॥ जघ नेफलमस्याः । अमूर्द्धेतिसप्तम्याः अ लुक् ॥

जघन्यः । त्रि । चरमे ॥ गर्हिते ॥ ध-र्मार्थकामाः सममेवसेव्या योह्येक सक्तः सजनोजघन्यः ॥ अल्पे ॥ पुं । शूद्रे ॥ न । मेहने । शिश्ने ॥ अश्ले षा शतभिषा आर्द्रा स्वातिः ज्येष्ठा भरणी एषुनक्षत्रेषु ॥ जघनेभवः । दिगादित्वात् यत् शरीरावयवत्वा द्वा ॥ यद्वा । कुटिलं हन्यते । हन्ते

र्यङ्लुगन्तादचोयत् । अनित्यमागम शास्त्रमिति नुगतोऽनुनासिकान्त-स्येति ननुक् ॥ जघनमिववा ।-शा॰यः ॥

जघन्यजः । पुं । स्त्री । वृषले । शूद्रे ॥ त्रि । कनिष्ठे ॥ जघन्येऽवरकाले जा तः । सप्तम्यांजनेर्डः ॥ जघन्यात् त्या ज्यात् जातः । जनी॰ । पञ्चम्यामजा ताविति डः ॥

जघन्यभम् । न । जघन्यसंज्ञकेषु ष ट्सु नक्षत्रेषु ॥ जघन्यञ्चतत्भञ्च ॥

जघ्निः । पुं । हननयोग्यास्त्रे ॥

जघ्नुः । त्रि । घातके । हन्तरि ॥ हन्ति । हन॰ । कुर्भ्रश्चेतिचकारात् अन्य तोपि कुर्द्वाते।द्वित्वञ्च ॥

जङ्गमः । त्रि । स्थावरेतरे । चरे । च रिष्णौ ॥ वक्रंगच्छति । गत्यर्थानां नित्यं कौटिल्यइति यङ्भृशार्थे वा-। पचाद्यच् ॥

जङ्गमकुटी । स्त्री । छत्रे ॥ वारिवा-याम् ॥

जङ्गमगुल्मः । पुं । प्रचारिपदातिसमू हे । गल्त इति भाषा ॥

जङ्गमेतरः । त्रि । स्थावरे ॥

जङ्गलः । पुं । न । पिशिते ॥ त्रि । नि र्जनस्थाने ॥ वनप्रधानदेशे ॥

जङ्गालः । पुं । सेतौ ॥ रोधविशेषे ।

जंगलाद्दिख्याते ॥ इतिजटाधर: ॥

जङ्घलम् । न । विषे ॥ इतिचिकाण्डशेष: ॥

जङ्घन्यमान: । त्रि । अतिशयेन हन्यमाने । भृशंपीड्यमाने ॥

जङ्घा । स्त्री । प्रसृतायाम् । गुल्फोर्द्ध जान्वधोभागे । टङ्घायाम् । टाँग जांघ इतिच भाषा ॥ जायन्ते रोमाण्यस्याम् । जनी० । अच् । तस्य जङ्घ च ॥ यद्वा । जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् अन्येभ्योपीति-ड: ॥ टाप् ॥

जङ्घाकरिक: । त्रि । धावके । जाङ्घिके । जङ्घाजीविनि ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचारात् गतिर्जङ्घा । सैवकरो राजदेयो भाग: आकर: श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥ जङ्घेव करीहस्ती यस्येति वा । कन् ॥

जङ्घात्राणम् । न । जङ्घासन्नाहे । मञ्चुके ॥

जङ्घाल: । त्रि । वेगिनि । अति जवे ॥ अतिशयिता जङ्घास्य ॥ सिध्मादित्वात् लच् ॥ पशुविशेषाणांगणे ॥ हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा: । राजीवोपिच मुण्डीचेत्याद्या जङ्घालसंज्ञका: ॥ हरिणस्ताम्रवर्ण: स्यादेण: कृष्ण: प्रकीर्त्तित: । कुरङ्गईष-त्ताम्र: स्याद्धरिणाकृतिकोमहान् ॥ ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इतिकीर्त्तित: । पृषतश्चन्द्रविन्दु: स्याद्धरिणात्किञ्चिदल्पक: । न्यङ्कुर्वहुविषाणोथशम्बरोगवयान् महान् । राजीवस्तुमृगोज्ञेयोराजीभि: परितोवृत: ॥ योमृग: शृङ्गहीन: स्यात् समुण्डीति निगद्यते ॥ जङ्घाला: प्रायश: सर्वेपित्तश्लेष्महरा: स्मृता: । किञ्चिद्वातकराश्चापिलघवोवलवर्द्धना: ॥

जङ्घिल: । त्रि । जङ्घाले ॥ अतिशयिते जङ्घेऽस्य । पिच्छादित्वात् इलच् ॥

जज: । पुं । योधे ॥ जजति । जजयुद्धे । पचाद्यच् ॥

जञ्जपूक: । त्रि । वावाले ॥ पुन:पुन भृशंवा गर्हितं जपति तच्छील: । यजजपदशांयङ: इत्यूक:

जञ्जभ्यमान: । त्रि । गात्रविनामेन विदारितमुखेपुरुषे ॥ इति कर्ममीमांसा ॥

जटा । स्त्री । केशविकारे । लग्नकचे । व्रतिन: शिखायाम् । सटायाम् ॥ जायते जन्यतेवा । जनेष्टन्लोपश्चेति टन् धातोरन्त्यस्य लोपश्च ॥ मूले । शिफायाम् । जड इति भाषा ॥ मांस्याम् ॥ वेदपाठविशेषे ॥ सामगा-

नोपकरणे ॥ रुद्रजटायाम् । अताव यीम् ॥ जटति । जटसङ्घाते । अच् । टाप् ॥ जटाअस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् ॥

जटाजूट: । पुं । जटासमूहे ॥ जटानां-जूटोबन्ध: ॥

जटाज्वाल: । पुं । प्रदीपे ॥

जटाटङ्क: । पुं । शिवे ॥ जटायांटङ्को-यस्य ॥

जटाटीर: । महादेवे । शिवे ॥

जटाधर: । पुं । महेश्वरे ॥ बुद्धभेदे ॥ धरति । धृञ्० । पचाद्यच् । जटानांध र: ॥ त्रि । जटाधारिणि ॥ जटाधर: सन् जुहुधीह पावकम् ॥

जटामांसी । स्त्री । नलदे । मांस्याम् । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

जटायु: । पुं । अरुणपुत्रे सम्पातेः क नीयसि दशरथसखे गृध्रविशेषे ॥ ॥ जटांयाति प्राप्नोति । या० । मृ० कु: ॥ गुग्गुलौ ॥

जटायुध: । पुं । गुग्गुलौ ॥

जटायुष । पुं । जटायौ ॥ गुग्गुलौ ॥ जटाआयुरस्य ॥

जटाल: । पुं । कर्चूरे ॥ गुग्गुलौ ॥ मुष्कके ॥ वटे ॥ त्रि । जटाधरे । जटा वति ॥ जटाऽस्त्यस्य । प्राणिस्थादा-तोलजन्यतरस्याम् ॥

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ टाप् ॥

जटावान् । त्रि । जटिले ॥

जटावती । स्त्री । जटामांस्याम् ॥

जटावल्ली । स्त्री । गन्धमांस्याम् ॥ रुद्र जटायाम् ॥

जटि: । पुं । प्लक्षद्रुमे ॥ जटायाम् ॥ स मूहे । जटति । जट० सर्वधातुभ्य इन् ॥

जटित: । त्रि । खचिते ॥

जटी । पुं । प्लक्षभेदे । पाकरि इति भाषा ॥ सर्पविशेषे ॥ त्रि । जटायुते ॥ मत्वर्थे व्री० इनि: ॥

जटिल: । पुं । जटावति ब्रह्मचारिप्रभेदे ॥ सिंहे । केशरिणि ॥ त्रि । जटायुक्ते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यच्चेतसा नगणितं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती सोऽहं व्रजामि विपिने-जटिल स्तपस्वीति ॥ जटाऽस्त्यस्य ।-पि० इलच् ॥

जटिला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ वचायाम् ॥ दमनकवृक्षे ॥ राधिकाश्वश्र्वाम् ॥ टाप् ॥

जटी । स्त्री । प्लक्षवृक्षे ॥ जटामांस्याम् ॥ बह्वादिकारादिति ङीष् ॥

जटुल: । पुं । पिप्लौ । देहस्थेकृष्णलक्ष्मणि । जडुल इति भाषा ॥ जटति । जट० । बाहुलकादुलच् ॥

जठरः । पुं । न । कुक्षौ ॥ त्रि । वृद्धे ॥ कर्कशे । कठिने ॥ जायतेऽस्मिन् जन्तुर्मलोवा । जनेरष्ठचेत्यरः । पृषोदरादिः ॥

जठरनुत् । पुं । आरग्वधे ॥

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे ॥

जडः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुरुषे ॥ यथा । इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखं वा नवेत्ति योमोहात् । परवशगः सभवेदिह नाम्नाजडसंज्ञकः पुरुषइति ॥ वेदग्रहणासमर्थे । मूर्खे ॥ न । वारिणि ॥ सीसके ॥ त्रि । हिमग्रस्ते ॥ मूके ॥ अप्रज्ञे । बुद्धिविकले ॥ अचिदात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हितत् ॥ अनुद्यमे ॥ जलति घनीभवति । जलघातने । अच् । डलयोरेकत्वम् ॥

जडक्रियः । त्रि । चिरक्रिये । दीर्घसूत्रिणि ॥ जडाक्रियायस्य ॥

जडता । स्त्री । जाड्ये । स्तैमित्ये । अपाटवे ॥ विरहदुःखेनजीवनमात्रस्थितौ ॥

जडभरतः । पुं । ऋषभपुत्रे । राजनि ॥ यन्नाम्नेदं भारतं वर्षमभूत् ॥

जडा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥ अजायाम् ॥ जडयति । तत्करोतीतिणिजन्तात् अच् । टाप् ॥

जडिमा । पुं । जडतायाम् ॥ यथा । इष्टाऽनिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्ने प्यऽनुत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोऽभिधीयते ॥ जडस्य भावः । इमनिच् ॥

जडुलः । पुं । जटुले ॥ जलति । जल । बा० उलच् । डलयोरैक्यम् ॥

जतु । न । अलक्ते । लाक्षायाम् ॥ जायते । जनी० । फलिपाटीत्युः तोन्तादेशश्च ॥

जतुकम् । न । हिङ्गुनि ॥ लाक्षायाम् ॥ जटुले ॥ जत्विव । इवेप्रतिकृताविति कन् ॥

जतुका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । चर्मचटिकायाम् ॥ गन्धद्रव्यविशेषे । जन्याम् ॥ पर्पट्याम् ॥ मालवदेशप्रसिद्धे लताविशेषे । तिर्यक्फलायाम् । निशान्धायाम् । जनेष्टायाम् ॥ कन्नन्तात् टाप् ॥

जतुकारी । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

जतुकृत् । स्त्री । जयम । चक्रवर्त्तिन्याम । गन्धद्रव्यविशेषे । चक्रवत् इति २ ख्या ॥ जतुकरोति । क्विप् ॥

जतुकृष्णा । स्त्री । पर्प्पट्याम् ॥

जतुनी । स्त्री । चर्मचटिकायाम् ॥

जतुपुत्रकः । पुं । नये । द्यूतोपकरणविशेषे । पाशकगुटिकायाम् ॥

जतुमणिः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । समसुतसन्नमरुजं मण्डलकंकफर क्तजम् । सहजं लक्ष्मचैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्चसः ॥ इतिनिदानम् ॥

जतुरसः । पुं । अलक्तके ॥

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् ॥ जनीवृक्षे । चकवत इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ जायते आरोग्यमनया । जनी० । उलूकादयश्चेति निपातनात् क्वचिदकिङिन्त्यपिनलोपः ॥

जत्रु । न । स्कन्धकक्षयोः सन्धौ । कण्ठस्याधोभागे स्थितयोरस्थ्नोः ॥ कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ॥ जायते वाहुरस्मात् । जनी० । जत्र्वादित्वात् रुप्रत्ययोनकारस्यत-कारश्च ॥

जत्वश्मकम् । न । शिलाजतुनि ॥

जनः । पुं । लोके ॥ पृथग्जने । पामरे ॥ शास्त्रीयविवेकहीने ॥ महर्लोकोर्द्ध्वे लोके ॥ जनो ऽष्टकोऽव्यवच्छिन्नः पितृजङ्गजनाश्रयः ॥ जननं जनः जन्म । भावेघञ् । जनिवध्योश्चेतिनवृद्धिः ॥ समुद्रस्य दैत्यविशेषेषु ॥ शार्करा क्ये मुनौ ॥

जनकः । पुं । पितरि ॥ मिथिलाधिपेविदेहे ॥ कारणे ॥ जनयति । जनीप्रादुर्भावे । ण्वुल् । जनिवध्योश्चेतिनवृद्धिः ॥ णि । उत्पादयितरि ॥

जनकतनया । स्त्री । } सीतायाम् ॥
जनकनन्दिनी । स्त्री । }

जनकराजकूपः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

जनकसुता । स्त्री । जानक्याम् ॥

जनकात्मजा । स्त्री । श्रीरामपत्न्याम् । सीतायाम् ॥ जनकस्य आत्मजा ॥

जनकारी । पुं । अलक्तके ॥ नाम्नोऽयम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गमः । पुं । चण्डाले ॥ अधार्मिकान् जनान् गच्छति । जनेभ्यो गच्छतिवा । गमश्चेति खच् मुमागमः ॥

जनता । स्त्री । जनानां समूहे ॥ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् । तलन्तः स्त्रियाम् ॥ जनत्वे ॥ भावेतल् ॥

जननम् । न । वंशे ॥ जन्मनि ॥ जन्यते । जनी० जनजनने वा । यथाक्तः । कर्मणिल्युट् ॥ दीक्षयाध्वरेय जमानस्यजन्मनि ॥ पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्तिये दीक्षयन्तीत्यादिश्रुतेः । मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादितिमनुस्मृतेश्च ॥

जननिः । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये ॥

जननी । स्त्री । मातरि । प्रस्वाम् ॥ दयायाम् ॥ कटुकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

जनीनामगन्धद्रव्ये ॥ जनयति । जनी॰। कृत्यल्युटो बहुलमितिल्युट्। टित्वात् ङीप् ॥

जनपदः। पुं। देशे। नीवृति ॥ जनःपद्यते वसति यत्र ॥ जने ॥

जनपदी। पुं। जनपदस्वामिनि ॥

जनप्रवादः। पुं। कौलीने। वचनीयतायाम्। लोकापवादे ॥

जनप्रियः। पुं। धान्यके ॥ शोभाञ्जने ॥ त्रि। जनानां प्रीतिविषये ॥

जनमेजयः। पुं। परीक्षितराजस्य पुत्रे। पारीक्षिते ॥ पुरुराजपुत्रे ॥ जनमेजयति। एजन्तादेजेः कर्त्तरिखश्। जनस्यमुमागमः ॥

जनयिता। पुं। ताते। पितरि ॥ जनयति। जनी। तृच् ॥

जनयित्री। स्त्री। जनन्याम्। मातरि ॥ तृजन्तात्। ऋन्नेभ्योङीप् ॥

जनरवः। पुं। लोकवादे ॥ यथा। परीवाद स्तथ्यो भवति वितथोवापि महतां तथाप्युच्चैर्धीर्णां हरतिमहिमानं जनरवः। तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटनिहताशेषतमसो रवेस्तादृक्तेजो नहिभवति कन्यां गतवतः ॥ इति वल्लालसेनः ॥

जनलोकः। पुं। महर्लोको परिभुवने। महर्लोकः क्षितेरूर्द्ध मेककोटि प्रमाणतः। कोटिद्वयेच संख्यातो जनोभूर्लोकतोजनैः ॥ निवसन्त्यमला यत्रमानसा ब्रह्मणः सुताः। सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्वेतेह्यूर्द्ध्वरेतस इतिकाशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः। पुं। श्वेतरोहितवृक्षे ॥ त्रि। लोकप्रिये ॥

जनवादः। पुं। जनप्रवादे ॥

जनवार्त्ता। स्त्री। लोकानां किंवदन्त्याम् ॥

जनश्रुतिः। स्त्री। सत्यान्वृतसाधारणलोकप्रसिद्धौ। किंवदन्त्याम् ॥ जनेभ्यः श्रूयते। श्रुश्रवणे। क्तिन् ॥

जनस्थानम्। न। दण्डकारण्ये ॥ दण्डकारण्यस्यान्तिके स्थानविशेषे ॥

जनातिगः। त्रि। लोकातिशयिनि ॥ जनमतिगच्छति। गमः॰। अन्यत्रापीतिडः ॥

जनान्तः। पुं। देशे। जिला इति पारस्य भाषा ॥ इति धनञ्जयः ॥

जनान्तिकम्। न। अप्रकाशे। अगोचरे ॥ त्रिपताकाकरेणाऽन्यानपवार्यान्तिये कथाम्। अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्या ज्जनानांतज्ज नान्तिकम् ॥

जनार्द्दनः। पुं। नारायणे। विष्णौ ॥ सर्वैःसाधुभिर्जनैः स्वाभिलषितामभ्युदयनिः श्रेयससिद्धये अर्थ्यते याच्यते

इति व्युत्पत्तौ अर्देर्तेर्याञ्चार्थात् क्वचिल्युटो वहुलमितिकर्मणिल्युट् ॥ यद्वा । जननं जनः जन्म । तमर्द्दयति इति जनार्द्दनः । अर्द्दहिंसायाम् । नन्द्यादित्त्वाल्ल्युः ॥ जनाःसमुद्रस्थादैत्यभेदाः तेषामर्द्दन इतिवा॥ जनान् दुर्जनान् अर्द्दयति हिनस्तीतिवा ॥

जनाश्रनः । पुं । वृके ॥

जनाश्रयः । पुं । मण्डपे ॥ जनानांलोकाना माश्रयः ॥

जनिः । स्त्री । उत्पत्तौ । अभूतप्रादुर्भावे ॥ नाऽसतोजन्मनायोगः सतः सत्वान्नचेष्यते । कूटस्थेविक्रियानास्ति तस्माद् ज्ञानतोऽजनिः ॥ जननम् । जनी० । जनिघसिभ्यामिण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ॥

जनितः । त्रि । उत्पादिते ॥

जनित्वः । पुं । पितरि ॥ जायतेऽस्मात् । जनी० । जनिदेश्यादिना जनेरित्वन् । जनित्वौ मातापितरौ ॥

जनित्वा । स्त्री । मातरि ॥ टाप् ॥

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम्॥

जनिमा । पुं । जन्मनि ॥ जायते । जनी० जनिमृङ्भ्यामिमनिच् ॥

जनी । स्त्री । सीमन्तिन्याम् ॥वध्वाम् । स्नुषायाम् ॥ जायते गर्भो वंशोवाऽस्याम् ॥ उत्पत्तौ ॥ ओषधीभेदे । जतूकायाम् ॥ जायते आरोग्यमनया । जनी० । जनिघसिभ्यामितीण् । जनिवध्योश्चेति नवृद्धिः । कृदिकारादितिङीष् ॥

जनु० । न । जन्मनि ॥ जननम् । जनी० । जनेरुसिः ॥

जनूः । स्त्री । जनने । जन्मनि ॥

जनेष्टः । पुं । मुद्गरवृक्षे ॥

जनेष्टा । स्त्री । जतुकायाम् ॥ जातीपुष्पे॥ वृद्धिनामौषधौ ॥ हरिद्रायाम्॥

जनोदाहरणम् । न । यशसि ॥

जनौः । पुं । जनरक्षके ॥ जनान् अवति । अव० । क्वौरित्यूठ् । वृद्धिः । ग्लौवत् ॥

जन्तुः । पुं । प्राणिनि । जननशीले ॥ अविद्यादि हृदयग्रन्थिभिर्युते संसारिणि । वस्तुस्वरूपादर्शिनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते प्राणिजाते ॥ जायते । जनी० । कमिमनिजनीति तुः ॥

जन्तुकम्बुः । पुं । कृमिशङ्खे ॥

जन्तुका । स्त्री । नाडीहिङ्गुनि । रामव्याम् ॥ लाचायाम् ॥

जन्तुघ्नः । पुं । वीजपूरे ॥ न । विडङ्गे॥ हिङ्गुनि ॥ त्रि । जन्तुघातिनि ॥

जन्तुघ्नी । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्तुनाशनम् । न । हिङ्गुनि ॥ विडङ्गे॥

जमजः । त्रि । यमजे ॥

जमदग्निः । पुं । परशुरामपितरि । ऋचीकमुनिपुत्रे भृगुवंशजे यमदग्निमुनौ ॥

जमनम् । न । भोजने ॥ जमुअदने । ल्युट् ॥

जम्पती । पुं । सहोक्त्या जायापत्योः ॥ जायाच पतिश्च राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जमभावोनिपात्यते ॥ नित्यंद्विवचनान्तः ॥

जम्बालः । पुं । शैवाले ॥ पङ्के ॥ जमति । जम ० । वाहुलकादालन् ॥ यद्वा । जम्बअदने इति धातुः । भावे घञ् । जम्बंलाति । लादाने । आतोनुपेतिकः । पृ० ॥

जम्बालिनी । स्त्री । नद्याम् । शैवलिन्याम् ॥

जम्बीरः । पुं । जंभीरीइति जमटुइतिच पर्व्वतीयभाषाप्रसिद्धे दन्तशठे । जम्भीरे । जम्भले ॥ जम्बीरमुष्णं गुर्वम्लं वातश्लेष्मविवन्धनुत् । शूलकासकफक्लेशच्छर्दितृष्णामदेषजित् ॥ आस्यवैरस्यहृत्पीडा वह्निमान्द्यकृमीन्हरेत् । स्वल्पजम्बीरिकातद्वत्तृष्णाछर्दिनिवारिणी ॥ प्रस्थपुष्पे । मरुवा इतिख्याते ॥ अर्जके ॥ सितार्जके ॥ जम्यते । जमु० । गम्भीरादयश्चेति ईरन्नन्तः साधुः ॥ यद्वा । जम्यते । विच् । वीरयति । वीरविक्रान्तौ । अच् । जम्चासौ वीरश्च ॥

जम्बुः । स्त्री । जामन इति प्रसिद्धे वृक्षे । सुरभिपत्रायाम् । नीलफलायाम् ॥ मेरुसरिति ॥ जम्बुद्वीपे ॥ जम्बुद्वीपं क्षितेर्नाभिस्तद्वृत्तं लक्षयोजनम् । क्षाराब्धिना परिवृतं परिवृत्तेन तावता ॥ न । जम्बूफले । जाम्बवे ॥ जमति । जमु० । अन्दूदृन्भूजम्बू इत्यादिना कू प्रत्ययो वुगागमश्च निपातितः । वाहुलकात् ह्रस्वः ॥ फलेतु जम्ब्वाः फलम् । जम्ब्वा वेत्यणोऽभावे ओरञ् । फलेलुक् । ह्रस्वोनपुंसके ॥

जम्बुकः । पुं । जम्बूकार्थेषु ॥ गोलापजाम इति गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ जमति । जमु० । मृगय्वादयश्चेतिसाधुः ॥ शृगाले ॥

जम्बुद्वीपः । पुं । न । भूमेःसप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे । जम्बूद्वीपे ॥

जम्बुमार्गः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

जम्बुलः । पुं । जम्बूले ॥

जम्बुवनजम् । न । श्वेतजवापुष्पे ॥

जम्बूः । स्त्री । मेरुतरङ्गिण्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥ जामनइति प्रसिद्धे वृक्षे । राजफलायाम् । सुरभिपत्राया

म् ॥ सा त्रुहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्रहत्त्याः पर्यायाः । महाजम्बूः महापत्रा राजजम्बूः बृहत्फला फलेन्द्रः नन्दः महाफला सुरभिपत्रा चेत ॥ विष्टम्भित्वं रोचनत्वं गुरुत्वञ्च फलेगुणाः ॥ क्षुद्रायाःपर्यायाः । सूक्ष्मकृष्णफला दीर्घपत्रा मध्यमा॥ अचैववनजम्बूपर्यायाः । भूमिजम्बूः काकजम्बूः नादेयी शीतपल्लवा सूक्ष्मपत्रा जलजम्बुका ॥ फलगुणाः । जम्बूः सङ्ग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहनुत् ॥ जम्ब्वाःफले । जम्बुनि । जाम्बवे ॥ जम्बूद्वीपे ॥ जमति । जमु०। अन्दूदृन्भू जम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादि सूत्रेण कूप्रत्ययोवुगागमश्चनिपातितः॥जायते वा । जनेर्वा तौ तेनैवनिपातितौ ॥ फलेतु जम्ब्वाःफलम् । जम्ब्वा वेत्यणोऽभावपक्षे ओरञ् । तस्य लुप्चेतिलुप् । लुपियुक्तवत् ॥ जम्बुद्वीपे ॥

जम्बूकः । पुं । फेरवे । मृगाले ॥ नीचे ॥ पश्चिमाशापतौ । वरुणे ॥ गुलापजामनइति प्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे । जमति । जमु०। उलूकादित्वात् साधुः ॥

जम्बूका । स्त्री । काकलीद्राक्षायाम् । निर्बीजायाम् । रसाधिकायाम् ॥

जम्बूद्वीपम् । न । पुं । भूमेःसप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे ॥ यथा । भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनांनिवेशः ॥ इतिसिद्धान्तशिरोमणिः ॥ पुराणमतेनतु । अयंद्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोषतुल्यलक्षयोजनविस्तीर्णःपद्मपत्रमिवसमवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नववर्षाणितेषांवर्षाणामष्टौ सीमापर्वताःसन्तीति ॥

जम्बूलः । पुं । जम्बूविटपे॥ केतकीवृक्षे । क्रकचच्छदे ॥ न । वरपक्षीयस्त्रीणांपरिहासवचने ॥

जम्बूलमालिका । स्त्री । कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिकायाम् ॥ जम्बूलानांवरपक्षीयस्त्री परिहासवचनानांमालिका श्रेणी ॥ इतिहरिवंशटीकायांनीलकण्ठः ॥

जम्भः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ दन्ते ॥ जम्बीरे ॥ भक्षणे ॥ अंशे ॥ हनौ ॥ तूणे ॥ जम्भयति । जभीगात्रविनामे । पचाद्यच् । रधिजभोरचीति नुम् ॥

जम्भकः। पुं। जम्भार्थेषु॥ जभी०। ण्वु लुट्चाविति ण्वुल्। नुम्॥ स्वार्थे कोवा॥

जम्भका। स्त्री। जृम्भायाम्॥

जम्भगः। पुं। राक्षसविशेषे॥

जम्भद्विट्। पुं। इन्द्रे॥

जम्भभेदी। पुं।हरिहये। इन्द्रे॥ जम्भमसुरंभेत्तुं शीलमस्य। सुप्यजाताविति णिनिः॥

जम्भरः। पुं। जम्बीरे॥

जम्भलः। पुं। जम्बीरे॥ बुद्धदेवताविशेषे॥ जम्भयति। जभी०। हषादित्त्वात्कलः। रधिजभोरिति नुम्॥

जम्भला। स्त्री। राक्षसीविशेषे॥ यथा समुद्रस्योत्तरेतीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्याःस्मरणमात्रेण विशल्यागर्भिणी भवेदिति॥

जम्भा। स्त्री। जृम्भायाम्॥ इतिराजनिर्घण्टः॥

जम्भारिः। पुं। इन्द्रे॥ वह्नौ॥ वज्रे॥ जम्भस्यारिः॥

जम्भी। पुं। जम्बीरे॥ इतिशब्दचन्द्रिका॥

जम्भीरः। पुं। जँभीरी इति ख्याते जम्बीरद्रुमे॥ जम्भयति। जभी०। गम्भीरादित्त्वात् ईरन्। रधिजभोरितिनुम्॥

जयः। पुं। अग्निमन्थे॥ जयन्ते॥ युधिष्ठिरे॥ शत्रुपराजयुर्वीकरणे। विजये। उत्कर्षप्राप्तौ। पराजितापेक्षयोत्कर्षलाभे। जीत इति भाषा॥ जयोरन्ध्र प्रहारिणाम्॥ वीररसे॥ नारायणस्य पार्षदविशेषे॥ इक्ष्वाकुवंशजे विजयनन्दनराजे॥ दक्षिणद्वारगृहे॥ अष्टाविंशतितमे वत्सरे॥ क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्चनटनर्त्तकाः। पीड़िताास्ते वरारोहेजये सर्वे नसंशयः॥ जयनम् जीयते ऽनेनवा। जि०। एरच्॥ जयतिवा। पचाद्यच्॥ शास्त्रविशेषे॥ यथोक्तं ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणे। अष्टादशपुराणानि रामस्यचरितं तथा। विष्णुधर्मादिशास्त्राणिशिवधर्माश्चभारत॥ कार्ष्णंच पञ्चमोवेदो यन्महाभारतंस्मृतम्। सौराश्चधर्म्माराजेन्द्रमानवोक्तामहीपते॥ जयेतिनाम एतेषांप्रवदन्तिमनीषिणः इति॥

जयकोलाहलः। पुं। पाशकभेदे॥ जयस्य कोलाहलो यस्मिन्नसः॥-जयध्वनौ॥

जयढक्का। स्त्री। जीतकाडङ्का इति भाषा प्रसिद्धे वाद्यविशेषे॥

जयदत्तः। पुं। इन्द्रपुत्रे। पाकशासनौ॥

जयद्रथः । पुं । सिन्धुराजे ॥

जयनम् । न । तुरङ्गादिसन्नाहे ॥ जये ॥ जिजये । ल्युट् ॥

जयनी । स्त्री । इन्द्रसुतायाम् ॥

जयन्तः । पुं । इन्द्रपुत्रे । पाकशासनौ ॥ भीमे ॥ चन्द्रे ॥ शिवे । शम्भौ ॥ ॥ कृष्णानुजे ॥ ध्रुवकविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । आदिताले जयन्तःस्यात् शृङ्गाररससंयुतः । रुद्रसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परइतिदामोदरः ॥ जयति । जि० तृभूवहिवसीत्यादि नाझच् । झोन्तः ॥ तीर्थविशेषे ॥

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ जायन्ती लगितिच प्रसिद्धेद्रव्ये ॥

जयन्ती । स्त्री । जयायाम् । तर्कार्याम् ॥ नादेय्याम् ॥ अस्यागुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् । कण्ठविशोधनत्वम् । तथकृष्णारसायनी । इतिराजनिर्घण्टः ॥ उमायाम् । गौर्याम् ॥ इन्द्रपुत्र्याम् ॥ पताकायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ योगविशेषे ॥ यथा । जयं पुण्यञ्चकुरुतेजयन्तीमितितांविदुः । रोहिणी सहिताकृष्णा मासेच श्रावणे ऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापियदाभवेत् । जयन्तीनामसा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥ यात्रायोगविशेषे ॥ यथा । यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः । जयन्तीनामयोगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥ जयति । जि० । तृभू वहिवसि भासि साधि गडि मण्डि जिनन्दिभ्यश्चेति झच् सच षित् । झोन्तः । षित्त्वात् ङीष् ॥

जयपत्रम् । न । डिक्री इति डिगरी इतिच इङ्ग्रेजभाषा प्रसिद्धे विजयपत्रे । विवादविषयकजयबोधकलिपौ ॥ यथा । यदुक्तं व्यवहारात्तु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् । क्रियाऽवधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥ पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः । प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते इति ॥ अश्वमेधीययज्ञघोटककपालवद्धायां लिपौ ॥ यथा । त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः । तदीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥ पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः । सम्पूज्यश्चपरित्याज्यः सर्वैरितिचसंस्कृताम् ॥ इतिवाशिष्ठरामायणम् ॥

जयपालः । पुं । दन्तीवीजे । सारके । जमालगोटा इति भाषा ॥ विधातरि ॥ विष्णौ ॥ नृपे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

जयपुत्रकः । पुं । पाशकविशेषे ॥

जयमङ्गलः । पुं । ज्वरघ्ने औषधविशेषे ॥ राजवाह्ये हस्तिनि ॥ ध्रुवकविशेषे ॥ यथा । चतुर्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितोजयमङ्गलः । शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाँचपुटेचसइति ॥

जयवाहिनी । स्त्री । शच्याम् । इन्द्राण्याम् ॥ चारुधारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी जयवाहिनीतिरभसः ॥ जयवादिनीतिपाठान्तरम् ॥ माहेय्याम् ॥ जयसैन्ये ॥ जयस्य वाहिनी ॥

जयशेखरः । पुं । स्वर्चमूलत्रिकोणोच्चस्थानगोयदिगीष्पतिः । जयशेखरयोगोयं नानाऽमितफलप्रदः इतिवर्णिते याचायोगे ॥

जया । स्त्री । जयन्त्याम् ॥ तिथिविशेषे । चयोदश्यष्टमीचैव तृतीयाचजया स्मृता ॥ पथ्यायाम् । हरीतक्याम् ॥ उमायाम् । दुर्गायाम् ॥ व्युत्पत्तिर्यथा । जयः कल्याणवचनो ह्याकारोदातृवाचकः । जयंददातियानित्यं साजयापरि कीर्त्तितेति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ दुर्गायाः सख्याम् ॥ वुद्धशक्तिविशेषे । तारायाम् ॥ गणिकारिकायाम् । अग्निमन्थवृक्षे ॥ विजयायाम् । भङ्गायाम् ॥ पताकाविशेषे ॥ नीलदूर्वायाम् ॥ शमीवृक्षे ॥ जयति । जि० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जयारवः । पुं । वन्दिनांजयजयेतिशब्दे ॥

जयावहा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे ॥

जयाश्रया । स्त्री । जरडीतृणे ॥

जयाह्वा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे ॥

जयी । त्रि । जययुक्ते । विजयिनि ॥ जेतुंशीलमस्य । प्रजोरिनिरित्यधिकारे जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्चेति इनिः ॥

जय्यः । त्रि । जेतुंशक्ये ॥ जिजये जि अभिभवेवा । शकिलिङ्चेति शक्तार्थे यत् । गुणः । क्षय्यजय्यौशक्यार्थे इति यान्तादेशः ॥

जरठः । त्रि । कर्कशे ॥ पाण्डौ ॥ कठिने ॥ जीर्णे ॥ जीर्यति । जृष्वयोहानौ । वाहुलकादठः ॥ पुं । जरायामितिविश्वः ॥

जरडी । स्त्री । तृणविशेषे । गण्डाटिकायाम् । सुनालायाम् ॥

जरणः । पुं । न । जीरके ॥ अजाज्याम् । कृष्णजीरके ॥ हिङ्गुनि ॥ सौवर्चले ॥ कुष्ठौषधौ ॥ पुं । कासमर्द्दे ॥ जरयति । जृष्० । नंद्यादित्वाल्ल्युः

जरणद्रुमः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥

जरणा । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

जरन् । त्रि । जरातुरे । वृद्धे ॥ पुराण

ने ॥ जीर्यति । जृष्० । जीर्यतेरतृन् ॥

जरती । स्त्री । जीर्णायाम् । वृद्धायाम् ॥ उगितश्चेतिङीप् ॥

जरत्कारः । पुं । जरत्कारुमुनौ ॥

जरत्कारुः । पुं । मुनिविशेषे । यायावरे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जरत्कारुः । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरत्कारुप्रिया । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरद्गवः । पुं । वृद्धोक्षे ॥ जरन् चासौ गौश्च । पूर्वकालैकेतिसमासः । गोरतद्धितलुकीतिटच् ॥ गृध्रविशेषे ॥

जरन्तः । पुं । महिषे ॥ त्रि । वृद्धे ॥ जीर्यति । जृष्० । जृविशिभ्यांझच् ॥

जरसानः । पुं । पुरुषे ॥ जीर्यते । जृष्० । ऋञ्जवृधसानचशुजृभ्यामित्यसानच् ॥

जरा । स्त्री । विस्रसायाम् । वयः कृतश्लथमांसाद्यवस्थाविशेषे । प्रज्ञाशक्तिते जोनिरोधपरपरिभवादिरूपायां वलिपलितादिलक्षणायां च वयोहानौ ॥ सा तु कालकन्या । यथा । कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति । स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ एषां भेदप्रभेदेन चतुष्षष्टिरजसस्मृताः । मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्चकन्यका ॥ जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं भ्रमद्भ्रमति भूतलम् । एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च सम्मतम् ॥ पलायन्तेच तंदृष्ट्वा वैनतेय मिवोरगाः ॥ चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् । कर्णयोर्मूर्ध्नितैलं जराव्याधिविनाशनम् ॥ वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवा ऽस्वप्नं करोतियः । बालाञ्चसेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥ खातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् । नोपयाति जरातञ्च निदाघे ऽनिलसेवि-नम् ॥ प्रावृष्युष्णोदकस्नायीघनतोयं नसेवते । समयेच समाहारी जरातं नोपगच्छति ॥ शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्रवर्जयेत् । खातस्नायी समाहारी जरातं नोपतिष्ठते ॥ खातस्नायीचहेमन्ते कालेवह्निं निषेवते । भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्चजरातं नोपगच्छति ॥ शिशिरे ऽशुकवह्निंच नवोष्णान्नञ्चसेवते । य एवोष्णोदकस्नायी जरातंनोपगच्छति ॥ सद्योमांसं नवान्नञ्च वालस्त्रीक्षीरभोजनम् । घृतञ्चसेवते योहि जरा तं नोपगच्छति ॥ भुङ्क्ते सदन्नं चुत्काले तृष्णायांपीयते जलम् ॥ । नित्यं भुङ्क्ते चताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥ दधिहैय

क्षीरञ्च नवनीतं तथा गुडम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरां नैव गच्छति ॥ शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कं तरुणं दधि। तं सेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥ रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम्। तमुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डम् ॥ अस्या औषधं यथा। पलाशचूर्णं समधुगव्याज्यामलकान्वितम्। सविडङ्गं पीतमाचं नरं कुर्यान्महामतिम् ॥ मासैकेन महादेव जरामरणवर्जितः ॥ पलाशबीजं सघृतं तिलसमन्वितं समम्। समासं भक्षितं रुद्र जरां नयति संचयमिति गारुडे १९६ अध्यायः ॥ क्षीरिकावृक्षे ॥ राक्षसीविशेषे ॥ यथा। अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात्। तेमात्रावहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥ जीर्य्यत्यनया। जृष्० । षिद्भिदादिभ्योऽङ्। ऋदृशोऽङिगुणः। टाप् ॥ या च भार्य्या विरूपा चीवकश्मला कलहप्रिया। वचनोत्तरवक्ती च सा जरा न जरा जरेति चाणक्यम् ॥

जरातुरः। त्रि। जर्जरे। जरारोगग्रस्ते ॥

जरापुष्टः। पुं। जरासन्धे ॥

जराभीरुः। पुं। मदने। कामदेवे ॥ त्रि। जराभयशीले ॥

जरायणिः। पुं। जरासन्धे ॥

जरायुः। पुं। उल्वे। गर्भाशये। गर्भावरणचर्म्मणि ॥ येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति स जरायुः ॥ या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते इति भगवतीगीतोक्तेः ॥ जटायौ पक्षिराजे ॥ जरामेति। किष्जरयेः श्रिण इति सुण् ॥

जरायुजः। त्रि। मनुष्यपश्वादौ ॥ पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः। रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजा इति मनुः ॥ या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते। शुक्रशोणितयोर्योग स्तस्मिन्सञ्जायते यतः। तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुज इति श्रीभागवते भगवतीगीता ॥ जरायो र्जातः। पञ्चम्यामिति जनेर्डः ॥

जरासन्धः। पुं। चन्द्रवंशीयेन्द्रपविशेषे। मागधभूपे। बार्हद्रथौ ॥ अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात्। तेमात्रावहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥ जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत्सुतः इति भागवतम् ॥ जरयासन्धितो यस्मात् जरासन्धस्स

जल:

जलम्

त:स्मृत: ॥
जरासन्धजित् । पुं । भीमसेने ॥
जरी । चि । वृद्धे ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥
जरूथम् । न । मांसे ॥ स्थूलमांसे ॥ जीर्यति । जृष्० । जृवृभ्यां मूथन् ॥ पुं । असुरविशेषइतिवेदभाष्यम्॥
जर्ज्जरम् । न। शैवले ॥ शक्रध्वजे ॥ त्रि । जरातुरे ॥ जीर्णे ॥ जर्जति । जर्ज प रिभाषणभर्त्सनयो: । बाहुलका दर: ॥
जर्ज्जरीक: । त्रि । बहुच्छिद्रद्रव्ये ॥ ज- रातुरे ॥ जर्जति । जर्ज० । पर्फरीका दयश्चेति साधु: ॥
जर्ण: । पुं । चन्द्रे ॥ वृक्षे ॥ जीर्यति । जृष० । क्षुद्रजसीतिनन् ॥ त्रि । जीर्णे ॥
जर्त्तक: । पुं । जट्ट इतिप्रसिद्धे वाह्लीक देशस्थेशूद्रे ॥ यथा । शाकलं नामन गरं आपगानामनिम्नगा । जर्त्तिका नामवाह्लीका स्तेषांवृत्तं सुनिन्दित मितिभारतेकर्णपर्व ॥
जर्त्तिल: । पुं । अरण्यतिले ॥ जर्त्तिल: कथ्यतेसद्भिररण्य प्रभवस्तिल: ॥
जर्त्तु: । पुं । योनौ ॥ मतङ्गजे ॥ जायते । जनी० । जनेस्तुरश्च । न दृत्यविभ क्तिकोनिर्द्देश: । तुप्रत्ययोरेफश्चान्ता देश: ॥
जल: । त्रि । जडे ॥ न । गोकलने ॥ ह्रीवेरे ॥ नीरे । अम्बुनि । तोये ॥ ॥ पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषएतत् ॥ अस्योत्पत्त्यादयो निरूप्यन्ते ॥ रू पमात्राद्धि कुर्वाणात् तेजसो दैवचो दितात् । रसमात्रमभूत् तस्मादम्भो जिह्वारसग्रह: ॥ वर्ण:शुक्लोरसस्पर्शौ जलेमधुरशीतलौ । स्नेहस्तन्द्रवत्त्व न्तुसांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ नित्यता दिप्रथमवत् किन्तुदेहमयोनिजम् । इन्द्रियंरसनंसिन्धुर्हिमादिर्विषयोम त इतिकारिकावली ॥ जलंचतुर्वि धं प्राहु रन्तरीक्षोद्भवं बुधा: । धा राजं कारकञ्चैव तौषारं हैममि- त्यपि ॥ हैमन्ते सारसं तोयं ताडा गं वाहितं स्मृतम् । हेमन्तविहितं तोयं शिशिरेपिप्रशस्यते ॥ वसन्तग्री ष्मयो:कौपं वाप्यं वानैर्झरंजलम् । नदेयं वारिनादेयंवसन्तग्रीष्मयोर्बु धै: । विषवद्दमरच्छायां यद्वाधैर्दूषितं यत: ॥ औद्भिदं वान्तरीक्षंवा कौ पंवा प्रावृषिस्मृतम् । शस्तं शरद्वि नादेयं नीरं मंशूदकंपरम् ॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशिशीतकरांशुभि: । ज्ञेयमंशूदकंनाम स्निग्धंदोषत्रया पहम् ॥ अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्त रीक्षजलोपमम् । बल्यं रसायनं मे ध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ अन्यच्च

।शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥ वृद्धसुश्रुतस्तु । पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् । फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥ वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् । आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ भाद्रे कौपं पयः शस्तं माश्विने चौण्ड्यमेव च । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥ पानविधिस्तु । अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ अल्पाम्बुपानविषयस्तु । अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये । मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ॥ व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥ पानावश्यकन्तु । जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् । तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥ हारीतोऽप्याह । तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी । तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥ तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति । अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ प्रशस्तजलन्तु । अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् । अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ निन्द्यं जलम् । पिच्छिलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ अतिनिन्द्यं जलम् । कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः । दुर्दर्शमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥ अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् । व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्वदोषप्रकोपनम् ॥ तत्कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् । कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥ दुष्टोदकनिर्दोषीकरणोपायस्तु । निन्दितञ्चापि पानीयं क्वथितं सूर्यतापितम् । सुवर्णरजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥ भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा । कर्पूरजातीपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥ शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितम् । स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितम् ॥ पद्ममूलबिसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः । गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्बुप्रसादनम् ॥ जलस्य पाकाव

धिस्तु । आमंजलंजीर्यति यामभावं तदर्द्धमात्रं मृतशीतलञ्च । तदर्द्धमात्रन्तुमृतंकदुष्णं पय: प्रपाकेष्वयएवकाला: ॥ विशेष: पानीये द्रष्टव्य: ॥ पूर्वाषाढाख्ये नक्षत्रे ॥ जलति । जलअपवारणे । पचाद्यच् ॥ ईशाने चापिपूर्वस्मिन् पश्चिमे चतथोत्तरे । शिविरस्यजलं भद्रमन्यत्राशुभमेवच ॥

जलकण्टक: । पुं । शृङ्गाटके ॥ कुम्भीरे ॥

जलकपि: । पुं । शिशुमारे ॥

जलकपोत: । पुं । जलपारावते ॥

जलकरङ्क: । पुं । नारिकेलफले ॥ अम्बुजे ॥ शङ्खे ॥ जललतायाम् ॥ मेघे ॥

जलकल्क: । पुं । जम्बाले ॥

जलकाक: । पुं । जलकौवा इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि । पानीकौडि इतिगौडभाषा ॥ स्निग्धंगुरुहिमंदृष्यंमांसंजलपक्षिणान्तु वातहरम् ॥

जलकाङ्क्ष: । पुं । हस्तिनि ॥

जलकाङ्क्षी । पुं । हस्तिनि ॥ त्रि । जलाऽभिलाषिणि ॥

जलकान्तार: । पुं । वरुणे ॥

जलकामुक: । पुं । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥

जलकिराट: । पुं । ग्राहे ॥

जलकुक्कुट: । पुं । कारण्डवखगे । मङ्गौ ॥

जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिल्ल्याम् ॥

जलकुक्कुभ: । पुं । कोयष्टिखगे । कोडा-

पाखी इति गौडभाषा ॥

जलकुन्तल: । पुं । शैवाले ॥

जलकुब्जक: । पुं । पङ्कारे ॥

जलकूपी । स्त्री । कूपगर्त्ते ॥ पुष्करिण्याम् ॥

जलकूर्म्म: । पुं । शिशुमारे ॥

जलकेश: । पुं । शैवाले ॥

जलक्रीडा । स्त्री । नद्यादौवयस्यादिभि: सहजलनि: क्षेपादिरूपायां खेलायाम् । व्याख्युक्ष्याम् । करपत्रिकायाम् ॥ परितापिषु वासरेषु पश्यं स्फटलेखास्थितमात्तसौम्यकम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेत: ॥

जलगुल्म: । पुं । जलावर्त्ते ॥ कच्छपे । कमठे ॥ जलचत्वरे ॥

जलङ्ग: । पुं । ओषधिविशेषे । महाकाले ॥

जलचत्वरम् । न । चहरइतिख्याते जलगुल्मे । चातरजल इति गौडभाषा ॥

जलचर: । पुं । ग्राहादियादसु ॥ जले चरति । चर० । चरेष्ट: ॥

जलचारी । पुं । मत्स्ये ॥ त्रि । जलचरमात्रे ॥

जलज: । पुं । जिज्जलवृक्षे ॥ शैवले ॥ वानीरवृक्षे ॥ शङ्खे ॥ कुपीलौ ॥ क-

किर्मीनैासु जलजावन्त्यादुं मकर स्यचेति प्रसिद्धराशिषु ॥ मत्स्य ॥ न । पद्मे ॥ शङ्खे ॥ चारविशेषे । लो णारे ॥ त्रि । जलजाते ॥ जलेजातः । जनी० । डः ॥

जलजन्तुः । पुं । यादसि ॥ जलानां जन्तुः ॥

जलजन्तुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलजन्म । न । पद्मे ॥ जले जन्मास्य ॥

जलजम्बूका । स्त्री । चुद्रजम्बाम् । भु -जिआमन बनजामन इतिचभाषा ॥

जलजिह्वः । पुं । नक्रे ॥

जलडिम्बः । पुं । शम्बूके । संखुला इति भाषा ॥

जलतण्डुलीयः । पुं । कञ्चटे ॥

जलतापिकः । पुं । इल्लीशमत्स्ये ॥ का कचीमत्स्ये ॥

जलतापी । पुं । जलतापिके ॥

जलत्रालः । पुं । इल्लीशे ॥

जलतिक्तिका । स्त्री । शल्लकीवृक्षे ॥

जलत्रा । स्त्री । छत्रे । जङ्गमकुट्याम् ॥

जलदः । पुं । मुस्तके ॥ मेघे ॥ त्रि । ज लदानकर्त्तरि ॥ जलंददाति । डु दाञ्० । आतोनुपेतिकः ॥

जलदागमः । पुं । वर्षाकाले ॥

जलदाशनः । पुं । शालवृक्षे ॥

जलदुर्गम् । न । अब्दुर्गे ॥

जलद्राची । स्त्री । शालिञ्च्याम् ॥

जलद्रोणी । स्त्री । नौकायाः सेकभाजने । अवगाहे ॥

जलधरः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ तिनिशवृक्षे ॥ समुद्रे ॥ त्रि । जलधारिणि ॥ जलस्यधरः ॥

जलधरमाला । स्त्री । मेघपङ्क्तौ ॥ जगतीसंज्ञकद्वादशाक्षरावृत्तेर्भेदे । मो भस्मौचेज्जलधरमालाब्ध्यङ्कैः ॥ या भक्तानांकलिदुरितोत्तप्तानां ताप च्छेदेजलधरमालानव्या । भव्याकाराद्दिनकरपुत्रीकूले केलीलोलाहरितनुरव्यात् सावः ॥

जलधरमालाकालः । पुं । वर्षाकाले ॥

जलधिः । पुं । समुद्रे । रसमात्राया अविशेषात् चारोदादिसप्तसु ॥ तेच । चारोदेचुरसोदसुरोदघृतोदचीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपिच हिर्द्वीपेषु पृथक् परितउपकल्पिताः ॥ जलानिधीयन्तेऽत्र । डुधाञ्० । कर्म ण्यधिकरणेचेतिकिः । आकारलोपः ॥ दशशङ्कुसङ्ख्यायाम् । शतकाच कोटिषु १०००००००००००००००॥

जलधिगा । स्त्री । नद्याम् । सरिति ॥ जलधिं गच्छति । गम्लृ० । डः ॥

जलधिजा । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ जलधौ जाता । सप्तम्यां जनेर्डः ॥ त्रि । अब्धिजमात्रे ॥

जलधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत्रिमधेनौ ॥

जलनकुलः । पुं । उद्रे । जलमार्जारे । उद्‌बिलाव इति भाषा । धाडिया इति गौडभाषा ॥

जलनिधिः । पुं । उदन्वति । समुद्रे ॥ जलानि नितरां धीयन्तेऽत्र । कर्मण्यधिकरणेचेतिधाञः किः । जलानां निधिरितिवा । नेरुपसर्गस्योपसर्गान्तर निवृत्त्यर्थमुपादानम् ॥

जलनिर्गमः । पुं । भ्रमे । अम्बुमार्गे ॥ प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणजालके ॥ नद्यादावधःस्थस्यजलस्योर्द्ध्वनिस्सरणे ॥ निर्गमनम् । गम्लृ० । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् ॥ निर्गम्यतेऽनेनवा करणे खनोघचेतिघः । जलानां निर्गमः ॥

जलनीलिका । स्त्री । शैवाले ॥ स्वार्थेकन् । ह्रस्वः ॥

जलनीली । स्त्री । शैवाले ॥ जलंनीलयति । णीलवर्णे । णिच् । कर्मण्यण् ॥

जलन्धरः । पुं । असुरविशेषे ॥

जलपतिः । पुं । वरुणे । दैत्यदेवे ॥ समुद्रे ॥

जलपवित्रम् । न । संन्यासिनांत्रिदण्डबद्धेवस्त्रे ॥ तत्तुवितस्तिमात्रं शुक्लवस्त्रं सर्वदाचमनादौ जलशोधनार्थंच तुष्कोणदेरं द्विकोणदेरंवा भवति ॥

जलपारावतः । पुं । कोपिनि । जलकपोते ॥

जलपित्तम् । न । वह्नौ ॥ जलानां पित्तमिव दाहकत्वात् ॥

जलपिप्पली । स्त्री । जलपीपर इति भाषाप्रसिद्धे पिप्पलीविशेषे । लाङ्गल्याम् । शारदाम् ॥ जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः । सङ्ग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥ कटुपाकरसा रुच्याकषाया वह्निवर्द्धिनी ॥ जलस्य पिप्पलीव ॥

जलपृष्ठजम् । न । शैवाले ॥

जलप्रायम् । न । अनूपे ॥ जलंप्रायंयत्र ॥

जलप्रियः । पुं । चातके ॥ मत्स्ये ॥

जलप्लवः । पुं । उद्रे । जलनकुले ॥

जलफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

जलबन्धकः । पुं । जलमध्यगे स्रोतोभेदकरे दारुशिलादौ । विदारके । कूपके ॥

जलबन्धुः । पुं । मीने ॥

जलबुद्बुदम् । न । जलविम्बे । बुलबुला बुद्‌बुदा इतिच भाषा ॥ यथा ।

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥

जलब्राह्मी । स्त्री । हिलमोच्याम् ॥

जलभूः । पुं । मेघे ॥ जलपिप्पल्याम् ॥

जलमक्षिका । स्त्री । वारिकूर्मौ ॥

जलमद्गुः । पुं । मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥

जलमधूकः । पुं । जलमहुआ इतिख्याते मधूकवृक्षप्रभेदे । दीर्घपत्रे । मङ्गल्ये ॥

जलमसिः । पुं । मेघे ॥ इतिहारावली ॥

जलमार्गः । पुं । प्रणालके । प्रणाल्याम् । पनाला पनारा इतिच ख्याते ॥

जलमार्ज्जारः । पुं । जलनकुले ॥

जलमुक्-ग् । पुं । धूमयोनौ । मेघे ॥ जलं मुञ्चति । मुच्लृमोक्षणे । क्विप् ॥

जलमूर्त्तिः । पुं । शिवे ॥ जलं मूर्त्तिर्यस्य ॥ स्त्री । करकायाम् ॥ जलस्य मूर्त्तिः ॥

जलमोदम् । न । उशीरे ॥

जलयन्त्रम् । न । फुहारा इतिख्याते धारायन्त्रे ॥

जलयन्त्रगृहम् । न । जलमध्यकृतगृहे । जलभवने । जलमहल इति भाषा ॥ समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा ॥

जलयन्त्रनिकेतनम् । न । जलयन्त्रगृहे ॥

जलयन्त्रमन्दिरम् । न । समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा ॥

जलरङ्कः । पुं ।
जलरङ्कुः । पुं । } दात्यूहपक्षिणि ॥
जलरङ्जः । पुं ।

जलरण्डः । पुं । जलकण्डे ॥ इतिहेमः ॥

जलरसः । पुं । लवणे ॥

जलरुण्डः । पुं । जलावर्त्ते ॥ पयोरेणौ ॥ भुजङ्गमे ॥ इतिमेदिनी ॥

जलरुट्-ड् । पुं । पद्मे ॥

जलरुहम् । न । पद्मे ॥ जले रोहति । रुह० । इगुपधेतिकः ॥

जलरूपः । पुं । मकरे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

जललता । स्त्री । तरङ्गे ॥ इतिहारावली ॥

जलवरगटः । पुं । जलवसन्ताख्यव्रणरोगे ॥ पानीवसन्त इतिगौडभाषा ॥

जलवल्कलः । पुं । कुटपे । कुम्भिकायाम् ॥

जलवल्ली । स्त्री । शृङ्गाटके ॥

जलवानीरः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ जले जातोवानीरः । शाकपार्थिवादिः ॥

जलवायसः । पुं । मद्गुपक्षिणि ॥

जलवालकः । पुं । विन्ध्यपर्वते ॥

जलवालिका । स्त्री । विद्युति ॥

जलवासः । पुं । विष्णुकन्दे ॥ न । उशीरे ॥

जलवाहः । पुं । मेघ ॥ जलंवहति । वहेःकर्मण्यण् ॥

जलवाहकः । पुं । महिषे । लुलापे ॥ जलस्य वाहकः ॥

जलविडालः । पुं । जलनकुले ॥

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ॥

जलविल्वः । पुं । कर्कटे ॥ पञ्चाङ्ग ॥ जलचत्वरे । चातरजल इति गौड भाषा । चद्दर इतिभाषा ॥

जलविषुवम् । न । आश्विनचिह्निते । तुलासङ्क्रान्तौ ॥ ज्योतिर्विदां चक्रविशेषे ॥

जलविहङ्गमः । पुं । सलिलकुक्कुटकारण्डवकलहंसादिषु ॥

जलवृश्चिकः । पुं । चिङ्गटमत्स्ये ॥

जलवेतसः । पुं । परिव्याधे । वानीरवृक्षे ॥ जलेजातोवेतसः । शाकपार्थिवादिः । जलजोवेतसः शीतःसङ्ग्राहीवातकोपनः ॥

जलव्यधः । पुं । कङ्कचोटमत्स्ये ॥

जलव्यालः । पुं । अलगर्द्दे सर्पे । अलाध इतिभाषा ॥ जलस्थो व्यालः ॥ क्रूरकर्म्मणि जलजन्तौ ॥

जलशयः । पुं । विष्णौ ॥ शेते ऽस्मिन् । पुंसीतिशीङोघः ।जलेशयः शय्याअस्य ॥

जलशयनः । पुं । विष्णौ ॥ जलेशयनं यस्य ॥

जलशायी । पुं । नारायणे ॥

जलशुक्तिः । स्त्री । शम्बूके ॥

जलशूकम् । न । शैवाले ॥

जलशूकरः । पुं । कुम्भीरे ॥

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलसूचिः । पुं । कङ्कचोटिमत्स्ये ॥ शृङ्गाटके ॥ शिशुमारे ॥ काके ॥ स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलस्तम्भनम् । न । मन्त्रादिना जलगतिवारणे ॥

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ॥

जलहम् । न । स्वल्पजलयन्त्रगृहे ॥

जलहरणम् । न । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । लघुगुरुकनियमगत मिहफणिपतिमत मवगत मतिसुखनिगदपदम् दशवसुभुवनै र्यति रिहयदि भवतिहि रसिकजन हृदयविहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणाहत गुणिगणचरणविरामाहितसगणम्-क्वचिदपि गुरुसहितं भवति कविहितं छन्दः सुन्दरि जलहरणम् ॥ यथा ॥ उपगम्य निभृततर मभिनवजलधर सुभमसुदर्शनचक्रधरम्-सखिकथयहृदयरुज मुरगराजभुजममलकमलदलनयनवरम् । अति

कुटिलकठिनहठ मपनय मयिशठ दर्शन मपि न ददासि चिरा दुचि राङ्गलनासदृशीनवयौवनकान्ति र चिरमिहरुचिरतरा ॥

जलहस्ती । पुं । ग्राहाख्ययादसि ॥

जलहासः । पुं । समुद्रफेने । फेने ॥ इ लिचिकाण्डशेषः ॥

जलाकाशः । पुं । जलस्याकाशे ॥ यथा । घटावच्छिन्नखे नीरं यत् तत्र प्रति विम्बितः । साभ्रनक्षत्र आकाशो ज लाकाशउदीर्यते ॥

जलाची । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

जलाखुः । पुं । जलप्लवे ॥

जलाञ्चलम् । न । स्वतोवारिनिर्गमे ॥ शैवाले ॥

जलाटनः । पुं । लोहपृष्ठे । कङ्कखगे ॥

जलाटनी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाटकः । पुं । नक्रराजे । हांगर- इतिभाषा ॥ न । पोताधाने ॥

जलात्मिका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाधारः । पुं । तडागादिजलाशये ॥ जलपात्रे । आध्रियते ऽस्मिन् । धृङ् अवस्थाने । अध्यायन्यायोद्यावेस्यव अवहाराधारावायानामुपसंख्यानाद् घञ् । जलस्य आधारः ॥

जलाधिदैवतः । पुं । न । वरुणे ॥ न । पूर्वाषाढानक्षत्रे ॥

जलाम्बिका । स्त्री । कूपे ॥

जलायुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जल मस्याः आयुः इत्यर्थे पृषोदरादित्वा त् साधुः ॥

जलार्णवः । पुं । वर्षाकाले ॥ जलस मुद्रे ॥

जलार्द्रः । पुं । आर्द्रवस्त्रे ॥

जलार्द्रा । स्त्री । याज्ञिकानां व्यजनवि शेषे । धुविते ॥ धुविर्न्तालवृन्तंस्या दुत्क्षेपव्यजनञ्चतत् । जलेनार्द्रं ज लार्द्रास्यादिति वैजयन्ती ॥ क्लिन्न- वस्त्रे ॥

जलालुः । पुं । पानीयालौ ॥

जलालुकम् । न । पद्मकन्दे ॥

जलालुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलालूकम् । न । शालूके । पद्मादिक न्दे । मृणालमूले ॥

जलालोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलावर्त्तः । पुं । अम्भसाम्भ्रमे । जल- गुल्मे ॥

जलाशयः । पुं । तडागादिजलाधारे ॥ शृङ्गाटके ॥ समुद्रे ॥ न । उशीरे ॥ लामज्जके ॥ त्रि । जडाशये ॥ जल माशयो हृदय मस्य ॥ जलमाशेते तिष्ठन्त्यत्रवा । पुंसीतिघः ॥ जले आ शेते वा । अच् ॥

जलाशया । स्त्री । गुण्डालाख्ये ॥

जलाश्रयः । पुं । वृत्तगुण्डतृणे ॥

जलाश्रया । स्त्री । शूलीतृणे ॥ बला-
कायाम् ॥

जलाष्ठीला । स्त्री । पुष्करिण्याम् ॥

जलाह्वयम् । न । उत्पले ॥

जलूका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलेचरः । पुं । हंसमद्गुवकादिजलच
रपक्षिणि ॥ जले चरति । चरेष्टः ।
तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिशुण्डावृत्ते ॥

जलेजातम् । न । पद्मे ॥

जलेन्द्रः । पुं । वरुणे ॥ जम्भले । पूर्वव
द्वे ॥ महोदधौ ॥ जलानामिन्द्रः ॥

जलेन्धनः । पुं । वाडवाग्नौ ॥ न । सौ
रविद्युदादितेजसि ॥

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृत्ते ॥

जलेवाहः । पुं । डूवा इति गोताखोर
इतिचख्याते जातिविशेषे ॥ यथा । ज
लेवाहा नथाहूय वहूंस्तत्र न्ययोज-
यत् । तत्कृत्वा परमं यत्न मापु राभ
रणं न तत् । इति पाद्मे पातालख
ण्डम् ॥

जलेशयः । पुं । मत्स्ये ॥ जले शेते । शी
ङ् । अधिकरणेशेतेरित्यच् । शय
वासेष्वलुक् ॥

जलेश्वरः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ जला
नामीश्वरः ॥

जलोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलोच्छ्वासः । पुं । परीवाहे । प्रवृद्धजल
स्य निर्गममार्गे । समधिकजलस्य सर्व
तो वहने वा । समधिकजलस्योपायै
र्निष्कासने वा ॥ जलानि उच्छ्वसन्त्ये
भिः । श्वसप्राणने । हलश्चेति घञ् ॥
जलानामुच्छ्वसनं वा । भावे घञ् ॥

जलोदरम् । न । जठरामये ॥ तस्य-
निदानादि यथा । यः स्नेहपीतो-
ऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तो
ऽप्यथवा निरूढः । पिबेज्जलं शीतल-
माशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि त
द्वहानि ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथवापितेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं म-
हत् तत्परिवृत्तनाभिसमाततं पू-
र्णमिवाम्बुना च ॥ यथा दृतिः क्षुभ्य
ति कम्पते च शब्दायते चापि दकोद
रन्तत् । जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृ
च्छ्रतमं मतम् । बलिनस्तदजातांबु
यत्नसाध्यं नवोत्थितमिति ॥

जलोद्धतगतिः । स्त्री । द्वादशाक्षरायाः
जगत्याः प्रभेदे ॥ यथा । जसौ जस
युतौ जलोद्धतगतिः । यथा । यदीय
हलतो विलोक्य विपदङ्कलिन्दत
नया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं
विवेश सहसा करोतु कुशलं हली
स जगताम् ॥

जलोद्भवा। स्त्री। लघुब्राह्मयाम्॥

जलोद्भूता। स्त्री। गुण्डालायाम्पि॥

जलोरगी। स्त्री। जलौकायाम्॥

जलौकाः। स्त्री। जलौकायाम्॥ जलमोकः स्थान मस्याः। ओकस् सान्तम् प्रसिद्धम्॥

जलौकसः। स्त्री। भूम्नि। रक्तपायाम्॥ जलमोकः स्थानमासाम्। सान्तोयं वहुवचनान्त इत्यमरः॥ जलोरगी जलोकातु जलौकाच जलौकसीति संसारावर्त्ता द्वहुवचनं प्रायिकमिति वदन्ति॥

जलौकसः। पुं। रक्तपायाम्॥ जलमोकोस्यास्ति। अर्श आद्यच्। जलौकसेनेव रक्ताकृष्टि निपुणेन वेश्याजनेनेति वासदत्ता॥

जलौका। स्त्री। जलोरग्याम्। रक्तपायाम्॥ *॥ अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ *॥ नृपाढ्यवालस्थविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालावुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणिसर्व्वैर्वा॥ *॥ भवन्ति चात्र॥ उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्। तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने॥ शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सात्ववसेचने॥ अलावुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम्। तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने॥ *॥ तत्र प्रच्छिते तमुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणित मवसेचयेदाचूषणात्। सान्तर्दीपयाऽलाव्वा॥ *॥ अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरितिजलायुकाजलमासामोक इति जलौकसः। ताद्वादश तासां सविषाः षट्। तावत्यएव निर्विषाः। तत्र सविषाः। कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा। वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा। रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा। इन्द्रायुधवदूर्द्धराजिभिश्चिचिता इन्द्रायुधा। ईषदसितपीतिकाविचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका। गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति। ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमि

ति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्ट मसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिताव्याख्याताः ॥ * ॥ अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिकाचेति ॥ * ॥ तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धामुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगाच पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यमुखी पुण्डरीकमुखी । स्निग्धपद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे ॥ इत्यविषाव्याख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनिक्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवन्त्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः ॥ * ॥ भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येता

सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्कशयाः सुखाः ॥ * ॥ तासां ग्रहणमार्द्रचर्म्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात् । अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य निदध्यात् । स्वापार्थं तृणमौदकानिच पत्राणि । त्र्यहात् त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यंच दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्चघटमन्यं संक्रामयेत् ॥ * ॥ भवतिचात्र ॥ स्थूलमध्याःपरिक्लिष्टाः पृथ्व्योमन्दविचेष्टिताः । अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥ अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संविवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलशरावमध्ये मुहूर्त्तं स्थिताविगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नांकृत्वा मुखमपावृणुयात् । अगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वादद्यात् शस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यांग्राहयेत् । यदाच निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्यच स्कन्धंतदा जानीयाद्गृ

ह्लातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इतिशुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुख मस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथपतितां तण्डुलकण्डन प्रदिग्धगात्रीं तैलल वणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यांशनैः शनैरनुलोम मनुमार्जयेत् तां मुखादामयेत् यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टतेसा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्तायाव्याधिरसाध्यइन्द्रमदोनाम गदो भवति । अथ सुवान्तां तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकाव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेत्वध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैःप्रदिह्यादिति । भवतिचात्र ॥ चेत्नाधिग्रहणं जातीःपोषणं सावचारणं । जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान्स जयेद्गदान् ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने * १३ ऽध्यायः ॥ जलमोको ऽस्याः । ओकउचःके इतिनिपातनादोको ऽदन्तः । टाप् ॥

जल्पः । पुं । विजिगीषुवचने । स्वपक्षस्थापनपरपक्षदूषणावत्यां विजिगीषुकथायाम् ॥ यथोक्तोपपन्न च्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भोजल्पः । न्यायसूत्राम् १ । ४२ ॥ यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नइत्यर्थः । मध्यमपदलोपीसमासः ॥ भाषणे ॥ वादे ॥ जल्पनम् । जल्पव्यक्तायां वाचि । घञ् ॥

जल्पकः । त्रि । बहुभाषिणि ॥ जल्पति । जल्प० । ण्वुल् ॥

जल्पन् । त्रि । व्याहरति ॥

जल्पनम् । न । कथने ॥ किं मिथ्याशत जल्पनेन सततं रेवक्र रामंवद ॥ त्रि । बहुभाषिणि ॥ जल्पति । जल्प० । नंद्यादित्वाल्ल्युः ॥

जल्पाकः । त्रि । बाचाले । बहुकुत्सितभाषिणि ॥ जल्पति । जल्प० । तच्छीलः । जल्पभिक्षेतिषाकन् । षित्वात् स्त्रियां जल्पाकी ॥

जल्पितः । त्रि । उक्ते । कथिते ॥ जल्प्यते स्म । जल्प० । क्तः ॥ न । कथने ॥

जवः । पुं । वेगे ॥ त्रि । वेगवति ॥ जु इति सौत्रोधातुः । जवनम् । ऋदोरप् ॥ न । सवेगगतिवचने ॥ वेगाख्यगुणे ॥

जवन: । पुं॥ वेगिद्रये ॥ जवशील: । जु इति सैाचो गतै। वेगे च।जुचङ्क्रम्येतियुच् ॥ इउमान इति जन प्रसिद्धे देशे ॥ म्लेच्छजातिविशेषे । जवनदेशोद्भवे प्रथमत:चत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ सगरोऽस्य सर्वशिरोमुण्डनं सर्वधर्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार ॥ श्रीकाशीखण्डे ॥ घोटके ॥ न । वेगे । स्यदे ॥ त्रि । वेगिनि ॥

जवनालम् । न। जुन्हरी जुवार इतिच प्रसिद्धे धान्ये ॥

जवनिका । स्त्री । कनात चिक सिरकी इत्यादिभाषाप्रसिद्धे व्यवधायकवस्त्रादै। । प्रतिसीरायाम् । तिरस्करिण्याम् । व्यवधानपव्याम् ॥ जवन्यनयाम् । जु० । ल्युट् । कन् ॥

जवनी । स्त्री । अपव्याम् ॥ ओषधीभेदे॥

जवसम् । न । घासे ॥ इतिशब्दरत्नावली॥

जवा । स्त्री । ओड्रपुष्पे ॥ ओडहुले ॥ जवति । जु० । अच् । टाप् ॥ मरुप्रसिद्धे चद्रजन्तुविशेषे ॥

जवादि । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । गन्धराजे । कृत्रिमे । मृगधर्मजे ॥ जवादि नीरसं स्निग्धं शीषत्पिङ्गं सुगन्धदम् । आतपेवहुलामोदं राज्ञां योग्यन्तन्मतमितिलक्षणम् ॥

जवाधिक: । पुं । जवने । वेगाधिकहये ॥ जवेन अधिक: ॥ त्रि । अतिशयवेगवति ॥

जवापुष्पम् । न । ओड्रपुष्पे ॥ जवाद्युष्पमस्य ॥

जवी । त्रि । वेगवति ॥ जवोऽस्यास्ति । इनि: ॥ उष्ट्रे ॥ घोटके ॥

जविष्ठ: । त्रि । अति वेगवति ॥ अतिशयेन जववान् । अतिशायने इष्ठन् । विन्मतोर्लुगिति मतुपोलुक् ॥

जवीय: । त्रि । जववत्तरे ॥ मत्वन्तादीयसुनि मतुपोलुक् ॥

जसुरि: । पुं । वज्रे ॥ जस्यति । जसुमोक्षे । जसिसहोरुरिन् । जसुरये श्रान्ताय जसुरिंचुधित मितिवेदभाष्यम् ॥

जहक: । पुं । काले ॥ बाले ॥ निर्मोके ॥ निर्मोके ॥ जहाति । ओहाक्० । जहातेर्द्वेचेतिकुन् ॥ त्रि । त्यागिनि ॥

जहदजहल्लक्षणा । स्त्री । अंशान्तरपरित्यागेनांशान्तरलक्षणायाम् । भागत्यागलक्षणायाम् । वाच्यार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तौ ॥ यथा । सोयंदेवदत्त: इतिवाक्ये सशब्दायं शब्दयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालेतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेन अविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्य लक्षणभाव

सम्प्रभृति ॥

जहल्लक्षणा । स्त्री । वाच्यार्थं मशेषतः परित्यज्य तत्सम्बन्धिन्यर्थान्तरे प्रवृत्तिरूपायां लक्षणायाम् ॥ यथा । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्ये गङ्गाघोषयो राधाराधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्या ऽशेषतोविरुद्धत्वात् वाच्यार्थमशेषं परित्यज्य तत्सम्बन्धितीरलक्षणाया युक्तत्वात् जहल्लक्षणासङ्गच्छते ॥

जहत्स्वार्था । स्त्री । जहल्लक्षणायाम् ॥ जहत्स्वार्थातुतत्रैव यत्रूढिर्विरोधिनीत्युक्तेः ॥

जहा । स्त्री । मुण्डितिकायाम् ॥

जहानकः । पुं । प्रलये ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

जहुः । पुं । अपत्ये ॥ यथा । मृगजहुना मृगापत्येनेति श्रीधरस्वामी ॥

जह्नुः । पुं । चन्द्रवंशोद्भवेकुरुराजपुत्रे ॥ गङ्गाऽऽगमनकाले येन गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनया ऊरुं भित्त्वा-बहिर्निर्गमिता तेनसाजाह्नवीतिख्याति मागता ॥ विष्णौ ॥ जनान् संहारसमये ऽपह्नुते ऽपनयति । ह्नु ङ् अपनयने । क्विप् ॥ जहात्यविदुषः भक्त न् नयति परमिति वा ॥ यद्वा । जहाति । ओहाक् त्यागे । जहातेर्द्वे ऽन्त्यलोपश्चेतिनुः ॥

जह्नुतनया । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ जह्नोरात्मतनया ॥

जह्नुसप्तमी । स्त्री । वैशाखसितसप्तम्याम् ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्रिकाम् । प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलायचेच्छुत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

जह्नुसुता । स्त्री । गङ्गायाम् ॥

जा । स्त्री । यातरि । भर्त्तुर्भ्रातृभार्यायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

जागतः । पुं । प्रगाथविशेषे ॥ जगती आदिरस्य । सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेष्विण्यण् ॥ न । जगतीछन्दसि ॥ स्वार्थे ऽण् ॥

जागरः । पुं । जागरणे । अन्तः करणस्य कृतत्वविकाशे ॥ जागृनिद्राक्षये । भावे घञ् ॥ जाग्रोविचीतिगुणः ॥

जागरणम् । न । जागरे । निद्राभावे ॥ प्रमितिर्जागरेजाग्रद्भ्रमः स्वप्नोऽथ मूढता । पानादिजन्यासुप्तिः स्यादेवंजागरणं त्रिधा ॥ जागृ० । ल्युट् ॥

जागरा । स्त्री । जागर्यायाम् ॥ जागरणम् । स्त्रियामधिकारे जागर्त्तेरकारो वा । जाग्रोविचिणल्ङित्स्विति-गुणः ॥

जागरितम् । न । इन्द्रियैरर्थोपलब्धौ ॥ स्वप्नदर्शनहेतुककर्मक्षये जागरित

मागच्छन् स्वोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसचिवस्तत्तदिन्द्रियविषयाननुमेयांश्चस्थूलान् व्यावहारिकान् पदार्थाननुभवति तदिदमस्य जागरितमित्युक्तम् ॥ जागृ॰ । क्तः ॥

जागरितस्थानः । पुं । व्यष्ट्युपहितचैतन्ये विश्वशब्दवाच्ये ॥ जागरितंस्थानमस्य ॥

जागरितान्तम् । न । जागरितमध्ये जागरितविषये ॥

जागरिता । त्रि । सजागरे । जागरूके ॥ जागरणशीलः । जागृ॰ । तृन् ॥

जागरी । त्रि । जागरूके ॥ जागरमस्यास्ति । इनिः ॥

जागरूकः । त्रि । अप्रमत्ते । सजागरे । जागरितरि । जागरणशीले ॥ जागर्तितच्छीलः । जागृ॰ । जागरूकइतिजागर्तेरूकः ॥

जागर्त्तिः । स्त्री । जागरणे ॥ स्त्रियांक्तिन् ॥

जागर्या । स्त्री । जागरे ॥ जागरणम् । जागर्तेरकारोवेति पक्षेशः । यक् । जाग्रोविचणीतिगुणः ॥

जागुडम् । न । कुङ्कुमे ॥ पुं । देशविशेषे ॥ तत्रत्यंकुङ्कुममत्यधिकंभवति ॥

जागृत् । पुं । जागरणे ॥ जागृ॰ । क्विप्तुकौ ॥

जागृवान् । त्रि । जागरूके ॥

जागृविः । पुं । अग्नौ ॥ नृपे ॥ जागर्त्ति । जागृ॰ । जॄशॄस्तृजागृभ्यःक्विन् ॥

जाग्रत् । त्रि । जागरणविशिष्टे ॥ स्त्री । जागरितावस्थायाम् ॥ यथा । श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयं यज्ज्ञायते सा जाग्रदवस्था । साचत्रिधा । यथा । प्रमितिर्जागरे जाग्रत् भ्रमः स्वप्नोऽयमूढता । पानादिजन्यासुप्तिः स्यादेवं जागरणं त्रिधा ॥ जाग्रति । जागृ॰ । शतृ ॥

जाग्रिया । स्त्री । जागरणे ॥ जागरणम् । जागृ॰ । जागर्तेरकारोवेतिपक्षेशः । यक् । गुणात् परत्वेन रिङादेशइति धातुपारायणम् ॥

जाघनी । स्त्री । जरौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

जाङ्गलः । पुं । कपिञ्जले पक्षिविशेषे ॥ स्वनामाख्याते निर्जलदेशे ॥ आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः । शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥ हरिणैणर्ष्यपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः । सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलःस्मृतः ॥ * ॥ मांसवर्गेऽत्र जङ्गाला बिलस्थाश्च गुहाशयाः । तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥ प्रसहा अथचग्रा

म्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ जाङ्गला मधुरा रूक्षा स्तुवरा लघव स्तथा । बल्यास्तर्पणा वृष्या दीपना दोषहारिणः ॥ मूकतां मिन्मिणत्वञ्च गद्गदत्वार्द्दिते तथा । बाधिर्यमरुचिं छर्दिं प्रमेहं मुखजान् गदान् । श्लीपदं गलगण्डञ्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥ जङ्गलेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥ न । पलले । मांसे ॥*॥ पानीयविशेषे ॥ यथा । अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः । ज्ञातव्योजाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलंजलम् ॥ जाङ्गलंसलिलंरूक्षं लवणं लघुपित्तनुत् । वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् हरतेवहून् ॥ जालिनीफले ॥ त्रि । जङ्गलोत्पन्ने ॥

जाङ्गलदेशः । पुं । कुरुदेशसमीपस्थदेशे ॥ यथा । अल्पोदकतृणोयस्तुप्रवातः प्रचुरातपः । सज्ञेयो जाङ्गलोदेशो वहुधान्यादिसंयुत इति ॥ जाङ्गलश्चासौदेशश्च ॥

जाङ्गलः । पुं । विषवैद्ये ॥

जाङ्गली । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । जागुली इति पर्वतीयभाषा ॥ विषविद्यायाम् ॥

जाङ्गुलम् । न । जालिनीफले ॥

जाङ्गुलिकः । पुं । विषवैद्ये ॥ जाङ्गुली विषविद्या तामधीते वेदवा । वसन्तादित्वाट्ठक् ॥ जाङ्गुल्यादीव्यति वा । तेनदीव्यतीतिठक् ॥ परीक्षितं समश्नीयात् जाङ्गुलीभि र्भिषग्वृतः ॥

जाङ्गुली । स्त्री । विषविद्यायाम् ॥ जाङ्गुलीविषघ्नोमन्त्र इति कश्चित् ॥

जाङ्घिकः । पुं । उष्ट्रे ॥ श्रीकारीमृगे ॥ जङ्घाजीविनि । धावके । जङ्घाकरिके ॥ जङ्घाभ्यांजीवति । वेतनादिभ्यो जीवतीतिठञ् ॥

जाजी । त्रि । योधिनि ॥ जजति । जज युद्धे । ताच्छील्येणिनिः ॥

जाज्वल्यमानः । त्रि । देदीप्यमाने ॥ भृशंज्वलति । ज्वलदीप्तौ । धातोरेकाच इति यङ् । ततोलटःशानजादेशः ॥

जाटलिः । पुं । स्त्री । वृक्षविशेषे ॥ जटनम् । जटसङ्घाते । घञ् । जाटंलाति । लादाने । वाहुलकात् डिः ॥

जाठरः । पुं । उदरस्थेऽग्नौ ॥ जठरे भवः । तत्रभवइत्यण् ॥

जाडारः । पुं । जडात्मजे ॥ जडस्यापत्यम् । आरगुदीचामित्यारक् ॥

जाड्यम् । न । जडतायाम् । स्तम्भे ॥ जडस्यभावः । ष्यञ् ॥

जाड्यारिः । पुं । जम्बीरे ॥

जातः । त्रि । उत्पन्ने । स्वकृतधर्माधर्मादि

कारणाभावकल्पनात् गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरेवस्यादिति ॥ नित्यत्वेसत्यनेकसमवेतत्वं जातित्व मितिन्यायसिद्धान्तमुक्तावलि:- ॥ * ॥ गोत्वादौ ॥ तस्य लक्षणं यथा । आकृतिग्रहणजाति र्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या- गोत्रञ्च चरणैःसह ॥ अस्यार्थः। आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिःसंस्थानम् । गृह्यतेऽनेनेतिग्रहणंज्ञानम् । आकृत्याग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा। जातिराकृतिग्रहणा भवति । संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादि जातिः ॥ एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक्- संस्थानाभावत् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह । लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । याः सर्वाणि लिङ्गानि नभजते साच जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्तादिचतुःषट्पदो गोः । जाति भेदाः पुमाख्याश्चेत्यमरसिंहेजातिभेदानांस्त्रीपुंसयोरेवेतिनियमे ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाजित्वा भावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य

जनस्य हंसं दृष्टवतोपि तस्य संस्थानेन हंसत्वंव्यञ्जितुं नशक्यते इति हंसस्यापिजातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापिसर्वलिङ्गभाजित्वा भावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्यदोषः। इतिदोषद्वयमपाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर् निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन ईदृशोहंसइत्युपदेशे हंसंदृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यतएवेति पूर्वलक्षणस्य नदोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः। गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुल मिति सर्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह । गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृति क्रमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गोत्रमिहगृह्यते गार्गीवात्सीत्यादि । चतुर्थलक्षणमाह । चरणैः सहेति । चरणञ्चजातिरित्यर्थः । चरणश

ब्दोवेदैकदेशवाचीकठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेनप्रवृत्तत्वात् क्रियावाचकएव नतुजाति वाचकः । तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तम् गार्ग्यादीनां यञश्चेतिङी पिसिद्धेपि जातिसंज्ञाफलन्तु गार्गी भार्यायस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्याचेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ पुंवत्कर्मधारयेतिपुनः पुंवद्भावः ॥ * ॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गांबह्वर्थां तां जातिं कवयोविदुः ॥ गोत्रञ्च चरणानिचेत्यपरस्य जातिलक्षणम् । यथापूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारी भार्यइति भवितव्यम् । यथोत्तरं तथाकुमारभार्य इति इतिभाष्यम् ॥ जननम् जनयति वा । जनी० । स्त्रियांक्तिम् । जनसनेत्यात्वम् ॥ * ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणोनिर्देशः । तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः ॥ षड्जादिसप्तसु ॥ काव्यालङ्कारप्रभेदे ॥ घटत्वादिरूपाजातिर्हि घटादिशब्द प्रवृत्तौनिमित्तम् ॥

जातिकोषम् । न । जातीफले । जायफल इतिभाषा ॥

जातिकोषी । स्त्री । जातीपत्र्याम् । जाविची इतिभाषा ॥

जातिधर्म्मः । पुं । ब्राह्मणत्वादिनिबन्धने अध्ययनाध्यापनादौ ॥ जातेर्धर्मः ॥

जातिफलम् । न । जातिकोषे ॥

जातिब्राह्मणः । पुं । तपःश्रुतविहीने विप्रे ॥ यथा । तपःश्रुतञ्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारणम् । तपःश्रुताभ्यांयोहीनो जातिब्राह्मणएवसःइति ॥ जात्याजन्मना ब्राह्मणः ॥

जातिभ्रंशकरम् । न । नवविधपातकान्तर्गते पातकविशेषे ॥ यथा । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः । जैह्म्यञ्च मैथुनंपुंसि जातिभ्रंशकरंस्मृतमिति ॥

जातिवैरम् । न । स्वाभाविकशत्रुत्वे ॥ तत्पञ्चविधम् । स्त्रीकृतम् १ यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ यथा मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः । इतिमहाभारतम् ॥

जातिशस्यम् । न । } जातीफले ॥
जातिसारम् । न । }

जातिस्मरः। पुं। तीर्थविशेषे ॥ त्रि। पूर्वजन्मजातिस्मरणवति ॥

जाती। स्त्री। सुमनायाम्। सुमनसि। मालत्याम्। चमेली इतिभाषा॥ तत्पुष्पे ॥ क्तिनन्तात् क्तिअल्लाद्वा ङीष् ॥ जात्याःपुष्पम्।पुष्पमूलेषु बहुलमित्यनुदात्तादेरञो ऽ स्य लुक् ॥

जातीकोषम्। न। जायफल इतिप्रसिद्धे जातीफले ॥

जातीपत्री। स्त्री। सुमनः पत्रिकायाम्। जावित्री इतिभाषा ॥ जातीपत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्णकृत्। कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥

जातीफलम्। न। जातीकोषे ॥ जातीफलं रसेतिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु। कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहम् ॥ निहन्ति मुखवैरस्य मलदौर्गन्ध्यकृष्णताः। कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः ॥ जात्यं फलम्। जातीलतायाः फलंवा ॥

जातीयः। त्रि। जातौभवे ॥ वृद्धाच्छः ॥ प्रकारार्थबोधके तद्धितप्रत्ययविशेषे ॥ यथा। तार्किकप्रकारः। तार्किकजातीयः। प्रकारवचनेजातीयर् ॥

जातीरसम्। न। बोले ॥

जातु। अ। कदाचिदर्थे ॥ यथा। जातु जनो नैति सुखं कर्मबाहुल्यात् कर्मणैव याति सुखं ज्ञानपुरस्सात्। ज्ञानरसं ब्रह्मरसं येन निपीतं द्वारभयं मारभयं तेनविगीतमिति ॥ ॥ शब्दे ॥ विगर्हणे ॥ अविकल्पे ॥ निषेधे ॥ जायति। जैत्वर्ये। बाहुलकात् क्तुन् ॥

जातुकम्। न। हिङ्गुनि ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः। पुं। राक्षसे ॥ जातु कदाचित्रन्ध्रंप्राप्य धानं सन्निधानमस्य ॥

जातुषम्। त्रि। लाक्षानिर्मिते ॥ जतुनोविकारः। त्रपुजतुनोःषुगित्यण् ॥

जातूकर्णः। पुं। ऋषिविशेषे ॥ वैद्यशास्त्रप्रवर्त्तके मुनिविशेषे ॥

जातेष्टिः। स्त्री। वैश्वानरं द्वादशकपालंनिर्वपेत् पुत्रेजातइतिजातकर्मणि विहितायामिष्ट्याम् ॥

जातोक्षः। पुं। दम्यवत्से। युवत्वे ॥ जातश्चा सा वुक्षाचा। अचतुरेति साधुः ॥ उत्पन्न उक्षाजातोक्ष इत्यमरः। अत्रउत्पन्नोदृष्टदम्यभावःप्राप्तवलीवर्दभावोवार्थः ॥

जात्यः। त्रि। श्रेष्ठे। कुलीने ॥ कान्ते

॥ जातौभवः । यत् ॥

जात्यन्धः । त्रि । जन्मान्धे ॥

जात्याभासः । त्रि । मायोत्पन्ने रज्जुसर्पादौ ॥ अजातिसत् जातिवदाभासते इतिविग्रहः ॥

जात्युत्तरम् । न । असदुत्तरे ॥

जानकी । स्त्री । सीतायाम् ॥

जानपदः । पुं । जने ॥ देशे ॥ त्रि । जनपदोत्पन्ने ॥ जनपदे भवः । उत्सादित्वादञ् ॥

जानपदी । स्त्री । जनपदोत्पन्नवृत्तौ ॥ जानपदात् वृत्तौ वाच्यायां जानपदकुण्डेत्यादिना ङीष् ॥ अजन्तत्वे न टिड्ढेतिङीप्याद्युदात्तः ॥ जनपदप्रभवायाम् ॥

जानान्नः । त्रि । ज्ञानवति ॥

जानु । न । जङ्घाजङ्घयोर्मध्यभागे । अष्ठीवति । घोंटु इति भाषा ॥ जायते । जनी॰ । दृसनिजनीतिञुण् । जनिवध्योश्चेति नप्रवर्त्तते अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् ॥

जानुकम् । न । जानुनि ॥ स्वार्थेयावादिभ्यःकन् ॥

जानुकारकः । पुं । रवेःपार्श्वगविशेषे ॥

जापः । पुं । जपे ॥ जपेर्भावेघञ् ॥

जापकः । त्रि । जपकर्त्तरि ॥ जपति । जपमानसे । ण्वुल् ॥

जापनम् । न । निरसने ॥ निर्वर्त्तने ॥

जाबालः । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ जबालाया अपत्यम् । अण् ॥

जाबालिः । पुं । मुनिविशेषे ॥

जामदग्न्यः । पुं । जमदग्निसुते । परशुरामे ॥ जमदग्नेर्गोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् इत्यनन्तरापत्येपि गोत्रत्वरूपाध्यारोपात् यञ् । अनन्तरविवक्षायान्तु ऋष्यन्धकेत्यऽणि जामदग्न इतिबोध्यम् ॥

जामलम् । न । तन्त्रशास्त्रविशेषे । यामले ॥

जामाता । पुं । दुहितुःपत्यौ ॥ सूर्यावर्त्ते । सुलचिया इति गौडप्रसिद्धे शाके ॥ धवे । वल्लभे ॥ जायां माति मिमीते मिनोति वा । मा॰ । माङ्॰ । डुमिञ्॰ वा । नप्तृनेष्ट्रिति साधुः ॥

जामिः । स्त्री । स्वसरि । भगिन्याम् ॥ कुलस्त्रियाम् ॥ दुहितरि ॥ स्नुषायाम् ॥ शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धिसर्वदेतिमनुः । गृहपतिसंवर्द्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियोजामयइतिकुल्लूकभट्टः ॥ जायति जायतेवा । जैक्षये । वाहुलकान्मिः ॥ यद्वा । जमति । जमु अदने । वाहुलकादिण्दीर्घश्च-

॥ कर्मणीनजादिभ्यइतीञ् वेति-
स्वामी ॥

जामिता । स्त्री । आलस्ये ॥

जामा । स्त्री । कुलयोषायाम् ॥ स्वसरि
॥ ङीष् ॥

जामेयः । पुं । भागिनेये ॥ जाम्याअप
त्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

जाम्बवम् । न । जम्बूफले ॥ जम्ब्वाःफल
म् । जम्ब्वावेत्यण् । तस्यविधानाद्
लुक् ॥ सुवर्णे ॥ कपिविशेषे ॥ नगर
विशेषे ॥

जाम्बवान् । पुं । ब्रह्मणःपुत्रे । रामाय
णादिप्रसिद्धपराक्रमे ऋक्षराजे ॥-

जाम्बवती । स्त्री । जाम्बवतोदुहितरि
श्रीकृष्णपत्न्याम् ॥ नागदमन्याम्॥

जाम्बवी । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

जाम्बुवान् । पुं । जाम्बवति ॥

जाम्बूनदम् । न । स्वर्णे ॥ धुस्तूरे ॥ का
ञ्चनविशेषे ॥ यथा जाम्बूनदेनाम्ब
सदृशं लोहमस्निचेत् । तथा चकु-
लधर्मेण समयोन्यः समोभवेदिति॥
समयः आचारः ॥ जम्बूरसस्य नद्यां
भवम् । तत्रभवइत्यण् ॥ तीरमृत्त
द्रसंप्राप्य सुखवायुविशोषिता । जा
म्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषण
म् ॥ तद्रसं जम्बूरसम् ॥ यथा। मेरु
मन्दरपर्वतस्यजम्बूफलाना मत्युच्च
निपातविशीर्णाना मनस्थिप्रायाणा
मिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम
नदी इत्यावृतं वहति । तस्या उभ-
योस्तीरयो र्मृत्तिका जम्बूरसेनानु
विध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाके-
न सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं-
नाम स्वर्णं भवति ॥ इति श्रीभाग
वतम् ॥

जम्बूनदेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥
तत्स्थाने ॥

जायकम् । न । कालीयके । पीतवर्णे
सुगन्धिकाष्ठप्रभेदे । कालिया इति
गौडभाषा ॥ जयति मन्धान्तरम् ।
जिअभिभवे । ण्वुल् ॥

जायमानः । पुं । उपनीते ॥

जाया । स्त्री । विधिनाविवाहितायां
स्त्रियाम् । पत्न्याम् । द्वितीयायाम्
॥ जायतेऽस्याम् । जनी० । जनेर्यक् ।
येविभाषेत्यात्वम् । पतिर्भार्यां संप्र
विश्य गर्भोभूत्वेह जायते । जायाया
स्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः
॥ लग्नात् सप्तमभवने ॥

जायाघ्नः । त्रि । तिलकालकादिचिह्न-
॥ जायांहन्ति । हन० । अमनुष्यक
र्तृके चेतिटक् ॥ ङीपि जायाघ्नी ॥

जायाजीवः । पुं । नटे ॥ जाययाजीव
ति । जीव० । इगुपधेतिकः॥

जायानुजीवी । पुं । नटे ॥ वकपक्षिणि ॥ वेश्यापतौ ॥ दुःस्थे ॥

जायापती । पुं । द्विवचनान्तः । सहोक्त्या भार्य्याभर्त्तारौ ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादिषु निपातनात् पूर्ब्बनिपातः ॥

जायुः । पुं । औषधे ॥ जयति रोगान् । जि° । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् इत्युण् ॥

जारः । पुं । उपपतौ ॥ जरयति । जृष्° । दारजारौ कर्त्तरि णिलुक्चेति घञ् । जीर्य्यतेऽनेनेति करणे वा घञ् ॥

जारजः । त्रि । विजन्मनि । अनियुक्तासुते ॥ जारात् जातः । जनी°ाडः ॥

जारणी । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जारद्गवी । स्त्री । मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषे ॥ यथा । ज्येष्ठानुराधाविशाखावीथी जारद्गवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यत इति ॥

जारितः । त्रि । शोषिते ॥

जारी । स्त्री । औषधीभेदे । जाडी इति गौडभाषा ॥

जारुत्थः । पुं । त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञे ॥

जालः । पुं । नीपवृक्षे ॥ न । गवाक्षे । जाली इति भाषा ॥ आनाये । सूत्रादिनिर्मिते मत्स्यादिजन्तुरोधकवस्तुनि ॥ क्षारके । पक्ष्यादिधारणार्थे पाशे ॥ दम्भे ॥ वृन्दे । गणे ॥ इन्द्रजाले ॥ जले क्षिप्यते । शेष इत्यण् ॥ जलति घनीभवति । जलघातने । ज्वलितीति णः ॥ यद्वा । जालयति । जलसंवरणे । चु° । पचाद्यच् ॥

जालकः । पुं । गवाक्षे ॥ न । कोरके ॥ दम्भे ॥ कुलाये ॥ आनाये ॥ न । स्त्री । मोचकफले ॥ नवकलिकावृन्दे । क्षारके ॥ समूहे ॥

जालकारः । त्रि । जालकर्त्तरि ॥

जालकारकः । पुं । कर्कटके । लूतायाम् ॥ त्रि । जालकर्त्तरि ॥ जालस्य कारकः ॥

जालकिनी । स्त्री । मेष्याम् ॥

जालगर्द्दभः । पुं । रोगविशेषे ॥ तस्य लक्षणं यथा । विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभ इति ॥

जालगोणिका । स्त्री । कण्ठालायाम् ॥

जालजीवी । पुं । धीवरे ॥

जालन्धरः । पुं । पीठविशेषे ॥ त्रिगर्त्तदेशे ॥ पुंभूम्नि । जालन्धराः ॥ तद्देशस्थेषु । त्रिगर्त्तेषु ॥

जालपात् । पुं । हंसे ॥

जालपादः । पुं । शरारिप्रभृतिपक्षिविशेषेषु ॥ जालाकारपादत्वादेषाम् ॥

जालप्राया । स्त्री । योद्धृणां लोहमय्या

मञ्जरिष्ठायाम् ॥

जालवर्वूरकः । पुं । ववूरवृक्षविशेषे । छ त्राके ॥ जालवर्वूरको रूक्षो वातरोगकफापहः । पित्तदाहकरश्चोष्णः कषायश्चप्रकीर्त्तितः ॥

जालवान् । त्रि । मायाविनि ॥

जालिकः । पुं । वागुरिके । जालजीविनि ॥ लूतायाम् ॥ कैवर्त्ते ॥ त्रि । ग्रामजालिनि ॥ जालेन चरति । पर्पादिभ्यष्ठन् । ङीषि जालिकी ॥

जालिका । स्त्री । वस्त्रविशेषे ॥ स्त्रीणां मुखावरणवस्त्रे ॥ गिरिसारे ॥ जलौकायाम् ॥ विधवायाम् ॥ भटानांलौहरचिताङ्गरक्षिण्याम् । लोहसन्नाहे ॥ चारके ॥

जालिनी । स्त्री । चित्रायगृहे । चित्रशालायाम् ॥ कोषातक्याम् ॥ राजकोशातक्याम् । तोरञी इति यस्याः प्रसिद्धिः ॥

जाली । स्त्री । पटोलिकायाम् । तोरञी इति प्रसिद्धलतायाम् ॥ पटोले ॥ जलति । जल० । ज्वलितीतिणः । जातेरिति गौरादित्वाद्वाङीष् ॥

जाल्मः । पुं । पामरे ॥ क्रूरे ॥ असमीक्ष्यकारिणि ॥ जालयति जाल्यते वा । जल अपवारणे । बाहुलकान्मः । नेड्वशिकृति ॥ जालं करोतिवा ॥

जावालः । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ जवालाया अपत्यम् । अण् ॥ अजाजीवे । छागजीविनि । गडरिया इतिभाषा ॥ जवमलतिआलाति वा । अल० । अण् कोवा । जवालोऽजः तस्यायम् । अण् ॥

जाषकम् । न । कालीयनामगन्धद्रव्ये ॥ इतिसारसुन्दरी ॥

जाषी । पुं । ध्रुवकप्रभेदे ॥ जाषीति नाम्नाध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः । सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रसे ॥ नान्तः शब्दोयम् ॥

जाहकः । पुं । घोङ्ग खगे । घोंघ इति भाषा ॥ मार्जारे ॥ खट्वायाम् ॥ काकण्याम् । जलौकायाम् ॥ गात्रसङ्कोचिनिप्राणिविशेषे । कामरूपिणि । बिलवासे ॥

जाह्नवी । स्त्री । गङ्गायाम् । त्रिपथगायाम् ॥ जानुद्वारा पुरादत्ता जह्नुः सम्पीयकोपतः । तस्यकन्या स्वरूपा च जाह्नवी तेनकीर्त्तितेतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ जह्नोरपत्यं स्त्री । अण् ङीप् ॥

जाह्नवीयः । त्रि । गाङ्गे ॥ जाह्नव्याअयम् । तस्येदमित्यर्थे वृद्धाच्छः ॥

जिः । पुं । पिशाचे ॥ त्रि । जेतरि ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगत्नुः । पुं । प्राणेषु ॥ जिगंसति । गत्नुः । गमेः सन्वच्चेतिक्नुः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः ॥

जिगमिषा । स्त्री । गमनेच्छायाम् । गन्तुमिच्छायाम् ॥

जिगमिषुः । त्रि । गन्तुमिच्छौ ॥

जिगीषा । स्त्री । जेतुमिच्छायाम् । जयस्पृहायाम् ॥ जेतुमिच्छति जिगीषति । जिगीषतीति जिगीषा । अप्रत्ययात् । टाप् ॥ व्यवसाये ॥ प्रकर्षे ॥

जिगीषुः । त्रि । जयेच्छौ । जेतुमिच्छौ । निश्योत्साहवति ॥

जिघत्सा । स्त्री । क्षुधायाम् । बुभुक्षायाम् ॥ अत्तुमिच्छा घस्तुमिच्छा वा । अदेः सन्नन्तादप्रत्ययः । लुङ्सनोर्घस्लृ इतिघस्लादेशः ॥

जिघत्सुः । त्रि । क्षुधार्त्ते । बुभुक्षिते ॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि लुङ्सनोर्घस्लृ । ततः सनाशंसेत्युः ॥

जिघांसकः । त्रि । हननेच्छुके ॥

जिघांसा । स्त्री । हननेच्छायाम् ॥ हन्तुमिच्छेत्यर्थः ॥

जिघांसुः । पुं । शत्रौ ॥ त्रि । हन्तुमिच्छौ ॥ हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अभ्यासाच्चेतिकुत्वम् । अज्झनगमांसनीतिदीर्घः ॥

जिघृक्षा । स्त्री । गृहीतुमिच्छायाम् ॥

जिघृक्षुः । त्रि । गृहीतुमिच्छौ ॥ गृहेः सन्नन्तादुः ॥

जिघ्रः । त्रि । घ्राणकर्त्तरि ॥

जिङ्गिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । प्रमोदिन्याम् । झिङ्गिन्याम् ॥ जिङ्गनीमधुरासोष्णा कषाया योनिशोधिनी । कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्पटुः ॥

जिङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ जिङ्गति । जिगिगतौ । पचाद्यच् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

जिजीविषा । स्त्री । जीवितुमिच्छायाम् ॥

जिजीविषुः । त्रि । जीवितुमिच्छौ ॥

जिज्ञासनीयः । त्रि । जिज्ञासितव्ये । जिज्ञास्ये ॥

जिज्ञासा । स्त्री । ज्ञातुमिच्छायाम् ॥

जिज्ञासितम् । त्रि । ज्ञातुमिष्टे ॥ विचारिते ॥ कृतजिज्ञासे ॥

जिज्ञासुः । त्रि । मुमुक्षौ । आत्मज्ञानार्थिनि ॥ ज्ञातुमिच्छौ ॥ बहुश्रुतः स्वल्पभाषी जिज्ञासुर्ज्ञानवानपीति तन्त्रम् ॥

जितः । त्रि । प्राप्तपराजये । परिभूते । पराजिते ॥ यथा । नहि जिते जेतुरग्रे स्थातुमुचितम् ॥ भजते विदे

श्च अधिकेनजित श्रादनुप्रवेश अथ वा कुशलः ॥ लब्धे । स्वायत्तीकृते । वशीकृते ॥ पुं । अर्हदुपासकविशेषे ॥

जितकामः । त्रि । सदाशिवे ॥ जितः-कामो येन ॥

जितकाशिः । त्रि । दृढमुष्टौ ॥ इतिमहाभारतेनीलकण्ठः ॥

जितकाशी । त्रि । जिताहवे । जयिनि ॥ जितेनजयेन काशते प्रकाशते । काशृदीप्तौ । शीले णिनिः ॥

जितक्रोधः । पुं । शिवे ॥ विष्णौ ॥ जितः क्रोधो येन ॥ जितक्रोधः कथं तर्हि मुरारीन् हन्ति माधवः । वेदमार्गस्थापनार्थं नतु कोपवशात् प्रभुः ॥ भृगुपादघातेनापिक्रोधानुत्पत्तेः ॥ त्रि । जितामर्षे ॥

जितनेमिः । पुं । आश्वत्थे । अश्वत्थनिर्मिते दण्डे ॥ त्रि । जितनेमिके ॥

जितशत्रुः । पुं । इन्द्रार्हत्पितरि ॥ त्रि । कृतशत्रुपराजये ॥

जितसङ्गदोषः । त्रि । प्रियाप्रियसन्निधावपि रागद्वेषविवर्जिते ॥ जिताः सङ्गजनिता दोषा येन ॥

जितात्मा । त्रि । जितेन्द्रिये ॥ जितआत्मा येन ॥

जितामित्रः । पुं । हरौ ॥ जिता अमित्रा बाह्या आभ्यन्तराश्च येन ॥ त्रि ॥ कृतशत्रुपराजये ॥

जितारिः । पुं । बुद्धे ॥ इन्द्रार्हत्पितरि ॥ त्रि । जितशत्रौ ॥ जिताअरयोयेन ॥

जिताष्टमी । स्त्री । जीमूताष्टम्याम् ॥

जिताहवः । पुं । जितकाशिनि ॥

जितुमः । पुं । मिथुनराशौ ॥

जितेन्द्रियः । त्रि । स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रिये । शान्ते ॥ यथा । श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति ग्लायतिवा सविज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ॥ शान्ते ॥ पुं । कामवृक्षाख्ये क्षुपविशेषे ॥

जितेन्द्रियाह्वः । पुं । कामवृद्धिवृक्षे ॥

जित्तमः । त्रि । जयशीलानांमध्ये उत्तमे ॥

जित्यः । पुं । हलौ । हलहले । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठे ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु इति निपातनात् क्यप् ॥

जित्वा । पुं । जयिनि ॥ जयति । जि० । शीङ्क्रुशीत्यादिना क्वनिप् ॥

जित्वरः । त्रि । जेतरि ॥ जयशीलः । इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥

जित्वरी । स्त्री । काशिकापुर्याम् ॥ टिड्ढेतिङीप् ॥ जयशीलायाम् ॥

जिनः । पुं । अर्हति ॥ बुद्धे ॥ विष्णौ ॥

त्यतिवृद्धे ॥ विश्वामित्रमयादिमुनि विशेषे ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जि° । दृशृषिञ्जिटीकृष्यविभ्यो नक् ॥

जिनसद्म । क्ली । जिनगृहे । चैत्ये । विहारे ॥

जिनसुतः । पुं । बुद्धे ॥ बुद्धोनाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । इति श्रीभागवतम् ॥

जिनेन्द्रः । पुं । बुद्धे ॥ जिनानामिन्द्रः ॥

जित्रिः । पुं । काले । समये ॥ पचिपिबि ॥ जीर्यति जीर्यते वा । जॄष्° । जीर्यतेः क्रिन्रश्चवः इति क्रिन्प्रत्ययो रश्चवादेशः । बाहुलकादक्रिन्नेति दीर्घेन ॥

जिष्णुः । पुं । वासवे ॥ अर्जुने ॥ विष्णौ ॥ अर्के ॥ वसुषु ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जयनशीलोवा । जयतेऽभिभवेवा । ग्लाजिस्थश्चेतिग्स्नुः ॥

जिहीर्षा । स्त्री । हर्तुमिच्छायाम् ॥ हृञ्° । अप्रत्ययादित्यः ॥

जिह्मः । त्रि । कुटिले ॥ मन्दे ॥ न । तगरपादपे ॥ जहाति हीयतेवा । ओहाक्° । जहातेःसन्वदालोपश्चेतिमन् ॥

जिह्मगः । पुं । सर्पे ॥ मदने ॥ त्रि । मन्दगे ॥ जिह्मंकुटिलंगच्छति । गम्लृ° । अन्येभ्योपीतिडः ॥

जिह्मता । स्त्री । सङ्कोचे ॥

जिह्मगायः । त्रि । कपटबहुले ॥

जिह्ममोहनः । पुं । भेके ॥

जिह्मशल्यः । पुं । खदिरे ॥

जिह्मितः । त्रि । घूर्णित ॥

जिह्मः । पुं । न । तगरमूले ॥

जिह्वलः । त्रि । लुब्धे । लोलुपे ॥ यथा । श्राद्धंकृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः । पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

जिह्वा । स्त्री । रसनायाम् । रसनेन्द्रिये ॥ अस्याः परीक्षा यथा । शाकपत्रप्रभारूक्षा स्फुटिता रसनाऽनिलात् । रक्ता श्यामा भवेत् पित्ता लिप्ता श्वेता धवला कफात् ॥ परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणेति भावमिश्रः ॥ लेढि लिहन्त्यनयावा । लिह° । शेवय जिह्वेतिसाधुः ॥

जिह्वानिर्लेखनम् । न । जिह्वामार्जने । जीभी करना इति भाषा ॥ जिह्वामार्जनद्रव्ये । जीभी इति भाषा ॥ तत्तु दशाङ्गुलं कोमलं कृशं स्वर्णरूप्यताम्र लोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम् । तस्यगुणाः । वक्त्रवैरस्यजिह्वास्यतमलनाशित्वम् । आ

रोग्यरुचिकारित्त्वञ्चेतिराजवल्लभः॥

जिह्वापः। पुं। शुनि॥ मार्जारे॥ व्याघ्रे॥ दीपिनि। चित्रव्याघ्रे॥ भल्लूके॥ सिंहे॥ जिह्वयापिबति। पा०। कः॥

जिह्वामलम्। न। कुलुके॥

जिह्वामूलीयः। पुं। कखाभ्यां प्रागर्द्ध विसर्गसदृशे (ᳵ) विसर्गप्रभेदे॥ जिह्वामूलेभवः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः॥

जिह्वारदः। पुं। खगे॥

जिह्वालिट्। पुं। कुक्कुरे॥ मार्जारे॥ जिह्वयालेढि। लिह०। क्विप्॥

जिह्वाशल्यः। पुं। खदिरवृक्षे॥

जिह्वास्वादः। पुं। लेहने॥ आस्वदनम्। स्वद०। घञ्। जिह्वयाआस्वादः॥

जीनः। त्रि। वृद्धे॥ जिनातिस्म। ज्या०। गत्यर्थेतिक्तः। ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणम्॥ हलइतिदीर्घः। ल्वादिभ्यश्चेतिनत्वम्॥ चर्मपुटे॥

जीमूतः। पुं। अद्रौ॥ धृतिकरेइति मेदिनी॥ भृतिकरे इतिहेमः॥ देवताडे॥ जीमूतइव॥ पयोधरे॥ वासवे घोषके॥ मुस्तके॥ जयति नभः जीयतेऽनिलेनवा। जि०। जेर्मूट्चोदात्तइतिक्तः। जेर्दीर्घश्च॥ जीवस्योदकस्यमूतःपटबन्धोयस्येति वा। पृ०॥ जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन। मूङ् बन्धने। कर्मणि क्तः। पृषोदरादित्वात् वनशब्दलोपः॥ ज्यानं जी। ज्या०। सं० क्विप्। जियावयोहान्यामूतोव द्धइति वा॥ जीवनं मुञ्चति वा। पृ०॥

जीमूतकः। पुं। देवदाल्याम्॥

जीमूतकूटः। पुं। पर्वते॥

जीमूतमूलम्। न। शट्याम्॥

जीमूतवाहनः। पुं। इन्द्रे॥ जीमूतावाहनमस्य॥ धर्मरत्ननामकस्मृतिसङ्ग्रहकर्त्तरि॥

जीमूतवाही। पुं। धूमे॥

जीमूताष्टमी। स्त्री। गौणाश्विनकृष्णाष्टम्याम्॥

जीरः। पुं। जीरके॥ खड्गे॥ अणौ॥ जुवति। जुःसौत्रः। जोरीचेतिरक्॥ जिनाति वा। ज्या०। ज्यश्चेतिरग्वा॥

जीरकः। पुं। अजाज्याम्। जीराइति भाषा॥ जीरात् संज्ञायामितिकन्॥ अस्यगुणायथा। जीरकत्रितयं-रूक्षं कटूष्णंदीपनं लघु। सङ्ग्राहि पित्तलंमेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्॥ ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम्। चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्म-च्छर्द्यतिसारहृदिति भावप्रकाशः॥

जीरणः। पुं। जीरके॥

जीरिका। स्त्री। वंशपत्रीतृणे॥

जीर्णः। पुं। जीरके॥ न। शैलजे॥ त्रि।

वृद्धे । जरति ॥ पुरातने॥ परिपक्के॥ जीर्यतिस्म । जॄष्० । गत्यर्थेतिक्तः । ऋतद्वत । निष्ठानत्वम् ॥

जीर्णज्वरः । पुं । पुरातनज्वरे ॥ अस्य सामान्यलक्षणं यथा । योद्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषचय स्तद्द्विगुणेभ्यऊर्द्धम् । त्वचां तनौ तिष्ठति मन्द वेगो भिषग्भिरुक्तोज्वर एष जीर्ण-इति ॥

जीर्णदारु । न । विधारा इति प्रसिद्धे वृद्धदारकभेदे । सुपुष्पिकायाम् ॥

जीर्णपचः । पुं । पट्टिकालोध्रे ॥

जीर्णपत्रिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे ॥

जीर्णपर्णः । पुं । कदम्बे ॥ न । पुरातन पत्रे ॥ त्रि । तद्वति ॥

जीर्णफञ्जी । स्त्री । जीर्णदारुणि ॥

जीर्णवज्रम् । न । वैक्रान्तमणौ ॥

जीर्णवस्त्रम् । न । पटच्चरे । मलवस्त्रे॥ जीर्णञ्च तद्वस्त्रञ्च ॥ त्रि । तद्युक्त ॥

जीर्णवुध्नः । पुं । पट्टिकालोध्रे ॥ कैवर्त्तीमुस्तके ॥

जीर्णवुध्नकम् । न । परिपेले ॥

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जीर्णास्थिमृत्तिका । स्त्री । अर्कावर्थे कृत्रिममृद्विशेषे ॥ यथा । अथवक्ष्ये तुजीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये । शिलातलतले कुर्याद्दीर्घं गर्त्तं म नोहरम् ॥ निःक्षिपेत् तत्रनानास्थि सञ्चयं द्विचतुष्पदाम् । सर्जिक्षारं म हाक्षारं स्तत्क्षारं लवणानिच ॥ ग न्धकोष्णजलं चेष्यं नानामूत्राणि त त्रच । एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकाम् ॥ कङ्कास्थ्यूर्द्ध्वं त दूर्द्ध्वन्तु कुर्यादग्नीष्टकां शुभाम् । त्रि वर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृषत्स मम् ॥ ततोनिष्कास्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् । प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचये दन्नदूषणम् ॥ महाविषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते । दूषीविषादिसंयोगात् पात्रे स्फोटाभवन्तिहि ॥ तत्रक्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्रं कृष्णं प्रजायते । एवंज्ञात्वा त त्र दद्यान्नकदाचिद्विषादिकमितिरा वणः ॥

जीर्णिः । स्त्री । ज्यानौ । जीर्णत्वे ॥ जरणम् । जॄष्वयोहानौ । क्तिन् । ऋ ल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावत् । रदाभ्यामि तिनत्वम् ॥

जीर्णोद्धारः । पुं । भग्नमन्दिरादेः सं स्कारे ॥

जीर्य्यन् । त्रि । वयोहानिंप्राप्नुवति ॥

जीर्व्विः । पुं । कुठारे । परशौ ॥ जॄष्० । जॄशस्तृ जागृभ्यः क्विन् ॥

जीवः । पुं । प्राणिनि ॥ वृत्तौ ॥ वृत्त

भेदे ॥ वृहस्पतौ ॥ असुधारणे ॥ कर्णे ॥ मनुष्यादिकीटपर्यन्ते प्राणिमात्रे । कार्यकरणसङ्घाते ॥ अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषिते जीवपदार्थे ॥ त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धमुक्तवद्धभेदात् । अत्रानादिसिद्धो ऽर्हन् जीवास्तिकायाख्यः । व्यपेतमोहादिवन्धोमुक्तः । मोहाद्यावृतस्तुवद्ध इति ॥ * ॥ उपाधि प्रविष्टे ब्रह्मणि । वाङ्मनः प्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे । घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचितयावच्छिन्ने चैतन्ये ॥ दर्पणस्थमुखप्रतिविम्बवत् बुद्धिस्थे चैतन्यप्रतिविम्बे ॥ साभासाहङ्कारे । चित्प्रतिविम्बे ॥ प्राणादिकलापस्य धारयितरि ॥ प्राणान् चेचज्ञरूपेण धारयन् जीव उच्यते ॥ लिङ्गदेहे ॥ एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडश विस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीवइत्यभिधीयते ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । । त्रिवृत् त्रिगुणम् । षोडशविकारात्मनाविस्तृतमित्यर्थः ॥ * ॥ विज्ञानमयकोषावच्छिन्नश्चिदात्मा कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानित्वेन इहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीवउच्यते ॥ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्यच । भागो जीवः स विज्ञेयः सचानन्त्यायकल्पते ॥ * ॥ जीवोनामदेहादिव्यतिरिक्तस्तत्साक्षीत्वम्पदार्थो योयं विज्ञानमयः योयं संसरति योयं संसारी नतुदेहादिर्जीवः तस्यदृश्यस्य द्रष्टृत्वानुपपत्तेः ॥ * ॥ अस्ति देवि परब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्त्ताच सर्वेशो निर्मलो ऽव्ययः ॥ स्वयंज्योति रनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः । निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥ अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नौविस्फुलिङ्गकाः । देहाद्युपाधिसम्भिन्ना स्ते कर्मभि रनादिभिः ॥ सुखदुःखप्रदैःपुण्यपापरूपै र्नियन्त्रिताः । तत्तज्जातियुतं देह मायुर्भोगञ्च कर्मजम् ॥ प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषा मप्यपरं पुनः । सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तदामोक्षा दक्षयं प्रिये ॥ इति कुलार्णवे १ उल्लासः ॥ पुं । न । जीविते ॥ जीवनम् । जीव० । हलश्चेति घञ् ॥ जीवति वा । इगुपधलक्षणः कः ॥ जीवयतिवा । अच् । मृतसञ्जीवनमन्त्रज्ञत्वात् ॥

जीवकः । पुं । प्राणके द्रुमे ॥ पीतसाले । विजयसार इति ख्याते ॥ क्षपणे ॥ चपणे ॥ अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेष

। कूर्चशीर्षे । ह्रस्वाङ्गे ॥ अस्यस्वरूप पर्यायगुणाः । यथा । जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसो-नकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ॥ जीवको मधुरः शृङ्गो ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः । ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी न्द्राच इत्यपि ॥ जीवकर्षभकौ वल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहार्श: कार्श्यवातक्षयापहाविति ॥ त्रि । सेवके । सेविनि ॥ वृद्ध्याशिनि ॥ जीविनि ॥ आहितुण्डिके ॥ जीवयति- । जीव० । ख्वुल् ॥ जीवतात् आशिषिचेतिवुन् ॥

जीवघनः । पुं । हिरण्यगर्भे ॥ घनोमूर्त्तिः । जीवलक्षणो घनः जीवघनः सैन्धवखिल्यवत् ॥

जीवजीवः । पुं । चकोरे ॥

जीवञ्जीवः । पुं । चकोरे ॥ जीवंजीवयति । तद्दर्शनेनविषनाशात् । कृत्यल्युटो वहुलमिति वाहुलकात् खच् ॥ खगान्तरे ॥ द्रुमप्रभेदे ॥

जीवत्तोका । स्त्री । जीवद्वत्सायाम् । जीवस्वाम् ॥ इतिहेमः ॥

जीवत्त्वम् । न । कूटस्थादीनां चतुर्णां समूहे ॥ तथा हि । कूटस्थब्रह्म अन्तःकरणम् अन्तःकरणाश्रयाऽविद्या चिदाभासश्चेति चतुष्टयमिलितंसज्जीवत्त्वमितिनीलकण्ठशैवः ॥

जीवत्पतिः । स्त्री । सधवायाम् ॥

जीवत्पितृकः । त्रि । त्रियमानपितृके ॥ यथा । अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् । नजीवत्पितृकः कुर्यात् कृतेपि पितृहाभवे दितिरघुनन्दनः ॥

जीवथः । पुं । कूर्मे ॥ प्राणे ॥ मयूरे ॥ मेघे ॥ त्रि । चिरायुषि ॥ धार्मिके ॥ जीवति । जीव० । शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणि भ्योऽथः ॥

जीवदः । पुं । वैद्ये ॥ विद्विषि । रिपौ ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ त्रि । जीवनदातरि ॥ जीवं ददाति । डुदाञ्० । कः ॥

जीवदात्री । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

जीवधनम् । न । गवादिपशुषु ॥

जीवनम् । न । वर्त्तने । जीविकायाम् ॥ जीवन्त्यनेन । जीव० । ल्युट् ॥ नीरे । जले ॥ प्राणधारणे । आयुषि । जन्ममृत्त्योर्मध्यकाले ॥ हीनजीवना द् जीवनं वरम् ॥ मज्जनि ॥ हैयङ्गवीने ॥ पुं । पुत्रे । जीवन्त्यौषधे ॥ वाते ॥ क्षुद्रफलकवृक्षे ॥ जीव्यतेऽनेन । जीव० । करणाऽधिकरणयोश्चेतिकरणे ल्युट् ॥

जीवनकम् । न । अन्ने ॥

जीवनयोनिः । स्त्री । यत्नविशेषे ॥ सतु । अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चार कारणम् । इतिभाषापरिच्छेदः ॥

जीवनहेतुः । पुं । वर्त्तनोपाये ॥ विद्या शिल्पंभृतिःसेवागोरच्चं विपणिःकृषिः । वृत्तिर्भैक्ष्यंकुसीदञ्च दशजीवनहेतवः ॥

जीवना । स्त्री । मेदौषधे ॥

जीवनाघातम् । न । विषे ॥

जीवनावासः । पुं । वरुणे ॥ जीवनमावासो यस्य ॥

जीवनिका । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवनी । स्त्री । गुर्जरदेशे डोडो इति प्रसिद्धायां जीवन्त्याम् । मधुस्रवायाम् । काकोल्याम् ॥ डोड्याम् ॥ मेदायाम् ॥ महामेदायाम् ॥ यूथ्याम् ॥ जीव्यतेऽनया । जीव० करणेल्युट् ॥

जीवनीयकम् । न । } जले । वारिणि ॥ जीवनाय हितम् । छः ॥ जीवनीयगणे ॥
जीवनीयकम् । न । }

जीवनीयगणः । पुं । औषधविशेषे ॥ यथा । अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती मुद्गपर्णिका । माषपर्णी गणोऽयन्तु जीवनीय इतिस्मृतः ॥ जीवनो मधुरश्चापि नाम्ना सपरिकीर्त्तितः ॥ जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद् बृंहणो हिमः ॥ गुरुर्गर्भप्रदः स्तन्यः कफकृत् पित्तरक्तहृत् । तृष्णां शोषं ज्वरं दाहं भ्रमं मूर्च्छां व्यपोहति ॥ अपिच । अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुक स्तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन स्तु पुन स्तथेतिवैद्यक परिभाषा ॥

जीवनीया । स्त्री । जीवन्त्याम् । गुर्जरे डोडी इति प्रसिद्धायाम् ॥ जीवनाय हिता । तस्मैहितमिति छः ॥

जीवनेत्री । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवनौषधम् । न । जीवातौ । मृतसञ्जीवनौषधे ॥ येनम्रियमाणो जीवति । जीवनस्य औषधम् ॥

जीवन्तः । पुं । प्राणे ॥ औषधे ॥ जीवशाके ॥ त्रि । आयुष्मति ॥ जीव्यात् । जीव० वहिनन्दि जोविप्राणिभ्यःषिद्वाशिषीतिझच् । झोन्तः ॥

जीवन्तिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ जीवाख्यशाके ॥ वन्दायाम् ॥ हरीतक्याम् । जीवति । जीव० वहिनन्दीति झचःषित्वात् ङीष् । कन् ॥

जीवन्ती । स्त्री । जीवन्त्याम् । मधुस्रवायाम् ॥ जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा ॥ रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः ॥ शाकप्रकारस्तु जीवन्त्याः कोमलं

पत्रं स्विन्नं तक्रसुभर्जितम्। हिङ्गुना संयुते तैले तक्रं चिप्त्वा प्रलेहयेत् ॥ डोडी इति गुर्जरेऽस्याःप्रसिद्धिः॥ शम्याम्॥ गुडूच्याम् ॥ वन्दायाम्॥ डोड्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥ जीवन्ती स्वर्णवर्णिनीति लक्षणाम् ॥ जीवति जीवयति वा । जीव०। लटःशतुरुगित्वात् ङीप् ॥

जीवन्मुक्तः। त्रि। आत्मविदि। जीवन्नेव मुक्तसंसारे ॥ जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीना मपिबाधितत्वा दखिलबन्धरहितो-ब्रह्मनिष्ठ इति ॥*॥ ननुजीवन्मुक्तो व्यवहरति न वा। आद्ये तस्य वद्वान्निलक्षणता। द्वितीये देहस्यानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यतआह । अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादि भाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यपटुत्वादि भाजनेनेन्द्रिय ग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनचान्त. करणेन पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमाननि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानिच पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यतीति। दृष्टान्तेनोक्तमर्थं स्पष्टयति। यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति। उक्तञ्च। सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयन्तु पश्यन्नपिचाऽद्वयत्वतः। तथाच कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मवि न्नान्य इतीह निश्चयः इति॥ वेदविद्याव्रतं ज्ञानं देशिकस्य मुखात् स्वयम्। गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः। प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ताभवन्तिते॥ अष्टोत्तरशत मुपनिषदाम् ॥ कौलिके॥ यथा। धन्या माहेश्वराः स्वार्थ प्रत्यभिज्ञामशालिनः। स्वपरिज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्ता भवन्तिहि॥ महामन्त्रप्रभावेण कुलाचारप्रभावतः। स्वेच्छाचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ताहि कौलिकाः॥ योन्तर्व्योमवदच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ जीवन्नेव मुक्तः॥

जीवन्मुक्तिः। स्त्री। जीवतो बन्धनिवृत्तौ॥ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः-क्लेशरूपत्वाद्बन्धोभवति तन्निवृत्ति-स्वरूपाजीवन्मुक्तिः॥

जीवन्मुक्त्युपायः। पुं। कुलमार्गे॥ जी

न्मुक्ते रूपायस्तु कुलमार्गेण नापर इतिसदाशिवोक्तेः ॥

जीवपुत्रः । पुं । } जीयापोताइति
जीवपुत्रकः । पुं । } प्रसिद्धे पुत्रजीव द्रुमे ॥

जीवपुष्पा । स्त्री । बृहज्जीवन्त्याम् ॥

जीवप्रिया । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवभद्रा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् ॥ वृद्धिनामौषधे ॥

जीवभूतः । त्रि । प्राणधारणोपाधिना कर्त्ता भोक्ता संसारीति रूपैव प्रसिद्धिमुपगते ॥

जीवमन्दिरम् । न । शरीरे ॥

जीवला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवलोकः । पुं । संसारे ॥ यथा । माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो व्रजति कर्मपुरः सरोऽयं विश्रामवृक्षसदृशः खलु जीवलोकः ॥ सायंसायं वासवृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेनतेन प्रयान्ति । त्यक्त्वान्योन्यं तञ्च वृक्षं विहङ्गा स्तद्वत्तद्वज् ज्ञातयो ऽज्ञातयश्चेति ॥ जीवानांलोकः ॥

जीववल्ली । स्त्री । चीरकाकोल्याम् ॥

जीवशाकः । पुं । मालवप्रसिद्धे शाकविशेषे । जीवन्ते । रक्तनाले । ताम्रपत्रे ॥

जीवशुक्ला । स्त्री । चीरकाकोल्याम् ॥

जीवश्रेष्ठा । स्त्री । ऋद्धिनामौषधे ॥

जीवसञ्ज्ञः । पुं । कामवृद्धिवृक्षे ॥

जीवसाधनम् । न । धान्ये ॥

जीवसूः । स्त्री । जीवद्वत्सायाम् । जीवत्तोकायाम् ॥

जीवस्थानम् । न । मर्मणि ॥

जीवा । स्त्री । जीवन्तिकायाम् । मधुस्रवायाम् । डोडी इति गुर्जर भाषा ॥ मौर्व्याम् । धनुषोगुणे ॥ वचायाम् ॥ शिञ्जिते ॥ भूमौ ॥ वृत्तौ ॥ जीवति । जीव० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जीवातुः । पुं । न । अन्ने । भक्ते ॥ जीविते ॥ जीवनौषधे । मृतसञ्जीवनौषधे ॥ जीवयति जीवत्यनेन वा । जीव० । जीवेरातुः ॥

जीवात्मा । पुं । देहिनि । जीवे । पुनर्भविनि ॥

जीवाधारः । पुं । चेचे ॥ हृदये ॥

जीवान्तकः । पुं । जीवनार्थं पक्ष्यादीनां घातके । शाकुनिके ॥ त्रि । जीवनाशके ॥ जीवाना मन्तकः ॥

जीवाला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवास्तिकायः । पुं । अनेकान्तवादिनां जीवपदार्थे ॥

जीविका । स्त्री । आजीवे । जीवनो-

पाये ॥ जीवन्त्याम् ॥ जीव्यते ऽन या । जीव० । गुरोश्चहलइत्यः । सं ज्ञायांकन् । कुन्वा ॥

जीवितम् । न । प्राणने । जीवने ॥ त्रि । जीवनान्विते ॥ ब्रह्मादीनामपिजीवितं स्वल्पमेव ॥ यथा । ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः । तेपि काले प्रलीयन्ते कालोहिबलवत्तर इतिस्मृतेः ॥

जीवितकालः । पुं । जीवनावच्छिन्नकाले । आयुषि ॥ जीवितस्यकालः ॥

जीवितज्ञा । स्त्री । नाड्याम् ॥ इ॰रा॰ ॥

जीविताशा । स्त्री । जीवनलोभे ॥ जीर्यंति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीविताशा धनाशाच जीर्यतो ऽपिनजीर्यति ॥

जीवितेशः । पुं । यमे । पितृपतौ ॥ प्राणनाथे ॥ चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ त्रि । जीवितेश्वरे ॥ प्रिये ॥ जीवितस्वामिनि ॥ जीवातौ ॥

जीवी । पुं । प्राणिनि ॥ जीविनां दारुणो रोगः कर्मभोगः शुभाशुभः । भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसायनात् ॥

जीवेष्टिः । स्त्री । वृहस्पतिसवे ॥

जीवोत्पत्तिवादः । पुं । पाञ्चरात्राणां वादे ॥ सयथा । ब्रह्मणोवासुदेवात्स्वाज् जीवः सङ्कर्षणाभिधः । जायते च मन स्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः ॥ अहङ्कारो ऽनिरुद्धाख्य एवञ्चारो विश्वरूपकाः । वासुदेवाराधनाद्यैर्जायतेवन्धमोचनमिति ॥

जीवोपाधिः । पुं । सुषुप्त्यादिषु ॥ त्रयो जीवोपाधयः । तथाहि । सुषुप्तौवुद्धादिसंस्कारोपरञ्जित मज्ञानमात्र मुपाधिः । स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीर मुपाधिः । जाग्रदवस्थायान्तु सूक्ष्मशरीरसंसृष्टंस्थूलशरीरमुपाधिरिति ॥

जीव्या । स्त्री । गोचुरदुग्धायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥

जुः । स्त्री । त्वरागमने ॥ सामान्यगमने ॥

जुगुप्सनम् । न । निन्दने ॥ त्रि । जुगुप्साशीले ॥ जुगुप्सते तच्छीलः । गुपेरनुदात्तेतश्चेतियुच् ॥

जुगुप्सा । स्त्री । निन्दायाम् ॥ घृणायाम् । घिन् इतिभाषा ॥ जुगुप्सनम् । गुपगोपनकुत्सनयोः । गुपेर्निन्दायांसन् । अप्रत्ययादिति भावेस्त्रियामः । टाप् ॥

जुगुप्सितः । त्रि । निन्द्ये ॥

जुङ्गः । पुं । वृद्धदारके ॥ जुङ्गति । जुगिवर्जने । अच् ॥ जुङ्ग्यते वा । घञ् ॥

जुङ्गकः । पुं । वृद्धदारकवृक्षे ॥ स्वार्थ

कन् ॥

जुटकम् । न । जटायाम् ॥ इति शब्द रत्नावली ॥

जुटिका । स्त्री । शिखायाम् । चोटी- इति भाषा ॥ संहतकेशेषु ॥ जूडा जूटी इति भाषा ॥

जुषन् । त्रि । सेवमाने ॥

जुषमाणः । त्रि । प्रीयमाणे ॥ सेवमाने ॥

जुष्ककः । पुं । मुद्गयूषे ॥

जुष्टम् । न । उच्छिष्टे । झूठ झूंठ इतिच भाषा ॥ त्रि । सेविते ॥ प्रीते । जुष्यते स्म । जुषीप्रीतिसेवनयोः । क्तः ॥

जुष्यः । त्रि । सेव्ये ॥

जुहुराणः । त्रि । कुटिले ॥ चन्द्रे ॥ जुहूर्षति । हुर्च्छाकौटिल्ये । हुर्च्छेः सनोलुक् छलोपश्चेत्यानच् ॥ जुहुराणं कौटिल्यकारि इतिभाष्यम् ॥

जुहुवान् । पुं । अनले ॥

जुहुवाणः । पुं । अध्वर्यौ ॥ जातवेदसि ॥ चन्द्रे ॥

जुहूः । स्त्री । स्रुग्भेदे । पलाशकाष्ठनिर्मिते ऽर्द्धचन्द्राकृतिरूपे यज्ञपात्रे ॥ पर्णमये यज्ञपात्रविशेषे ॥ जुहोति अनया वा । हुदानादनयोः । द्युति गमि जुहोतीनां द्वेचेति क्विप् जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ त्रैलोक्यात्मनः कोषस्य प्राग्भागे ॥ जुहूत्यस्यांदिशिकर्मि-

णः प्राङ्मुखाः सन्तः इति ॥

जूः । स्त्री । आकाशे ॥ सरस्वत्याम् ॥ पिशाच्याम् ॥ जवने ॥ जुः सौत्रोगतौ । भ्राज भासेतिक्विप्दीर्घश्च । जूः जुवौ जुवः ॥ क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घौ वा ॥

जूटः । पुं । जटायाम् । जूडा इतिभाषा ॥ बन्धे ॥

जूटकः । पुं । न । केशबन्धे । जटायाम् ॥

जूतिः । स्त्री । जवने । वेगे ॥ जुःसौत्रो वेगे । क्तिन् । ऊतियूतीत्यादिना निपातनाद्दीर्घः ॥

जूतिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे ॥

जूर्णः । पुं । उलपे ॥

जूर्णाख्यः । पुं । उलू इति गौडप्रसिद्धे तृणविशेषे । खरच्छदे । सूच्यग्रे ॥

जूर्णाह्वयः । पुं । देवधान्ये । जुवार इति भाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णिः । स्त्री । वेगे ॥ आदित्ये ॥ ज्वरति । ज्वररोगे । वीज्याज्वरिभ्योनिः ॥

जूर्त्तिः । स्त्री । ज्वरे ॥ ज्वरणम् । ज्वर० । क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यूठ् ॥

जूषः । पुं । न । यूषे ॥

जूषणम् । न । धातकीपुष्प्याम् । धाइका फूल इतिभाषा ॥

जृम्भः । त्रि । मुखादिविकाशे । जृम्भायाम् ॥ जृम्भात्यर्थं समीरणात् ॥

पीत्वैकं श्वास मनिलः पुन स्त्यजति वेगवान् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृम्भ इतिकथ्यते ॥ अस्यचिकित्सा । यथा । शुण्ठी पिप्पल्यूषणं दीप्यकञ्च सिन्धूद्भूतं चेति सर्वं पृथग्वा । तद्रूपं वा सूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जृम्भाभङ्गः स्तत्कृतःस्यात्तदैव ॥ जृम्भावेगे समुत्पन्ने शोभनेशयनेनरम् । स्वापयेत् तेन नियमाज्जृम्भावेगःप्रशाम्यति ॥ जृम्भावेगः चयं याति कटुतैलेन मर्द्दनात् । भोजनात् स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभचणादिति ॥

जृम्भणम् । जृभि॰ घञ् ॥

जृम्भणम् । न । जृम्भे ॥ जृभिगात्रविनामे ॥ भावेल्युट् ॥

जृम्भमाणः । त्रि । जृम्भांकुर्वाणे ॥ विवर्द्धमाने ॥

जृम्भा । स्त्री । विकाशे ॥ मुखविदारणे । जृम्भे ॥ जृभि॰ । गुरोश्चेत्यः । टाप् ॥

जृम्भिका । स्त्री । जृम्भे ॥

जृम्भितम् । न । स्त्रीणां करणे ॥ ईहायाम् । विचेष्टिते ॥ प्रवृद्धे ॥ जृम्भे ॥ स्फुटिते । प्राप्तविकाशे ॥ जृम्भः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

जृम्भिणी । स्त्री । एलापर्ण्याम् ॥

जेतुम् । अ । वशीकर्त्तुमित्यर्थे ॥

जेता । त्रि । जित्वरे । जेत्रे ॥ जयनशीलः । तृन् । तृच्वा ॥ विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्षो भवति ॥ पुं । मधुच्छन्दसःपुत्रे ऋषिविशेषे ॥

जेन्ताकः । पुं । चरकोक्ते स्वेदविशेषे ॥

जेमनम् । न । भोजने । जीमना इतिभाषा ॥ जमुअदने । ल्युट् ॥

जेयः । त्रि । जेतव्यमात्रके ॥ जेतुंयोग्यः । अर्हेकृत्यतृचश्चेति योग्यतायामच्चोयत् ॥

जैचः । पुं । पारदे ॥ न । औषधे ॥ त्रि । जेतरि ॥ जैत्रैव । म॰ अण् । जैत्रस्तु जेतायोगच्छत्त्यलं विद्विषतःप्रति ॥

जैत्ररथः । त्रि । जयशीले ॥ इतिहलायुधः ॥

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृचे ॥

जैनः । पुं । जिनमतावलम्बिनि । बौद्धे ॥ जिनस्यायम् । अण् ॥

जैपालः । पुं । जयपालवृचे ॥

जैमिनिः । पुं । पूर्वमीमांसाचार्ये ऋषिविशेषे ॥ अयं सामवेदधरो वेदव्यासशिष्यो वज्रवारकः ॥ यथा । मुनेःकल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठितेच गृहोदरेइति ॥

जैवम् । त्रि । जीवसम्बन्धिनि ॥ जीवस्येदम् । अण् ॥

जैवलिः । पुं । प्रवाहणे ॥ जीवलस्यरा

ज्ञोऽपत्यम् । इञ् ॥

जैवातृकः । पुं । ग्लावि । सोमे ॥ भेषजे ॥ कर्पूरे ॥ त्रि । आयुष्मति । दीर्घायुषि ॥ कृशे ॥ जीवति जीवयति वा । जीव० । जीवेरिच्यनु वृत्तौ आतृकन् वृद्धिश्चेतिसाधुः ॥

जैह्माशिनेयः । पुं । जिह्माशिनोऽपत्ये ॥ शुभ्रादित्वाड्ढक् । दाक्षिणायने तिटिलोपाभावः ॥

जैह्म्यम् । न । कुटिलत्वे ॥

जोङ्गकम् । न । अगुरुणि ॥ जुङ्गति जुङ्ग्यते वा । जुगिवर्जने । क्वुन् । पृषोदरादिः ॥

जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । दोहदे ॥ इति हारावली ॥

जोटिङ्गः । पुं । महादेवे ॥ महाव्रतिनि ॥

जोडः । पुं । जोडने ॥ जोडनम् । जुड बन्धने । घञ् ॥

जोडनम् । न । बन्धने ॥

जोन्तालः । पुं । } देवधान्ये ॥
जोन्ताला । स्त्री । }

जोषणम् । न । सेवने ॥

जोषम् । अ । सुखे ॥ प्रशंसायाम् ॥ तूष्णीमर्थे ॥ लङ्घने ॥ जुषते । जुषत्यसौ । बाहुलकादम् ॥

जोषा । स्त्री । योषिति ॥ जुषते जुष्यते वा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अच् घञ्वा ॥

जोषिका । स्त्री ॥ जालिकायाम् ॥

जोषित् । स्त्री । योषिति ॥ हृसृरुहियुषिभ्य इतिपाठे जुषेरितिः ॥

जोषिता । स्त्री । स्त्रियाम् ॥ जोष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः ॥

जोष्यः । त्रि । प्रियेविषये ॥ जोष्यान् हि जुषतः कालः संप्राप्तोऽनिच्छतोमम ॥

जोहलम् । न । } पञ्चमात्रस्यद्वितीये (ऽ।ऽ) पर्याये ॥
जोहलकम् । न । }

ज्ञः । पुं । ब्रह्मणि । स्वप्रकाशे ॥ चान्द्रमसायने । बुधग्रहे ॥ विचक्षणे । विदुषि ॥ पद्मासने । चतुरानने ॥ भौमे ॥ जानाति । ज्ञाअवबोधने । इगुपधेतिकः । आतोलोपइटिचेत्त्या लोपः ॥

ज्ञपितः । त्रि । ज्ञप्ते ॥ ज्ञप्यतेस्म । ज्ञा मारणादौमित् । ण्यन्तात्क्तः । वादान्तशान्तेतिसाधुः ॥

ज्ञप्तः । त्रि । ज्ञपिते ॥ ज्ञप्यतेस्म । ज्ञा अवबोधने मारणादौचवर्त्तते । मारणादौ ज्ञामित् । ण्यन्तः । क्तः । वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः इतिसाधुः ॥

ज्ञप्तिः । स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥

ज्ञपयति । ज्ञपमित्त्व । अयं ज्ञाने ज्ञापने मारणतोषणनिशामने षु च वर्त्तते । चुरादि: । तत्र ज्ञानार्थकात् ज्ञपेर्णन्तत्वात् प्राप्तं युचं बाधित्वा बाहुलकात् क्तिन् ॥ ज्ञाने ॥ ज्ञप्ते स्तु कारणं राम शिष्यप्रत्ययकेवला ॥

ज्ञात: । त्रि । ज्ञानेन विषयीकृते । प्रतीते । बुद्धे । प्रमिते ॥ ज्ञा० । क्त: ॥

ज्ञातनन्दन: । पुं । वर्द्धमानार्हद्विशेषे ॥

ज्ञातव्य: । त्रि । अवगन्तव्ये । बोध्ये ॥ मन्तव्ये ॥

ज्ञातसिद्धान्त: । पुं । तान्त्रिके । शास्त्रतत्त्वज्ञे । तत्त्वार्थज्ञातरि ॥ ज्ञाता: सिद्धान्ता येन ॥ आगमभाषया सर्वसिद्धान्तोपरि विराजमाने कौले ॥ यथा । सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम् । वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥ दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् । सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हीति ॥

ज्ञाति: । पुं । ताते । पितरि ॥ पितृव्यादिपितृपक्षे । सगोत्रे । सपिण्डसहोदरादौ । स्वजने ॥ सचतुर्विध: । सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्ड: । ततस्त्रिपुरुषपर्यन्तं सकुल्य: । ततश्चतुर्थपुरुषपर्यन्तं समानोदक: । जन्मनामस्मृ-

तिपर्यन्तमपि समानोदक: । तत: परं गोत्रज: ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ जानाति । ज्ञा० । क्तिच् ॥ ज्ञायते वा । क्तिन् ॥

ज्ञाता । त्रि । ज्ञानशीले । विदुरे । ज्ञानिनि ॥ ज्ञानाश्रये । अहङ्कारादिप्रकाशकत्वेन चेतने ॥ जानाति । ज्ञा० । तृन् ॥ वृत्तिद्वारा विषयज्ञानवति ॥

ज्ञातेयम् । न । ज्ञातित्वे ॥ ज्ञातेर्भाव: कर्म वा । कपिज्ञात्योर्ढक् ॥

ज्ञान: । पुं । जीवे ॥ ज्ञश्चासावनश्च । विषयान् जानाति प्राणिति चेत्यर्थ: ॥

ज्ञानम् । न । विशेषेण सामान्येन चावबोधे ॥ पदार्थग्राहिकायां वृत्तौ ॥ यथा । ज्ञानं द्विधा वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा ॥ सङ्कल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चया: । ऊहोऽनध्यवसायश्च तथान्येऽनुभवा अपि ॥ इत्यादिभेदेनानेकविधा भवन्तीत्यर्थ: ॥ सम्यगवबोधे ॥ न्यायमते । अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते । तच्छून्ये तन्मतिर्यास्यादप्रमा सा निरूपिता ॥ तत् प्र

ज्ञानम्

पञ्चो विपर्यासः संशयोपि प्रकीर्त्तितः । आद्योदेहआत्मवुद्धिः शङ्खादौपीततामतिः ॥ भवेन्निश्चयरूपासा संशयोथ प्रदर्श्यते । किंस्विन्नरोवा स्थाणुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः ॥ तदभावा ऽप्रकाराधी स्तत् प्रकारातुनिश्चयः ॥ ससंशयो भवेद्याधीरेकत्रा-भावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य-ज्ञानं संशयकारणम् ॥ दोषो ऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तुगुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधोमतः ॥ गुणःस्याद्भ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथवातत् प्रकारंयज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम् ॥ ज्ञानंयन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा ना ऽप्रमा नापिज्ञानंयन्निर्विकल्पकम् ॥ प्रकारत्वादिशून्यंहिसम्बन्धानवगाहनात् ॥ इतिभाषापरिच्छेदः ॥*॥ योगेतु । एकत्वं वुद्धिमनसो रिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः । आत्मनोव्यापिन स्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ इति मोक्षधर्मः ॥ एकत्वं वुद्धिमाषेणावस्थानम् वुद्धिवृत्तिनिरोध इतियावत् ॥ देवताध्यानादौ ॥ विवेकविज्ञाने । शास्त्राचार्योपदेशजे परमात्मविषये साक्षान्मोक्षफले आत्मनिश्चये ॥ तत्त्वज्ञाने ॥ शास्त्रे ॥

ज्ञानम्

मोक्षफलिकायांधियि ॥ जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रकाशे सच्चिदानन्दरूपाद्वितीये परमार्थसत्त्वे ॥ आत्मामात्मसर्वपदार्थावबोधे ॥ विवेकसामर्थ्ये ॥ अहङ्ग्रहोपासने ॥ शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चये ॥ अमानित्व मदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्य मात्मविनिग्रहः ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्य मनहङ्कारएवच । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥-असक्ति रनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्त्व मिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ मयिचानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्त्व मरति र्जनसंसदि ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त मज्ञानं यदतोन्यथा ॥ सात्त्विकादिभेदात् तत् त्रिविधम् । यथा । सर्वभूतेषु येनैकं भाव मव्यय मीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणम् ॥ पृथक्त्वेनतु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषुभूतेषु तज्ज्ञानं विद्धिराजसम् ॥ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये स-

कामहेतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥ राजसं तामसञ्च संसारकारणम्॥ आत्मनः श्रवणमननाभ्यां परिनिष्पन्ने॥ प्रमाणजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसच्चिद्रूपे॥ परमात्मज्ञानसाधने॥ शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमे॥ आत्मसाक्षात्कारे॥ साङ्गवेदतदर्थविषयेऽवबोधे॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे॥*॥ गुणपुरुषान्यताख्यातौ॥ अध्यवसाये॥*॥ महावाक्यजन्याखण्डाकारायां वृत्तौ॥ स्वस्वरूपस्फुरणे॥ ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः। नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः॥ निर्विकारो निराकारो निरवद्यो हमव्ययः। नाहं०॥ निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः। नाहं०॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तो हमच्युतः। नाहं०॥ निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोहमजरोमरः। नाहं०॥ लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च। देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते॥*॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। यथा दर्पणतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि॥ वेदे॥ ज्ञायतेऽनेन। ज्ञा०। करणे ल्युट्॥ अन्वयव्यति

रेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। यदेकं केवलं ज्ञानं तदेवास्मि परं बृहत्॥ ज्ञानाज्ञानविलासोयं ज्ञानाज्ञानेन शाम्यति। ज्ञानात् ज्ञानं परित्यज्य ज्ञानमेवावशिष्यते॥

ज्ञानगम्यम्। न। ज्ञेये ब्रह्मणि॥ ज्ञानेन अमानित्वादिना साधनकलापेन ज्ञानहेतुतया ज्ञानशब्दितेन गम्यं प्राप्यं ज्ञेयं ब्रह्म न तु तद्विना॥ ज्ञानेन गम्यते। गम्लृ०। पोरदुपधादिति यत्॥ त्रि। परमेश्वरे। परमात्मनि॥ नकर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां गम्यते किन्तु ज्ञानेनैव गम्यते इति सहस्रनामभाष्यम्। विवृतञ्चैतत् तारकब्रह्मानन्दसरस्वतीयतिना॥ यथा। ज्ञानेनैव गम्यो ज्ञानगम्यः। सर्ववाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ज्ञानेनैवेत्यवधारणलाभ इत्यभिप्रेत्याह। नकर्मणेति। अनेन केवलकर्मणां साक्षान्मोक्षसाधनत्वं व्यावर्त्त्यते। नज्ञानकर्मभ्यामित्यनेन समुच्चयो वार्यत इति॥

ज्ञानतपाः। पुं। विदुषि। आत्मविदि॥ ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुर्यस्य सः। नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते॥

ज्ञानदग्धशरीरः। त्रि। सर्वसङ्गनिरु-

संभिद्धो ॥ ज्ञानदग्धशरीरस्य पुन र्दाहो नास्तीत्यग्रशौनकः । सर्वस ङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैवपिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात् प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननञ्चापि सर्वं तेनैव कारयेत् ॥

ज्ञानदर्पणः । पुं । पूर्वजिने । मञ्जुघोषे ॥

ज्ञानदा । स्त्री । शारदायाम् ॥ ज्ञानं ददाति । डुदाञ्० । आतश्चेति कः ॥ त्रि । ज्ञानस्यदातरि ॥

ज्ञानदाता । पुं । ब्रह्मोपदेष्टरि श्रीगुरौ ॥ पितुर्दशगुणा माता गौरवेणेति निश्चितम् । मातुः शतगुणः पूज्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो ॥ ज्ञानस्य-दाता ॥

ज्ञानदीपः । पुं । दीपसदृशेज्ञाने ॥ स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्वितीयलक्षण-आत्मा सएव मद्विषयान्तःकरणपरिणामरूपोदीपउच्यते ॥ ज्ञानं दीपइव ॥

ज्ञानदीपितः । त्रि । ज्ञानेनप्रकाशिते ॥ बाधपूर्वकसमाधौ ॥ ज्ञानं वेदान्तवाक्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः तेन अविद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपितः अत्यन्तोज्ज्वलितः ॥

ज्ञाननिर्धूतकल्मषः । त्रि । अवधूते । श रमहंसे ॥ ज्ञानेन निर्धूतं समुन्मूलितं पुनर्देहसम्बन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म यस्य ॥

ज्ञाननिष्ठः । त्रि । ज्ञानिनि ॥ ज्ञाने निष्ठाऽस्य ॥

ज्ञानप्लवः । पुं । ज्ञानपोते ॥

ज्ञानमयः । पुं । शिवे ॥ त्रि । अखण्ड ब्रह्माकारे प्रकाशस्वरूपे ॥ ज्ञानं तत्त्वतः समस्तपदार्थावबोधस्तदात्मकः ॥

ज्ञानयज्ञः । पुं । न्यायेन वेदार्थनिश्चयपरे ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति । ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थः तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वं पदार्थम् यज्ञेनैव यज्ञशब्दःआत्मनामसु यास्कनपठितः इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया एवकारो भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः त्वंपदार्थाभेदेनैवोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । अपरे पूर्वस्मात् कर्मयोगिनो विलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाःसन्यासिनइत्यर्थः ॥ * ॥ महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वतः ॥ भोगसारत्वविभ्रान्त्या ज्ञाने भोगैकघातिनि । प्रद्वेषोऽशुद्धचित्तस्य

महापापवतोभवेत् ॥

ज्ञानयोगः । पुं । निष्ठाविशेषे । ज्ञानमेव ब्रह्मणा युज्यते इति ज्ञानयोग निष्ठायाम् ॥ ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपाये ॥

ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । स्त्री । जीवन्मुक्तौ ॥ आत्मसाक्षात्कारमनोनाश-वासनाक्षयानुकूलपुरुष प्रयत्नाभ्यां विशिष्टासंसारविलक्षणावस्थितिः ॥

ज्ञानलक्षणा । स्त्री । त्रिविधालौकिक सन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणाइति । अस्यार्थः । तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादि ज्ञानम् ॥

ज्ञानवान् । त्रि । ज्ञानिनि ॥ ब्रह्मविदि ॥ ज्ञानमस्यास्य । मतुप् ॥

ज्ञानवापी । स्त्री । काश्यन्तर्गततीर्थ विशेषे । ज्ञानोदतीर्थे ॥

ज्ञानसाधनम् । न । इन्द्रिये ॥

ज्ञानसिद्धिः । स्त्री । ब्रह्मात्मैक्यबोधे ॥

ज्ञानस्कन्धः । पुं । निर्विकल्पके ॥

ज्ञानस्वरूपः । पुं । जीवे ॥ ज्ञशासावन य । विषयान् जानाति प्राणितिच । तादृशस्वरूपोजीवः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्मा । त्रि । पण्डिते ॥ कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्नि स्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य सः ॥

ज्ञानापोहः । पुं । विस्मरणे ॥

ज्ञानाभ्यासः । पुं । अवणाद्यावृत्तौ ॥ तच्चिन्तनं तत्कथन मन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत् सदा । इदं जगदहञ्चेति वोधाभ्यासं विदुः परम् ॥

ज्ञानावस्थितचेताः । पुं । स्थितप्रज्ञे ॥ निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोध एवाऽवस्थितं चेतो यस्य सः ॥

ज्ञानासिः । पुं । आत्मविषयकनिश्चय-खड्गे ॥

ज्ञानी । त्रि । पदवाक्यन्यायादिमान निपुणे । तत्वदर्शिनि । कृतसाक्षात्कारे ॥ परोक्षज्ञानवति ॥ स्वतोऽपरोक्षं ज्ञान मसम्भावनादिप्रतिवन्धेन फलमजनयन् परोक्षमित्युपचर्यते ॥ भगवत् तत्वसाक्षात्कारो ज्ञानं तेन नित्ययुक्ते ॥ तीर्णमाये । निवृत्तसर्वकामे । निष्कामभक्ते । तत्वज्ञानवति ॥ ज्ञानिनां हृदयाम्भोजे हृल्लेखा परमेश्वरीति देवीगीता ॥ पुं । दैवज्ञे ॥ ज्ञानमस्यास्ति । अतइनिठनाविति इनिः ॥

ज्ञानेन्द्रियम् । न । धीन्द्रियेषु । श्रोत

त्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्येषु ॥ एता न्याकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पन्नानि॥ यथोक्तं देवीभागवते। पञ्चभूतस्थसत्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः। ज्ञानेन्द्रियाणां राजेन्द्र प्रत्येकमिति ॥ ज्ञानसाधनमिन्द्रियम् ज्ञानार्थमिन्द्रियं वा॥ क्रमशो दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः ॥

ज्ञापकम् ॥ त्रि। गमके। बोधके ॥ निदर्शने ॥ ज्ञापयति। ज्ञा० ण्वुल् ॥

ज्ञापनम्। न। बोधने। जनावना इति भाषा ॥

ज्ञापिका। स्त्री। बोधिकायाम् ॥

ज्ञापितः। त्रि। लक्षिते ॥ सूचिते ॥ प्रबोधिते ॥

ज्ञीप्समानः। त्रि। बोधयितुमिष्टेर्थे॥

ज्ञेयम्। त्रि। वेदितव्ये। ज्ञानविषये। ज्ञानकर्मणि ॥ अज्ञातत्वात् ज्ञातुमर्हे ब्रह्मणि॥ जडस्याज्ञातत्वाभावेन ज्ञातुमनर्हत्वात् ॥ * ॥ ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते। अनादिमत् परम्ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वं मावृत्य तिष्ठति ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृच ॥ बहि रन्तश्च भूताना मचरं चरमेवच। सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिकेच तत् ॥ अविभक्तं विभक्तेषु विभक्त मिव चस्थितम्। भूतभर्तृच तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ज्योतिषा मपि तज्ज्योति स्तमसः पर मुच्यते। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ज्ञातुं योग्यम्। ज्ञा०। अचो यत्। ईद्यति। गुणः ॥

ज्या। स्त्री। मातरि ॥ वसुधायाम् ॥ मौर्व्याम्। धनुर्गुणे ॥ जिनाति। ज्या वयोहानौ। अघ्न्यादित्वात् यगन्तो निपातितः ॥ अन्येभ्योपीति ङीवा। टाप् ॥

ज्याघातवारणम्। न। गोधायाम्। तले ॥ जायाः शिञ्जिन्या गुणस्य आघात स्तस्य वारणम् ॥

ज्यानिः। स्त्री। जीर्णे ॥ हानौ ॥ तटिन्याम् ॥ ज्यानम्। ज्या०। ग्लाज्याहाभ्योनिः॥ यद्वा। जिनाति। ज्या०। वीज्याज्व रिभ्योनिः ॥

ज्यायान्। त्रि। अतिवृद्धे। वर्षीयसि ॥ अतिप्रशस्ते ॥ अयमनयो रतिश-

येन वृद्धः प्रशस्यो वा । ज्यच वृद्धस्य च । द्विवचनेतीयसुनि वृद्धप्रशस्ययो ज्यादेशः। ज्यादादीयस इत्यात्वम्॥

ज्यायसी । स्त्री । अतिप्रशस्तायाम् ॥ वृद्धायाम् ॥ ज्येष्ठायाम् ॥ ङीप् ॥

ज्येष्ठः । पुं । शुक्रे । ग्रीष्मर्त्तोः प्रथमे-मासि ॥ ज्यैष्ठी पूर्णमास्य ऽस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ त्रि । अतिवृद्धे ॥ श्रेष्ठे ॥ अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्योवा। अतिशायने तमबिष्ठनावितीष्ठनि वृद्धस्य च ज्यचेत्यनेनच वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशः ॥ अग्रजे ॥

ज्येष्ठतातः । पुं । पितुरग्रजे ॥ तातस्य ज्येष्ठः । राज० ज्येष्ठस्यपूर्वनिपातः॥

ज्येष्ठवर्णः । पुं । ब्राह्मणे ॥ वर्णानां ज्येष्ठः । राज० ॥ कर्मधारयो वा ॥ त्रि । श्रेष्ठवर्णे ॥

ज्येष्ठवला । स्त्री । सहदेव्याम् ॥

ज्येष्ठश्वश्रूः । स्त्री । कुल्याम् । पत्न्या ज्येष्ठभगिन्याम् । बडीसाली इति जेठसास इतिचभाषा ॥

ज्येष्ठसामगः । पुं । ज्येष्ठसाम्नांगातरि ॥ तानिच आरण्यके गीयन्ते ॥

ज्येष्ठसाम । न । सामप्रभेदे । आरण्यके गीयमाने सामनि ॥ तदध्ययनाङ्गव्रते ॥

ज्येष्ठस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥ अत्र महादेवस्तिष्ठति ॥

ज्येष्ठा । स्त्री । अश्विन्यादिष्वष्टादशे नक्षत्रे ॥ सत्कीर्त्तिपुत्रै र्विविधैः समेतो वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः । श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो ज्येष्ठाभवेद्यस्यचजन्मकाले ॥ गृहगोधायाम् ॥ मध्यमाङ्गुलौ ॥ गङ्गायाम् ॥ अलक्ष्म्याम् ॥ नायिकाभेदे । परिणीतत्वेसति भर्त्तुरधिकस्नेहायाम् ॥ प्रथमजायाम् ॥ज्येष्ठस्त्रियाम् ॥ ज्येष्ठस्यस्त्री । पुंयोगलक्षणङीषंबाधित्वाअजादित्वाट्टाप् ॥

ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठे ॥ ज्येष्ठामूलीय मिच्छन्ति मास माषाढपूर्वजम् ॥

ज्येष्ठाम्बु । न । तण्डुलाम्बुनि । मण्डे ॥

ज्येष्ठाश्रमः । पुं । गृहिणि ॥ यस्मात्त्रयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेनचाऽन्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ज्येष्ठ आश्रमोयस्य । कर्मधारयोवा ॥

ज्येष्ठाश्रमी । पुं । गृहस्थे । गृहस्थो ब्रह्मचारीच वानप्रस्थोथभिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वेगार्हस्थ्यमूलकाः ॥ ज्येष्ठश्चासावाश्रमीच ॥

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायाम् । छिपकली इतिभाषा ॥

ज्येष्ठः । पुं । ज्येष्ठेमासे । शुक्रे ॥ विद्देश इत्तिः पुरुषः सुतीव्रः चमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः । विचित्रबुद्धि र्विदुषां वरिष्ठो ज्येष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥ ज्येष्ठीपूर्णमास्यस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् ॥

ज्येष्ठिनेयः । पुं । ज्येष्ठाया अपत्ये ॥ कल्याण्यादित्वात् ढक् इनङ्ादेशश्च ॥

ज्येष्ठी । स्त्री । ज्येष्ठपूर्णिमायाम् ॥ ज्येष्ठयायुक्ता पौर्णमासी । नचत्रेणयुक्तः कालइत्यण् । ततोङीप् ॥ गृहगोधायाम् ॥

ज्यैष्ठ्यम् । न । ज्येष्ठत्वे ॥ यथा । विप्राणांज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं चत्रियाणान्तुवीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेवजन्मतइतिमनुः ॥

ज्योक् । अ । कालभूयस्त्वे ॥ प्रश्ने ॥ शीघ्रार्थे ॥ सम्प्रत्यर्थे ॥

ज्योतिरिङ्गः । पुं । खद्योते ॥

ज्योतिरिङ्गणः । पुं । तमोमणौ । खद्योते ॥ ज्योतिर्नचत्रं तद्वदिङ्गति । इगि गतौ । चलनशब्दार्थादितियुच् ॥

ज्योतिर्मोचद्रदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

ज्योतिर्विद् । पुं । कालपरमार्थवादिनि ॥

ज्योतिर्बीजम् । न । खद्योते ॥

ज्योतिश्चक्रम् । न । चन्द्रसूर्यादिग्रहनचत्रमण्डले । राशिचक्रे ॥ सप्तविंशतिभे ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदङ्कांशो भवेद्राशि र्नवर्चचरणाङ्कितः ॥

ज्योतिश्शास्त्रम् । न । ग्रहनचत्रादीनां तत्त्वनिर्णायके शास्त्रे ॥ सिद्धान्त संहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिश्शास्त्र मकल्मषम् ॥ विनैतदखिलंश्रौतस्मार्तं कर्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणानिर्मितं पुरा ॥ अतएवद्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥

ज्योतिषम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ ग्रहचारादिगणनशास्त्रे । पञ्चस्कन्धमिदंशास्त्रं होरागणितसंहिताः । केरलिः शकुनंचेति ज्योतिश्शास्त्रमुदीरितम् ॥ वेदाहि यज्ञार्थ मभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहितास्वयज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं योज्योतिषं वेद सवेदयज्ञान् ॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धिसंस्थितम् ॥ स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च योविप्रो ऽज्ञानतोपिवा । शूद्राणामुपदेशन्तुदद्यात् सनरकं व्रजेत् ॥ ज्योतिर्नचत्राद्यधिकृत्यकृतोग्रन्थः । कृतेग्र

न्ये इत्यस्य । संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः ॥

ज्योतिषी । स्त्री । तारायाम् ॥

ज्योतिष्कः । पुं । चित्रकवृक्षे ॥ मेथिकावीजे ॥ गणिकारिकावृक्षे ॥ पुंभूम्नि । ज्योतिष्काः । चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकासु ॥ न । मेरोःशृङ्गान्तरे ॥ तदीशभागे तस्याद्रेः शृङ्गमादित्यसन्निभम् । यत्तज्ज्योतिष्कमित्याहुःसदापशुपतेःप्रियम् ॥ तस्याःब्रह्मपुर्याः ईशानभागे ॥

ज्योतिष्टोमः । पुं । षोडशर्त्विक्साध्ये यज्ञविशेषे ॥ अन्वहादशशतगोदक्षिणाभवति ॥ ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोयं ज्योतिष्टोमः । ज्योतिरायुषःस्तोम इतिषत्वम् । सलोपः ॥

ज्योतिष्मान् । पुं । सूर्ये ॥ प्लक्षद्वीपस्थेऽद्रिविशेषे ॥ त्रि । दीप्तियुक्ते ॥ ज्योतिरस्यास्ति । मतुप् ॥

ज्योतिष्मती । स्त्री । पारावताङ्घ्याम् । कटभ्याम् । मालकांगणी इतिभाषा ॥ ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निवुद्धिस्मृतिप्रदा ॥ रात्रौ ॥ उगित्वात् ङीप् ॥

ज्योतिः । पुं । अग्नौ ॥ दिवाकरे ॥ मेथिकायाम् ॥ न । दृष्टौ । नेत्रकनीनिकामध्ये ॥ नक्षत्रे ॥ प्रकाशे ॥ सर्वावभा

सके ब्रह्मणि चैतन्ये । आदित्यादीनां वुद्ध्यादीनाञ्च वाह्यानामान्तराणामपि जडज्योतिषां चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वोपपत्तेः ॥ विज्ञाने ॥ द्योतते द्योतनं वाऽनेनवा । द्युत० । द्युतेरिसिन्नादेश्चजः ॥

ज्योतीरथः । पुं । ध्रुवे । औत्तानपादौ ॥

ज्योत्स्ना । स्त्री । चन्द्रातपे ॥ ज्योतिस्संयुक्तनिशि ॥ कौमुद्याम् ॥ श्वेतघोषायाम् ॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना ज्योतिषउपधालोपोनप्रत्ययश्च निपात्यते ॥

ज्योत्स्नाप्रियः । पुं । चकोरे ॥

ज्योत्स्नावृक्षः । पुं । दीपाधारविशेषे ॥

ज्योत्स्नी । स्त्री । पटोलिकायाम् । चचेंडा इति प्रसिद्धे दीर्घफले ॥ चन्द्रिकायुक्तायां रात्रौ । चांदनीरात इति भाषा ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ ज्योत्स्नाऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानमित्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । ङीप् ॥

ज्यौतिषिकः । पुं । दैवज्ञे । कालपरमार्थवादिनि ॥ ज्योतिषमधीते वेदवा । क्रतूक्थादीति ठक् ॥

ज्यौत्स्नः । पुं । शुक्लपक्षे ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्ति । ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ॥ त्रि । दीप्ते । ज्योत्स्नायुक्ते ॥

ज्यौत्स्निका । स्त्री । चन्द्रिकायुक्तायां रात्रौ ॥ पटोल्याम् ॥

ज्यौत्स्नी । स्त्री । ज्योत्स्नया युक्तायां रात्रौ ॥ ज्योत्स्न्याम् ॥ अणन्तत्वान्ङीप् ॥

ज्वरः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे रोगे । जूर्त्तौ । रोगपृष्ठ । महागदे ॥ तस्योत्पत्तिः संख्याचोक्ता भिषग्भिः । दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः । ज्वरोष्टधा पृथग्द्वन्द्व संघातागन्तुजःस्मृतइति ॥ तथाहि । वातिकःपैत्तिकश्चैव कफजो वातपित्तजः । वातश्लेष्मप्रभूतश्च पित्तश्लेष्मोद्भवस्तथा ॥ संघातागन्तुजा वेवं ज्वरोष्टविधउच्यत इति ॥ अपिच । जनकःसर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः । शिवभक्तश्च योगीच सएव विकृताकृतिः ॥ भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराःषड्भुजोनवलोचनः । भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥ मन्दाग्निस्तस्यजनको मान्द्यमेर्जनकास्त्रयः । पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुखदायकाः ॥ इत्यादि वैद्यशास्त्रतो विशेषोऽवगन्तव्यः ॥ ज्वरणम् । ज्वररोगे । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ॥ ज्वरति । अज् वा ॥ सन्तापहेतुत्वाच्छोके ॥ ज्वरमुक्तस्य लक्षणं यथा । स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्यच । क्षवथुश्चान्नलिप्साच ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥

ज्वरघ्नः । पुं । गुडूच्याम् ॥ वास्तूके ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरघ्नी । स्त्री । }
ज्वरहन्त्री । स्त्री । } मञ्जिष्ठायाम् ॥

ज्वराग्निः । पुं । आधिमन्थवे । ज्वररूपाग्नौ ॥

ज्वराङ्गी । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् ॥

ज्वरान्तकः । पुं । नेपालनिम्बे ॥ आरग्वधे ॥ औषधविशेषे ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरापहा । स्त्री । बिल्वपुष्प्याम् । बिल्वपत्र्याम् ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरारिः । पुं । ज्वरघ्नौषधविशेषे ॥

ज्वरितः । त्रि । ज्वरिणि ॥ ज्वरः सञ्जातोस्य । तारकादित्वादितच् ॥

ज्वरी । त्रि । ज्वरयुक्त ॥ गुर्वभिष्यन्द्यकाले वा ज्वरीनाद्यात् कथञ्चन ॥

ज्वलः । पुं । ज्वाले । दीप्तौ ॥ त्रि । दीप्तिविशिष्ट ॥ ज्वलति । ज्वलदीप्तौ । अच् ॥

ज्वलका । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत् । त्रि । दीप्तिमति ॥

ज्वलनः । पुं । अग्नौ ॥ चित्रकवृक्षे ॥ न । दहने ॥ ज्वलति । ज्वल० । जुच

ङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषप-तपदः इति ताच्छील्यादिषु युच् ॥
ज्वलनाश्मा । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥
ज्वलितः । त्रि । दग्धे ॥ उज्ज्वले ॥ भास्करे ॥ उज्ज्वलिते ॥ ज्वल० । क्तः ॥
ज्वलिनी । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥
ज्वालः । पुं । अग्निशिखायाम् ॥ त्रि । दीप्तिविशिष्टे ॥ ज्वलति । ज्वल० । ज्वलितकसन्तेभ्योणः ॥
ज्वाला । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ टाप् ॥
ज्वालागर्दभकः । पुं । जालगर्दभरोगे ॥
ज्वालाजिह्वः । पुं । अग्नौ ॥
ज्वालामरिचम् । न । रक्तमरिचे । पिपली लालमरिच इत्यादि भाषा ॥
ज्वालामुखी । स्त्री । जालन्धरपीठान्तर्गतपीठस्थानविशेषे ॥ तत्रभगवत्या जिह्वापतिता । तत्राम्बिकादेवी । उन्मत्तनामको भैरवश्च ॥ तथाहि । ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनं जालन्धरे ममेति तन्त्रचूडामणिः ॥ देव्यन्तरे ॥ ज्वालामुखं यस्याः ॥
ज्वालिका । स्त्री । ज्वलायाम् । झाल इतिभाषा ॥

झः

झः । पुं । झञ्झीशे ॥ सुरगुरौ ॥ दैत्यराजे ॥ ध्वनौ ॥ झञ्झावाते ।
झंखड इतिख्याते । प्रचण्डानिले ॥ वृष्टौ ॥ त्रि । नष्टवस्तुनि ॥
झगझगायमानः । त्रि । चाकचिक्ययुक्ते ॥
झगिति । अ । शैघ्र्ये ॥
झङ्कारः । पुं । भ्रमरादिसमूहशब्दे ॥
झङ्कृतिः । पुं । कांस्यतालादिध्वनौ ॥
झञ्झा । स्त्री । वाते ॥ तारवायौ ॥ नष्टे ॥ ध्वनिविशेषे ॥ अम्बुकणवर्षेण ॥
झञ्झानिलः । पुं । प्रावृषिकवायौ ॥
झञ्झावातः । पुं । झञ्झानिले ॥
झटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वितुन्नकौषधौ ॥ झट्यते । झटसङ्घाते । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः ॥
झटिः । पुं । क्षुद्रवृक्षे ॥ झट० । इन् ॥
झटिति । अ । शीघ्रार्थे । तत्क्षणार्थे ॥ झट० । सम्पदादित्वात् क्विप् । झटमेति । इण० । क्तिच् ॥
झणत्कारः । पुं । } कङ्कणादिध्वने रनुकरणशब्दे ॥
झनत्कारः । पुं । }
झम्पः । पुं । सम्पातपतने । लम्फे ॥ स्वेच्छाधीनपतने ॥
झम्पाकः । पुं । वानरे ॥
झम्पाशी । पुं । मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥
झम्पी । पुं । वानरे ॥

जरः । पुं । निर्झरे । उत्सात्रिर्गते गिरिवारि प्रवाहे ॥ जरणम् । जॄष्वयोहानौ । कर्त्तरिप् ॥

जरा । स्त्री । जरे । निर्झरे ॥ भिदादङ् ॥

जरिः । स्त्री । जरे ॥ जरणम् । जॄष् । अच्इः ॥

जरी । स्त्री । गिरिवारिप्रवाहे ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

जर्झरः । पुं । कलियुगे ॥ वाद्यभाण्डविशेषे । वडीझांझ इतिभाषा ॥ गौडास्तु चर्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थाने इति वरड इतिख्यातेच । डिण्डिमोडिण्डिमी प्रोक्तो जर्झरः पटहः स्मृतः । इति तत्पर्यायाः । जल्लकी जल्ली जखरी जर्झरी इतिशब्दरत्नावलीत्याहुः ॥

नेपालभाषया झ्यालीति प्रसिद्धे कांस्यवाद्ये ॥ नदविशेषे ॥ जञ्झर इति प्रसिद्धे जलपात्र विशेषे ॥ जरणा जर्ना इतिच ख्याते पाकसाधने लोहद्रव्ये ॥ जर्ज इति शब्दं राति । आतोनुपेतिकः ॥ यद्वा । जर्झति । जर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । बाहुलकादरः ॥

जर्झरकः । पुं । कलियुगे ॥ अल्पार्थबोधकेषु, जर्झरशब्दार्थेषु । कः ॥

जर्झरा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥

जर्झरिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे ॥ यथा । धूमसीरचिता रोटी प्रोक्ता जर्झरिकाबुधैः । जर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरीस्मृतेति ॥

जर्झरी । स्त्री । जर्झरवाद्ये ॥ जञ्जरी इति ख्याते स्वल्पेशरिपाचे ॥ धूमसी रोटिकायाम् ॥

जर्झरीकः । पुं । न । शरीरे ॥ जर्झति । जर्झपरिभाषणभर्त्सनयोः । चर्करीकादित्वात् साधुः ॥

जलजला । स्त्री । हस्तिकर्णास्फालने ॥

जखरी । स्त्री । हुडुक्के । जर्झरवाद्ये ॥ वालकुन्तले । केशपक्षे ॥

जला । स्त्री । आतपशोभे ॥ कन्यायाम् ॥

जल्लः । पुं । व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्ने वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ करणे । मल्ले ॥ भाँड इति प्रख्याते प्रहासके ॥

जल्लकम् । न । कांस्यनिष्पन्ने करताले ॥ यथा । शिवागारे जल्लकञ्च सूर्यागारेच शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥

जल्लकण्ठः । पुं । कपोते ॥

जल्लरी । स्त्री । हुडुक्कवाद्ये ॥ वक्रकेशेषु ॥ जर्झते । जर्झ० । वाहुलकादरन् । पृषोदरादिः । गौरादित्वान्

ङाप् ॥ युद्धे ॥ क्लन्दे ॥

झल्लिका । स्त्री । उद्वर्त्तनमले । झिल्ली इति भाषा ॥ द्योते ॥ दीप्तौ । आतपच्छवौ ॥

झल्ली । स्त्री । झर्झरवाद्ये ॥

झल्लोष: । पुं । तर्कुलासके । चरखा इति भाषा ॥

झष: । पुं । मत्स्ये । मीने ॥ मीनराशौ ॥ तापे ॥ अटव्याम् ॥ न । खिले ॥ झषति । झषहिंसार्थ: । पचाद्यच् ॥ यद्वा । झष्यते । खनोघचेतिघ: ॥

झषकेतन: । पुं । } कामदेवे । मदने ॥ झषोमकर: केतनङ्केतुर्वा यस्य ॥
झषकेतु: । पुं । }

झषा । स्त्री । नागबलायाम् ॥ टाप् ॥

झषाङ्क: । पुं । अनिरुद्धे । कन्दर्पे ॥

झषाशन: । पुं । शिशुमारे ॥ त्रि । मत्स्यादे ॥

झषोदरी । स्त्री । व्यासमातरि ॥

झाङ्कृतम् । न । चरणालङ्कारविशेषे ॥

झाट: । पुं । निकुञ्जे ॥ कान्तारे ॥ व्रणादीनांमार्जने ॥ न । सङ्घाते ॥ झटनम् । झट० । घञ् ॥

झाटल: । पुं । घण्टापाटलौ । लोध्रविशेषे ॥ झाटं सङ्घातं लाति । ला० । आतोनुपेतिक: ॥

झाटलि: । पुं । स्त्री । झाटलिवृक्षे ॥

झाटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ यूथीवृक्षे ॥ झट्यते । झटसङ्घाते । घञ् ॥

झाटामला । स्त्री । }
झाटिका । स्त्री । } भूम्यामलक्याम् ॥
झाटी । स्त्री । }

झामकम् । न । दग्धेष्टकाविशेषे । झामाइति झांवां इतिच भाषा ॥

झामर: । पुं । तर्कुशाणे । तकुवेकीसाण इतिभाषा ॥

झार्झर: । त्रि । झर्झरिके । झर्झरवाद्यकर्त्तरि ॥ झर्झरवादनं शिल्पमस्य । मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यामित्यण् ॥

झार्झरिक: । त्रि । झार्झरे ॥ झर्झरवादनं शिल्पमस्य । पचोठक् ॥

झालि: । स्त्री । पानकविशेषे ॥ यथा । आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥ झालिर्रुचिकृत्काया: कण्ठघ्नं कण्ठशोधिनी । मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥

झावु: । पुं । झाउ इतिख्याते पिचुलवृक्षे ॥ झामितिशब्दं वेति गच्छति । वी गत्यादिषु । मित० डु: ॥

झावुक: । पुं । पिचुले । झाउ इतिभाषा ॥ संज्ञायांकन् ॥

जिङ्गाकम् । न । फलविशेषे ॥

जिङ्गिनी । स्त्री । उल्कायाम् ॥ जिङ्गिनीवृक्षे ॥

जिङ्गी । स्त्री । जिङ्गिनीवृक्षे ॥

जिज्जिमः । पुं । दावाग्नौ ॥

जिञ्जिरिष्टा । स्त्री । जिञ्झिरी इतिगौडप्रसिद्धे चुपविशेषे । पीतपुष्पायाम् । रोमाश्रयफलायाम् ॥

जिञ्जी । स्त्री । जिल्ल्याम् ॥ यथा । जिञ्जा वाऽव्यक्तमधुरा कूजन्ती मधुराकृतिरित्यागमः ॥

जिण्टिका । स्त्री । भिण्ट्याम् ॥ कन् ॥

जिण्टी । स्त्री । सैरीयके ॥ भिमिति रटति । रट० । अच् । पृषोदरादिः । गौरादित्वान्ङीष् ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्चेति राजनिर्घण्टः ॥ कुन्दरवृक्षे ॥

जिरिका । स्त्री । } जिल्ल्याम् । झींगुर इ० झींगर इतिचभाषा ॥
जिरी । स्त्री ।
जिरीका । स्त्री ।

जिल्लिः । स्त्री । वाद्यविशेषे ॥ यथा । घण्टा शङ्खस्तथा भेरीमृदङ्गो भिल्लिरेवच । पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु चेति गूढार्थदीपिका ॥

जिल्लिका । स्त्री । जिल्लीकायाम् । चीर्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ आतपस्य रुचौ ॥ विलेपनस्य मले ॥ स्वार्थे कन् ॥

जिल्ली । स्त्री । कीटविशेषे । झींगर इति भाषाप्रसिद्धे । झिरिकायाम् । चीर्याम् ॥ आतपरुचि ॥ वर्त्त्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ स्थालीलग्नदग्धान्ने ॥ चिल्लति । चिल्लशैथिल्ये । अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य जः । गौरादित्वात् ङीष् ॥

जिल्लीकण्ठः । पुं । गृहकपोते ॥

जिल्लीका । स्त्री । जिल्लिकार्थेषु ॥

झीरुका । स्त्री । जिल्ल्याम् । झींगुर इति भाषा । झीतिरौति । रु शब्दे । बाहुलकात् कक् ॥

झुण्टः । पुं । अप्रकाण्डद्रुमे । स्तम्बे । गुल्मे । झुण्ड इति भाषा ॥

झुमरिः । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ यथा । प्रायः शृङ्गार बहुला माध्वीकमधुरा मृदुः । एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्भिता ॥ अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् । इदंहि ग्रामगं सूत्रं प्रसिद्धं न्यपरञ्जनम् ॥ इति सङ्गीतदामोदरः ॥

झूणिः । स्त्री । क्रमुकभेदे ॥ दुष्टदैवश्रुतौ ॥

जोडः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

ञः

ञः । पुं । ञकारे ॥ बलीवर्द्दे ॥ शुक्रे ॥ वाममतौ ॥ गायने ॥ घर्घरध्वनौ ॥ *॥*॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवालप्रधानोपनामतुलारामिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ चवर्ग्गः समाप्तिङ्गतः ॥ १ ॥

अत सत्

टः

टः । पुं । टकारे ॥ वामने ॥ पादे ॥ निस्वने ॥ न । करङ्के ॥ टङ्कारे ॥ टगणे ॥

टक्कदेशीयः । पुं । धास्तूकशाके ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टक्कनामानः । पुंभूम्नि । देशविशेषे । वाहीकेषु ॥ वाहीकाष्टक्कनामान- इति हेमचन्द्रः ॥

टगणः । पुं । त्रयोदशभेदभिन्नेषाण्मात्रिके । यथा । (ऽऽऽ शिवः १) (॥ऽऽ शशिः २) (।ऽ।ऽ दिनपतिः ३) (ऽ॥ऽ सुरपतिः ४) (॥॥ऽ शेषः ५) (।ऽऽ। अहिः ६) (ऽ।ऽ। सरोजम् ७) (॥ऽ। धाता ८) (ऽऽ॥ कलिः ९) (॥ऽ॥ चन्द्रः १०) (।ऽ॥। ध्रुवः ११) (ऽ॥॥ धर्मः १२) (॥॥॥ शालिकरः १३) इति षण्मात्रे त्रयोदशभेदाः ॥

टगरः । पुं । टङ्कणक्षारे ॥ हेलाविभ्रमगोचरे ॥ त्रि । केकराक्षे ॥

टङ्कः । पुं । कोपे ॥ असिकोशे ॥ खड्गे ॥ ग्रावदारणे । टाँकी इति भाषा ॥ चतुर्माषकस्वरूपेमाने । चतुर्विंशतिरत्तिकारूपे वा ॥ दर्पे ॥ परशौ ॥ राजाम्रे ॥ पुं । न । नीलकपित्थे ॥ खनित्रे ॥ टङ्कने ॥ टङ्कयति । टकि बन्धे । चुरादिः । अच् ॥ टम् इति शब्दङ् कायति वा । कैं० । आतोऽनुपेतिकः सुपीति वा ॥

टङ्ककः । पुं । रजतमुद्रायाम् । रूप्या इति भाषा इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

टङ्ककपतिः । पुं । रूप्याध्यक्षे ॥

टङ्ककशाला । स्त्री । रजतमुद्रागृहे । टकशाल इतिभाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

टङ्कटीक: । पुं । शिवे ॥ इतित्रिकाण्डशेष: ॥

टङ्कण: । पुं । न । रसशोधने । मालतीतीरजे । लोहद्राविणि । सुहागाइति प्रसिद्धे क्षारे ॥ टङ्कणं वह्निकृ द्रूक्षं कफहृ द्वातपित्तकृत् ॥ टङ्कयते ल्युट् । पृषोदरादि: ॥

टङ्कनम् । न । टङ्कणे ॥

टङ्का । स्त्री । जङ्घायाम् । टाँग इति भाषा इतिमेदिनी ॥

टङ्कानक: । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे ॥

टङ्कार: । पुं । विस्मये ॥ प्रसिद्धौ ॥ शिञ्जिनीध्वनौ ॥ टमितिशब्दं करोति । कृ० । अण् ॥

टङ्कारी । स्त्री । ठेकारी इति गौड प्रसिद्धे क्षुपविशेषे ॥ टङ्कारी वातजित् तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघु: । शोथोदरव्यथाहन्त्री छिता पीठ विसर्पिणाम् ॥

टङ्क: । पुं । न । खनित्रे ॥ खड्ग विशेषे । असौ ॥ जङ्घायाम् । टांगइतिभाषा ॥

टङ्गण: । पुं । न । } टङ्कणे ॥ इति
टङ्गन: । पुं । न । } राजवल्लभ: ॥

टङ्गिनी । स्त्री । पाठायाम् । अम्बष्ठायाम् । आकनादी इति गौ डभाषा ॥

टट्टनी । स्त्री । ज्येष्ठ्याम् । छिपकली इतिविस्तुया इतिचभाषा ॥

टट्टरी । स्त्री । अनृताख्याने । मृषावादे । टरटर इति भाषा ॥ लम्पावाद्ये ॥ पटहवाद्ये ॥

टट्टुर: । पुं । भेरीरावे ॥

टलनम् । न । विक्लवे ॥

टवर्ग: । पुं । टादिपञ्चवर्णेषु ॥

टवर्गीय: । पुं । टवर्गभवेवर्णे । वर्गान्ताच्चेतिच्छ: ॥

टा । स्त्री । पृथिव्याम् ॥

टाङ्कम् । न । मद्यप्रभेदे ॥

टाङ्कर: । पुं । नागवीटे ॥

टार: । पुं । रङ्गे ॥ तुरङ्गे ॥ खङ्गे ॥

टिटिभ: । पुं । } टिट्टिभे ॥
टिटिभक: । पुं । }

टिट्टिभ: । पुं । टटीहरी इति भाषा प्रसिद्धे कोयष्टिखगे । टीठि इति गौड भाषा ॥ टिट्टि शब्दं भाषते । टिट्टि शब्देन भाति वा । अन्येष्वपीतिड: ॥ दानवविशेषे ॥

टिट्टिभक: । पुं । कोयष्टिके । टिट्टिभे ॥ स्वार्थे कन् ॥

टिप्टिपिका । स्त्री । अम्बुशिरीषिकायाम् ॥

टिण्डिश: । पुं । डिंडसी इतिटिण्डाइति चभाषाप्रसिद्धे फलशाकविशेषे । मुनिनिर्मिते । रोमशफले । डिण्डिशे ॥

टिप्पनी । स्त्री । टीकायाम् ॥

टीका । स्त्री । विषमपदव्याख्यायाम् ॥ वृत्तौ ॥ व्याख्यामात्रे ॥ टीक्यते गम्यतेऽर्थोऽनया । टीकृगतौ । गुरोश्च हलइत्यः । टाप् ॥

टुण्टुकः । पुं । श्योनाकवृक्षे ॥ कृष्णखदिरवृक्षे ॥ टुण्टुनि इति गौडप्रसिद्धे पक्षिविशेषे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ त्रि । अल्पे ॥ टुण्टु इति कायति । कै० । आत इतिकः ॥

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

टेरः । त्रि । वक्रचक्षुषि । टेरके ॥

टेरकः । त्रि । वलिरे । केकरे । वक्रचक्षुषि । भैंगा इति भैंडाइतिचभाषा ॥

ठः

ठः । पुं । ठकारे ॥ मण्डले ॥ चन्द्रविम्बे ॥ शून्ये ॥ लोकगोचरे ॥ महेश्वरे ॥ दृहद्ध्वनौ ॥ ठगणे ॥ पुं । न । अनुकरणशब्दे ॥

ठक्कुरः । पुं । विष्णुप्रतिमायाम् । ठाकुर इतिभाषा ॥ द्विजोपाधिविशेषे ॥ यथा । नृसिंहठक्कुरः ॥ रुद्रपालठक्कुर इति ॥

ठगणः । पुं । अष्टभेदभिन्ने पञ्चमात्रिके ॥ यथा (।ऽऽ इन्द्रासनम् १) (ऽ।ऽ शूरः २) (॥।ऽ चापः ३) (ऽऽ। हीरः ४) (॥ऽ। शेखरम् ५) (ऽ॥। कुसुमम् ६) [ऽ॥। अहिगणः ७] ॥॥। पापगणः ८] इति ॥

ठठम् । अ । }
ठठठम् । अ । } अनुकरणशब्दे । ठन् ठन् इति ठनन् ठनन् इति चभाषा ॥ यथा । रामाभिषेके मदविह्वलायाः कक्षाच्च्युतो हेमघटस्तरुण्याः । सोपानमारुह्य चकारशब्दं ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥ इतिमहानाटकम् ॥

डः

डः । पुं । डकारे ॥ वाडवाग्नौ ॥ शिवे ॥ शब्दे ॥ त्रासे ॥ डगणे ॥

डगणः । पुं । पञ्चभेदभिन्ने चतुर्मात्रिके ॥ यथा [ऽऽ गजः १] [॥ऽ रथः २] [।ऽ। तुरङ्गमः ३] [ऽ॥ पदातिः ४] (॥॥ पत्तिः ५] इति ॥

डङ्गरः । पुं । डिङ्गरे ॥

डङ्गरी । स्त्री । गजदन्तफलायाम् । दीर्घेर्वार्वाम् । ककडीइति तरां इतिच भाषा ॥

डङ्गारी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डण्डः । पुं । डंडारीतिख्याते मत्स्ये ॥ डण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तं रक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्लो बलवर्द्धनः ॥

डमः । पुं । चाण्डाल्यां लेटाज्जाते डोम इति प्रसिद्धे ऽन्त्यजे ॥

डमरः । पुं । अशस्त्रकलहे ॥ विप्लवे । धाकडलुटनादौ । डाका इतिधाडा इतिचभाषा ॥ परचक्रादिभये ॥ न । भीत्यापलायने । शृगालिकायाम् ॥ डम इतिशब्दस्य रानम् । रा० । बाहुलकात् घञर्थेकः ॥

डमरुः । पुं । वाद्यप्रभेदे । कापालिकयोगिवाद्य ॥ चमत्कारे ॥ डमिति शब्द मियर्त्ति । मृगय्वादित्वादर्त्तेः कुः । गणपाठादेवगुणः ॥

डयनम् । न । पुरुषस्कन्धवाह्ये यानविशेषे । कर्णीरथे । चौडोल इतिख्याते ॥ डीयते ऽनेन । डीङ् विहायसागतौ । ल्युट् ॥ नभोगतौ ॥

डल्लकम् । न । वंशादिरचितेपात्रविशेषे । डगरा डाला छबडा छावी इतिभाषा ॥ त्रिंशतञ्च षष्ट्यधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहर मितिब्रह्मवैवर्त्तप्रकृतिखण्डम् ॥

डवित्थः । पुं । काष्ठमये मृगे ॥ डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृग इति सुपद्मव्याकरणोक्तेः ॥

डहुः । पुं । लकुचे । लिकुचे । बडहल इतिप्रसिद्धेवृक्षे ॥ दहति तोदति वा । दहभस्मीकरणे । तुहिर् अर्दने वा । मृगय्वादिषु निपातितः ॥

डा । स्त्री । डाकिन्याम् ॥

डाकिनी । स्त्री । कालीगणविशेषे ॥ डाकानांसमूहे ॥ खलादित्वादिनिः ॥

डाङ्गरी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डामरः । पुं । चमत्कारे ॥ शिवोक्तषड्विधे शास्त्रविशेषे ॥ तेषांनामानि श्लोकसङ्ख्याश्चोक्तावाराहीतन्त्रे । यथा । डामरः षड्विधोज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्रत्रयस्त्रिंशत् तथापञ्चशतानिच । त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानिवेदसङ्ख्यया ॥ १ ॥ एकादशसहस्राणि सङ्ख्याताः-शिवडामरे । श्लोकाः सप्तैवनिश्चित्य ईश्वरेणैवभाषिताः ॥ २ ॥ तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गायाडामरे कथितानिच ॥ ३ ॥ नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानिच । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैवपरिकीर्त्तिताः ॥ ४ ॥ स्वरसङ्ख्यासहस्राणि श्लोका

नां ब्रह्मडामरे । पञ्चोत्तरशतान्यच सङ्ख्यातानिशिवेनतु ॥ ५ ॥ षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्वडामरोत्तमे । श्लोकाश्चषष्टिसङ्ख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिनेति ॥ तथाहि । योगडामरः २३५३३ । शिवडामरः- ११००७ । दुर्गाडामरः ११५०३ । सारस्वतडामरः ९९०५ । ब्रह्मडामरः ७१०५ । गन्धर्वडामरः ६००६० ॥ इति ॥ भूतडामरादयो ऽन्येपिसन्ति ।भूतानांडामरश्चमत्कारो ऽचेतिनिबन्धकारः ॥ डमरे ॥

डाहलः । पुं । चैद्य । चैपुरेदेशे ॥

डाहुकः । पुं । दात्यूहखगे ॥

डिक्करी । स्त्री । दिक्कर्याम् ॥

डिङ्गरः । पुं । डङ्गरे ॥ क्षेपे ॥ खले ॥ धूर्त्ते ॥ सेवके ॥

डिण्डिभाण्डम् । न । वाद्यविशेषे ॥ पटहमृदङ्गकरटाः समेतायत्र वाद्यन्ते तानि डिण्डिभाण्डानीतिव्याख्यानात् ॥

डिण्डिमः । पुं । डौंडी इतिख्याते वाद्यभेदे ॥ यथा । श्लोकार्द्धेनच यत्प्रोक्तं तदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ॥ ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येत्येषवेदान्तडिण्डिमः ॥ गजघण्टानादे ॥ यथा । मतिरेव बला द्गरीयसी तदभावेकरिणामि यं दशा । इतिघोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥ पानीयामलके ॥ डिण्डि इतिशब्दं मिनोतिप्रकाशयति । डुमिञ् ० । डः ॥

डिण्डिरः । पुं । समुद्रफेने ॥

डिण्डिशः । पुं । डिंडसी ढेंढस टिण्डा इत्यादि भाषाप्रसिद्धे मुनिनिर्मिते । रोमशफले ॥ डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः । सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥ * ॥ निश्शेषबीजं स्वतिवृत्तखण्डं सहिङ्गुकं प्रोज्झितचण्डशब्दम् । स्नेहेप्रतप्तं चलदर्विदण्डं रुचिप्रदं डिण्डिशकं सपिण्डम् ॥

डिण्डीरः । पुं । अब्धिकफे । समुद्रफेने ॥ डिण्डि इतिशब्दम् ईरयति । ईरगतौ कम्पनेच । अच् अण्वा ॥

डिण्डीरमोदकम् । न । गृञ्जने ॥

डित्थः । पुं । काष्ठमये गजे ॥ डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगइतिसुपद्मव्याकरणोक्तेः ॥ विशेषलक्षणयुक्तेपुरुषे ॥ यथा । श्यामरूपोयुवाविद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः । सर्वशास्त्रार्थवेत्ताच डित्थइत्यभिधीयतइति कलापटीका ॥

डिमः । पुं । नाटकस्य रूपकविशेषे ॥

डिम्बः । पुं । भयध्वनौ ॥ अण्डे ॥ पु-

प्सुरो ॥ प्रीभनि ॥ विप्लवे । डमरे । अमल्लकलहे ॥ एरण्डे ॥ भये ॥ डिम्बनम् । डिविनोदे । घञ् ॥

डिम्बाहवः । पुं । भूभृताशून्ये युद्धे ॥

डिम्बिका । स्त्री । जलविम्बे ॥ शोणाक वृक्षे ॥ कामुकस्त्रियाम् ॥

डिम्भः । चि । बालिशे । वैधेये ॥ बाले । शिशौ ॥ डिम्भयति । डिभिसङ्घाते । चुरादिः । पचाद्यच् ॥ डिंभ्यते वा घञ् ॥ अस्यरूपान्तरं डिम्बो पीतिद्विरूपकोशः ॥

डिम्भकः । पुं । डिम्भे ॥ स्वार्थेकः ॥

डिम्भचक्रम् । न । स्वरोदयोक्ते नराणां शुभाशुभनिर्णायके चक्र वि० ॥ यथा । डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादिविभक्तके । मुखेचीणि दयंस्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥ हृदिपञ्च नाभिगुह्ये चैकैकंषट्चजानुनोः । चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम् ॥ शीर्षस्थेछत्रलाभःस्यात्वक्रेमिष्टान्नभोजनम् । स्कन्धेधनीच बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भ ‌वरः ॥ पाणिभ्यांतस्करो लक्ष्मीर्हृदयायुश्च नाभितः । गुह्येकामीभ्रमेजान्वोरल्पजीवी चपादयोरितिस्वरोदयः ॥

डिम्भा । स्त्री । स्तनपायाम् ॥ टाप् ॥

डीनम् । न । पक्षिगतिप्रभेदेपतनमा

षे ॥ कर्णपर्वणिविशेषोऽस्यद्रष्टव्यः ॥ आगमशास्त्रविशेषे यथा । डामरं डमरं डीनं श्रुतं कालीविलासकम् । सप्तकोटि महाग्रन्था मम वक्त्राद्विनिर्गताः ॥ इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥ डयनम् । डीङ् विहायसागतौ । नपुंसके भावेक्तः । स्वादयश्रोदितः । श्रोदितश्चेति निष्ठातस्य नः ॥

डीनडीनकम् । न । खगानांगतिक्रिया विशेषे ॥ तेषांपतनं निर्विशेषणाङ्कुत्सितञ्च डीनडीनकपदवाच्यम् ॥

डीनावडीनम् । न । पक्षिणांगतिविशेषे ॥ तत्तु एकस्यांगतौ गत्यन्तरमिश्रणम् ॥ अधःकुत्सितगमनञ्च ॥

डीयमानः । त्रि । आकाशं प्रत्युद्गच्छति ॥

डुण्डुः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥

डुण्डुभः । पुं । राजिलेसर्पे ॥ डुण्डु इत्यनुकरणशब्दः । तम् भणति तेन भातीति वा । अन्येभ्योपीतिडः ॥ यद्वा । लडुते । श्रोलडिउत्चेपे । घञ् । डलयोरेकत्वम् । उभति । उभपूरणे । इगुपधेतिकः । डुण्डुश्चासावुभश्च । पृषोदरादिः ॥ द्विमुखो डुण्डुभःस्मृतः ॥

डुण्डुलः । पुं । चुद्रोलूके । पिङ्गले । उ ष्टद्राविणि ॥

डुलिः । स्त्री । कमठ्याम् ॥ डोलयति । डुलउत्क्षेपे । इगुपधादितिकिः ॥

डुलिका । स्त्री । खञ्जनाकृतिपक्षिविशेषे ॥

डुली । स्त्री । चिल्लीशाके ॥

डोडिका । स्त्री । सुमुषव्याम् । करे रुआ इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे ॥ डोडिकापुष्टिदा वृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघुः । हन्ति पित्तकफार्शांसि कृमिगुल्मविषामयान् ॥ * ॥ वार्त्तं डोडीफल मविकलं स्विन्नमीषच्च तोये स्नेहे हिङ्गुप्रणयिनिततो वेसवारेण सिद्धम् । गव्यं तक्रं क्वथित निहिते साधितं रामठेन खादन् खादन् निभृतमसृतं निन्दितंभोक्तृभिः कैः ॥ * ॥ सन्धूज्यशुष्कं तरणेःप्रतापात् प्रतप्त माज्ये नवडोडिशाकम् । ससैन्धवं रामठदत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि ॥ डोडिका वातला रूक्षा शीता गुर्वी विषापहा । सुस्विन्ना रोचनी हृद्या अस्विन्ना कण्ठकर्त्तरी ॥

डोडी । स्त्री । डोडिकायाम् ॥ क्षुपविशेषे । जीवन्त्याम् । सुखालुकायाम् ॥

डोमः । पुं । स्वनामाख्याते ऽस्पृश्यजातौ ॥ यथा । चण्डालश्चैव डोमश्च स्नानकश्च तथा इति । दण्डीरश्चैव भण्डीरो भूषुण्डश्च तथाश्रमी ॥ इयामुण्डी लिङ्गधारीसमाएते यश्च स्विनि । स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेदिति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३९ पटलः ॥

डोरम् । न ।
डोरकम् । न । } हस्तादिबन्धनसूत्रे ॥

डोरडी । स्त्री । वृहत्याम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

ढः

ढः । पुं । ढकारे ॥ ढक्कायाम् ॥ शुनि ॥ श्वलाङ्गूले ॥ निर्गुणे ॥ ध्वनौ ॥ ढणे ॥

ढक्का । स्त्री । यश.पटहे ॥ ढगितिका यति । कैशब्दे । आतइतिकः ॥

ढक्कारी । स्त्री । तारिणीदेव्याम् ॥

ढगणः । पुं । भेदत्रयविशिष्टे त्रिमात्रिके ॥ यथा । (।ऽ ध्वजः १) (ऽ। तालः २) (।।। ताण्डवम् ३) इति ॥

ढालम् । न फलके ॥

ढाली । त्रि । चर्मिणि ॥

ढामरा । स्त्री । हंस्याम् ॥

ढुण्ढिः । पुं । श्रीगणेशविशेषे ॥ यथा । अन्वेषणे ढुण्ढिरयंप्रथितो स्तिधातुः

ढण्ढः

सर्व्वार्थदुण्ढिततया भवदुण्ढिनाम्ना । काशीप्रवेशमपि कोऽलभते ऽत्र देही तोषं विना तव विनायक दुण्ढिराज ॥ इति काशीखण्डगणेशं प्रति शिववाक्यम् ॥

ढोलः । पुं । स्वनामख्याते वाद्यविशेषे ॥

णः

णः । पुं । णकारे ॥ बुद्धदेवताविशेषे । विन्दुदेवे ॥ भूषणे ॥ गुणवर्जिते ॥ पानीयनिलये ॥ निर्णये ॥ ज्ञाने ॥

ण्यः । पुं । ब्रह्मलोकस्थे समुद्रोपमे सरोविशेषे ॥

* ॥ * ॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवालप्रधानोपनामतुलारामिमिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ टवर्गःसमाप्तः ॥ १ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

तक्रम्

तत् सत्

तः

तः । पुं । तकारः ॥ चौरे ॥ अन्ते ॥ पुच्छे ॥ क्रोडे ॥ म्लेच्छे ॥ रत्ने ॥ सुगते ॥ योधे ॥ गौरविवर्जितपुच्छे ॥ क्रोष्टुपुच्छे ॥ स्त्री । न । तरणे ॥ पुण्ये ॥ तटति । तटउच्छ्राये । डः ॥

तकिलः । त्रि । धूर्त्ते ॥

तकिला । स्त्री । औषधे ॥

तक्रम् । न । चतुर्थांशजलसंयुक्ते दधिनि । गोरसजे । दण्डाहते । कालसेये ॥ तत्पञ्चविधम् । यथा । ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तं मुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥ छच्छिकासरहीनास्याद्च्छाप्रचुरवारिका॥ *॥ तुर्य्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधिप्रायो माहिषमंशुकेन विमलं मृद्भाजने गालयेत् । भृष्टंहिङ्गुचजीरकञ्च लवणं राजीञ्चकिञ्चिन्मितां पिष्टात चविमिश्रयेद् भवतितत् तक्रंनकस्यप्रियम् ॥ अस्यगुणायथा । तक्रंरुचिकरंवह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरेये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥ अपिच । तक्रंग्राहि कषायाम्लं स्वादु

पाकरसं लघु । वीर्य्योष्णं दीपनं हृ
ष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥ ग्रहण्या
दिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहिलाघवा
त् ॥ * ॥ किञ्चस्वादुविपाकित्वान्न
चपित्तप्रकोपणम् । कषायोष्णविका
शित्वाद्रौक्ष्याच्चापिकफापहम् ॥ न
तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्नतक्रदग्धाः
प्रभवन्ति रोगाः । यथासुराणाममृ-
तं सुखाय तथा नराणां भुवितक्रमा
हुः ॥ समुद्धृतघृतंतक्रं पथ्यं लघुविशे
षतः । स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृ-
ष्यं कफापहम् ॥ अनुद्धृतघृतं सा-
न्द्रं गुरुपुष्टिकफप्रदम् ॥ * ॥ वाते
ऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम्
। पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषं भ
वितंकफे ॥ * ॥ हिङ्गुजीरयुतंघोलंसै
न्धवेनसुसंयुतम् । भवेदतीववातघ्न
मर्शोतीसारहृत् परम् ॥ सुरुच्यं पुष्टि
दंबल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्र
कृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्र
कम् ॥ शीतकाले ऽग्निमान्द्ये च तथा
वातामयेषु च । अरुचौ स्रोतसांरो
धे तक्रंस्यादमृतोपमम् ॥ तत्तु ह-
न्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्द-
रान् ॥ मेहं गुल्म मतीसारं शूल-
प्लीहोदरारुचीः । श्वित्रकोठघृतव्या
धीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन् ॥ नैवत
क्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले
। न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु नरोगे रक्त
पैत्तिके ॥ * ॥ यान्युक्तानिदधीन्य
ष्टौतद्गुणं तक्रमादिशेत् ॥ अथामप
क्वतक्रगुणाः । तक्रमामंकफं कोष्ठे ह
न्ति कण्ठे करोतिच । पीनसश्वासका
सादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥ तञ्चति
तच्यते वा । तञ्चुगतौ । स्फायितञ्ची
तिरक् । न्यङ्क्वादिः ॥

तक्रकूर्चिका । स्त्री । छाना इतिगौड
भाषाप्रसिद्धे दुग्धविकृतौ ॥ उष्ण-
दुग्धे तक्रयोगा ज्जाता स्यात् तक्र-
कूर्चिका ॥ तक्रेण सह पक्वे क्षीरे ॥
तक्रेणपक्वं यत्क्षीरं साभवेत् तक्र
कूर्चिकेति ॥

तक्रपिण्डः । पुं । क्षीरविकृतौ ॥ दध्ना
तक्रेणवा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डःस-
उच्यते ॥

तक्रमांसम् । न । मांसप्रकारविशेषे ॥
यथा । पाकपात्रे घृतं दत्वा हरिद्रां-
हिङ्गुभर्जयेत् । छागादेः सकलस्या
ऽपिखण्डान्यष्टौ च भर्जयेत् ॥ सिद्धि
योग्यं जलं दत्वा पचेन्मृदुतरं य-
था । राजिकाद्रियुते तक्रे मांसखण्डा
न्निधारयेत् ॥ तक्रमांसन्तु वातघ्नं ब

कृञ्लुटितनिताडिभ्यउलच् तण्ड-
श्चादेशः ॥ विडङ्गे ॥ अल्पमारिषे ॥
तण्डुलपरीक्षा । स्त्री । नवविधद्रव्या
न्तर्गतद्रव्यविशेषे ॥
तण्डुला । स्त्री । महासमङ्गायाम् ॥
विडङ्गे ॥
तण्डुलाम्बु । न । ज्येष्ठाम्बुनि । तण्डुलो
दके ॥
तण्डुलिकाश्रमः । पुं । तीर्थविशेषे ॥
तण्डुली । स्त्री । यवतिक्ताख्यलतायाम्
॥ शशाण्डुल्याम् ॥ तण्डुलीयशाके ॥
तण्डुलीकः । पुं । अल्पमारिषे ॥
तण्डुलीयः । पुं । मेघनादे । अल्पमा
रिषे । बहुवीर्ये । सुशाके । चौंला-
इ इतिभाषा ॥ तण्डुलीयो लघुः
शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् । सृ
ष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहार
कः ॥ तण्डुलायहितः । विभाषाह
विरपूपादिभ्य इति छः ॥ विडङ्गत
रौ ॥ ताप्ये ॥
तण्डुलीयकः । पुं । तण्डुलीयशाके ॥
विडङ्गे ॥ स्वार्थेकन् ॥
तण्डुलीबिका । स्त्री ।
तण्डुलुः । पुं । } विडङ्गे ॥
तण्डुलेयः । पुं ।
तण्डुलेरः । पुं । } तण्डुलीयशाके ॥
तण्डुलोत्थम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥
तण्डुलोदकम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥
यथा । जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं क-
ण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो
देयं तण्डुलोदककर्मणीति वैद्यकप
रिभाषा ॥
तण्डुलौघः । पुं । वेष्टवंशे ॥ तण्डुलस
मूहे ॥
तण्डुल्यः । पुं । तण्डुलीयशाके ॥ तण्डु
लायहितः । विभाषाहविरपूपादि-
भ्य इतिपक्षेयत् ॥
तण्डुवीणः । पुं । कीटमात्रे ॥ न । तण्डु
लोदके ॥ त्रि । बर्बरे ॥ इतिमेदि-
निकरः ॥
तत् । अ । हेतौ ॥ तनोति । तनुवि-
स्तारे । क्विप् । गमादीनांक्वाविच्य
नुनासिकलोपे तुक् ॥
ततम् । न । वीणादिवाद्ये ॥ पुं । वा-
यौ ॥ त्रि । व्याप्ते ॥ विस्तृते । पृथौ ॥
तन्यते । तनु० । तनिमृङ्भ्यांकिच्चे
ति तनोतेस्तन् ॥ तन्यतेस्म वा । त
नु० । क्तः । अनुदात्तोपदेशेति न-
लोपः ॥
ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे ॥
ततमः । त्रि । बहुषुमध्येएकस्मिन् ॥
ततरः । त्रि । द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् ॥
ततवत् । त्रि । विस्तारयुक्ते ॥
ततः । अ । आदौ ॥ परिप्रश्ने ॥ आन

न्तर्थे ॥ कथान्तरे ॥ हेतौ ॥ पञ्चम्य र्थे ॥ तस्मात् । पञ्चम्यास्तसिल् । त्यदादयस्तम् ॥

ततस्त्यः । त्रि । ततोभवे ॥ तत्सम्बन्धिनि ॥ अव्ययात् त्यप् ॥

ततिः । स्त्री । श्रेण्याम् ॥

तत्कालः । पुं । तदात्वे । वर्त्तमानकाले ॥ सचासौ कालश्च ॥

तत्कालधीः । त्रि । प्रत्युत्पन्नमतौ । उपस्थितबुद्धौ ॥ तत्कालेधीर्यस्य ॥

तत्क्रियः । त्रि । कर्मकारे । वेतनं विनाकर्मकारके ॥

तत्क्षणः । पुं । सद्योर्थे ॥ सचासौ क्षणश्च । सएवक्षणो वा ॥

तत्त्वम् । न । याथार्थ्ये । स्वरूपे । अनारोपितस्वरूपे ॥ परमात्मनि । ब्रह्मणि ॥ब्रह्मभावे ॥ तदितिसर्वनाम सर्वञ्च ब्रह्म तस्यनाम तदिति । तद्भाव स्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तत्त्वमिति पूज्यपादानां व्याख्यानम् ॥ आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः । तस्मात् सर्वं परित्यज्य तत्त्वमिष्ठो भवानघेत्युपदेशः ॥ अत्राहुर्गौडपादाचार्याः । तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वाह्यतः । तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वाद् प्रच्युतोभवेदिति ॥ तत्त्वं चागमसंसिद्धं मिथ्या हुर्वेदवादिनः ॥ विलम्बितमध्यलये ॥ तननं तत् । तनु० । क्विप् । अन्येषामपीतिवः । त्वत्यदृत्युपलक्षणं गीतवाद्ययोः ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ चेतसि ॥ वस्तुनि ॥ अद्वयज्ञाने ॥ पारमार्थिके । धर्मिस्वरूपे ॥ मूलप्रकृत्यादिचतुर्विंशतिषु ॥ मूलप्रकृतिरविकृति र्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तुविकारो न प्रकृति र्न विकृतिः पुरुषः ॥ तस्भावः । त्वः ॥*॥ वेदान्ता बहुतर्ककर्कशमतिग्रस्ताःपरं मायया भाट्टाः कर्मकथाकुला हतधियो द्वैतेपि वैशेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादकलुषा स्ते तत्त्वतो वञ्चिता स्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकमयं धीरः परंसंश्रयेत् ॥ सत्त्वरजस्तमस्सु ॥ तत्त्वन्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । विस्तरभिया तन्न सङ्गृहीतम् ॥*॥ सर्वस्मिन् दृश्येवाध्यमानेऽपि तद्बाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमवाध्यमान मनारोपितं स्वरूपं तत्वमितिविवरणकाराः ॥ अस्यप र्यायाः अमृतं सत्यं परमार्थं सतत्व मित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थतो ब्रह्मणोवाचकाः शब्दाइतिभाष्यकाराः ॥

तत्त्वज्ञानम् । न । ब्रह्मज्ञाने ॥ बुद्धेर्गुणविशेषे ॥ यथा । प्रमाणप्रमेयसंशय

प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। इतिगौतमः॥ अनारोपितवस्तुप्रत्यये॥ इदंसर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनिमाययाकल्पिततत्त्वान्मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाऽद्वयोऽहमस्मीतिपरिज्ञाने॥ तत्त्वस्य ज्ञानम्॥

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। न। तत्त्वज्ञानार्थालोचने॥ तत्त्वज्ञानस्याहम्ब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्य करणकस्यामानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च मोक्षः-तस्यदर्शनम् आलोचनम्। तत्त्वज्ञानफलालोचनेहि तत्साधनेप्रवृत्तिः-स्यात्॥

तत्त्वतः। अ। यथावदर्थे॥

तत्त्वदर्शी। त्रि। वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीले ब्रह्मविदि कृतसाक्षात्कारे॥ तत्त्वंवस्तुनोयाथात्म्यम् तद्द्रष्टुंशीलंयस्य। णिनिः॥

तत्त्वभावः। पुं। नेतिनेतीत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टे विदिताविदिताभ्यामन्यस्मिन्नद्वयस्वभावे॥

तत्त्वविचारः। पुं। भूतार्थचिन्तायाम्॥

तत्त्ववित्-द्। त्रि। स्वरूपविदि। याथात्म्यविदि। ब्रह्मविदि॥ शैवे॥ शैवोहि आत्मविद्याशिवा इति सम्यक्परतत्त्वीशिततत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्त्तकानीतिमन्यते॥ तत्त्वंस्वरूपंसकलसंसारधर्मविलक्षणंसच्चित्सुखरूपंब्रह्माहमस्मीति वेत्तिजानातीतितत्त्ववित्॥

तत्पत्नी। स्त्री। हिङ्गुतरुपत्र्याम्॥

तत्पदलक्ष्यार्थः। त्रि। अज्ञानादिसमष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये। चिदेकरसरूपिणि॥

तत्पदवाच्यः। त्रि। तत्पदाभिधेये॥

तत्पदवाच्यार्थः। त्रि। अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थोभवतीतिव्युत्पादितेऽर्थे॥

तत्पदाभिधः। त्रि। तत्पदवाच्ये॥ मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः। पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधइत्याहुः॥

तत्पदार्थः। पुं। जगत्कारणे परमात्मनि॥ यज्जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते॥ तदिति पदस्य अर्थः॥

तत्परः। त्रि। तन्नते॥ आसक्ते॥ तत्

परमुत्तमं यस्य । तेनपूर्यते वा । पॄ पालनपूरणयोः । ऋदोरप् ॥

तत्परायणः । त्रि । तदासक्ते ॥

तत्पुरुषः । पुं । प्रायउत्तरपदार्थप्रधाने समासविशेषे ॥ सच त्रेधा। व्यधिकरणपदः समानाधिकरणपदः सङ्ख्यापूर्वपदश्चेति ॥

तत्फलः । पुं । कुवलये ॥ कुष्ठाख्यौषधौ ॥ चोरनामसुगन्धिद्रव्ये ॥

तत्र । अ । तस्मिन् । सप्तम्यर्थे ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ तस्यामवस्थायाम् ॥

तत्रत्यः । त्रि । तत्रभवे ॥ अव्ययात्त्यप् ॥

तत्रभवान् । त्रि । श्लाघ्ये । पूज्ये ॥ इतराभ्योपिदृश्यन्त इतिप्राग्दीव्यतीयः प्रथमार्थेत्रल् । सुप्सुपेतिसमासः ॥

तथा । अ । साम्ये ॥ अभ्युपगमे ॥ पृष्टप्रतिवाक्ये॥ समुच्चये ॥ निश्चये ॥ तेन प्रकारेण । प्रकारवचनेथाल् । विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्त्वम् ॥

तथागतः । पुं । बुद्धमुनौ । सुगते ॥ तथा सत्यंगतं ज्ञानं यस्य यथापुनरावृत्तिर्नभवति तथा तेनप्रकारेण गत इति तथागतः । सुप्सुपेतिसमासः । तथाच सुगतिसाधकताद्योक्ता भवति । तदुक्तंबौद्धागमे । यथामतास्ते मुनयः शिवांगतिं तथागतःसोपि ततस्तथागतइति ॥ त्रि । प्रकान्तगतिशालिनि ॥ तथाभूते ॥

तथाच । अ । पूर्वोक्तार्थदृढीकरणे ॥

तथाहि । अ । निदर्शने ॥ प्रसिद्धमेवेत्यर्थे ॥ तथाच हिच ॥

तथैव । अ । तद्वदेवेत्यर्थे ॥

तथ्यम् । न । सत्ये । ऋते ॥ त्रि । तद्दति ॥ तथा साधुः । तत्रसाधुरितियत् ॥

सः । त्रि । पूर्वोक्ते । बुद्धिस्थस्य परामर्शे । सो० इतिभाषा ॥ तद्देशकालावस्थादौ दृष्टः स इति कथ्यते ॥ विप्रकृष्टविषये ॥ स्त्री । सा ॥ न । तत् तद् । सत्यज्ञानादिलक्षणलक्षितस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोनाम्नि ॥ यथा । तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्चविविधाः क्रियन्तेमोक्षकाङ्क्षिभिरिति॥ तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यअनभिसन्धायचकर्मणः फलमित्यर्थः ॥ तनोति । तनु० । त्यजितनियजिभ्यो डिदित्यदिः ॥

तदनन्यत्वम् । न । तदभिन्नत्वे ॥ तस्मात् अनन्यत्वं नाम पृथक्सत्ताराहित्यम् ॥

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गः । पुं दोषविशेषे ॥ यथा । धूमो यदि वह्निव्यभि-

चारी स्यात्वद्भिन्नयो न स्यादित्यादिः॥

तदर्पणम्। न। वस्तुनःप्रत्यर्पणे। प्रतिदाने। स्वामिने निक्षेपार्पणे॥ तस्य अर्पणम्॥

तदा। अ। तस्मिन् काले॥ तदोदाच॥ सर्वैकान्येति वा दा॥

तदात्मा। पुं। तत्स्वरूपे॥ तस्यात्मा॥

तदात्वम्। न। वर्त्तमानकाले॥ तदेत्यस्यभावः। तस्यभावस्त्वतलौ॥

तदादिः। त्रि। तदाप्रभृतौ॥ सकालः आदिर्यस्य यस्मिन्वा॥

तदानीम्। अ। तस्मिन्काले। तदार्थे॥ तदोदाच। दानीम्॥

तदामुखम्। न। आरम्भे॥

तदेषः। त्रि। सहोक्त्या प्रत्यक्षे वेत्यर्थे॥

तद्गतः। त्रि। तत्परे॥

तद्गतमानसः। त्रि। एकाग्रचित्ततये दृगतान्तःकरणे॥

तद्गुणः। पुं। काव्यालङ्कारप्रभेदे॥ स्वमुत्सृज्य गुणं योगा दत्युज्ज्वल गुणस्य यत्। वस्तु तद्गुणतामेति भण्यतेसतु तद्गुणः॥ वस्तुतिरस्कृत निजरूपं केनापिसमीपगतेनप्रगुणतया स्वगुणसम्पदो परक्तं तत्प्रतिभासमेव यत् समासादयति स तद्गुणः।

। तस्याऽप्रकृतस्य गुणोऽस्यास्तीति। उदाहरणम्। विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या। रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानयिरे वंशकरीरनीलैः॥ अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षयाच हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता॥

तद्ग्रहः। त्रि। तदभिनिवेशे॥ तस्मिन् ग्रहस्तद्ग्रहः॥

तद्दिनम्। अ। दिनमध्ये॥ प्रतिदिने इतिहेमचन्द्रः॥ न। पूर्वोक्तदिने॥

तद्धनः। त्रि। कृपणे॥ इतिहेमः

तद्धर्मा। पुं। विनापिशीलेन स्वधर्मोयमिति यः प्रवर्त्तते सतद्धर्मा॥

तद्धितः। पुं। वृत्तिविशेषे। तद्धिताद्यधिकारविहितप्रत्ययेषु॥ तेचद्विविधाः। प्रकृत्यर्थभिन्नार्थाः स्वार्थिकाश्च॥ तेभ्यःप्रयोगेभ्योहितः॥

तद्वत्। त्रि। पूर्वोक्तवति॥ सयचास्ति। मतुप्॥ तत्सदृशे॥ तेनतुल्ये॥ तुल्यार्थे वतिः॥

तद्वला। स्त्री। वाणविशेषे॥ इतिहेमचन्द्रः॥

तद्बुद्धिः। स्त्री। परमात्मसाक्षात्कारपरायांबुद्धौ॥ त्रि। सर्वदा निर्वीजसमाधिभाजिकृतसाक्षात्कारे॥ तस्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे

सच्चिदानन्दघने एव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपाकात्-पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः सा साक्षात्कारलक्षणायस्य स तथा ॥

तनयः । त्रि । पुत्रे ॥ तनोति कुलम् तन्यते वा । तनु० । बलिमलितनिभ्यःकयन् ॥

तनया । स्त्री । दुहितरि । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥ चक्रकुल्यायां लतायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥

तनिका । स्त्री । तनी इति भाषाप्रसिद्धे बन्धनरज्जौ ॥ यथा । वितानतनिका ॥

तनिमा । पुं । तनुत्वे । तानवे ॥ तनोर्भावः । पृथ्वादित्वात् इमनिच् ॥

तनिष्ठः । त्रि । क्षुद्रे ॥ अयमेषा मतिशयेनतनुः । अतिशायने इष्ठन् ॥

तनीयान् । त्रि । अल्पे ॥ अयमनयोरतिशयेन तनुः । द्विवचनविभज्येती यसुन् ॥

तनुः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ त्वचि ॥ स्त्रियाम् ॥ तन्व्याम् ॥ वोतोगुणवचनादिति पाक्षिकोङीषभावः ॥ त्रि । अल्पे ॥ विरले ॥ कृशे ॥ तनोति तन्यतेवा । तनु० । भृमृशीत्यु: ॥ लघे ॥

तनुकम् । न । त्वचे ॥ तनुत्वच इति यावादिषु पाठात् कन् ॥

तनुचीरः । पुं । आम्रातके ॥

तनुच्छदः । पुं । वर्मणि ॥ तनुश्छाद्यते ऽनेन । छद० । पुंसिसंज्ञायामिति घः ॥

तनुच्छायः । पुं । जालवर्वुरकवृक्षे ॥ ॥ स्त्री । न । शरीरच्छायायाम् ॥ तनोश्छाया । विभाषासेनेति वा क्लीवत्वम् ॥

तनुजः । पुं । पुत्रे ॥ तनोर्जातः । डः ॥

तनुजा । स्त्री । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥

तनुत्रम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं त्रायते । त्रैङ्० । आतोनुपेतिकः ॥

तनुत्राणम् । न । कवचे । तनुत्रे ॥ शरीररक्षणे ॥

तनुत्वचा । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे ॥

तनुपत्रः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे ॥

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ तनोर्भस्त्रेव ॥ तन्वग्रांचर्मप्रसेविकायाम् । छोटी भाथी इति छोटीमसक इतिच भाषा ॥

तनुभृत् । पुं । जीवे ॥

तनुमध्या । स्त्री । गायत्रीछन्दः प्रभेदे ॥ त्यौचेत्तनुमध्या । य० । मूर्त्तिर्मुरशत्रोरत्यद्भुतरूपा । आस्तां ममचित्ते नित्यं तनुमध्या ॥

तनुरसः । पुं । घर्मे । स्वेदजले ॥ अल्प

रसे ॥ त्रि । तद्विशिष्टे ॥

तनुरुट् । म । रोमणि ॥

तनुरुहम् । न । तनुरुहे ॥ त्रि । तनौ रुहे ॥

तनुवातः । पुं । नरकविशेषे ॥

तनुत्रारम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं त्रायोति आप्नोति आच्छादयति । त्रृञ् ० । कर्मण्यण् ॥

तनुवीजः । पुं । राजवदरे ॥

तनुव्रणः । पुं । वल्मीकरोगे ॥

तनुः । न । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिप्रत्ययः । तनुषी तनूंषि ॥

तनुसञ्चारिणी । स्त्री । बालिकायाम् ॥

तनुसरः । स्वेदे ॥ तनोःसरति । सृ० अच् ॥

तनूः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । भृमृशीत्यु: । प्राणिजातेरित्यूङ् ॥ कृषिचमितनिधनीत्यूर्वा ॥

तनूकृतः । त्रि । तष्टे । सूक्ष्मीकृते ॥ अतनुस्तनुरकारि । कृञः क्तः ॥

तनूजः । पुं । पुत्रे ॥ त्रि । शरीरजे ॥ तन्वाःजातः । पञ्चम्यामितिडः ।

तनूजनिः । पुं । पुत्रे ॥ तन्वाःजनिर्यस्य ॥

तनूजा । स्त्री । पुत्रिकायाम् ॥ टाप् ॥

तनूनपम् । न । आज्ये । घृते ॥ तन्वा जनंकृशं पाति । पा० । कः ॥

तनूनपात् । पुं । अग्नौ । पावके ॥ तनूं शरीरं न पातयति । नभ्राण्नपादिति निपातितः । तनूनपातौ । तनूनपातः ॥ तनूंस्वस्वरूपं न पाति गच्छति । आशुविनाशित्वात् इति तनूनपाच्छब्दन्तः । उगिदचामितिनुमि तनूनपात् तनूनपान्तौ तनूनपान्त इतिवा ॥ तन्वा जनं कृशं पाति । तनूनपं घृतादि तत् अत्ति । अदो ऽनन्न इतिविट् । तनूनपात् तनूनपादौ तनूनपादइतिवा ॥ चित्रके ॥

तनूरुहम् । न । रोम्णि ॥ पक्षिपक्षे । पतत्रे ॥ पुत्रे ॥ तन्वां रोहति । रुह० । इगुपधेतिकः । मू०कोवा ॥

तनूह्रदः । पुं । पायौ । गुदे ॥

तन्तिः । स्त्री । प्रसारितरज्ज्वाम् ॥ दामन्याम् ॥

तन्तुः । पुं । सूत्रे ॥ ग्राहे ॥ अपत्ये ॥ सन्ततौ ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । सितनीतितुन् ॥

तन्तुकाष्ठम् । न । तूल्याम् । ताँतका काठ इति भाषा ॥

तन्तुकी । स्त्री । नाड्याम् ॥

तन्तुकीटः । पुं । कोषकारे । गुटिपोका इतिगौड भाषा । रेसमकाकीडा

इति भाषा ॥

तन्तुणः । पुं । ग्राहे । हाँगर इतिगौ-
डभाषा ॥

तन्तुनागः । पुं । ग्राहे ॥

तन्तुनाभः । पुं । लूतायाम् ॥

तन्तुनिर्य्यासः । पुं । तालवृक्षे ॥

तन्तुपर्ब्व । न । परमेश्वरोपवीतदानति
थौ । श्रावण्यां पूर्णिमायाम् ॥

तन्तुभः । पुं । सर्षपे ॥ तन्तुना भाति ।
भा० । सुपीतिकः ॥ वत्से ॥

तन्तुरम् । न । }
तन्तुलम् । न । } मृणाले ॥

तन्तुली । स्त्री । सितापाके । चासनी
इतिभाषा ॥

तन्तुवापः । पुं । तन्त्रवाये । कुविन्दे ॥
तन्तून् वपति । टुवप्० । कर्मण्यण्॥

तन्तुवायः । पुं । लूतायाम् ॥ तन्तून् व
यति । वेञ्० । ह्वावामश्चेत्यण् ॥ त
न्त्रवाये । कुविन्दे । कोली इतिताँती
इतिचभाषा ॥

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदल्याम् ॥

तन्तुशाला । स्त्री । गर्त्तिकायाम् । त-
न्तुवपनगृहे ॥ तन्तूनां शाला ॥

तन्तुसन्ततम् । न । ऊते । स्यूते । वुना
कपड़ा इतिभाषा ॥

तन्तुसारः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥

तन्त्रम् । न । कुटुम्बकृत्ये ॥ सिद्धान्ते ॥

उत्तमौषधे ॥ प्रधाने ॥ तन्तुवाये ॥
परिच्छदे ॥ हेतौ ॥ उभयार्थ प्रयो
जके । उभयोर्हेशेनसकृत्प्रवृत्तौ ॥
इतिकर्त्तव्यतायाम् ॥ राष्ट्रे ॥ परच्छ
न्दे ॥ करणे ॥ व्यर्थसाधके ॥ तन्तौ ॥
स्वराष्ट्रचिन्तायाम् ॥ परिजने ॥ वाप
साधने । तन्तुवायशलाकायाम् ॥ त
न्यन्ते तन्त्रवोऽस्मिन् । ष्ट्रन् ॥ प्रबन्धे
॥ शपथे ॥ धने ॥ गृहे ॥ वपनसाध
ने ॥ कुले ॥ श्रुतिशाखाविशेषे ॥
शास्त्रविशेषे ॥ तस्यलक्षणं यथा । स
र्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णयएवच ।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानां चैव
वर्णनम् ॥ तथैवाश्रमधर्मश्चविप्रसं
स्थानमेवच । संस्थानञ्चैवभूतानां
यन्त्राणाञ्चैवनिर्णयः ॥ उत्पत्तिर्विबु
धानाञ्च तरूणांकल्पसंज्ञितम् । सं
स्थानं ज्योतिषां चैव पुराणाख्यानमे
वच ॥ कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानांप
रिभाषणम् । शौचाशौचस्यचाख्या
नं नरकाणाञ्चवर्णनम् ॥ हरचक्रस्य
चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैवलक्षणम् ।
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म स्तथैव
च ॥ व्यवहारः कथ्यतेच तथाचाध्या
त्मवर्णनम् । इत्यादिलक्षणैर्युक्तं
तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ *॥ अथतस्य
माहात्म्यम् । विष्णुर्वरिष्ठोदेवानां ह्र

दानामुदधिस्तथा । नदीनाञ्चयथा गङ्गा पर्वतानांहिमालयः॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रोयथावरः । देवीनाञ्चयथादुर्गा वर्णानां ब्राह्मणोयथा ॥ तथासमस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्र मनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वैवेदसम्मितम् ॥ कीर्त्तनंदेवदेवस्य हरस्यमतमेवच । पावनं श्रद्दधानानामिहलोकेपरत्रचेति ॥ तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् । यथा। सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रंकुलार्णवम् । ज्ञानार्णवंनीलतन्त्रं फेत्कारी तन्त्रमुत्तमम् ॥ देव्यागममुत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥ वाराहीतन्त्रं देवेशि योगिनीतन्त्रमुत्तमम् । गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥ चामुण्डाख्यं महेशानि मुण्डमालाख्य तन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥ कुलप्रकाशकं देविकल्पं गान्धर्वकंशिवे । क्रियासारं निवन्धाख्यं स्वतन्त्रतन्त्रमुत्तमम् ॥ सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथाशिवे । राधाख्यंमालिनी तन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥ वृहत्श्रीक्रम तन्त्रञ्च गवाचं सुकुमुदिनी । विशु

द्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥ समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् । योगिनी हृदयं तन्त्रंभैरवं परमेश्वरि ॥ सनत्कुमारकं तन्त्रंयोनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् । तन्त्रान्तरञ्च देवेशि नवरत्नेश्वरंतथा ॥ कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् । मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा ॥ कामधेनुःकुमारीच भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयंतन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥ विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥ एतानितन्त्ररत्नानि सफलानियुगेयुगे । कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ॥ कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु । महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ॥ सुसिद्धानि वरारोहे रथक्रान्तासु भूमिषु इति सिद्धिसारस्वतम् ॥ *॥ अपिच । चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति । सफलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥ कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानिच यानिच । पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरीति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥ वि। आयत्त

॥ साङ्ख्यादिशास्त्रविशेषे ॥ तन्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ तननम् । तन्यतेऽनेन वा । तनु० । ष्ट्रन् ॥ यद्वा । तन्त्रणम् । तन्त्र्यते वा । तन्त्रि कुटुम्बधारणे । घञ् ॥

तन्त्रकम् । न । अनाहते । नवीनवस्त्रे ॥ तन्त्रादचिरापहृते इति साधु ॥

तन्त्रकाष्ठम् । न । तन्त्रवायस्य तुर्याम् ॥

तन्त्रता । स्त्री । अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तौ ॥ यथा । आग्नेयाष्टकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां चयाणां माग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां चयाणां सकृत्-सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिद्ध्यति । तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः । तन्त्रतायां हेतुश्च । अदृष्टार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैध हेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च सतोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि । पविचाणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शिते इति विष्णूक्तम् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्मजपहोमादि किञ्चनेति दक्षोक्तञ्च क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु

प्रतिकर्म कर्त्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवापः । पुं । तन्त्रवाये ॥ तन्तवो वितन्यन्ते यत्र तत् तन्त्रम् । तद् वपति । टुवप० । कर्मण्यण् ॥

तन्त्रवायः । पुं । कुविन्दे ॥ वर्णसङ्करजातिरयम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । ताम्रकुट्टाच्छङ्खकार्यां मणिकारस्तु जायते । मणिकारात् ताम्रकुट्यां मणिबन्धो व्यजायत ॥ मणिबन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे । इति पराशरपद्धतिः ॥ तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिन् । तत् तन्त्रम् । तद् वयति । वेञ्० । ह्वावामश्चेति कापवादोऽण् ॥

तन्त्रिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तन्त्रयते । तन्त्रि० । ण्वुल् ॥ तन्त्र्येव वा । कन् । ह्रस्वः ॥

तन्त्रिपालकः । पुं । जयद्रथनृपे ॥

तन्त्री । स्त्री । वीणागुणे ॥ अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ देहशिरायाम् ॥ नाड्याम् ॥ रज्ज्वाम् ॥ नदीविशेषे ॥ युवतीप्रभेदे ॥ वीणाप्रभेदे । तन्त्रयते । तन्त्रि० । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ॥

तन्द्रा । स्त्री । निद्रायाम् ॥ आलस्ये । प्रमीलायाम् ॥ तस्या निदानं लक्षणञ्च । यथा । तमोवातकफात् तन्द्रेति ॥ इन्द्रियार्थेष्वसंवित्ति गौर

वं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेदिति॥ निद्रायां प्रवुद्धस्य क्लमाभावः। तन्द्रायान्तु प्रवोधितस्यापि क्लम इत्यनयो र्भेदः॥ तत् राति। तत्पूर्वाद्रातेरातोऽनुपेतिकः। टाप्॥ तत् द्रातिवा। द्राकुत्सायांगतौ। स्पृशिगृहीत्यादिना तदोनान्तत्वं निपात्यते॥ निद्रातन्द्रेतिवा निपात्यते॥ तन्द्राच सुखस्यभार्या निद्रायाःकन्या प्रीतेर्भगिनी। यथा। निद्राकन्याच तन्द्रा सा प्रीतिरन्यासुखप्रिये। याभ्यांव्याप्तं जगत्सर्वं विधिपुत्रविधेर्विधाविति॥

तन्द्रालु:। त्रि। निद्रालौ॥ तत् द्राति। द्रा०। स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुजितितच्छीलादिषु आलुच्। तच्छब्दस्य नान्तत्वं समासश्च निपात्यते॥

तन्द्रि:। स्त्री। आलस्ये॥ निद्रायाम्॥ तन्द्रायाः करणम्। तत्करोतीतिरण्न्तादचइः॥ यद्वा। तदिः सौत्रोधातुः॥ तस्मात् वङ्क्र्यादयश्चेत्यौणादिकः क्रिन्॥

तन्द्रिका। स्त्री। तन्द्र्याम्॥

तन्द्रितः। त्रि। अलसे॥ तन्द्रा सञ्जाता अस्य। ता०इतच्॥

तन्द्री। स्त्री। अत्यन्तश्रमादिना सवेन्द्रियासामर्थ्ये। प्रमीलायाम्॥ तन्द्र्याः कृदिकारादितिङीष्॥ तत् द्रातिवा। आतोनुपेतिकः। गौ०ङीष्॥ तत्द्रातिवा। द्रा०। निद्रातन्द्रेतितदोनान्तत्वं निपात्यते॥

तन्निष्ठ:। त्रि। सर्वकर्मसन्न्यासेन ब्रह्मात्मैक्यविचारपरे॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविक्षेपनिवृत्त्या स्थितिर्यस्येत्यर्थः॥ तस्मिन्स्थिते॥

तन्मय:। त्रि। तद्भावभाविते॥ अभेदे॥

तन्मात्रम्। न। शब्दादीनांसूक्ष्मेषु। शब्दतन्मात्राणि स्पर्शतन्मात्राणीत्यादिपदवाच्येषु॥ नत्वेषां शान्तादिर्विशेषोऽस्ति। यथोक्तंविष्णुपुराणे। तस्मिंस्तस्मिंस्तुतन्मात्रा तेनतन्मात्रता स्मृता। तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषा स्ततोहिते॥ नशान्तानापिघोरास्ते नमूढाश्चाविशेषिण इति॥ सा मात्रा यस्मिन् तत्। त्रि। तावन्मात्रे॥

तन्यतु:। पुं। वायौ॥ निशि॥ तनोति। तनु०। कृतन्यञ्जीत्यादिना यतुच्॥ तन्यतुर्गर्जितमिति तन्यतुरशनिरितिचवेदभाष्यम्॥

तन्वस्था। स्त्री। अभिव्यक्तस्यापि सहकार्यऽलाभात् कार्याजनने॥

तन्वि:। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्॥

तन्वी । स्त्री । कृशाङ्ग्याम् ॥ वोतोगुणवचनादिति ङीष् । तनुशब्दस्तनुत्वं गुणमुक्त्वा तद्द्रव्यमभिधत्त इति गुणवचनः ॥ शालपर्ण्याम् ॥ सङ्कृतिसंज्ञके चतुर्विंशत्यक्षरात्मके वृत्ते ॥ भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ॥ यथा । माधवमुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः । कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यविरततनुदाहा ॥ पद्मपलाशैर्विरचितशयने देहजसञ्ज्वरभरपरिदूने । निश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानरतेह वनि वसति तन्वी ॥ इति ॥

तपः । पुं । ग्रीष्मे । ज्येष्ठाषाढयोः ॥ तपति । तपसन्तापे । पचाद्यच् ॥

तपःकरः । पुं । तपस्वीमत्स्ये ॥ त्रि । तपस्याकारके ॥

तपःक्लेशसहः । त्रि । दान्ते ॥ तपःक्लेशः । सहते । षह० । अच् । तपःक्लेशस्य सहः ॥

तपःस्थः । त्रि । तपसि स्थिते ॥ सुपि स्थ इति कः ॥

तपःस्थली । स्त्री । काश्याम् ॥

तपती । स्त्री । छायानामसूर्यपत्न्याम् ॥ सूर्यसुतायाम् ॥ नदीविशेषे ॥

तपनः । पुं । सवितरि ॥ अरुष्करे । भल्लातवृक्षे ॥ निरयान्तरे ॥ ग्रीष्मे ॥ अर्कवृक्षे ॥ क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे ॥ सूर्यकान्तमणौ ॥ तापे ॥ तपति । तप० । ल्युः ॥

तपनच्छदः । पुं । आदित्यपत्रवृक्षे ॥

तपनतनया । स्त्री । यमुनायाम् ॥ तपनस्य तनया ॥ शमीवृक्षे ॥

तपनमणिः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

तपनात्मजा । स्त्री । गोदावरीनद्याम् । यमुनायाम् ॥ तपनस्य आत्मजा ॥

तपनी । स्त्री । गोदावर्याम् ॥

तपनीयम् । न । स्वर्णे ॥ तप्यतेऽनेन । तप० । कृत्यल्युट इत्यनीयर् ॥

तपनीयकम् । न । सुवर्णे ॥

तपनेष्टम् । न । ताम्रे ॥

तपाः । पुं । माघमासे ॥ शिशिरे ॥ तपन्त्यस्मिन् । तप० । असुन् ॥

तपः । न । जनलोकोपरिवर्त्तिनि लोकविशेषे ॥ यथा । तपोऽर्ककोटियत्रास्ते महायोगी सनन्दनः । ऋभुः सनत्कुमारश्च सनकश्च महातपाः इति ॥ ज्ञानादिलक्षणे ब्रह्मणि ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणादृष्ट्या तपत्याज्ञापयतीति व्युत्पत्तेः ॥ आलोचने ॥ ज्ञाने ॥ स्वधर्मे । स्वाश्रमविहितकर्मणि ॥ वैधक्लेशजनके कर्मणि ॥ नवमभवने ॥ कामानश-

ने ॥ तपो नानशनात् परम् ॥ क्षुत्-पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने ॥ चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासनादिकर्मणि ॥ काष्ठमौनाकारमौनादिव्रते ॥ कायेन्द्रियमनसां समाधाने ॥ शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते ॥ अशास्त्रविहिततप्तशिलारोहणादौ ॥ वानप्रस्थस्यासाधारणधर्मे ॥ तच्च शारीरादिभेदात् त्रिविधम् । यथा । देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ तदपि सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधं यथा । श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतमिति ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ॥ ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ तपनम् तप्यतेऽनेन वा । तप० । तपति ऐष्टे । तपत्यैश्वर्य्ये वा । असुन् ॥

तपसः । पुं । चन्द्रे ॥ तपति । तप० । अत्यविचमितमिनमीत्यादिना असच् ॥ पक्षिणि ॥

तपस्तक्षः । पुं । इन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तपस्थः । त्रि । तपसि स्थिते ॥ सुपि स्थ इति कः । खर्परे शरि वा विसर्गलोपः ॥

तपस्यः । त्रि । फाल्गुने मासि ॥ अर्जुने ॥ तपसि साधुः । तत्र साधुरिति यत् ॥ न । कुन्दपुष्पद्रुमे ॥

तपस्या । स्त्री । नियमस्थितौ । व्रतचर्य्यायाम् । तपश्चर्य्यायाम् ॥ तपश्चरति तपस्यति । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ् । तपस्यति इति तपस्या । अप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः । टाप् ॥

तपस्वी । त्रि । तापसे । पारिकाङ्क्षिणि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःप्रधाने वानप्रस्थादौ ॥ अनुकम्प्ये । दीने ॥ प्रशस्ततपसि ॥ तपोऽस्यास्ति । तपःसहस्राभ्यामिति विनिः ॥ पुं । ना

रदे ॥ घृतकरञ्जे ॥ तप्स्यामाच् इति गौडभाषा प्रसिद्धे मत्स्ये। चे ष्टके ॥ इतिराजनिर्घण्टः॥

तपस्विनी । स्त्री । तपोयुक्तायाम् ॥ जटामांस्याम् ॥ कटुरोहिण्याम् ॥ महाश्रावणिकायाम् ॥ सन्तापवत्याम् ॥ अन्नेभ्यइतिङीप् ॥

तपस्विपत्रः । पुं । दमनकवृक्षे ॥

तपात्ययः । पुं । वर्षाकाले ॥ तपस्यात्ययो यस्मिन् ॥

तपितः । त्रि । तप्ते । तपा इतिभाषा॥

तपिनी । स्त्री नद्यन्तरे ॥

तपुः । न । सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ शत्रौ ॥ तपति । तप० । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनित्युसिः। तपुषी तपूंषि ॥

तपोधनः । पुं । तापसे । तपस्विनि ॥ दमनकवृक्षे ॥ तपोधनंयस्य ॥

तपोधना । स्त्री । मुण्डीर्याम् ॥

तपोनिष्ठः । पुं । सदाध्ययननिष्ठे तापसविशेषे ॥

तपोयज्ञः । पुं । तपस्विनि ॥ कृच्छ्र चान्द्रायणादितपएवयज्ञो ऽस्य ॥

तपोवटः । पुं । ब्रह्मावर्त्तदेशे ॥

तपोवनम् । न । गुह्यकलोकवासफलके तीर्थविशेषे॥

तप्तः । त्रि । प्रज्वलिते ॥ तप्यतेस्म ।

तप० क्तः ॥ तापयुक्ते । सन्तापिते ॥

तप्तकम् । न । तवा इति लोकप्रसिद्धे पोलिकादिसाधने ॥

तप्तकुम्भः । पुं । नरकविशेषे ॥

तप्तकृच्छ्रः । पुं । व्रतविशेषे ॥ यथा । तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्। प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः इति ॥ अत्र पराशरोक्तो विशेषः ॥ यथा। षट्पलन्तु पिबेदम्भ स्त्रिपलन्तु पयः पिबेत्। पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते। इति ॥ पयो घृतमुदकं वायुतं प्रतित्र्यहं पिबेत् सतप्तकृच्छ्रः। इति गौतमः॥

तप्तपाषाणकुण्डम् । न । नरक विशेषे ॥

तप्तबालुकः । पुं । नरकविशेषे ॥

तप्तमाषकम् । न । पुण्यपापयोः परीक्षाविशेषे ॥

तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरधार्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौशिशयिषौसति । वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्वये । कुर्वन्ना त्मार्पणं तप्तमुद्राभि र्देह मङ्कयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिन्दा तोक्ता वायुपुराणे । अग्निनैवचसन्तप्तं चक्र

मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णा नां हरिसालोक्यसिद्धये ॥ ब्रह्माण्डे । कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकांतनुम् । चक्रादिचिह्निताां भूप धारयेद्वैष्णवोनरः ॥ नारदीयपञ्चरात्रे । द्वादशारन्तुषट्कोणं वलयच यसंयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत् तद्विचक्षणः ॥ सौपर्णेच श्रीभगवद्गरुडसंवादे तप्तमुद्राप्रकरणे । गरुत्मन्नविशेषेण सर्ववर्णेष्वयंविधिः । विप्रोवा क्षत्रियो वापि वैश्यःशूद्रस्तथैवच ॥ काशे । अग्निहोत्रं यथानित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥ किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासंवादे । शङ्खचक्राङ्कनंकुर्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः । हुताग्निनैवसन्तप्य सर्वपापापनुत्तये ॥ चक्रंवा शङ्खचक्रेवा तथाप्यन्यायुधानिवा । धारयित्वैवविधिवद् ब्रह्मकर्मसमारभेत् ॥ * ॥ किञ्चतत्प्रसङ्गएव । अधृत्वाविधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् । किञ्च । न तस्यकिञ्चिदर्ह्णीया दपिक्रतुसहस्रिणः । सर्ववेदविदो वापि सर्वशास्त्रविशारदः । अधृत्वाविधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥ किञ्च । तप्तेनैवाङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थंमन्त्रसिद्ध्यैतथैवच ॥ हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवत्वस्यसिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यैविशेषतः ॥ किञ्च । उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥ * ॥ अत्र । यो ह्वैसुश्लोकमौले र्धर्मानमनुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्वैसहस्रारः सहस्रारोनेमिर्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्याद्याःश्रुतयो बह्व्यउदाहृताः सन्तिवेङ्कटाचार्यादिभिः । तद्भिन्नानि पुराणवचनानि चतानि गौरवभिया न लिखितानि । मन्वादिस्मृतिषु रामायणभारतादिष्वदृष्टत्वात् मन्वर्थविपरीतायाःस्मृतेरप्रशस्तत्वाच ॥

तप्तरूपकम् । न । रौप्ये ॥

तप्तसुराकुण्डम् । न । नरकान्तरे ॥

तप्तसूर्मिकुण्डम् । न । नरकविशेषे ॥

तप्ताङ्गारः । पुं । महानरकान्तरे ॥

तमः । पुं । तमोगुणे ॥ तमालदृक्षे ॥ स्वर्भानौ ॥ न । पादाग्रे ॥ अन्धकारे ॥ ताम्यति । तमुग्लानौ । पचाद्यच् ॥

तमनम् । भावेघञ्वा । नोदात्तोपदेशस्येतिनवृद्धिः ॥

तमःपतिः । पुं । क्रियाहङ्गिरोद्धरिवा

मदेवनाथे ॥

तमःप्रधानः । पुं । तमोगुणप्रधानमायोपाधिके परमात्मनि ॥ त्रि । तमोगुणप्रधाने ॥

तमःप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥

तमःप्रभा । स्त्री । नरकभूमिभेदे ॥

तमकः । पुं । श्वासरोगप्रभेदे ॥

तमङ्गकः । पुं । इन्द्रकोषे । मञ्चके ॥

तमतः । त्रि । तृषिते । तृष्णापरे ॥ ताम्यति । तमुकाङ्क्षायाम् । भृमृदृशियजीत्यादिना ऽतच् ॥

तमप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥

तमरम् । न । वङ्गे ॥ इति हैमः ॥

तमः । न । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधके शार्वराद्दिध्वान्ते ॥ शोके ॥ पापे ॥ कार्याकार्याविवेके ॥ अविद्यायाम् ॥ मन्दान्धकारे ॥ मोहान्धकारे ॥ विशेषदर्शनविरोधिदोषे ॥ सर्वदेहिनां मोहनेप्रकृतेर्गुणविशेषे ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति ॥ गुरुवरणकमेवतमइष्टं साङ्ख्याचार्यैः । तमस्स्वयमविक्रियम् । यन्मोहहेतु स्तन्मोहात्मकं तमः । भेदस्तमसोऽष्टविधः । तमसोऽविद्याया अष्टविधोभेदः । अष्टसु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तम स्तस्याष्टविधविषयत्वा

दष्टविधत्वम् ॥ मले ॥ ताम्यति तम्यते ऽनेनवा । तमुग्लानौ । असुन् ॥ पुं । न । विधुन्तुदे ॥

तमसम् । न । अन्धकारे ॥ ताम्यति ग्लानिं प्राप्नोत्यनेनास्मिन्वा । तमु० । अत्यविचमितमीत्यादिना ऽसच् ॥

तमसा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

तमस्ततिः । स्त्री । ध्वान्ते । अन्धकारसमूहे ॥ तमस स्ततिः ॥

तमस्विनी । स्त्री । क्षपायाम् । रात्रौ ॥ तमो ऽस्यस्याम् । अस्मायामेधास्रजोविनिः ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमा । स्त्री । रजन्याम् ॥ तमालद्रुमे ॥ ताम्यत्यस्याम् । तमु० । अच् । टाप् ॥

तमालः । पुं । तिलके । पुण्ड्रे ॥ खड्गे । असौ ॥ वरुणद्रुमे ॥ तापिञ्छे । कालस्कन्धे ॥ तमालः शालवद्देयो दाहविस्फोटहृत्पुनः ॥ कृष्णखदिरे ॥ ताम्यति । तमु० । तमिविशिविडीतिकालन् ॥ न । पत्रके । तेजपात इतिभाषा ॥

तमालकम् । न । सुनिषण्णशाके ॥ पत्रके ॥ पुं । न । तमालद्रुमे ॥

तमालपत्रम् । न । तापिञ्छ । कालस्कन्धे ॥ तिलके ॥ पत्रके । तेजपात-इतिभाषा ॥ तमालस्य पत्रमिव तदा

कृतित्वात् ॥

तमालिका । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥ तामलिप्तदेशे ॥

तमाली । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ वरुणवृक्षे ॥

तमिः । स्त्री । रात्रौ ॥

तमिस्रम् । न । कोपे ॥ तिमिरे । अन्धकारे ॥ तमोऽस्यन । भावप्रधानो निर्देशः । ज्योत्स्नातमिस्रेति साधु ॥ तमिस्रास्त्याश्रयत्वेनास्त्येतिवा । अर्श आद्यच् ॥

तमिस्रपक्षः । पुं । कृष्णपक्षे ॥

तमिस्रा । स्त्री । कृष्णपक्षनिशायाम् ॥ भूतरात्रौ ॥ दर्शयामिन्याम् ॥ तमस्ततौ । तमसां समूहे ॥ तत्रह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तमोबहुत्वमस्त्यस्याम् । ज्योत्स्नातमिस्रेति तमसउपधायाइत्वं रप्रत्ययश्च निपातितः । टाप् ॥

तमी । स्त्री । यामिन्याम् । रात्र्याम् ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । तमु० । इन् । कृदिकारादितिङीष् ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमोगुणः । पुं । विषादात्मके । विषादोमोहस्तत्स्वरूपे ॥

तमोघ्नः । पुं । सूर्ये ॥ वह्नौ ॥ इन्दौ ॥ बुद्धे ॥ शङ्करे ॥ विष्णौ ॥ तमोहन्ति, । हन० । अमनुष्यकर्तृकेचेतिटक् ॥

तमोज्योतिः । पुं । खद्योते ॥ तमसिज्योतिरस्य ॥

तमोनुत्-द् । पुं । चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ दीपे ॥ तमोनुदति । णुद० । क्विप् ॥

तमोनुदः । पुं । प्रकृतेः प्रेरके स्वयम्भुवि ॥ आदित्ये ॥

तमोपहः । पुं । सहस्रांशौ ॥ हिमांशौ ॥ वह्नौ ॥ तमोऽपहन्तीति विग्रहे अपेक्षेशतमसोरित्यनेन अपपूर्वाद्धन्ते स्तमसिकर्मोपपदे कर्त्तरिडः ॥ जिने ॥

तमोभित्-द् । पुं । तमोनुदर्थे ॥ खद्योते ॥ तमोभिनत्ति । भिदिर्० । क्विप् तुकौ ॥

तमोमणिः । पुं । खद्योते ॥ तमसोमणिरिव ॥ गोमेदकमणौ ॥

तमोलिप्ती । स्त्री । तमोलुक इतिनाम्ना प्रसिद्धे देशे । तामलिप्ते । वेलाकूले ॥

तमोविकारः । पुं । रोगे ॥

तमोविशालः । पुं । मूलतःसर्गे पश्वादिस्थावरान्ते ॥ मूलतः सर्गोपिमोहमयत्वात्तमोबहुलः ॥

तमोहरः । पुं । चन्द्रे ॥ न । ज्योतिषि ॥ निर्गुणांवामभागेच सव्यभागेऽद्भुताम् निजां । मध्येनाथः स्वयं ज्योतिस्तज्ज्यो

तिर्मेतमसोऽहरम् ॥ त्रि । तमसो हर यंकर्त्तरि ॥ हरति । हृञ् । अच् । तमसोहरः ॥

तम्पा । स्त्री ।	}	गवि । सौरभेय्याम् ॥
तम्बा । स्त्री ।	}	इतिहेमचन्द्रः ॥

तम्बिका । स्त्री । तम्ब्याम् ॥

तम्बी । स्त्री । तयी इति भाषाप्रसिद्धे कान्दविकभाण्डे ॥

तयः । पुं । रक्षके ॥ तयति । तय रक्षणे गतौ च । अच् ॥

तरः । पुं । तरणे ॥ न । लोभे ॥ तरति । तॄ० । अच् । तरणं वा । ऋदोरप् ॥

तरक्षः । पुं । लरख इति प्रसिद्धे तरक्षौ ॥

तरक्षुः । पुं । मृगादने । तेंदु वा वाघ इति लरख इत्यादिनाम्ना चख्याते लघुव्याघ्रे ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणु हिंसायाम् । मित० डुः ॥

तरक्षुकः । पुं । तरक्षौ ॥ संज्ञायां कन् ॥

तरङ्गः । पुं । वायुना नद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवने । भङ्गे । ऊर्म्याम् । लहर ढेउ इत्यादि भाषा ॥ तरति । तॄ प्लवनसन्तरणयोः । तरत्यादिभ्यश्चेत्यङ्गच् ॥ अश्वादिसमुत्फाले ॥

तरङ्गिणी । स्त्री । नद्याम् । तटिन्याम् ॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अतइनिः । पुष्करादित्वादिनिर्वा । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

तरङ्गितः । त्रि । भङ्गिमति । सञ्जाततरङ्गे ॥ तरङ्गाः सञ्जाता अस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । तरङ्गवत् कृतः अस्मात् तत्करोतीति णिचि कर्त्तरि क्तः । णाविष्टवद्भावान्मतुपो लुक् ॥

तरणः । पुं । भेलके । उडुपे । डोँगा इति भाषा ॥ स्वर्गे ॥ न । पारगमने । सन्तरणे ॥ प्लवनपूर्वकदेशान्तरगमने ॥

तरणिः । पुं । द्युमणौ । सूर्ये ॥ भेलके ॥ अंशौ । किरणे ॥ ताम्रे ॥ स्त्री । नौकायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरन्त्यनया वा । तॄ० । अर्त्तिसृधृधमीत्यादिना तरतेरनिः ॥

तरणिपेटकः । पुं । काष्ठाम्बुवाहिन्याम् ॥

तरणिरत्नम् । न । माणिक्ये ॥

तरणी । स्त्री । नावि ॥ घृतकुमार्याम् ॥ पद्मचारिण्याम् ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

तरण्डः । पुं । न । वडिशीसूत्रबन्धनकाष्ठे । छड इति डगन इति च भाषा ॥ प्लवे ॥ नौकायाम् ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिजप्लवे ॥ पुं । देशविशेषे ॥ तरति । तॄ० । वाहुलकादण्डन् ॥

तरण्डपादा । स्त्री ।	}	नावि ॥ इ-
तरण्डा । स्त्री ।	}	तिशब्दर-
तरण्डी । स्त्री ।	}	त्नावली ॥

तरतमः । अ । न्यूनाधिकभावेनेत्यर्थे ॥
तरत्-द् । स्त्री । भेलके । प्लवे ॥ प्लवमाने ॥ कारण्डवविहङ्गमे ॥
तरटी । स्त्री । काष्ठकिट्टविशेषे । तीशायाम् । रक्तबीजकायाम् ॥
तरण्टी । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥ यथा । घृतेन मर्दितां दध्ना कणिक्कां फेनयेत् ततः । विधायवटिका स्तस्या घृते मन्दाग्निना पचेत् ॥ प्रक्षिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । ततएताः समरिचा स्तरण्ट्यस्तु ताः स्मृताः ॥ बल्या पुष्टिकरी हृद्या वृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदात्यर्थं किञ्चित्तन्धानकृद्गुता ॥
तरन्तः । पुं । समुद्रे ॥ भेके ॥ आसारे । राक्षसे ॥ तीर्यते । तॄ० । तॄभूवहिवसीत्यादिनाझच् सचषित् ॥
तरन्ती । स्त्री । नौकायाम् ॥ तरति तीर्यतेऽनयावा । झचः षित्त्वान्ङीष् ॥
तरपण्यम् । न । आतरे । नद्यादिसन्तारशुल्के ॥ तरणम् । तॄ० । ऋदोरप् । तरस्य पण्यम् ॥
तरम्बुजम् । न । तरवूज इति प्रसिद्धे फले ॥ यथा । ज्येष्ठमासि महेशानि पौर्णमास्यां निशार्द्धके । तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पिठकाननें ॥ तत्र ग्राम्यात्प्रजाया तस्यैफलं दृष्टं तरम्बुजम् ॥ तत्फलम ददात् तृष्णावरदासिहरप्रिया ॥ योमेद्या तु फलंरम्यंसचिरायुश्चतुर्युगमिख्यु स्तरकामाख्यातन्त्रम् ॥
तरलः । पुं । हारमध्यमणौ ॥ हारे ॥ तले ॥ त्रि । चञ्चले ॥ कामुके । षिङ्गे ॥ भास्वरे ॥ मध्यशून्यद्रव्ये ॥ द्रवीभूते ॥ तरति । तॄ० । अलच् ॥ तरं लातिवा । आतइतिकः ॥ वृषादित्वाद्वा कलः ॥
तरलनयना । स्त्री । चञ्चलनेत्रायांवनितायाम् ॥ तरलेलोलेनयनेयस्याः ॥
तरलनयनिः । पुं । वर्णवृत्तविशेषे ॥ दिजवरगणयुग मुपनय सकुसुमलघुमिहरचय । सुदतिविमलमतिफणिपतिनिगदितमतरलनयनिरिति ॥ यथा । अपहर गुरहर ममदरमभिनवकलियुगभयहर । हिमगिरिविहितशयनवर सुकृतसुलभममभरधरेति ॥
तरललोचना । स्त्री । चञ्चललोचनायाम् ॥ तरले लोचने यस्याः ॥
तरला । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ सुरायाम् ॥ मधुमक्षिकायाम् ॥ तरं लाति । ला० । कः । टाप् ॥
तरलायितः । पुं । चञ्चलाचरिते ॥
तरलितः । त्रि । आन्दोलिते । प्रेङ्खोलि

ते । कम्पिते । धूते । प्रेङ्खिते । क्षुभि
ते । ता० इतच् ॥

तरवारिः । पुं । तरवार इतिप्रसिद्धे ख
ड्गे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ चतुरङ्गाद्विषोः
सेनाश्छिन्दन्ती स्तरवारिभिरितित
न्त्रराजम् ॥ विशेषस्त्वस्यान्यत्र खड्ग
परीक्षायांयुक्तिकल्पतरौचद्रष्टव्यः ॥

तरः । न । बले ॥ रोगे ॥ जवे । वेगे
॥ सवेगगतिवचने ऽस्यप्रयोगः ॥ ती
रे ॥ कपौ । प्लवगे ॥ वेगाख्यगुणे ॥
तरत्यनेन । तॄ० । असुन् ॥

तरसम् । न । मांसे ॥ तरोबलमस्य
स्मिन् । अर्शआद्यच् ॥

तरसा । अ । झटित्यर्थे । शैघ्र्ये ॥

तरस्थानम् । न । घट्टे ॥ तरस्यस्थानम् ॥

तरस्वी । पुं । गरुडे ॥ वायौ ॥ त्रि । शू
रे ॥ वेगिनि ॥ तरोबलं जवोवाऽस्या
स्ति । अस्मायामेधास्रजोविनिः ॥

तरान्धुः । पुं । नौविशेषे । होडे । व-
हने ॥

तरालुः । पुं । नौकाविशेषे ॥

तरिः । स्त्री । नौकायाम् ॥ वस्त्रादी
नांपेटके ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यनया
। तॄ० । अचइः ॥

तरिकः । पुं । प्लवे । भेलके ॥

तरिका । स्त्री । नावि ॥

तरिणी । स्त्री । नौकायाम् ॥

तरिता । स्त्री । तर्ज्जन्याम् ॥ गांजा इ
तिभाषाप्रसिद्धमञ्जर्याम् ॥ यथा ।
संविदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धु
स्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरसस्तारि
का तरिता तथेतितन्त्रम् ॥

तरिरथः । पुं । अरित्रे ॥ इतिहारा
वली ॥

तरी । स्त्री । वस्त्रादिपेटके ॥ द्रोण्या
म् ॥ वेडायाम् । नावि ॥ गदाया
म् ॥ धूमे ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यन
या । तॄ । अचइः । कृदिकारादिति
ङीष् ॥ पचादौतरडितिपाठात्
ङीप् वा ॥

तरीः । स्त्री । नावि ॥ तरन्त्यनया ।
तॄ० । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्यईः ॥

तरीषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ शो
भनाकारे ॥ भेले ॥ व्यवसाये ॥ स
मर्थे ॥ वोधे ॥ तरन्ति येन । तॄ०
। हृतॄभ्यामीषन् ॥

तरीषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् ॥

तरुः । पुं । अगमे । द्रुमे ॥ तरन्ति नर
कमनेन रोपकाः । तॄ० । भृमृशीतॄ
चरीति उप्रत्ययः ॥

तरुकुक्षिः । पुं । पक्षिविशेषे । वाग्गुदे
। वागुड इतिभाषा ॥

तरुखण्डः । पुं । तरूणां समूहे ॥ इक्षा
दिभ्यःखण्डः ॥

तरुजीवनम् । न । द्रुममूले ॥

तरुणः । पुं । एरण्डे ॥ स्थूलजीरके ॥ न । कुब्जपुष्पे ॥ त्रि । यूनि । जाततारुण्ये ॥ नूतने ॥ तरति । तॄ० । चोरश्च लोवेत्युनन् ॥

तरुणज्वरः । पुं । सप्ताहावधिज्वरे ॥ यथा । आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥

तरुणदधि । न । पञ्चदिनातीतदधिनि ॥

तरुणी । स्त्री । युवत्याम् । द्वितीयवयःप्राप्तायांनार्याम् ॥ आषोडशाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मतेत्युक्तः ॥ तरति । तॄ० । चोरश्चलोवेत्युनन् । वयसि चरमइतिङीप् । नञ्स्नञीकगिति वा ॥ गौरादिर्ङीष् वा । स्वरेविशेषः ॥ घृतकुमार्याम् । सहायाम् ॥ दन्तीवृक्षे ॥ चीडानामगन्धद्रव्ये ॥ सेवतीइतिभाषाप्रसिद्धे पुष्पे । सहायाम् । गन्धाख्यायाम् ॥

तरुणीकटाक्षमालः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

तरुतूलिका । स्त्री । }
तरुदूलिका । स्त्री । } वातुल्याम् । वादुड पक्षीइतिभाषा ॥

तरुनखः । पुं । कण्टके ॥

तरुभुक् । पुं । वन्दाके ॥

तरुमृगः । पुं । वानरे ॥

तरुरागः । पुं । नवीनपल्लवे । किशलये ॥

तरुराजः । पुं । तालद्रुमे ॥

तरुरुहा । स्त्री । }
तरुरोहिणी । स्त्री । } वन्दाके ॥

तरुवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

तरुविलासिनी । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । सप्तलालतायाम् ॥ तरोर्विलासिनी ॥

तरुशायी । पुं । खगे । पक्षिणि ॥

तरुसारः । पुं । कर्पूरे ॥ इतिशब्दावली ॥

तरुस्था । स्त्री । वन्दाके ॥

तरूटः । पुं । उत्पलकन्दे ॥

तर्कः । पुं । काङ्क्षायाम् ॥ वितर्के । व्यभिचारशङ्कानिवर्तके ॥ सचपञ्चविधः । यथा । आत्माश्रयः १ । अन्योन्याश्रयः २ । चक्रकः ३ । अनवस्था ४ । प्रमाणबाधितार्थकः ५ इति ॥ ऊहे । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थं ऊहे ॥ अनुमाने ॥ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपे । व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसञ्जने । यथा । वह्निर्नस्यात् तर्हि धूमोपि न स्यात् ॥ मीमांसादितर्कशास्त्रे । आगमाविरोधिन्यायेन आगमार्थपरीक्षणे । विचारे ॥ बुद्धिसाध्ये । स्वव्यङ्ग्यपूर्वभावे ॥ हेतुदृष्टान्तात्मनि ॥ तर्कणम् ।

तर्कभावार्थश्चुरादौ पटपुटेतिद-ण्डके पठित:। भावेघञ्॥ तर्कोऽर्थवाद इति कर्कोपाध्याय:। यथा। अक्ता: शर्करा उपदधातीतिविधि:-श्रूयते। तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इतिसंशये तेजो-वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इ तिनिर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवाद:॥ तर्कोमीमांसेति कल्पतरुकार:॥*॥ अचिन्त्या: खलुयेभावा न तांस्त-र्केण योजयेत्। नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्यनिश्चय:॥

तर्कक:। पुं। याचके॥ तर्ककारके॥

तर्कयन्। त्रि। उत्प्रेक्ष्यमाणे॥

तर्कविद्या। स्त्री। आन्वीक्षिकायाम्॥ तर्कस्य न्यायस्य विद्या॥ तथाहि। चतुर्विधेभ्य: पृथिव्यादिपरमाणुभ्योविश्वमुत्पद्यते त एवोपादानभूता नान्यत्। निमित्तकारणमीश: कर्त्तृत्वात् कुलालवदिति तर्कविद्याया: प्रमेयम्॥*॥ अहोदुर्मतय: सर्वा: पुरुषस्यनिरूपणे। तर्कविद्या न जानन्ति अमेयं पुरुषोत्तमम्॥ अमेयम् अभिन्ननिमित्तोपादानत्वात्। यतएतदपि न जानन्ति सर्वं प्रमेयजातं घटादिवत् कार्यमिति परमाणूपादानकारणमप्यपेक्षणीयमेवेति। परमाणूनां प्रमेयत्वहेतुना कार्यत्वसिद्धौ तदुपादानमपेक्षणीयम्। एवं तत्तत्पौरुष्यमनवस्था स्यात्। अतोऽप्रमेय: परमात्मैवोपादानं नान्यदन्यकल्पितम् अनपेक्षणात्। तथाहि। अम्भ: शीतकरास्तरौचनगरस्वप्नेन्द्रजालादिवत् कार्यं मेय मसत्यमेत दुदयध्वंसादियुक्तं जगत्। शुक्तौ रूप्यमिव स्रजी:भुजग: स्वात्मावबोधे हरा वज्ञाते प्रभवन्त्ययास्तमयते-तत्त्वावबोधोदयादिति प्रबोधचन्द्रोदय:॥

तर्कारी। स्त्री। जयाद्रुमे। अरणी इतिभाषा। जाही इतिकश्चित्। तर्कमृच्छति। ऋगतौ। कर्मण्यण्। ङीप्। गौरादित्वान् ङीष्वा॥

तर्किण:। पुं। } दद्रुमे॥ इतिरत्न-
तर्किल:। पुं। } माला॥

तर्की। त्रि। तर्कविशिष्टे। मीमांसके॥यथा। त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठक:। त्रयश्चाश्रमिण: पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरेतिमनु:॥

तर्कु:। पुं। कपालनालिकायाम्। तर्कुव्याम्॥ कृन्त्यतेनेन। कृतीवेष्टने। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चेत्यु:। ककारतकारयोर्विनिमय:। तकुआ इति भाषा॥

तर्कुटम् । न । कर्त्तने । कातना इति भाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तर्कुटी । स्त्री । तर्कौ ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपिण्डः । पुं । तर्कुस्थितमृत्पिण्डे । वर्त्तुलायाम् ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपीठी । स्त्री । तर्कुपिण्डे ॥ इति हारावली ॥

तर्कुलासकः । पुं तर्कुभ्रमणयन्त्रे । ज स्रोले । चरखा इतिभाषा ॥ इ०हा० ॥

तर्कुशाणः । पुं । तर्कुघर्षणपाषाणे । जा मरे । सामके ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तर्क्षुः । पुं । तरक्षुके ॥ इतिशब्द० ॥

तर्क्ष्यः । पुं । यवक्षारे ॥

तर्ज्जनम् । न । भर्त्सने ॥ भयजनने ॥ तर्ज्ज० । ल्युट् ॥

तर्ज्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्याम् । अङ्गुष्ठ निकटाङ्गुलौ ॥ तर्ज्यते ऽनया । त र्जभर्त्सने । करणे ल्युट् ॥

तर्ज्जिकः । पुं । देशविशेषे । तायिके ॥

तर्ज्जितः । त्रि । भर्त्सिते ॥ तर्ज्यते स्म । तर्जभर्त्सने । क्तः ॥

तर्णः । पुं । वत्से ॥ तृणोति तर्णोति वा । तृणु अदने । अच् ॥

तर्णकः । पुं । गोपुत्रे । वत्से । वच्छा इति भाषा ॥ सद्योजातस्तु तर्णकः ॥ तृणोति तर्णोतिवा । तृणु० । ण्वुल् ॥

तर्त्तिः । पुं । सूर्ये ॥ प्लवे ॥ इतिशब्दा० ॥

तर्त्तरीकम् । न । वहित्रे । पोते । जहा ज इतियवनभाषा ॥ त्रि । पारगे ॥

तर्द्दः । त्रि । हिंसके ॥ तर्द्दहिंसायाम् । अच् ॥

तर्दूः । पुं । दारुनिर्मितदर्व्याम् । दा रुहस्तके । डोइ इतिभाषा ॥ जलत रणोपकरणे ॥ तरति० । तॄ० । चो- दुट्चेत्यूर्दुडागमश्च ॥ तर्दति । त र्त्तिवा । तर्द० । उतृदिर्हिंसाना दरयोर्वा । बाहुलकात् ऊः ॥

तर्प्पणम् । न । तृप्तौ ॥ प्रीणने ॥ यज्ञ काष्ठे ॥ महायज्ञविशेषे । पितृयज्ञे । पितुद्देश्याम्बुदाने । पितॄणां कव्य वालादीनाञ्च विधिना जलान्नदाने न तृप्तिसम्पादने ॥ तद्द्विविधम् । प्र धानमङ्गञ्च ॥ तत्राद्यं यथा । तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्वि जः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ विधवामधिकृत्य । त र्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्त्तुः कुशतिलो दकैः । तत्पितु स्तत्पितुश्चापि- नामगोत्रादिपूर्वकमिति ॥ * ॥ द्वि तीयं यथा । नित्यं नैमित्तिकं का म्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥ तर्पणाकरणे दोषोयथा । नास्ति-

व्यभावा ह्यस्यापि न तर्पयति वैसु
तः । पिबन्ति लेखनिःस्रावं पितरो
वै जलार्थिन इति ॥ जीवत्पितृ-
कस्य तन्निषेधो यथा । दर्शस्नानं गया
श्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जीव
त् पितृको भूप कुर्यात् कृत्वाघमा
प्नुयादिति ॥ तृपप्रीणने । भावेल्युट् ॥

तर्प्पणी । स्त्री । गुरुस्कन्धद्रुमे ॥

तर्प्पणेच्छुः । पुं । भीष्मे ॥ त्रि । तर्पणा
काङ्क्षे ॥

तर्प्पिणी । स्त्री । चारव्याम् । पद्मचारि
ण्यामोषधौ ॥

तर्म्म । न । यूपाग्रे ॥ तरति । तॄ० । सर्व
धातुभ्योमनिन् ॥

तर्म्मटः । पुं । वत्सरे ॥ चक्रमर्द्दे ॥

तर्षः । पुं । लिप्सायाम् ॥ उदन्यायाम्
॥ भेलके ॥ तर्षणम् । ञितृषपिपा
सायाम् । घञ् ॥ तरन्त्यनेन । तॄ० ।
वृतृवदीतसोत्र ॥

तर्षणम् । न । तृषि । पिपासायाम् ॥
ञितृष० । ल्युट् ॥

तर्षितः । त्रि । सतृष्णे । तृषिते ।
तिसाया इति भाषा ॥

तर्हि । अ । विशेषे ॥ तदार्थे ॥ तस्मिन्
काले । अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ॥

तलः । पुं । तालमहीरुहे ॥ चपेटे ॥ त्स
रौ ॥ सव्येन पाणिना तन्त्रीघाते ॥
आधारे ॥ स्वभावे ॥ पुं । न । अधो
भागे । अनूर्द्धे । तले इति नीचे इति च
भाषा ॥ स्वरूपे ॥ यथा । महीतल
म् ॥ न । कानने । वने ॥ कार्यबीजे
॥ आलवाले । गर्त्ते ॥ पादतलस्य म
ध्ये ॥ स्त्री । न । । ज्याघातवारणे ॥
तलति । तलप्रतिष्ठाम् । पचाद्यच् ॥

तलकम् । न । पुष्करिण्याम् । तलाव
इति हिंदू भाषा ॥ इति हारावली ॥

तलप्रहारः । पुं । चपेटे । चर्वणे । त-
लाघाते ॥

तलसारकम् । न । अश्वस्य वक्षस्थलबन्ध
नरज्जौ । वक्रपट्टे । तङ्ग इति भाषा ॥

तलहृदयम् । न । पादतलस्य मध्ये ॥

तला । स्त्री । गोधायाम् । ज्याघात
वारणे ॥

तलाची । स्त्री । नलनिर्मितेकटे ॥

तलातलम् । न । अतलादिषु पञ्चमेऽ
धोभुवने ॥

तलिका । स्त्री । वक्रपट्टे । तलसारके ॥

तलित् । स्त्री । विद्युति । तडिति ॥
डलयोरेकत्वस्मरणात् वर्णविपर्ययः ॥

तलितः त्रि । आज्यादिभृष्टमांसादौ ॥

तलितमांसम् । न । पक्वमांसप्रभेदे ।
भृष्टमांसे ॥ यथा । शुद्धमांसविधाने
न मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुन-
स्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बु-

धैः ॥ तलितं बलमेधाग्निमांसौजः शुक्रदृष्टिकृत् । तप्तं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥

तलिनः । त्रि । विरले ॥ स्तोके ॥ स्वच्छे ॥ दुर्बले ॥ न । शय्यायाम् ॥ तलति तल्यते वा । तल० । तलिपुलिभ्यामिनन् ॥

तलिमम् । न । कुट्टिमे ॥ तल्पे ॥ चन्द्रहासे ॥ विताने ॥

तलुनः । पुं । पवने ॥ यूनि ॥ तरति । तॄ० । तॄरश्चलोवे च्युनन् ॥

तलुनी । स्त्री । युवत्याम् । तरुण्याम् ॥ वयस्यचरम इति नञ्प्रभिति वा ङीप् । गौ० ङीष् वा ॥

तलेचणः । पुं । शूकरे ॥ इतिशब्दा० ॥

तलोदरी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

तलोदा । स्त्री । नद्याम् ॥

तल्कम् । न । वने ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तल्पम् । न । अट्टे ॥ कलत्रे । दारेषु ॥ शय्यायाम् ॥ तल्यतेऽस्मिन् । तल० । खष्पशिल्पशष्पेतिसाधु ॥

तल्पकीटः । पुं । मत्कुणे ॥

तल्पनम् । न । करिपृष्ठे ॥ पृष्ठवंशस्य मांसे ॥

तल्लः । पुं । जलाधारविशेषे । तलाव इति हिन्दूभाषा ॥ न । विले । आलवाले ॥ त्रि । तस्मिन् क्षीणे ॥

तल्लजः । पुं । मतल्लिकायाम् । प्रशस्ते ॥ लजति । लजकान्तौ । पचाद्यच् । तदल्लजः । अयमजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा । प्रशस्ताकुमारी कुमारीतल्लजः । तल्लजस्य रूढिशब्दत्वात् प्रशंसावचनैश्चेतिसमासः ॥

तल्लिका । स्त्री । कुञ्चिकायाम् । कूर्चिकायाम् । कूंची ताली इत्यादि भाषा ॥

तल्ली । स्त्री । तरुण्याम् ॥

तवक्षीरम् । न । पयःक्षीरे । यवजे । तीखुर इतिभाषा ॥ तवक्षीरन्तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् । क्षयकासकफश्वासास्रदोषं हन्तिचसेवनात् ॥

तवक्षीरी । स्त्री । गन्धपत्रायाम् ॥

तवराजः । पुं । यवासशर्करायाम् ॥

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । यवासशर्कराभवखण्डे । सिद्धमोदके ॥

तवर्गः । पुं । तादिपञ्चवर्णेषु ॥

तवर्गीयः । पुं । तवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताच्चेति ठक् ॥

तविषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ तवेतिसौत्रोधातुः । तवेर्णिद्वेतिटिषच् ॥ सुवर्णे ॥ शोभनाकृतौ ॥ व्यवसाये ॥ भेले ॥

तविषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् ॥ धरित्र्याम् ॥ नद्याम् ॥ वैदिकनिघण्टौ तु बलेपि ॥ टित्वान् ङीप् ॥

तष्टः । त्रि । तनूकृते ॥ तक्ष्यतेस्म । तक्षू० । क्तः । स्कोरितिकलोपेष्टुत्वम् ॥

तष्टिः । स्त्री । काष्ठतक्षणे ॥

तसरः । पुं । वस्त्रजात्यन्तरे । टसर इति भाषा ॥ सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषाप्रसिद्धे तन्त्रवायोपकरणे ॥ तनोति । तनु० । तनूपृषिभ्यांक्सरन् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

तस्करः । पुं । चोरे ॥ द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ तत्करोति । दिवाविभेत्यत्र किंयत्तद्बहुषु कृञोच् ॥ तद्बृहतोः करपत्योरितिसुट् दलोपौ ॥ दमनवृक्षे ॥ पृक्काशाके ॥

तस्करस्नायुः । पुं । काकनासालतायाम् ॥

तस्करी । स्त्री । कोपनायां नार्याम् ॥

तस्थिवान् । त्रि । स्थितिमति । स्थिते ॥ ष्ठा० । छन्दसिलिट् । द्वित्वादिकार्यम् । लिटः कानजादेशः ॥ क्वसु-श्चेतिक्वसुप्रत्ययोवा ॥

तस्थुः । पुं । स्थावरे ॥

ताच्छील्यम् । न । नियततत्स्वभावतायाम् ॥ भावेष्यञ् ॥

ताटङ्कः । पुं । तालपत्रे । कर्णिकायाम् । ताडङ्के ॥ गुर्वक्षरे ऽ ॥

ताटस्थ्यम् । न । उदासीनत्वे ॥ निकटस्थत्वे ॥

ताडः । पुं । ताडने ॥ घोषे । शब्दे ॥ मुष्टिमेयतृणादिषु ॥ अद्रौ ॥

ताडका । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥

ताडकान्तकः । पुं । श्रीरामे ॥

ताडकाफलम् । न । बृहदेलायाम् ॥

ताडकेयः । पुं । मारीचराक्षसे ॥ ताडकाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

ताडङ्कः । पुं । कर्णभूषायाम् । कर्णदर्पणे । कानतडङ्का इतिभाषा ॥

ताडनम् । न । आघाते ॥ यथा । शतापराधे वनितां पुष्पेणापि न ताडयेत् । दोषान्न गणयेत् तासां गुणानेव प्रकाशयेदितिमान्त्रिकाः ॥ लालने बहवोदोषा स्ताडने बहवोगुणाः । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्नतु लालयेत् ॥

ताडनी । स्त्री । अश्वताडनयष्ट्याम् । कशायाम् ॥ ताड्यते ऽनया । तड आघाते । णयन्तः । ल्युट् । ङीप् ॥

ताडपत्रम् । न । ताडङ्के ॥

ताडागम् । न । तडागोदके ॥ यथा । प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जलाशयस्तडागः स्यात् ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥ ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च । वातलं बहु विष्टम्भ मधुकपित्तकफापहम् ॥ तडागस्येदम् । अण् ॥

ताडिः । स्त्री । ताडीद्रुमे । ताडियात इतिगौड भाषाप्रसिद्धे ॥

ताडी । स्त्री । पत्रद्रुमे । ताडियात-इति गौडभाषा ॥ आभरणविशेष इतिदुर्गसिंहः ॥

ताड्यमानः । त्रि । पटहादिवाद्ये ॥ त्रि । तत्कालताडिते । हन्यमाने । ताडनयुक्ते ॥

ताण्डः । पुं । मुन्यन्तरे ॥

ताण्डवः । पुं । न । लास्ये । नृत्ये ॥ पुं नृत्यं ताण्डवंप्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ॥ तण्डुना प्रोक्तम् । तेनप्रोक्तमित्यण् ॥ तृणान्तरे ॥ उद्धतनृत्ये ॥ चिलघुनि (।।।) ॥

ताण्डवतालिकः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारिणि ॥

ताण्डवप्रियः । पुं । शिवे ॥ त्रि । नृत्यप्रिये ॥ ताण्डवं प्रियं यस्य ॥

ताण्डवितम् । न । नर्त्तिते ॥

ताण्डि । न । नृत्यशास्त्रे ॥

ताण्डी । पुं । साम्नः शाखाविशेषाऽध्यायिनि ॥

तातः । पुं । जनके । पितरि ॥ अनुकम्प्ये ॥ त्रि । पूज्ये ॥ चतुष्कले (ऽ॥) आदिगुरौ ॥ तनोति । तनु० । दुतनिभ्यांदीर्घश्चेति क्तः । अनुदात्तेतिनलोपः ॥

तातगुः । पुं । पितृताते । काका चाचा इतिभाषा ॥ त्रि । जनकस्तुते ॥

तातजनयित्र्यौ । स्त्री । मातापित्रोः ॥ द्विवचनान्तोयम् ॥

ताततुल्यः । त्रि । पितृसमे । मनोजवसे ॥ तातेन तुल्यः ॥

तातनः । पुं । खञ्जने ॥

ताततः । पुं । वह्नि । रोगे ॥ पाके ॥ लोहकूटे ॥ मनोजवे । ताततुल्ये ॥ त्रि । तत्समाचे ॥

तातिः । पुं । पुत्रे ॥ इतिजटाधरः ॥

तात्कालिकः । पुं । तत्कालभवे ॥

तात्कालिकविकारः । पुं । विलासाख्ये भावे ॥ तात्कालिकविकारः स्याद्विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥

तात्पर्यम् । न । तत्परतायाम् ॥ वक्तुरिच्छायाम् ॥ अभिप्राये ॥ तत्परस्य भावः । ष्यञ् ॥

तादर्थ्यम् । न । तदर्थत्वे । तस्मैइदम्

तादर्थ्यम् । तस्य भावः । ब्राह्मणादि-
त्वात् ष्यञ् ॥

तादात्म्यम् । न । तत्स्वरूपे ॥ अभेद
सम्बन्धे ॥ तस्य आत्मा तदात्मा । त
दात्मनो भावः । ब्रा० ष्यञ् ॥

तादृक्षः । त्रि । तादृशि ॥ स इव दृश्यते ।
तमिव पश्यति वा । दृशिर् प्रेक्षणे
। त्यदादिष्विति कञोपवाच्य इति
क्सः । आसर्वनाम्नः इत्यत्र दृक्षे चे
तिवार्त्तिकेनात्वम्

तादृक्-ग् । त्रि । तथाविधे । उपमान
गोचरे । तादृशे ॥ तमिवेमं पश्यन्ति
स इवायं पश्यति दृश्यते वा । त्यदादि
षु दृश इति क्विन् । आसर्वनाम्न इत्या
त्वम् । व्रश्चेति षः । जश्त्वेन डः । कु
त्वेन गः । चर्त्वपक्षे कः ॥

तादृशः । पुं । तादृशि ॥ स इव दृश्यते
तमिव पश्यति वा । त्यदादिष्विति
कञ् ॥

तानः । पुं । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । वि
स्तार्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छनाशेषसं
श्रयाः । तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्त
स्वरसमुद्भवाः ॥ तेभ्य एव भवन्त्यन्ये
कूटतानाः पृथक् पृथक् । ते स्युः पञ्च
सहस्राणि चयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ न ।
विस्तारे ॥ ध्यानविशेषे ॥

तानवम् । न । तनुत्वे ॥ माघे तनुता
याम् ॥ यथा । तानवं तनुताभावे
दौर्बल्यश्रमणादिकृत् ॥ तनोर्भावः
। इगन्ताच्चेत्यण् ॥

तानूरः । पुं । आवर्त्ते । पयसाम्भ्रमे ॥

तान्तः । त्रि । म्लाने ॥ क्लान्ते । श्रान्ते ॥

तान्तवः । त्रि । प्रावरणान्तरे ॥ तन्तूनां
विकारः । ओरञ् ॥

तान्त्रिकः । त्रि । ज्ञातसिद्धान्ते । शास्त्र
तत्त्वज्ञे । ब्रह्मवादिनि कौलिके ॥ य
थानरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी
यथा । यथाऽश्वंचिद्विशेषाना मागमा
नामिदं तथा ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते
वेद वा । उक्थादित्वाट्ठक् ॥ त-
न्त्रसम्बन्धिनि ॥

तान्दूरम् । न । मांसव्यञ्जनप्रभेदे ॥
यथा । अङ्गारपूर्णगर्त्ते यद्बद्ध म
वलम्बितम् । संस्कृतं पिहितं मांसं
पक्वं तान्दूर मुच्यते ॥ सुस्वादु तान्दूर
न्तु । पचेद्गर्त्तान्तरीचस्थं वह्निसम्भा
रसम्भृतम् । चतुर्दिक्षु मण्डलाकारे
पार्श्वप्रज्वलितानले । विपक्वं सुरभि
स्वादु तान्दूरमिति कीर्त्तितम् ॥ अ
न्यच्च । कोद्रिकायां सुसम्भार मल-
म्न मवलम्बितम् । मांसं पिधाय वा
ष्पाग्निज्वालयास्वेदितं वरम् ॥ ता-
न्दूरं रुचिदं बल्यं मृदु पथ्यतमं स्मृ
तम् । सद्योहतं नवं स्थूल मन्यथा-

दोषकारकमिति ॥

तापः । पुं । सन्तापे ॥ कृच्छ्रे ॥ तपनम् । तपसन्तापे । घञ् ॥

तापकः । पुं । ज्वरे ॥ त्रि । तापकृति ॥ तापयति । तप० । ण्वुल् ॥

तापत्यः । पुं । अर्जुने ॥ इति पु० ॥

तापत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रये ॥ आध्यात्मिकादिमैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यःप्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥ तापानां त्रयम् ॥

तापनः । पुं । सूर्ये ॥ कामबाणे ॥ असुरविशेषे ॥ सूर्यकान्तमणौ । त्रि । तापके । तापयितरि ॥ तापयति । तप० । कर्त्तरि ल्युः ॥

तापनीयः । पुं । निष्कपरिमिते सुवर्णे ॥ तपनीयस्य विकारःपरिमाणः । जातरूपेभ्यःपरिमाण इत्यण् ॥

तापसः । पुं । दमनकवृक्षे ॥ वकपक्षिणि ॥ न । तमालपत्रे । तेजपात इतिभाषा ॥ त्रि । तपस्विनि ॥ वानप्रस्थे ॥ तपोस्यास्ति । अण्चेत्यण् ॥ यद्वा । तपःशीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥

तापसतरुः । पुं ।
तापसद्रुमः । पुं । } इङ्गुदीवृक्षे । इंगुआ इतिभाषा ॥ तापसोपयुक्तस्तरुः ॥

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । गर्भदात्री

क्षुपे ॥

तापसप्रियः । पुं । पियालद्रुमे ॥

तापसप्रिया । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥

तापसेष्टः । पुं । पियाले । चारे ॥

तापहरी । स्त्री । ताहरी इति प्रसिद्धे व्यञ्जनपदार्थे ॥ यथा । घृते हरिद्रा संयुक्ते माषाणां भर्जयेद्वटीः । तण्डुलाँश्चाऽपिनिर्द्धौतान् सहैवपरिभर्ज्जयेत् ॥ सिद्धियोग्यं जलं तत्रप्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्रनिःक्षिपेत् ॥ एषासिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरीबुधैः ॥ भवेत्तापहरीबल्या वृष्या श्लेष्मागमाचरेत् । हृद्यातर्पणीरुच्यागुर्वी तत्र गुणाःस्मृताः ॥

तापिञ्छः । पुं । तमालवृक्षे ॥ तापिनं छादयति । छद० । कर्मण्यण् । पृषोदरादिः ॥ न । तमालपुष्पे ॥ तापिञ्छस्यपुष्पम् । फलेलुगितितद्धितस्यलुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति क्लीवता ॥

तापिञ्जम् । न । धातुमाक्षिके ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तापितः । त्रि । पीडिते ॥ जातसन्तापे ॥ तपगया इति भाषा ॥ तापःसञ्जातोस्य । ता० इतच् ॥

तापी । पुं । बुद्धे ॥ त्रि । तापवति ॥

तापोत्था ऽस्ति । अतद्ध्वनिष्ठमावि- तोनिः ॥

तापी । स्त्री । विन्ध्याद्रिप्रसिद्धायां पश्चिमवाहिन्यां सरिति ॥ यमुनायाम् ॥

तापोजम् । न । स्वर्णमाक्षिके ॥

ताप्यः । पुं । न । धातुमाक्षिके ॥

ताप्यकम् । न । माक्षिके ॥

ताम: । पुं । भीषणे ॥ दोषे ॥

तामरम् । न । जले ॥ घृते ॥ इ० चन्द्रः ॥

तामरसम् । न । पद्मे ॥ ताम्रे ॥ काञ्चने ॥ तामरे जले सस्ति । षसस्वप्ने । अन्येभ्योपीतिडः ॥ यद्वा । तम्यते । तमु० । घञ् । नोदात्तोपदेशस्येतिनिषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः । रस्यते । रसआस्वादे । चु० । अदन्तः । एरच् । तामञ्चतद्रसञ्च ॥ जगतीछन्दःप्रभेदे । यथा । इह वद तामरसं ननजाय: ॥ स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ तमस्या सावामलकीच । पृषोदरादिः ॥

तामलिप्तम् । न । } तमोलुकइति
तामलिप्ती । स्त्री । } प्रसिद्धे दामलिप्ते देशे । विष्णुगृहे ॥

तामसः । पुं । भुजगे ॥ खले ॥ उलूके ॥ भूतादयहङ्कारे ॥ अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानेषु चतुर्षु बुद्धिधर्मेषु ॥ चतुर्थेमनौ ॥ न । कृष्णधने ॥ यथा । पार्श्वकद्यूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ पार्श्वकः अपायःसमुपायतया योर्जयति । आर्त्त्यापरपीडया । प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्यारोहणादिना । व्याजेनब्राह्मणवेशेनशूद्रादिना । कृष्णं तामसम् ॥ त्रि । तमसायुक्ते ॥ तमोवृत्तौ ॥

तामसकीलकः । पुं । राहुसुतेषु केतुषु ॥ यथा । तामसकीलकसञ्ज्ञा राहुसुताः केतवस्त्रयस्त्रिंशत् । वर्णस्थानाकारैस्तान् दृष्ट्वार्के फलं ब्रूयात् ॥ तेचार्कमण्डलगताः पापफलाश्चन्द्रमण्डलेसौम्याः । ध्वाङ्क्षकबन्धप्रहरणरूपाः पापाः शशाङ्केऽपि ॥ तेषामुदये रूपाण्यम्भः कलुषं रजोहतं व्योम । नगतरुशिखरामर्द्दः सशर्करो वातिमारुतश्चण्डः ॥ ऋतुविपरीतास्तरवोदीप्तामृगपक्षिणोदिशांदाहाः । निर्घातमहीकम्पादयो भवन्त्यत्रचोत्पाताः ॥ अम्भःकलुषादीनामुत्पातानां नि

ष्फलत्वमाह । न पृथक् फलानि- तेषां शिखिकीलकराहुदर्शनानि यदि । तदुदयकारण मेषां केत्वादीनां फलं क्रमाद् ब्रूयात् ॥*॥ तामसकीलानां दर्शनवशात् फलमाह। यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शन माया न्ति सूर्यविम्बस्थाः । तस्मिंस्तस्मिन् व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम् ॥ ॥ चुत्प्रम्लानशरीरा मुनयोप्युत् सृष्टधर्मसच्चरिताः । निर्मांसबालहस्ताः कृच्छ्रेणायान्ति परदेशम् ॥ तस्करविलुप्तवित्त.. प्रदीर्घनिःश्वास मुकुलितचिपुटाः । सन्तः सन्नशरीराः शोकोद्भव वाष्परुद्धदृशः ॥ चामा जुगुप्स्यमानाः स्वन्हपतिपरचक्रपीडिताःमनुजाः।स्वन्हपतिचरितंकर्मच पुराकृतं प्रामुवन्त्यन्ये ॥ गर्भेष्वपिनिष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारिमुचः। सरितो यान्ति तनुत्वं क्वचित् क्वचिज्जायते सस्यम्॥*॥ तेषामाकृतिवशेनफलमाह।दण्डेनरेन्द्रमृत्यु र्व्याधिभयं स्यात्कवन्धसंस्थाने।ध्वाङ्क्षेचतस्करभयं दुर्भिक्षं कीलकेऽर्कस्थे॥ राजोपकरणरूपै श्छत्रध्वजचामरादिभिर्विद्धः। राजान्यत्वकृदर्कः स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा ॥ एकोदुर्भिक्षकरो द्व्याद्याःस्युर्नरपतेर्वि

नाशाय।सितरक्तपीतकृष्णैस्तैर्विद्धोऽर्कोनुवर्णघ्नः॥*॥विशेषफलान्याह । दृश्यन्तेच यत स्तेरविबिम्बस्योत्थितामहोत्पाताः । आगच्छतिलोकानां तेनैवभयं प्रदेशेनेति वाराहीसंहिता ॥

तामसयज्ञः । पुं । यज्ञविशेषे ॥ यथा । विधिहीन मसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ तामसानां यज्ञः ॥

तामसाहारः । पुं । तामसप्रकृतीनामाहारे ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्चयत् । उच्छिष्ट मपिचामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

तामसिकः । त्रि । तामसे । तमोगुणकार्ये ॥

तामसी । स्त्री । निशायाम् ॥ दुर्गायाम् ॥ तमोन्वितायाम् ॥ जटामांस्याम् ॥

तामिस्रः । पुं । विपर्ययविशेषे ॥ सचाष्टादशधा । यथा । शब्दादयोदशविषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः । ऐश्वर्यञ्चाणिमादिकं नस्वरूतोरञ्जनीयम् । किन्तुरञ्जनीयशब्दाद्युपायः । ते चशब्दादय उपस्थिताः परेणोपहन्यमाना स्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति श

ब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टक-मष्टादशेति। तद्विषयोद्वेषस्तामिस्रो ऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति साङ्ख्याः॥ भोगेच्छाप्रतिघाते सति क्रोधे॥ राक्षसे। तमिस्राचारिणि॥ न। अन्धकारमये नरके॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्यत्र निपात्यते॥ तमिस्र मस्मिन् अस्ता ऽस्तिवा। ज्योत्स्ना तमिस्रन्यया॥

ताम्बूलम्। न। क्रमुके। गुवाके॥ नागवल्लीदले। पानइति प्रसिद्धे॥ ताम्यति। तमु। पिञ्जादित्वात् ऊलच् धातोर्वुक् दीर्घश्च॥ ताम्बूलं कटु तिक्त मुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम्। वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे त्रयोदशगुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः॥ अपिचाहुः। ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम्। वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्॥ *॥ अनिधाय मुखेपर्णं पूगं स्वादयते नरः। मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम॥ *॥ पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसञ्चयः। चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरावुद्धिविनाशिनी॥ नायुरग्र विषं मूले मध्य ऽलक्ष्मी र्व्यवस्थिता। तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्॥ चूर्णाधिकं हरतिगन्ध मथाधिपूगं रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि। ताम्बूलमुक्तमभिदं रसनाग्रभिन्नपर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि॥ ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्बले। ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु॥ ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलास्रता। देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः॥ *॥ विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षये यदि। तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां नगच्छति॥ *॥ ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्रगोमांससदृशं ध्रुवम्॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

ताम्बूलकरङ्कः। पुं। पानवट्टा इतिप्रसिद्धे ताम्बूलपात्रे। स्थग्याम्॥

ताम्बूलदः। त्रि। वाग्गुलिके। ताम्बूलदातरि॥ इतित्रिकाण्डशेषः॥ ताम्बूलं ददाति। डुदाञ्। आतइतिकः॥

ताम्बूलपत्रः। पुं। पिण्डालौ॥

ताम्बूलरागः। पुं। मसूरे॥ ताम्बूल

रङ्गे ॥

ताम्बूलवल्लिका । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥

ताम्बूलवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥ ताम्यति । तमु० । क्विप् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः । वेल्लति । वुलमज्जने । चुरादीनां णिच्वा । इगुपधेतिकः । ताम् चासौवुलश्च । पृषोदरादिः । ताम्बूलाख्यावल्ली । शाकपार्थिवादिः ॥

ताम्बूलिकः । पुं । ताम्बूलिनि ॥

ताम्बूली । त्रि । राज्ञां ताम्बूलाधिकृते । तंबोली इति प्रसिद्धे जात्यन्तरे ॥

ताम्बूली । स्त्री । ताम्बूलवल्ल्याम् ॥ ताम्बूलात् गौरादित्वात् ङीष् ॥

ताम्रम् । न । तांबा इति प्रसिद्धे तैजसधातुविशेषे । शुल्वे । म्लेच्छमुखे । नैपालिके ॥ अस्योत्पत्त्यादयो यथा । शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥ जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमम् । लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥ कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापिघनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥ ताम्रं कषायं मधुरं सतिक्तमम्लञ्च पाके कटु

सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च ॥ पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनस मम्लपित्तम् । शोथं क्रिमिं शूलमपाकरोति प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥ एकोदोषो विषं ताम्रेत्वसम्यङ्मारितेऽष्टते । दाहः स्वेदो रुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः ॥ तस्यशोधनविधिर्यथा । पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥ गोमूत्रे चकुलत्थानां कषायेच त्रिधात्रिधा । एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥ तस्य मारणविधि र्यथा । सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः । वासरत्रयमम्लेन ततः खल्ले विनिःक्षिपेत् ॥ पादांशं सूतकं दत्त्वा यामममम्लेनमर्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद् द्विगुणेनच ॥ गन्धकेनाम्लपिष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् । ततः पिष्ट्वाचमीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ॥ तत्कल्केन वहिर्गोलं लेपयेद् द्व्यङ्गुलोन्मितम् । धृत्वातद्गोलकं भाण्डशरावेणचरोधयेत् ॥ वालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः । दत्त्वाभाण्डमुखेमुद्रांततश्चुल्ल्यां विपा

चयेत् ॥ क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक् याव
द्यामचतुष्टयम्। स्वाङ्गशीतं समुद्धृ
त्य मर्दयेच्छूरणद्रवैः ॥ यामैकं गो
लकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे ।
मृदालेपस्तु कर्त्तव्यः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्र
कः ॥ पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं मृतं भव
तिनिश्चितम्। वमनञ्च विरेकञ्च भ्र
मं क्लममथारुचिम् ॥ विदाहं स्वेद
मुत्क्लेदं न करोति कदाचनेति ॥
अरुणे । शुल्वनिभे ॥ पुं । कुष्ठरोग
प्रभेदे ॥ त्रि । अरुणवर्णवति ॥ ता-
म्यति तम्यतेवा । तम्० । अमितम्यो
र्दीर्घश्चेति रक्दीर्घौ ॥

ताम्रकम् । न । ताम्रे ॥ स्वार्थेकः ॥

ताम्रकर्णी । स्त्री । अञ्जननामपश्चिमदि
ग्हस्तिकरिण्याम्॥ ताम्रौ कर्णौ यस्याः
। पाककर्णेति नासिकेति वा ङीष् ॥

ताम्रकारः । पुं । ताम्रकुट्टके । शौल्वि
के । कसेरा इति भाषा प्रसिद्धे व-
र्णसङ्करजातौ ॥ उत्पत्तिः कांसकारे
द्रष्टव्या । ताम्रं करोति । डुकृञ्० ।
कर्मण्यण् ॥

ताम्रकुट्टकः । पुं । कांस्यकारे ॥ ताम्रं कु
ट्टयति । पुं । कुट्टच्छेदे । कर्मण्यण् ।
स्वार्थेकः ॥

ताम्रकूटः । तमाखु इति प्रसिद्धे क्षुपे
॥ यथा । संविदाकालकूटञ्च ताम्रकू

टञ्च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरस
स्तारिकातरिता तथा ॥ इत्यष्टौसि
द्धिद्रव्याणि यथा सूर्याष्टकं प्रिये इति
कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रकृमिः । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥

ताम्रगर्भम् । न । तुत्थे ॥

ताम्रचूडः । पुं । कुक्कुटे ॥ ताम्रा चूडाऽ
स्य ॥ कुक्कुरद्रुमे ॥

ताम्रत्रपुजम् । न । कांस्ये ॥

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गोरक्षदुग्धायाम् ॥

ताम्रपट्टम् । न । ताम्रनिर्मितेलेखन
पत्रे ॥ यथा । दत्त्वा भूमिंनिबन्धंवाकृ
त्वालेख्यन्तुकारयेत् । आगामिभद्रन्द्र
पतेः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥ पटेवा
ताम्रपट्टेवा समुद्रोपरिचिह्नितमिति
मिताक्षरा ॥

ताम्रपत्रः । पुं । जीवशाके ॥ न । ताम्रनि
र्मितपत्रे ॥

ताम्रपर्णः । पुं । भारतवर्षीयोपद्वीपे ॥

ताम्रपर्णी । स्त्री । चोलदेशवर्त्तिन्यां
सरिद्वारायाम् ॥

ताम्रपल्लवः । पुं । अशोकतरौ ॥

ताम्रपाकी । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे ॥

ताम्रपादी । स्त्री । हंसपद्याम् ॥

ताम्रपुष्पः । पुं । भूमिचम्पके । भूंचांपा
इति भाषा ॥ कोविदारे । रक्तका
ञ्चने ॥

ताम्रपुष्पिका । स्त्री । जपाकुसुमे ॥ रक्तत्रिवृति ॥

ताम्रपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ पाटलावृक्षे ॥ जपायाम् ॥

ताम्रफलः । पुं । अङ्कोठवृक्षे ॥

ताम्रमूला । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ लज्जालौ ॥ कच्छुरायाम् । खिराइ इतिगौडभाषा ॥

ताम्रवर्णः । पुं । पल्लिवाहवृक्षे ॥

ताम्रवर्णा । स्त्री । जवायाम् ॥

ताम्रवल्ली । स्त्री । चित्रकूटादिदेशप्रसिद्धायां ताम्रायां लतायाम् । तास्थाम । समास्थाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्थे ॥ रक्तचन्दने ॥

ताम्रवृन्तः । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृन्ता । स्त्री । कुलत्थिकायाम् ॥

ताम्रशिखी । पुं । कुक्कुटे ॥

ताम्रसारम् । न । रक्तचन्दने ॥ इतिरत्नमाला ॥

ताम्रसारकम् । न । रक्तचन्दने ॥ पुं । रक्तखदिरे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ सैंहल्याम् ॥ ताम्रवर्णायाम् ॥

ताम्राकुः । पुं । उपद्वीपभेदे ॥

ताम्राक्षः । पुं । कोकिले ॥ ताम्रेअक्षिणीयस्य ॥ त्रि । ताम्रनयने ॥

ताम्राभम् । न । रक्तचन्दने ॥

ताम्राक्षा । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

ताम्रार्धम् । न । कांस्ये ॥

ताम्राश्मा । पुं । पद्मरागमणौ ॥

ताम्रिकः । पुं । कांस्यकारे ॥ त्रि । ताम्रसम्भवे ॥ ताम्रस्यायम् । अथात्मादित्वात् ठञ् ॥ ताम्रघट्टनं शिल्पमस्य वा शिल्पमिति ठक् ॥

ताम्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् ॥ मानरन्ध्रावाद्ये ॥

ताम्री । स्त्री । वाद्यविशेषे । मानरन्ध्रायाम् ॥ विकारिकायाम् ॥

तायनम् । न । स्फीततायाम् । समद्धत्वे ॥ तायृसन्तानपालनयोः । ल्युट् ॥

तायिकः । पुं । तर्जिकाभिधदेशे ॥

तारः । पुं । वानरविशेषे ॥ मुक्ताविशुद्धौ ॥ शुद्धमौक्तिके ॥ देवीप्रणवे ॥ यथा । काश्यां विश्वेश्वरोहं गिरिपतितनया संयुता वामभागे शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे । मायाबीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणा कैरुच्यते तारनामेति ॥ प्रणवे ॥ गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणात् भयात्तारयतीतितारः ॥ तरणे ॥ शिरोभवध्वनौ ॥ स्त्री । न । नक्षत्रे ॥ नेत्र

मध्ये । कनीनिकायाम् ॥ न । रूप्ये ॥ अध्ययनरूपायांसिद्धौ ॥ त्रि । स्फुरितदीधितौ ॥ अत्युच्चनादे ॥ निर्मले ॥ अत्युच्चैः ॥ तारयति अतिक्रामति अन्यान् शब्दान् । तॄ० । वहुलमेतन्निदर्शन मितिचुरादिगणसूत्रात् स्वार्थेणिच् । पचाद्यच् ॥ यद्वा । तार्यते ऽनेनवा । घञ् घोढा ॥

तारकः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ कर्णधारे ॥ भेलके ॥ न । दृशि ॥ स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ ऋक्षे ॥ त्रि । त्रातरि ॥ संसारसमुद्रस्य तरणकारणे तारयितरि ॥ अतिजगतीप्रभेदे वृत्तविशेषे । यथा । यदि तोटकस्त पदे गुरुरन्त्यम् भवतीह तदा कित तारकवृत्तम् । फणिनायकपिङ्गलवर्णित मेत द्र पण्डितमण्डलिका हृतचित्तम् ॥ यथा । अतिभारतरं हृदि चन्दनपङ्कं मनुते सरसीपवनं विषशङ्कम् । तवदुस्तरतारवियोगपयोधे र्नहि पारमसौ भविता परमाधेः ॥ तारयति । तॄ० । ण्वुल् ॥

तारकजित् । पुं । कार्त्तिकेये । षडानने ॥ तारकं जयति । जि० । क्विप् । तुक् ॥

तारकराजः । पुं । चन्द्रे ॥

तारका । स्त्री । न । नेत्रकनीनिकायां म ॥ ऋक्षे । नक्षत्रे ॥ तारकाज्योतिषीत्यतइत्त्वं न ॥ स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् ॥

तारकारिः । पुं । कार्त्तिकेये । महासेने ॥ तारकस्य दैत्यविशेषस्य अरिः ।

तारकिणी । स्त्री । निशायाम् ॥

तारकितम् । न । नभसि ॥ तारकाः सञ्जाता अस्य । तदस्यसञ्जातंतारकादिभ्यइतच् ॥

तारणः । पुं । भेलके ॥ अष्टादशेवत्सरे ॥ अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यसाम्यप्रपीडनम् । शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ॥ त्रि । तरणकारयितरि ॥ तारयति । तॄ० । ल्युः ॥ सन्तारणे ॥

तारणिः । स्त्री । नावि ॥

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले ॥

तारतम्यम् । न । तरतमयोर्भावे । न्यूनाधिक्ये ॥ यथा । निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसाम् ॥ बोधनाय विधिना विनिर्मितो रेफएवजयवैजयन्तिका ॥

तारतारम् । न । आगमाविरोधिना न्यायेन आगमार्थपरीक्षणरूपे ऊहे । तृतीयायांसिद्धौ ॥

तारदी । स्त्री । तरदीवृक्षे ॥

तारपुष्पः । पुं । कुन्दवृक्षे ॥

तारमाक्षिकम् । न । रूप्यमाक्षिके । रजतो पधातौ ॥ तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम् ॥ अनुकल्पतया तस्य ततोहीनगुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणा वर्त्तन्ते तारमाक्षिके ॥ द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येपि गुणा यतः ॥ स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥ अर्शः शोथं चयं कण्डुं त्रिदोष मपिनाशयेत् ॥ मन्दानलत्त्वं बलहानि मुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् । तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम् ॥ शोधनन्तु । कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैः द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् । भावयेदातपे तीव्रे विमला शुद्ध्यतिध्रुवम् ॥ विमला तारमाक्षिकम् । कर्कोटी खखसा । मारणन्तु कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वापुटेत् । तैलेन वाजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम् ॥

तारलः । पुं । विटे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

तारवायुः । पुं । अत्युच्चशब्दवतिपवने ॥

तारविमला । स्त्री । तारमाक्षिके ॥

तारशुद्धिकरम् । न । सीसके ॥

तारा । स्त्री । बुद्धदेवताभेदे ॥ पञ्चकन्यान्तर्गतकन्यायाम् । वालिसुग्रीवयोर्योषायाम् ॥ सुरगुरोर्भार्यायाम् ॥ कनीनिकायाम् ॥ नक्षत्रे ॥ यथा । एकतारं नभोदृष्ट्वा सर्वार्थो नारदो मुनिः । तावद्भवति चण्डालो यावदन्यं न पश्यति ॥ तत्रलिङ्गानुशासनं यथा । हस्ता स्वाती श्रवणा अश्लेषे मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलन्त्वस्त्री स्त्रियां शेषाः ॥ शेषाः तारा इतिसम्बन्धः ॥ चीडायाम् ॥ मुक्तायाम् ॥ शिवगर्भाख्याम् ॥ द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥ यथा । लीलया वाक्प्रदा यस्मात् तेनलीलसरस्वती । तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥ उग्रापत्तारिणी यस्मा दुग्रतारा प्रकीर्त्तितेति ॥ तरन्त्यनया । तॄ० । भि० अङ् । ऋदृशोऽङीतिगुणः । निपातनाद्दीर्घः । अदन्तत्वचाणष्टाप् ॥

ताराकूटम् । न । तृतीयेयोटके । तारामैत्र्याम् ॥ यथा । वरचाद्दपिकन्यर्चं कन्यर्चाद्वरभावधि । पृथगङ्के हृते शेषं त्रिपञ्चसप्तभन्न्त्वसदिति ॥

तारापतिः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रे ॥ वृहस्पतौ ॥ वालिनि ॥ सुग्रीवे ॥

तारापथः । पुं । आकाशे ॥

तारापीडः । पुं । निशाकरे । चन्द्रे ॥

ताराभूषा । स्त्री । रात्र्याम् ॥

ताराभ्रः । पुं । कर्पूरे ॥

तारामण्डलः । पुं । ईश्वरगृहविशेषे ॥

तारामार्गः । पुं । आकाशे ॥

ताराराविः । स्त्री । आगमोक्ते पर्वविशेषे ॥ यथा । भाद्रे मासि कृष्णपक्षे भौमवारे कुलर्क्षगे । अर्द्धरात्रौ सक्रमश्च सातारा रात्रिरीरितेति ॥

तारारिः । पुं । विटमाक्षिके ॥

तारावती । स्त्री । कालिकापुराणप्रसिद्धायां चन्द्रशेखरभूपपत्न्याम् ॥

तारिकम् । न । तरमूल्ये ॥

तारिका । स्त्री । ताडीतिख्याते ताल रसे ॥

तारिणी । स्त्री । बुद्धदेव्यन्तरे । लोकेश्वरात्मजायाम् ॥ * ॥ शिवपत्न्याम् । द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥

तारुण्यम् । न । यौवने ॥ तरुणस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

तारेयः । पुं । वालिवानरपुत्रे । अङ्गदे ॥ ताराया अपत्यम् । ढक् ॥

तार्क्कवम् । न । तर्क्कविकारे ॥ तदवयवे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥

तार्क्किकः । त्रि । तर्कतत्परे । तर्कशास्त्रविदि ॥ तर्कमधीते । ठक् ॥ सच षड्विधो यथा । स्याद्वादवाद्यार्हतः स्याच्छून्यवादीतु सौगतः १ । नैयायिकस्त्वक्षपादो २ । योगः साङ्ख्यस्तु कापिलः ३ । वैशेषिकः स्यादौलूक्यो ४ । वार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः ५ । चार्वाकोलोकायतिकश्चै ६ ते षड पिता र्किकाः ॥ आत्मनोऽचिद्रूपवादिनोऽनात्मज्ञा ह्येते स्वबुद्धिपरिकल्पितं यदिच्छन्ति तद्वदन्ति ॥

तार्क्षः । पुं । कश्यपे ॥

तार्क्षी । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥

तार्क्ष्यः । पुं । अश्वे ॥ सर्पे ॥ गरुडाग्रजे ॥ गरुडे ॥ तार्क्षस्य कश्यपस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् । बहुत्वे तार्क्षाः ॥ एकस्मिन्कल्पे तृक्षस्य मुनेरपत्यत्वात्तार्क्ष्यो गरुडः । गर्गादित्वात् यञ् । बहुत्वेयञञोश्चेति लुकि तृक्षाइत्यन्ये ॥ सुवर्णे ॥ स्यन्दने ॥ अश्वकर्णाख्यतरौ ॥ न । रसाञ्जने ॥

तार्क्ष्यजम् । न । रसाञ्जने ॥

तार्क्ष्यध्वजः । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तार्क्ष्यनायकः । पुं । गरुडे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यप्रसवः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥

तार्क्ष्यशैलम् । न । सतुत्थया दार्व्या कृताञ्जने । रसगर्भे । रसाञ्जने ॥ तार्क्ष्य

शैले भवम्। अण्॥

तालकम्। त्रि। तृणनिर्मिते॥

तालीयीकः। त्रि। तृतीये॥ तीयाट्टीकक् स्वार्थे वा वाच्यः॥

तालः। पुं। करतले॥ अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां संमिते। विस्तृताभ्यामङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मिते दीर्घपरिमाणविशेषे॥ तलस्येदम्। तल०। इत्यस्येतिघञ्॥ करास्फाले। करास्फोटे॥ कांस्यमयवाद्यभाण्डे॥ त्सरौ॥ तालद्रुमे। दीर्घपादपे। लेख्यपत्रे॥ पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुक्रदम्॥ तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः। श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहोमधुरः सरः॥ तालमज्जा तालफलबीजमज्जा। तालजं तरुणं तोयमतीवमदकृन्मतम्। अम्लीभूतं तदा तत् स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत्॥*॥ मानविशेषे॥ यथा। तालो द्वादशभिर्जानुपरिणाहपरिभ्रमैरिति। हस्तेन जानुमण्डलपरिभ्रमणं यावत्या कालमात्रया क्रियते तावतीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांशोज्ञेयः॥*॥ गीतकालक्रियामाने। अयं स्वर इयत् कालं गेयः इयत्कालं विलम्बितम् इयत्कालं द्रुत

म् इयत्कालं मध्यमिति बोधयितुम् ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याकुञ्चनप्रसारणादिक्रियाभिर्नर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेत्येवंरूपेकालक्रिययोर्माने॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्रायुच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्तालः॥*॥ तस्योत्पत्तिर्यथा। गौरीहरयोर्न्नृत्येन तालोबभूव। तस्यकारणम्। क्रिया कालस्य। हरन्नृत्यस्य ताण्डवम् गौर्यान्नृत्यस्य लास्यमितिसंज्ञा। अर्थात् पुरुषन्नृत्यस्य ताण्डवम् नार्यान्नृत्यस्य लास्यमितिनाम। ताण्डवलास्ययो राद्यक्षरयोर्मेलनेनतालइतिसंज्ञा॥*॥ आदिगुरुत्रिकले (ऽ।)॥ तालयति-ताल्यते वा। चु०। पचाद्यच्। घञ् वा॥ न। हरिताले॥ तालीशपत्रे॥ दुर्गासिंहासने॥ तालफले॥ धनुषि॥ तालस्यविकारः। तालादिभ्योण्। तालाद्धनुषि। अन्यत्तालमयम्॥

तालकम्। न। द्वारपिधानसाधनयन्त्रे। ताला इतिभाषा॥ हरिताले॥ तुवरिकायाम्

तालकाभः। पुं। हरितवर्णे॥ त्रि। तद्वति॥

तालचीरकम्। न। तालसम्भूतवचीरे॥

तालकी । स्त्री । } तालजसुरायाम् ।
तालती । स्त्री । } ताडी इतिभाषा॥

तालध्वजः । पुं । बलदेवे ॥ तालो लेख्यपचो ध्वजो ऽस्य ॥

तालनवमी । स्त्री । भाद्रशुक्लनवम्याम्॥

तालध्वजा । स्त्री । पुरीविशेषे ॥

तालपत्रम् । न । ताडङ्के । कर्णाभरणविशेषे । कर्णिकायाम् ॥ तालस्य पत्रम् । स्वर्णरचितस्या पीदमेवनाम ॥ तालतरोः पर्णे ॥

तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

तालपत्री । स्त्री । मूषिकपर्ण्याम् । रण्डायाम् ॥ मधुरौषधौ ॥

तालपर्णम् । न । मुरानामगन्धद्रव्ये ॥

तालपर्णी । स्त्री । मुरानामनि गन्धवस्तुनि । गन्धिन्याम् ॥ तालःपर्णमस्याः । तालशब्दः तालपर्णसदृशे लाचणिकः । पाककर्णेतिङीष् ॥ मधुरिकायाम् ॥

तालपुष्पम् । न । प्रपौण्डरीके ॥ तालद्रुकुसुमे ॥

तालभृत् । पुं । बलदेवे ॥

तालप्रलम्बम् । न । तालजटायाम् ॥

तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्याम् । मुसल्याम् ॥ तालोमूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाचणिकः । पाककर्णेतिङीष् । स्वार्थे कन् ॥

तालमूली । स्त्री । तालमूलिकायाम् । दीर्घकन्दायाम् । मुसल्याम् ॥ तालमूलीतु विद्वद्भि र्मुसलीति निगद्यते । मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः । तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥ ॥

ताललक्ष्मा । पुं । बलदेवे ॥

तालवृन्तम् । न । तालपत्रनिर्मिते व्यजने ॥ यथा । परे ब्रह्मणिविज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् । तालवृन्तन किङ्कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥ अस्य वायोर्गुणा यथा । त्रिदोषशमनोवायुर्लघुरस्य प्रकीर्त्तितइति ॥

तालवृन्तकम् । न । व्यजने ॥ तालस्येव वृन्तमस्य । तालेकरतले वृन्तमिव बन्धनमस्यवा ॥

तालव्यम् । त्रि । तालुजाते ॥ शरीरावयवत्वात् यत् ॥

तालाख्या । स्त्री । मुरायाम् ॥

तालाङ्कः । पुं । बलभद्रे । प्रलम्बघ्ने ॥ तालोरचविशेषो ऽङ्को ध्वजो ऽस्य ॥ करपत्रे ॥ शाकभेदे ॥ महालचणसम्पूर्णपुरुषे ॥ पुस्तके ॥ हरे ॥

तालावचरः । पुं । नटे ॥ इ० त्रि० ॥

तालिः । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ । चपेटे । प्रतले ॥ लिखितस्यनिवन्ध

ने। काचनक्याम् ॥

तालिका। स्त्री। चपेटे ॥ तालमूल्याम् ॥ ताम्रवल्ल्याम् ॥

तालितम्। न। वाद्यभाण्डे ॥ तुलितपटे ॥ गुणे ॥

तालिशः। पुं। शैले। पर्वते ॥

ताली। स्त्री। जटायाम्। वितुन्नकौषधौ। भुञ आवला इतिभाषा॥ तालद्रुमे॥ आढक्याम्। तुवरिकायाम्। अरहरइतिभाषा ॥ द्वारोद्घाटनयन्त्रे ॥ तालमूल्याम्। ताम्रवल्ल्याम्॥ तालजातसुरायाम्। ताडी इति भाषा॥*॥ मध्याख्यच्छन्दोभेदे ॥ यथा। ताली सा निर्द्दिष्टा। उद्दिष्टो मो यच ॥ यथा। ध्यानी ते जानीते। सा सारूप्यं वैरूप्यम्॥ अस्यनारीत्यपिसंप्रोक्ताछन्दोमञ्जर्याम्। सेनारी ॥ तालयति। तल०। स्यन्तादच्। गौरादित्वाज्जातित्वाद्वाङीष् ॥

तालीपत्रम्। न। तालीशे ॥

तालीशम्। न। तालीशपत्रे॥ तालीशंलघु तिक्तोष्णं श्वासकासकफाऽनिलान्। निहन्त्यरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालीशपत्रम्। न। तालीशख्याते वृक्षविशेषे। धात्रीपत्रे। शुकोदरे

॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालु। न। काकुदे। जिह्वेन्द्रियाधिष्ठाने स्वनाम्नैव प्रसिद्धे॥ तरन्त्यनेन वर्णाः। तॄ०। त्रोरश्चलइति ञुण्॥ तालयति। तल०। चु०। मृगय्वादित्वात् कुर्वा ॥

तालुकम्। न। तालुनि॥ स्वार्थेयावादित्वात् कन् ॥

तालुजिह्वः। पुं। कुम्भीरे ॥

तालूरः। पुं। आवर्त्ते ॥

तावकः। त्रि। त्वदीये॥ तवायम्। तस्येदमित्यण्। तवकममकावेकवचने इति तवकादेशः। स्त्रियां तावकी ॥

तावकीनः। त्रि। त्वदीये॥ तवायम्। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेति खञ्। पश्चात्तवकादेशः ॥

तावत्। अ। माने॥ अनुक्रमे॥ अवधारणे॥ सम्भ्रमे॥ परिच्छेदे॥ कार्त्स्न्ये॥ अधिकारे॥ अवधौ॥ तत् परिमाणमस्य। तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ताअपि तद्धिता ज्ञापिताः। तेन डावतुप्रत्ययः॥ तदादिष्वर्थे ॥ यथा। भर्त्तापितावत् क्रथकैशिकानामितिरघुः॥

तावान्। त्रि। तत्परिमाणविशिष्टे॥ ॥ तत् परिमाणमस्य। यत्तदेतेभ्यः

परिमाणे इति वतुप्। आसवंनामद्र
व्याख्यम् ॥
तावतिथः। त्रि। तावताम् पूरणे ॥ ड
ट्। वतोरिथुक् ॥
तावरम्। न। चापगुणे॥ इतिभूरि० ॥
ताविषः। पुं। स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥
काञ्चने ॥ तवेति सौत्रोधातुः। तवे
र्णिद्वेतिटिषच् ॥
ताविषी। स्त्री। चन्द्रकन्यायाम् ॥ भू
मौ ॥ नद्याम् ॥ देवकन्यायाम्॥ टि
त्वान्ङीप् ॥
तावुरिः। पुं। वृषराशौ ॥ इतिहेम० ॥
ताहूनः। पुं। व्रणे ॥
तिक्तः। पुं। तीता इतिप्रसिद्धे रसे ॥
तिक्तः शीत स्तृषामूर्च्छाज्वरपित्त
कफान् जयेत्। रुच्यः स्वयमरोचि
ष्णुः कण्ठस्तन्यास्यशोधनः ॥ सुगन्धे
॥ वरुणद्रुमे ॥ कुटजे॥ न। पर्पटौ
षधौ ॥ त्रि। तिक्तरसान्विते॥ तेज
यति। तिज० सामान्यापेक्षज्ञापका
त्क्षुरादीनांणिजभावे गत्यर्थाकर्मके
तिक्तः ॥
तिक्तकः। पुं। पटोले ॥ भूमिनिम्बे।
चिरतिक्ते। चिरायता इतिभाषा
॥ कृष्णखदिरे ॥ निम्बे॥ इङ्गुदीवृक्षे
॥ तिक्तार्थे ॥ तिक्तएव। स्वार्थे कन्॥
तिक्तकन्दिका। स्त्री। गन्धपत्रायाम्॥

तिक्तकर्कोटकी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटि
कायाम्। नागदन्त्याम्। बाँझकक
रोल इतिभाषा ॥
तिक्तका। स्त्री। तिक्तालाब्वाम्। कटु
तुम्ब्याम् ॥
तिक्तगन्धिका। स्त्री। वराहक्रान्ता-
याम् ॥
तिक्तगुञ्जा। स्त्री। करञ्जे। क्षुद्ररसा
याम् ॥
तिक्ततण्डुला। स्त्री। पिप्पल्याम् ॥
तिक्ततुण्डी। स्त्री। कटुतुण्डीलता
याम् ॥
तिक्ततुम्बी। स्त्री। कटुतुम्ब्याम् ॥
तिक्ताचासौतुम्बीच ॥
तिक्तदुग्धा। स्त्री। अजशृङ्ग्याम् ॥
क्षीरिण्याम् ॥
तिक्तद्रुमः। पुं। पञ्चतिक्ते ॥
तिक्तधातुः। पुं। पित्ते ॥
तिक्तपत्रः। पुं। कर्कोटके ॥ तिक्तानि
पत्राणि यस्य ॥
तिक्तपर्व्वा। स्त्री। हिलमोच्याम् ॥
गुडूच्याम् ॥ मधुयष्ट्याम् ॥ दूर्वा
याम् ॥
तिक्तपुष्पा। स्त्री। पाठायाम् ॥
तिक्तफलः। पुं। कतकवृक्षे ॥
तिक्तफला। स्त्री। यवतिक्तायांलताया
म् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥ षड्भुजायाम् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रः । पुं । पटोले ॥

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे ॥

तिक्तरोहिणिका । स्त्री । } कटुका-
तिक्तरोहिणी । स्त्री । } याम् । कटुक्याम् ॥ तिक्ताचासौरोहिणीच ॥

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

तिक्तबीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्तशाकः । पुं । खदिरवृक्षे ॥ वरुणद्रुमे ॥ तिक्तःशाको ऽस्यपत्रशाकाम् । वरुणस्य शाकमध्ये पाठात् ॥ पत्रसुन्दरवृक्षे ॥

तिक्तसारः । पुं । खदिरे ॥ तिक्तःसारोस्य ॥ न । दीर्घरोहिषकतृणे ॥

तिक्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥ पाठायाम् ॥ यवतिक्तायां लतायाम् ॥ षड्भुजायाम् ॥ छिक्कन्याम् ॥ टाप् ॥

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥

तिग्मम् । न । तीक्ष्णे । पैना इतिभाषा ॥ त्रि । तद्वति ॥ तेजयति । तिज० । युजिरुचितिजां कुश्चेतिमक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥

तिग्मरश्मिः । पुं । सूर्ये ॥ तिग्मारश्मयोयस्य ॥

तिग्मांशुः । पुं । सूर्ये ॥ तिग्माःखराःअंशवोऽस्य ॥

तितिलः । पुं । चन्द्रे ॥ तेजते । तिज० । गुपादिभ्यःकिदितीलच् ॥

तिरटी । स्त्री । त्रिवृति ॥ सतीलायाम् ॥

तितउः । पुं । चालन्याम् ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । तनोतेर्डउः सन्वच्च । सन्वद्भावादित्वमभ्यासस्यत्वञ्च । चुरक्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउस्मृतमित्युक्तेःक्लीवत्वमपि ॥

तितिक्षा । स्त्री । क्षान्तौ । क्षमायाम् । परा पराधसहने ॥ सर्वदुःखसहने । शीतोष्णमानापमानलाभालाभशोकहर्षादिद्वन्द्वसहिष्णुतायाम् ॥ अहोतितिक्षामाहात्म्यमशोदानफलं महत् । यदागतोहरिश्चन्द्रोमहेन्द्रस्यसलोकताम् ॥ तिजेः क्षमायां सन्नन्तादप्रत्ययेटाप् ॥

तितिक्षितः । त्रि । क्षान्ते । सोढे ॥ तितिक्षासञ्जाताऽस्य । तारकादित्वात् इतच् ॥

तितिक्षुः । त्रि । क्षमान्विते । क्षान्ते । सहिष्णौ । जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तशीतादिद्वन्द्वसहिष्णावितिश्रीधरस्वामिनः ॥ तितिक्षते । तिजेः क्षमायाम् । गुप्तिज्किद्भ्यःसन् । सनाशंसभिक्षउः ॥

तितिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥ इ०हे० ॥

तितीर्षुः । त्रि । तरितुमिच्छुः ॥ तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥

तित्तिडीकः । पुं । वृक्षविशेषे ॥ ओषधिविशेषे ॥ तिम्यति । तिम आर्द्रीभावे । पर्फरीकादयश्चेति तिमेर्मकारस्य डकारोऽभ्यासस्य तुक् ईकन्प्रत्ययश्च । तिन्तिडीचिञ्चाम्लिके ख्याम रेतुशब्दान्तरम् । तथाच । तिन्तिडी च्छम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रियेति वाचस्पतिः ॥

तित्तिरः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि । तीतर इतिभाषा ॥ तित्ति इतिशब्दं राति । रा० । आतोनुपेतिकः ॥

तित्तिरिः । पुं । तित्तिरे ॥ तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् सतु गौरः कपिञ्जलः ॥ तित्तिरिर्विशदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥ तित्ति इति शब्दं रौति । रु० । वाहुलकात् किः ॥ मुनिविशेषे ॥ यजुश्शाखाविशेषे ॥

तिथः । पुं । कामे ॥ काले ॥ अनले ॥ तेजयति । तिज० । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक् तिजेर्जलोपश्चनिपातनात् ॥

तिथिः । स्त्री । पुं । प्रतिपदादिपञ्चदशसु । चन्द्रकलाक्रियारूपायाम् । चन्द्रकलाक्रियोपलक्षिते वा काले ॥ अतति । अत० । ऋतन्यञ्जीत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् अलोपः ॥ यद्वा । तनोतिविस्तारयति चन्द्रकलां यः कालविशेषः सा तिथिः ॥ चन्द्रकलया तन्यते इति वा ॥ उक्तञ्च । तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृताइति ॥ अमादिपौर्णमास्यन्ता याएव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैववरानने ॥ तत्रप्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् । एवंद्वितीयादिकलाक्रियारूपाद्वितीयादिः । साचवृद्धिरूपाचेत् शुक्ला ह्रासरूपाचेत् कृष्णा । यथा । तत्रपक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णक्रमेणहि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पक्षस्थाश्चास्तुतिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥ * ॥ गोभिलोक्तामावास्याघटकउपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकावच्छेदेन सहावस्थानयुक्तार्कमण्डला चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लायाः प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिः । एवंगोभिलोक्तपौर्णमासीघटकस-

समराश्यवस्थानरूपपरमनियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णाया स्तत्तिथेश्चोत्पत्तिरिति। यथा। अर्काद्विनिः सृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी। भागैर्द्वादशभि स्तत् स्यात् तिथिश्चान्द्रमसंदिनम्॥ त्रिंशांशक स्तथाराशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागंद्वादशकं यदा॥ चन्द्रमाः स्यात् तदारामतिथिरित्यभिधीयते॥ * ॥ सा देवकृत्ये पूर्वाह्णयुताग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्वत्रत्रिसन्ध्यव्यापिनीग्राह्या॥ * ॥ पञ्चदशसङ्ख्यायाम्॥ पञ्चदशाङ्के॥

तिथिक्षयः। पुं। अमावास्यायाम्॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ तिथेःक्षये॥

तिथिप्रणीः। पुं। निशाकरे। चन्द्रे॥

तिथी। स्त्री। प्रतिपदादितिथिषु॥

तिनाशकः। पुं। तिनिशवृक्षे॥

तिनिशः। पुं। स्यन्दनद्रुमे। अतिमुक्तके। वञ्जुले। तिनास इतिसादन इतिच प्रसिद्धे वृक्षे॥ तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित्। तुवरः श्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत्॥ अतिशयेन नेशति। णिशसमाधौ। इगुपधेतिकः॥ यद्वा। अतिक्रान्तोनिशाः। अत्यादय इतिसमासः। पृषोदरादिः॥

तिन्तिडः। पुं। दैत्यविशेषे॥ चिञ्चायाम्॥ वृक्षाम्ले॥

तिन्तिडिका। स्त्री। चिञ्चायाम्॥ वृक्षाम्ले॥

तिन्तिडी। स्त्री। चिञ्चायाम्। अम्लिकायाम्। अम्ली इति इम्ली इतिचभाषा॥ अम्लिकायाःफलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम्। शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम्॥ अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥ डिम्बे॥ चुक्रे॥ तिम्यति। तिमआर्द्रीभावे। अलीकादयश्चेतिनिपातितः॥

तिन्तिडीकम्। न। वृक्षाम्ले। चुक्रे॥ तिम्यति। तिम०। अलीकादयश्चेति साधु॥ वल्ल्यन्तरे॥ तिन्तिड्याम्॥

तिन्तिडीका। स्त्री। चिञ्चायाम्॥

तिन्तिडीद्यूतम्। न। चुञ्चुर्याम्। तिन्तिडी बीजैर्विहितेद्यूते। आकरीवाकरी इतिभाषा॥

तिन्तिला। स्त्री।
तिन्तिलिका। स्त्री।
तिन्तिली। स्त्री।
तिन्तिलीका। स्त्री।
} चिञ्चायाम्। तिन्तिड्याम्॥

तिन्दिशः । पुं । डिण्डिशे ॥

तिन्दुः । पुं । तिन्दुके । तेंदू इतिभाषा ॥ तिम्यति । तिम० । मृगय्वादित्वात् कुः ॥

तिन्दुकः । पुं । स्फूर्जके । कालस्कन्धे । शितिसारके । तिन्दौ । तेंदू इति भाषा ॥ स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु । पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु ॥ तत्सारं चिररोगजित् ॥ विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहिशीतलम् ॥ न । कर्षपरिमाणे । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तिन्दोःसंज्ञायां कन् ॥

तिन्दुकिः । स्त्री । तिन्दुके ॥

तिन्दुकिनी । स्त्री । आवर्त्तक्याम् ॥

तिन्दुकी । स्त्री । तिन्दुके ॥ तिम्यति । तिम० । बाहुलकात् दुकप् गुणाभावश्च । ङीप् ॥

तिन्दुलः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

तिमिः । पुं । समुद्रे ॥ महाकाये सामुद्रे मत्स्यविशेषे ॥ अस्तिमत्स्य स्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तर इतिदर्शनात् । अत्ररामायणे रामवाक्यम् । अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नाम तथाचास्ति तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्तिलक्ष्मणेति ॥ ताम्यति । तमुकाङ्क्षायाम् । क्रमितमिशति स्तम्भामतइच्चेति इन् ॥

तिमिकोषः । पुं । अब्धौ ॥

तिमिङ्गिलः । पुं । मत्स्यविशेषे ॥ तिमिं गिरति । गॄनिगरणे । मू० कः । अचिविभाषेतिलत्वम् । गिलेऽगिलस्येतिमुम् ॥

तिमिङ्गिलगिलः । पुं । महामत्स्यविशेषे ॥ गिरति । गॄ० । मूलविभुजादित्वात् कः । लत्वम् । गिलङ्गिलती तिगिलगिलः । तिमीनां गिलगिलः । गिलेगिलेचेतिमुम् ॥

तिमितः । त्रि । निश्चले ॥ क्लिन्ने ॥ तिम्यतिस्म । तिम० । अकर्मकत्वात् कर्त्तरिक्तः ॥

तिमिरम् । न । अन्धकारे । ध्वान्ते ॥ नेत्रामयान्तरे ॥ तल्लक्षणं । यथा । तिमिराख्यः सर्वदोषश्चतुर्थं पटलङ्गतः । रुणद्धि सर्वतोदृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ॥ * ॥ भुक्त्वा पाणितलंघृष्ट्वा चक्षुषोर्यद्दीयते । अचिरेणैवतद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ तिम्यति । तिम० । इषिमदीतिकिरच ॥

तिमिरच्छित् । पुं । } सूर्य्ये ॥
तिमिररिपुः । पुं । }
तिमिरशात्रवः । पुं । }

तिमिषः । पुं । ग्राम्यकर्कट्याम् ॥ इति-

त्रिकाण्डशेषः ॥ नाटाम्रे ॥

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये ॥ इ०द्वि० ॥

तिरश्ची । स्त्री । पशोःपक्षिणश्चस्त्रियाम् ॥

तिरश्चीनः । त्रि । तिर्य्यग्भूते ॥ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थेखः ॥

तिरस् । अ । अन्तर्द्धौ ॥ तिर्य्यगर्थे ॥ अवज्ञायाम् । तिरस्कारे ॥ तरति । तॄ० । असुन् । क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गोभिनिविशते इति गुणविषये इर् ॥

तिरस्करिणी । स्त्री । जवनिकायाम् । व्यवधानपट्याम् । कनात चिक सिर्की इत्यादिभाषा ॥ तिरस्करोति तिरस्क्रियते ऽनया वा ।ग्रह्यादित्वाण्णिनिः । निपातनाद्वृद्ध्यभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥ देवीविशेषे ॥

तिरस्कारः । पुं । अधिक्षेपे । अनादरे ॥

तिरस्कृतः । त्रि । अनादृते ॥

तिरस्कृतिः । स्त्री । दोषस्मृत्याधिक्कारे । उपेक्षायाम् । अनादरे ॥

तिरस्क्रिया । स्त्री । अनादरे ॥ तिरस्करणम् । कृञःशचेति भावे शः । तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वम् ॥

तिरिटिः । पुं । इक्षुग्रन्थौ ॥

तिरिमः । पुं । शालिविशेषे ॥

तिरियः । पुं । शालिभेदे ॥

तिरीटः । पुं । लोध्रे ॥ न । स्वर्णे ॥ किरीटे ॥ तीर्य्यते मलमनेन । तॄ० । कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । इत्त्वरपरत्वे ॥

तिरीटकः । पुं । रक्तलोध्रे ॥ स्वार्थेकः ॥

तिरोधानम् । न । अन्तर्द्धाने । व्यवधायाम् । अपिधाने ॥ तिरःपूर्वाड्डुधाञो ल्युट् । तिरोन्तर्द्धाविति गतित्वेकुगतीतिसमासः ॥

तिरोभावः । पुं । पिधाने ॥ प्रलये ॥

तिरोभूतः । त्रि । अन्तर्हिते ॥

तिरोहितः । त्रि । अन्तर्हिते ॥ छन्ने ॥ नष्टे ॥ तिरोधीयतेस्म हिनोतिस्म वा । डुधाञ् धारणपोषणयोः हिगतौ वा । गत्यर्थेति कर्त्तरिक्तः । धाञस्तु कर्मणिक्तः । भावक्तान्ताभ्यामर्श आद्यच्वा ॥

तिर्य्यक्पाती । त्रि । साचिविप्रसारिणि । कुटिलवृत्तौ ॥

तिर्य्यक्स्रोताः । पुं । पशुपक्ष्यादौ ॥ सच ब्रह्मणोऽष्टमःसर्गः । यथा । तिरश्चामष्टमःसर्गःसोष्टाविंशद्विधोमतः ॥ तेषांलक्षणं यथा । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनइति । अविदःश्वस्तनादिज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति । हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः-

॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा । गौरजोमहिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥ खरो ऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥ श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्यकौ । सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥ कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः । हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव । खरादयश्चमर्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखा दश । एते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः । एवमष्टाविंशति भेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्यक्प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः । इति श्रीधरस्वामिनः ॥

तिर्य्यग्डीनम् । न । पक्षिणां तिर्यग्गमने ॥

तिर्य्यग्यानः । पुं । कर्कटे । कुलीरे ॥

तिर्य्यङ्मुखः । पुं । नक्षत्रविशेषेषु ॥ अश्विनी रेवती हस्ता चित्रा स्वाति पुनर्वसू । ज्येष्ठा मृगा नुराधाश्च नव तिर्य्यङ्मु-

खाः स्मृताः ॥

तिर्य्यक् । अ । वक्रे । साचि ॥ निरुद्धार्थे ॥ तिरोऽर्थे ॥

तिर्य्यङ् । त्रि । विहङ्गादौ ॥ पशौ ॥ वक्रगामिनि ॥ तिर्यगञ्चति । तिरस स्तिर्यलोपे इति तिरिः ॥ स्त्रियां तिरश्ची ॥

तिर्य्यक् । पुं । पशौ ॥ खगादौ ॥

तिलः । पुं । स्वनामाप्रसिद्धे होमधान्ये । पापघ्ने । पितृतर्पणे ॥ तिलः कृष्णः सितो रक्तः सवर्णोन्यस्तिलः स्मृतः ॥ तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत् ॥ बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणेहितः । दन्त्योऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः ॥ कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः । अन्य हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः ॥ तिलस्य फलम् तिलः । अवयवे च प्राणीस्थस्य । तस्य फलपाके तिलुपि युक्तवद्भावः ॥ तिलकालके ॥

तिलकः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । क्षुरके । स्थिरपुष्पाख्ये । छिन्नकण्ठे । मृतजीवे । वासन्तसुन्दरे ॥ तिलकः कटुः पाके रसे चोष्णो रसायनः । कफकुष्ठकृमीन् बस्तिमुखदन्तगदान्-

भाषा ॥

तिलतण्डुलकम् । न । आलिङ्गने ॥ तिलमिश्रिततण्डुलेषु ॥

तिलतैलम् । न । तिलानां स्नेहे ॥ स्नेहे तैलच् ॥ पथ्यास्यमुणौ स्नैले ॥

तिलधेनुः । स्त्री । दानाय तिलनिर्मितायां धेनौ ॥

तिलपर्णः । पुं । श्रीवेष्टे ॥ न । चन्दने ॥ तिलतरुपर्णे ॥

तिलपर्णिका । स्त्री । रक्तचन्दने ॥

तिलपर्णी । स्त्री । रक्तचन्दने ॥ श्रीवासे ॥ सिह्लके ॥ मलयजे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ तिलस्येवपर्णान्यस्याः ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥ यद्वा । तिलपर्णीनदी आकरोऽस्याः ॥

तिलपिञ्जः । पुं । निष्फलतिलवृक्षे । तिलपेजे ॥ निष्फलस्तिलः । तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे ॥ निष्फलस्तिलः । पेजः ॥

तिलमयूरः । पुं । मयूरविशेषे । गुरुपट्के ॥

तिलरसः । पुं । } तिलतैले ॥
तिलस्नेहः । पुं । }

तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलापत्या । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

तिलित्सः । पुं । सर्पविशेषे । गोनसे ॥

तिलगतैाश्वादिः । तिलस्नेहने तुदादिः । तेलनम् तिल् । सं० क्विप् । तिलमेति । इण्० । क्विप् तुक् । तिलित् तिलितं स्यति । षोन्तकर्मणि । कः ॥ यद्वा । तेलनम् तिलिः । कृष्यादिष्वादिक् । तिलिं त्सरति । त्सरच्छद्मगतौ । अन्येभ्योपीतिडः ॥

तिलोत्तमा । स्त्री । स्वर्वेश्यायाम् ॥ अस्याः नामकारणं महाभारते । तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत् तस्याना मचक्रेपितामहः ॥

तिलौदनम् । न । कृशरे ॥

तिल्यम् । न । तैलीने । तिलक्षेत्रे ॥ तिलानामभवनङ्क्षेत्रम् । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य इतिपक्षेय त् ॥ तिलेभ्योहितं वा । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्चेति यत् ॥

तिल्वः । पुं । लोध्रे ॥ तिलत्यनेनाङ्गम् । तिलस्नेहने । उल्वादयश्चेतिसाधुः ॥ श्वेतरक्तलोध्रयोः ॥

तिल्वकः । पुं । लोध्रे ॥ स्वार्थे कः ॥

तिष्ठद्गु । अ । दोहनकाले ॥ तिष्ठन्तिगावो यस्मिन् काले । तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययीभावेनिपातनाच्छ्वादेशः प्रथमासमानाधिकरणे शवादेशश्च्या सम्भवात् ॥

तिष्यः । पुं । पुष्यनक्षत्रे ॥ तुष्यन्त्यऽस्मिन् । तुष० । सूर्यतिष्येतिनिपातनात्क्यप् उपधायाइत्वञ्च ॥ त्विषति वा । त्विषदीप्तौ । अघ्न्यादित्वात् यक् ॥ कलियुगे ॥ यथा । सत्सम्प्रदायप्रथनाय तिष्ये शिष्यैश्चतुर्भिः सहयोवतीर्णः। उक्तो वृहत्सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्कराचार्यगुरुं तमीडेइति ॥ त्रि । तिष्येजाते ॥ अणोलुक् ॥

तिष्यकः । पुं । पौषमासे ॥

तिष्यपुष्पा । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तिष्यफला । स्त्री । धात्र्याम् । आमलक्याम् ॥ नित्यमामलकेलक्ष्मीरितिश्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् टाप् ॥ तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवयेतिवा ॥

तिष्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तीक्ष्णः । पुं । यवाग्रजे । यवक्षारे ॥ श्वेतकुशे ॥ कुन्दुरुके ॥ न । सामुद्रलवणे ॥ विषे ॥ लौहे ॥ आजौ । युद्धे ॥ मरणे ॥ खरे । तिग्मे ॥ चव्यके ॥ शस्त्रे ॥ शीघ्रे ॥ मुष्कके ॥ नक्षत्रविशेषाणां गणे ॥ शक्राहिशिवमूलाश्च मन्दाह स्तीक्ष्ण दारुणे ॥ त्रि । तिग्मे ॥ गुणिनि ॥ आत्मत्यागिनि ॥ निरालस्ये ॥ सुबुद्धौ ॥ योगिनि- ॥ तेजयति । तेज्यते अनेनवा । तिज० । तिजेर्दीर्घश्चेति क्स्नप्रत्ययो दीर्घश्च ॥ क्रूरहृदये ॥

तीक्ष्णकः । पुं । गौरसर्षपे ॥ मुष्कके ॥

तीक्ष्णकण्टकः । पुं । कितवद्रुमे । धत्तूरे ॥ इङ्गुद्याम् ॥ करीरे ॥ वर्वुरे ॥

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे ॥

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ ॥

तीक्ष्णकर्म्मा । त्रि । तीक्ष्णचेष्टे । आयःशूलिके ॥

तीक्ष्णकल्कः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णकान्ता । स्त्री । मङ्गलचण्डिकाप्रभेदे ॥

तीक्ष्णगन्धः । पुं । शोभाञ्जने ॥ कुन्दुरौ ॥ रक्ततुलस्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धोऽस्य ॥ गन्धके ॥

तीक्ष्णगन्धकः । पुं । शोभाञ्जने ॥ तीक्ष्णोगन्धोऽस्य । शेषाद्विभाषेति-कप् ॥

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । वचायाम् ॥ राजिकायाम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥ कन्थार्याम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धोयस्याः ॥

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥ तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ॥

तीक्ष्णतैलम् । न । सुरायाम् ॥ स्नुहीक्षीरे ॥ सर्जरसे ॥

तीक्ष्णत्वम् । न । आशुकारित्वे । तीक्ष्णतायाम् ॥ भावेत्वः ॥
तीक्ष्णदंष्ट्रः । व्याघ्रे ॥ भैरवे ॥ त्रि । तिग्मदंष्ट्रावति ॥
तीक्ष्णपत्रः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥
तीक्ष्णपुष्पम् । न । लवङ्गे ॥
तीक्ष्णपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥
तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥
तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलञ्जने ॥ शिग्रौ ॥
तीक्ष्णरसः । पुं । यवक्षारे ॥ तीक्ष्णो रसोऽस्य ॥
तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे ॥ तीक्ष्णः शूकोऽस्य ॥
तीक्ष्णसारा । स्त्री । शिंशपायाम् ॥
तीक्ष्णा । स्त्री । वचायाम् ॥ सर्पकङ्कालिकौषधौ ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् । अत्यम्लपर्ण्याम् ॥
तीक्ष्णायसम् । न । तीखाइतिगौडप्रसिद्धे लोहविशेषे । शस्त्रायसे ॥
तीरः । पुं । त्रपुणि । सीसके ॥ न । कूले । रोधसि ॥ गङ्गातीरे ॥ यथा । सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते- ॥ भाद्रकृष्णचतुर्दश्यांयावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत् तीरमुच्यते ॥ अस्त्रविशेषे । सायके ॥ तीरयति । पारतीरकर्मसमाप्तौ । पचाद्यच् ॥

तीरभुक्तिः । पुं । तिरहुत इति प्रसिद्धे विदेहदेशे ॥ तीरे भुक्तिरस्य ॥
तीरितः । त्रि । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीते ॥ न । कर्मणः समाप्तौ ॥ तीर० । भावेक्तः ॥
तीर्णः । त्रि । अभिभूते ॥ प्लुते ॥ उत्तीर्णे ॥ यथा । तीर्णाः पूर्णाः कति न सरितोलङ्घिताः केनशैलाः नाक्रान्ताबाकतिवनभुवः क्रूरसत्वारघोराः । पापैरेतैः किमिवदुरितंकारितोनास्मि कष्टं यद्दृष्टा स्ते धनमदमसीम्लानवक्त्रादुरीशाः ॥ एतैः परिग्रहैः ॥ तरतेः कर्त्तरिक्तः ॥
तीर्णपदी । स्त्री । तालमूल्याम् ॥
तीर्णा । स्त्री । प्रतिष्ठाख्यवृत्तविशेषे ॥ यथा । यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः । वेदैर्वर्णैः साक्षात् तीर्णा ॥ यथा । वंशीवादैर्दत्तोन्मादैः । हृत्त्वाचेतः क्वासीयातः ॥ अस्याःकन्येत्यपिसंज्ञा । मृगीचेत्कन्येतिलक्षणात् ॥
तीर्थम् । न । शास्त्रे ॥ शास्त्रानुज्ञाविषये ॥ अध्वरे । यज्ञे ॥ क्षेत्रे । पुण्यक्षेत्रे ॥ उपाये ॥ नारीरजसि ॥ अवतारे । जलावतारे ॥ ऋषिजुष्टाम्बुनि ॥ पात्रे ॥ विद्यायाःपात्रे ॥ यथा । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः । विद्ययाविद्यां यः प्राह ता-

नितीर्थानि षरामेति विद्यावचनम् ॥उपाध्याये ॥ गुरौ ॥ मन्त्रिणि ॥ इतिमेदिनिकरः ॥ सचिणि ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ योनौ ॥ दर्शने ॥ निपाने । नद्यवतारप्रदेशे । घट्टे ॥ उपकूपजलाशये ॥ मद्ये ॥ विप्रे ॥ तीर्य्यते ऽनेन वा तरत्यनेन वा । तृ० पातृ तुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥ हस्तगततीर्थानि यथा । अङ्गुल्यग्रे दैवं तीर्थं स्वल्पाङ्गुल्यो र्मूलेकायम् । मध्येङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पैत्रं मूलेत्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ तीर्थं त्रिविधम् । जङ्गममानसस्थावरभेदात् । तथाहि । ब्राह्मणा जङ्गमंतीर्थं निर्म्मलं सार्वकामिकम् । येषांवाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्तिमलिनोजनाः ॥ * ॥ अगस्तिरुवाच । शृणु तीर्थानि गदतो मानसानिममानघे । येषु सम्यङ् नरःस्नात्वा प्रयाति परमाङ्गतिम् ॥ सत्यं तीर्थं क्षमातीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदयातीर्थं सर्वत्रार्जवमेवच ॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्चप्रियवादिता ॥ ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यंतीर्थं मुदाहृतम् । तीर्थानामपितत् तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ॥ एतत्तेकथितं देविमानसंतीर्थं लक्षणम् ॥ * ॥ भौमानामपितीर्थानां पुण्यत्वेकारणं शृणु ॥ यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाःस्मृताः । तथापृथिव्या मुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥ प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्यचतेजसा । परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यतास्मृता ॥ तस्माद्भौमेषुतीर्थेषु मानसेषुच नित्यशः । उभयोरपि यः स्नाति स याति परमांगतिम् ॥ * ॥ तीर्थागमनेदोषो यथा । अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्य नभिगम्यच । अदत्त्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रोनाम जायते ॥ * ॥ गमने फलं यथा । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ तीर्थान्यनुस्मरन्धीरः श्रद्दधानः समाहितः । कृतपापोविशुद्ध्येत किंपुनः शुद्धकर्मकृत् ॥ तिर्यग्योनिं नवै गच्छेत् कुदेशेनच जायते । न दुःखीस्यात् स्वर्गभाक्च मोक्षोपायञ्चविन्दति ॥ * ॥ तीर्थफलभागिनोयथा । यस्यहस्तौचपादौच मनश्चैव सुसंयतम् । विद्यातपश्च कीर्त्तिश्च सतीर्थफलमश्नुते ॥ प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येनकेनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च सती० ॥

अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स ती० ॥ अकोपनोऽमलमतिः सत्य वादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्चभूतेषु सती० ॥ अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्न संशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते नतीर्थं फलभागिनः ॥ इति काशीखण्डम् ॥ कृतेतु पुष्करं तीर्थं चेतायांनैमिषं तथा । द्वापरेतुकुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गांसमाश्रयेत् ॥

तीर्थकरः । पुं । जिने ॥ करोति इति करः । तीर्थस्यकरः ॥ कपिलकणभुगादिशास्त्राकारेषु ॥

तीर्थकृत् । पुं । } जिने ॥
तीर्थङ्करः । पुं । }

तीर्थराजिः । स्त्री । } अविमुक्ते । काश्याम् ॥
तीर्थराजी । स्त्री । }

तीर्थवाकः । पुं । केशे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

तीर्थसेवी । पुं । वकपक्षिणि ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥ त्रि । तीर्थवासिनि ॥

तीवरः । पुं । अम्बुधौ ॥ व्याधे ॥ तेओर इति गौडप्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ सतु राजपुत्रस्त्रियां चत्रियाज्जातः इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ चूर्णकभार्यायां पुण्ड्रकाज् जात इति पराशरपद्धतिः ॥ तरति तीर्यतेवा । तॄ० । छित्वरच्छत्वरेत्यादिनाष्वरजन्तोनिपातितः ॥

तीवरी । स्त्री । तीवरस्त्रियाम् ॥ षित्त्वान् ङीष् ॥

तीव्रः । पुं । शिवे ॥ न । लोहे ॥ तीरे ॥ त्रपुणि । सीसके ॥ तीक्ष्णे ॥ त्रि । दुःसहे ॥ अत्युष्णे ॥ नितान्ते । अतिशये ॥ अद्रव्येवर्त्तमानः क्लीवे । द्रव्यगामितु वाच्यलिङ्गः । यथा । तीव्रं भुङ्क्ते । तीव्रोनरः । कटौ । कटुरसादौ ॥ तीक्ष्णे ॥ तीवति । तीवस्थौल्ये । वाहुलकात् रक् । यद्वा । तेजति । तिजनिशाने । वाहुलकाद् रन् दीर्घो जस्यच वः ॥

तीव्रकण्ठः । पुं । शूरणे ॥

तीव्रगन्धा । स्त्री । यवान्याम् ॥

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातक्याम् ॥

तीव्रवन्धः । पुं । तामसवृत्तौ ॥

तीव्रवेदना । स्त्री । यातनायाम् ॥ तीव्राचासौ वेदनाच ॥

तीव्रा । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ राजिकायाम् ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥ नदीविशेषे ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ तरदीवृक्षे ॥ तुलस्याम् ॥

तु । अ । पादपूरणे ॥ भेदे ॥ समुच्चये ॥ अवधारणे ॥ पक्षान्तरे ॥ नियोगे ॥ प्रशंसायाम् ॥ विनिग्रहे ॥ उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थे ॥ तुदति । तुद

व्यथने। भिलद्रादित्वात् डुः॥

तुकाक्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥

तुगा। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥

तुगाक्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥ तद्भेदेऽपीतिकश्चित्॥

तुङ्गः। पुं। पुन्नागद्रुमे॥ पर्वते॥ बुधग्रहे॥ नारिकेले॥ गण्डके॥ योगविशेषे॥ यथा। अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौच दिवाकरादितुङ्गाः। दशशिखिमनुयुक् तिथीन्द्रियांशे स्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेस्तनीचाः॥ अपिच। सूर्याद्युच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययूके दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान्। अंशानेतान् वदति यवनश्चान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचानिति॥ न। किञ्जल्के॥ त्रि। उन्नते॥ उग्रे॥ प्रधाने॥ तुञ्ज्यते। तुजिर्हिंसायाम्। घञ्। न्यङ्क्वादिः॥

तुङ्गकः। पुं। पुन्नागवृक्षे॥

तुङ्गकारण्यम्। न। तीर्थविशेषे॥

तुङ्गभद्रः। पुं। मदोत्कटे॥

तुङ्गभद्रा। स्त्री। दक्षिणदेश प्रसिद्धे सरिद्विशेषे॥ अस्याजलगुणा यथा। तज्जलं निर्मलं स्निग्धं स्वादुप्रोक्तं तथा गुरु। कण्डुपित्तास्रदं प्रायः सात्म्यं मेधाकरं मतमिति॥

तुङ्गशेखरः। पुं। पर्वते॥

तुङ्गा। स्त्री। वंशलोचनायाम्॥ शम्याम्॥ अनुष्टुप्छन्दोभेदे॥ द्विगुणनगणकर्णैः सुखलितवसुवर्णैः। रसिकविदितरङ्गा भवतिहकिलतुङ्गा॥ यथा। विहरसि ममचित्ते मदनविशिखकृत्ते। न नयनविषयत्वं व्रजसि तदपिमेत्वम्॥

तुङ्गी। पुं। उच्चस्थानस्थिते ग्रहे॥

तुङ्गिनी। स्त्री। महाशतावर्याम्॥

तुङ्गी। स्त्री। हरिद्रायाम्॥ शाकभेदे॥ वर्बरायाम्॥ तुञ्जति। तुजि०। अच्। न्यङ्क्वादिः। गौरादि ङीष्॥ निशायाम्॥

तुङ्गीपतिः। पुं। चन्द्रे॥ इ० त्रि०॥

तुङ्गीशः। पुं। शिवे॥ कृष्णे॥ सूर्ये॥

तुच्छः। त्रि। शून्ये॥ अल्पे॥ हीने॥ न। पुलाकजे। भुसइतिभूसा इतिच भाषा॥ तोदनं तुद्। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। तुदाव्यथया छ्यति। छोच्छेदने। मूलविभुजादित्वात् कः॥ तुदं श्यति वा। आतइतिकः॥

तुच्छद्रुः। पुं। एरण्डवृक्षे॥

तुच्छधान्यकम्। न। पुलाके॥

तुच्छा। स्त्री। तुत्थायाम्। नीलीवृक्षे॥

तुञ्जः। पुं। दैत्ये॥ तुञ्जते। तुजिर्हिं

सायाम् । पचाद्यच् ॥

तुञ्जेट् । पुं । दैत्यविशेषेऽपि शक्ते ॥ ईश० । क्विप् । तुञ्जेभ्यः ईट् ॥

तुटुमः । पुं । स्थूलमूषके । उन्दुरौ ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥

तुडिः । स्त्री । तोडने ॥ तोडति । तुड़ तोडने । सर्वधातुभ्य इन् ॥

तुणिः । पुं । नन्दिवृक्षे । तूणी इतिभाषा ॥ तूणयति । तूणसङ्कोचे । अच इः । पृषोदरादिः ॥ तूणीवृक्षः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥

तुण्डम् । न । आनने । वक्त्रे ॥ तुण्डति । तुडितोडने । पचाद्यच् ॥

तुण्डकेरिका । स्त्री । कार्पास्याम् ॥

तुण्डकेरी । स्त्री । विम्बिकायाम् । कुन्दुरु इति कँदूरी इति च ख्यातौषधौ । तेलाकुचा इति गौडभाषा ॥ प्रशस्तं तुण्डम् । प्रशंसायां कन् । तुण्डकमीर्त्ते । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिः । पुं । मुखे ॥ चञ्चौ ॥ तुन्दकूप्याम् ॥ स्त्री । नाभौ ॥ तुण्डेरिन् ॥

तुण्डिः । स्त्री । विम्बफलायाम् ॥ वृद्धायां नाभौ । टूंडी इति सूंडी इति च भाषा ॥ तुण्डते । तुडि० । सर्वधातुभ्य इन् ॥

तुण्डिका । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥ नाभौ । तुन्दकूप्याम् । टूंडी इति सूंडी इति च भाषा ॥

तुण्डिकेरी । स्त्री । कर्पास्याम् । समुद्रान्तायाम् । कपास इति भाषा ॥ विम्बिकायाम् ॥ तुण्डं चञ्चुरस्ति यस्याः । अत इति ठन् । तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । ईर० । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिकेशी । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥

तुण्डिभः । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ अतिशयिता तुण्डि वृद्धानाभिरस्य । तुन्दिवलिवटेर्भ इति सूत्रे मूर्द्धन्योपधोऽयं तुण्डिरिति माधवः ॥

तुण्डिलः । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ तुण्ड्यते । तुडि० । सर्वधातुभ्य इन् । ततः सिध्मादित्वाल्लच् ॥ मुखरे ॥ तुण्ड्यते । तुडि० । सलिकलीति इलच् ॥

तुत्थः । पुं । अग्नौ ॥ न । अञ्जनभेदे । मयूरके । शिखिग्रीवे ॥ तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥ तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ॥ विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि तद्गुणम् । अस्य शोधनम् । विष्ठया मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः ॥ पुटं द

धा पुटं चौद्रे देयं तुत्थविशुद्धये ॥

तुत्थति । तुद व्यथने । पातृतुदीति थक् ॥ तुत्थयतिवा । तुत्थ आवरणे । अच् ॥ कर्परीतुत्थे ॥

तुत्थकम् । न । तुत्थे ॥

तुत्था । स्त्री । नील्याम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ महानील्याम् ॥

तुत्थाञ्जनम् । न । अञ्जनप्रभेदे । शिखिग्रीवे । वितुन्नके ॥ तुत्थयति तुत्थतेवा । तुत्थ० । अच् एरच्चा । तुत्थञ्चतदञ्जनञ्च ॥

तुन्तुभः । पुं । सर्षपे ॥ तुदति । तुद० । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः ॥

तुन्दम् । न । उदरे । कुचौ ॥ तुदति । तुद० । इगुपधेतिकः । आच्छीनद्योर्नुमिति योगविभागान्नुम् ॥ यद्वा । तर्णोत्यन्नम् । तृणु अदने । अब्दादयश्चेतिसाधु ॥ त्रि । तुन्दिले ॥ तुन्दमस्त्यस्य । अर्शआदिभ्यो च् ॥

तुन्दकूपिका । स्त्री । } नाभौ ॥
तुन्दकूपी । स्त्री । }

तुन्दपरिमृजः । त्रि । अलसे । मन्दे ॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । मृजूशुद्धौ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरितिकः ॥

तुन्दवान् । त्रि । तुन्दिले ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्य इलच्चेति

चान्मतुप् ॥

तुन्दिः । पुं । गन्धर्वविशेषे ॥ न । उदरे ॥ स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दिकः । त्रि । बृहत्कुचौ । तुन्दिले ॥ अतिशयितंतुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्य इलच्चेतिचकाराट्ठन् ॥

तुन्दिका । स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दी । त्रि । पीनकुचौ । पिचण्डिले । तुन्दिले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्त्यस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति चकारादिनिः ॥

तुन्दिभः । त्रि । तुण्डिभे ॥ तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्य । तुन्दिवलिवटेर्भः ॥

तुन्दिलः । त्रि । दृहत्कुचौ । पिचिण्डिले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्त्यस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति इलच् ॥

तुन्दिलफला । स्त्री । त्रपुष्याम् ॥

तुन्नः । पुं । नन्दीवृक्षे ॥ तुद्यते । तुद० । क्तः ॥ त्रि । छिन्ने । द्विधाकृते ॥ व्यथिते ॥

तुन्नकः । पुं । तुन्ने ॥

तुन्नवत् । त्रि । वहुच्छिद्रे ॥

तुन्नवायः । पुं । सौचिके । दर्जी इति भाषाप्रसिद्धे ॥ तुन्नंच्छिन्नंवयति । वेञ्तन्तुसन्ताने । ह्वावामश्चेत्यण् ॥

तुभः । पुं । छागे ॥ तोभते । तुभहिंसायाम् । इगुपधेतिकः ॥

तुमुलः । पुं । कलिद्रुमे ॥ व्याकुलेरणे ॥ न । रणसङ्कुले ॥ तवनम् तौति वा । तुःसौत्रः । बाहुलकान्मुलक् ॥ सङ्कीर्णे । सङ्कुले ॥

तुम्बः । पुं । तुम्ब्याम् । अलाव्वाम् ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुबिअर्दने । अच् ॥

तुम्बकः । पुं । तुम्बे ॥ स्वार्थेकः ॥ राजालावौ ॥

तुम्बा । स्त्री । वृहत्फलायांतुम्ब्याम् ॥ वर्त्तुलालाब्वाम् ॥ गवि ॥

तुम्बिः । स्त्री । अलाब्वाम् ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुवि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

तुम्बिका । स्त्री । अलाब्वाम् ॥ कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बी । स्त्री । अलाब्वाम् । तूंबी इति भाषा ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुविअर्दने । अच् । गौ० ङीष् ॥ इअन्तात् कृदिकारादितिङीष्वा ॥ कुलिकवृक्षे- इतिरत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पम् । न । अलाबूपुष्पे । लता म्बुजे ॥

तुम्बुकम् । न । अलाबूफले । तूंबा इतिभाषा ॥ पुं । अलाब्वाम् ॥

तुम्बुरी । स्त्री । शुन्याम् । कुक्कुर्याम् ॥ धन्याके ॥ इतिमेदिनी ॥

तुम्बुरः । पुं । अर्हदुपासकविशेषे ॥ गन्धर्वप्रभेदे । स्वर्गगायके ॥ वृक्षविशेषे । शूलघ्ने । तीक्ष्णफले ॥ लघ्वादि (।ऽ) पिकले ॥ न । कुस्तुम्बुरुणि ॥ तिन्दुकीफले ॥ तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेपितत्कटु । रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहिच ॥ वातश्लेष्मक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुदजक्रमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥

तुरम् । न । तूर्णे । शीघ्रे ॥ वेगे ॥ त्रि । तद्वति ॥ तुतोर्त्ति । तुरत्वरणे । कः ॥

तुरगः । पुं । चित्ते ॥ वाजिनि ॥ तौरयाम् । तुरत्वरणे । घञर्थेकः । बाहुलकाद्घञ्वा । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः । तुरेण तुरयावा गच्छति । अन्येभ्यो पीतिडः ॥

तुरगगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥

तुरगब्रह्मचर्य्यकम् । न । अभावात् स्त्री परित्यागे ॥

तुरगलीलकः । पुं । तालप्रभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥

तुरगस्कन्धः । पुं । तुरगाणां समूहे ॥ नरकरितुरगाणांस्कन्धश्च ॥

तुरगी । त्रि । सादिनि । अश्वारोहे ॥

तुरगी । स्त्री अश्वगन्धायाम् ॥ वडवायाम् ॥

हरेत् ॥ तिलति । तिलस्नेहने । कु
न् शिल्पिसंज्ञयोः। तिलइवेति वा।
कन् ॥ तेलति । तिलगतौ वा । इ-
गुपधेतिकः । स्वार्थे कन् वा ॥ अस्य
विशेषे ॥ रोगविशेषे ॥ तिलकालके
॥ ध्रुवकप्रभेदे ॥ यथा । पञ्चविंशति
वर्णाङ्घ्रिस्तिलको ध्रुवको भवेत् । इ
ष्टश्चञ्चत्पुटे तालेरसेवीरेऽद्भुते
पिबेति ॥ मरुवके ॥ न । सौवर्चले ॥
क्लोम्नि ॥ रुचके । मातुलुङ्गे ॥ पुं ।
न । स्वनामप्रसिद्धे विशेषके । चन्द
नादिना ललाटादिद्वादशाङ्गेषु कृते
चिह्नविशेषे । तमालपत्रके ॥ शिवा
गमदीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक्त्रिपुण्ड्रक
म् । विष्णवागमदीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपु
ण्ड्रं विधारयेत् ॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कु-
र्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां
तु तथा विप्र शूद्रादेर्मण्डलाकृतम्-
॥ अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति-
जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं-
शुनःपादो न संशयः ॥ इष्टा भाले-
द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कार्ष्णः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छाद
येन्मुखम् ॥ ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा व
सेद्वामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसे
न्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ *
॥ काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चि

त्कर्म्म नारद । वर्णाश्रमाणां तन्ना-
स्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥ त्रि ।
प्रधाने ॥

तिलकटम् । न । तिलानां रजसि ॥ अ
लाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्-
ख्यानमिति कटच् ॥

तिलकल्कः । पुं । पिण्याके । खल इति
भाषा ॥

तिलका । स्त्री । हारप्रभेदे ॥ गायत्री
छन्दोभेदे । सगणद्वितयं भवतीह य
दा । रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥ य
था । वनमालिकया सकलालिहृया
। पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥

तिलकालकः । पुं । गात्रस्थतिले ॥ ति
लइव कालकः ॥ रोगविशेषे । कृष्णा
नि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि
च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान्विद्या
त् तिलकालकान् ॥

तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे ॥

तिलकिट्टम् । न । पिण्याके । खल इ
ति खली इति च भाषा ॥

तिलकी । स्त्री । सतिलके । तिलकयु
क्ते ॥ शिखी तिलकी कर्म कुर्य्यादिति
स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलचूर्णम् । न । चूर्णीकृततिलेषु ।
तिलकल्के । पलले । तिलकुट इति

चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । चतुर्थे ॥ यथा तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । वाचस्तुरीयत्वं पराद्यपेक्षया कुलगुरोरुपदेशात् ज्ञातव्यम् ॥ चतुर्णां पूरणः चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति छः ॥

तुरीयवर्णः । पुं । शूद्रे ॥ तुरीयश्चासौ वर्णश्च ॥

तुरुष्कः । पुं । गन्धद्रव्यविशेषे । धूमे । सिह्लके । पीतसारे । शिलारस इति भाषा ॥ म्लेच्छजातिविशेषे । तुरुक इति भाषा ॥ देशविशेषे । तुरकस्थान इतिभाषा ॥ श्रीवासे ॥ तुतोर्त्ति । तुर० । बाहुलकादुस् गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् ॥ सरलद्रुमे इतिकश्चित् ॥

तुर्य्यः । त्रि । तुरीये । चतुर्थे ॥ चतुर्णां पूरणः । चतुरश्छयतावितियत् आद्यक्षरलोपश्च ॥

तुर्व्वसुः । पुं । म्लेच्छानां राज्ञि । म्लेच्छाचारपरे । ययातिराजस्य पुत्रविशेषे ॥

तुलजापुरम् । न । दक्षिणदेशप्रसिद्धे दुर्गास्थाने ॥

तुलसी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धायां वैष्णव्याम् । वृन्दायाम् । पर्णासे ॥ तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक् कफवातजित् ॥ शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता ॥ तुलां स्वसादृश्यम् अस्यति । असु क्षेपणे । कर्म्मण्यण् । ङीप् । शकन्ध्वादिः ॥ यस्या देव्यास्तुलाना स्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेनविख्याता तेति देवीभागवतम् ॥ * ॥ यद्धर्म्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विनाच । तत् सर्व्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र पद्मेक्षणो पि न हि तुष्यति देवदेवः ॥ * ॥ तुलसीकाष्ठनिर्म्माणमालां गृह्णन्ति ये नराः । पदे पदेऽश्वमेधानां लभन्ते निश्चितं फलम् ॥ प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालतीं यूथिकां कुन्दं माधवीं केतकीं तथेत्यादि ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्व्वर्याम् । सुरसायाम् ॥

तुला । स्त्री । सादृश्ये ॥ माने ॥ गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायाम् । उपरिस्थाप्यदार्व्वाधारभूते स्तम्भाग्रपीठे ॥ पलशते ॥ भाण्डे ॥ सप्तमराशौ । यूके । घटे ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् । वृषतुरङ्गगजक्रयविक्रयो द्विजसुरार्च्चनदानमनाः पु

मान् । शशिनि तौलिगते बहुदार भाग् विभवसञ्चितचित्रितविक्रमः ॥ तुलालग्नजातस्यफलम् । तुलालग्ने पुमान्जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः । विद्वान् सर्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जन पूजितः ॥ तोल्यतेऽनयावा तोल- नं वा । तुलउन्माने । भिदाद्यङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशान्नुणा- भावः ॥ * ॥ परीक्षाविशेषे ॥ यथा हनारदः । ब्राह्मणस्यधटोदेयः क्षत्रि यस्यहुताशनः । वैश्यस्यसलिलं दे- यं शूद्रस्यविषमेवतु ॥ साधारणः स मस्तनांकोषःप्रोक्तो मनोषिभिः । विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषान्तुतुला- स्मृता ॥

तुलाकोटिः । स्त्री । मानभेदे ॥ अर्बु दे ॥ नूपुरे ॥ तुलां तुलयावा कोट यति । कुटपरितापे । चु० । अचइः ॥ तुलाकारंकोटिरग्रमस्यवा ॥

तुलाकोटी । स्त्री । तलाकोटौ ॥

तुलाकोषः । पुं । तुलापरीक्षायाम् ॥

तुलाधरः । पुं । तुलाराशौ ॥ तुलागुणे ॥ त्रि । वाणिजके ॥ तुलायाः धरो- धारकः ॥

तुलापुरुषदानम् । न । तुलादान इतिलो कप्रसिद्धे दाने । यथा । आदन्तु सर्वदा नानां तुलापुरुषसंज्ञितमिति ॥ षोड शमहादानान्तर्गतदानविशेषे ॥

तुलामानम् । न । स्वर्णादीनांपरिच्छे दार्थंक्रियमाणे । काँटा इतिभाषा- प्रसिद्धे ॥

तुलावीजम् । न । गुञ्जायाम् ॥

तुलिः । स्त्री । तुर्याम् ॥

तुलिका । स्त्री । खञ्जनिकायाम् ॥

तुलिकायन्त्रम् । न । ज्योतिर्विदांयन्त्र विशेषे ॥

तुलितः । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने । तु लाइति तुलगया इतिचभाषा ॥ उ पमिते ॥ समीकृते ॥ तुलयतेस्तत्क रोतेर्यन्तात् कर्म्मणिक्तः ॥

तुलिनी । स्त्री । } शाल्मलिद्रुमे ॥
तुलिफला । स्त्री । }

तुली । स्त्री । तुर्याम् । तन्त्रवायकाष्ठ विशेषे ॥

तुल्यः । त्रि । सदृशे । समे । समाने ॥ तुलया सम्मितः । नौवयोधर्म्मेत्या दिना यत् ॥

तुल्यपानम् । न । बहुभिरात्मीयैर्जनैः सहमिलित्वा एककालेकृते पाने । सपीतौ ॥ इत्यमरः ॥ तुल्यञ्चतत् पानञ्च ॥

तुल्ययोगिता । स्त्री । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । नियतानां सकृद्धर्मः सापु नस्तुल्ययोगिता ॥ नियतानांप्राक-

रणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदाहरणम् । पाण्डुच्छा संवदनं हृदयं सरसं तथालसञ्च वपुः । आवेदयति नितान्तं चेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ कुमुदकमलनीलनीरजालि र्ललितविलासजुषोर्दृशोःपुरःका । अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्मप्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ अन्यदपि । प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति ॥

तुवरः । पुं । न । कषायरसे ॥ तवति हिनस्ति रोगान् । तुरिति सौत्रो धातुः । छित्वरच्छत्वरेत्यादिना ष्वरच् ॥ धान्यविशेषे । तुवरयावनाले ॥ त्रि । कषायरसवति ॥

तुवरयावनालः । पुं । धान्यविशेषे । तुवरे । रक्तयावनाले ॥ तुवरो यावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः । सङ्ग्राही वातशमनो विदाही शोषकारकः ॥

तुवरिका । स्त्री । तुवर्याम् । आढक्याम् । तुवर इति अरहर इति च भाषा ॥ तुवरोऽस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति ठन् । टाप् ॥ सुराष्ट्रजमृत्तिकायाम् । फिट्करी इतिभाषा ॥

तुवरी । स्त्री । आढक्याम् । अरहर इति तूर इति च भाषा ॥ काच्याम् । सौराष्ट्रमृदि । फिट्करी इति भाषा ॥ तोरी इति प्रसिद्धे धान्ये ॥ यथा । तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमि प्रणुत् ॥

तुवरीतैलम् । न । तुवर्याः स्नेहे ॥ स्नेहे तैलञ्च । तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् । वह्निकृ द्विषहृत् कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् ॥ मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुवरीशिम्बः । पुं । रक्तचक्रमर्द्दके ॥

तुविः । स्त्री । तुम्ब्याम् ॥ इ० श० ला ॥

तुषः । पुं । धान्यत्वचि ॥ विभीतकद्रुमे ॥ तुष्यति । तुषतुष्टौ । इगुपधेति कः ॥

तुषग्रहः । पुं । वह्नौ ॥

तुषधान्यम् । न । मुद्गादिषु ॥ मुद्गो माषो राजमाषो निष्पावश्च मकुष्ठकः । चणकाढकिमङ्गल्या खितुटः सकलायकः ॥ तुषधान्यानि प्रोक्तानि वैद्यशास्त्रे भिषग्वरैः ॥

तुषसारः । पुं । अग्नौ ॥ इति शब्दमाला ॥

तुषानलः । पुं । तुषजाग्नौ । कुकूले ॥

तुषाम्बु । न । तुषोदके ॥

तुषारः । पुं । शीकरे ॥ हिमे ॥ देश

विशेषे ॥ हिमभेदे ॥ कर्पूरभेदे ॥
त्रि । शीतले ॥ तोषयति । तुषेरन्त
र्भावितण्यर्थात् कर्मेः किरिच्युनु-
वृत्तौ तुषारादयश्चेत्यारन् ॥

तुषारकालः । पुं । हेमन्ते ॥

तुषारकिरणः । पुं । चन्द्रे ॥

तुषाराम्बु । न । तौषारे ॥

तुषितः । पुं । गणदेवताप्रभेदे ॥ रुचे
स्तनयस्य यज्ञाख्यस्य विष्णो र्द्वादश-
सुपुत्रेषु ॥ तेयथा । तोषः प्रतोषः-
सन्तोषो भद्रः शान्ति रिडस्पतिः । इ
ध्मः कवि र्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोच
नो द्विषट् ॥ तुषितानामतेदेवा-
आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥ तुष्यति ।
तुष० । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कि
तजिति वाहुलकात् कितच् ॥ यद्वा
। तोषणं तुट् । संपदादित्वात् क्वि
प् । ततस्तारकादित्वादितच् ॥ प्राणा
पाना वुदानश्च समानो व्यानएवच
। चक्षुः श्रोत्रं रसो घ्राणः स्पर्शोबुद्धि
र्मनस्तथा । द्वादशैतेहितुषितादेवाः
स्वारोचिषेन्तरे ॥ केषाञ्चिन्मते षट्
त्रिंशत् तुषितामताः ॥

तुषोत्थम् । न । तुषोदके ॥ इतिराजनि० ॥

तुषोदकम् । न । काञ्जिके ॥ काञ्जि-
कप्रभेदे ॥ अस्यलक्षणं यथा । तुषो
दकंयवैरामैः सतुषैः शकली कृतैः
। यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्त-
त्वात् । तुषाम्बुदीपनं हृद्यं पाण्डु
कृमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं
पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥

तुष्टः । त्रि । परितृप्ते । सन्तोषविशिष्टे
। प्राप्तपरितोषे ॥ स्त्रियोजारेणतु
ष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कुञ्ज
राः पांशुवर्षेण ब्राह्मणाः परनिन्दया
॥ तुष्यतेस्म । तुष० । क्तः ॥

तुष्टिः । स्त्री । तोषे । अधिगतार्था द
न्यत्र तुच्छत्वबुद्धौ ॥ भोगेष्वेतावता
लमितिबुद्धौ ॥ साचानन्तपत्नी । य
था । अनन्तपत्नीतुष्टिश्चपूजितावन्दि
ताभवत् । ययाविना नसन्तुष्टाः सर्व-
लोकाश्चसर्वतइति श्रीदेवीभागव
तम् ॥ नवधातुष्टिः । ताः परिगणय
ति । आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपा
दानकालभागाख्याः । वाह्याविषयो
परमात् पञ्चचनवतुष्टयोऽभिमताः
॥ प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति य
स्यततोऽस्यश्रवणमननेस्तः । ततोवि
वेकसाक्षात्कारायतु असदुपदेशतु
ष्टो न प्रयतते तस्यचतस्र आध्या
त्मिकास्तुष्टयो भवन्ति । प्रकृतिव्यति
रिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात् ता
स्तुटयस्तस्मादाध्यात्मिकाः । कास्ता
इत्यतआह । प्रकृत्युपादानकालभा

ख्याः । प्रकृत्यादिराख्यायासां ता स्तथोक्ताः । प्रकृत्याद्यर्थविभागश्च तत्तच्छब्दार्थ निरूपणे यथास्थानं द्रष्टव्यः ॥ बाह्या दर्शयति । बाह्याविषयोपरमादित्यादिना । बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात् पञ्च । याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ताश्चवैराग्येसतिभवन्तितुष्टयइतिवैराग्यहेतुपञ्चकत्वाद्वैराग्याणि पञ्च तत पञ्चत्वात् तुष्टयःपञ्चेति । उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमोवैराग्यम् विषयादुपरमोविषयोपरमस्तस्मात् । विषया भोग्याःशब्दादयःपञ्च उपरमाअपि पञ्च । तथाहि अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शन हेतुजन्मानः एका पारपारापारपारतःपारानुत्तमाम्भोत्तमाम्भसंज्ञकाः पञ्चोपरमाभवन्ति । एकापाराद्यर्थविभागश्चयथास्थानं द्रष्टव्यः । तदेवमाध्यात्मिकाभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्चपञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिहिताःसाङ्ख्याचार्यैः ॥ तोषणम् । तुष० । क्तिन् ॥ तुष्टिर्नुरकृतार्थेसकृतार्थोऽस्मीतियामतिः ॥

तुष्टिदानम् । न । पारितोषिके ॥ तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनम् तेहि तल्लाभात् स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्ते इति नीतिवाक्यामृतम् ॥

तुष्टः । पुं । कर्मणि ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुष्टुषितः । त्रि । स्तोतुमभिप्रेते ॥

तुहिनम् । न । हिमे ॥ चन्द्रतेजसि ॥ तोहति तुह्यतेऽनेनवा । तुहिर् अर्दने । वेपितुह्योर्ह्रस्वश्चेतीनन्प्रत्ययः लघूपधगुणे कृतेह्रस्वश्च ॥

तुहिनांशुः । पुं । चन्द्रे ॥ कर्पूरे ॥

तुहिनांशुतैलम् । न । कर्पूरतैले ॥

तूणः । पुं । उपासङ्गे । तूणीरे । निषङ्गे ॥ तूण्यतेऽनेन । तूणसङ्कोचने । चु० । घञ् ॥ तूणयति वा । अच् ॥

तूणकम् । न । अतिशर्करीसंज्ञकच्छन्दोविशेषे ॥ यथा । तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥ यथा । सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं प्रवाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिकावितर्क्य माधवाद्यमासिमाधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विनाकलानिधे ॥

तूणा । स्त्री । इषुधौ । तूणे ॥ टाप् ॥

तूणी । पुं । नन्दीवृक्षे । पीतके ॥ चि । तूणयुक्ते ॥

तूणी । स्त्री । तूणे ॥ नील्याम् ॥ तूणय

तेऽनया । तूणपूरणे । हंसश्चेतिघञ् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

तूणीकः । पुं । नन्दीवृक्षे ॥

तूणीरः । पुं । तूणे । निषङ्गे ॥ तूणीं शरैः सङ्कोचं राति । रादाने आदानेच । आतोनुपेतिकः ॥ यद्वा । तूणयते । तूण० । बाहुलकादीरन् ॥

तूतकम् । न । तुत्थे । तूतिया इति भाषा ॥

तूदः । पुं । नूदे । अश्वत्थाकारे पार्श्वपिप्पल इति ख्याते तूत इतिच प्रसिद्धे वृक्षे ॥ अस्यफलगुणाः । तूदं पक्वं गुरुस्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरु सर मत्लोष्णं रक्तपित्तकृत् ॥ तूदति । तुदव्यथने । इगुपधेतिकः । पृषोदरादिः ॥

तूरम् । न । वाद्यसामान्ये ॥ ताड्यमाने पटहादौ ॥

तूरी । स्त्री । धत्तूरे ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

तूर्णम् । न । शीघ्रे । सत्वरे ॥ त्रि । त इति ॥ त्वरतेस्म । ञित्वरासम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः कृष्यम्त्वरसङ्घुषास्वनामितीड भावपचे ज्वरत्वरेत्यूठ् । रदाभ्यामितिणत्वम् ॥

तूर्णिः । पुं । मले ॥ त्वरायाम् ॥ त्वरते त्वरणं वा । ञित्वरा० । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्तिनिः ॥

तूर्य्यम् । न । वाद्ये ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ आदिगुरु (ऽ।) चिकले ॥

तूर्य्यखण्डः । पुं । ढ्रगडवाद्ये ॥

तूलम् । न । ब्रह्मदारुणि । ब्राह्मणेष्टे । तूदे ॥ आकाशे ॥ पुं । न । पिचौ । निर्वीजकार्पासे । रुयी इति भाषा ॥ तूलयति तूल्यते वा । तूलनिष्कर्षे इगुपधेतिकः घोवा ॥

तूलकम् । न । तूले ॥

तूलकार्म्मुकम् । न । तूलस्फोटनार्थे धनुषि । पिञ्जले । तूलधनुषि ॥

तूलचापः । पुं । } तूलकार्मुके । धुनक इति भाषा ॥
तूलधनुः । न । }

तूलनालिका । स्त्री । पिञ्जिकायाम् । पांइज इति गौडभाषा ॥

तूलनाली । स्त्री । तूलनालिकायाम् ॥

तूलपिचुः । पुं । तूले ॥

तूलवृक्षः । पुं । शाल्मलीवृक्षे ॥

तूलशय्या । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ तूलस्यशय्या । तूलेननिर्मिताशय्यावा । शाकपार्थिवादिः ॥

तूलशर्क्करा । स्त्री । कार्पासवीजे । विनौरा इति बिनौला इति कपासिआ इतिचभाषा ॥

तूलसेचनम् । न । कर्त्तने । सूत्रकर्त्तने । कातना इतिभाषा ॥ इ० श० ला ॥

तूला । स्त्री । कार्पासाम् ॥ वर्त्याम् ॥

तूलिः । स्त्री । तूल्याम् ॥ स्वनामाख्याते चित्रकरोपकरणे । ईषिकायाम् ॥ तूलति । तूल० । इगुपधात्किदितीन् ॥

तूलिका । स्त्री । शय्योपकरणे । तोसक इति भाषा ॥ आलेख्यस्यलेखन्याम् । कूर्चिकायाम् ॥ यथा । जगच्चित्रं समालिख्य स्वेच्छातूलिकयात्मनि । स्वयमेव समालिख्य प्रीणाति भगवान् शिवः ॥ आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मनालिखितम् । स्वयमेव केवल मसौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मेति ॥ ईषिकायाम् । वीरणादिशलाकायाम् ॥ सुवर्णादेरावर्त्तनपरीक्षणार्थं निक्षिप्य मायायां शलाकायाम् ॥ तूलति तूल्यते वा । तूल० । क्कुन् ॥

तूलिनी । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ खच्छाणाकन्दे ॥

तूलिफला । स्त्री । शाल्मलौ ॥

तूली । स्त्री । नील्याम् ॥ वर्त्याम् ॥ तूलिकायाम् ॥ चित्रलेखन्याम् । चित्रसाधनद्रव्ये । कूर्चिकायाम् ॥ ङीष् ॥

तूवरः । पुं । काले ऽश्मश्रुपुरुषे ॥ प्रौढाशृङ्गानडुहि । काले ऽजातशृङ्गे गवि ॥ पुरुषव्यञ्जनत्यक्ते ॥ कषाय रसे ॥ तौति । तुः सौत्रोगत्यादौ । बाहुलकादरोदीर्घश्च ॥ यद्वा । तनोति । बाहुलकाट् डुः । तुश्चासौ वरश्च आच्छादकः ॥

तूवरी । स्त्री आढक्याम् ॥ सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् ॥

तूष्णींशीलः । त्रि । तूष्णीके । मौनयुक्ते ॥ तूष्णीं शीलं यस्य ॥

तूष्णीकः । त्रि । मौनयुक्ते । मौनशीले ॥ तूष्णींशीलः । शीलेकोमलोपश्च । केण इति ह्रस्वोन मलोपसामर्थ्यात् अन्यथाठपमेवविदध्यात् । ठपि अव्ययानामितिटिलोपेन सिद्धत्वात् ॥

तूष्णीकाम् । अ । मौने ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमःकाम्वक्तव्यः । मित्त्वादन्त्यादचःपरः ॥

तूष्णीम् । अ । मौने ॥ तोषणम् । तुषतुष्टौ । बाहुलान् नीम् उपधाया ऊत् ॥ घटाकाशं महाकाशइवात्मानं परात्मनि । विलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव महामुने इत्युपदेशः ॥

तूस्तम् । न । रेणौ ॥ जटायाम् ॥ तोसति । तुसशब्दे । बाहुलकात् तन् धातोर्दीर्घश्च ॥

तृखम् । न । जातीफले ॥

तृणम् । न । अर्जुने । तृणमात्रे ॥ तृ

णविशेषे नडादौ ॥ तृण्यते । तृणु अदने । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणो न ॥ यद्वा । तृहति । तृहू हिंसायाम् । तृहेः क्नो हलोपश्च ॥ अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः । स गृहे तृणकाष्ठानां कृते । वस्त्रादिपक्वके ॥

तृणकन्दः । पुं । कशेरुणि ॥

तृणकाण्डम् । न । तृणानां समूहे ॥ दूर्वादिभ्यः काण्डः ॥

तृणकुङ्कुमम् । न । सुगन्धद्रव्यप्रभेदे । तृणपुष्पे । गन्धाधिके ॥ कटुत्वमुष्णत्वं कफमारुतशोफकण्डूतिपामाकुष्ठामदोषनाशित्वं परमभास्वरत्वञ्चास्य गुणाः ॥

तृणकुटी । स्त्री । कायमाने । तृणौकसि ॥

तृणकूर्मः । पुं । तुम्ब्याम् ॥

तृणकेतुः । पुं । }
तृणकेतुकः । पुं । } वंशे ॥

तृणगोधा । स्त्री । चित्रकोले ॥ कृकलासे ॥

तृणग्रन्थिः । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

तृणग्राही । पुं । नीलमणौ ॥ कपूर इति प्रसिद्धे मणिविशेषे । तृणमणौ ॥

तृणजातिः । स्त्री । उलपादौ ॥

तृणज्योतिः । न । रात्रौ प्रकाशशालिनि लताविशेषे ॥

तृणता । स्त्री । कार्मुके । धनुषि ॥ तृणत्वे ॥ भावे तल् ॥

तृणद्रुमः । पुं । नारिकेलादिवृक्षेषु ॥ ताले ॥ गुवाके ॥ ताल्याम् ॥ केतक्याम् ॥ खर्जूरे ॥ खर्जूर्याम् ॥ हिन्ताले ॥

तृणधान्यम् । न । नीवारे । श्यामाकादौ । उडिधान इति गौडभाषा ॥ तृणमिव धान्यम् अकृष्योत्पन्नत्वात् ॥

तृणध्वजः । पुं । वंशे ॥

तृणनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

तृणपत्रिका । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् ॥

तृणपत्री । स्त्री । गुण्डाशिन्याम् ॥

तृणपुष्पम् । न । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे ॥

तृणपूली । स्त्री । चाँच इति गौडेषु प्रसिद्धे । चञ्चायाम् ॥

तृणमणिः । पुं । तृणग्राहिणि ॥

तृणमत्कुणः । त्रि । लग्नके । जामिन् इतिभाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तृणराजः । पुं । नारिकेले ॥ तालवृक्षे ॥ तृणानां राजा । टः ॥

तृणराजाह्वः । पुं । तालद्रुमे ॥ तृणराजइत्याह्वायस्य ॥

तृणराजाह्वयः । पुं । तालवृक्षे ॥ तृण

राजदृक्त्याह्वयोयस्य ॥

तृणवल्वजा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

तृणवीजः । पुं । } श्यामाके ॥
तृणवीजोत्तमः । पुं । }

तृणशीतम् । न । गन्धतृणे । कत्तृणे ॥

तृणशीता । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

तृणशून्यम् । न । मल्लिकायाम् ॥ केतकीशाखिनः फले ॥ तृणशून्येस्थानेसाधु । तत्रसाधुरितियत् ॥ त्रि । तृणरहिते ॥

तृणषट्पदः । पुं । वरोले । वरटायाम् । वरडै इति ततैया इतिचभाषा ॥

तृणसारा । स्त्री । कदल्याम् ॥ तृणानिसारमस्याम् ॥

तृणसिंहः । पुं । कुठारे ॥

तृणहर्म्यः । पुं । मयटे । तृणनिर्मिताट्टालिकायाम् । मैडा इतिभाषा ॥

तृणाग्निः । पुं । वल्सले । तृणोत्थवह्नौ ॥

तृणाङ्घिपः । पुं । मन्थानकतृणे ॥

तृणाञ्जनः । पुं । कृकलासे ॥

तृणाढ्यम् । न । पर्वततृणे । मृगप्रिये ॥

तृणाम्लम् । न । लवणतृणे । लूणियाशाक इतिभाषा ॥

तृणाह्वक् । पुं । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणेक्षुः । पुं । वल्वजायाम् ॥

तृणोत्तमः । पुं । उखर्वलतृणे ॥

तृणोद्भवः । पुं । नीवारे ॥

तृणौकः । न । कायमाने । तृणनिर्मितगृहे ॥

तृणौषधम् । न । एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये ॥

तृण्या । स्त्री । तृणसमूहे । तृणानां संहतौ ॥ तृणानांसमूहः । पाशादिभ्योयः ॥

तृतीयः । त्रि । त्रयाणां पूरणे । तीसरा इतिभाषा ॥ त्रेःसम्प्रसारणञ्चेतितीयप्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च ॥

तृतीयकः । पुं । तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि तिलक्षणलक्षितेज्वरविशेषे ॥ तृतीयेऽह्नीत्यागमर्दनंगृह्णीत्वा । यलउक्तम् । दिनमेकमतिक्रम्य योभवेत् सतृतीयक इति ॥ तृतीयेऽह्निभवः । कालप्रयोजनाद्रोगइतिकन् ॥ त्रिके ॥ तृतीयेन रूपेण ग्रहणम् । तावतिथंग्रहणमितिलुग्वाइतिकन् ॥

तृतीयप्रकृतिः । स्त्री । क्लीबे ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीयाचासौप्रकृतिस्चेति विग्रहः ॥

तृतीया । स्त्री । तिथिविशेषे । चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपायाम् । तत्क्रियोपलक्षिते कालेवा ॥ स कलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी परनगरविगाही सर्वलोकोपकारी । परविषयनिवासी कौतुकी सत्य

वादी भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रहृतः ॥ टा भ्याम् भिस् इति त्रिके ॥ टाप् ॥

तृतीयाकृतम् । त्रि । त्रिगुणाकृते । त्रिवारकृष्टेक्षेत्रे ॥ तृतीयंकृतम् । कृञो द्वितीयतृतीयेतिडाच् ॥

तृतीयाप्रकृतिः । स्त्री । नपुंसके ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः तृतीयः प्रकारः । असमस्तमेतत् । समासेतु तृतीयप्रकृतिरेव ॥

तृपत् । पुं । चन्द्रे ॥ छत्रे ॥ तृप्यति तृपप्रीणने । संश्चत्तृपदित्यति प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥

तृपला । स्त्री । लतायाम् ॥ तृप्यति । तृप० । कलस्तृपश्चेति तृपतेःकलप्रत्ययः ॥

तृप्तः । त्रि । हृष्टे । प्रमुदिते । प्रीते । तृप्तियुक्ते ॥ तृप्यतिस्म । तृप० । क्तः ॥

तृप्तिः । स्त्री । तर्पणे । सौहित्ये । भक्षणादिनाकाङ्क्षानिवृत्तौ ॥ सर्वकामावाप्तौ । अलम्प्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तौ ॥ तर्पणम् । तृप० । स्त्रियांक्तिन् ॥

तृप्रः । पुं । घृते ॥ पुरोडाशे ॥ तृप्यतेऽनेन । तृप० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ न । काष्ठे ॥ दुःखे ॥

तृप्रालुः । त्रि । तृप्रंन सहते । आलुः ॥

तृफला । स्त्री । त्रिफलायाम् ॥ तृफति । तृफतृम्फौ । कलस्तृपश्चेतिचकारात् तृफतेरपि कलः ॥

तृफुः । पुं । सर्पजातौ ॥

तृट् । स्त्री । लिप्सायाम् । वाञ्छायाम् ॥ उदन्यायाम् ॥ स्मरपुत्र्याम् । कामकन्यायाम् ॥ तर्षणम् । ञितृषपिपासायाम् । संपदादि क्विप् ॥

तृषा । स्त्री । तृषि ॥ भागुरिमते टाप् । तृषापि न कृशाममेति प्रयोगः ॥ लाङ्गलिकीवृक्षे ॥

तृषाभूः । स्त्री । क्लोमनि । फोँपडा इतिभाषा ॥

तृषाह्वम् । न । जले ॥

तृषाह्वकम् । न । मधुरिकायाम् ॥

तृषाह्वा । स्त्री । मधुरिकायाम् ॥

तृषितः । त्रि । सतृषि । तृषयायुक्ते ॥ तृट्सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

तृषितोत्तरा । स्त्री । असनपर्ण्याम् ॥

तृष्णक् । त्रि । लुब्धे ॥ तृष्यति । ञितृष० । तच्छीलः । स्वपितृषोर्नजिङ् ॥

तृष्णा । स्त्री । तर्षे । पिपासायाम् । प्यास इतिभाषा ॥ लिप्सायाम् । अप्राप्ताभिलाषे । अनात्मीयस्वीकारेच्छायाम् ॥ इदं मे न चीयतामितीच्छायाम् ॥ उचितव्ययाकरणेनापि

धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेदः ॥ लोभे ॥ यादुस्त्यजा दुर्मतिभि र्जीर्यतो या न जीर्यति । तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ तर्षणम् । ञितृष० । तृषिशुषिरसिभ्यःकिदिति नः ॥ विशेषो भावप्रकाशेचतजतृष्णायाम् ॥

तृष्णाक्षयः । पुं । शान्तौ ॥ परमानन्दप्राप्तिहेतौ ॥ तथाचवेदव्यासः । यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हन्तः षोडशींकलामिति ॥ पिपासानाशे ॥ तृष्णायाः क्षयः ॥

तृष्णारिः । पुं । पर्पटे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

ते । अ । त्वयेत्यर्थे ॥

तेजःकार्य्यम् । न । घृतादिकार्येष्वस्थि मज्जवायु ॥ तेजसःकार्य्यम् ॥

तेजःफलः । पुं । तेजफल इति तेजवल इतिचप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । गन्धफले । वहुफले ॥ अस्यगुणास्तु । तेजःफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनोमतः । वातश्लेष्मारुचिघ्नश्चवालरक्षाकरः स्मृतइति ॥

तेजनः । पुं । वंशे ॥ मुञ्जे ॥ भद्रमुञ्जे ॥ तेजयति शस्त्र मग्निंवा । तिजनिशाने । चु० । नन्द्यादिल्यु र्युच्वा ॥

तेजनकः । पुं । गुन्द्रे । शराभिधतृणे ॥ तेजयति।तिज०।चु०।ण्वुल् कुन्वा॥

तेजनी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ तेजति । तिजपालने । ल्युट् । गौरादिङीष् ॥

तेजपत्रम् । न । गन्धजाते । पत्रके । त्वक्पत्रे । तेजपात इति प्रसिद्धे वृक्षे ॥

तेजलः । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि ॥

तेजवती । स्त्री । गजपिप्पलिकायाम् ॥

तेजः । न । दीप्तौ ॥ प्रभावे ॥ पराक्रमे ॥ रेतसि ॥ नवनीते ॥ अग्नौ ॥ तापकेज्योतिषि ॥ शरीरगतायांकान्तौ ॥ सुवर्णे ॥ मज्जनि ॥ पित्ते ॥ असहने ॥ यथा । अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ प्रागल्भ्ये ॥ पराभिभवसामर्थ्ये ॥ परैरनभिभाव्यत्त्वे ॥ अप्रतिहताज्ञत्त्वे ॥ चैतन्यात्मकेज्योतिषि ॥ स्त्रीवालकादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्त्वे ॥ लिङ्गदेहे ॥ हयवेगे ॥ तेजोनाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तःसारविशेषः । यथाहभोजराजः । तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इतिज्ञेया ह्ययोपिसहजा गुणाः ॥ तच्चद्विविधम् । सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति

। यथाहसएव। धारासुयोजितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणां विना। अविच्छिन्न मिवाभाति तत् तेजः सततोत्थित म्॥ कशापादादिघातैर्यत् साध्वसात् स्फुरितन्तु तदिति ॥ * ॥ शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रादुत्पन्ने-शब्दस्पर्शरूपगुणे तृतीयेमहाभूते ॥ यथा । तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं ततोरूपं सूर्यस्तत्राधिदैवम्॥ उष्णस्पर्शवत्तेजः। तद्द्विविधम्। नित्यमनित्यञ्च। नित्यंपरमाणुरूपम्। अनित्यंकार्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम्। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके। इन्द्रियंरूपग्राहकंचक्षुःकृष्णताराग्रवर्त्ति। विषयश्चतुर्विधः। भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात्। भौमंवह्न्यादिकम्। अविन्धनं दिव्यंविद्युदादि। भुक्तान्नस्यपरिणामहेतुरौदर्यम्। आकरजंसुवर्णादीतितर्कसङ्ग्रहः॥ स्पर्शउष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम्। नैमित्तिकंद्रवत्त्वन्तु नित्यतादिचपूर्ववत्॥ इन्द्रियंनयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयोमतइतिभाषापरिच्छेदः ॥ तेजयति तेज्यतेऽनेन वा। तिज०। असुन्॥ तेजोजलमितिच्छन्दोनिघण्टुः॥

तेजस्करः। त्रि। तेजोवृद्धिकारकेद्रव्ये ॥

तेजस्वी। त्रि। तेजोयुक्ते ॥ त्वक्कान्तिमति ॥ तेजोस्त्यस्यास्मिन्वा। विनिः॥

तेजस्विनी। स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्॥ महाज्योतिष्मत्याम्॥ तेजवती तेजवल्कल तेजवलइत्यादिनाम्नाख्याते तेजःफले॥ तेजस्विनी कफश्वासकासाऽऽस्यामयवातहृत्। पाचन्युष्णाकटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी॥ नान्तलक्षणोङीप्॥

तेजितः। त्रि। शाते। शाणादिना तीक्ष्णीकृते। शाणिते। निशिते॥ तेज्यतेस्म। तिज०। चु०। क्तः॥

तेजीयान्। त्रि। तेजोयुक्ते॥ तेजीयसांनदोषायवह्नेः सर्वभुजोयथा॥

तेजोमन्थः। पुं। गणिकारिकायाम्॥ तेजोमथ्नाति। मन्थ०। कर्मण्यण्॥

तेजोमयः। पुं। तेजःप्रचुरे चैतन्यप्रधानेज्योतिर्मये। अन्तःकरणोपहितत्वात् वासनामये स्वप्ने॥

तेजोमात्रा। स्त्री। इन्द्रिये॥ तेजसोमात्रा॥

तेजोरूपम्। न। प्रकाशरूपे ब्रह्मणि॥ त्रि। प्रभारूपे॥

तेजोवती। स्त्री। इभपिप्पल्याम्॥ चव्ये॥ महाज्योतिष्मत्याम्॥ वह्नि

पुर्याम् ॥ यथा । रक्तपीतमणिप्रायहेमप्राकारगोपुरा । वह्नेस्तेजोवतीव क्तितुल्यभूतनिषेविता ॥ तेजवत्याख्यकाष्ठे ॥

तेजोवृक्षः । पुं । क्षुद्राग्निमन्थे ॥

तेनः । पुं । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । तेनेतिशब्दस्तेनः स्यान्मङ्गलानां प्रदर्शकः । तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः । तेनमाङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृत इति सङ्गी० ॥

तेमः । पुं । समुन्दने । आर्द्रीभावे ॥ तेमनम् । तिम आर्द्रीभावे । घञ् ॥

तेमनम् । न । आर्द्रीकरणे ॥ निष्ठाने । व्यञ्जने । तींवण इति तेवण इति च भाषा ॥ तिम० ल्युट् । तिम्यतेऽनेन वा करणे वा ल्युट् ॥

तेमनी । स्त्री । चुल्लिप्रभेदे ॥

तेवनम् । न । केलिकानने ॥ क्रीडायाम् ॥ तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्त्वा वहूदका इति रामायणम् ॥

तैक्ष्ण्यम् । न । तीक्ष्णतायाम् ॥

तैजसः । पुं । इन्द्रियाणां करणे । राजसाहङ्कारे ॥ तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात् स्थूलप्रपञ्चलयस्थाने स्वप्नस्थ ष्व्युपहितचैतन्ये ॥ तेजसि परमात्मनि स्थिते ॥ न । धातुद्रव्ये । सर्वधाषु ॥ घृते ॥ तेजसो विकारः । तस्य विकार इत्यण् ॥ यद्वा । तेजोऽस्यस्य । ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ तीर्थविशेषे ॥ यत्र ब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्त्तिकेयोऽभिषिक्तः ॥

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । मूषायाम् ॥ तैजसो विकारः सुवर्णादि रावर्त्त्यतेऽस्याम् । इतुवर्त्तने । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् । ङीप् ॥

तैतिलः । पुं । गण्डकपशौ ॥ न । चतुर्थकरणे ॥ कलासु दक्षो ललनाभिलाषी सुमूर्त्तिसन्तर्जितकामदेवः । वक्ता गुणज्ञः कुशलः सुशीलश्चेत्तैतिलाख्यं करणं प्रसूतौ ॥

तैत्तिडीकम् । न । तित्तिडीकस्यावयवे ॥ तद्विकारे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥ तित्तिडीकैःसंस्कृते ॥ कुलत्थकोपधादण् ॥

तैत्तिरः । पुं । तित्तिरिखगे ॥ न । तित्तिरीणां गणे ॥ तित्तिरीणां समूहः । अनुदात्तादेरञ् ॥

तैत्तिरिकः । पुं । शाकुनिकविशेषे ॥ तित्तिरान् हन्ति । ठक् ॥

तैत्तिरीयकः । पुं । यजुर्वेदीयशाखाविशेषस्याध्येतरि ॥

तैत्तिरीया । स्त्री । यजुर्वेदस्य शाखाविशेषे ॥

तैमिरिकः । त्रि । तिमिरग्रस्तचक्षुषि ॥

तैरणी । स्त्री । कुनील्याम् । रागद्वेषु पविशेषे ॥

तैर्थिकः । पुं । तीर्थकरे । कपिलकणभुगादिषु ॥

तैर्य्यग्योनः । पुं । त्रिविधभूतादिसर्गेष्वेकस्मिन् सर्गे ॥ सचपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदात् पञ्चविधोभवति ॥

तैलम् । न । तिलसर्षपादिजनितस्नेहे । म्रक्षणे । स्नेहे । तेल इतिभाषा ॥ तिलस्यविकारः । तस्यविकारइत्यण् ॥ तिलादिस्नेहवस्तूनां स्नेह स्तैलमुदाहृतम् । तत्तुवातहरंसर्वंविशेषात्तिलसम्भवम् ॥ नास्तितैलात्परं किञ्चिदौषधंमारुतापहम् ॥ तिलतैलं गुरुस्थैर्यबलवर्णकरं सरम् । वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥ सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् । वीर्य्योष्णं हिमंस्पर्शे वृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ लेखनं बद्धविण्मूत्रं त्वग्गर्भाशयशोधनम् । दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥ श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् । त्वच्यंकेश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजने ऽन्यथा ॥ छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिते । भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥ तथाभिहितनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते । वस्तौ पानेनसंस्कारे नस्येकर्णाक्षिपूरणे ॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ * ॥ ननुलेखनवृंहणयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्याह । सूक्ष्मादिदुष्टः पवनः स्रोतःसङ्कोचयेद्यदा । रसोऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्य्याद्रक्ताद्यवर्द्धयन् ॥ तेषुप्रविष्टसरतासौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्द्दवैः । तैलंक्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन वृंहणम् ॥ व्यवायिसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसःक्षयम् । शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखन मीरितम् ॥ द्रुतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत् प्रवर्त्तयेत् । ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलमुदीरितम् ॥ घृत मब्दात्परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायिगुणाधिकम् ॥ तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् । अतः शेषस्यतैलस्यगुणाज्ञेयाःस्वयोनिवत् ॥ तैलानांसार्षपादीनां यथास्थानं गुणेरणम् ॥ * ॥ प्रातःस्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा । मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥ घृतञ्च सार्षपंतैलं यत्तैलंपुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गेच नित्यशः ॥ * ॥ अर्केनूनंदद्

तिहृदयं कीर्त्तिलाभश्चसोमे भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजेपुत्त्रलाभः। अर्थग्लानिर्भवतिचगुरौ भार्गवेशोकयुक्त स्तैलाभ्यङ्गात् तनयमरणंसूर्यजेदीर्घमायुः॥ सिद्धके॥

तैलकन्दः। पुं। तिलाङ्कितदले। द्रावककन्दे॥ लोहद्राविन्वं कटुत्त्वमुष्णत्वं वातापस्मारविषशोफनाशित्वं रसबन्धकारित्वं देहसिद्धिकारित्वञ्चेत्यस्यगुणा इतिराजनिर्घण्टः॥

तैलकारः। पुं। तेली इति प्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिप्रभेदे। धूसरे। चाक्रिके। तैलिनि॥ कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातोऽयमिति।ब्र०व्र०खं॥

तैलकिट्टम्। न। खल इति भाषाप्रसिद्धे तैलमले। पिण्याके॥

तैलङ्गः। पुं। अन्ध्रदेशे॥ श्रीशैलन्तुसमारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः। तैलङ्गदेशोदेवेशि ध्यानाध्ययनतत्परः॥

तैलचौरिका। स्त्री। तैलपायिकायाम्॥

तैलद्रोणी। स्त्री। काष्ठपर्यन्तमज्जनार्थं तैलपूर्णकाष्ठादिनिर्मितपात्रविशेषे॥ तत्रावस्थितिगुणाः। वातरोगव्याकुलत्वरोगपङ्गुवाधिर्यमिन्मिनगद्गदधन्वङ्गस्तब्धपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयरुधिरभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्त

मितिराजवल्लभः॥

तैलधान्यम्। न। तिलादिषु॥ तिलातसीचतोरीचत्रिविधश्चापिसर्षपः। द्विधाराजीखाखसश्चवीजं कौसुम्भसम्भवम्। एतानितैलधान्यानिप्रोक्तानिपूर्वसूरिभिः॥

तैलपर्णः। पुं। पर्वतविशेषे॥ न। ग्रन्थिपर्णे॥

तैलपर्णकम्। न। ग्रन्थिपर्णवृक्षे॥

तैलपर्णिकम्। न। हरिचन्दने॥ तिलपर्णीवृक्षविशेषे जातम्। तत्रजातइत्यण्। ङीप्। स्वार्थेकन्। केणइतिह्रस्वः॥ तैलपर्णोगिरिस्तत्राकरइतिस्वामी॥ पुं। चन्दनविशेषे॥

तैलपर्णी। स्त्री। मलयजे चन्दने॥ श्रीवासे॥ सिद्धके॥ तिलपर्णीवृक्षेजाता। तत्रजातइत्यण्। ङीप्॥

तैलपा। स्त्री। तैलपायिकायाम्॥

तैलपायिका। स्त्री। सपक्षकीटविशेषे। घरोघयास्। तिलचटा इति भाषा॥ तैलं पिवति। पापाने। एवुल्॥

तैलपिपीलिका। स्त्री। पिपीलिकाप्रभेदे। कपिजाङ्गिकायाम्॥

तैलफलः। पुं। इङ्गुद्याम्॥ बिभीतके॥

तैलभाविनी। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे॥

तैलमाली। स्त्री। वर्त्याम्॥ दीपकू

प्याम् ॥
तैलम्पाता । स्त्री । स्वधायाम् ॥ पतन्न पाल: । तिलसम्पात: । तिलपातो ऽस्याम् । घञ:सास्यांक्रियेतिञ: । घञन्तात् क्रियावाचिन: प्रथमान्ता दस्यामित्यर्थेञ:स्यात् तदन्तंस्त्रिया म् । श्येनतिलस्येतिमुम् ॥
तैलसाधनम् । न । गन्धद्रव्यविशेषे । काकोले । कक्कोले । काकला इति गौडेषु प्रसिद्धे कोषफले ॥
तैलस्फटिक: । पुं । तृणमणौ ॥ इ० हे ॥
तैलाक्त: । त्रि । तैलेनसिक्ते ॥
तैलागुरु । न । दाहागुरुणि ॥
तैलाटी । स्त्री । वरटायाम् ॥
तैलाम्बुका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥
तैलिक: । पुं । तैलकारे । तैलार्थंतिला दिवीजानां पेष्टरि ॥
तैली । पुं । तैलकारे । चाक्रिके ॥ त्रि । तैलसम्बन्धिनि ॥
तैलिनी । स्त्री । दशावर्त्याम् । तैल कीटे । घड्डिन्यायाम् ॥
तैलिशाला । स्त्री । तैलिकगेहे । य न्त्रगृहे ॥
तैलीनम् । न । तिल्ये । तिलक्षेत्रे ॥ तिलानां भवनं क्षेत्रम् । विभाषाति लेतिपक्षेखञ् ॥
तैष: । पुं । पौषमासे ॥ तिष्येणयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । सास्मिन्-पौर्णमासीत्यर्थे सन्धिवेलादृतुनक्ष त्रेभ्योणित्यण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रा णियलोप: । ङीप् ॥ तत:सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् ॥
तैषी । स्त्री । पौष्याम् ॥ तिष्येण यु क्ता पौर्णमास्यस्मिन् । नक्षत्रेणयुक्ते ण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोप: । ङीप् ॥
तोकम् । न । अपत्ये । पुत्रदुहित्रो: ॥ तौति । तु: वौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात्क: ॥
तोक्म: । पुं । हरिते ॥ हरिद्यवे । अ पक्वयवे ॥ पल्लवाङ्कुरे इति श्रीधर स्वामी ॥ हरिद्वर्णे ॥ न । कर्णमले ॥ तकति तक्यते वा । तकहसनेडासे च । बाहुलकान्म: ओत्वञ्च ॥ मेघे ॥ इत्युज्ज्वलदत्त: ॥
तोटकम् । न । द्वादशाक्षरपादे जगती छन्दोभेदे ॥ यथा । विनिधेहि चतु: सगणं रुचिरं रविसङ्ख्यकवर्णकृतं सुचिरम् । फणिनायकपिङ्गलसंकथि तं कुरु तोटकवृत्तमिदं रुचिरम् ॥ यथा । सकलं मनसा क्रियया जनि तं समवेक्ष्यविनाशितयातुजगत् । प रिशिष्टतकश्चिदतोनिखिलाद्वि नाशिकृतेन न बध्यमितीति ॥

तोडः । पुं । भेदे ॥ तोडनम् । तुडतो डने ॥ घञ् ॥

तोडनम् । न । दारणे ॥ हिंसने । भेदे ॥

तोत्रम् । न । प्रतोदे । प्राजने । गवादिपशूनां ताडनदण्डे ॥ वैणुके । हस्तिन स्ताडनदण्डे ॥ तुद्यते ऽनेन । तुद्व्यथने । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥

तोदः । पुं । व्यथायाम् ॥ तोदनम् । तुद० । घञ् ॥

तोदनम् । न । व्यथने ॥ तोत्रे । वृष भादि प्रेरणदण्डे ॥ तुद० । ल्युट् ॥

तोदितः । त्रि । प्रेरिते ॥

तोमरः । पुं । न । सर्वलायाम् । गर्डासा इति सवली इतिवा ख्याते ऽस्त्रे ॥ हस्तक्षेप्यसमल्पदण्डे । रायबांस इतिभाषा ॥ स्थूलाग्रगदायाम् ॥ लघ्वादि (।ऽ) चिकले ॥ छन्दोभेदे ॥ यथा । प्रथमंकरं विनिधाय जगणद्वयञ्चनिधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराजवल्लविहारि ॥ यथा । सखि मादके मधुमासि व्रजसत्त्वरं किमिहासि । सहतेनकिं विहरामि किमुपावकं प्रविशामीति ॥

तोमरधरः । पुं । अग्नौ ॥ इतिशब्दा० ॥

तोमरिका । स्त्री । आढक्याम् । तुवर इतिभाषा ॥

तोयम् । न । अम्बुनि । जले ॥ एकत्र धृतं तोय मभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ॥ उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयंपिबतिद्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥ अगन्धमव्यक्तरसं शीत लञ्च तृषापहम् । अच्छं लघुच पथ्यञ्च तोयंगुणवदुच्यते ॥ तौति । तुः सौत्रआचरणार्थः । औणादिकोयः ॥ पूर्वाषाढायाम् ॥

तोयकामः । पुं । अम्बुवेतसे । परिव्याधे ॥ त्रि । जलाभिलाषिणि ॥

तोयकृच्छ्रम् । न । जलमात्रपानरूप-व्रतविशेषे ॥ इतिमिताक्षरा ॥

तोयडिम्भः । पुं । घनोपले ॥ श०च०॥

तोयदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ न । आज्ये ॥ त्रि । जलदातरि ॥ जलदान माहात्म्यंमहाभारते दानधर्मे । अन्नेदत्तेनरेणह प्राणादत्ताभवन्तु त । प्राणदानाद्धि परमंनदान मिह विद्यते ॥ अन्नं वाप्यिभवति पानीयात् कुरुसत्तम । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते ॥ अन्नौषध्योमहाराज वीरुधश्चजलोद्भवाः । यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशांपते ॥ तस्मात्पानीयदानाद्वै नपरं विद्यते क्वचित् । तद्ददद्यान्नरो नित्यंयदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ धन्यं यशस्य मायुष्यं जलदान मिहोच्यते

। अपूर्वश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ सर्वकामानवाप्नोतिकीर्त्तिञ्चैवेहशाश्वतीम्। प्रेत्यचानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्चप्रमुच्यते ॥ तोयदोमनुजव्याघ्रस्वर्गं गत्वामहाद्युते। अक्षयान् समवाप्नोतिलोकानित्यब्रवीन्मनुरिति ॥ तोयंददाति। डुदाञ्०। कः ॥

तोयधरः। पुं। मुस्तायाम् ॥ सुनिषस्पाख्यभेषजे ॥ घने। मेघे ॥ तोयस्यधरः ॥

तोयधिः। पुं। उदन्वति। समुद्रे॥ तोयानि धीयन्तेऽत्र। डुधाञ्०। कर्मण्यधिकरणेचेतिकिः। आतोलोपः॥

तोयधिप्रियम्। न। लवङ्गे ॥

तोयनिधिः। पुं। अब्धौ। समुद्रे ॥ तोयानि निधीयन्तेऽत्र। डुधाञः किः ॥ तोयानां निधिर्वा ॥

तोयपिप्पली। स्त्री। लाङ्गल्याम्। अकुलादन्याम्। गौडभाषया काँचडा इतिप्रसिद्धे जलजशाके ॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥

तोयपुष्पी। स्त्री। पाटलावृक्षे ॥

तोयप्रसादनः। पुं। न। कतके॥ षष्ठीसमासः॥

तोयप्रसादनफलम्। न। कतकफले ॥

तोयफला। स्त्री। इर्वारौ ॥

तोयवल्ली स्त्री। कारवेल्ले॥

तोयशाला। स्त्री। प्रपायाम् ॥

तोयशुक्तिका। स्त्री। जलशुक्तौ ॥

तोयसूचकः। पुं। भेके ॥ इ०शब्दा०॥

तोयात्मा। स्त्री। विष्णौ॥ यथा। यस्य केशेषुजीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु। कुक्षौसमुद्राश्चत्वार स्तस्मै तोयात्मनेनमइति ॥

तोयाधिवासिनी। स्त्री। पाटलावृक्षे॥

तोयेशः। पुं। वरुणे॥ शतभिषायाम्॥

तोरणः। पुं। न। वहिर्द्वारे। द्वारवाह्यभागे॥ स्तम्भोपरि चिते सिंहद्वाराख्ये॥ तुरत्यत्र। तुरत्वरणहिंसयोः। अधिकरणे ल्युट् युच्वा ॥ तोलयन्त्यत्रेतिवा। तुलउन्माने। रलयोरेकत्वम् ॥ तुतुरत्यनेनवा। तुरत्वरणे। जौहोत्यादिकः ॥ न। कन्धरायाम् ॥ कन्धरातोरणं कण्ठीति हारावली ॥

तोलः। पुं। न। गुञ्जाशीतिसम्मित। तोलके ॥

तोलकः। पुं। न। कोले। द्रङ्क्षणे। वटके। कर्षार्द्धे। अशीतिगुञ्जामिते॥ षोडशमाषकेषस्रवतिरक्तिकापरिमाणे। तोला इतिभाषा। कर्षे॥ इतिवैद्यकपरिभाषा ॥

तोषः। पुं। तुष्टौ ॥

तौक्षिकः । पुं । धनूराशौ ॥

तौतातिकम् । न । तुतातभट्टकृतमीमांसाशास्त्रे ॥

तौतिकः । पुं । शुक्तौ ॥ न । मुक्तायाम् ॥

तौरङ्गिकः । पुं । अश्वारोहे । सादिनि ॥

तौरायणिकः । पुं । यजमाने ॥ तुरायणं यज्ञविशेषं निर्वर्त्तयति । पारायण तुरायणेत्यादिनाठञ् ॥

तौर्यम् । न । तुर्यमुरजादौ भवेशब्दरूपे ॥

तौर्य्यत्रिकम् । न । नृत्यगीतवाद्येषु समुदितेषु ॥ तुरीत्वरायाम् । कच्छलोपश्छन् । गुणं बाधित्वा बाहुलकादूलिचेतिदीर्घः । तूर्य्यमुरजादि तत्र भवं तौर्य्यंशब्दः । त्रयोंशा यस्य तत् त्रिकम् । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाःकन् । तौर्य्योपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः ॥

तौलः । पुं । तुलाराशौ । तौलिनि ॥ त्रि । तुलासम्बन्धिनि ॥

तौलिकः । पुं । चित्रकारे ॥

तौलिकिकः । पुं । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥

तौल्यम् । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने ॥ तुल्यमेव । स्वार्थे ऽण् ॥

तौषारम् । न । दिव्योदकविशेषे । तुषारजले ॥ अपिनद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तुताः स्मृताः ॥ अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ताहिताः ॥ तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातल मपित्तलम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहेगण्डादिरोगनुत् ॥ नदीमारभ्य समुद्रपर्यन्तंवह्निरास्ते तद्भवा वह्निभवाःधूमावयव निर्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तुषाराख्याइत्यर्थः ॥ तुषारस्येदम् । तस्येदमित्यण् ॥

त्यक्तः । त्रि । हीने । विधूते । समुज्झिते । कृतत्यागे । छोडा इतिभाषा ॥ त्यज्यतेस्म । त्यजहानौ । क्तः ॥

त्यक्तव्यः । त्रि । त्यजनीये ॥

त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः । त्रि । समस्तभोगोपकरणरहिते विरक्ते ॥ त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन ॥

त्यजनम् । न । त्यागे । वर्ज्जने ॥

त्यः । त्रि । तच्छब्दार्थे ॥ सर्वादिः । त्यजति । त्यज० । त्यजितनियजिभ्योडिदित्यदिः ॥ स्त्रियां त्या । क्लीबे त्यत् ॥ वाच्याकाशयोः ॥

त्यागः । पुं । दाने । अर्थिषु मुक्तहस्ततायाम् । धर्मेणोपार्जितार्थस्य सत्पात्रे विनियोगे ॥ वर्ज्जने ॥ सर्वकर्मफलाभिसन्धिवर्जने । कर्माधिकारिक

र्त्तृकफलाभिसन्धिपूर्व्वककर्म्मत्यागे ॥ सच सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधोभवति ॥ यथा । नियतस्यतु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥ १ ॥ दुःखमित्येवयत्कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् । स कृत्वाराजसंत्यागं नैवत्यागफलंलभेत् ॥ २ ॥ कार्य्यमित्येवयत्कर्म्म नियतं क्रियते ऽर्ज्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विकोमतः ॥ ३ ॥ अपिच । विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च त्रिविधो भवति । तथाहि । फलाभिसन्धिपूर्व्वककर्म्मत्यागः सत्यपिकर्म्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः १ । सचसात्त्विकत्वादादेयः ॥ सत्यपिफलाभिसन्धौ कर्म्मत्यागात् द्वितीयः २ । सचदुःखबुद्ध्याकृतोराजसः विपर्य्यासेनकृतस्तामसः इतिभेदात् द्विविधोहेयो भवति ॥ फलाभिसन्धेः कर्म्मणश्चत्यागात् तृतीयः ३ । सच कर्म्मानधिकारिकर्त्तृकोनैर्गुण्यरूपः- ॥ सोऽपिसाधनफलभेदेन द्विविधः । तत्रसात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्व्वककर्म्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यवेदान्तविचाराय फलाभिसन्धिरहितस्यान्तः करणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्म्मणो वैतृष्ण्येजातस्त्वा ऽवहननस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते ॥ द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृतसाधना ऽभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वतएवफलाभिसन्धेः- कर्म्मणश्चपरित्यागः फलभूतः सविद्वत्सन्न्यासइत्युच्यते ॥ * ॥ त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्त्वावलोकनात् । त्यागोहि महतां पूज्यः सद्योमोक्षमयोयतः ॥ * ॥ त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेनहीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागोहि सर्व्वव्यसनानिहन्ति ॥ त्यजनम् । त्यजहानौ । घञ् ॥ विवेकिपुरुषे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥ उपेक्षायाम् ॥

त्यागफलम् । न । ज्ञाननिष्ठायाम् ॥

त्यागी । त्रि । दातरि ॥ शूरे ॥ वर्ज्जनशीले ॥ सात्त्विकत्यागेनयुक्ते ॥ नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशलेनानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः । यस्तुकर्म्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥

त्यजति तच्छीलः । सम्पृचानुरुधे
तिघिनुण् ॥
त्यागिमः । त्रि । त्यागजे ॥ त्यागेन नि
र्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् ॥
त्याजितः । त्रि । विसर्जिते ॥ त्यजेर्ण्य
न्तात् द्विकर्मकात् कर्मणिक्तः । गय
न्ते कर्त्तुश्च कर्मणामित्युक्तेः ॥
त्याज्यः । त्रि । त्यागयोग्ये । वर्जनीये
। वर्ज्ये ॥ तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यो त्या
ज्योधर्मस्य विक्रयः ॥ अपिच । पित्र
त्नतिशयंमद्यं शोधितं वाप्यशोधित
म् । त्याज्यो भवति कौनां दण्डनी
यो ऽपिभूभृत इति ॥ त्यजेश्चेति
ण्यति कवर्गादेशाभावः ॥
त्रङ्गः । पुं । प्रतिमार्गे ॥
त्रङ्गा । स्त्री । प्रतिमार्गे । उद्रङ्के ॥
त्रपः । पुं । सलज्जे ॥ त्रपते । त्रपूष् ल
ज्जायाम् । षित्त्वादङ् ॥
त्रपा । स्त्री । लज्जायाम् ॥ कुलटायाम्
॥ त्रपते ऽनया । त्रपूष् । षिद्भिदादि
भ्योङ् । टाप् ॥ कुले ॥ कीर्त्तौ ॥ इ
तिशब्दरत्नावली ॥
त्रपाकः । पुं । म्लेच्छविशेषे ॥
त्रपारण्डा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥
त्रपिष्ठः । त्रि । तृप्रतमे ॥ अयमेषाम-
तिशयेनतृप्रः । अतिशायने इष्ठन् ।
प्रियस्थिरेति तृप्रस्यत्रबादेशः ॥

त्रपीयान् । त्रि । तृप्रतरे ॥ अतिशयेन
तृप्रः । द्विवचनविभज्येति ईयसुन् ॥
प्रियस्थिरेति तृप्रस्यत्रबादेशः ॥
त्रपु । न । सीसके ॥ रङ्गे ॥ अग्निंदृष्ट्वा
त्रपते लज्जतइव । त्रपूष० । शृस्वृ
स्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिम
निभ्यश्चेत्युः ॥
त्रपुकर्कटी । स्त्री । त्रपुष्याम् ॥
त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ इ०रत्न० ॥
त्रपुलम् । न । रङ्गे । राँग इति भाषा ॥
त्रपुषम् । न । कर्कटीप्रभेदे । सुधावा
से । सुशीतले । लघुखीरा बालन
खीरा इत्यादिभाषा ॥ त्रपुषं लघु
नीलञ्च नवंतृट्क्लमदाहजित् । स्वा
दुपित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं पर
म् ॥ तत् पक्व मल्लमुष्णंस्यात् पित्त
लं कफवातनुत् । तद्बीजमूत्रलं शी-
तं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥
त्रपुषी । स्त्री । कर्कट्याम् । खीरा इति
भाषा ॥
त्रपुः । न । }
त्रपुसम् । न । } रङ्गे ॥
त्रपुसी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥
कर्कट्याम् ॥ लताविशेषे । पीतपु
ष्पायाम् । खीरा इति भाषा ॥
त्रयम् । न । त्रितये ॥ त्रयोऽवयवाः
अस्य । सङ्ख्यायाअवयवेतयप् । द्वि

त्रिर्भ्यांतयस्यायत्वा ॥
त्रयी । स्त्री । त्रिवेदाम् । ऋग्यजुःसामाख्यश्रुतिचये ॥ ब्रह्मा ऽथपुरुषो रुद्र स्वयमेतत् त्रयीमयम् । सर्गादावृग्मयोब्रह्मा स्थितौविष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रःसाममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ पुरन्ध्याम् ॥ सुमतौ ॥ सोमराजीवृक्षे ॥ भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ यथा । ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापिया । त्रयीति पठ्यते लोकेदृष्टादृष्टार्थसाधिनीति देवीपुराणम् ॥ त्रितये ॥ टिङ्ढेति ङीप् ॥
त्रयीतनुः । पुं । सूर्ये ॥ त्रयी तनुर्यस्य सः ॥
त्रयीधर्म्मः । पुं । त्रय्या विधीयमाने ज्योतिष्टोमादिकर्मणि ॥ त्रय्याःधर्मः त्रयीधर्मः ॥
त्रयीमुखः । पुं । ब्राह्मणे ॥ त्रयी मुखे यस्य ॥
त्रयोदशः । त्रि । त्रयोदशानाम्पूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥
त्रयोदश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे १३ । तेरह इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयश्च दशच । त्र्यधिकादशेति वा । चेस्य इतित्रयस् । कृत्वोत्त्वगुणाः ॥
त्रयोदशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ साचन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा चयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वेति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः सुखीचबाल्ये जननीप्रियश्च । सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदिस्यात् ॥
त्रय्यात्मा । पुं । सूर्ये ॥ त्रयीआत्मास्वरूपंयस्य ॥
त्रसम् । न । वने ॥ त्रि । जङ्गमे ॥ त्रसति । त्रसीउद्वेगे । पचाद्यच् ॥
त्रसनः । त्रि । सन्त्रासयुक्ते ॥
त्रसरः । पुं । तन्तुवायोपकरणविशेषे । सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषा ॥ त्रसनम् । त्रसी० । अरन् ॥
त्रसरेणुः । पुं । परमाणुषट्के । संयुक्तद्व्यणुकत्रये ॥ जालान्तरगतेभानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ वैद्यकपरिभाषया त्रिंशत् परमाणुपरिमाणे । ध्वंस्याम् ॥ यथा । जालान्तरगतेसूर्यकरे ध्वंसीविलोक्यते । त्रसरेणुस्तु विज्ञेय स्त्रिंशता परमाणुभिरिति ॥ स्त्री । सूर्यपत्न्याम् ॥
त्रस्तः । त्रि । भीते ॥ चकिते ॥ न । शीघ्रे ॥
त्रस्नुः । त्रि । त्रासशीले । भीरौ ॥ त्रस्यति । त्रसी० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः

क्तः । नेड्वशीतिनेट् ॥

त्राणम् । न । त्रायमाणायामोषधौ ॥ रक्षणे ॥ त्रि । रक्षिते ॥ त्रायतेस्म । त्रैङ् पालने । क्तः । नुदविदेति पक्षेनत्वम् ॥ रक्षके ॥ त्रायते । कर्त्तरिल्युट्वा ॥

त्राणा । स्त्री । त्रायमाणायाम् ॥

त्रातः । । रक्षिते ॥ त्रायतेस्म । त्रै । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो न्यतर᳚ामितिपक्षेनत्वाभावः ॥

त्राता । त्रि । पालयितरि ॥ त्रायते । त्रैङ्० । तृच् ॥

त्रान्तः । पुं । त्रावसाने शब्दे ॥ चोन्तेयस्य । यथा । यावान् कश्चित् त्रान्तः शब्दोऽयं नपुंसकेतु वोद्धव्यः ॥ यथा । पत्रच्छत्रवस्त्रचमित्रकलत्रादयो नपुंसकाः पद्यन्ते ॥

त्रापुषम् । त्रि । त्रपुणोविकारे ॥ त्रपुजतुनोः षुगित्यण् ॥

त्रायन्ती । स्त्री । वार्षिके । त्रायमाणायाम् । बलभद्रिकायाम् ॥ त्राणंत्राः । संपदादित्वात् क्विप् । त्राम् अयति । इगतौ । शतृप्रत्ययः । उगितश्चेतिङीप् ॥ त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥

त्रायमाणः । त्रि । रक्ष्यमाणे ॥

त्रायमाणा । स्त्री । बला इति वहुला

इतिच गौडभाषाप्रसिद्धायां देववल्लायाम् । वार्षिकौषधौ । त्रायन्त्याम् ॥ अस्यागुणा यथा । शीतत्वंमधुरत्वं गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्दिविनाशित्वमिति राजनिर्घण्टः ॥ त्रायते । त्रैङ्० । शानच् चानश् वा ॥

त्रासः । पुं । भये ॥ त्रसीउद्वेगे । घञ् ॥ मणिदोषे ॥

त्रासजिह्मः । त्रि । भयक्लिष्टे ॥ त्रासेन जिह्मः ॥

त्रासदायी । त्रि । भयदातरि । शङ्करे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्रासनः । त्रि । भयावहे ॥

त्रयः । पुं । त्रिसङ्ख्यायाम् । तीनइति भाषा ॥ त्रि । सङ्ख्येये । त्रिसङ्ख्याविशिष्टे ॥ यथा त्रयोदेवाः नतुदेवानांत्रयः ॥ तरति । तॄ० । तरतेर्ड्रिः । त्रयः त्रीन् त्रिभ्यइत्यादिरूपाणि ॥ तिस्रोभार्याः स्त्रिशालाश्च त्रयोभृत्याश्च वान्धवाः । ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च नह्येते मङ्गलप्रदाः इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

त्रिंशः । त्रि । त्रिंशत्तमे । तीसवाँ इति भाषा ॥ त्रिंशतःपूरणः । तस्यपूरणे डट् ॥

त्रिंशकः । त्रि । त्रिंशद्भिःक्रीते ॥ त्रिंश

तित्रिंशद्भ्यांड्वुन्संज्ञायामित्यसं-ज्ञायामार्हीयेष्वर्थेषु ड्वुन् । टि लोप: ॥

त्रिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । तीस इतिभाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयोदश त: परिमाणमस्य । पङ्क्ति विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात् प्रकृतेस्त्रिन् भाव: शच्चप्रत्यय: ॥

त्रिंशत्पत्रम् । न । कुमुदे । कैरवे ॥ त्रिंशत्सङ्ख्यकानिपत्राणियस्मिन् तत् ॥

त्रिंशांश: । पुं । राशेस्त्रिंशदंशे ॥ यथा । पञ्चपञ्चाष्टद्विवाणा त्रिषमेत्रिंशदंशका: । माहेयशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात्समे ॥ विषमराशौ कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्चपञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंशदंशका: क्रमात्ज्ञेया: । समराशौ व्युत्क्रमात् तेषांविपर्यये त्रिंशांशाज्ञेया: ॥ यथा मेषोविषमराशि: तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्यन्तं पञ्चांशा: शने: । एकादशांशमारभ्याष्टादशांशपर्यन्तमष्टावंशागुरो: । ऊनविंशांशमारभ्य पञ्च विंशांशपर्यन्तं सप्तांशाबुधस्य । तत: षड्विंशांशमारभ्य त्रिंशांशपर्यन्तं पञ्चांशा:-शुक्रस्य त्रिंशांशा:क्रमात्ज्ञेया: । मिथुनसिंहतुलाधनु:कुम्भेष्वप्येवम् ॥ समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा । वृषेप्रथमांशमारभ्य पञ्चांशाभृगो: । ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशाबुधस्य । ततोविंशांशपर्यन्तमष्टावंशागुरो: । तत: पञ्चविंशांशपर्य्यन्तं पञ्चांशा:शने: । ततस्त्रिंशदंशपर्यन्तं पञ्चांशा: कुजस्य त्रिंशांशा: ॥ एवंकर्कक न्यावृश्चिकमकरमीनेष्वपिबोध्या

त्रिकम् । न । पृष्ठाधरे । पृष्ठवं ..धोभागे । कटिभागे ॥ त्रये ॥ त्रिपथसंस्थाने ॥ त्रिफलायाम् ॥ त्रिकटुनि ॥ त्रिमदे ॥ यथा । गुडूचीसारसंयुक्तात् त्रिकत्रयसमन्वयात् । वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरन्त्वय: ॥ त्रयाणां सङ्घ: । सङ्ख्याया: संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वितिकन् ॥ तृतीयके ॥ तृतीयेनरूपेण ग्रहणं ग्रन्थस्य । तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वेति कन् पूरणप्रत्ययस्यच वालुक् ॥ पुं । गोक्षुरे ॥

त्रिककुत् । पुं । त्रिकूटाचले ॥ त्रीणिककुत् सदृशानि शृङ्गाण्यस्य ॥

त्रिककुद्धामा । पुं । विष्णौ ॥ ऊर्द्धाधोमध्याभेदेन तिसृणां ककुभां धाम आश्रयोय: ॥ तिसृणां ककुभांदिशां समाहार इतिविग्रहे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेति समाहारे द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावे सनपुंस-

कमितिनपुंसकत्वेच त्रिककुप् तस्य धाम अधिष्ठानं प्रकाशोवेति। इदञ्च समासात्मकमेकंनाम । तिसृणांककुभामितिभाष्यं न विग्रहप्रदर्शकं किन्तुफलितार्थकथनम् ॥

त्रिकटः । पुं । गोक्षुरके ॥

त्रिकटु । न । कटुत्रिके । त्र्यूषणे । व्योषे ॥ विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं त्रिकटुकथ्यते ॥ त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः श्लीपदपीनसान् ॥ त्रयाणां कटूनां मरिचशुण्ठिपिप्पलीनां समाहारः ॥

त्रिकण्टः । पुं । गोक्षुरके ॥ पत्रगुप्ते । क्षुद्रीप्रभेदे । तिकांटाथूहर इतिभाषा ॥ टेङ्गरा इतिगौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । कण्टकत्रये । मिलित बृहत्यश्मिदमनीदुस्पर्शात्रयरूपे ॥ त्रीणि कण्टकानि यस्य यस्मिन्वा ॥

त्रिकण्टकः । पुं । गोक्षुरकवृक्षे ॥ लघुगर्गमत्स्ये ॥

त्रिकर्म्मकृत् । पुं । इज्याध्ययनदानानां कर्त्तरि ॥

त्रिकशूलम् । न । वातजन्यव्यथाविशेषे ॥ स्फिग्मस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नो यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम् । तत्र वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥

त्रिका । स्त्री । कूपस्थनेमौ । कूपस्यान्ते रज्वादिधारणयन्त्रे ॥ तिस्रोऽस्त्रयोऽस्याः । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति कन् ॥

त्रिकायः । पुं । सुगते ॥ त्रयःकाया-अस्य ॥

त्रिकार्षिकम् । न । मिलितनागराऽतिविषामुस्तात्रयरूपे ॥

त्रिकालम् । न । कार्य्यकालतत्पूर्वापरकालेषु ॥

त्रिकालज्ञः । त्रि । सर्वज्ञे ॥ पुं । बुद्धे ॥ त्रिकालं जानाति । ज्ञा० । आतइतिकः ॥

त्रिकालदर्शी । पुं । मुनौ ॥ त्रि । सर्वज्ञे । भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि ॥ त्रिकालं पश्यति । दृशिर्० । ग्रह्यादित्वाण्णिनिः ॥

त्रिकालवित् । पुं । बुद्धे ॥ त्रि । त्रिकालज्ञे ॥ त्रिकालंवेत्ति । विद्० । क्विप् ॥

त्रिकूटः । पुं । त्रिककुत्पर्वते । लङ्कापुराधारे । सुवेले ॥ क्षीरोदार्णवतीरवर्त्तिनिशैलविशेषे । यत्र गजेन्द्रो गरुडगामिना श्रीनारायणेनोद्धृतः । अस्य वर्णनं वामनपुराणे द्रष्टव्यम् ॥ न । सामुद्रलवणे ॥

त्रिकूटपर्व्वतः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

त्रिकूटलवणम् । न । द्रोणीलवणे ॥

त्रिकोणम् । न । लग्नात् नवमपञ्चम स्थानयोः ॥ योनौ ॥ कामरूपपीठे ॥ करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥ त्रि । त्र्यस्रे ॥

त्रिकोणफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

त्रिक्षारम् । न । क्षारत्रये ॥

त्रिक्षुरः । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे ॥

त्रिखम् । न । त्रपुषे ॥

त्रिखट्वम् । न । खट्वात्रये ॥ तिसृणां खट्वानां समाहारः ॥

त्रिखट्वी । स्त्री । त्रिखट्वे ॥ द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिगङ्गम् । न । तीर्थविशेषे ॥

त्रिगणः । पुं । त्रिवर्गे ॥ त्रयाणांधर्मार्थकामानां गणः ॥

त्रिगर्त्तः । पुं । सुशर्माख्यनृपतेर्देशे । जालन्धरे ॥ तद्देशजे त्रिगर्त्ताः ॥ गणितान्तरे ॥

त्रिगर्त्तकः । पुं । त्रिगर्त्ते ॥ त्रिगर्त्तएव । स्वार्थे कः ॥

त्रिगर्त्ता । स्त्री । कामुकाङ्गनायाम् ॥ घुर्घुरिकायाम् ॥

त्रिगुणम् । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ त्रयो गुणाःसुखदुःखमोहा अस्येतिव्युत्पत्तेः । तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतं पराकृतं भवति ॥ व्यक्ते ॥ सत्वरजस्तमस्सु ॥ त्रयाणां गुणानां समाहारः ॥ त्रि । गुणत्रय युक्ते ॥

त्रिगुणा । स्त्री । तुल्यगुणत्रयात्मिकायां प्रकृतौ ॥

त्रिगुणाकृतम् । न । त्रिहल्ये । त्रिःकृष्टक्षेत्रे ॥ त्रिगुणकृतम् । सङ्ख्याया श्चगुणान्ताया इतिडाच् ॥

त्रिगुणात्मकम् । न । अज्ञाने ॥ गुणाःलोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजोवन्नेष्व वान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथाच कार्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यज्ञान मथाकृतात्मकं त्रिरूपेण त्रिगुणात्मकम् । यद्वा रजस्सत्त्वतमोलक्षणास्त्रयोगुणा स्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणिनो रभेदविवक्षयात्रिगुणात्मकं भवति ॥ त्रयोगुणा आत्मानो यस्य ॥

त्रिगुणितः । त्रि । त्रिरावृत्तकृते ॥

त्रिजटा । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ सीतापक्षपातिनीयं रावणालये ॥ विल्ववृक्षे ॥

त्रिजातम् । न । समानतया मिलिते षुत्वगेलापत्रेषु ॥ यथा । एलादिभिस्त्रिभिरुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् । चतुर्जातं सनागन्तु द्वयंवातकफापहमिति ॥

त्रिजातकम् । न । त्रिसुगन्धौ । तुल्येषु त्वगेलापत्रकेषु ॥ एतच्च रोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृ द्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥ त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातक मुच्यते ॥

त्रिणता । स्त्री । धनुषि ॥ त्रिषुस्थानेषु नता । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥ टाप्त्वे ॥

त्रिणाचिकेतः । पुं । अध्वर्युव्रते ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥ त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितोयेन तस्मिन् ॥ तद्विद्यान स्तदध्ययन स्तदनुष्ठानवान् वा य स्तस्मिन् ॥

त्रिणेत्रः । पुं । त्र्यम्बके । हरे ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥ त्रीणिनेत्राणियस्य । पूर्वपदात् संज्ञायामग इति गिरिनद्यादीनांवेति वा णत्वम् ॥

त्रितक्षम् । न । तक्ष्णां त्रये ॥ त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः ॥

त्रितयम् । न । त्रये ॥ त्रयोऽवयवा अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् ॥

त्रिदण्डम् । न । चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसम्बन्धे यतेर्दण्डविशेषे ॥ पुं । सन्न्यासाश्रमे ॥ यथा । यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहित स्त्रिदण्ड मुपजीवती तिविष्णुभागवतम् ॥ त्रयाणां दण्डानां समाहारः ॥ त्रिदण्डमस्त्यस्य । अच् ॥

त्रिदण्डी । पुं । त्रिदण्डधारिणि सन्न्यासिविशेषे ॥ वाङ्मनःकायानां निषिद्धाभिधानासत्सङ्कल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागवति ॥ यथा ह मनुः । वाग्दण्डोथ मनोदण्डः कायदण्ड स्तथैवच । यस्यैते निहितावुद्धौ त्रिदण्डीतिसउच्यते इति ॥ त्रिदण्डमस्यास्ति । इनिः ॥

त्रिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥

त्रिदलिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः । पुं । देवे । निर्जरे ॥ तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य सः । त्रिशब्दस्यतृतीयार्थता त्रिविभागवत् । त्रिदशयोःसङ्ख्याव्ययेतिवहुव्रीहिः । वहुव्रीहौसङ्ख्येयेडजवहुगणात् इतिडच् ॥ त्रीन् तापान् दशति । दंशदशने । मूलविभुजादित्वात् कः । पृ॰नलोप इति वा ॥ जन्मसत्ताविनाशाख्या स्तिस्रोदशाः यस्य । नतु मर्त्यानामिव वाल्ययौवनवार्द्धक्याख्याः ॥ त्रयस्त्रिंशद्देवमुख्यगणे ॥ त्र्यधिका स्त्रिंशत्तादश त्रिदशाः । अधिकावृत्तरूपार्थान्तर्भावेनैकार्थीभावः । ते च अर्कादादश रुद्राएकादश वसवोष्टौ विश्वेदेवौद्वाविति ॥ एकएवत्रि

शब्दस्तन्नेशोभयार्थे इतिकृताधिका रात्रिदशाद्वस्यचव्याख्यात: ॥

त्रिदशगोप: । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥

त्रिदशदीर्घिका । स्त्री । स्वर्गङ्गायाम् ॥

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलस्याम् ॥

त्रिदशवर्त्म । न । नभसि ॥ त्रिदशानां वर्त्म ॥

त्रिदशाचार्य्य: । पुं । जीवे । सुरगुरौ ॥ त्रिदशानाम् आचार्य: ॥

त्रिदशाधिप: । पुं । शक्रे ॥

त्रिदशाध्यक्ष: । पुं । विष्णौ ॥ गुणावेशेन सञ्जातानां तिसृणां दशानां जाग्रदादीना मध्यक्ष: स्वामी ॥ त्रिदशानां देवानां वा अध्यक्ष: ॥

त्रिदशायुधम् । न । वज्रे ॥

त्रिदशारि: । पुं । दैत्ये ॥ त्रिदशानाम् अरि: ॥

त्रिदशालय: । पुं । स्वर्लोके ॥ त्रिदशानाम् आलय: ॥ सुमेरुपर्वते ॥

त्रिदशावास: । पुं । त्रिविष्टपे । स्वर्गे ॥ त्रिदशानाम् आवास: ॥

त्रिदशाहार: । पुं । अमृते । पीयूषे ॥

त्रिदशेश्वरी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

त्रिदालिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥

त्रिदिनव्रतम् । न । नैमित्तिकेव्रतविशेषे ॥ यथा । खरकुक्कुटकोलाँश्वविक्रीयान्तोद्विजालय: । नीचहन्तिं चरन्तो पिशुनेषु त्रिदिनव्रतात् ॥ दिनमेकं निराहारो द्वितीयं कणभोजन: । तृतीयन्तु नयेदद्भि स्त्रिदिनव्रतमन्विकेइतिकुलार्णवसेतु: ॥

त्रिदिनस्पृक् । पुं । त्र्यहस्पर्शे । अह्नस्तिथित्रयस्पर्शने ॥ यथा । त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादह्न: । तथाहोरात्रस्य वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वयं यदि स्पृश्यते तदा त्रिदिनस्पृक् स्यादित्यर्थ: ॥

त्रिदिव: । पुं । स्वर्गे ॥ त्रयोब्रह्मविष्णुरुद्रा: दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिव: । हलश्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुण: ॥ यद्वा । सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा दीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाशन्ते वा । इगुपधत्वात्क: ॥ यद्वा तृतीयाद्यौ: । त्रन्त्र्येकविधानम् । वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् ॥ न । खे । नभसि ॥ सुखे ॥

त्रिदिवा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

त्रिदिवेश: । पुं । देवे । निर्जरे ॥ त्रिदिवस्य ईश: ॥

त्रिदिवोद्भवा । स्त्री । स्थूलैलायाम् ॥

त्रिदिवौका: । पुं । देवे । सुरे ॥

त्रिदृक् । पुं । शिवे । महादेवे ॥ त्रि । त्रिनेत्रे ॥

त्रिदोष: । पुं । सन्निपाते ॥ न । वात-

पित्तकफरूपे दोषत्रये ॥

त्रिदोषजः । पुं । त्रिदोषजनिते सन्निपातरोगे ॥ अस्य पूर्वरूपम् । सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ॥ सर्वदोषप्रकोपजे पूर्वं सर्वलिङ्गसमावायः। अतिशयितजृम्भानेत्रदाहादावुचितसहितानां शमादीनां समवायोभवति ॥ * ॥ त्रिरज्वरे वातकफोल्बणेवा त्रिदोषजेवादशमूलमिश्रः । किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिनेवा त्रिवृताविमिश्रः ॥

त्रिधा । अ । त्रिप्रकारे ॥ यथा । त्रिधाकरोति ॥

त्रिधातुः । पुं । गणेशे ॥ न । धातुत्रये ॥

त्रिधामा । पुं । विष्णौ ॥ शिवे ॥ अग्नौ ॥ मृत्यौ ॥ त्रीणिधामानि स्थानानि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य सः ॥ न । स्त्री । धामत्रये ॥

त्रिधारकः । पुं । गुण्डतृणे ॥

त्रिधारस्नुही । स्त्री । व्यस्ने । स्नुहीविशेषे ॥

त्रिधाविशेषः । पुं । सूक्ष्मादिविशेषे ॥ यथा । सूक्ष्मामातापितृजाः सहप्रभूतै स्त्रिधाविशेषाःस्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजानिवर्त्तन्ते ॥ सूक्ष्मशरीरमेकः मातापितृजोद्वितीयः महाभूतानितृतीयोविशेषः । तेषांमध्ये सूक्ष्मानियताः मातापितृजानिवर्त्तन्ते कीटान्ता वा भस्मान्ता वा विडन्तावेति ॥ त्रिप्रकारकोविशेषः ॥

त्रिधासर्गः । पुं । भूतादिसर्गे ॥ अष्टविकल्पोदैव स्तैर्यग्योनश्चपञ्चधाभवति । मानुष्यश्चैकविधः समासतोयं त्रिधासर्गः ॥ ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्धर्वः याक्षः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पोदैवः सर्गः । १ ॥ पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इतिपञ्चविधस्तैर्यग्योनः सर्गः । २ ॥ मानुष्यश्चैकविधः । ३ ॥ ब्राह्मणाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्यचतुर्ष्वपिवर्णेष्वविशेषात् ॥

त्रिनयनः । पुं । विषमनयने । शिवे ॥ त्रीणिनयनान्यस्य । क्षुभ्नादिषुचेति निषेधात् पूर्वपदात् संज्ञायामग इतिणत्वाभावः ॥ त्रि । नेत्रत्रयवति ॥

त्रिनयना । स्त्री । उमायाम् ॥ टाप् ॥

त्रिनेत्रः । पुं । शिवे । हरे ॥ त्रीणिनेत्राणियस्य ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥

त्रिनेत्रचूडामणिः । पुं । शशाङ्के । चन्द्रे ॥

त्रिनेत्रा । स्त्री । वाराहीकन्दे ॥ नेत्रत्रययुक्तायाम् ॥

त्रिपञ्च । त्रि । त्रिगुणितपञ्चसु । पञ्च

त्रिपर्णः । पुं । किंशुके ॥

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकार्पास्याम् ॥

त्रिपर्णिका । स्त्री । कन्दविशेषे । अम्लवल्ल्याम् । कन्दालो ॥

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ वनकार्पास्याम् ॥ पृश्निपर्णीभेदे ॥

त्रिपात्-द् । पुं । विष्णौ ॥ ज्वरे ॥ त्रयः पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोपः ॥

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपदीलतायाम् ॥

त्रिपिबन् । पुं । वार्द्धीणसे ॥ नद्यादौ पयः पिबतोयस्य नीरेजलं स्पृशन्ति कर्णौजिह्वाच । त्रिभिः पिबति । पा० । शतृ ॥

त्रिपिष्टपम् । न । स्वर्गे ॥ त्रिदशानांपिष्टपम् । पृषोदरादित्वाद्दशशब्दलोपः ॥ तृतीयं पिष्टपम् त्रिपिष्टपम् । पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते त्रिभागवत् । मर्त्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपं भुवनम् ॥

त्रिपिष्टपसद् । पुं । देवतायाम् ॥ त्रिपिष्टपेदिवि सीदतिवर्त्तते । षद्लृ० । क्विप् ॥

त्रिपुटः । पुं । सतीनके । खिसारीति प्रसिद्धे कलाये ॥ त्रिपुटोमधुरस्तिक्तस्तुवरोरूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरोरुच्योग्राहकः शीतलस्तथा ॥ किन्तुखञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥ तीरे ॥ तालके ॥ हस्तभेदे ॥ गोक्षुरे ॥

त्रिपुटा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ त्रिवृदोषधौ ॥ त्रयः पुटा यस्याः ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ रक्तत्रिवृति ॥ स्थूलैलायाम् ॥ देवीविशेषे ॥

त्रिपुटी । पुं । एरण्डे ॥

त्रिपुटी । स्त्री । त्रिवृतायाम् ॥ त्रयाणां पुटानां समाहारे ॥ त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयादिरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिपुटीफलः । पुं । एरण्डे ॥ त्रिपुटीफले यस्य ॥

त्रिपुण्ड्रम् । न । भालस्यतिर्य्यग्रेखात्रितये ॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥ * ॥ विनाभस्मत्रिपुण्ड्रेण विनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवो न स्यात्तस्यफलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापिकर्त्तव्यं ललाटे तुत्रिपुण्ड्रक मितिस्मृतिः ॥ मृत्स्नया भस्मना वापित्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम् । ललाटेतिलकं कुर्याद्गायत्र्या वट्टकुन्तल इतिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥ येषांवपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रे

णविनाशितम् । श्मशानसदृशंतत्-
स्यात्प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैरितिदेवी-
भागवतम् ॥ अपिचतचैव नारदं प्रति
नारायणवाक्यम् । त्रिपुण्ड्रं ये विनि
न्दन्तिनिन्दन्तिशिवमेवते । धारयन्ति
चयेभक्त्या धारयन्ति तमेवते ॥ तिर्य
ग्रेखाः प्रदृश्यन्तेललाटे सर्वदेहिना
म् । तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति
त्रिपुण्ड्रकमिति ॥ त्रयाणां पुण्ड्राणां
समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिनास
मासः ॥

त्रिपुण्ड्रकम् । न । त्रिपुण्ड्रे ॥ वक्रालला
टगालिस्तो भस्मरेखात्रिपुण्ड्रकमि
तिहारावली ॥ त्रिपुण्ड्रमेव । स्वा-
र्थेकः ॥

त्रिपुरः । पुं । असुरविशेषे ॥ न । मय
दानवविरचिते कामचारिणि पुरत्र
ये ॥ त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रि
पुरम् । तद्धितार्थेतिसमासः । पात्रा
दित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥

त्रिपुरदहनः । पुं । शिवे । हरे ॥

त्रिपुरभैरवी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

त्रिपुरमल्लिका । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे
। श्लेष्मघ्नायाम् । त्रिपुरमालिकेति
गौडेषुख्यातायाम् ॥

त्रिपुरमालिका । स्त्री । मोहिन्याम् ।
वटपत्रायाम् ॥

त्रिपुरा । स्त्री । चतुर्वर्गप्रदायां परदे
वतायाम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्त्रि
दशैरर्चितापुरा । त्रिपुरेतितदाना
मकथितं दैवतैस्तव ॥ अपिच । त्रि
कोणं मण्डलञ्चास्यास्त्रिपुरन्तु चिरे
खकम् । मन्त्रन्तुत्र्यक्षरं प्रोक्तं तथारू
पत्रयंपुनः ॥ त्रिविधाकुण्डलीशक्ति
स्त्रिदेवानाञ्चसृष्टये । सर्वं त्रयं त्रयं
यस्मात् तस्मात्तुत्रिपुरामतेति ॥

त्रिपुरान्तकः । पुं । महेश्वरे । शूलिनि
। शिवे ॥ त्रयाणांसुवर्णरौप्यलोहा-
नांमयादिनामकानां दैत्यत्रयाणां
वा पुराणि तेषामन्तकोनाशकः । त्र्य
वयवं पुरं त्रिपुरं तस्यान्तकः ॥ त्रया
णां पुराणां समाहारः । पात्रादिरि
ति कश्चित् तन्न । तथासतिपञ्चपा-
त्रीतिवत् त्रिपुरीति प्रयोगाभावः
स्यात् ॥

त्रिपुरारिः । पुं । सदाशिवे ॥

त्रिपुरी । स्त्री । चेदिपुर्याम् । त्रिपुरा
इति प्रसिद्धे देशे ॥

त्रिपुषा । स्त्री । कृष्णत्रिवृति ॥

त्रिपुष्करम् । न । ब्रह्मकृततीर्थविशेषे ।
ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठेषु त्रिषु पुष्करा भि
धह्रदेषु ॥ पुं । योगविशेषे ॥ यथा ।
वाराःक्रूरा स्तिथिर्भद्रा नचत्रं भग्न
पादकम् । जाते ऽत्रजारजोयोगो

मरणे ऽचत्रिपुष्करद्दति ॥

त्रिपृष्ठः । पुं । राजभेदे । प्राजापत्ये ॥

त्रिपृष्ठः । पुं । त्रयाणांलोकानामुपरिस्थिते सत्यलोके ॥

त्रिफला । स्त्री । हरीतक्यादिफलत्रिके ॥ पथ्याविभीतधात्रीणांफलैः स्यात् त्रिफला समैः । फलत्रिकञ्च त्रिफला सावराच प्रकीर्त्तिता ॥ त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरीसरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादित्वात् द्विगोरिति न ङीप् ॥

त्रिफली । स्त्री । त्रिफलायाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीकम् । न । पायौ ॥

त्रिभङ्गी । स्त्री । मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा । प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निकामं वसुवसुकम् वसुविमलतुरङ्गम मतिहृदयङ्गम हर्षितभुजङ्गम नृपतिलकम् । चिंशद्दिकलासं विहितनिवासं सततविलासं हृदयमुदे मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः ॥ यथा- । विविधायुधमण्डितसङ्गरपण्डितरणखण्डितपाखण्डभटे चण्डासुरखण्डिनि हरपुरमण्डिनि शशधरखण्डनिबद्धजटे । भवसागरतारिणि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयिसुचिरम् गिरिराजनिवासिनि शैलविलासिनि शम्भुविलासिनि देहिवरमिति ॥

त्रिभण्डी । स्त्री । त्रिवृतायाम् । श्वेतत्रिधारेतिख्यातौषधौ ॥ त्रीन्दोषान्भण्डते । भण्डिपरिभाषणे । कर्मण्यण् । ङीप् ॥

त्रिभद्रम् । न । सुरते ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवनम् । न । स्वर्गमर्त्यपातालात्मके लोकत्रये । त्रिलोक्याम् ॥ त्रयाणां भुवनानां समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः ॥

त्रिमदः । पुं । मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु ॥

त्रिमदोत्पथः । त्रि । त्रिभिर्मदैरुद्वृत्ते ॥ विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः ॥

त्रिमधुः । पुं । ऋग्वेदैकदेशे ॥ मधुवाताद्यृक्त्रयवेत्तरि ॥ यथा । त्रिणाचिकेत स्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गविदिति ॥ न । मधुत्रये । मिलितसितामाक्षिकसर्पिःषु ॥ यथा । दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम् ॥

त्रिमार्गगा । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रिभि

र्मार्गैर्गच्छतीतिविग्रहः ।

त्रिमार्ग्गी । स्त्री । त्रिपथे ॥ त्रयाणां मार्गाणां समाहारः ॥ ङीप् ॥

त्रिमुकुटः । पुं । त्रिकूटाचले ॥

त्रिमुखः । पुं । बुद्धविशेषे ॥

त्रिमुखा । स्त्री । बुद्धदेवीविशेषे । मायादेव्याम् । वज्रवाराह्याम् ॥

त्रिमूर्त्तिः । पुं । बुद्धभेदे ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवति ॥ यथा । त्रिमूर्त्तिर्यःसर्गस्थितिविलयकर्माणितनुते । इतिगङ्गेशोपाध्यायः ॥ तिस्रोमूर्त्तयोयस्य ॥ स्त्री । देवीविशेषे ॥ तिस्रोमूर्त्तयोयस्याः । त्रयोब्रह्मादयोत्रामूर्त्तयो यस्याः ॥ एकमूर्त्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये । कात्युतेश्वरतया विवर्त्तते ब्रह्मशक्ति मह मानतोस्मिताम् ॥

त्रियष्टिः । स्त्री । त्रेचपर्पट्याम् ॥

त्रियामकम् । न । पापे ॥ इतिशब्दमाला ॥

त्रियामा । स्त्री । रात्रौ ॥ त्रयोयामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्द्धयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् ॥ हरिद्रायाम् ॥ यमुनायाम् ॥ नील्याम् ॥ कृष्णत्रिवृतायाम् ॥

त्रियुगः । पुं । यज्ञपुरुषे ॥ कृतयुगेयज्ञाभावात् । कलौछन्नत्वाद्वा ॥

त्रियूहः । पुं । कपिलाश्वे ॥

त्रिरात्रम् । न । रात्रित्रये । तिसृणांरात्रीणां समाहारे ॥

त्रिरुक्तम् । त्रि । त्रिषादादिना त्रिवारोच्चारिते ॥ विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्ये ऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमेपि द्विस्त्रिरुक्तंनदुष्यति ॥

त्रिरेखः । पुं । शङ्खे ॥ त्रि । रेखात्रयविशिष्टे ॥ तिस्रोरेखायस्यसः ॥

त्रिलवः । पुं । तृतीयांशे ॥

त्रिलवणम् । न । लवणत्रये ॥ यथा । सैन्धवञ्च विडञ्चैव रुचकञ्चतृतीयकम् । मिलित्वैतत् त्रिलवणं वैद्यशास्त्रेनिरूपितम् ॥

त्रिलोकात्मा । पुं । अन्तर्यामिणि ॥ त्रयाणां लोकाना मात्मा ॥

त्रिलोकधृक् । पुं । विष्णौ ॥ त्रीन्लोकान् धारयति इति । धृञ् । क्विप् ॥

त्रिलोकी । स्त्री । स्वर्गमर्त्यपातालेषु ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः । द्विगोरितिङीप् ॥

त्रिलोकेशः । पुं । सूर्ये ॥ सदाशिवे ॥ त्रयाणां लोकानामीशो ऽधिष्ठाता ॥ त्रयोलोका स्तदाज्ञप्ताः स्वेषुकर्मसु वर्त्तन्त इतिवा ॥

त्रिलोचनः । पुं । त्र्यम्बके । शिवे ॥ त्रीणिलोचनानि यस्यसः । त्रिषु कालेषु

लोकेषु गुणेषु वेदेषु वा लोचनं ज्ञानं यस्येतिवा । त्रयोवेदाः वर्णा वा अकारोकारमकाराः लोचनानि यस्यवा ॥
त्रिलोचना । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ बुद्धदेवी प्रभेदे ॥
त्रिलोचनाष्टमी । स्त्री । गौणचान्द्रज्येष्ठस्य कृष्णाष्टम्याम् ॥
त्रिलोहकम् । न । सुवर्णरजतताम्राभिधे धातुत्रये ॥
त्रिलोही । स्त्री । त्रिलोहघटितमुद्राविशेषे ॥
त्रिवर्गः । पुं । धर्मकामार्थेषु ॥ धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या योह्येकसक्तः सजनोजघन्यः ॥*॥ यथाऽऽनुकूल्यं दम्पत्यो स्त्रिवर्गस्तत्रवर्द्धते ॥ त्रिफलायाम् ॥ कटुत्रिके ॥ वृद्धिस्थानक्षये ॥ क्षयःस्थानञ्चवृद्धिश्चत्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ सत्त्वरजस्तमस्सु ॥ त्रयाणांवर्गःसमूहः ॥ सुनीतौ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
त्रिवर्णकः । पुं । गोक्षुरके ॥ न । त्रिफलायाम् ॥ त्र्यूषणे । कटुत्रिके ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्सु ॥
त्रिवर्षिका । स्त्री । त्रिवर्षायाङ्गवि । त्रिहायण्याम् ॥ त्रीणिवर्षाणि वयोयस्याःसा त्रिवर्षा । ततःस्वार्थेकः ॥

त्रिविक्रमः । पुं । विष्णौ ॥ बलिबन्धनार्थं भूर्भुवस्स्वर्गेषु त्रिषुलोकेषुगुणेषुवा त्रयोवा विक्रमाःपादन्यासा यस्यसः । त्रिरित्येवत्रयोलोकाःकीर्त्तितामुनिसत्तमैः । क्रमतेतांस्त्रयासर्वांस्त्रिविक्रमोजनार्द्दनः ॥ इतिहरिवंशः ॥ त्रींल्लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतिवा । क्रमु० । अच् ॥
त्रिविधः । त्रि । त्रिप्रकारे ॥ तिस्रोविधायस्यसः ॥
त्रिविधसर्गः । पुं । त्रिधासर्गे ॥
त्रिविष्टपम् । न । स्वर्गे । सुरलोके ॥ विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । विटपपिष्टपविशिपोलपा इति विशेरौणादिकः कपन्प्रत्ययः तस्य तुट् । व्रश्चेतिषत्वम् । त्रयश्चपिष्टपेतिपाठउज्ज्वलदत्तरीत्योक्तः । अन्येतु विष्टपेतिदन्त्योष्ठादिमेव पठन्ति । युक्तञ्चैतत् । यत्रभ्रमस्यविष्टपमित्यादौ तथादर्शनात् । अमरकोषेपि विष्टपं भुवनं जगदितिप्रचुरपाठाच्च ॥ तृतीयं विष्टपम् ॥ त्रिभुवने ॥
त्रिविष्टपसद् । पुं । देवे । सुरे ॥
त्रिबीजः । पुं । श्यामाके ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥
त्रिवृत् । स्त्री । त्रिवृतायाम् । सुवहायाम् । श्वेतत्रिधारा इति प्रसिद्धौषधौ

॥ श्वेतात्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरु-
ष्णासमीरहृत् । रूक्षा पित्तज्वरश्ले
ष्मपित्तशोथोदरापहा ॥ श्वेतकृष्ण
प्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्या
मात्रिवृत्ततोहीनगुणा तीव्राविरेचि
का ॥ मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठो
त्कर्षणकारिणी ॥ त्रीन् अवयवान्
वृणोति । वृञ्० । क्विप् तुक् ॥

त्रिवृता । स्त्री । त्रिवृदोषधौ ॥ त्रिभि
रवयवैर्वृता ॥

त्रिवृत्करणम् । न । तेजोबन्नानां मि-
श्रीकरणे ॥ तत्प्रकारो यथा । तेजोब
न्नानांत्रयाणां मध्ये एकैकंद्विधा समं
विभज्यपुनरेकैकभागस्य द्विधाविभा
गंकृत्वास्वस्वद्वितीयं स्थूलं भागं परि
त्यज्यान्यद्वीयस्थूलभागयोरेकैकस्य
भागस्यसंयोजनमिति ॥

त्रिवृत्पर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् ॥

त्रिवृद्वेदः । पुं । त्रय्याम् । ऋग्यजुः सा
मात्मके वेदे ॥ प्रणवे ॥ ऋचोयजूं
षिचान्यानि सामानि विविधानिच ।
एषत्रेय स्त्रिवृद्वेदो योवेदैनं सवेद
वित् ॥ आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । सगुह्योन्य स्त्रि
वृद्वेदो यस्तंवेद सवेदवित् ॥ त्रिगु
णात्मनात्रिरावर्त्तते इति त्रिवृत् स
चासौवेदश्चेति कर्म्मधारयः ॥

त्रिवेणी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ साद्वि
धा । युक्तवेणीमुक्तवेणीतिभेदात् ।
तत्र प्रयागे युक्तवेणी गङ्गया यमुना
सरस्वत्योः सङ्गमात् ॥ दक्षिणप्रया
गे मुक्तवेणी गङ्गया यमुनासरस्व
त्योर्वियोगात् ॥ दक्षिणप्रयागस्यसी
मानिर्णयो यथा । प्रद्युम्नस्य ह्रदाद्या
म्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे । तद्दक्षिण
प्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गतेति ॥
* ॥ सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रच
लितातिजवेन हिमालयात् । इहतु
मन्दमुपैति सरस्वतीयमुनयोर्विर-
हादिव जाह्नवीतिनदियाधिपतिकृ
ष्णचन्द्रराजस्यसभास्थो बाणेश्वरवि
द्यालङ्कारः ॥

त्रिवेणुः । पुं । रथमुखस्थेऽवयवविशेषे ॥

त्रिवेदः । पुं । वेदत्रयवेत्तरि ॥

त्रिवेदी । पुं । त्रिवेदज्ञे ॥

त्रिवेदी । स्त्री । वेदत्रये ॥ त्रयाणांवेदा
नां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥
ऐष्टिकपाशुकसौमिकवेदिकात्रये ॥

त्रिवेला । स्त्री । त्रिवृति ॥

त्रिशक्तिधृक् । पुं । भगवति ॥ त्रिशक्ति
र्माया तां धरतीतिविग्रहः ॥

त्रिशङ्कुः । पुं । सूर्यवंशीयनृपविशेषे ॥
शलभे ॥ वृषदंशके । मार्जारे ॥
चातके ॥ खद्योते ॥

त्रिशङ्कुजः । पुं । हरिश्चन्द्रनृपे ॥

त्रिशङ्कुयाजी । पुं । विश्वामित्रे ॥

त्रिशरणः । पुं । बुद्धे । जिने ॥

त्रिशर्करा । स्त्री । मिलितगुडोत्पन्ना हिमोत्थामधुरेति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला । स्त्री । वृत्ताईन्मातृविशेषे । वर्द्धमानमातरि ॥

त्रिशाखपत्रः । पुं । बिल्वे । मालूरे ॥

त्रिशिखः । पुं । राक्षसान्तरे । रावणपुत्रे ॥ बिल्वे ॥ न । त्रिशूले ॥ मण्डलान्तरे ॥ किरीटे ॥ त्रि । शिखात्रयवति ॥

त्रिशिखिदला । स्त्री । मालाकन्दे ॥

त्रिशिराः । पुं । ज्वरे ॥ कुबेरे ॥ रावणपुत्रविशेषे ॥ खरसेनापतौ ॥ त्रीणि शिरांसि यस्य ॥

त्रिशीर्षकम् । न । त्रिशूले ॥

त्रिशूलम् । न । अस्त्रविशेषे । त्रिशिखे ॥ त्रयाणां शूलानां समाहारः ॥

त्रिशूली । पुं । शिवे ॥ त्रि । त्रिशूलधारिणि ॥

त्रिशृङ्गः । पुं । त्रिकोणे ॥ त्रिकूटाद्रौ ॥ त्रीणि शृङ्गाण्यस्य ॥

त्रिशृङ्गी । पुं । रोहितमत्स्ये ॥

त्रिष्टुप् । स्त्री । एकादशाक्षरायां वृत्तौ ॥

त्रिसन्ध्यः । त्रि । परदेवतायाम् । परमेश्वरे ॥ त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्त्वोऽव्यभिचारेण वर्त्तमानत्वात् ॥

त्रिसन्धिः । स्त्री । पुष्पविशेषे । सन्ध्याकुसुमे । फागनिया इति भाषा ॥ पूर्वापरमध्यसन्धौ ॥

त्रिसन्ध्यम् । न । प्राह्णापराह्णमध्याह्ने । त्रिकाले ॥ प्रातः सूर्योदयः कालो मध्याह्नस्तदनन्तरम् । सायंसूर्यास्तसमय स्त्रिकालानामयङ्क्रम इति निर्णयतन्त्रम् ॥ तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तो वेति पाक्षिकी ङीवता ॥ पुष्पविशेषे ॥

त्रिसन्ध्या । स्त्री । जपापुष्पे ॥ देवीविशेषे ॥ अस्याः स्थानं कुरण्डकतीर्थम् ॥

त्रिसमम् । न । समत्रये । समहरीतकीनागरगुडरूपे ॥

त्रिसरः । पुं । कृशरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिसरकम् । न । त्रिवारमधुपाने ॥ त्रयाणां सरकाणां समाहारः । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥

त्रिसवनम् । न । त्रिकाले । त्रिसन्ध्ये ॥

त्रिसामा । स्त्री । नदीविशेषे । महेन्द्राद्रेः चरन्त्यां स्रवन्त्याम् ॥

त्रिसिता । स्त्री । त्रिशर्करायाम् ॥

त्रिसीत्यम् । न । त्रिःकृष्टक्षेत्रे । त्रिह

ल्पे ॥ त्रिवारं सीतया समितम्। नौ वयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

त्रिसुगन्धि । न । त्रिजातके ॥ त्वगेला पत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ॥

त्रिसुपर्णः । पुं । बह्वृचानां वेदभागे तेषांव्रतेच ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥

त्रिस्रोताऽ । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रीणि स्रोतांसियस्याः ॥ नद्यन्तरे ॥

त्रिहल्यम् । न । त्रिगुणाकृते । तृतीयाकृते । त्रिसीत्ये ॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । मतजनहलात्करणजल्पकर्षेष्वितियत् ॥

त्रिहायणी । स्त्री । त्रिवर्षायां गवि । व्यव्दायाम् ॥ त्रयोहायना यस्याः। दामहायनान्ताच्चेतिङीप्॥ त्रिचतुर्भ्योंहायनस्येतिणत्वम्॥ द्रौपद्याम्॥ यथा । कृतेयुगेवेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरेद्रौपदीछाया तेनकृष्णा-त्रिहायणीति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

त्रुटनम् । न । विच्छेदे । टूटना इति भाषा ॥

त्रुटिः । स्त्री । संशये ॥ लेश । स्वल्पे॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ कालमाने । लवद्वये ॥ द्वयोर्निमेषयोः ॥ त्रुट्यते ऽनेनवा । त्रुटच्छेदने । इगुपधात्किदितीन् ॥

त्रुटितः । त्रि । छिन्ने ॥

त्रुटिवीजः । पुं । कच्च्याम् ॥ इति शब्दमाला ॥

त्रुटी । स्त्री । त्रुट्यर्थमात्रे ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

त्रेता । स्त्री । द्वितीययुगे। सत्ययुगानन्तरयुगे ॥ अस्यपरिमाणं यथा । त्रिचत्वारिंशल्लक्षेण विंशत्सहस्राधिकेनच । चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेणच ॥ द्विषड्लक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम् । त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिःप्रकीर्त्तितमिति ब्रह्मवैवर्त्तेप्रकृतिखण्डम्॥ *॥ तत्रधर्मो यथा॥*॥ त्रेतायुगे समायातेधर्मःपादोनतां गतः। अल्पकेशान्विताले़ोकाःकेचित् केचिद्दयाश्रयाः ॥ विष्णुध्यानरतालोका यज्ञदानपरायणाः । वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः॥ चत्वाभूमिस्पृशःशूद्राः सर्वेब्राह्मणसेविनः।ब्राह्मणाश्चमहात्मानोवेदवेदाङ्गपारगाः ॥ प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धाजितेन्द्रियाः- । तपोव्रतपरानित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥ कालवर्षीतडित्त्वांश्चक्षियःसर्वाःपतिव्रताः। वसुन्धराचशस्याढ्या पुत्राश्चपितृसेविन इतिपाद्मेक्रि

यायोगसारः ॥ * ॥ अथाद्याया भगवतीजीवानां निष्कृतिं यथा ॥ कृते व्यतीते त्रेतायां दृष्ट्वा धर्म्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्मभिर्मर्त्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने ॥ बहुक्लेशकरं कर्म्म वैदिकं भूरिसाधनम् । कर्त्तुं न योग्या मनुजाश्चिन्ताव्याकुलमानसाः ॥ त्यक्तुं कर्त्तुं न चार्हन्ति सदाकातरचेतसः । वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले ॥ तदा त्वं प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्व्वलान् । लोकानतारयः पापात् दुःखशोकामयप्रदात् ॥ त्वां विनाकोऽस्तिजीवानां घोरसंसारसागरे । भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुः ॥ इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारणहेतवे जगन्मातुःसदाशिवं प्रतिवाक्यम् ॥ त्रीन् भेदानेति । पृ० ॥ त्रेतायै ॥ एकोक्त्या दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयात्मके अग्नित्रये ॥ त्राणं त्राः सदासन्धुक्षणम् । त्रामिता ॥ यद्वा । त्रायन्तेऽत्राहुतयः । त्राभिरिता । त्रित्वमितेति वा । पृषोदरादिः ॥ त्रीणिद्दता वा । पृषोदरादित्वादेत्त्वम् ॥

त्रेतायः । पुं । द्यूतक्रीडासाधनीभूताच्चशब्दितस्य यस्मिन्भागे त्रयोङ्काभवन्ति तस्मिन् ॥ त्रेतासंज्ञकोऽयः ॥

त्रेधा । अ । त्रिधा । त्रिप्रकारे ॥ सङ्ख्यायाविधार्थेधा । एधाच्चेतिधाइत्त्ये तस्यएधाजादेशः ॥

त्रैककुदम् । न । सौवीराञ्जने ॥

त्रैकाल्यम् । न । कार्य्यकालतत्पूर्वोऽपरकाले ॥

त्रैगुणिकः । पुं । वार्द्धुषिके ॥ त्रिगुणार्थं द्रव्यं त्रिगुणम् । तत् प्रयच्छति त्रिगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । प्रयच्छतिगर्ह्यमितिठक् ॥

त्रैगुण्यम् । त्रि । त्रिगुणात्मके । सकामे ॥ न । त्रिषुगुणेषु ॥ त्रयोगुणाएव । ष्यञ् ॥ गुणत्रयकार्यपुण्यपापव्यामिश्रकर्मफलसमाहारलक्षणे संसारे ॥

त्रैगुण्यविपर्य्ययः । पुं । त्रिगुणान्यथात्वे ॥

त्रैगुण्यविषयः । पुं । कर्मकाण्डात्मके वेदे ॥ त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्यङ् काममूलःसंसारः स एव प्रकाश्यत्वेनविषयोयस्यसः ॥

त्रैदशिकः । पुं । दैवे ॥

त्रैधम् । अ । त्रैविध्ये । त्रिधा ॥ त्रिप्रकारम् । द्वित्र्योश्चधमुञ् ॥

त्रैधर्म्मम् । न । हौत्राध्वर्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हेज्योतिष्टोमादिकेकाम्यकर्मणि ॥

त्रैपुरः । पुं । त्रिपुरदेशे । चैद्ये । डाहले ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

त्रैलोक्यम् । न । स्वर्गमर्त्त्यपातालात्म

के लोकत्रये ॥ त्रयाणां लोकानां समाहार:। त्रिलोकम् । तदेव । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ॥

त्रैलोक्यविजया। स्त्री। भङ्गायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रैविद्य:। पुं। वेदत्रयवेत्तरि ॥ ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा: होत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्रोविद्या यस्य स त्रिविद्य:। स्वार्थे तद्धित:॥ तिस्रोविद्यावेद। तदधीतेतद्वेदेत्यण् वा ॥ याज्ञिके॥ त्रैविद्याख्यव्रते ॥

त्रैविष्टप:। पुं। अमरे। देवे ॥ त्रिविष्टपे वसति। अण् ॥

त्रैष्टुभम्। न। छन्दोविशेषे ॥ त्रिष्टुबेव। स्वार्थेऽण् ॥

त्रोटकी। स्त्री। रागिणीविशेषे ॥

त्रोटि:। स्त्री। कट्फले॥ चञ्च्वाम् ॥ खगान्तरे ॥ मीनविशेषे ॥ त्रोट्यते। त्रुटच्छेदने चु०। अचइ: ॥

त्रोटिहस्त:। पुं। पक्षिणि॥ त्रोटिर्हस्तो यस्यस: ॥

त्रोटी। स्त्री। त्रोट्यर्थमात्रे ॥

त्रोत्रम्। न। प्राजने। तोदने। गवादिपशुताडनदण्डे॥ त्रायते। त्रैङ् पालने। अशित्रादिभ्यइत्रोत्रावितिउत्र: ॥

त्र्यच्च:। पुं। शिवे ॥ त्रीणि अक्षीणि यस्यस: ॥

त्र्यक्षर:। पुं। प्रणवे॥ अकारादीनित्रीण्यक्षराणियस्मिन् ॥ घटके॥ इ०चि० ॥

त्र्यङ्कटम्। न। शिक्यप्रभेदे ॥ धौतान्यास् ॥

त्र्यङ्गट:। पुं। त्र्यङ्कटे ॥ ईश्वरे ॥

त्र्यङ्गुलम्। न। प्रमाणविशेषे॥ तिस्रोऽङ्गुल्य: प्रमाणमस्य। तद्धिताऽर्थेति समास:। द्विगोर्नित्यमितिद्वयसचो लुक्। तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

त्र्यञ्जनम्। न। कालाञ्जनपुष्पाञ्जनरसाञ्जनात्मकेऽञ्जनत्रये ॥

त्र्यध्वगा। स्त्री। गङ्गायाम् ॥

त्र्यनीका। स्त्री। सेनाविशेषे ॥ त्रयाणामनीकानां समाहार:। अजादेराकृतिगणत्वात्टापाद्विगोरितिप्राप्तो ङीप् बाध्यते ॥

त्र्यब्दा। स्त्री। त्रिहायण्याम् ॥ त्रयोऽब्दा: वय: प्रमाणमस्या:। आर्हीयष्ठक्। तस्याध्यर्द्धेतिलुक् ॥

त्र्यस्रतयोग:। पुं। तिथिवारर्क्षात्मकयोगे ॥ नन्दाकौमार्कवारे पवनशतभिषार्द्रान्त्यचित्राग्निमूलासार्पे भद्रासमेता शशिनिभृगुसुते फल्गुयुग्माद्रयुग्मै:। सौम्याह्वेजयाख्यान्मृगगुरुहरिभेन्द्राश्वियाम्याभिजिद्भिर्जीवे रिक्तात्रिविश्वादितिवरुणविशाखा

नुराधामघाभिः ॥ सौरेपूर्वाधनिष्ठा करकमलजन्मर्क्षयुक्ता यदिस्याद्योगं चाहुस्त्रिपूर्वं सततशुभकरं चामृता ख्यं मुनीन्द्राः ॥

त्र्यम्बकः । पुं । महेश्वरे । शिवे ॥ त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य ॥ त्रयाणां लोकानाम् अम्बकः पितेति वा ॥ त्रीन्वेदान् अम्बते शब्दायते वा। अविशब्दे । ओष्ठ्योपधः । कर्मण्यण् । संज्ञायामितिकः ॥ त्रिषुलोकेषु कालेषुवा अम्बः शब्दोवेदश्चयोयस्येतिवा ॥ अम्बनम् अम्बः शब्दः । त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाःप्रतिपादकाःवाचकावा अस्येतिवा ॥ त्रीणिपृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा।लोकत्रयव्याप्तोहि महेश्वरः ॥

त्र्यम्बकसखः । पुं । कुवेरे ॥ त्र्यम्बकस्य सखा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥

त्र्यम्बका । स्त्री । त्रिलोकजनन्यामायायाम् ॥ सोमसूर्यानलात्रित्वात् त्र्यम्बकासास्मृतावुधैः ॥

त्र्यहस्पर्शः । पुं । त्रिदिनस्पृशि । तिथित्रयस्पर्शयुक्तेऽहनि ॥

त्र्यहस्पृक् । पुं । वारत्रयेप्येकस्यांतिथौ ॥ तिथिर्वारत्रये चैकात्र्यहस्पृग्समुदाहृतम् ॥ अन्यच्च।एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रमुपोष्यासासदातिथिः ॥

त्र्यहस्पृशम् । न । त्र्यहस्पर्शे ॥ यथा । एकस्मिन् सावनेत्वह्नि तिथीनांत्रितयं यदा । तदा दिनत्रयःप्रोक्त स्तत्र साहस्रिकंफलम् ॥ अपिच । एकंदिनं यत्रतिथित्रयम्वस्पृशेत्तमाहुर्मुनयो ऽवमाख्यम् । एकातिथि स्त्रीणि दिनानियत्र स्पृशेत्तदाहुस्त्रिदिनस्पृशन्तु ॥ त्र्यहस्पृशं नामयदेतदुक्तं तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेवः।विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं त्रिदिनस्पृशेतु ॥

त्र्यहैहिकः । पुं । दिनत्रयनिर्वाहोचितधने ब्राह्मणे ॥ ईहाचेष्टा तस्यां भवम् ऐहिकम् । त्र्यहपर्याप्तम् ऐहिकंधनं यस्य ॥

त्र्याहिकः । त्रि । तृतीयेऽह्निभवेज्वरादौ ॥

त्र्युषणम् । न । त्रिकटुनि ॥ ओषति । उषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम् उषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वंन ॥

त्र्यूषणम् । न । त्र्युषणे । व्योषे ॥ ऊषति । ऊषदाहे । ल्युट् । त्रयाणामूषणानांसमाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न ॥

श्रेणी। स्त्री शल्लक्याम्। श्वाविल्लोमनि ॥ क्षीरश्रेणीयस्यामितिबहुव्रीहौ व र्णादनुदात्तादिति ङीपि तकारस्य नकारादेशे पूर्वपदादितिणत्वम् ॥

त्वः। त्रि। भिन्ने। अन्यस्मिन् ॥ तनोति। तनु०। तनोतेरनश्चवः। चात्क्विप्। आगमानित्यत्वात् तुगभावे कल्पिकः। केचित्तु चाद्विचमनुवर्त्तयन्ति ॥

त्वक्कण्डुरः। पुं। व्रणे ॥ इ०हा० ॥

त्वक्क्षीरम्। न। वंशरोचनायाम् ॥ त्वचोवंशात् क्षीरमस्य ॥

त्वक्क्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥ गौरादित्वान् ङीष् ॥

त्वक्छदः। पुं। क्षीरीशवृक्षे। क्षीरकञ्चुकी इतिगौडभाषा ॥

त्वक्पञ्चकम्। न। पञ्चवल्कले ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणोवृक्षा स्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥ केचित्तु पारिशस्थाने शिरीषं वेतसंपरे। वदन्तीतिशेषः॥ त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्। तेषांपञ्चं हिमंग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥ विष्टम्भाध्मानजित् तिक्तं कषायं लघु लेखनम् ॥ पथ्य क्षीरिवृक्षपञ्चकम् ॥

त्वक्पत्रम्। न। वराङ्गके। गुडत्वचि ॥ त्वगिव पत्र मस्य ॥

त्वक्पत्री। स्त्री। कारव्याम्। हिङ्गुपत्र्याम् ॥

त्वक्पुष्पम्। न। सेंहुवाँ इति प्रसिद्धे किलासरोगे ॥ रोमाञ्चे ॥

त्वक्पुष्पिका। स्त्री। किलासे ॥

त्वक्पुष्पी। स्त्री। किलासे ॥ त्रि। किलासयुक्ते ॥

त्वक्सारः। पुं। वंशे ॥ गुडत्वचि ॥ रन्ध्रवंशे ॥ शोणवृक्षे ॥ त्वक् त्वचिवा सारोऽस्य ॥

त्वक्सारभेदिनी। स्त्री। क्षुद्रचञ्चुवृक्षे

त्वक्सारा। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥

त्वक्सुगन्धः। पुं। नारङ्गे। नारङ्गी इतिभाषा ॥

त्वक्सुगन्धा। स्त्री एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये ॥

त्वक्स्वादी। स्त्री। दारुसितायाम् ॥

त्वगङ्कुरः। पुं। रोमाञ्चे ॥

त्वगाक्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥

त्वग्गन्धः। पुं। नारङ्गे ॥

त्वग्जम्। न। रुधिरे ॥ रोमणि ॥

त्वग्दोषः। पुं। कोठरोगे ॥

त्वग्दोषापहा। स्त्री। वाकुच्याम् ॥

त्वग्दोषारिः। पुं। हस्तिकन्दे ॥ इति-राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्। स्त्री। बल्कले ॥ गुडत्वचि। दा

त्वचीनी इतिभाषा ॥ चर्मणि । स्पर्शग्रहणलिङ्गेदेहव्यापिनीन्द्रिये ॥ त्वचति । त्वचसंवरणे । क्विप् ॥ यद्वा । तनोति तन्यतेवा । तनु० । तनोतेरनश्चवः चाच्चिक् प्रत्ययः ॥

त्वचम् । न । त्वचि । चर्मणि ॥ वल्कले ॥ त्वक्पत्रे ॥ यथा । त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमारुचिनाशनम् ॥ हृद्बस्तिरोगवातार्शः कृमिपीनसशुक्रहृदिति ॥ प्रशस्तात्वगस्यास्ति । अर्शआद्यच् ॥ त्वचति । त्वचसंवरणे । पुंसीतिघः ॥

त्वचनम् । न । संवरणे ॥ त्वचो ग्रहणे ॥

त्वचा । स्त्री । त्वचि ॥

त्वचापत्रम् । न । त्वक्पत्रे ॥

त्वचिष्ठः चि । त्वचीयसि । अतिशयत्वग्विशिष्टे ॥

त्वचिसारः । पुं । वंशे ॥ हलदन्तादितिसप्तम्या अलुक् ॥

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् ॥

त्वत् । त्रि । भिन्ने । अन्यस्मिन् ॥ तनोति । तनु० । तनोतेरनश्चवः । चात् क्विप्तुक् ॥

त्वदीयः । चि । भवदीये ॥ तवायम् । छः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वदादेशः ॥

त्वद्विधः । चि । त्वत्सदृशे ॥ तवेव विधा प्रकारोयस्य ॥

त्वम्पदलक्ष्यार्थः । पुं । अज्ञानादिव्यष्ट्युपाध्युपहिताधारभूते अनुपहित प्रत्यगानन्दतुरीयचैतन्ये ॥

त्वम्पदवाच्यः । चि । त्वम्पदाभिधे ॥ देहादिभिः परिच्छिन्नोजीवस्तुत्वम्पदाभिधः ॥

त्वम्पदवाच्यार्थः । त्रि । अज्ञानदिव्यष्टिः । एतदुपहिताल्पज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यम् । एतदनुपहितचैतन्यञ्च । एततत्रयं तप्तायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं त्वम्पदवाच्यार्थो भवति ॥

त्वम्पदाभिधः । पुं । त्वम्पदवाच्ये । जीवे ॥ आलम्बनतया भाति योऽस्मत् प्रत्ययशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः ॥ त्वम्पद मभिधायस्य ॥

त्वरणम् । न । त्वरायाम् ॥

त्वरा । स्त्री । वेगे । सम्भ्रमे । आवेगे ॥ त्वरणम् । ञित्वरा० । घटादयःषितइतिषित्त्वातिदेशात् अङ् । टाप् ॥

त्वरिः । स्त्री । त्वरायाम् । संवेगे ॥

त्वरितम् । न । शीघ्रे ॥ त्वरतेस्म ञित्वरासम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेति क

न्तरि क्तः । त्वष्यम् त्वरसङ्घुषास्वनामिति वेट् ॥ चि । तद्विशिष्टे । तरस्विनि ॥ त्वरते । भीतः क्तः ॥ त्वरासञ्जातास्येतिवा । तारकादित्वादितच् ॥ शीघ्रार्थोयं क्रियाविशेषणत्वादद्रव्येवर्त्तमानःक्लीवे । यथा । त्वरितंगच्छति । द्रव्यवाचीतुत्रिलिङ्गः । यथा । त्वरितोऽश्वः । उतावलाधोडा इतिभाषा ॥

त्वरितगतिः । स्त्री । पङ्क्तिवृत्तप्रभेदे ॥ त्वरितगतिश्चनजनगैः । यथा । त्वरितगतिव्रजयुवति स्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिताप्रमदमितेति ॥

त्वरितोदितः । त्रि । निरस्ते । शीघ्रोच्चारितेवचसि ॥ त्वरितम् उदितः ॥

त्वष्टः । त्रि । तष्टे । तनूकृते । छीला- इतिभाषा ॥ त्वक्ष्यतेस्म । त्वक्षूतनूकरणे । क्तः ॥

त्वष्टा । पुं । देवशिल्पिनि । विश्वकर्मणि ॥ आदित्यविशेषे ॥ तक्षणि । शिल्पिनि । नखाखइतिख्याती इतिच भाषा ॥ वर्णसङ्करविशेषोयम् । शूद्रागर्भे विश्वकर्मणश्चौरसेन जातः । इति ब्र० वै० ब्र० खं० ॥ चित्रानक्षत्रदेवतायाम् ॥ त्वक्षति । त्वक्ष्यते वा । त्वक्षू० । त्वेषतिवा । त्विष० । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इतिसाधुः । त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्चेतितृन् वा ॥

त्वा । अ । वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्वाचप्रत्यचम् । न । स्पर्शज्ञाने । द्रव्यादेःस्पर्शद्वाराबोधे ॥ यथा । अयत्नानभावे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षंस्यात् । इतिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

त्वाष्टक् । त्रि । त्वक्तुल्ये ॥

त्वाष्ट्रः । पुं । वृत्रासुरे । त्वष्टुरपत्ये ॥ अपत्येऽण् ॥

त्वाष्ट्रम् । न । चित्रानक्षत्रे ॥ त्वष्टादेवता अस्य । सास्यदेवतेत्यण् ॥

त्वाष्ट्री । स्त्री । संज्ञानामसूर्यपत्न्याम् ॥ क्षुद्ररथे । रथिकायाम् ॥ चित्रानक्षत्रे ॥

त्विट् । स्त्री । शोभायाम् । कान्तौ ॥ वाचि ॥ रुचौ । प्रभायाम् ॥ जिगीषायाम् ॥ व्यवसाये ॥ त्वेषति । त्वेषयमनयावा । त्विषदीप्तौ । संपदादित्वात् क्विप् ॥

त्विषा । स्त्री । त्विडर्थे ॥ भागुरिमते टाप् ॥

त्विषाम्पतिः । पुं । सूर्ये ॥ अलुक् ॥

त्विषिः । पुं । किरणे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

त्से । अ ।
त्से । अ । } वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्सरुः । पुं । खड्गादिमुष्टौ । आदिनाकटितखच्छुरिकादिग्रहः । मूंठ इति भाषा ॥ त्सरति । त्सरच्छद्मगतौ । भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्यउः ॥

त्सरुकः । त्रि । त्सरौकुशले ॥ आकर्षादिभ्यःकन् ॥

थः

थः । पुं । शिलोच्चये । पर्वते ॥ भयरक्षके ॥ व्याधिभेदे ॥ भयचिह्ने ॥ भक्षणे ॥ न । रक्षणे ॥ मङ्गले ॥ साध्वसे ॥ इतिमेदिनीकरः ॥ थुडेर्डः ॥

थुत्कारः । पुं । निष्ठीवनस्यागानुकरणशब्दे ॥

थूथू । अ । निष्ठीवनस्यागानुकरणशब्दे ॥ यथा । थूथूकृत्यवमङ्गिरध्वमजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

थैथै । अ । वाद्यानुकरणशब्दविशेषे ॥

थोडनम् । न । संवरणे ॥ थुडसंहृतौ । ल्युट् ॥

दौर्गेयः । पुं । क्षौणेये ॥

दः

दः । पुं । अचले । शैले ॥ दत्ते ॥ खण्डने ॥ न । भार्यायाम् ॥ इत्येकाचरकोषः ॥ त्रि । दातरि ॥

दंशः । पुं । वनमक्षिकायाम् । डाँस-इतिभाषा ॥ दंशति । दंशदशने । अच् ॥ वर्मणि ॥ मर्मणि ॥ दोषे ॥ खण्डने ॥ भुजगक्षते ॥ दंशने ॥ दन्तइतिहेमचन्द्रः ॥

दंशकः । पुं । दंशे ॥ त्रि । दंशनकर्त्तरि ॥

दंशनम् । न । दंशे । दन्तेन खण्डने । काटखानाइति काटना इतिचभाषा ॥ कवचे । वर्मणि ॥ दंश्यतेऽनेन । दशिदंशनस्पर्शनयोः । करणेति ल्युट् ॥

दंशभीरुः । पुं । स्त्री । कासरे । महिषे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः । पुं । शिग्रौ ॥

दंशितः । त्रि । कवचान्विते । धृतसन्नाहे । वर्म्मिते ॥ दष्टे ॥ दंशःसञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । दंश्यतेस्म । दशि० क्तः ॥

दंशी । मशकू इतिख्याते क्षुद्रदंशे ॥ दंश

ति । दंश० अच् । गौ० ङीष् ॥

दंष्ट्रा । स्त्री । दन्तविशेषे । दाढायाम् । दाढ इति भाषा ॥ दन्तपङ्क्तिद्वयप्रान्ते चतस्रश्चतस्रोदन्तविशेषा दंष्ट्राः । द्विगुणीकृतादन्तावलिरिति भावप्रकाशः ॥ दश्यतेऽनयेत्यर्थे दाम्नीशसयुयुजेत्यादिनाकरणेष्ट्रन् । टाप् । गौरादिषु मातामहीशब्दस्य पाठादनित्यःषितांङीष् ॥

दंष्ट्रास्त्रः । पुं । शूकरे ॥

दंष्ट्रिका । स्त्री । दाढिकायाम् ॥

दंष्ट्री । पुं । घृष्टौ । शूकरे ॥ सर्पे ॥ त्रि । दंष्ट्राविशिष्टे ॥ यथा दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः । ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन् स्वर्गं न संशयः । इत्यग्नि पुराणम् । प्रशस्ता दंष्ट्राअस्ति अस्य । व्रीं० इनिः ॥

दकम् । न । वारिणि । जले ॥

दक्षः । पुं । ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जाते प्रजापतिविशेषे । ततएव मैथुनेन-प्रजा जाताः ॥ ताम्रचूडे । कुक्कुटे ॥ मुनिविशेषे ॥ हरवृषे ॥ वृक्षविशेषे ॥ त्रि । चतुरे । ज्ञातव्येषु कर्त्तव्येषुवोपस्थितेषु सद्यएवज्ञातुङ्कर्त्तुञ्च समर्थे । शिक्षिते । अनलसे ॥ दक्षते । दक्षवृद्धौ शीघ्रार्थेच । पचाद्यच् ॥

दक्षकन्या । स्त्री । भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ दक्षस्यप्रजापतेः कन्या ॥ ताःपञ्चाशत्सङ्ख्यकाः वह्निपुराणे गणभेद नामाध्याये प्रसिद्धाः ॥

दक्षजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ दक्षाज्जाता । पञ्चम्यामितिडः ॥

दक्षजापतिः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रे ॥

दक्षता । स्त्री । क्षिप्रकारित्वे ॥

दक्षसावर्णिः । पुं । नवमे मनौ । भाविषु सप्तमनुषु द्वितीये ॥

दक्षसुतः । पुं । देवे ॥

दक्षा । स्त्री । भूमौ ॥

दक्षाध्वरध्वंसकः । पुं । शिवे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरस्य ध्वंसकः ॥

दक्षाध्वरध्वंसकृत् । पुं । हरे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरध्वंसंकरोति । कृञ्० । क्विप् । तुक् ॥

दक्षाय्यः । पुं । गरुडे ॥ गृध्रे ॥ दक्षते । दक्ष० । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ॥

दक्षिणः । त्रि । दक्षिणोद्भूते ॥ सरले ॥ परच्छन्दानुवर्त्तिनि । पराभिप्रायवर्त्तिनि ॥ अपसव्ये । अवामे ॥ दक्षे ॥ औदार्यवति ॥ पुं । चतुर्धापत्यन्तर्गतपतिविशेषे ॥ सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिण इति लक्षणात् ॥ दक्षते । दक्ष० ।

दुदक्षिभ्यामिनन् ॥

दक्षिणकालिका । स्त्री । आद्यायांशक्तौ ॥

दक्षिणतः । अ । दिशि ॥ देशे ॥ वसत्यागतो वा । कालेवृत्तिर्नास्ति । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति स्वार्थेऽतसुच् ॥

दक्षिणतारम् । न । दक्षिणतीरे ॥

दक्षिणमार्गः । पुं । पितृयाणे । गतागतलक्षणे कर्मिणांमार्गे ॥ यथोक्तमीशोपनिषद्भाष्ये । निर्विष्णोऽहं दक्षिणेनमार्गेण गतागतलक्षणेनेति ॥

दक्षिणसिन्धुः । पुं । सोमतीर्थविशेषे ॥

दक्षिणस्थः । पुं । सारथौ ॥ त्रि । दक्षभागस्थिते ॥ दक्षिणे तिष्ठति । ष्ठा० सुपीतिकः ॥

दक्षिणा । अ । दिशि ॥ देशे ॥ वसति रमणीयं वा । दक्षिणस्यांदिशि दक्षिणादिग्वा । दक्षिणादाजिति स्वार्थे आच् ॥ दक्षिणाहि इत्यर्थे ॥

दक्षिणा । स्त्री । अवाच्यांदिशि । याम्यदिशि ॥ यज्ञादिविधिदाने ॥ यज्ञपत्न्याम् ॥ यथा । दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्रपूजिता । ययाविनाहिविश्वेषु सर्वकर्मसुनिष्फलमिति भागवते ९ स्कन्धे १ऽध्यायः ॥ प्रतिष्ठायाम् ॥ देव्यन्तरे ॥ रुचिप्रजापतेस्तनयायाम् ॥ परिक्रयद्रव्ये ॥ नायिकाविशेषे ॥ यथा । या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके । नमुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैरितिश्रीधरस्वामी ॥

दक्षिणाग्निः । पुं । अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञाग्निविशेषे ॥ दक्षिणाग्नेर्हि योनिविकल्पः । यतोवैश्यकुलादित्सवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वानीयते ॥ दक्षिणोऽग्निः । दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामितिसमासः ॥

दक्षिणाचलः । पुं । मलयपर्वते ॥

दक्षिणाचारः । पुं । वामेतराचारे ॥ यथा । स्वधर्मनिरतोभूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् । सएवदक्षिणाचारः शिवोभूत्वा शिवंयजेदित्याचारभेदतन्त्रम् ॥ यच । चतुर्मकाराःसन्त्येवपञ्चमोविजयारस इतिकश्चित् ॥

दक्षिणात् । अ । दिशि ॥ देशे ॥ काले ॥ वसत्यागतो रमणीयं वा ॥ दक्षिणस्यांदिशि दक्षिणस्याः दक्षिणा वा । उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥

दक्षिणापथः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । एतेगच्छन्तिवहवःपन्थानो दक्षिणापथम् । अवन्तीमृक्षवन्तञ्चसमतिक्रम्यपर्वतमितिमहाभारते नलोपाख्यानम् ॥

दक्षिणापथजन्मा । पुं । जातिविशेषे ॥

यथा ॥ दक्षिणापथजन्मानःसर्वेनर वराान्ध्रकाः। गुहाःपुलिन्दाःशवराश्चुचुकामद्रकैःसह ॥ उत्तरापथजन्मानःकीर्त्तयिष्यामितानपि। यौनकाम्बोजगान्धाराःकिराताववरैः सह॥ एतेपापकृतस्तातचरन्ति पृथिवीमिमामिति महाभारते मोक्षधर्मः॥

दक्षिणापथदेशः। पुं। देशविशेषे॥ यथा। तथापरेजनपदा दक्षिणापथवासिनः। पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्या स्तथैवच॥ सेतुकामुष्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः।नवराष्ट्रामाहिषकाः कलिङ्गाश्चैवसर्वशः॥ कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शवरास्तथा। पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका वैदर्भादण्डकैः सह॥ कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसा स्तापसैःसह।तथातैत्तिरका श्चैव सर्वेकारस्करास्तथा॥ नासिकाद्याश्चयेचान्ये येचैवान्तरनर्मदाः।भानुकच्छाः समाहेयाः सहसारस्वतैस्तथा॥ कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह। इत्येतेअपरान्ताश्चशृणु येविन्ध्यवासिनः॥ इति मत्स्यपुराणम्॥

दक्षिणामुखः।पुं। दक्षिणदिगभिमुखे॥ यथा। अस्नात्वानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्। न जीवत् पितृकः कुर्यात् कृतेच पितृहा भवेत्॥

दक्षिणामूर्त्तिः। पुं। परशिवे॥ प्रोद्यच्छाखमहावटद्रुमतटे योगासनस्थं प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोदीच्यमाणाननम्। मुद्रां तर्कमयीं दधान ममलं कर्पूरगौरं शिवं हृद्यन्तः कलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम्॥ चित्रंवटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा। गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तूच्छिन्नसंशयाः॥

दक्षिणायनम्। न। देवानांरात्रौ।कर्कटे ऽर्कसङ्क्रमे। श्रावणादिषट्सु मासेषु॥ माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः। उत्तरायणमाद्यैस्तै स्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायनम्॥ याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः शठः कठोरः पिशुनस्वभावः। चतुष्पदाद्यः कृषिमानहंयु र्वाचामशान्तो मनुजः प्रतापी॥

दक्षिणारुः। पुं। व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गकृतव्रणे मृगे। दक्षिणेर्मणि॥ दक्षिणे अरुरस्य॥

दक्षिणार्हः। त्रि। दक्षणीये॥ दक्षिणामर्हति। अर्हपूजायाम्। अर्हश्चच्॥

दक्षिणावर्त्तः। त्रि। दक्षिणे आवर्त्तविशिष्टे॥

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ॥

दक्षिणाशापतिः । पुं । यमे । वैवस्वते । धर्मराजे ॥ दक्षिणाशायाः पतिः ॥

दक्षिणाहि । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षिणदेशे ॥ दक्षिणात् । आहिचदूरे इतिस्वार्थे आहिर्दूरे चेदवधिमान् । वसति रमणीयंवा ॥

दक्षिणीयः । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षिणामर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छ चेति छः । तस्य ईयादेशः ॥

दक्षिणेन । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षिणदेशे ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेपञ्चम्याः । दक्षिणेन वसति रमणीयंवा ॥

दक्षिणेर्म्मा । पुं । दक्षिणारौ । सक्षतमृगे ॥ दक्षिणे ईर्मं ब्रणमस्य । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगइति अनिजन्तःसाधुः ॥

दक्षिण्यः । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षिणामर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छचेति-यत् ॥

दगार्गलम् । न । निस्तोयदेशे जलोपलब्धिज्ञाने ॥ तं निरूपयति वराहमिहिरः । तत्रादौ प्रयोजनप्रदर्शनार्थं माह । धर्म्यं यशस्यञ्चवदाम्यतोऽहं दगार्गलं येन जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गेषु सिरास्तथैवक्षितावपिप्रोन्नतनिम्नसंस्थाः ॥ एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधा

विशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णताञ्च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेवम् ॥ २ ॥ सिरानामानि ॥ पुरुहूतानलयमनिरृतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशांपतयः ॥ दिक्पति संज्ञाचशिरा नवमीमध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योऽन्याः शतशो विनिःसृतानामभिः प्रथिताः ॥ पातालादूर्द्धंसिरा शुभा चतुर्दिक्षुसंस्थितायाश्च । कोणदिगुत्थानशुभाः सिराः निमित्तान्यथोवक्ष्ये ॥ ५ ॥ * ॥ यदिवेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभि स्ततःपश्चात् । सार्द्धेपुरुषे तोयं वहति सिरापश्चिमातत्र ॥ चिह्नमप्यर्द्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथमृत्पीता । पुटभेदकश्चतस्मिन् पाषाणोभवतितोयमतः ॥ ७ ॥ जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः सिराऽधोनरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धिकापाण्डुराचपुरुषेत्रतोऽत्रमण्डूकः ॥ ८ ॥ जम्ब्वूक्षस्य प्राग् वल्मीकोयदिभवेत् समीपस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वेसलिलं पुरुषद्वये स्वादु ॥ अर्द्धपुरुषेच मत्स्यः पारावतसन्निभश्चपाषाणः । मृद्भवतिचात्रनीला दीर्घंकालंचबहुतोयम् ॥ १० ॥ पश्चादुदुम्बरस्यत्रिभिरेवकरैर्नरद्वयेसार्द्धे । पुरु

षेसितोऽश्विरश्माश्मनोपमोऽधःसिरासुजला॥ ११ ॥ उदगर्जुनस्यदृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः। त्रिभिरम्बु भवति पुरुषै स्त्रिभिरर्द्धसमन्वितैः पश्चात् ॥ श्वेतागोधार्द्धनरे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा। पीता सिता ससिकता ततोजलं निर्दिशेदमितम् ॥ १३ ॥ वल्मीकोपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथितकरैः। पुरुषद्वये सपादे स्वादुजलं भवति चाशोष्यम् ॥ रोहितमत्स्योर्द्धनरे मृत्कपिलापाण्डुरा ततः परतः। सिकताः सशर्करेटाः क्रमेणपरतो भवत्यम्भः॥ १५ ॥ पूर्वेणयदि वदर्या वल्मीकोदृश्यते जलंपश्चात् । पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेतागृहगोधिकाऽर्द्धनरे ॥ १६ ॥ सपलाशावदरीचेद्दिश्यपरस्यां ततोजलं भवति। पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्रचडुण्डुभश्चिह्नम् ॥ १७॥ बिल्वोदुम्बरयोगे विहायहस्तत्रयन्तुयाम्येन। पुरुषैस्त्रिभिरम्बुभवेत् कृष्णोर्द्धनरेचमण्डूकः ॥ १८ ॥ काकोदुम्बरिकायां वल्मीकोदृश्यते सिरातस्मिन्। पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्थावहति सा च ॥ आपाण्डुपीतिकामृद्गौरसवर्णो भवतिपाषाणः । पुरुषेर्द्धे कुमु

दनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति ॥ २० ॥ जलपरिहीनेदेशे वृक्षःकाम्पिल्यको यदादृश्यः। प्राच्यांहस्तत्रितयेवहतिसिरा दक्षिणा प्रथमम् ॥ मनीलोत्पलवर्णा कापोताद्दृश्यते ततस्तस्मिन् । हस्तेजगन्धको मत्स्योजलमल्पञ्च सक्षारम् ॥ २२ ॥श्योनाकतरो रपरोत्तरेसिरा द्वौकरावतिक्रम्य। कुमुदानामसिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ॥२३॥ आसन्नोवल्मीको दक्षिणपार्श्वेविभीतकस्य यदि। अर्द्धेभवतिसिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ २ ॥ तस्यैवपश्चिमायांदिशिवल्मीको यदा भवेद्धस्ते। तत्रोदग्भवतिसिरा चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः॥ श्वेतोविश्वम्भरकः प्रथमेपुरुषेतु कुङ्कुमाभोश्मा। अपरस्यां दिशिचसिरानश्यतिवर्षत्रयेतीते॥ २६॥ सकुशःसितएशायां वल्मीको यत्रकोविदारस्य। मध्येतयोर्नरैरर्ध पञ्चमैस्तोयमक्षोभ्यम् ॥ प्रथमेभुजगः कमलोदरसन्निभो महीरक्ता। कुरुविन्दःपाषाणश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि ॥२८॥ यदिभवति सप्तपर्णो वल्मीकवृतस्तदुत्तरेतोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्चभि रत्रापि भवन्ति चिह्नानि ॥ पुरु

षार्द्धेनतुच्चरितो दर्दुरोद्दरितालसन्निभाभूस्य। पाषाणोभ्रनिकाशःसौम्यावसिरा शुभाम्बुवहा॥३०॥ सर्वेषांवत्ताणामधःस्थितो दर्दुरोयदादृश्यः। तस्मादुद्दस्तेतोयं चतुर्भिरर्द्धाधिकैःपुरुषैः॥ पुरुषेतुभवति नकुलोनीलाम्रत् पीतिकाततःश्वेता। दर्दुरसमानरूपः पाषाणोदृश्यते तत्र॥३२॥ यद्यहिनिलयोदृश्यो दक्षिणतः संस्थितःकरञ्जस्य। हस्तद्वयेतुयाम्ये पुरुषत्रितये सिरासार्द्धे॥उद्गन्धा स्वादुजला हरितोश्माधस्ततस्तोयम्। पुरुषार्द्धे कच्छपकः प्रथमं पूर्वा सिरोद्भिद्यते तत्र॥ उत्तरतश्च मधूका दहिनिलयः पश्चिमेततस्तोयम्। परिहृत्य पञ्चहस्तान् नवचाष्टौ पौरुषान् प्रथमम्॥ अहिराजः पुरुषेऽधोधूम्राधात्री कुलत्थवर्णाश्मा। माहेन्द्रे भवति सिरा वहतिसफेनं सदातोयम्॥३६। वल्मीकःस्निग्धो दक्षिणे सकुशदूर्वश्चेत् तिलकस्य। पुरुषैः पञ्चभिरम्भोदिशि वारुण्यांसिरापूर्वा॥३७॥ सर्पावासःपश्चाद्वल्मीका दक्षिणे कदम्बस्य। परतोहस्तत्रितयात्षड्भिः पुरुषैस्तुरीयेनैः॥ कौवेरीचात्रसिरा वहतिजलं लोहगन्धिचाचोभ्यम्। कन

कनिभोमण्डूकोनरमाचेमृत्तिकापीता॥३९॥ वल्मीकसंवृतोयदितालोवाभवति नारिकेलोवा। पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्च तुभिःसिरायाम्या॥४०॥ याम्येनकपित्थस्याहिसंश्रयश्चे दुदग्जलं वाच्यम्। सप्तपरित्यज्यकरान् खात्वापुरुषान् कर्बुरा पुटभिद्॥ अश्मन्तकस्यवामे बदरीवादृश्यतेहिनिलयोवा। षड्भिरुदग्स्यकरैः सार्द्धेपुरुषत्रये तोयम्॥ कूर्मःप्रथमे पुरुषे पाषाणोधूसरः ससिकताम्रत्। आदौचसिरायाम्यापूर्वोत्तरतो द्वितीयाच॥४३॥ वामेनहारिद्रतरो वल्मीकश्चेज्जलं भवतिपूर्वे। हस्तत्रितयेसत्र्यंशैः पुम्भिःपञ्चभिर्भवति॥ नीलोभुजगोदृश्योम्रत्पीतामरकतोपमश्चाश्मा। कृष्णाभूःप्रथमं वारुणीसिरादक्षिणेनान्या॥४४॥ जलपरिवर्जितदेशेऽनूपजानिदृश्यन्ते निमित्तानि। वीरणदूर्वाम्रदवो यत्रस्युस्तत्रजलं पुरुषे॥ भार्गीत्रिवृतादन्ती सूकरपादीच लक्ष्मणाचैव। नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बुयाम्येत्रिभिः पुरुषैः॥४६॥ स्निग्धाः प्रलम्बशाखावामनविकटद्रुमाःसमीपजलाः। सुषिराजर्जरपत्रारूक्षाश्चजलेनसन्त्यक्ताः

॥ ४७॥ तिलकाम्रातकधरणकभल्लात कबिल्वतिन्दुकाङ्कोल्ला:। पिण्डारशिरीषकाञ्जनपरूषकावञ्जुलातिवला: ॥ एतेयदिस्निग्धेर्वल्मीकै:परिवृता स्ततस्तोयम् । हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्द्धेनचरणेन ॥ ४९ ॥ अतृणेसतृणायस्मिन्सतृणेतृणवर्जिता मही यच । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वाधनंचास्मिन् ॥ ५० ॥ कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेम्भस्त्रिभि:करै:पश्चात् । खात्वापुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तंधनंवास्यात् ॥ ५१ नदतिमहीगम्भीरं यस्मिंश्चरणाहताजलं तस्मिन् । सार्द्धै स्त्रिभिर्मनुष्यै: कौबेरीतत्र च सिरास्यात् ॥ ५२ ॥ वृक्षस्यैकाशाखा यदिविनताभवति पाण्डुरावास्यात् । विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषंखात्वा ॥ ५३ ॥ फलकुसुमविकारोयस्यतस्यपूर्वे सिरात्रिभिर्हस्तै: । भवति पुरुषैश्चतुर्भि: पाषाणोऽध:-क्षिति:पीता ॥ ५४ ॥ यदिकण्टकारिकाकंटकैर्विनादृश्यतेसितै: कुसु-मै: । तस्यास्तलेम्बुवाच्यं त्रिभिर्नरैरर्द्धपुरुषेश्च ॥ ५५ ॥ खर्जूरोद्विशिरस्कायचभवेज्जलविवर्जितेदेशे । तस्या: पश्चिमभागे निर्द्देश्यं त्रिपुरुषैर्वारि॥ ॥ ५६ ॥ यदिभवतिकर्णिकार:सित

दगार्ग्ग

कुसुम:स्यात्पलाशवृक्षोवा । सव्येन तत्रहस्तद्वयेम्बु पुरुषद्वये भवति ॥ ५७ ॥ यस्यामूष्माधात्र्यां धूमोवातत्र वारिनरयुगले । निर्द्देष्टव्याचसिरामहतातोयप्रवाहेण ॥ ५८ ॥ यस्मिन् क्षेत्रोद्देशेजातंसस्यं विनाशमुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महासिरानरयुगेतत्र ॥ ५९ ॥ * ॥ इतिजाङ्गलानूपयोर्जलपरिज्ञानम् ॥ * ॥ अथमरुभूमौ सिराविज्ञानम् ॥ मरुदेशे भवतिशिरायथातथाऽत:परंप्रवक्ष्यामि । ग्रीवाकरभाणामिव भूतलसंस्था:सिरायान्ति ॥ ६० ॥ पूर्वोत्तरेणपीलोर्यदिवल्मीको जलं भवति-पश्चात् । उत्तरगमनाचसिरा वि-ज्ञेयापञ्चभि: पुरुषै: ॥ चिक्कंददुरमादौ मत्कपिला तत्परं भवेद्धरिता । भवतिचपुरुषेऽधोश्मातस्यतलेम्भो विनिर्द्देश्यम् ॥ ६२ ॥ पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोर्द्धपञ्चमैर्हस्तै: । दिशियाम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभि: पुरुषै: ॥ प्रथमेपुरुषे भुजग: सितासितो हस्तमात्रमूर्त्तिश्च । दक्षिणतोवहतिसिरा सक्षारं भूमिपानीयम् ॥ ६४ ॥ उत्तरतश्च करीरस्याहिगृहंदक्षिणेजलं स्वादु । दशभि: पुरुषैर्र्द्धंपुरुषेपीतोऽश्ममण्डूक:

॥ ६५ ॥ रोहीतकस्य पश्चादहिर्वास
स्त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादशपुरुषा
न् खात्वा सक्षारापश्चिमेन सिरा ॥
६६ ॥ इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः
पश्चिमेसिराहस्ते । खात्वाचतुर्दशन
रान् कपिलागोधानरे प्रथमे ॥ ६७
॥ यदिवासुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वाम
तो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वयेतुयाम्ये
पञ्चदशनरावसाने ऽम्बु ॥ चारं प
यो ऽत्र नकुलोर्द्धमानवे ताम्रसन्नि-
भश्चाश्मा । रक्ताच भवतिवसुधा व
हतिसिरा दक्षिणातत्र ॥ ६८ ॥ वद
रीरोहितदृक्षौ सम्पृक्तौचेद्विनापिव
ल्मीकम् । हस्तत्रये ऽम्बु पश्चात् षो
डशभिर्मानवैर्भवति ॥ सुरसं जल
मादौदक्षिणासिरा वहति चोत्तरे
णान्या । पिष्टनिभः पाषाणो मृच्छ्वे
ता वृश्चिकोर्द्धनरे ॥ ६९ ॥ सकरीरा
चे वदरी त्रिभिःकरैः पश्चिमेन त
त्राम्भः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशा
नीबहुजलाचसिरा ॥ ७० ॥ पीलु
समेतावदरी हस्तत्रयसम्मितेदिशि
प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशो
ष्यमम्भो ऽत्रसक्षारम् ॥ ७१ ॥ ककु
भकरीरावेकत्र संयुतौ यत्रककुभ
बिल्वौ वा । हस्तद्वयेम्बु पश्चात् न
रैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७२ ॥ व

ल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वाश्च कुशाश्च
पाण्डुराः सन्ति । कूपोमध्येदेयो ज
लमत्रनरैक विंशत्या ॥ ७३ ॥ भूमिः
कदम्बकयुता वल्मीकोयत्रदृश्यते दू
र्वा । हस्तद्वयेनयाम्ये नरैर्जलं पञ्च
विंशत्या ॥ ७४ ॥ वल्मीकत्रयमध्ये
रोहीतकपादपो यदाभवति । नाना
वृक्षैःसहित स्त्रिभिर्जलं तत्रवक्तव्यम्
॥ हस्तचतुष्के मध्या च्छोडशभिश्चा
ङ्गुलैरुदग्वारि । चत्वारिंशत् पुरुषा
न् खात्वाश्माधः सिराभवति ॥ ७६
॥ ग्रन्थिप्रचुरायस्मिन् शमीभवेदुत्त
रेण वल्मीकः । पश्चात् पञ्चकरान्ते
शतार्द्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् ॥ ७७
॥ एकस्थाः पञ्चयदा वल्मीका म-
ध्यमो भवेच्छ्वेतः । तस्मिन् सिराप्र
दिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्ज्जितया ॥
७८ ॥ सपलाशायत्रशमी पश्चिमभा
गेम्बुमानवैः षष्ट्या । अर्द्धनरेहिः
प्रथमं सवालुकापीतमृत् परतः ॥
७९ ॥ वल्मीकेन परिवृतः श्वेतोरो
हीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेणहस्तमा
त्रे सप्तत्यामानवैरम्बु ॥ ८० ॥ श्वे
ताकण्टकबहुला यत्रशमी दक्षिणे
नतत्रपयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्त
त्याहिर्नरार्द्धेच ॥ ८१ ॥ * ॥ अत्र
विशेषः ॥ मरुदेशेयच्चिह्नं न जाङ्ग-

लेतैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतस
पूर्वे येपुरुषा स्ते मरौद्विगुणाः ॥
८२ ॥ जम्बूत्रिवृत मौर्वीशिशुमारी
शारिवाशिवाश्यामा । वीरुधयो वा
राहीज्योतिष्मतीगरुडवेगाश्च ॥ सू
करिकामाषपर्णीव्याघ्रपदाचेतियद्य
हेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रि-
भिः करैस्त्रिपुरुषेतोयम् ॥ एतदनू
पेवाच्यंजाङ्गलभूमौतु पञ्चभिः पुरु
षैः । एतैरेवनिमित्तैर्मरुदेशे सप्त
भिः कथयेत् ॥ ८५ ॥ एकनिभायत्र
मही तृणतरुवल्मीकपरिहीना ।
तस्यां यत्रविकारोभवति धरित्र्यां ज
लं तत्र ॥ ८६ ॥ यत्रस्निग्धा निम्ना स
वालुका सानुनादिनी वास्यात् । त
त्रार्द्धपञ्चकैर्वारि मानवैः पञ्चभि-
र्यदिवा ॥ ८७ ॥ स्निग्धातरूणांयाम्ये
नरैश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतञ्च । तरुग
हने अपिविकृतो यस्तस्मात् तद्वदे
व वदेत् ॥ ८८ ॥ नमतेयत्रधरित्री
सार्द्धेपुरुषेम्बु जाङ्गलानूपे । कीटा
वायत्रविनालयेनबहवोम्बु तत्रापि ॥
८९ ॥ उष्णाशीताचमहीशीतोष्णा
म्भस्त्रिभिर्नरैः सार्द्धैः । इन्द्रधनुर्म
त्स्योवावल्मीकोवाचतुर्हस्तात् ॥ ९०
॥ वल्मीकानांपङ्क्त्या यद्येकोभ्यु
च्छ्रितसिरा तदधः । शुष्यति नरो

हते वा सस्यं यस्याश्चतत्राम्भः ॥ ९१
॥ एतज्जाङ्गलानूपे ॥ * ॥ न्यग्रोध
पलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं त
दधः । वटपिप्पलसमवाये तद्वत्वा
च्यं सिराचोदक् ॥ ९२ ॥ * ॥ अथ
कूपलक्षणम् ॥ आग्नेयेयदिकोणे ग्रा
मस्यपुरस्य वाभवेत् कूपः । नित्यं
सकरोतिभयं दाहञ्च समानुषं प्रायः
॥ नैर्ऋतकोणे बालक्षयञ्च वनिताभ
यञ्चवायव्ये । दिक्त्रयमेतत् त्यक्त्वा
शेषास्शुभावहाः कूपाः ॥ ९४ ॥ *
॥ सारस्वतेनमुनिना दगार्गलं यत्
कृतं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमे
तद् वृत्तैरपिमानवं वक्ष्ये ॥ ९५ ॥
स्निग्धा यतः पादपगुल्मवल्ल्यो नि-
श्छिद्रपत्रा श्च ततःसिरास्ति । पद्म
क्षुरोशीरकुलाः सगुन्द्राः काशाः कु
शावा नलिका नलोवा ॥ खर्ज्जूरज
म्ब्वर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्वितावा
द्रुमगुल्मवल्ल्यः । छत्रेभनागाः शतप
त्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवा
राः ॥ विभीतकोवा मदयन्तिकावा
यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रये ऽम्भः ।
स्यात् पर्वतस्योपरिपर्वतोन्य स्तत्रा-
स्ति मूलेपुरुषत्रयेम्भः ॥ ९८ ॥ या
मौञ्जीयैः काशकुशैश्चयुक्ता नीला-
चमृद्यत्रसशर्करा च । तस्यां प्रभूतं

सुरसञ्चतोयं कृष्णाचरञ्चाच तथैव सृद्दे ॥ ९९ ॥ * ॥ अथभूगुणाः ॥ स शर्करा ताम्रमहीकषायं चारं धरित्रीकपिला करोति। आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं मिष्टंपयोनीलवसुन्धरायाम् ॥ १०० ॥ शाकाश्वकर्णार्जुन विल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपाश्च। छिद्रैश्चपर्णैर्द्रुमगुल्मवल्ल्योरूक्षा स्वदूरेम्बु निवेदयन्ति॥ १ ॥ सूर्याग्नि भस्मोष्ट्रखराऽनुवर्णा या निर्जला-सा वसुधा प्रदिष्टा। रक्ताङ्कुराःक्षीरयुताः करीरा रक्ताधराचेज्जलमश्मनोधः ॥ २ ॥ वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभावा। भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथवा या ज्ञेया शिलाभूरिसमीपतोया॥ ३ ॥ पारावतक्षौद्रघृतोपमाया क्षौमस्यवस्त्रस्य च तुल्यवर्णा। यासोमवल्ल्याश्च समानरूपा साप्याशुतोयं कुरुतेऽक्षयञ्च ॥ ४ ॥ ताम्रैःसमेता पृषतैर्विचित्रै रापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा। भृङ्गोपमाङ्गुष्ठिकपुष्पिकाच सूर्याग्निवर्णा च शिलावितोया ॥ ५ ॥ चन्द्रातप स्फटिकमौक्तिकहेमरूपाः याश्चेन्द्र नीलमणिहिङ्गुलकाञ्जनाभाः। सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्चयाः स्युः-स्ताः शोभनामुनिवचोभचवृत्तमेत

त् ॥ ६ ॥ एता ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च यक्षैश्चनागैश्च सदाभिजुष्टाः। येषाञ्चराष्ट्रेषु भवन्तिराज्ञां तेषा मवृष्टिर्नभवेत्कदाचित् ॥ ७ ॥ * ॥ शिलानां विदारणार्थमाह॥ भेदं यदानैति शिला तदानीं पलाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम्। प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णां सुधाम्बुसिक्तांप्रविदारमेति ॥ ८ ॥ तोयं श्रितं मोचकभस्मनावा यत्सप्तकृत्वः परिषेचनंतत् ॥ कार्यंशरक्षारयुतं शिलायाः प्रस्फोटनं वह्निवितापिताया: ॥ ९ ॥ तक्रकाञ्जिकसुराः सकुलत्था योजितानि वदराणिचतत्र। सप्तराचमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः ॥ १० ॥ नैम्बंपत्रं त्वक्चनालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्याद्गुडूची। गोमूत्रेण स्राविताः क्षारएषां षट्कृत्वो ऽत स्रापितोभिद्यतेऽश्मा ॥ ११ ॥ * ॥ शस्त्रपानम् ॥ आर्कम्पयोहुडुविषाणमसीसमेतं पारावताखुशकृताचयुतः प्रलेपः। टङ्कस्यतैलमथितस्य ततोस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥ १२ ॥ क्षारं कदल्या मथितेनयुक्तं दिनोषिते पायितपायसंयत्। सम्यक्छितं चाश्मनिनैति

भङ्गं नचान्यलोहेष्वपितस्य कोष्ठग्रम् ॥ १३ ॥ * ॥ वापीलक्षणम् ॥ पाली प्रागपरायता ऽम्बुसुचिरं धत्तेन याम्योत्तरा कल्लोलै रवदार मेति महता सामायम्: प्रेरितैः । तां चे दिच्छति सारदारुभि रपां सम्पात मावारयेत् पाषाणादिभिरेववा प्रतिचयं चुण्णं द्विपाश्वादिभिः ॥ १४ ॥ ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजाम्बूवेतसनीपैः । कुरुवकताला ऽशोकमधूकै र्वकुलविमिश्रैश्चावृततीराम् ॥ १५ ॥ * ॥ नैर्वाहिकद्वारलक्षणम् ॥ द्वारञ्च नैर्वाहिक मेकदेशे कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । कोशस्थितं निर्विवरं कवाटं कृत्वाततः पांसुभिरावपेत्तम् ॥ १६ ॥ * ॥ द्रव्ययोगमाह ॥ अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः । कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपेप्रदातव्यः ॥ १७ ॥ * ॥ अस्यगुणानाह ॥ कलुषं कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदिवा ऽशुभगन्धिभवेत् । तदनेनभवत्यमलं सुरसंसुरगन्धिगुणैरपरैश्चयुतम् ॥ १८ ॥ * ॥ नक्षत्राणि ॥ हस्तोमघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणिरोहिण्यः । शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यतेभगणः ॥ १९ ॥ * ॥ प्रतिष्ठा

विधानम् ॥ कृत्वावरुणस्य बलिं वटवेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः सम्पूज्य विधापयेत् प्रथमम् ॥ १२० ॥ इतिवाराह्यांद्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दग्धः । त्रि । भस्मीकृते । प्लुष्टे । प्लुष्टे ॥ अग्निस्पृष्टे ॥ सन्तप्ते ॥ दह्यतेस्म । दहभस्मीकरणे । क्तः ॥ ना । कत्तृणे ॥

दग्धकाकः । पुं । द्रोणकाके ॥

दग्धभम् । न । रव्यादिवारेषु भरण्यादिसप्तनक्षत्रेषु ॥ यथा । याम्यं त्वाष्ट्रंवैश्वदेवं धनिष्ठार्यमणंज्येष्ठान्त्यंरवेर्दग्धभंस्यात् ॥ दग्धञ्चतत्भञ्च ॥

दग्धरथः । पुं । चित्ररथगन्धर्वे ॥

दग्धरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धारुहे । भस्मरोहायाम् ॥

दग्धलग्नम् । न । शून्यलग्ने ॥ यथा । मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाम्रगौ । पञ्चम्यांबुधराशीद्वौ सप्तम्यां चापचन्द्रभे ॥ नवम्यां सिंहकीटाख्या वेकादश्यां गरोगृहे । वृषमीनै।त्रयोदश्यांदग्धसंज्ञाःस्मृताःस्वमीगृहाः ॥ दग्धसम्मनियत्कर्मकृतं सर्वं विनश्यति ॥

दग्धा । स्त्री । स्थितार्कदिशि ॥ तिथिविशेषे ॥ यथा । द्वादश्येकादशीचैव

दशमीचत्रिषष्ठिका। द्वितीयासप्तमीचैवदग्धाः सूर्यादिवारतः ॥ प्रकारान्तरमपि। एकादशीचेन्दुवारे द्वादशीचार्कवासरे। षष्ठीवृहस्पतेर्वारे। तृतीयाबुधवासरे। अष्टमीशुक्रवारेच नवमीशनिवासरे॥ पञ्चमीभौमवारेच दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः॥ मासदग्धा यथा। द्वतीयामीनधनुषो श्चतुर्थी वृषकुम्भयोः। मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनयोष्टमी॥ दशमी वृश्चिकेसिंहे द्वादशी मकरेतुले। एभिर्जातोनजीवेत यदिशक्रसमोभवेदितिदीपिका॥ कुरुच इति गौडप्रसिद्धे वृक्षे। खलेरुहायाम्। कर्बुरदलायाम्। दग्धरुहायाम्॥ दहेःक्तान्तात् टाप्॥

दग्धिका। स्त्री। दग्धभक्ते। भिस्सटायाम्। जलाभात इति भाषा॥ कुत्सितादग्धा दग्धिका। कुत्सिते इति कन्॥ दग्धाहवे॥

दग्धेष्टका। स्त्री। झामके। झांवा इति भाषा॥

दण्डः। पुं। न। लगुडे। लट्ठ लठिया इति भाषा॥ पुं। व्यूहप्रभेदे॥ प्रकाण्डे॥ अश्वे॥ कोणे॥ मन्थाने॥ सैन्ये॥ दाम्यते उद्धतोऽनेन। दम०। अमन्तात्डः॥ काले। घडी इति भाषा॥ यथा। दशगुर्वक्षरोच्चारकालःप्राणाःषडात्मकैः। तैःपलं स्यात्तत्षष्ट्याद्दण्डस्त्वभिधीयते॥ मानभेदे। काठा इति गौडभाषा॥ चतुर्हस्तपरिमिते मानकाष्ठादौ॥ चण्डांशोः पारिपार्श्विके। अर्कानुचरे॥ दमे॥ यमे॥ अभिमाने॥ ग्रहभेदे॥ अर्थोपचारादिरूपेराज्ञांचतुर्थे उपाये॥ यथा। दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डएवाभिरक्षति। दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥ यत्रश्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति॥ सर्वोदण्डजितोलोको दुर्लभोहिशुचिर्नरः। दण्डस्यहि भयात् सर्वं जगद्भोगायकल्पते॥ *॥ स्वपेयदोषजन्यग्राह्यधने॥ उत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डोभगवद्विभूतिः॥ माचामाचे॥ धनुर्द्वयपरिमिते मानकाष्ठादौ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रे॥ दण्डोस्यास्ति। अर्शआद्यच्॥ दण्डयति दण्ड्यतेऽनेनवा। दण्डदण्डनिपातने। पचाद्यच्। पुंसीतिघोवा॥ दमनम्वा। दमुउपशमे। अमन्तात्डः॥ राज्ञांहस्त्यश्वरथपदातिषु॥

दण्डकः। पुं। न। चण्डवृष्टिप्रतापादिछन्दःप्रभेदे॥ लघुलगुडे। सोठा

सोठी छडी इत्यादि भाषा ॥ ह्रस्वो दण्डः । ह्रस्वे इतिकन् ॥

दण्डकन्दकः । पुं । धरणीकन्दे ॥

दण्डका । स्त्री । दण्डकारण्ये । जनस्थाने ॥

दण्डकाकः । पुं । द्रोणकाके ॥

दण्डकारण्यम् । न । रावणस्य सन्निवेशस्थाने । जनस्थाने ॥ दण्डकनाम्ना राज्ञापरिपालितोदेशः । सचशुक्रशापादरण्यमभूत् ॥ तीर्थविशेषे ॥

दण्डढक्का । स्त्री । वाद्यविशेषे । याम घोषे । यामनाल्याम् । दमामा नगारा नौवत इत्यादिभाषा ॥

दण्डताम्री । स्त्री । ताम्रीवाद्ये ॥

दण्डधरः । पुं । काले । यमे । अन्तके॥ दण्डस्यधरः ॥ नृपे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दुष्टनिग्रहकर्त्तरि॥

दण्डधारः । पुं । पृथ्वीपतौ । राज्ञि ॥ यमे । समवर्त्तिनि ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दण्डं धरति । धृञ्० । कर्मण्यण् ॥

दण्डनायकः । पुं । सेनान्याम् । चतुरङ्गबलाध्यक्षे ॥

दण्डनीतिः । स्त्री । अर्थशास्त्रे । शुक्रजीवाद्युक्तनीतिशास्त्रे ॥ दम्यतेऽनेन । दम० । अमन्ताड्डः । दण्डोनीयते बोध्यतेऽनया इति दण्डनीतिः। क्तिन् ॥ दण्डेन नीयतेचेदं दण्डंनय

तिवापुनः। दण्डनीतिरितिख्यातात्रीं ल्लोकानतिवर्त्तते ॥ विशेषोमहाभारतेराजधर्मेद्रष्टव्यः ॥ दुर्गायाम् ॥ यथा । नयानयगता लोके विकल्प निश्चयाऽमला । दण्डनाद्दमनाद्वापि दण्डनीतिरितिस्मृतेति देवीपुराणम् ॥

दण्डनीयः । त्रि । दण्ड्ये ॥

दण्डपतिः । पुं । दण्डधरे ॥ दण्डनायके ॥

दण्डपांशुलः । पुं । गवांटे । द्वारपाले ॥

दण्डपाणिः । पुं । भैरवविशेषे । काशीस्थे शिवगणविशेषे ॥ यमे ॥ दण्डः पाणौयस्यसः ॥

दण्डपारुष्यम् । न । ताडनादौ । अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषे ॥ राज्ञांसप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषे ॥

दण्डपालः । पुं । अर्द्धशफरमत्स्ये । दांडिका इति गौडभाषा ॥

दण्डपालकः । पुं । शकुलमत्स्ये ॥

दण्डभृत् । पुं । यमे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डधारके ॥ दण्डंबिभर्त्ति । डुभृञ्० । क्विप् ॥

दण्डमत्स्यः । पुं । दण्डारी इति प्रसिद्धे मत्स्ये ॥ दण्डमत्स्योरसेतिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तःशुक्रलोबलवर्द्धनः ॥

दण्डमाथः । पुं । दण्डाकारेपथि ॥

दण्डयात्रा । स्त्री । दिग्विजये ॥ युद्धाय गमने ॥ संयाने ॥ वरयात्रायाम् ॥ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ दण्डाययात्रा ॥

दण्डयामः । पुं । कीनाशे ॥ दिवसे ॥ कुम्भसम्भवे । अगस्त्यमुनौ ॥ इति मेदिनी ॥

दण्डरी । स्त्री । डङ्गरीफले इति राज निर्घण्टः ॥

दण्डवान् । त्रि । दण्डिनि ॥ मतुप् ॥

दण्डवादी । पुं । दर्वटे । द्वारपाले ॥ त्रि । दण्डवक्तरि ॥

दण्डवालधिः । पुं । हस्तिनि । इभे ॥ दण्डइववालधिर्यस्य ॥

दण्डवासी । पुं । द्वारपाले ॥ इतित्रिका ण्डशेषः ॥ एकग्रामाधिकृतेजने । चौधरीइतिभाषा ॥ इतिजटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः । पुं । कुठरे । मन्थवन्ध नकाष्ठे । गर्गरीमुखस्यमन्थदण्डधा रककाष्ठे ॥ दण्डं विष्कम्भाति । स्क म्भुरोधने सौत्रः । कर्मण्यण् । वेःस्क म्नातेर्निन्त्यमितिषत्वम् ॥

दण्डहस्तकः । पुं । सुग्रामः ॥

दण्डव्यूहः । पुं । दण्डाकृतिव्यूहरचना विशेषे ॥ यत्राग्रेवलाध्यक्षो मध्येरा जा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्ह स्तिनस्तत्समीपेघोटका स्ततःपदा

तयः इत्थंसंकृतरचनोदीर्घःसर्वतः समविन्यासोदण्डव्यूहउच्यते । तेन यातव्यंमार्गंसर्वतोभयेसतियावात् ॥

दण्डस्थानम् । न । दशसुस्थानविशे षेषु ॥ यथा । दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानिस्यु रक्षतो ब्राह्मणो- व्रजेत् ॥ उपस्थ मुदरं जिह्वा ह- स्तौ पादौचपञ्चमम् । चक्षु र्ना साच कर्णौच धनं देह स्तथैवच ॥ अनुवन्धं परिज्ञाय देशकालौ च त त्त्वतः । सारापराधौचालोक्य दण्डं दण्ड्येषुपातयेदितिमनुः ॥

दण्डहस्तम् । न । तगरपुष्पे ॥

दण्डाजिनम् । न । दम्भे ॥ शाठ्ये ॥

दण्डाजिनिकः । त्रि । मायाविनि ॥

दण्डादण्डि । अ । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे ॥ अ न्ये० दीर्घः । इच्कर्मव्यतिहारे ॥

दण्डारः । पुं । वाहने ॥ मत्तवारणे ॥ शरयन्त्रे ॥ कुम्भकारस्यचक्रे ॥

दण्डाहतम् । न । घोले । गोरसे ॥ द ण्डेन मथा आहतम् विलोडितम् । कर्तृकरणेकृतावहुलमिति समा सः ॥ त्रि । दण्डेन ताडिते ॥

दण्डिकः । पुं । दण्डिनि ॥ दण्डोस्यास्ति । अतइनिठनावितिठन् ॥ दण्डधारके

। कुड़िया इतिभाषा ॥ डानिकलालाच इतिगौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

दण्डिका । स्त्री । हारविशेषे ॥

दण्डितः । त्रि । राजादापिते । कृतदण्डे ॥ दण्डः सञ्जातेऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

दण्डी । पुं । यमे ॥ द्वाःस्थे । द्वारपाले ॥ मञ्जुघोषे ॥ रवेः पार्श्वगविशेषे ॥ जिनविशेषे ॥ दमनकवृक्षे ॥ चतुर्थाश्रमिणि ॥ कविविशेषे ॥ यथा । जाते जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनीति कालिदासः ॥ त्रि । दण्डयुक्ते ॥ दण्डोऽस्याऽस्ति । अत इनिठनाविति इनिः ॥

दण्डिनी । स्त्री । दण्डवत्याम् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

दण्डिमा । पुं । दण्डत्वे ॥ दण्डस्य भावः । इमनिच् ॥

दण्डोत्पलम् । न । डानिमोला इति डानकुनि इतिच गौडभाषाप्रसिद्धे द्रव्यविशेषे ॥ तत्तु पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदात् त्रिविधम् । पीतस्य पर्यायाः । गोवन्दनी । गन्धवल्ली । सहदेवी । सहा । इति ॥ रक्तस्य पर्यायः । विश्वदेवा । इति ॥ श्वेतस्य । दण्डोत्पलेतिरत्नमाला ॥

दण्डोत्पला । स्त्री । श्वेतपुष्पे दण्डोत्पले ॥

दण्ड्यः । त्रि । दण्डनीये । दण्डार्हे ॥ दण्डमर्हति । दण्डादिभ्योयत् ॥

दत् । पुं । दन्ते ॥ दतौ । दतः ॥ इ०अ०चं ॥

दत्तः । पुं । दत्तात्रेये ॥ अग्निसिंहनन्दने नृपविशेषे ॥ वैश्योपपदे ॥ यथा । शर्मादेवश्च विप्रस्य वर्मात्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदिति स्मृतिः ॥ दत्रिमेपुत्रे ॥ त्रि । कृतदाने । विसृष्टे । विश्राणिते ॥ अर्पिते ॥ न । शरणागतरक्षणादौ ॥ यथा । शरणागतसन्त्राणं भूतानाञ्चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥ डुदाञ्० । क्तः । दोदद्घोः ॥

दत्तकः । पुं । द्वादशपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषे । दत्रिमे ॥ यथा । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेदिति याज्ञवल्क्यः ॥

दत्तात्मा । पुं । पुत्रविशेषे ॥ यथा । दत्तात्मा तु स्वयंदत्त इति कात्यायनः । अस्यार्थः । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनः ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनीत इति ॥

दत्तात्रेयः । पुं । विष्णोरंशेऽत्रिपुत्रे यो

गीश्वरे परमावधूते ॥ विष्णुना आ
त्मसदृशमपश्यता ऽऽत्मैवार्पयेद्दत्तः
। दत्तस्यासावात्रेयश्च ॥
दत्तानपकर्म्म । न । दत्ताप्रदानिके ॥
दत्ताप्रदानिकम् । न । अष्टादशविवाद
पदान्तर्गतविवादपदविशेषे ॥ यथा
नारदः । दत्त्वाद्रव्यं असम्यग्यः पु
नरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं
नामव्यवहारपदंहितद्दिति ॥ असम्य
क्अविहितमार्गेण । दत्तस्य पुनराद
रणं वर्ष्णितम् विवादपदे तत् ॥
दत्तिः । स्त्री । प्रतिपादने । दाने ॥
दत्तेयः । पुं । इन्द्रे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥
दत्त्रिमः । पुं । पुत्रविशेषे । दत्तके ॥ मा
ता पितावा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमा
पदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो
दत्त्रिमःसुतः ॥
ददत् । त्रि । प्रयच्छति ॥ ददाति । डु
दाञ् ० । लटः शत्रादेशः । शपः श्लुः
। श्लाविति द्वित्वम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः
। श्नाभ्यस्तयोरित्याल्लोपः । स्वाद्यु
त्पत्तिः । उगित्त्वात् प्राप्तोनुम् अभ्य
स्तात्त्वान्नभवति ॥
ददनम् । न । प्रतिपादने । दाने ।
दद्रुः । पुं । न । दाद इतिप्रसिद्धे रो
गे । दद्रूम् ॥ तल्लक्षणं यथा ।
सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुन्नत-

मिति ॥ तच्चिकित्सायथा । कुष्ठकृमि
घ्नदद्रुघ्नमनिशासैन्धवसर्षपाः । अम्लपि
ष्टाः प्रलेपोयं दद्रुकुष्ठनिषूदन इति
॥ अपिच । दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः । त्रि
भिः प्रलेपैरपिबद्धमूलं दद्रुञ्चकुष्ठ
ञ्चविनाशमेतीति ॥ कच्छपे ॥
दद्रुकः । पुं । दद्रुरोगे ॥
दद्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्दके । चकवंड इति
कसौंदी इति च भाषा । दद्रुं हन्ति ।
हन० । हन्तेः ऽऽ मनुष्यकर्तृकेचे
ति टक् । अत पूर्वस्येतिनियमान्नण
त्वम् ॥
दद्रुघ्नपत्रम् । न । पत्राटशाके । पवाँड
काशाकइति चकवँडकीभाजी इति
च भाषा ॥ दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लंवात
कफापहम् । कण्डूकासकृमिश्वासद
द्रुकुष्ठघ्नंलघु ॥
दद्रुणः । त्रि । दद्रुरोगिणि ॥ दद्रुरस्या ऽ
स्ति । पा० नः । शाकीपलालीदद्रूवांह
स्वत्वञ्च ॥
दद्रुनाशिनी । स्त्री । तैलिनीकीटे ॥
दद्रुरोगी । त्रि । दद्रुणे ॥
दद्रूः । पुं । त्वग्रोगविशेषे । कुष्ठभेदे ॥
दरिद्राते ऽनेनाङ्गम् । दरिद्रादुर्ग
तौ । दरिद्रातेर्यालोपश्चेत्यूः । रिश
आचेतिसमस्तोवर्णोयर्त्यो ॥

दधानः । त्रि । बिभ्राणे । धारयति ॥ द
धातेः कर्त्तरि शानच् ॥
दधि । न । क्षीरोत्तरावस्थापन्ने दहि
इति प्रसिद्धे गोरसे । क्षीरजे । मङ्ग
ल्ये । शिरले । पयस्ये ॥ अस्य गुणाः
। दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुर
सं गुरु । पाके ऽम्लं ग्राहि पित्तास्र
शोथमेदःकफप्रदम् ॥ मूत्रकृच्छ्रे प्र
तिश्याये शीतगे विषमज्वरे । अती
सारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्र
कृत् ॥ तद्भेदाः पञ्च सम्प्रोक्ता लक्षणै
स्तान् वदाम्यहम् । आदौ मन्दं ततः
स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम् ॥ अम्लं
चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ।
मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं
भवेत् ॥ मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दो
षत्रयविदाहकृत् । यत् सम्यग्घनतां
यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ॥ अव्य
क्ताम्लरसन्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम्
। स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदः
कफावहम् ॥ वातघ्नं मधुरं पाके
रक्तपित्तप्रसादनम् । स्वाद्वम्लं सान्द्र
मधुरं कषायानुरसं भवेत् ॥ स्वाद्व
म्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः
॥ यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं त
दम्लकम् । अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्त
श्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ तदत्यम्लं दन्तरो

दधि

महर्षकण्ठादिदाहकृत् । अत्यम्लं
दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥ * ॥
गव्यं दधि विशेषेण स्वादु बल्यं रुचि
प्रदम् । पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टि
कृत् पवनापहम् ॥ उक्तं दध्नामशेषा
णां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ * ॥ मा
हिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपि-
त्तनुत् । स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं
गुर्वस्रदूषकम् ॥ * ॥ आजं दध्युत्त
मं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्य
ते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीप-
नम् ॥ * ॥ पक्वदुग्धभवं रुच्यं दधि
स्निग्धं गुणोत्तरम् । पित्तानिलापहं
सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ * ॥ अथ
निःसारदुग्धस्य दध्नो ह्येते गुणाः
स्मृताः । असारं दधि सङ्ग्राहि शीत
लं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रु-
च्यं ग्रहणीरोग नाशनम् ॥ * ॥ गा
लितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्
गुरु । बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नाति
पित्तकृत् ॥ * ॥ सशर्करं दधि श्रेष्ठं
तृष्णापित्तास्रदाहजित् । सगुडं-
वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥ * ॥
न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतश
र्करम् । नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं
नामलकै र्विना ॥ * ॥ शस्यते दधि
नो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुघृतान्वितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु तच्च न ॥ * ॥ हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधिशस्यते । शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायश स्तद्विगर्हितम् ॥ * ॥ ज्वरासृक् पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् । प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ श्रीवासे ॥ सर्जे ॥ वासे ॥ त्रि । धारके ॥ इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्च्चिका । स्त्री । दध्नासहपक्वदुग्धे ॥ दध्नासह पयःपक्वं यत् तत्स्याद् दधिकूर्च्चिके त्युक्तः ॥ अर्होद्कोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जातेतिकेचित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाते त्यन्ये । छाना छेना इति राजाराधाकान्तः ॥

दधिचारः । पुं । मन्थानदण्डे । वैशाखे । तक्राटे । करधर्षणे । रयी इति भाषा ॥

दधिजम् । न । नवनीते ॥

दधित्थः । पुं । कपित्थे ॥ दधिवर्णोद्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् । छा० । सुपिस्थ इतिकः । पृषोदरादिः ॥

दधिस्याख्यः । पुं । सरलद्रवे । लोवान् इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

दधिधेनुः । स्त्री । दानार्थं दध्यादिनिर्मितायां धेनौ ॥

दधिपुष्पिका । स्त्री । अपराजितायाम् ॥

दधिपुष्पी । स्त्री । कोलशिंब्याम् ॥

दधिपूपः । पुं । अपूपप्रभेदे ॥ शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् । वेष्टयेत् पक्वखण्डेन सुदत्तं दधिपूपकम् ॥ दधिपूपो गुरुर्वृष्यो दृंहणो निलपित्तहा । हृद्योग्निजनन श्चैव विशेषाद्रुचिकारकः ॥

दधिफलः । पुं । कपित्थवृक्षे ॥ दधिफलेऽस्य ॥

दधिमण्डः । पुं । मस्तुनि ॥

दधिमण्डोदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दधिमुखः । पुं । रामायणप्रसिद्धे वानरविशेषे । सुग्रीवस्य श्वशुरे ॥

दधिशोणः । पुं । वानरे ॥

दधिसक्तवः । पुं । करम्भे ॥ दधिसक्तुशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ दध्नाउपसिक्ताः सक्तवः । अन्नेनव्यञ्जनमिति समासः ॥

दधिसारम् । न । नवनीते ॥

दधिस्नेहः । पुं । दधिसरे । दध्युत्तरगे ॥

दधिस्वेदः । पुं । घोले ॥

दधीचः । पुं । दधीचिमुनौ ॥ इतिशब्दभेदप्रकाशः ॥

दधीचतीर्थम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दधीचास्थि । न । वज्रे ॥ हीरके ॥

दधीचिः । पुं । मुनिविशेषे । अथर्वमुनेरौरसात् कर्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जाते ॥ वृत्रासुरवधाय देवैरऽस्यास्था वज्रं निर्मितम् ॥

दधीच्यस्थि । न । हीरके ॥ वज्रे ॥

दधृक् । त्रि । धृष्टे ॥ धृष्णोति । ञिधृषाप्रागल्भ्ये । अस्मात् ऋत्विगादिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वंजश्त्वेनडः गः कः ॥

दध्नः । पुं । यमे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दध्यङ् । पुं । आथर्वणे मुनिविशेषे ॥

दध्याकरः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दध्याली । स्त्री । श्रावणायाम् ॥ सुदर्शनायाम् । सुदर्शनगुलञ्चइतिगौड भाषा ॥

दध्युत्तरम् । न । कट्वरे । दधिस्नेहे ॥

दध्युत्तरगम् । न । दधिस्नेहे ॥

दध्युदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥ दधिउदकं यस्य । उत्तरपदस्यचेत्युदकस्योदादेशः ॥

दनुः । पुं । दनुवंशजत्वात् कवन्धाख्ये असुरे ॥

दनुः । स्त्री । दानवमातरि । दक्षकन्यायाम् । कश्यपपत्न्याम् ॥

दनुजः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दनौ दनोर्वा जातः । सप्तम्यांजनेर्डः । पञ्चम्यामजातौ ॥

दनुजदलनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

दनुजद्विट् । पुं । देवे ॥

दनुसूनुः । पुं । असुरे ॥ दनोःसूनुः ॥

दन्तः । पुं । अद्रिकटके ॥ कुञ्जे ॥ सानुनि ॥ चर्वणसाधनास्थनि । दशने । रदने । रदे । द्विजे ॥ द्वात्रिंशत्संख्यायाम् ॥ पञ्चमानप्रभेदे (।ऽऽ) ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्यर्थात् बाहुलकात्तन् । हसिमृग्रिणीति वा तन् ॥

दन्तकः । पुं । नागदन्ते । खूंटी इति भाषा ॥ गिरेः प्रदेशात् तिर्यग्वहिर्निर्गते पाषाणे ॥ दन्तेषु प्रसिते ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते इतिकन् ॥ दन्ते ॥ स्वार्थेकन् ॥

दन्तकर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥

दन्तकाष्ठम् । न । विकङ्कतवृक्षे ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठे ॥ यथा । दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वेकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्चयशस्विनः ॥ ॥ तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षये द्दन्तधावनम् ॥ इतिमहाभारतम् । परिमाणमाहविष्णुः । कनिष्ठाग्रसमं स्थूलं सुकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षये

द्दन्तधावनम् ॥ विशेषमाह मरीचिः। द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणांनवाङ्गुलम्। अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते। अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतमिति ॥ अथास्य लक्षणम्। तत्प्रयोजनप्रदर्शनम्। वल्लीलतागुल्मतरुप्रभेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशोयैः। फलानि वाच्यान्यथ तत्प्रसङ्गो माभूदतो वच्म्यथकामिकानि ॥ १ ॥ परिभाषार्थमाह। अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यात्सपर्णैश्च समन्वितानि। नयुग्मपर्वाणि न पाटितानि नचोर्द्ध्वशुष्काणि विना त्वचा च ॥ २ ॥ प्रविभागेन फलानि ॥ वैकङ्कतश्रीफलकाश्मरीषु ब्राह्मीद्युतिः चेमतरौ सुदाराः। वृद्धिर्वटे र्के प्रचुरञ्चतेजः पुन्नामधूके सगुणाः प्रियत्वम् ॥ लक्ष्मीः शिरीषेच तथाकरञ्जेप्लक्षे ऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्यात्। मान्यत्व माप्नोति जनस्य याभ्यां प्राधान्य मश्वत्थतरौ वदन्ति ॥ आरोग्य मायुर्वदरीवृहत्यो रैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सबिल्वे। द्रव्याणि चेष्टान्यतिमुक्तकेस्युः प्राप्नोति तान्येव पुनःकदम्बे ॥ नीपे ऽर्थाप्तिः करवीरेस्त्वब्धि भाण्डीरे स्यादन्नमेवं प्रभूतम्। शत्रूंश्चून् सोपहन्त्यर्ज्जुने च श्यामायाञ्च द्विषता मेव नाशः ॥ साले ऽश्वकर्णेच वदन्तिगौरवं स भद्रदारावपिचाटरूषके। वाल्लभ्यमायाति जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसजम्बुदाडिमैः ॥ * ॥ अथविधानम् ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखएववा ऽब्दं कामं यथेष्टं हृदये निवेश्य। अद्यादनिन्द्यंश्च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्यजह्याच्च शुचौ प्रदेशे ॥ ८ ॥ * ॥ त्यक्तस्य लक्षणम्। अभिमुखपतितं प्रशान्तदिक्स्थं शुभमतिशोभन मूर्द्ध्वसंस्थितं यत् ॥ अशुभकर मतोन्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितञ्च करोतिमिष्टमन्नम् ॥ इति ॥

दन्तकाष्ठकम्। न। आहुल्यवृक्षे ॥

दन्तच्छदः। पुं। रदनच्छदे। उत्तराधरोष्ठमात्रे ॥ दन्ताश्छाद्यन्ते ऽनेन। छदसंवरणे। चु०। पुंसीतिघः। छादेर्घेइति ह्रस्वः ॥

दन्तच्छदोपमा। स्त्री। विम्ब्याम् ॥

दन्तधावनः। पुं। खदिरद्रुमे ॥ दन्तान् धावति। धावुगतिशुद्ध्योः। ल्युट् ॥ गुच्छकरञ्जे ॥ वकुले ॥ न। दन्तशुद्धौ ॥ तस्यविधिः। प्रातर्भुक्ताच मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम्। भक्षयेद् दन्तप

वनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ * ॥ द न्तानूर्द्धमधोघृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेज्जलो चने । तोयपूर्णमुख स्तेनदृष्टि राशु प्रसीदति ॥ * ॥ अहिती कर्णशूलीच दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ * ॥ उपवासदिने विप्र पितृश्राद्धदि ने तथा । नचतत् फलमाप्नोति- दन्तधावनकृन्नरः ॥ प्रभातेमार्ज्ज- येद् दन्तान् वाससा रसनां तथा । कुर्यात् द्वादशविप्रेन्द्र कवलानि ज लैर्बुधः ॥ उपवासे पितृश्राद्धे विधि ज्ञानेन जैमिने । दन्तधावनकृन्मर्त्यः सम्पूर्णंलभतेफलमिति ॥ * ॥ स्मृत्यु क्ताद् दक्षिणास्येन पश्चिमास्येनचा मयः । पूर्वास्ये नोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनादिति विशेषः ॥ अपिच । मध्यमानामिकाभ्याञ्च हृद्धाङ्गुष्ठेन यद्विजः । दन्तानांधावनंकुर्यात् तर्ज न्यानकदाचन ॥ नित्यक्रियाफलंप्रे प्सुत्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कु र्वते प्रायः सूर्योदयविवर्जिते । सू- र्योदयेद्विजश्रेष्ठयः कुर्याद् दन्तधाव नम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥ यःस्नानसमये कुर्यात् जैमिने दन्तधावनम् । निराशाःपित रोयान्ति तस्यदेवाःसुरर्षयः ॥ दन्तस्य धावनंकुर्याद् योमध्याह्नापराह्णयोः । तस्यपुष्पं न गृह्णन्ति देवताः पि तरोजलम् ॥ स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः सचण्डालो यावद् गङ्गा न पश्यति ॥ भगवत्युदिते सूर्येयःकुर्याद् दन्तधा वनम् । तद्दन्तकाष्ठीं पितरोभुक्त्वा गच्छन्तिदुःखिनः ॥ इति पाद्मे क्रि यायोगसारः ॥

दन्तपत्रम् । न । कुण्डले ॥

दन्तपत्रकम् । न । कुन्दपुष्पे ॥

दन्तपर्य्यायः । पुं । पञ्चमात्रप्रभेदे (ISS)॥

दन्तपुप्पुटकः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ अस्यनिदानं यथा । दन्तयो स्त्रिषु वा यस्य श्वयथु र्जायते महान् । दन्तपु प्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तज इति ॥

दन्तपुष्पम् । न । कतकफले ॥ कुन्दे ॥

दन्तफलम् । न । कतके ॥ पुं । कपि त्थे ॥

दन्तफला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

दन्तभागः । पुं । इभाग्रभागे । गजस्य मुखतः स्कन्धपर्यन्ते ऽग्रभागे ॥ दन्त स्यभागः । दन्तसम्बन्धीभागोवा । प्रा कपार्थिवादिः ॥

दन्तमलकम् । न । पुष्पिकायाम् । दन्त मलके ॥

दन्तमूलम् । न । दन्तार्बुदाभिधेरोगे॥

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तरोगः । पुं । रदनामये ॥

दन्तरोगी । त्रि । रदनामयविशिष्टे ॥ फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् । तथा तिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगीविवर्जयेत् ॥

दन्तवक्त्रः । पुं । भारतादिप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥

दन्तवस्त्रम् । न । ओष्ठे ॥

दन्तवासः । न । ओष्ठे । अधरौष्ठयोः॥

दन्तबीजकः । पुं । दाडिमे ॥

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । स्रवन्ति पूयरुधिरं चलादन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥

दन्तशठः । पुं । जम्बीरे ॥ कपित्थे॥ कर्म्मरङ्गके॥ नागरङ्गे॥ शठति । शठ कैतवेच । चात्‌हिंसासङ्क्लेशनयोः । यथायथ् ॥अम्लरसे ॥ दन्तानांशठ इवापकारित्वात् ॥

दन्तशठा । स्त्री । चाङ्गेयाम् ॥ चुद्राम्लिकायाम् ॥ दन्तानां शठेवापकारित्वात् ॥

दन्तशर्कराा । स्त्री । कफवायुशोषितदन्तगतमले ॥ यथा । मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥

दन्तशाणम् । न । निम्बुकाणे । मिस्सी इति भाषाप्रसिद्धे दन्तघर्षणचूर्णे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तशिरा । स्त्री । माम्राम् ॥

दन्तशूलः । पुं । रदनवेदनायाम् ॥ अस्यौषधं यथा । त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम् । पाययेन्मधुनामिश्रं दन्तशूलोपशान्तये॥

दन्तशोफः । पुं । दन्तार्बुदे ॥

दन्तहर्षः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः समामतः ॥

दन्तहर्षकः । पुं । जम्बीरे ॥ इतिजटाधरः॥

दन्तहर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥ इ०त्रि० ॥

दन्ताघातः । पुं । निम्बूके ॥ रतिक्रीडायां दशनाघाते ॥ तस्यस्थानानि यथा । स्तनयो गण्डयो श्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥ इतिकामशास्त्रम् ॥

दन्तायुधः । पुं । शूकरे ॥ दन्तावायुधौ अस्य ॥

दन्तार्बुदः । पुं । न । दन्तरोगप्रभेदे । दन्तशोफे । द्विजव्रणे ॥

दन्तालिका । स्त्री । वल्गायाम् । लगाम

इतिभाषा ॥

दन्तावलः । पुं । हस्तिनि । गजे ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । दन्तशिखात् संज्ञायामितिवलच् । वले इतिदीर्घः ॥

दन्तिका । स्त्री । दन्त्योषधौ । मुकूलके ॥ दाम्यति दाम्यते वा । दमुउपशमे । हसिमृग्रिणु वा ऽमिदमीत्यादिना तन् । स्वार्थे कन् ॥

दन्तिजा । स्त्री । दन्तिकायाम् ॥

दन्ती । पुं । दन्तावले ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः ॥

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तिमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

दन्तिमूलिका । स्त्री । दन्त्योषधौ ॥

दन्ती । स्त्री । उदूम्बरपर्ण्यामोषधौ । प्रत्यक् पर्ण्याम् ॥ दाम्यति दाम्यते वा । दमु० । तन् । गौ० ङीष् ॥ लघुदीर्घ प्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसेच कटु दीपनम् ॥ गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णंहन्ति पित्तास्रकफशोथोदरकृमीन् ॥

दन्तीवीजम् । न । जयपाले ॥

दन्तुरः । त्रि । उन्नतरदे ॥ उन्नतादन्ताः सन्त्यस्य । दन्तउन्नत उरच् ॥ उन्नतनते । विषमे ॥ कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशःसुखी । कदाचित् तुन्दिलोदुःखीकदाचिच्चञ्चलासतीति सामुद्रकम् ॥ स्त्री । दन्तुरा ॥

दन्तुरच्छदः । पुं । वीजपूरे ॥

दन्तोलूखलिकः । पुं । } तापसे । वानप्रस्थविशेषे ॥
दन्तोलूखली । पुं । }
योव्रीह्यादीन् दन्तैः खण्डयित्वा भक्षयति सः ॥

दन्त्यः । त्रि । दन्तोद्भवेवर्णविशेषे ॥ दन्तेषुभवः । शरीरावयवाच्चेति यत् ॥ दन्तहिते ॥ दन्तेभ्योहितः । शरीरावयवाद्यत् ॥

दन्दशूकः । पुं । राक्षसे ॥ सरीसृपे । पाशिनि ॥ गर्हितं दशति । लुपसदेति यङ् । यजजपेत्यूकः । जपजभदहेत्यभ्यासस्यनुक् ॥ नरकविशेषे ॥

दन्द्रम्यमाणः । त्रि । अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपांगतिमिच्छति ॥

दभ्रम् । न । अल्पे ॥ दभ्यते । दम्भुदम्भने । स्फायितञ्चीति रक् ॥ पुं । समुद्रे ॥

दम् । अ । कलषे । पत्न्याम् ॥

दमः । पुं । दमथे ॥ वाह्येन्द्रियनैश्चल्ये । वाह्येन्द्रियाणां श्रवणादियतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्त्तने । वहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधे । वाह्येन्द्रि

यसंयमे ॥ निग्रहोवाह्यवृत्तीनां दमइत्यभिधीयते ॥ ऋतुकालाद्यतिरिक्तकालेमैथुनाद्यभावे ॥ उपशमे । विकारहेतुविषयसन्निधानेपि मनसोऽविक्रियत्त्वे ॥ क्रतुसितात् कर्मणो विप्र यच्चचित्तनिवारणम् । स कीर्त्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः ॥ दण्डे ॥ दण्डकार्य्ये ॥ कर्दमे ॥ दमने ॥ दमनम् । दमु उपशमे । भावे घञ् । नोदात्तोपदेशेतिवृद्ध्यभावः ॥

दमकः । त्रि । शासके । दमनकर्त्तरि ॥ दाम्यति । दमु० । ण्वुल् । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः ॥

दमघोषः । पुं । चन्द्रवंशीयेक्षत्रियविशेषे । शिशुपालपितरि ॥

दमघोषसुतः । पुं । शिशुपाले ॥

दमथः । पुं । दण्डे ॥ दमे । तपःक्लेशसहे ॥ दमनम् । दमु० । शमादिभ्योऽथच् ॥ दाम्यति वा । वाहुलकादथप्रत्ययः ॥

दमथुः । पुं । दण्डे ॥ दमे ॥

दमनम् । न । दण्डे ॥ यथा । अप्युच्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतोश्रुतम् ॥ पुं । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पे । पुष्पचामरे ॥ दमनस्तुवरस्तिक्तो हृद्यो हृष्यः सुगन्धिकः । ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूविदोषजित् ॥ वीरे ॥ कुन्दवृक्षे ॥ दाम्यति । दमु० । नं० ल्युः ॥

दमनकः । पुं । दमने । गन्धोत्कटे । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे ॥ दमन एव । स्वा०कः ॥ न । वर्णवृत्तान्तरे ॥ यथा । द्विगुणनगणमिह वितनुहि । दमनकमिति गदतिशुचिहि ॥ यथा । सरभसमिहहृदयमुपनय । सुमुखिमदनकजमयनयेति ॥ त्रिष्टुप्छन्दोभेदेपि ॥ यथा । द्विजवरगणयुगममलं तदनुच कलयकरतलम् । फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम् ॥ यथा । प्रणमत मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरितरणम् । अभिनवकिशलयरुचिरं सुरपतिसकलभयहरम् ॥

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे ॥

दमयन्ती । स्त्री । नलनृपतेर्भार्यायाम् । विदर्भदेशीयभीमराजकन्यायाम् । भैम्याम् ॥ दमयन्तीनलाभ्याञ्च नमस्कारं करोम्यहम् । अविवादो भवत्वत्र कलिदोषप्रशान्तिदः ॥ भद्रमल्लिकायाम् ॥

दमितः । त्रि । दान्ते ॥ कृतदमने वृषादौ । भारादिसहे ॥ दम्यतेस्म । दमु० । क्तः । वादान्तेत्यादिना पक्षे

साधुः ॥

दमी । त्रि । दमविशिष्टे ॥

दमुनाः । पुं । चित्रभानौ । अग्नौ ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्यर्थाद्दमेरुनसिः । दमुनसौ दमुनसः इत्यादि ॥ शुक्राचार्य्ये ॥

दमूनाः । पुं । विभावसौ । वह्नौ । पावके ॥ दाम्यति । दमु० दमेरुनसिः । अन्येषामपिदृश्यतइति पचेर्दीर्घः । जुष्टोदमुनाः । दमूनसंगृहपतिं वरेण्यम् । दशपाद्यान्तु सूत्रएवदीर्घः पठ्यते । तन्मते ह्रस्वोवाहुलकाद्बोध्यः ॥

दम्पती । पुं । सहोक्त्या जायापत्योः । जम्पत्योः ॥ जायाचपतिश्च । राजदन्तादिगणेपाठाज्जायायाः दम्भावो-वा निपात्यते । यत्रानुकूल्यं दम्पत्यो स्त्रिवर्गं स्तत्र वर्द्धते ॥

दम्भः । पुं । कैतवे ॥ धर्मध्वजित्वे । धार्म्मिकतयात्मनः ख्यापने । अधार्म्मिकत्वेपि धार्म्मिकत्वख्यापने । कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छायाम् ॥ लोकवञ्चनाय विहित कर्मानुष्ठाने ॥ दभ्यतेऽनेन । दम्भु दम्भने । घञ् ॥

दम्भनम् । न । दम्भे ॥

दम्भित्वम् । न । लाभपूजाख्यात्यर्थं स्व

धर्मप्रकटीकरणे ॥

दम्भोलिः । पुं । वज्रे ॥ दम्भु रोधने । अमुन् । दम्भसि रोधने अलिःसमर्थः । अलंभूषणपर्य्याप्तिवारणेषु । इन् दम्भोति खेदयति । दम्भु० । औणादिकओलिर्वा ॥

दम्यः । पुं । प्राप्तदमावस्थेवत्से । वत्सतरे ॥ अनडुहि ॥ त्रि । दमनीये । शास्ये ॥ दमनार्हः । दमुशमने । अर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्थे पोरदुपधादिति यत् ॥

दयः । पुं । करुणायाम् । दयायाम् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

दयमानः । त्रि । दयाकर्त्तरि ॥ दयते । दय० । लटःशानच् मुक् ॥

दया । स्त्री । कृपायाम् । दुःखितेषु भूतेष्वनुकम्पायाम् । परदुःखासहने ॥ लक्षणं यथा । यत्नादपिपरक्लेशं हर्त्तुं या हृदिजायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्त्तितेति ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभायच । वर्त्तते सततं हृष्टः क्रियाह्येषादयास्मृता ॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ इयंमोहपत्नी । यथा । मोहपत्नी दया साध्वी पूजिताच जगत्प्रिया । सर्वलो

काश्चसर्वंच निष्फलाश्चयया विना ॥ यत्रमो होत्तितत्रदयायाः सत्वाद्दया मोच्चपत्नीति देवीभागवते ९ स्कन्धे १ ऽध्यायः ॥ अहिंसापरमोधर्म्मो वि प्राणांनाचसंशयः । दया सर्वत्र कर्त्त व्या ब्राह्मणेन विजानता ॥ यत्रादन्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसायाज्ञिकीमते ति देवीभागवतम् ॥ यत्रादन्यत्र दयाकर्त्तव्या यत्रेतु हिंसैवकर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसाभवति । अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यच तीर्थेभ्य- इति श्रुतेः॥ या वेदविहिता हिंसानि यतास्मिंश्चराचरे। अहिंसा मेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मोहि निर्वभाविति मनुस्मृतेश्च॥ त्वयंवाप्यविधानेन च्छे दयेन्नकदाचनेति कुलार्णवोक्तेश्च॥ रसान्तरे॥ दयते रत्तत्यनया। दय दानगतिहिंसारत्तणेषु । भिदाद्य- ङ्॥ टाप्॥

दयाकूर्चः । पुं । बुद्धे ॥ इति हेमचन्द्रः॥

दयालुः । त्रि । स्वरते । कारुणिके । दयायुक्ते । परदुःखप्रहाणपरे ॥ अ- हो बकीयं स्तनकालकूटं जिघांसया ऽपाययदप्यसाध्वी। लेभेगतिंधात्र्यु चितां ततोन्यंकंवा दयालुं शरणं व्र जेम ॥ दयते । दय० । स्पृहिगृही त्यालुच् ॥ दयालोरसमर्थस्यदुःखा

यैवदयालुता ॥

दयालुकः । त्रि । सदये ॥

दयावान् । त्रि । परदुःखहरणेच्छौ ॥

दयितः । पुं । पत्यौ ॥ त्रि । प्रिये ॥ दय्यतेस्म । दय० । क्तः ॥

दयिता । स्त्री । भर्यायाम् ॥ प्रियायाम् ॥ रामस्य दयिता भार्यानित्यं प्राण समाहिता ॥ टाप् ॥

दर । अ । मनागर्थे । ईषदर्थे ॥ यथा। दरदलितनीलोत्पलरुचेति ॥

दरः । पुं । न । साध्वसे । भये । डर इति भाषा ॥ गर्त्ते । गढा इतिभाषा ॥ शङ्खे ॥ यथा । स उच्चकाशे धव लोदरो दरो प्युरुक्रमस्याधरशोण शोणिमेति ॥ दीर्यन्त्यस्मात् । दृ भ ये । ऋदोरप् ॥ दरणम् दीर्यतेवा । दृभये । दृविदारणे वा । अप् । श- श्वद्दृश्यप् वा ॥

दरकः । त्रि । भीरौ । दरपोक इति भाषा ॥ दृ० । कृञादिभ्यो वुन् ॥

दरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् ॥

दरणिः । पुं । कूलभङ्गे । कूलखण्डे ॥

दरत्-द् । स्त्री । प्रपाते ॥ भये ॥ पर्वते ॥ म्लेच्छजातौ ॥ हृदये ॥ कूले । तीरे ॥ दरणम् दीर्यते वा । दृ० । शृदृभसोऽदिः ॥

दरदः । पुं । देशविशेषे ॥ भये ॥ म्ले

च्छजातिविशेषे । दरददेशोद्भवे-
आदौक्षत्रिये पुनर्विहितक्रियालोपा
दिना शूद्रतामापन्ने दस्युपदवाच्ये
॥ त्रि । भयप्रदे ॥ पुं । न । हिङ्गुले
॥ दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुक
तुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गु
णवानुत्तरोत्तरः ॥ चर्म्मारः शुक्लवर्णः
स्यात् सपीतःशुकतुण्डकः । जपाकु
सुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥
तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रा
मयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठ
ज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौच गरं
निहन्ति ॥ ऊर्द्ध्वपातनयुक्त्यातु उम
रूयन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूत
न्तु शुद्धमेव नशोधयेत् ॥

दरवरः । पुं । भगवतः श्रीकृष्णस्य श
ङ्खे ॥ दरेषुवरः ॥

दरिः । स्त्री । दर्य्याम् ॥

दरितः । त्रि । भीते । डरा इति भाषा
॥ दरःसञ्जातोस्य । ता० इतच् ॥

दरिद्रः । दीने । निस्वे । निर्धने ॥ अ
नुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिग
म्यच । अदत्त्वाहेम धेनूश्च दरिद्रो
जायते नरः ॥ दरिद्राति । दरिद्रादु
र्गतौ । पचाद्यच् ॥ दरिद्रोयस्यसन्तु
ष्टः कृपणोयोऽजितेन्द्रियः ॥

दरिद्रितः । त्रि । दुर्गते । दारिद्र्ययुक्ते
॥ दरिद्रातेःकर्त्तरिक्तः ॥

दरी । स्त्री । कन्दरायाम् । कृत्रिमगृ
हाकारे गिरिविवरे ॥ दृणाति । दृ
विदारणे । पचादौ दरडिति पाठा
त् टिड्ढेतिङीप् ॥

दर्द्दरः । पुं । पर्वते ॥ त्रि । ईषद्भग्नभा
जने ॥

दर्द्दराम्रः । पुं । मीनाम्रीणे । साम्रमी
नव्यञ्जने ॥ इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकम् । न । वाद्यप्रभेदे ॥ दीर्य्यते
। दृ० पर्फरीकादयश्चेतीकन् धातो
र्द्वित्वमभ्यासस्यरुकच ॥

दर्द्दुरः । पुं । तोयदे ॥ भेके ॥ वाद्यभा
ण्डविशेषे ॥ अद्रिविशेषे ॥ स्तत्पा
त्रविशेषे ॥ न । ग्रामजाले ॥ इ०मे०॥
दृणातिशब्दैःकर्णौ । दृ० मकुर दर्दु
राविति निपातितः ॥

दर्द्दुरा । स्त्री । चण्डिकायाम् । उमा
याम् ॥ दृणात्यसुरान् । दृ० म-
कुरदर्द्दुरावित्युरच् धातोर्द्वित्वमभ्या
सस्य रुक् टिलोपश्च । टाप् ॥

दर्द्दूः । स्त्री । कुष्ठप्रभेदे । दद्रुरोगे ॥
दरिद्राते ऽनयाङ्गम् । दरिद्रा० । द
रिद्रातेर्य्यालोपश्चेत्यूः । रश्चदश्च रा
श्च यौः । तेषांलोपः । अन्त्यवाचेऽ
न्यसदेशस्येति द्वितीयरेफलोपः ॥

दर्द्दुः । पुं । दद्रुरोगे ॥ दरिद्राते । दरि

द्रा० । मृगय्वादयश्चेति कुः ॥

दद्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्द्दे ॥ दद्रुं हन्ति । हन० । हन्ते रमनुष्येतिटक् ॥

दद्रुणः । त्रि । दद्रुरोगिणि ॥ दद्रूरस्या स्ति । शाकीपलालीदद्रूणांह्रस्वत्वञ्चे ति पामादिषुपाठान्नः ॥

दद्रुरोगी । त्रि । दद्रुणे ॥ दद्रूश्चासौ रोगश्च । इकोह्रस्वोऽङ्य इतिह्रस्वः । दद्रुरोगोऽस्यास्ति । द्वन्द्वोपतापे-तीनिः ॥

दद्रूः । पुं । दद्रौ ॥ दरिद्राति । दरिद्रा० । दरिद्रातेर्यालोपश्चेति इकाराका रलोपः ऊप्रत्ययश्च ॥

दद्रूणः । त्रि । दद्रुणे ॥

दद्रूरोगी । त्रि । दद्रूरोगिणि ॥

दर्प्पः । पुं । कस्तूर्य्याम् । मृगमदे ॥ अहङ्कृतौ । गर्व्वे ॥ परावधीरणारूपो गुर्व्वाद्यतिक्रमकारणश्चित्तदोषविशेषो दर्प्पः ॥ अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्माण्डे षु च सर्वेषां दर्पपर्य्यन्तमुन्नतिः ॥ धर्म्मा तिक्रमकारणे । हर्षजन्यमदे ॥ दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति ॥ धर्म्मध्वजित्वेन दम्भ एवदर्प्पः । दर्प्पति । दृपउत्क्लेशे । पचाद्यच् ॥

दर्प्पकः । पुं । कामदेवे । पञ्चशरे ॥ दर्पयति । दृपहर्षमोहनयोः । ण्वु ल् ॥ त्रि । अहङ्कारकारके ॥

दर्प्पणः । पुं । मुकुरे । आदर्शे । रूपदर्शनाधारे ॥ दर्पयति । दृपयन्त्यनेन । दृपसन्दीपने । चु० वा । नं० ल्युः ॥ न । अक्षिणि ॥ पर्वतविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ यथा । ततःपूर्वं महाराज दर्प्पणो नामपर्वतः । कुबेरो यत्रवसति धनपालैः समंसदेति ॥ यस्मिन्नास्ते मध्यभागेरोहिणो रोहिता कृतिः । यस्मिं ल्लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥ तस्मात्तदूरं स्रवतिदर्पणोनामवैनदः । हिमाद्रिप्रभवो-नित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥ समुत्पन्नंहिलौहित्यं सर्वैर्देवगणैर्हरिः । सर्वतीर्थोदकैः सम्यक्स्नापयामासतं सुतम् ॥ तस्यस्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्यपाटनः । तेनायं दर्पणो नामपुरा देवगणैः कृतः ॥ तस्मिन् स्नात्वा नरवरेयोऽर्चयेद्दर्पणाचले । कुबेरं प्रतिपत्तिथ्यांकार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥ सयाति ब्रह्मसदनमिहभूतिश्चतैर्युतइतिकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्प्पारम्भः । पुं । अहङ्कारारम्भे । मटस्फटौ ॥ इतिजटाधरः ॥

दर्भः । पुं । कुशे ॥ काशादिषट्सु ॥ यथा । काशाः कुशा वल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जाश्च शाद

स्त्वैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥ दृभ्यते । दृभीग्रन्थे । घञ् ॥ यद्वा । दृणाति । दृ० । दृदलिभ्यांभः ॥

दर्भटः । पुं । न । निभृतगृहे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः । पुं । काशे ॥ इतिराजनि० ॥

दर्भमूली । स्त्री । ओषधीभेदे ॥ पाक र्णेतिङीष् ॥

दर्भाह्वयः । पुं । मुञ्जे ॥ इति राज०॥

दर्वः । पुं । राक्षसे ॥ दृणाति सर्वान् । दृ० । शृगृदृभ्योवः ॥ ॥

दर्वटः । पुं । दण्डवादिनि ॥

दर्विः । स्त्री । खजाकायाम् । दर्व्याम् ॥ दृणाति । दृ० । दृदृभ्यांविन् ॥ उ क्तमुकदर्विहोमिन इतिविर्वा ॥

दर्विकः । पुं । दर्व्याम् । व्यञ्जनादिदा रके । कौंचा इतिभाषा ॥

दर्विका । स्त्री । दर्व्याम् । खजाकाया म् ॥ गोजिह्वायाम् । दार्विकायाम् ॥

दर्विहोमः । पुं । अप्रकृतिविकृतिहोमे ॥ योनकस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृति त्वेन वा वर्त्तते स दर्विहोम इतिव्या ख्यातारः ॥

दर्वी । स्त्री । कंब्याम् । खजाकायाम् । कर्छी इतिभाषा ॥ दृणाति । दृ० । वृ दृभ्यांविन् । कृदिकारादक्तिनइति ङीष् ॥

दर्वीकरः । पुं । उरगे । दीर्घपृष्ठे । स र्पे ॥ रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ दर्व्याकारः फणएवकरो यस्य प्रहारसाधनत्वा त् । दर्वीं फणां करोति । कृञोहे त्विति टः ॥

दर्वीसङ्क्रमणम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दर्शः । पुं । अमावस्यायाम् । सूर्येन्दुस ङ्गमे ॥ अवलोकने । दर्शने ॥ अमा वास्यायागे ॥ दर्शे अमावास्यायां क्रि यमाणत्वात् उपचाराद्दर्शशब्देनो च्यते । सयागत्रयात्मकः । यथा । आ ग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागा- स्त्रयोऽमावास्यायां सत्रयावज्जीवं कर्त्तव्यः कैाण्डपायिकर्त्तव्यो माससा ध्यश्चेति ॥ दृश्यते शास्त्रेण । पुंसिसं ज्ञायांघः ॥

दर्शकः । त्रि । द्वारपाले । प्रतीहारे ॥ दर्शयितरि ॥ प्रवीणे । निपुणे ॥ पश्यति । दृशिर्० । ण्वुल् ॥

दर्शतः । पुं । सोमे ॥ सूर्ये ॥ पश्य ति । दृशिर्० । भृमृदृशियजीत्या दिनाऽतच् ॥

दर्शनम् । न । नयने ॥ स्वप्ने ॥ बुद्धौ ॥ ॥ धर्मे ॥ उपलब्धौ ॥ शास्त्रे ॥ दर्पणे ॥ ईक्षणे ॥ षट्दर्शनेषु । वैशेषिकन्या

यमीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलवेदान्तरूपेषु ॥ एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्विचार्य कणादगोतमजैमिनिकपिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यै र्मुनिषट्कैः कृतानि ॥ अथाह कुलार्णवेश्री सदाशिवः। षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिःकरौशिरः । तेषु भेदन्तु यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदकोहिसः॥ एतान्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्तिहि। तस्मान्मदात्मकं कौल मर्हंकौलात्मकःप्रिये इति ॥ देव्याःपूजायामुक्तानि षड्दर्शनानि यथा। शैवशाक्तसौरगाणेशवैष्णवनास्तिकमतप्रतिपादकानिषड्दर्शनानीति ॥ इज्यायाम् ॥ वर्णे ॥ अनुसन्धाने ॥ ज्ञानैकस्वरूपे ॥ रूपे ॥ दृश्यतेऽनेन अस्मिन् वा । दृशिर्० । करणे अधिकरणे वा ल्युट्॥

दर्शनीयः । त्रि । मनोज्ञे ॥ दर्शनयोग्ये ॥

दर्शयामिनी । स्त्री । तमिस्रायाम् ॥

दर्शयिता । पुं । द्वारपाले । प्रतीहारे ॥ त्रि । दर्शके ॥

दर्शविपत्-द् । पुं । चन्द्रे ॥ इतिहारावली॥

दर्शितः। त्रि । आविष्कृते । प्रकाशिते । दर्शनङ्कारिते ॥

दलम् । न । उत्सेधे ॥ खण्डे ॥ शस्त्रीछदे ॥ अपद्रव्ये ॥ पत्रे । पर्णे ॥ तमालपत्रे ॥ पद्मे ॥ अर्द्धे ॥ पुं । खण्डने ॥ उत्सेधवद्वस्तुनि ॥ दलति । दलवि दारणे । पचाद्यच् ॥

दलकोषः । पुं । माध्ये । कुन्दपुष्पवृक्षे ॥

दलत् । त्रि । विकसिते ॥

दलनिर्म्मोकः । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे ॥

दलनी । स्त्री । लोष्टे । ढीम इतिढेल इतिच भाषाप्रसिद्धे ॥ त्रि । भेदकर्त्तरि ॥

दलपः । पुं । स्वर्णे ॥ शास्त्रे ॥ प्रहरणे ॥ दलति दल्यतेऽनेनवा । दल० । उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ॥

दलपतिः । पुं । दलाध्यक्षे ॥

दलपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥

दलसारिणी । स्त्री । केमुके ॥

दलसूचिः । पुं । कण्टके ॥

दलस्नसा । स्त्री । पत्रशिरायाम् । माक्याम् ॥

दलाढकः । पुं । अरण्यतिले । स्वयंजाततिले ॥ पृश्न्याम् ॥ गैरिके ॥ फेने ॥ खातके ॥ नागकेशरे ॥ मरुत्तरे ॥ कुन्दे ॥ करिकर्णे ॥ शिरीषे ॥ वात्यायाम् ॥

दलाढ्यः । पुं । पङ्ककर्वटे । रूँवणइति दल्दल् इतिच भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दलामलम् । न । मरुवकवृक्षे ॥ दम

नवृक्षे ॥ मदनवृक्षे ॥

दवाग्नम् । न । धुके ॥

दलिः । पुं । स्त्री । लोष्टे । ढीम्इति ढे ल इतिच भाषा ॥ स्त्री । दलितेश मीधान्ये । दालिइति दारिइतिच-भाषा ॥

दलिकम् । न । काष्ठे । दखी इति पर्व तीयभाषा ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दलितः । त्रि । प्रफुल्ले ॥ खण्डिते ॥ य था । दलितकुचभराङ्कमङ्कपालिं र चय ममाङ्क मुपेत्य पीवरोरु इति॥

दलेगन्धिः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे ॥

दल्भः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ चक्रे ॥ प्र तारणायाम् ॥ पापे॥ दलति । दल० । टूदलिभ्यांभः ॥

दल्मिः । पुं । इन्द्रे ॥ वज्रे ॥ दलति । दल० । वाहुलकान्मिः ॥

दल्मिमान् । पुं । इन्द्रे ॥ दल्मिरस्यास्य । मतुप् । यवादित्वान्नवत्वम् ॥

दवः । पुं । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे ॥ दवति । दुगतौ । पचाद्यच् ॥

दवथुः । पुं । परितापे ॥ नेत्रादिदाहे ॥ दवनं दूयते ऽनेनवा । टुदुउपता पे । ट्वितो ऽथुच् ॥

दवाग्निः । पुं । दावानले ॥

दविष्ठः । त्रि । अतिदूरे । सुदूरे ॥ इद मेषा मतिशयेन दूरम् । इष्ठन् । स्थू लदूरेतिसाधुः ॥

दवीयान् । त्रि । दविष्ठे ॥ इदमनयोर तिशयेनदूरम् । ईयसुन् । स्थूलदूर युवह्रस्वेत्यादिना साधुः ॥

दशाः । पुंभूम्नि । वस्त्रान्ते । वसनाञ्चले ॥ दशानाभौ प्रयोजयेदितिस्मृतिः ॥ अधोंशुकस्येत्यर्थः ॥ दश्यते । दंश० । भि० अङ् ॥

दशकः । पुं । दशति ॥ दशपरिमाण मस्य । सङ्ख्याया इतिकन् ॥

दशकण्ठः । पुं । रावणे ॥ दश कण्ठाः य स्य सः ॥

दशकण्ठजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ द शकण्ठं जयति । जि० । क्विप् तुक् ॥

दशकन्धरः । पुं । रावणे ॥ दश कन्धराः ग्रीवाः अस्य ॥

दशग्रीवः । पुं । रावणे ॥ दश ग्रीवा य स्य सः ॥ गरुडपुराणे सप्तग्रीत्यध्या योक्ते एकादशमन्वन्तरीयदृषनाम केन्द्रशत्रुविशेषे ॥

दशत् । पुं । दशके । वर्गे ॥ दशपरिमा णमस्य । पञ्चद्दशतौ वर्गेवेति नि पातनादति प्रत्ययः ॥

दशतिः । स्त्री । शते ॥ इतिमहाभारते दानधर्मः ॥

दशधा । अ । दशप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थेधा ॥

दश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । द्विगुणित पञ्चसु ॥ तत्सङ्ख्या विशिष्टे ॥ दशन्ति दश्यन्ते वा । दंश दशने । बाहुलकात् कनिन् ॥

दशनः । पुं । शिखरे ॥ दन्ते ॥ न । कवचे ॥ दंष्ट्राव्यापारे ॥ दश्यते ऽनेन । दंश० । करणेति ल्युट् । दृषदशेतिनिर्देशात् क्वचिदकित्यपिनलोपः ॥ यद्वा । कर्त्तरि ल्युट् ॥

दशनवासः । न । ओष्ठे । उत्तराधरोष्ठमात्रे ॥ दशनानां वाससीइव आवरकत्वात् ॥

दशनाङ्कः । पुं । दन्तक्षते ॥

दशनाढ्या । स्त्री । चुक्रिकायाम् । चाङ्गेर्याम् ॥

दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्वासे ॥ अधरे ॥ चुम्बने ॥ त्रि । दन्तत्यक्ते ॥

दशपारमिताध्वरः । पुं । बुद्धे ॥

दशपुरम् । न । कुटन्नटे । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ मालवदेशैकखण्डे ॥ पुरविशेषे ॥ दशपिपर्त्ति । पृपालनपूरणयोः । मू०कः । उत्तम् ॥ दशपुरोऽस्यवा । ऋक्पूरित्यः समासान्तः ॥

दशपूरम् । न । वानेये । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ दशपूरयति । पूरपूर्त्तौ । कर्मण्यण् ॥

दशबलः । पुं । बुद्धमुनौ ॥ दशबलान्यस्य । यदाहुः । दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानिच । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै ॥

दशभुजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ यथा । इतिहर्त्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवेन्तरे । प्रादुर्भूता दशभुजादेवी देवहितायवै ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥

दशभूमिगः । पुं । बुद्धे ॥

दशभूमीशः । पुं । बुद्धे ॥

दशमः । त्रि । दशानाम् पूरणे । दसवां इतिभाषा ॥ तस्यपूरणेडट् । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ॥

दशमी । त्रि । वर्षीयसि । अतिवृद्धे ॥ नवतेरूर्द्धं दशमी ऽवस्थाविशेषो ऽस्यास्ति । वयसि पूरणादितीनिः ॥

दशमी । स्त्री । नवत्यधिकावस्थायाम् ॥ शताब्दानां दशधाविभागे कृते दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ तिथिविशेषे ॥ साचन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालपरावा ॥ तत्रजातस्य फलम् । यथा । विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्रीः । उदारचित्तः सुमना दयालुः प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यादिति ॥ ङीप् ॥

दशमीस्थः । त्रि । नष्टवीर्ये । क्षीणरागे ॥ स्ताशने ॥ नवत्यधिकवयसि

। स्थविरे ॥ स्मृतिहीने ॥ कामव शान्मरणावस्थां प्राप्ते कामिनि॥ न यनप्रीतिःप्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथसङ्कल्पः। निन्द्राछेदस्तनुता विषयनिवृत्ति स्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छामृतिरित्येताः स्मरदशादशैव स्युः॥दशम्यां कामावस्थायां तिष्ठति।ष्ठा॰। सुपिस्थ इति कः॥

दशमुखः।पुं।रावणे॥दशमुखान्यस्य॥ लिङ्गात्मनि॥ दश इन्द्रियाणि मुखानि भोगद्वाराणि यस्य सः॥

दशमुखान्तकः।पुं। रामे॥दशमुखस्यान्तकः॥

दशमूत्रकम्।न।हस्तिमहिषोष्ट्रगवाऽजमेषाश्वगर्दभमानुषमानुषीणांमूत्रे॥ इति राजनिर्घण्टः॥दशानांमूत्राणां समाहारः॥

दशमूलम्। न।पाचनविशेषे।पञ्चमूलद्वये॥ यथा।विल्वश्योनाकगम्भारीपाटलागणिकारिकाः। शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम्॥ उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम्॥ दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः। तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडारुचीर्हरेत्॥वातपित्तहरं वृष्यं कनीयःपञ्चमूलकम्॥ उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम्।

कासेश्वासे चतन्द्रायां पार्श्वशूलेचशस्यते॥ पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनमिति॥

दशयोगभङ्गः।पुं।संस्कारकर्मणि नक्षत्रवेधविशेषे।खर्जूरवेधे॥

दशरथः।पुं।रामताते॥

दशरथप्रभवः।पुं।रामे॥ रामादिषु॥ दशरथःप्रभवोयस्ययेषांवा॥

दशरूपभृत्।पुं।विष्णौ॥

दशवदनः।पुं।रावणे॥ दशवदनानि यस्यसः॥

दशवाजी।पुं।चन्द्रे॥दश वाजिनो रथे यस्यसः॥

दशशतलोचनः।पुं।इन्द्रे॥दशशतानि सङ्ख्यायेषु तानिलोचनानि यस्य॥

दशहरा।स्त्री।गङ्गाजन्मदिने॥ यथा।ज्येष्ठेमासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्तेशैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्। पापान्यस्यां हरतिच तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः पुण्यंदद्यादपिशतगुणं वाजिमेधायुतस्येतिशङ्खः॥ अपिच। अदत्तानामुपादानं हिंसाचैवाविधानतः। परदारोपसेवाच कायिकं त्रिविधंस्मृतम्॥ पारुष्यमनृतं चैवपैशुन्यञ्चापिसर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्चवा

ङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्व विधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्चमानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥ एतानि दशपापानिहरत्त्वं ममजाह्नवि । दशपापहरायस्मात्तस्माद्दशहरास्मृता ॥ ज्यैष्ठेमासिसितेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपातेकन्याचन्द्रेवृषेरवौ । दशयोगेनरः स्नात्वासर्वपापैः प्रमुच्यते इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डः ॥ अत्रकुजबुधयोः कल्पभेदेन व्यवस्था ज्ञेया ॥ सेतुबन्धरामेश्वरयोः प्रतिष्ठादिने ॥ यथोक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ॥ ज्यैष्ठेमासि सितेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयोः । गरानन्देव्यतीपाते कन्याचन्द्रेवृषेरवौ ॥ दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरंहरम् । रामो वैस्थापयामास शिवलिङ्ग मनुत्तममिति । अतोऽस्यांतुविशेषेण पूजा कार्याहिताथिभिः ॥ * ॥ अत्रसंङ्कल्पउक्तःस्नानायगाखण्डे २१५ अध्याये । यथा । अद्यहस्तेतु नक्षत्रे दशम्यांज्यैष्ठकेसिते । दशपापहरायाञ्चअदत्तादानकल्मषम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् । पारुष्यान्ततपैशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥ परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति ॥

दशा । स्त्री । अवस्थायाम् ॥ दीपवर्त्त्याम् ॥ चेतसि ॥ दशति । दंशदशने । मूं०कः । पचाद्यचित् जपजभदहदशेतिनिर्द्देशादकित्यपिनलोपः ॥ यद्वा । दश्यते गुरोश्चेत्यङ् ॥ कलौ न्नृणांयथोक्तायुषः सूर्याद्यष्टग्रहभोग्याष्टभागविशेषे ॥ इति दैवज्ञाः ॥ शरीरस्यदशदशा यथा । गर्भवासः १ । जन्म २ । वाल्यम् ३ । कौमारम् ४ । पौगण्डम् ५ । यौवनम् ६ । स्थाविर्यम् ७ । जरा ८ । प्राणरोधः ९ । नाशः १० इति ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा । चक्षूरागस्तदनुमनसःसङ्गतिर्भावनाच व्यावृत्तिःस्यात् तदनुविषयग्रामतश्चेतसोपि । निद्राछेदस्तदनुतनुता निस्त्रपत्त्वं ततोनून्मादोमूर्च्छातदनुमरणं स्युर्दशाःप्रक्रमेणेति ॥

दशाकर्षः । पुं । प्रदीपे ॥

दशाकर्षी । पुं । प्रदीपे ॥

दशाङ्गधूपः । पुं । त्रिदोषघ्ने अवग्रहपिशाचकादिनाशके धूपविशेषे ॥ यथा । वासयेद्दादशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्ककम् । नश्यन्तियस्यधूपेन अवग्रहपिशाचकाः ॥ पञ्चांशागन्धपाषाणा

त् तावन्मक्षिपगुग्गुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसीच तावती ॥ त्रिभागःसर्ज्जकःसार स्तावदेवक्षिराल कम् । उशीरन्तु द्विभागंस्यात् घृतभृष्टं नखं समम् ॥ कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौप्रकीर्त्तितौ । एकोदशाङ्ग धूपस्तु हरस्यापि मनोहरोदिति ॥ पुष्पदानोत्तरं देवायदीयमाने धूमविशेषे ॥ यथा । मधुमुस्तं घृतं गन्धोगुग्गुल्वगुरुशैलजम् । सरलं सिल्लसिद्धार्थं दशाङ्गोधूपउच्यतइति ॥ अन्यच्च । कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलु मंबयोद्भवम् । केशरं वालकं पर्पंत्व क् जातीकोषमुत्तमम् ॥ सर्वमेतद् घृतयुतं दशाङ्गोधूपईरित इति ॥

दशाङ्गुलम् । न । खर्बूजे ॥ चि । दशाङ्गुलमिते ॥

दशाननः । पुं । रावणे ॥

दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे ॥

दशानीकिनी । स्त्री । सेनाविशेषे ॥

दशापवित्रम् । न । वासःखण्डे ॥

दशाकर्षा । स्त्री । कैवर्त्तिकायाम् ॥

दशार्णः । पुं । देशविशेषे ॥ सविन्ध्यस्यपूर्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ॥ इतिराधाकान्तः ॥

दशार्णा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

दशार्हः । पुं । सुगते । वुद्धे ॥ यदुदेशे ॥

दशार्हाः । पुंभूम्नि । दशार्हदेशस्थे ॥

दशावतारः । पुं । विष्णौ ॥ दशअवतारायस्यसः । तेयथा । शेते स चिरशयने मम मीनकूर्मकोलोऽभननृहरिवामनजामदग्न्यः । योऽभूद्भूवभरताग्रजकृष्णवुद्धः कल्की सताञ्चभविताप्रहरिष्यतेऽरीनितिवोपदेवः ॥

दशाश्वः । पुं । चन्द्रे ॥ दशअश्वारथे यस्यसः । रथस्त्रिचक्रःसोमस्य कुन्दाभास्तत्रवाजिनः । वामदक्षिणतोयुक्ता-दश तेन चरत्यसौ ॥

दशाश्वमेधिकः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

दशास्थितिः । स्त्री । अवस्थायाम् ॥

दशास्यः । पुं । दशानने ॥ दश आस्यानि यस्य सः ॥

दशास्यजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशास्यं जयति । जि० क्विप् तुक् ॥

दशाहः । पुं । दशदिनसमुदाये ॥ दशानामह्नां समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । राजाहःसखिभ्यष्टच् । रात्राह्नाहाःपुंसि ॥

दशेन्धनः । पुं । प्रदीपे ॥ दशाइन्धनं यस्य ॥

दशेरः । पुं । हिंस्रे ॥ दशति । दंश०। पसि कठिकुठिगडिगुडि दंशिभ्यएरक् । कनिदितामिति नलोपः ॥

। स्थविरे ॥ स्मृतिहीने ॥ कामव
स्थान्मरणावस्थां प्राप्तेकामिनि॥ न
यनप्रीतिःप्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽ
थसङ्कल्पः। निद्राछेदस्तनुता विष
यनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो
मूर्च्छामृतिरित्येताःस्मरदशादशैव
स्युः॥दशम्यां कामावस्थायां तिष्ठति
।ष्ठा॰ । सुपिस्थ इति कः ॥

दशमुखः।पुं।रावणे॥दशमुखान्यस्य॥
लिङ्गात्मनि॥ दश इन्द्रियाणि मुखा
नि भोगद्वाराणि यस्य सः॥

दशमुखान्तकः । पुं। रामे॥दशमुख
स्यान्तकः ॥

दशमूत्रकम् । न । हस्तिमहिषोष्ट्रगवाऽ
जमेषाश्वगर्दभमानुषमानुषीणांमू
त्रे॥ इति राजनिर्घण्टः ॥दशानांमू
त्राणां समाहारः ॥

दशमूलम्। न ।पाचनविशेषे । पञ्चमू
लद्वये ॥ यथा ।विल्वश्योनाकगम्भा
रीपाटलागणिकारिकाः । शालप
र्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम् ॥
उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदा
हृतम् ॥ दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वास
कासशिरोरुजः। तन्द्राशोथज्वराना
हपार्श्वपीडारुचीर्हरेत् ॥वातपित्त
हरं वृष्यंकनीयःपञ्चमूलकम् ॥ उ
भयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम्।

कासेश्वासे चतन्द्रायां पार्श्वशूलेचश
स्यते ॥ पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृ
द्ग्रहनाशनमिति ॥

दशयोगभङ्गः । पुं। संस्कारकर्मणि न
क्षत्रवेधविशेषे । खर्जूरवेधे ॥

दशरथः । पुं । रामताते ॥

दशरथप्रभवः । पुं । रामे ॥ रामादि
षु ॥ दशरथःप्रभवोयस्ययेषांवा ॥

दशरूपभृत् । पुं । विष्णौ ॥

दशवदनः । पुं । रावणे॥ दशवदनानि
यस्यसः ॥

दशवाजी । पुं। चन्द्रे ॥ दश वाजिनो
रथे यस्यसः ॥

दशशतलोचनः । पुं । इन्द्रे ॥ दशशता
नि सङ्ख्यायेषु तानिलोचनानि
यस्य ॥

दशहरा । स्त्री । गङ्गाजन्मदिने ॥ यथा
। ज्येष्ठेमासि क्षितिसुतदिने शुक्लप-
क्षे दशम्यां हस्तेशैलान्निरगमदियं
जाह्नवी मर्त्त्यलोकम् । पापान्यस्यां
हरतिच तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः
पुण्यंदद्यादपिशतगुणं वाजिमेधायुत
स्येतिशङ्खः ॥ अपिच । अदत्ता-
नामुपादानं हिंसाचैवाविधानतः ।
परदारोपसेवाच कायिकं त्रिविधं-
स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतं चैवपैशुन्य
ञ्चापिसर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्चवा

ङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्व
भिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित
थाभिनिवेशश्चमानसं त्रिविधं स्मृत
म् ॥ एतानि दशपापानिहरत्त्वं म-
मजाह्नवि । दशपापहरायस्मात्त
स्माद्दशहरास्मृता ॥ ज्येष्ठेमासिसि
तेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयोः । गरानन्दे
व्यतीपातेकन्याचन्द्रेवृषेरवो । दश
योगेनरः स्नात्वासर्वपापैः प्रमुच्यते
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डः ॥
अत्रकुजबुधयोः कल्पभेदेन व्यवस्था
ज्ञेया ॥ सेतुबन्धरामेश्वरयोः प्रति-
ष्ठादिने ॥ यथोक्तं स्कान्दे सेतुमा
हात्म्ये ॥ ज्येष्ठेमासि सितेपक्षेदश
म्यांबुधहस्तयोः । गरानन्देव्यतीपा
ते कन्याचन्द्रेवृषेरवौ ॥ दशयोगे
सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् । रामो
वैस्थापयामास शिवलिङ्गं मनुत्तम
मिति । अतोऽस्यांतुविशेषेण पूजा
कार्याहितार्थिभिः ॥ * ॥ अत्रसंकल्पउ
क्तःस्नानायगारुडे २१५ अध्याये ।
यथा । अद्यहस्तेतु नक्षत्रे दशम्यां ज्ये
ष्ठकेसिते । दशपापहराद्यअदत्ता
दानकल्मषम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा
परदारोपसेवनम् । पारुष्यान्तपैशु
न्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥ परद्रव्या
भिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।

एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्य
हमिति ॥

दशा । स्त्री । अवस्थायाम् ॥ दीपवर्त्त्या
म् ॥ चेतसि ॥ दशति । दंशदशने ।
भू०क० । पचाद्यच्तु जपजभदहद
शेतिनिर्देशाद्किच्यपिनलोपः ॥ य
द्वा । दश्यते गुरोश्चेत्यङ् ॥ कलौ
न्वर्षायथोक्तायुषः सूर्याद्यष्टग्रहभो-
ग्याष्टभागविशेषे ॥ इति दैवज्ञाः
॥ शरीरस्थदशदशा यथा । गर्भवासः
१ । जन्म २ । बाल्यम् ३ । कौमारम्
४ । पौगण्डम् ५ । यौवनम् ६ । स्था
विर्यम् ७ । जरा ८ । प्राणरोधः ९ ।
नाशः १० इति ॥ * ॥ कामजदश
दशा यथा । चक्षूराग स्तदनु मनसःस
ङ्गतिर्भावनाच व्यावृत्तिःस्यात् तद
नुविषयग्रामतश्चेतसोपि । निद्राछे
दस्तदनुतनुता निस्त्रपत्वं ततोनून्मा
दोमूर्च्छातदनुमरणं स्युर्दशाःप्रक्र-
मेणेति ॥

दशाकर्षः । पुं । प्रदीपे ॥

दशाकर्षी । पुं । प्रदीपे ॥

दशाङ्गधूपः । पुं । त्रिदोषघ्ने अवग्रहपि
शाचकादिनाशके धूपविशेषे ॥ यथा
। वासयेद्दादशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चा
र्ककम् । नश्यन्तियस्यधूपेन अवग्रह
पिशाचकाः ॥ पञ्चांशागन्धपाषाणा

तु तावन्माक्षिकगुग्गुलुः । चतुरंशंच-न्दनञ्च जटामांसीच तावती ॥ त्रि-भागःसर्ज्जकःसार स्तावदेवहिराब्व कम् । उशीरन्तु द्विभागंस्यात् घृतभृष्टं नखं समम् ॥ कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौप्रकीर्त्तितौ । एकोदशाङ्ग धूपस्तुहरस्यापि मनोहरेदिति ॥ पुष्पदानोत्तरं देवायदीयमाने धूमविशेषे ॥ यथा । मधुमुस्तं घृतं गन्धोगुग्गुल्वगुरुशैलजम् । सरलं सिल्ह सिद्धार्थौ दशाङ्गोधूपउच्यतइति ॥ अन्यच्च । कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलु र्मलयोद्भवम् । केशरं वालकं पर्पन्त्व क् जातीकोषमुत्तमम् ॥ सर्वमेतद् घृतयुतं दशाङ्गाधूपईरित इति ॥

दशाङ्कुलम् । न । खर्बूजे ॥ त्रि । दशाङ्कुलमिते ॥

दशाननः । पुं । रावणे ॥

दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे ॥

दशानीकिनी । स्त्री । सेनाविशेषे ॥

दशापवित्रम् । न । वासःखण्डे ॥

दशारुहा । स्त्री । कैवर्त्तिकायाम् ॥

दशार्णः । पुं । देशविशेषे ॥ सविन्ध्यस्यपूर्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ॥ इतिराधाकान्तः ॥

दशार्णा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

दशार्हः । पुं । सुगते । वुद्धे ॥ यदुदेशे ॥

दशार्हाः । पुंभूम्नि । दशार्हदेशस्थे ॥

दशावतारः । पुं । विष्णौ ॥ दशअवतारायस्यसः । तेयथा । शेते स चित्तशयने मम मीनकूर्मकोलो ऽभनवृहरिवामनजामदग्न्यः । योऽभूद्भूव भरताग्रजकृष्णवुद्धः कल्की सताञ्चभविता प्रहरिष्यते ऽरीनितिवोपदेशः॥

दशाश्वः । पुं । चन्द्रे ॥ दशअश्वारथे यस्यसः । रथस्त्रिचक्रःसोमस्य कुन्दाभास्तस्यवाजिनः । वामदक्षिणतोयुक्ता-दश तेन चरत्यसौ ॥

दशाश्वमेधिकः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

दशास्थितिः । स्त्री । अवस्थायाम् ॥

दशास्यः । पुं । दशानने ॥ दश आस्यानि यस्य सः ॥

दशास्यजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशास्यं जयति । जि॰ क्विप् तुक् ॥

दशाहः । पुं । दशदिनसमुदाये ॥ दशानामह्नां समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । राजाहःसखिभ्यष्टच् । रात्राह्नाहाःपुंसि ॥

दशेन्धनः । पुं । प्रदीपे ॥ दशाइन्धनं यस्य ॥

दशेरः । पुं । हिंस्रे ॥ दशति । दंश॰। पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यएरक् । कनिदितामिति नलोपः ॥

दशेरकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूम्नि । तद्देशस्थे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दशेरुकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूम्नि । तद्देशस्थे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

दशैकादशिकः । पुं । वार्द्धुषिके ॥ एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतोदश ये दशदत्ता एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः । निपातनात् समासान्तोऽकारः । दशैकादशान् प्रयच्छति । कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचा विति ष्ठच् ॥ स्त्री । ङीषि दशैकादशिकी ॥

दष्टः । त्रि । दंशिते । दंशयुक्ते ॥ दंशेः क्तः ॥

दस्मः । पुं । यजमाने ॥ चौरे ॥ हुताशने ॥ खले ॥ दस्यति । दसुउपक्षये । इषियुधीन्धि दसिश्याधूसूभ्योमक् ॥ दर्शनीये ॥

दस्युः । पुं । मलिम्लुचे । चौरे ॥ रिपौ ॥ महासाहसिके ॥ दस्यति । दसु० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् । वा० अनादेशाभावः । अनुनासिकयोरित्युक्तत्वाद्वा नानादेशः ॥ पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः । म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना याः पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाइत्यादिनोक्ता जातयो बाह्या जाताः म्लेच्छभाषायुक्ताः आर्यभाषोपेता या ते दस्यवः सर्वे स्मृता इत्यर्थः ॥

दस्रः । पुं । खरे ॥ अश्विनीसुते ॥

दस्रौ । पुं । द्विवचनान्तः । नासत्ययोः । अश्विनीसुतयोः । स्वर्वैद्ययोः ॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । दसु० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

दस्रदेवता । स्त्री । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्रौ देवते यस्याः ॥

दस्रसूः । स्त्री । सूर्ययोषिति । संज्ञायाम् ॥

दहनः । पुं । चित्रके ॥ भल्लातके ॥ अग्नौ ॥ कपोते ॥ चतुष्कलप्रभेदे (ऽ।) ॥ न । दाहे । भस्मीकरणे ॥ त्रि । दुष्टचेष्टिते ॥ दहति दह्यते वा । दह भस्मीकरणे । ल्युः ल्युट् वा ॥

दहनकेतनः । पुं । धूमे ॥ दहनः केतनं यस्य ॥

दहनप्रिया । स्त्री । स्वाहायाम् ॥ दहनस्याग्नेः प्रिया ॥

दहनागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

दहनारातिः । पुं । जले ॥

दहनीयः । त्रि । दहनार्हे । दाह्ये ॥

दहनोपमः। पुं। } सूर्यकान्तमणौ॥
दहनोपलः। पुं। }
दहनोल्का। स्त्री। अग्निकुक्कुटे॥
दहरः। पुं। मूषिकायाम्॥ स्वल्पे। सूक्ष्मे॥ भ्रातरि॥ बालके॥ हृदयाकाशे॥ ब्रह्मणि॥
दहराकाशः। पुं। चिदाकाशे॥ ईश्वरे॥ दहरश्चासावाकाशश्च॥
दह्रः। पुं। दावानले॥ वह्नौ॥ दहति। दह०। स्फायितञ्चीति रक्॥ हृदयाकाशे॥ जठरे॥
दा। स्त्री। शोधने॥ दाने॥ छदे॥ उपतापे॥ रक्षायाम्॥ दानम्। डुदाञ्०। सम्पदादित्वात् क्विप्॥
दाकः। पुं। यजमाने॥ दातरि॥ ददाति। डुदाञ्०। कृदाधारेतिकः॥
दाक्षः। त्रि। दक्षसम्बन्धिनि॥ दक्षस्यायम्। अण्॥
दाक्षायणयज्ञः। पुं। आदरव्यायुक्ते दर्शपूर्णमासात्मके यज्ञे॥ दक्षस्येमे दाक्षाः। तेषा मयन मावृत्तिरिति तन्निर्वचनम्॥
दाक्षायणी। स्त्री। अपर्णायाम्। उमायाम्। सत्याम्॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिभेषु॥ रोहिण्याम्॥ दन्तीवृक्षे॥ मानवे दक्षहसपीठाधिष्ठात्रिदेव्याम्॥ दक्षस्यापत्यम्। वानामधेयस्येति दक्षसंज्ञायाम् उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ्। गौरादित्वान् ङीष्॥
दाक्षायणीपतिः। पुं। रणतिलके। चन्द्रे॥ शिवे॥ दाक्षायण्याः पतिः॥
दाक्षायणीरमणः। पुं। चन्द्रे॥
दाक्षाय्यः। पुं। गृध्रे॥ दक्षते। दक्षह्टृद्धौशीघार्थेच। श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः। दक्षाय्यस्यायम्। तस्येदमित्यण्॥
दाक्षिः। पुं। दक्षस्यापत्ये॥ अतइञ्॥
दाक्षिणम्। न। दक्षिणानां समूहे॥ भिक्षादिभ्योऽण्॥
दाक्षिणात्यः। पुं। नारिकेले॥ त्रि। दक्षिणदिग्भवे॥ दक्षिणाभवः। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥
दाक्षिणिकः। पुं। वन्धविशेषे॥ सचेष्टापूर्त्तेन भवति। पुरुषतत्त्वानभिज्ञोहि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना वध्यते॥
दाक्षिण्यम्। न। आनुकूल्ये॥ चि। दक्षिणार्हे॥
दाक्षी। स्त्री। पाणिनिमुनेर्मातरि॥ दक्षस्यगोत्रापत्यं स्त्री। अतइञ्। इतोमनुष्यजातेरिति ङीष्॥
दाक्षीपुत्रः। पुं। पाणिनिमुनौ॥ दाक्ष्याःपुत्रः॥

दाचेयः । पुं । पाणिनिमुनौ ॥ दाच्या अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

दाच्यम् । न । कौशले । दच्चतायाम् ॥ सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तौ ॥ दचस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् ॥

दाघः । पुं । दाहे ॥ दह्यतेऽनेन । दह भस्मीकरणे । हलश्चेतिघञ् । न्यंक्वादित्वात् कुत्वम् ॥

दाडकः । पुं । दन्ते ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिमः । चि । एलायाम् ॥ पुं । करके । वृत्तफले । शुकवल्लभे ॥ समौकरकदाडिमावित्यमरः ॥ तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वादम्लं केवलाम्लकम् । तत्रस्वादुत्रिदोषघ्नंतृट्दाहज्वरनाशनम् ॥ हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलंलघु । कषायानुरसंग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥ स्वादम्लं दीपनं रुच्यंकिञ्चित् पित्तकरंलघु । अम्लन्तु पित्तजनकमुष्णं वातकफापहमिति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तापहारिमधुरं लघुपथ्यमिति राजनिर्घण्टः ॥ दलनं दालः । दलविशरणे । घञ् । दालेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयो रेकत्त्वम् ॥

दाडिमपुष्पः । पुं । रोहितकद्रुमे ॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ न । करकपुष्पे ॥

दाडिमपुष्पकः । पुं । रोहितकवृक्षे ॥ दाडिमइव पुष्पाणि यस्य ॥

दाडिमप्रियः । पुं । शुकखगे ॥

दाडिमभक्षणः । पुं । कीरे ॥

दाडिमादिचूर्णम् । न । चूर्णविशेषे । देपलेदाडिमादष्टौ खण्डात् व्योषं पलत्रयम् । त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चूर्णमेकत्रकारयेत् ॥ तच्चूर्णमात्रयाभुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनञ्चशात् पीनसज्वरकासजित् ॥

दाडिमी । स्त्री । दाडिमे ॥

दाडिमीरसः । पुं । व्यञ्जनोपस्करान्तरे ॥ दाडिमं घृतसन्तप्ते तत्रपाचे विनिःक्षिपेत् । ततःपक्वः पटेपूत इति स्याद्दाडिमीरसः ॥

दाडिमीसारः । पुं । दाडिमे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्बः । पुं । दाडिमे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

दाढा । स्त्री । दंष्ट्रायाम् ॥ अभिलाषायाम् ॥ समूहे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढिका । स्त्री । दंष्ट्रिकायाम् ॥

दाण्डपाता । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ दण्डपातोस्यां वर्त्तते । घञः सास्यां कि-

येतिञः ॥

दाण्डमाथिकः । त्रि । दण्डमाथं धावति । माथोत्तरपदेतिठक् ॥

दाण्डा । स्त्री । क्रीडाविशेषे । पटा इतिभाषा ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् । तदस्यां प्रहरणमितिणः ॥

दाण्डाजिनिकः । पुं । मायाजीविनि । सदम्भे ॥ दण्डाजिनेन दम्भेनार्थान न्विच्छति । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यामितिठञ् ॥

दाण्डिनायनः । पुं । दण्डिनोगोत्रापत्ये ॥ नडा० फक् । दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः ॥

दातः । त्रि । लूने । छिन्ने ॥ दायते स्म । दाप्लवने । क्तः ॥ शुद्धे ॥ दायति । दैप्शोधने । कर्त्तरि क्तः ॥

दाता । त्रि । दानशीले । सुचिरे । दानकर्त्तरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । तृच् ॥

दात्यूहः । पुं । कालकण्ठके खगे ॥ चातके ॥ जलकाके ॥ मेघे ॥ दाति । दाप्० । क्तिन् । दातिं आरात् ऊहते । ऊह० । अण् ॥ यद्वा । दित्यौहो यम् । अण् । देविकाशिंशपेत्यात्वे वाहऊठि शकंध्वादिः ॥

दात्यौहः । पुं । दात्यूहे ॥ दित्यौहोऽयम् । अण् । देविकाशिंशपेत्यादि :

मात्वे सम्प्रसारणम् । वृद्धिः ॥

दानम् । न । छेदनशस्त्रे । लविबे ॥ दान्त्यनेन । दाप्० । दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् ॥ दादिभ्यश्छन्दसीतिन्वा ॥

दानी । स्त्री । दानशीलायाम् ॥ तृजन्तान् ङीप् ॥

दात्रः । पुं । दातरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । अनिदेत्यादिना ददातेस्त्वन् ॥

दादः । पुं । दाने ॥ दद्यते । ददाने । कर्मणि घञ् ॥

दाधिकम् । त्रि । दधिसंस्कृतद्रव्ये ॥ दधिसंस्कृतम् । दध्नष्ठक् ॥ दध्ना संस्कृतं वा । प्राग्वहतीयष्ठक् । दध्नाचरति । चरतीतिठक् । दध्ना संसृष्टं वा । संसृष्टेठक् । दध्नोपसिक्तं वा । व्यञ्जनैरुपसिक्त इतिठक् ॥

दानम् । न । गजमदे ॥ पालने । रक्षणे ॥ छेदे ॥ शुद्धौ ॥ विश्राणने । त्यागे । परस्वत्वापत्तिपर्यन्तं स्वत्वत्यागे । देशकालेश्रद्धया यथाशक्त्यान्यायार्जितार्थानां सत्पात्रे समर्पणे । स्वस्वत्वास्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तसंविभागे । असङ्कोचेनवित्तेषु स्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादने । सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागे ॥ * ॥ अर्थानामुचिते पात्रेश्रद्धया प्रतिपादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्या

तत्सम्बन्धिधने ॥ लये ॥ स्थाने ॥ ख
ण्डने ॥ ददाति । डुदाञ्० । श्याद्य
धेति णः । आतोयुक् ॥ यद्वा । दीय
ते ऽसौ । दोङ् चये ।। अकर्त्तरि-
चेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वा
त् घञ् ॥

दायकः । त्रि । दातरि ॥ ददाति । डु-
दाञ्० । ण्वुल् । आतोयुक् ॥

दायबन्धुः । पुं । भ्रातरि ॥

दायभागः । पुं । दायविभागे । सम्ब-
न्धिमात्रेण सम्बन्धिधनस्य विभागे । पू
र्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्यु
परमे यत्रद्रव्येस्वत्वं तन्निरूढोदाय
शब्दस्तस्य विभागे ॥ एकदेशगतस्यैव
भूहिरण्यादावुत्पन्नस्यस्वत्वस्य विनि
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहा
रानर्हतया ऽव्यवस्थितस्यगुटिकापा
तादिना व्यञ्जने ॥ अथवा विशेषेण
भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्रचैकंदा
सीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापित
त्कालविशेषवहनदोहनफलेन स्व
त्वंव्यज्यते ॥ विभागोर्थस्यपित्र्यस्य पु
त्रै र्यत्रप्रकल्प्यते । दायभागइतिप्रो
क्तं तद्विवादपदंबुधैः ॥ दायस्य भागः ॥

दायविभागः । पुं । दायभागे ॥ श्री
सदाशिवउवाच ॥ भूयस्तेकथयाम्या
द्ये व्यवहारान्सनातनान् । यान्रच

न् प्रविदन्राजास्वच्छन्दंपालयेत् प्र
जाः ॥ नियमेनविनाराज्ञोमानवाधन
लोलुपाः । मिथस्तेविवदिष्यन्तिगुरुस्व
जनबन्धुभिः ॥ व्यतिघ्नंतितदादेवि-
स्वार्थिनेवित्तहेतवे । पापाश्रयाभवि
ष्यंतिहिंसयाचजिघांसया ॥ अतस्ते
वांछितार्थायनियमोधर्मसम्मतः ।
नियोज्यतेयमाश्रित्यनभ्रश्येयुःशुभा
न्नराः ॥ दण्डयेत् पापिनोराजायथा
पापापनुत्तये । तथैवविभजेद्दायान्
न्नृणांसम्बन्धभेदतः ॥ सम्बन्धोद्वि-
विधोज्ञेयोविवाहाज्जन्मनस्तथा । त
त्रौद्वाहिकसम्बन्धाद्दपरोबलवत्तरः ॥
दायेतूद्वतनाज्ज्यायान् सम्बन्धो ऽध
स्तनः शिवे । अधऊर्द्धक्रमादत्रपुमान्
मुख्यतरःस्मृतः ॥ तत्रापिसन्निकर्षे
णसम्बन्धीदायमर्हति । अनेनविधि
नाधीराविभजेयुःक्रमाद्धनम् ॥ मृत
स्यपुत्रेपौत्रेचकन्यासुपितरिस्थिते । भा
र्य्यायामपिदायार्हः पुत्रएवनचापरः
॥ बहवस्तनयायत्रसर्वेतत्रसमांशिनः
। ज्येष्ठे राज्याधिकारित्वं तत्तुवंशानुसा
रतः ॥ ऋणंयत्पैतृकंतत्रशोधयेत्पैतृ
कैर्धनैः ॥ तस्मिन् स्थितेविभागार्हं
नभवेत्पैतृकंवसु । विभज्ययदिगृह्णी
युर्विभवंपैतृकंनराः । तेभ्यस्तद्धनमा
हृत्यपितृणांदापयेन्नृपः ॥ यथास्वकुल

पापेननिरयंयान्तिमानवाः। ऋणेना पितथावद्धः स्वयमेवनचापरः॥ साधारणंधनंयच्चस्थावरंस्थावरेतरत्। अंशिनःप्राप्नुमर्हन्तिस्वंस्वमंशंविभागतः॥ अंशिनांसम्मताेवेवविभागःपरिसिद्ध्यति। तेषामसम्मतौराजासमदृष्ट्यांशमाचरेत्॥ स्थावरस्यचरस्यापिविभागानर्हवस्तुनः। मूल्यं वा तदुपस्वत्व मंशिनां विभजेन्नृपः॥ विभक्तेपि धनेयस्तु स्वीयांशं प्रतिपादयेत्। पुनर्विभज्यतद्द्रव्यम प्राप्तांशायदापयेत्॥ कृतेविभागेद्रव्याणां मंशिनां सम्मतौ शिवे। पुनर्विवादयं स्तत्रशास्तोभवतिभूभृतः॥ स्थितेप्रेतस्यपौत्रे चभार्य्यायांचपितर्य्यपि। पौत्रएवधनार्हः स्यादधस्ताज्जन्मगौरवात्॥ अपुत्रस्यस्थितेतातेसोदरे च पितामहे। जन्मनःसन्निकर्षेण पितैवास्यधनंहरेत्॥ विद्यमानासुकन्यासुसन्निकृष्टास्वपिप्रिये। मृतस्यपौत्रोधनभाक् यतोमुख्यतरःपुमान्॥ धनं मृतेन पुत्रेणपौत्रं यातिपितामहात्। अतोत्रगीयतेलोकैः पुत्ररूपःस्वयं पिता॥ औद्वाहिकेपिसम्बन्धे ब्राह्मी भार्य्यावरीयसी। अपुत्रस्यहरेदृक्थं पत्युर्द्दैवाहुहारिणी॥ पतिपुत्रविहीनातुसंप्राप्य स्वामिनोधनं। नैव

दद्यात्तु नविक्रेतुं समर्थास्वधनं विना॥ पितृभिःश्वशुरैर्वापिदत्तं यद्धर्मसम्मतं। स्वकृत्योपार्जितं यच्चस्त्रीधनंतत्प्रकीर्त्तितं॥ तस्यांमृतायां रिक्थं तत्पुनःस्वामिपदं व्रजेत्। तदासन्नतरोरिक्थमधस्ताद्वक्रमाद्धरेत्॥ मृते पत्न्यास्वधर्मेण पतिवन्धुवशेस्थिता। तदभावेपितृवन्धोर्स्तिष्ठं तीदायमर्हति॥ शंकितव्यभिचारापिनपत्न्युर्दायभागिनी। लभतेजीवनंमात्रंभर्त्तुर्विभवहारिणः॥ वहुव्यस्त्वेदनितास्तास्वर्यातुर्धर्मतत्पराः। भजेरन्स्वामिनोवित्तं समांशेनशुचिस्मिते॥ पत्युर्धनहरायाश्च मृतौभर्त्तृसुतास्थितौ। पुनःस्वामिपदं गत्वा धनं दुहितरं व्रजेत्॥ एवंस्थितायां कन्याया मृक्थं पुत्रवधूगतं। तन्मृतेस्वामिनं प्राप्य श्वशुरात्तत्सुतामियात्॥ तथा पितामहेसत्वेवित्तं मातृगतं शिवे। तस्यांमृतायां पुत्रेणभर्त्तॄश्वशुरगम्भवेत्॥ मृतस्योढ्गतं वित्तं यथा प्राप्नोति तत् पिता। जनन्यपितथाप्नोति पतिहीना भवेद्यदि॥ अतःसत्यांजनन्यांतु विमातानधनं हरेत्। मृतेजनन्यास्तं प्राप्यपिताग्च्छेद्विमातरं॥ अधस्तनानांविरहाद्यदारिक्थंनयात्यधः। येनैवाधस्तनं प्राप्तं ते

नैवोढुं तदाव्रजेत् ॥ अतःस्थितैापि
तृव्यस्यधनं स्वहगतं चसत् । पत्यौ
स्थिते ऽनपत्यायामृतैापितृव्यमाश्र-
येत् ॥ ऊढ़ाद्वित्तमधः प्राप्यपुमांस-
मवलम्बते । अतःसत्यांसोदरायांवै
मात्रेयोधनं हरेत् ॥ स्थितायां सोद
रायांच विमातुः पुत्रसंततै। वैमात्रे
यगतं वित्तं वैमात्रेयान्वयोभजेत् ॥
मृतस्यसोदरोभ्राता वैमात्रेयस्तथा ।
शिवे। धनं पितृगतत्वेन विभजेतां
समांशिनो॥ कन्यायां जीवितायांच
तदपत्यं नदायभाक् । यत्तयद्दाधितं
वित्तंतन्मृतावपरं व्रजेत् ॥ विभजेयु
र्दुहितरः पुत्राभावेपितुर्वसु । उद्वाह
यं त्यो ऽनूढान्तुपितु साधारणैर्धनैः।
कृसंतत्यामृतायाश्च स्त्रीधनं स्वामिनं
भजेत् । अन्यत्तुद्रविणं यस्मादासं-
तत्यदमाश्रयेत् ॥ प्रेतस्यश्वयनैर्वा
रीविदध्या दात्मपोषणं । पुण्यन्तु
तदुप स्वत्वैर्नशक्ता दानविक्रये॥ पि
तामहस्नुषायाश्च सत्यांतातविभातरि
। पितामहगतंरिक्थंतत्पुत्रेणस्नुषां
व्रजेत् ॥ पितामहपितृव्येचतथाभ्रा
तरिजीवति । अधोभवानांमुख्यत्वा
त् भ्रातैवधनभाग्भवेत् ॥ पितृव्यात्
सन्निकर्षेऽतुल्यौ भ्रातृपितामहैा।
धर्मंपितृपदंगत्वा प्रयातुर्भ्रातरं व्रजे
त् ॥ स्थितेप्यपत्येदुहितुः प्रेतस्यपि
तरिस्थिते । दुहित्रपत्यंधनभाक् धनं
यस्मादधोमुखं ॥ स्वः प्रशातुःस्थिते-
ता तेतथामातरिकास्त्रिके । पुंसोमु-
ख्यतत्वेनधनहारी भवेत् पिता ॥
स्थितः स्वपितृसापिण्डोवर्त्तमानेपि
मातुले। प्रेतस्यधनहारीस्यात् पितुः
सम्बन्धगौरवात् ॥ अधस्ताद्गमना
भावेधनमूर्द्धमवंगतं । तत्रापिपुंसांमु
ख्यत्वादितं पितृकुलंशिवे॥ अतोच
सन्निकृष्टोपिमातुलोनामुयाद्धनं । अ
जीवत् पितृकःपौत्रः पितृव्यैःसहपा
वैति ॥ पितामहस्यद्रविणात् स्वपितु
र्हायमर्हति । भ्रातृहीनातथापौत्री
पितृव्यैः समभागिनी ॥ पितामह-
धनंपौत्र्याहरेच्चेन्मृतमातृका। सत्यां
पौत्र्याः पितामह्यांपौत्र्याः पितृस्व
सर्य्यपि ॥ वित्तेपितृगतेदेविपौत्री-
तत्राधिकारिणी ।अधोगामिषु वित्ते
षु पुमान् ज्यायानधस्तनः ॥ ऊर्द्धगा-
मिधनेश्रेष्ठः पुमानूर्द्धाङ्गवोभवेत् ॥
अतःस्नुषायां पौत्र्याञ्चसत्यांदुहित
रिप्रिये । प्रेतस्यविभवंहर्त्तुंनैवशक्नो
तिततपिता ॥ यदापितृकुलेनस्या-
न्मृतस्यधनभाजनं । पूर्वोक्तविधिनारि
क्थंमातामहकुलंभजेत् ॥ मातामह
गतंवित्तंमातुलैस्तत्सुतादिभिः । अ

धक्रमेणैवपुमांसंस्त्रियमाश्रयेत् ॥ ब्राह्मएन्वयेविद्यमानेपित्रोः सापिण्डनेस्थिते । मृतस्यशैवीतनयोनपितुर्दायभाग्भवेत् ॥ शैवीपत्नीचतत्पुत्राल्लभेरन्धनभागिनः । ग्रासमाच्छादनंभद्रेस्वःप्रयातुर्यथाधनं॥ शैवोद्वाहं प्रकुर्वन्ती शैवभर्त्तैवपालयेत् । सौम्याश्चेन्नाधिकारोस्याः पित्रादीनां धनेप्रिये ॥ अतःसत्कुलजांकन्यां शैवेद्वाहयन् पिता । क्रोधाद्वालोभतो वापिसभवेल्लोकगर्हितः ॥ शैवीतद्न्वयाभावेसोदकोब्रह्मदोन्वपः । हरेयुः क्रमतोवित्तंमृतस्यशिवशासनात् ॥ पिण्डदात्सप्तपुरुषाः सपिण्डाः कथिताः प्रिये । सोदकादशमांताःस्युस्ततःकेवलगोत्रजाः ॥ विभक्तंद्रविणं यच्चसंसृष्टंस्वेच्छयातुचेत् । अविभक्तविधानेनभजेरन्सद्धनं पुनः॥ अविभक्तविभक्तेवायस्ययाहग्विभागिता। मृतेपितस्यदायादास्ताहग्विभवभागिनः॥ येयस्यधनहर्त्तारोभवेयुर्जीवनावधि। दद्युःपिण्डंतएवास्यशैवभार्य्यासुतंविना॥ इतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रे द्वादशोल्लासे सनातनव्यवहारकथनम् ॥

दायादः । पुं । सपिण्डे ॥ तनये । सुते ॥ दायमत्ति । अदभक्षणे । कर्मण्यण् ॥ यद्वा । आदत्ते । डुदाञ्० । आतोनुपसर्गे इतिकः । दायस्यआदः । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेतिसूत्रएवनिपातनात्सोपसर्गादप्यादन्तात् कः ॥

दायितः । त्रि । दण्डिते । साधिते ॥ दयतेर्ण्यन्तात् कर्त्तरिक्तः ॥

दाराः । पुंभूम्नि । भार्यायाम् ॥ दारयन्ति भ्रातॄन् । दॄ० णिजन्तः । दारजारौकर्त्तरिणिलुक् चेतिघञ् ॥

दारकः । पुं । बालके । पुत्रे ॥ ग्राम्यशूकरे ॥ त्रि । भेदके ॥ दारयति । दॄ० ण्वुल् ॥

दारकर्म्म । न । विवाहे ॥

दारणम् । न । विदारणे ॥ कतके ॥ दार्यतेऽनेन । दॄ० । णयन्ताल्ल्युट् ॥

दारदः । पुं । विषभेदे ॥ पारदे ॥ हिङ्गुले ॥ समुद्रे ॥ दरदि देशविशेषेभवः । अण् ॥

दारबलिभुक् । पुं । बकपक्षिणि ॥

दारा । स्त्री । भार्यायाम् ॥ इतिभरतः ॥

दारिः । स्त्री । विदारके ॥

दारिका । स्त्री । बालिकायाम् ॥

दारितः । त्रि । भिन्ने । भेदिते । कृतदारणे ॥ दार्यतेस्म । दॄ० । णयन्तात्क्तः ॥

दारिद्रम् । न । दरिद्रत्वे । निर्द्धनत्वे

॥ भावे ष्यञ् ॥

दारी । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । विपादिकायाम् । बिवाई इति भाषा ॥ परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोःकुरुतेदारींसरुजांतलसंश्रिताम् ॥ अस्याश्चिकित्साभावप्रकाशेद्रष्टव्या ॥

दारु । न । पित्तले ॥ काष्ठे॥ देवदारौ ॥ त्रि । शिल्पिनि ॥ दातरि ॥ दारके ॥ दीर्यते । दृ० । दृसनिजनीति ञुण् ॥ यद्वा । ददाति । डुदाञ्० यति । दे० दयते वा । देङ्रक्षणे । तच्छीलादिः । दाधेट्सिशदसदोरुरितिरुर्वा ॥

दारुकः । पुं । श्रीकृष्णसारथौ ॥ न । देवदारुणि ॥

दारुकदली । स्त्री । वनकदल्याम् ॥

दारुका । स्त्री । पुत्रिकायाम् । कुरंट्याम् । शालभंज्याम् । कठपूतली इति भाषा ॥

दारुगन्धा । स्त्री । चीडानामगन्धद्रव्ये ॥

दारुगर्भा । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुचीनी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धेद्रव्ये ॥

दारुचीर्णकम् । न । गुडत्वचि ॥

दारुजः । पुं । मर्दले ॥ त्रि । दारुजाते ॥

दारुणः । पुं । चित्रके ॥ रौद्ररसे । भयानकरसे ॥ न । तीक्ष्णसंज्ञकनक्षत्रेषु ॥ त्रि । भयावहे । दुःसहे । भीषणे । भयहेतौ ॥ दारयति चित्तम् । दृभये । कृदृदारिभ्यउनन् ॥

दारुणकम् । न । रूषीतिख्याते मस्तकस्थे रोगे ॥ तल्लक्षणं यथा । दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमौ प्रजायते । मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥ दारुणाकर्कशा ॥

दारुणा । स्त्री । रात्रिविशेषे ॥ ॥ यथा । तृतीयाऽत्ययसंज्ञाया दारुणा सा प्रकीर्त्तितेति ॥ नर्मदर्क्षेदतीर्थाधिष्ठात्र्यांदेव्याम् ॥

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् ॥

दारुपीता । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपुत्रिका । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुमुखाह्वया । स्त्री । } गोधायाम् ।
दारुमुखाह्वा । स्त्री । } निहाकायाम् ॥

दारुमूषा । स्त्री । दारुमूसीतिप्रसिद्धौषधौ ॥

दारुसारम् । न । चन्दने ॥ दारूणां दारुषु वा सारं श्रेष्ठम् ॥

दारुसिता । स्त्री । त्वक्स्वाद्याम् । दरचीनीतिख्यातायाम् ॥ उक्तादारुसिता स्वाद्वी तिक्ताचानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषा

पक्षा ॥

दारुस्त्री । स्त्री । दारुपुत्रिकायाम् ॥

दारुहरिद्रा । स्त्री । पचम्पचायाम् । पर्ज्जन्याम् । कस्मल इतिपर्वतीयभाषाप्रसिद्धायाम् ॥ दारुचासौहरिद्राच ॥

दारुहस्तकः । पुं । तर्दाम् । डोई इति भाषा ॥ हस्तइव प्रतिकृतिः । इवेप्रतिकृताविति कन् । दारुणो हस्तकः ॥

दार्ढ्यम् । न । दृढतायाम् ॥ भावे ष्यञ् ॥

दार्तेयः । त्रि । दृतिस्थे ॥ दृतौ भवम् । दृति कुक्षीतिढञ् ॥

दार्दुरम् । न । दक्षिणावर्त्तशङ्खे ॥ दर्दुरधर्मे ॥

दार्दुरिकः । पुं । कुलाले ॥ दर्दुरो मृत्पात्रविशेषः । तंकरोति । शब्ददर्दुरं करोतीति ठक् ॥

दार्वटम् । न । मन्त्रवेश्मनि । चिन्तागृहे ॥

दार्वण्डः । पुं । मयूरे ॥

दार्वाघाटः । पुं । काष्ठकुट्टखगे । शतपत्रके । खुटकबढय्या इतिभाषा ॥ दारु आहन्तीति विग्रहे दारावाहनोऽणन्त्यस्य चटः संज्ञायामिति दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययः टश्चान्तादेशः ॥

दार्वाघातः । पुं । दार्वाघाटे ॥ इ० शब्०॥

दार्विका । स्त्री । दारुहरिद्राक्काथतुल्ये काथोद्भवतुत्थे ॥ गोजिह्वौषधौ ॥

दारयति । दॄ० । उत्सादित्वात्साधुः । दार्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोपिदार्वी अभेदोपचारात् । स्वार्थेकन् ॥

दार्विपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् ॥

दार्वी । स्त्री । देवदारुणि ॥ हरिद्रायाम् ॥ गोजिह्विकौषधौ ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥ दीर्यते । दॄ० । दृसनिजनीतिञुण् । वोतइति गौरादित्वाद् वाङीष् ॥

दार्वीक्काथोद्भवम् । न । रसाञ्जने ॥

दार्षदः । त्रि । दृषदिपिष्टे चूर्णादौ ॥ दृषदो भवाद्यर्थेपि शेषइत्यण् ॥

दालः । पुं । कोद्रवे ॥ न । मधुविशेषे ॥ संस्रुत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरिस्थितम् । मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधुकीर्त्तितम् ॥ दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् । कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं छर्दिप्रमेहजित् ॥ अधिकं मधुरं स्निग्धं बृंहणं गुरुभारिकम् ॥ लघुपाके । गुरुभारिकं तुस्थितम् ॥ इन्द्रनीलदलाकारसूक्ष्मम्मक्षिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तरभवं मक्षितिराजनिर्घण्टः ॥

दालनः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ दन्तम्

खगतानाख्यः पञ्चज्ञेया यथेरिताः॥ दीर्यमाणेष्विवरुजा यस्य दन्तेषु जायते । दालनो नाम सव्याधिःसदागति निमित्तजः ॥ १२ ॥

दालवः । पुं । स्थावरविषभेदे ॥

दाला । स्त्री । महाकाले । किम्पाके ॥

दालिः । स्त्री । दलितेशमीधान्ये । दाल इति भाषा ॥

दालिका । स्त्री । महाकाललतायाम् । किम्पाके ॥

दालिमः । पुं । दाडिमे ॥ इतिभरतः ॥

दाली । स्त्री । दलिते शमीधान्ये । दालइतिभाषा ॥ देवदालीलतायाम् ॥

दाल्भ्यः । पुं । मुनिविशेषे ॥ चैकितायने ॥ वकाख्यर्षौ ॥ दल्भ्यस्यगोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् ॥

दाल्मी । पुं । इन्द्रे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दावः । पुं । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे ॥ दुनोति । टुदुउपतापे । दुन्योरनुपसर्गे इतिणः ॥

दावाग्निः । पुं । वनवह्नौ । दावे ॥ दावस्यवनस्याग्निः ॥

दावानलः । पुं । दवाग्नौ ॥

दाविकः । त्रि । देविकानद्युद्भवे ॥ देविकायां भवः । तत्रभवइत्यण् । देविकाशिंशपेत्यचामादेरात्वम् । स्त्रियां टिड्ढेतिङीपि दाविकी ॥

दाशः । पुं । धीवरे ॥ दशति मत्स्यान् । दंशदशने । दंसेष्टटनौन आच । दंशेश्च ॥ यद्वा । दाश्यते मूल्यमस्मै । दाशृदाने । घञ् ॥

दाशतयी । स्त्री । वह्वृचां संहितायाम् ॥ दशमण्डलानि अवयवा यस्याः । सङ्ख्याया अवयवेतयप् । ङीप् ॥

दाशपुरम् । न । कैवर्त्तीमुस्तके । दशपुरे । मोथा इति भाषा ॥ दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति । पृपालनपूरणयोः । मूलकः । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् ॥

दाशपूरम् । न । दाशपुरे ॥

दाशफली । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥

दाशरथः । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशरथस्यायम् । तस्येदमितिसम्बन्धाऽर्थेऽण् । सम्बन्धश्चात्र पितापुत्त्वरूपः ॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान् नवाग्रपुङ्खान्सुदृढान्नृपात्मजः । सृजत्यमोघान् विशिखान् वधायते प्रदीयतां दाशरथायमैथिली ॥

दाशरथिः । पुं । श्रीरामे ॥ दशरथस्यापत्यम् । अतइञ् ॥

दाशार्हः । पुं । विष्णौ ॥ यादवे ॥ दाश्यते इति दाशो दानम् । तदर्हति । अर्हपूजायाम् । अच् ॥ दशार्हकु

लोवश्यत्वाद्वा। दशार्हे एववा। स्वार्थिकःप्रत्ययः॥ चि। दशार्हदेशजे॥
दाशी। स्त्री। धीवर्याम्॥
दाशेयी। स्त्री। व्यासमातरि॥दाश्याः अपत्यं स्त्री। चतुष्पाद्भ्यो बेतिढञभावे द्व्यच इति ढक्। ङीप्॥
दाशेरकः। पुं। मालवदेशे॥ इ० त्रि०॥
दाश्वः। त्रि। दातरि॥
दाश्वान्। त्रि। दत्तवति॥दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः॥
दासः। पुं। ज्ञातात्मनि॥शूद्रे॥ धीवरे॥ दानपात्रे॥ शूद्रनामोपपदे॥ सेवके। भृत्ये॥ सप्तपञ्चदशविधो नारदेनोक्तो यथा। गृहजातस्तथाक्रीतोलब्धो दायादुपागतः। अन्नाकालभृत स्तद्वदाहितः स्वामिना चयः॥ मोचितो महतश्चार्णाद्युद्धे प्राप्तः पणेजितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितःकृतः॥ भक्तदासश्चविज्ञेय स्तथैववडवाकृतः। विक्रेताचात्मनः शास्त्रेदासाःपञ्चदशस्मृताः॥ अस्यार्थः। गृहजातः दास्यामुत्पन्नः। दायादुपागतः क्रमागतः। अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षपोषितः। स्वामिनाआहितः बन्धकीकृतः। मोचितः ऋणदानेनाङ्गीकृतदास्यः। तवाहमित्युपगतःकस्याप्यदासःसन् स्वयं दासत्वेन दत्तरूपः। प्रव्रज्याऽवसितः सन्न्यासभ्रष्टः। कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं दासइतिकृतसमयः। भक्तदासः सुभिक्षेपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः। वडवाकृतः वडवा दासीतल्लोभादङ्गीकृतदास्यःइति॥ ध्वजाहृतो भक्तदासोगृहजः क्रीतदत्रिमौ। पैत्रिकोदण्डदासश्चसप्तैते दासयोनयः॥ * ॥ विप्रस्यकिङ्करोभूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप। सर्वेषां किङ्कराःशूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः॥ दसति। दंस दशने। दंसयति दंसतेवा। दसिदीसौ। दंसेष्टटनौनआच॥
दासकः। पुं। सामान्यदासे॥ दासे॥ दासएव। स्वा० कः॥
दासकर्म्म। न। दासस्यकृत्ये॥ कर्म्मापिद्विविधं ज्ञेय मशुभं शुभमेवच। अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम्॥गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्॥ अशुभं कर्मविज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्॥
दासनन्दिनी। स्त्री। व्यासमातरि। सत्यवत्याम्॥
दासपुरम्। न। कैवर्त्तीमुस्तके॥ दासान् शूद्रान् पिपर्त्ति। पॄ०। मू०

कः । उदीचां ग्रामेभ्यः पूर्वस्येत्युत्वम् ॥

दासपूरम् । न । दासपुरे ॥ दासान् पूरयति । पूरपूर्त्तौ । कर्मण्यण् ॥

दासिका । स्त्री । पीतजिण्ट्याम् ॥ भुजिष्यायाम् ॥ वेश्याम् ॥ दास्येव । स्वार्थेकः । केण इति ह्रस्वः ॥

दासी । स्त्री । चेट्याम् । भुजिष्यायाम् ॥ बाणायाम् । जिण्ट्याम् ॥ काकजङ्घायाम् ॥ नीलाम्लाने ॥ नीलजिण्ट्याम् ॥ पीतजिण्ट्याम् ॥ वेश्याम् ॥ शूद्रायाम् ॥ कैवर्त्तभार्यायाम् ॥ दस्यते । दसुउपक्षये । कर्मणि घञ् । गौ०ङीष् ॥

दासीफली । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥

दासीसभम् । न । दासीनांसभायाम् ॥ दासीनां सभा । अशालाचेतिनपुंसकत्वम् ॥

दासेयः । पुं । धीवरे ॥ भृत्ये । दासीतनये ॥ दास्या अपत्यम् । क्षुद्राभ्यो वेति ढगभावपक्षे द्व्यचइतिढक् ॥

दासेयी । स्त्री । सत्यवत्याम् । व्यासजनन्याम् ॥ ङीप् ॥

दासेरः । पुं । क्रमेलके । उष्ट्रे ॥ धीवरे ॥ त्रि । चेटे । दासीपुत्रे ॥ दास्या अपत्यम् । क्षुद्राभ्योवेति ढक् ॥

दासेरकः । पुं । दासेरार्थेषु ॥ स्वा०-कन् ॥

दास्यम् । न । दासत्वे । दासभावे ॥ दासस्यभावः । ष्यञ् ॥

दास्यमानः । त्रि । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तुनि ॥

दास्रम् । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्रयोरिदम् । तस्येद मित्यण् ॥

दास्रभम् । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दास्रञ्चतत् भञ्च ॥

दाहः । पुं । दहने । भस्मीकरणे ॥ गात्रसन्तापे ॥ दहनम् । दहभस्मीकरणे । घञ् ॥

दाहकः । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥ त्रि । दाहकर्त्तरि ॥ दह० । ण्वुल् ॥

दाहज्वरः । पुं । देहज्वालायुक्ते ज्वररोगे ॥ यथा । पीतं दृश्चिकमूलन्तु पर्युषितजलेनवै । साद्यं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वरेतिगारुडे १९३ अध्यायः ॥

दाहनम् । न । भस्मीकरणाय प्रेरणे । दाहकरावना इतिभाषा ॥ दहन्ताद्द्युट् ॥

दाहसरः । पुं । श्मशाने ॥

दाहहरणम् । न । वीरणमूले ॥ त्रि । दाहघ्ने ॥

दाहाकर्षितः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यथा । देवदार्वं मुकत्त्वक्सालसाराल चन्दनाः

। प्रियादीनाञ्च येऽदृग्ध्वा गृह्यते दा
रुजोरसः । सदाद्याकर्षितोगन्धः स्मृ
तोयः परिकीर्त्तितइति ॥

दारुागुरु । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । दा
रुकाष्ठे । तैलागुरुणि ॥

दाहिका । स्त्री । तेजसोभार्यायाम् ॥
पश्यप्रभाम् ॥

दाही । त्रि । दाहके ॥

दिक्कः । पुं । करभे ॥ विंशतिवर्षकेगजे ॥

दिक्करः । पुं । यूनि ॥

दिक्करवासिनी । स्त्री । कामरूपदेशप्र
सिद्धनद्याम् ॥ देवीविशेषे ॥ दिक्क
रस्त्वरुणः प्रोक्त स्तथाशम्भुश्च दिक्क
रः । तस्मिन्नध्युषितादेवी तस्माद्दि
क्करवासिनीति ॥

दिक्करिका । स्त्री । नाटकशैलस्यपश्चि
मभागाद्भिः सृतायां नद्याम् ॥

दिक्करी । स्त्री । युवत्याम् ॥

दिक्पतिः । पुं । दिगधीश्वरे ॥ यथा ।
सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः श
निः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्रीच-
प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥ * ॥ इन्द्रोव
ह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् ।
कुबेरईशःपतयः पूर्वादीनांदिशांक्र
मात् ॥ * ॥ मेषसिंहधनुः प्राच्यां द
क्षिणस्यान्तुतत्परे । प्रतीच्यांतत्परे
ज्ञेयाः उदीच्याञ्चततः परे ॥ दिशः

पतिः ॥

दिक्पालः । पुं । पूर्वादिदशदिक्पतौ ॥
यथा । इन्द्रोवह्निःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरु
णोमरुत् । कुबेरईशोब्रह्मानन्तो
दिग्पालसंज्ञकाः ॥

दिक्शूलम् । न । दिग्विशेषगमनेनिषि
द्धवारे ॥ यथा । शुक्रादित्यदिनेनवा
रुणदिशं नचेकुजेचोत्तरां मन्देन्दो
श्चदिनेनशक्रककुभंयाम्यांगुरौनव्रजे
त् । शूलानीति विलङ्घ्ययान्तिमनु
जा येवित्तलाभाशयाभ्रष्टाशाः पुनरा
पतन्ति यदिते शक्रेणतुल्या अपि ॥

दिगन्तः । पुं । शास्त्रीयस्नानकर्मसंस्कृत
जनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे
॥ दिशामन्तः ॥

दिगम्बरः । पुं । शङ्करे ॥ तमसि ॥ क्ष
पणे । आत्मनोमध्यमपरिमाणवादि
निर्वौद्धविशेषे ॥ यथा । दिगम्बराम
ध्यमत्वमाहुरापादमस्तकम् । चै
तन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥
अस्य भाषा प्राकृताशान्तरभेदभिन्ना
मागधी । अस्यस्वरूपन्तु । गलन्मल
पङ्केन पिच्छिलवीभत्सदुष्प्रेक्ष्यदे
हच्छवि रुल्लुञ्चितचिकुरो मुक्तवस
नो वेशदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपि-
च्छिकाहस्त इति । अस्यस्त्रियाः आत्र
का ॥ त्रि । नग्ने । विवसने ॥ दिगे

वाम्बरमस्य ॥

दिगम्बरी । स्त्री । कालिकायाम् ॥ दिगेवाम्बरमस्याः ॥

दिगीश्वरः । पुं । दिगधीश्वरे ॥ यथा । दिगीश्वरा भास्करयुक्स्सोमाराहुश्च किंचन्द्रमसुरार्चिताः स्युरिति ॥ दिशांईश्वरः ॥

दिग्गजः । पुं । दिग्घस्तिनि ॥ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदो ऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः ॥

दिग्दर्शनम् । न । दिक्साधनयन्त्रे । कम्पासइतीङ्ग्रभाषा ॥ दिशां दर्शनं ज्ञानं येन ॥

दिग्दाहः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ यथा ॥ तल्लक्षणं वराहाचार्यः । तद्वर्णभेदेन तस्य फलम् । दाहोदिशां राजभयायपीतो देशस्यनाशायहुताशवर्णः । यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः सस्यस्य नाशञ्च करोतिदृष्टः ॥ योतीवदीप्त्याकुरुते प्रकाशं छायामभिव्यञ्जयतेर्कवत्तः । राज्ञोमहद्वेदयते भयं स शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः ॥ सर्वेसुदिक्षु फलम् । प्राक् क्षत्रियाणां सनरेश्वराणां प्राग्दक्षिणे शिल्पकुमारपीडा । याम्ये सहोग्रैः पुरुषैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भूप्रमदाश्चकोणे ॥ पश्चात् तु शूद्राः कृषिजीविनश्च चौरास्तुरङ्गैः सहवायुदिक्स्थः । पीडां प्रजन्त्युत्तरतश्चविप्राः पाखण्डिनोवाणिजकाश्चशार्व्याम् ॥ * ॥ शुभलक्षणम् । नभः प्रसन्नंविमलानि भानि प्रदक्षिणं वातिसदागतिश्च । दिशाञ्चदाहः कनकावदातो हिताय लोकस्यसपार्थिवस्येति ॥

दिग्दारत्नम् । न । पूर्वादिदिक्षु शिरावृष्यामेषादिराशिषु ॥

दिग्धः । पुं । लिप्तके । विषाक्तवाणे ॥ अग्नौ ॥ प्रवृद्धे ॥ स्नेहे ॥ प्रबन्धे ॥ त्रि । लिप्ते । लीपा इति भाषा ॥ दिह्यतेस्म । दिहउपचये । क्तः ॥

दिग्वासाः । पुं । शिवे ॥ त्रि । नग्ने । दिगम्बरे ॥ दिगेववासो ऽस्य ॥

दिग्विजयः । पुं । विद्यया युद्धेन वा दिशांविजये ॥ यथा । शङ्करदिग्विजयः पाण्डवदिग्विजयइति ॥

दिङ्कः । पुं । उत्कुणडिम्भे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिङ्मात्रम् । न । एकदेशे ॥

दिण्डिभाण्डम् । न । डिण्डिभाण्डाख्येवादित्र विशेषे ॥ पटहमृदङ्गकरटाः समेतायत्रवाद्यन्ते तत् दिण्डिभाण्डमित्युच्यते ॥

दितः । त्रि । छिन्ने ॥ दीयते स्म । दोअवखण्डने । क्तः । द्यतिस्यतीतीत्वम् ॥

दितिः । स्त्री । दैत्यजनन्याम् ॥ खण्डने ॥ दोअवखण्डने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । द्यतिस्यतीतीत्वम् ॥

दितिजः । पुं । दैत्ये ॥ दितेर्जातः । जनी॰ । डः ॥

दितिसुतः । पुं । दैतेये ॥ दितेः सुतः ॥

दिती । स्त्री । दैतेयमातरि ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

दित्सा । स्त्री । दातुमिच्छायाम् ॥ डुदाञ्॰ । सनि मीमेत्यादिना इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । अप्रत्ययात् इत्यकारप्रत्ययः ॥

दिदृक्षमाणः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥ दृशेः सन्नन्तात् लटः शानच् ॥

दिदृक्षा । स्त्री । द्रष्टुमिच्छायाम् ॥ दृशेः सन्नन्तादप्रत्यये टाप् ॥

दिदृक्षुः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥

दिद्युत् । त्रि । द्योतनशीले ॥ द्योतते तच्छीलः । द्युतदीप्तौ । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप् ॥

दिधिषाय्यः । पुं । मन्त्रे ॥ दधाति आत्मानम् धीयते वा । डुधाञ्॰ । दिधिषाय्य इति आय्यः धातोर्द्वित्वमित्त्वं षुक् च निपात्यते ॥ जारोपपतिबन्धौ । मित्रद्वये दिधिषाय्यः ॥

दिधिषुः । पुं । द्विरूढास्वामिनि । पुनर्भूपतौ ॥ दिधिषूमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्वः ॥ स्त्री । द्विरूढायाम् ॥

दिधिषूः । स्त्री । द्विरूढायाम् । पुनर्भ्वाम् ॥ दधाति पापम् धिष्यते वा । डुधाञ्॰ धिषशब्दे वा । अन्दूदृन्भू इति साधुः ॥ यद्वा । दिधिं धैर्यं स्यति । षो॰ । प्राग्वत् ॥ मनुस्तु । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेत्याह ॥ पुं । पुनर्भूपतौ ॥

दिधिषूपतिः । पुं । द्विरूढायाः पत्यौ ॥ भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥

दिनम् । न । सूर्यकिरणावच्छिन्ने काले । अहनि । घस्रे । वासरे ॥ तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् ॥ * ॥ मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य सङ्ख्या । ८६४००००००० । इति

पुराणम् ॥ * ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्विधम् । यथा । सावनम् दण्डाः षष्टिरह्नः स्वस्वस्वगुणां शाध्यास्तदैनं भवेत् । १ । उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासराः । २ । तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः । ३ । आयुर्दाये स्मृतं प्राचैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकमिति । ४ । जीमूतवाहनमतेतु सूर्यकिरणावच्छिन्नचतुर्यामकालम् ॥ * ॥ लग्नविशेषे ॥ यथा । अजगोपतियुग्मच्ककर्किधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाःस्मृताश्चैते शेषाश्चान्येदिनात्मका इतिज्योतिस्तत्त्वम् ॥ दीयते क्षीणं भवति । दीक्षये । दिवादिः । इण्षिञ्जिदीङिति नक् । वाहुलकाद्ह्रस्वः ॥ चि । खण्डिते ॥ द्यति । दो० । द्यतेरितीनच् । यत्पक्षिदिनमिति तैत्तिरीये खण्डितमित्यर्थात् ॥

दिनकरः । पुं । सूर्य्ये ॥ करोति । कृञ्० । अच् । दिनस्यकरः ॥

दिनकरात्मजा । स्त्री । यमुनायाम् ॥

दिनकेशवः । पुं । अन्धकारे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दिनक्षयः । पुं । दिनपाते ॥ एकस्मिन् सावनेत्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदादिनक्षयःप्रोक्त स्तत्राश्वमेधिकं फलम् ॥

दिनज्योतिः । न । आतपे ॥ इ० रत्नि० ॥

दिनपतिः । पुं । सूर्य्ये ॥ दिनस्यपतिः ॥ षष्ठमात्रस्यतृतीयप्रभेदे (।ऽ।ऽ।) ॥

दिनपातः । पुं । दिनक्षये ॥

दिनपिण्डः । पुं । अहर्गणे ॥

दिनप्रणीः । पुं । सूर्य्ये ॥

दिनवलः । पुं । पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशिषु ॥

दिनमणिः । पुं । सूर्य्ये ॥ दिनस्यमणिरिव ॥

दिनमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिनमूर्द्धा । पुं । उदयाचले ॥

दिनयौवनम् । न । मध्याह्ने ॥

दिनांशः । पुं । प्राह्णमध्याह्नापराह्णसायाह्नादौ ॥

दिनादिः । पुं । प्रभाते ॥

दिनान्तः । पुं । साये । दिवावसाने ॥

दिनान्तकः । पुं । अन्धकारे ॥ दिनस्य अन्तकः ॥

दिनावसानम् । न । सायङ्काले ॥ दिनस्यावसानोऽस्मिन् ॥

दिनिका । स्त्री । दिनभृतौ । एकदिवसकृतकर्ममूल्ये ॥ इतिशब्दमाला ॥

दिनौघः । पुं । अहर्गणे ॥

दिलीपः । पुं । नृपविशेषे । रघोः

पितरि ॥

दिवीपराट् । पुं । दिवीपे ॥ इ० त्रि ॥

दिवीरम् । न । गोमयच्छत्रिकायाम् । भिक्षीन्ध्रके ॥

द्यौः । स्त्री । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ दीव्यन्त्यस्याम् । दिव् उ० । वा० दिवेर्डिविः । द्यौः दिवौ दिवः । द्युभ्याम् ॥

दिवम् । न । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ वने ॥ दीव्यन्त्यस्मिन् । दिव् उ० । इगुपधे ति कः ॥

दिवसः । पुं । न । दिने ॥ सावनादि प्रभेदेन दिवसोपि चतुर्विधः । नाडीषष्टितमस्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः ॥ त्रिंशांशभागार्कराशेर्दिवसःसौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भावधिस्त्वभभूः स्मृतः ॥ दीव्यन्त्यत्र । दिव् उ० । दिवःकिदित्यसच् ॥

दिवसकरः । पुं । सूर्ये ॥

दिवसमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिवस्पतिः । पुं । वासवे । इन्द्रे ॥ दिवःपतिः । तत्पुरुषे कृतीत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्यपि अलुक् इति मुकुटः । तन्न । पातेर्डतिरित्युणादिकृत्त्वस्य सत्त्वात् । वस्तुतस्तु । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येनालुगनुमापितः । कस्कादित्वात्सः । यत्तु षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वमितिमुकुटेनोक्तं तन्न । तत्र छन्दोधिकारात् ॥

दिवस्पृथिव्यौ । स्त्री । द्यावापृथिव्योः ॥ द्यौश्च पृथिवी च । दिवसश्च पृथिव्यामितिदिवोदिवसादेशः ॥ द्विवचनान्तः ॥

दिवा । अ । दिवसे ॥ दीव्यन्त्यत्र । दिव् उ० । कामस्त्ययः ॥

दिवाकरः । पुं । भास्करे । सूर्ये ॥ अर्कवृक्षे ॥ दिवादिनं करोति । दिवाविभेतिटः ॥ काके ॥ पुष्पविशेषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

दिवाकीर्त्तिः । पुं । नापिते ॥ रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् । दिवाकीर्त्तिरस्य ॥ अन्त्यावसायिनि । चण्डाले ॥ दिवाचरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैरिति चण्डालेषु निदर्शनात् ॥ उलूके ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दिवाटनः । पुं । काके ॥

दिवातनः । त्रि । दिनभवे ॥

दिवान्धः । पुं । पेचकादौ ॥ यथा । दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इतिदेवीमाहात्म्यम् ॥

दिवान्धकी । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

दिवान्धा । स्त्री । वल्गुलापक्षिणि ॥

दिवाभीतः । पुं । कुम्भिले । चौरे ॥

उलूके ॥ कुमुदाकरे ॥

दिवाभीतिः । पुं । पेचके ॥ दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य ॥

दिवामणिः । पुं । सूर्य्ये ॥ दिवादिवसस्य मणिरिव ॥

दिवामध्यम् । न । दिनार्द्धे । मध्याह्ने ॥

दिवाशयः । त्रि । दिनेशयनकर्त्तरि ॥ दिवाशेते स्वपितीति । शीङो ऽधिकरणे शेतेरित्यच् ॥

दिवास्वापः । पुं । दिननिद्रायाम् ॥ दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात् कफावहः । ग्रीष्मवर्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥ उचितोऽपि दिवास्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा ॥ * ॥ येषामुचितस्तानाह । व्यायामाध्वव्यवायवाहनरताक्रान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौजागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवास्वापयेदिति ॥

दिवास्वापा । स्त्री । दिवान्धायाम् ॥

दिविः । पुं । चाषखगे ॥

दिविजः । त्रि । स्वर्गीये ॥

दिविषत् । पुं । देवे ॥ दिविस्वर्गे सीदतिवसते । षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु । सत्सूद्विषेति क्विप् । हृद्द्युभ्याञ्चेतिङेरलुक् । सुषामादित्वात् षत्वम् ॥

दिविष्ठः । त्रि । स्वर्गस्थे ॥

दिवी । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे ॥

दिवेदिवे । अ । अहन्यहनि ॥

दिवोकाः । पुं । दिवौकसि ॥ द्यौरोको यस्येतिविग्रहः ॥

दिवोदासः । पुं । चन्द्रवंशीयभीमरथस्यराजः पुत्रे । काशिराजे ॥ दिवहृत्यनेन तात्स्थ्याद्देवाः । तेषाम् दिवः स्वर्गस्य वा दासः । दिवसश्चदासइतिषष्ठ्या अलुक् ॥

दिवोद्भवा । स्त्री । एलायाम् ॥ त्रि । दिविजाते ॥

दिवौकः पुष्करिणी । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

दिवौकाः । पुं । देवे ॥ द्यौः दिविवा ओकोयस्य । पृ० ॥ यद्वा । दिवमोकोयस्येत्यदन्तेन विग्रहः ॥ चातके ॥

दिव्यम् । न । लवङ्गे ॥ हरिचन्दने ॥ शपथे ॥ तद्भेदाः यथा । घटोग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्चपञ्चमम् । षष्ठञ्चतण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमंतप्तमाषकम् ॥ अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मसंस्कृतम् । दिव्यान्येतानिसर्वाणि

निर्द्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥ गङ्गाजलस्य शपूर्वकशपथे तच्चमिथ्याकथने दोषो यथा । गङ्गातोयमुपस्पृश्यमिथ्यां यदिवदेज्जनः । सयातिकालसूत्रञ्च यावद्ब्रह्मणोवय इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ पानीयप्रभेदे ॥ यथा । दिव्यंचतुर्विधंप्रोक्तंधाराजं करकाभवम् । तौषारञ्चतथाहैमं तेषुधारं गुणाधिकमिति ॥ पुं । गुग्गुलौ ॥ यवे ॥ आगमोक्ते भावविशेषे यथा । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतसमःक्षमीति ॥ नायकविशेषे ॥ त्रि । द्योतनात्मके मनुष्यैरलभ्ये सर्वप्रपञ्चातीते अत्यद्भुते अप्राकृते ॥ दिविद्योतनात्मन्यादिव्येभवः । दिविपरमेव्योम्निस्वस्वरूपेवाभवः । द्युमागपागुदक्प्रतीचोयत् ॥ मनोज्ञे ॥ दिविभवे ॥

दिव्यकुण्डम् । न । कामरूपे चोभकाद्रिपूर्वभागस्थे पुष्करिणी विशेषे ॥

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके ॥ न । लवङ्गे ॥

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्थूलैलायाम् ॥ महाचञ्चुशाके ॥

दिव्यगायनः । पुं । गन्धर्वे । स्वर्गगायके ॥

दिव्यचञ्चुः । पुं । सुगन्धस्यप्रभेदे ॥ मर्कटे ॥ त्रि । अन्धे ॥ सुलोचने ॥

न । ज्ञानात्मके नेत्रे ॥

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मयाम् ॥

दिव्यदृष्टिः । स्त्री । निमेषशून्यायां दृष्टौ ॥ दिव्याचासौ दृष्टिश्च ॥

दिव्यदोहदम् । न । मनोराज्यस्य सिद्धये देवेभ्योदीयमाने द्रव्ये । उपयाचिते ॥ यद्दीयतेतु देवेभ्योमनोराज्यस्यसिद्धये । उपयाचितकं दिव्यदोहदंतद्विदुर्बुधाइतिहारावली ॥

दिव्यपञ्चामृतम् । न । मिलितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्करारूपे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पः । पुं । करवीरे ॥

दिव्यपुष्पा । स्त्री । महाद्रोणायाम् ॥

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । लोहितवर्णार्कवृक्षे ॥

दिव्ययमुना । स्त्री । कामरूपे दमनिकायानद्याः पूर्वभागस्थे नदीविशेषे ॥

दिव्यरत्नम् । न । चिन्तामणौ ॥

दिव्यरथः । पुं । देवविमाने । व्योमयाने ॥

दिव्यरसः । पुं । पारदे ॥

दिव्यलता । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

दिव्यवस्त्रः । पुं । सूर्यशोभायाम् ॥ न । शुभांशुके ॥ दिविभववस्त्रे ॥ त्रि । सुन्दरवस्त्रवति ॥

दिव्यसारः । पुं । शालवृक्षे ॥

दिव्यस्त्री । स्त्री । अप्सरः प्रभृतौ ॥

दिव्या । स्त्री । आमलक्याम् । धात्र्याम् ॥ वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥ शतावर्याम् ॥ महामेदायाम् ॥ ब्राह्म्याम् ॥ स्थूलजीरके ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ हरीतक्याम् ॥ मुरायाम् । गन्धवल्याम् ॥

दिव्यादिव्या । स्त्री । उपदेवी विशेषे ॥

दिव्योदकम् । न । आकाशजले । खवारिणि ॥

दिव्योपपादुकः । त्रि । अमरे । निर्जरे ॥ मातृपित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योजाता ये देवास्ते दिव्योपपादुकाउच्यन्ते ॥ दिविभवः । द्युप्रागपागिति यत् । उपपद्यते । पद्गतौ । लषपतपदेत्युकञ् । दिव्यश्चासावुपपादुकश्च ॥

दिव्यौघः । पुं । गुरुविशेषे ॥

दिव्यौषधिः । स्त्री । मनःशिलायाम् ॥

दिक्-श् । स्त्री । ककुभि । आशायाम् । काष्ठायाम् । प्राच्यादिव्यवहारहेतौ । कृत्वैकमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् । इति देशोनिदिश्येत यया सादिगितिस्मृतेतिव्युत्पत्तेः कार्यमात्रनिमित्तकारणे ॥ साचैकानित्याविभ्वी चेतिन्यायमतम् ॥ सा दशधा । यथा । पूर्वा आग्नेयी दक्षिणाच नैर्ऋती पश्चिमा तथा । वायवी चोत्तरै शानी ऊर्द्ध्वा चाधोदिशोदशेतिवराहपुराणम् ॥ दिशन्त्यवकाशम् । दिशअतिसर्जने । ऋत्विगित्यादिना निपातनात् क्विन् ॥ दिश्यते ऽसौवा । दिशेःकर्मणिक्विन् ॥ दन्तक्षतविशेषे ॥ दिग्दष्टे वर्त्तुलाकारे इति वैजयन्ती ॥

दिशा । स्त्री । दिशि ॥ भागुरिमतेन टाप् ॥ अस्याअङ्गारिण्यादि संज्ञा चोक्ता । यथा । अङ्गारिणी दिगरविविप्रयुक्ता यस्यांरवि स्तिष्ठतिसा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्यतियांदिनेशः शेषाः प्रशस्ताःशुभदाश्चताःस्युः ॥

दिश्यम् । त्रि । दिग्भवेवस्तुनि ॥ दिशिभवम् । दिगादिभ्योयत् ॥ दिगन्तरादानीते ॥

दिष्टः । पुं । काले ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ न । भाग्ये । दैवे । भागधेये ॥ त्रि । आदिष्टे । उपदिष्टे ॥ दिशति । दिशअतिसर्जने । क्तिच्क्तौच संज्ञायामितिक्तः ॥ दृत्ते ॥

दिष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ दिष्टस्यदैवस्य अन्तः ॥

दिष्टिः । स्त्री । मुदि । हर्षे ॥ माने ॥ परिमाणे ॥ दिशति । दिश० क्तिच् क्तौचेतिक्तिच् ॥

दिष्ण्या । स्त्री । हर्षे ॥ मङ्गले ॥ भाग्येने च्यर्थे ॥ देशनम् । दिश० । सं० क्विप् । दिशंख्यायति वा । ख्यै ध्यै शब्दस ङ्घातयोः । क्विप् । इत्वम् । संज्ञा पूर्वकत्वाज्जश्त्वंन ॥ यद्वा । दिशति । अघ्न्यादिभ्यश्चेतियक् ॥

दिष्णुः । त्रि । दातरि ॥

दीक्षणीया । स्त्री । इष्टिभेदे । सौ मिक्याम् ॥

दीक्षा । स्त्री । नियमे ॥ य० । एताश्चा न्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वनेवस न्निति ॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवस्यमन्त्र ग्रहे ॥ क्रियावर्णकलास्पर्शवागृद्दृग्भा नस संज्ञकाः । दीक्षा मोक्षप्रदा देवि सप्तधा परिकीर्त्तिताः ॥ दीक्षाच द्वि विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । क्रियादीक्षामवेदाद्या वेधाख्याभ्य न्तरीभवेत् ॥ दिव्यभावप्रदानाच्च क्षालनात् किल्बिषस्यच । दीक्षेति कथिता सद्भि र्भवबन्धविमोचनी ॥ दीयते सकलंदेवि गुरवेप्राणसंयुत म् । धनं तच सुवर्णादिपट्टवस्त्रसमु च्चयम् ॥ क्षयं प्राप्नोति सद्भावान्ना नापापसमुच्चयः । तस्माद्दीक्षेतिना मास्याः सर्वशास्त्रेषु सुव्रते ॥ दीयते विमलंज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । ते नदीक्षेतिसा प्रोक्तामुनिभिर्धर्मको विदैः ॥ क्रियाविशेषे ॥ दीक्षाचतृ तीयंजन्म ब्राह्मणादेः । यथाहमनुः । मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिब न्धने । तृतीयंयज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति ॥

दीक्षागुरुः । पुं । मन्त्राद्युपदेशकर्त्तरि । देशिके ॥

दीक्षान्तः । पुं । अवभृथे ॥ प्रधानया गोदीक्षा तस्याअन्तःसमापको योऽ परोयज्ञोन्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्र धानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रिय ते सोऽवभृथो दीक्षान्तोप्युच्यते ॥

दीक्षितः । त्रि । संजातदीक्षे । स्वीकृ तदीक्षे ॥ य० । अदीक्षितो हि मर णे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दी- क्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याद्व्रतान्विका दिति ॥ अपिच । अदीक्षितस्यमर णे रौरवायप्रकल्पते । न पूजाद्यधि कारोस्ति विनादीक्षां वरानने इति ॥ दीक्षणीयेष्टिकृति ॥ सोमपानाध्व रान्विते । सोमपानवतियागे श्राद्धे ष्टरि ॥ दीक्षतेस्म । दीक्षमौण्ड्ये ज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । गत्य र्थेतिक्तः ॥ यद्वा । दीक्षासंजाताऽस्य । ता० इतच् ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्नायवीयानपियो भवेत् । भोभव त्पूर्वकंत्वेन मभि भाषेतधर्मविद्-

तिमनुः ॥ काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्त नामकेविप्रे ॥ सचकाशीखण्डे प्रसिद्धः ॥

दीक्षिता । पुं । सोमयागाख्ये ॥ दीक्षते तच्छीलः । दीक्ष० । तृन् । स्वद दीपदीक्षश्चेतियुज्न ॥

दीक्षितायनी । स्त्री । काम्पिल्लनगरस्थदीक्षितनामकविप्रस्यपत्न्याम् ॥

दीदिविः । पुं । धिषणे । बृहस्पतौ ॥ पुं । न । अन्ने ॥ दीव्यन्त्यनेन । दिवु० । दिवेर्देदीर्घश्चाभ्यासस्येत्यौणादिकःक्विन् । कित्वाद्गुणाभावः । गोपामृतस्यदीदिर्वामितिमन्त्रेतु द्योतमानमित्यर्थः ॥

दीधितिः । स्त्री । किरणे ॥ दीधीते दीप्यते । दीधीङ्दीप्तिदेवनयोः । क्तिच् । तितुत्रेतीण्निषेधस्तुन । अग्रहादीनामितिवार्त्तिकात् । यीवर्णयोरितीकारलोपः ॥

दीनः । त्रि । दुर्गते । दरिद्रे ॥ भीते ॥ शोच्ये ॥ दीयतेस्म । दीङ्क्षये । गत्यर्थेतिक्तः । स्वादयओदितः । ओदितश्चेतिनत्वम् ॥ यद्वा । दृणसिञ्जिदीङ्कितिनक् ॥ न । तगरपुष्पे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दीननाथः । त्रि । दरिद्रजनभर्त्तरि ॥

दीना । स्त्री । मूषिकायाम् । मूसी इतिभाषा ॥

दीनारः । पुं । स्वर्णभूषणे ॥ मुद्रायाम् । व्यावहारिकरूपके । रुप्या इति भाषा ॥ निष्कपरिमाणे ॥ सुवर्णकर्षद्वये ॥ सम्यग् व्यवहारार्थं मानवस्तुनि ॥ द्वात्रिंशद्रत्तिकापरिमिते काञ्चने ॥ दीयते । दीङ्० । दीङोनुट् चेत्यारन् ॥

दीपः । पुं । वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखायाम् । प्रदीपे । कज्जलध्वजे । गृहमणौ ॥ घृततैलश्चदीपार्थे स्नेहान्यन्या निवर्जयेत् ॥ इति वह्निपुराणम् ॥ दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव काले नवंशनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥ नैवनिर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् । दीपहर्त्ता भवेदन्धःकाणोनिर्वापको भवेत् ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥ कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थं नचाददेत् । नमिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपेस्नेहान्घृतादिकान् ॥ कृत्वामिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकंव्रजेत् । वसामज्जास्थिनिर्यासैःस्नेहैःप्राण्यङ्गसम्भवैः । प्रदीपं नैवकुर्यात्तु कृत्वा पङ्केविषीदतीतिका० पु० ॥ दीप्यतेऽनेनवा । दीपोदीप्तौ । इगुपधत्वात् कः । घञ्वा । अच् ॥

दीपकः। पुं। दीपे। स्नेहाशे। दीपाइति दीवा इतिच भाषा॥ खगग्राहिखगे। वाजइतिसिकरा इतिच भाषा॥ यमान्याम्॥ लोचमस्तके॥ मात्रावृत्तविशेषे। य०। तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्र मवधाय। इहदीपक मवेहिलघुमन्तमवधेहि॥ यथा। चणमात्रमति वल्गुजगदेतदितिकल्गु। धनलोभमपहाय नमपद्मनयनाय॥ रागविशेषे॥ न। कुङ्कुमे॥ इतिशब्दरत्नावली॥ वागलङ्कारे॥ सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्। सैवक्रियासुवह्वीषु कारकस्येतिदीपकम्॥ प्राकरणिकाना मर्थात् उपमानोपमेयानांधर्मः क्रियादिरेकवारमेवयदुपादीयते तदेकस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम्॥ यथा। किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइं सीहाणम्। कुलवालिआणं थणा कुत्तोघिप्पन्तिअमुआणम्॥ कृपणानांधनं नागानां फणामणिः केसराणिसिंहानाम्। कुलपालिकानां-स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानामिति संस्कृतम्॥ अचामृतानामितिसकलपदप्रयुक्तविशेषणाम्। अनवगर्त्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेन प्रकृतानामन्येषांचकुतः स्पृश्यन्त इतिसकृद्धर्मोपादानाद्दीपकालङ्कारः॥ ६५॥ कारकस्यच वह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्। यथा। स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्। अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणयावधूः शयने॥ स्विद्यति स्वेदंभजते। कूणति सङ्कोचमासज्यते। वेल्लतिपरिवृत्त्यशेते। विचलतिविशेषतश्चञ्चलाभवति। निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रेमुद्रयति। अन्तर्नन्दति हृष्यति नवोढात्वेन वाह्यतोहर्षाप्रकाशनात्। अतएवचुम्बितुमिच्छति नतु चुम्बतीत्यनेकासुक्रियासु वधूरूप कर्तृकारकस्यसकृद्वृत्तिरित्यर्थः॥ अपिच। वदन्तिवर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यंदीपकंवुधाः। मदेनभातिकलभः प्रतापेनमहीपतिः॥ दीपयति। दीपीदीप्तौ। ण्यन्तः। ण्वुल्॥ त्रि। दीपेकुशले॥ आ० कन्॥ दीप्तिकारके। भासके॥

दीपकूपी। स्त्री। दीपवर्त्याम्। तैलमाल्याम्। पलीता इतिवत्ती इति च भाषा॥

दीपखोरी। स्त्री। दीपकूप्याम्॥ इति शब्दमाला॥

दीपध्वजः। पुं। कज्जले॥ इतिजटा

दीपकः। पुं। दीपे। स्नेहाशे। दीपाइति दीवा इतिच भाषा॥ खगग्राहिखगे। वाज इतिसिकरा इतिच भाषा॥ यमान्याम्॥ लोचमस्तके॥ मात्रावृत्तविशेषे। य०। तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्र मवधाय। इह दीपक मवेहि लघुमन्तमवधेहि॥ यथा। क्षणमात्रमति वल्गु जगदेतदितिफल्गु। धनलोभमपहाय नमपद्मनयनाय॥ रागविशेषे॥ न। कुङ्कुमे॥ इतिशब्दरत्नावली॥ वागलङ्कारे॥ सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्। सैवक्रियासुवह्वीषु कारकस्येतिदीपकम्॥ प्राकरणिकाना मर्थात् उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेक वारमेवयदुपादीयते तदेकस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम्॥ यथा। किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइं सोहाणम्। कुलवालिआणं यणा कुत्तोघिप्पन्ति अमुआणम्॥ कृपणानांधनं नागानां फणामणिः केसराणिसिंहानाम्। कुलपालिकानांस्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानामितिसंस्कृतम्॥ अचामृतानामितिस कलपषुव्यन्तविशेषणम्। अत्रवर्ण्यत्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेन प्रकृतानामन्येषांचकुतः स्पृश्यन्त इतिसकृद्धर्मोपादानाद्दीपकालङ्कारः॥ ६५॥ कारकस्यच वह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्। यथा। स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्। अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणयावधूः शयने॥ स्विद्यति स्वेदंभजते। कूणति सङ्कोचमालम्बते। वेल्लतिपरिवृत्त्यशेते। विचलतिविशेषतश्चञ्चलाभवति। निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रेमुद्रयति। अन्तर्नन्दति हृष्यति नवोढात्वेन वाह्यतोहर्षाप्रकाशनात्। अतएवचुम्बितुमिच्छति ननु चुम्बतीत्यनेकासुक्रियासु वधूरूपकर्तृकारकस्यसकृद्वृत्तिरित्यर्थः॥ अपिच। वदन्तिवर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यंदीपकंवुधाः। मदेनभातिकलभः प्रतापेनमहीपतिः॥ दीपयति। दीपीदीप्तौ। ण्यन्तः। ण्वुल्॥ चि। दीपेकुशले॥ अ० कन्॥ दीप्तिकारके। भासके॥

दीपकूपी। स्त्री। दीपवर्त्याम्। तैलमाल्याम्। पलीता इतिवत्ती इति च भाषा॥

दीपखोरी। स्त्री। दीपकूप्याम्॥ इति शब्दमाला॥

दीपध्वजः। पुं। कज्जले॥ इतिजटा

धरः ॥

दीपनः । पुं । कासमर्द्दे ॥ पलाण्डौ ॥ मयूरशिखायाम् ॥ शालिञ्चशाके ॥ न । तगरमूले ॥ कुङ्कुमे ॥ त्रि । दीपयितरि ॥

दीपनी । स्त्री । पाठायाम् ॥ मेथिकायाम् ॥ यवान्याम् ॥

दीपनीयः । पुं । यवान्याम् ॥ औषधवर्गविशेषे ॥ यथा । पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः इतिचक्रदत्तः ॥ त्रि । दीपनयोग्ये ॥

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे ॥

दीपमाला । स्त्री । दीपशृङ्खलायाम् । दीपाल्याम् ॥ दीपानां माला ॥

दीपमालिका । स्त्री । दीपान्विताया ममावास्यायाम् । दीपाल्याम् । यत्र रात्रौ ॥ दीपमालेव । स्वा०कः । इत्वम् ॥

दीपलक्षणम् । न । प्रज्वलितदीपस्य शुभाशुभफलाय तत्स्वरूपनिरूपणे ॥ तत्राशुभफलम् । वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिःक्षिप्रंनाशं व्रजति विमलस्नेहवर्त्त्यन्वितोपि । दीपः पापं कथयति फलंशब्दवान् वेपनश्च व्याकीर्णार्चिर्विशलभमवद्यश्च नाशं प्रयाति ॥ १ ॥ शुभल० । दीपः संहतमूर्त्तिरायततनुर्निर्वेपनो दीप्तिमान् निःशब्दो रुचिरः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यहेमद्युतिः । लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं यश्चोद्यतं दीप्यते शेषंलक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं यथायुक्तितः ॥ इति वाराह्याम् ८१ ॥

दीपवती । स्त्री । कामाख्यायां नदीविशेषे ॥ यथा । एषाचहिमवज्जाता छिन्दन्ती दीपवत् तमः । तेन देवमनुष्येषु नदीदीपवती स्मृतेति कालिकापुराणम् ॥

दीपवृक्षः । पुं । दीपाधारे । दीपतरौ । दीवट इतिभाषा ॥ यथा । दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्या स्तैजसाद्यै श्चभैरव । वृक्षेषु दीपोदातव्यो नतुभूमौ कदाचन ॥ सर्वंसहा वसुमती सहते नत्विदंद्वयम् । अकार्यपादघातञ्च दीपतापंतथैवच । तस्माद्यथात् पृथिवी तापंनाप्नोति वैतथा ॥ दीपंदद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योपिच भैरवेति ॥

दीपवृक्षकः । पुं । दीपवृक्षे ॥

दीपशिखा । स्त्री । प्रदीपज्वालायाम् ॥

दीपशृङ्खला । स्त्री । दीपमालिकायाम् ॥

दीपाग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनाय वह्नि

विशेषे ॥ यथा । द्वाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योगि दीपाग्निरुच्यते । तस्यैकाक्षस्येत्यर्थः ॥

दीपान्विता । स्त्री । दीपाल्याम् ॥ सा च मुख्यचान्द्रेणाश्विनस्य । गौणचान्द्रेण कार्त्तिकस्यामावास्या । यथा । येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि । तस्यां देया रुचे हन्त पिदूयांवैमहालये ॥ तत्र कर्माणि यथा । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृक्षास्तथाकार्याः शक्त्यादेवगृहेष्वपि ॥ चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥ वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभाज्यच बुभुक्षितान् । अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥ स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सहेति ॥ पश्चान्न सुखरात्रिकाम् ॥

दीपाली । स्त्री । दीपान्वितायाममायाम् । यत्ररात्रौ । दिवाली इति भाषा ॥ दीपमालायाम् ॥

दीपिका । स्त्री । प्रकाशिकायाम् ॥ ग्रन्थविशेषे ॥ हिन्दोलरागस्य रागिण्याम् ॥ प्रदोषकाले गृहसम्प्रविष्टा प्र दीपहस्ता ऽरुणगात्रवस्त्रा । सीमन्तसिन्दूरविराजमाना सुरक्तमाल्याकिलदीपिकेयमितिध्यानम् ॥ गानकालःसायाह्नः ॥

दीपितः । त्रि । प्रकाशिते ॥ उज्ज्वलिते । निखारा इतिभाषा ॥ प्रखिद्धते ॥

दीपिता । त्रि । दीप्तिकर्त्तरि ॥

दीपोत्सवः । पुं । दीपान्वितायाममायाम् ॥

दीप्तः । पुं । निम्बूके ॥ सिंहे ॥ न । स्वर्णे ॥ हिङ्गुनि ॥ त्रि । ज्वलिते ॥ दग्धे ॥ निर्भासिते ॥ दीप्तिमति ॥ दीप्यतेस्म । दीपीदीप्तौ । क्तः । श्वीदितोनिष्ठायामितिनेट् ॥

दीप्तकम् । न । स्वर्णे ॥

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्कामुख्याम् ॥ दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः । शिवानां वाशितेन जिह्वाज्वलतीति प्रसिद्धिः ॥

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे ॥

दीप्तरसः । पुं । किञ्चुलुके ॥

दीप्तलोचनः । पुं । विडाले ॥

दीप्तलोहम् । न । कांस्ये ॥

दीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । अग्निशिखौषधौ ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ सातलायाम् ॥

दीप्ताक्षः । पुं । मार्जारे ॥

दीप्ताग्निः । पुं । अगस्त्यमुनौ ॥ त्रि । तीक्ष्णजठरानलयुक्ते ॥
दीप्ताङ्गः । पुं । मयूरे ॥
दीप्तिः । स्त्री । प्रभायाम् । रुचि । त्विषि ॥ प्रभाप्रसरे ॥ दीप्यतेऽनया । दीपी० क्तिन्नावादिभ्यः ॥ वाणवेगस्यतीव्रतायाम् ॥ स्त्रियाः अयत्नजगुणे ॥ कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः । उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ताचेद्दीप्तिरुच्यते ॥ लाचायाम ॥ कांस्ये ॥
दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणवृक्षे ॥
दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥
दीप्यः । पुं । यमान्यम् ॥ लोचमस्तके ॥ जीरके ॥ न । शुभ्रजीरे ॥ दीपनम् । दीपी० । भावे घञ् ॥ दीपेसाधुर्वा । तत्रसाधुरितियत् ॥ त्रि । दीपीये ॥ दीपायहितम् । अपूपादित्वात् पक्षेयत् ॥
दीप्यकः । पुं । अलङ्कारे ॥ यमान्याम् ॥ लोचमस्तके ॥ न । अजमोदायाम् ॥ यवान्याम् ॥ वर्हिचूडायाम् । रुद्रजटेति गौडभाषा ॥
दीप्यमानः । त्रि । प्रकाशमाने ॥
दीप्या । स्त्री । यवान्याम् ॥
दीप्रः । त्रि । दीप्तिमति ॥
दीयमानः । त्रि । वर्त्तमानदानसम्बन्धिवस्तुनि ॥
दीर्घः । पुं । लताशालवृक्षे ॥ दूलकटे ॥ रामशरे ॥ उष्ट्रे ॥ हिमाक्षवर्णे । गुरुवर्णे ॥ त्रि । आयते ॥ दृणाति । दृविदारणे । वाहुलकाद्घञ् ॥
दीर्घकणा । स्त्री । गौरजीरके ॥
दीर्घकण्टकः । पुं । वर्वुरे ॥
दीर्घकराहः । पुं । वके ॥
दीर्घकन्दकम् । न । मूलके ॥
दीर्घकन्दिका । स्त्री । मुषल्याम् ॥
दीर्घकन्धरः । पुं । वकपक्षिणि ॥
दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डतृणे । त्रिकोणके ॥
दीर्घकाण्डा । स्त्री । तिक्ताङ्गायाम् ॥
दीर्घकीलः । पुं । } अङ्कोठवृक्षे । निकोचके ॥
दीर्घकीलकः । पुं । }
दीर्घकूरकम् । न । आन्ध्रदेशोद्भवेशालिविशेषे । राजान्ने । धान्यश्रेष्ठे ॥
दीर्घकेशः । पुं । भल्लूके ॥ त्रि । आयतकचे ॥
दीर्घकोशा । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ दीर्घःकोशोयस्याः ॥
दीर्घकोशिका । स्त्री । दुर्नामायाम् । जिनुक इति गौडभाषा प्रसिद्धे जलजन्तुविशेषे । सीपीइतिदेशभाषा ॥ दीर्घःकोशोयस्याः । जातेरितिङीष् । संज्ञायां कन् । केण इति ह्रस्वः ॥

दीर्घकोषा । स्त्री । } दीर्घकोषि
दीर्घकोषिका । स्त्री । } कायाम् ॥
प्रक्रियापूर्ववत् ॥

दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्रे ॥ इ०रानि० ॥

दीर्घग्रन्थिः । पुं । गजपिप्पल्याम् ॥

दीर्घग्रीवः । पुं । उष्ट्रे ॥ दीर्घा ग्रीवा यस्य सः ॥ नीलक्रौञ्चे । अतिजागरे ॥

दीर्घघाटिकः । पुं । उष्ट्रे ॥ इतिशब्दमाला ॥

दीर्घच्छदः । पुं । इक्षौ ॥ दीर्घा च्छदा यस्य सः ॥

दीर्घजङ्गलः । पुं । भङ्गानमत्स्ये ॥

दीर्घजङ्घः । पुं । बके ॥ उष्ट्रे ॥ त्रि । दीर्घप्रसृतावति ॥

दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे ॥

दीर्घतरुः । पुं । ताले ॥

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

दीर्घतुण्डा । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

दीर्घतृणः । पुं । पल्लिवाहे ॥

दीर्घदण्डः । पुं । एरण्डवृक्षे ॥ शुक्लैरण्डे ॥

दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरक्ष्याम् ॥

दीर्घदर्शी । पुं । पण्डिते । विदुषि ॥ गृध्रे ॥ भल्लूके ॥ त्रि । दूरदर्शके ॥ आगामिकार्यज्ञे ॥ दीर्घं दीर्घादा पश्यति । दृशिर्०। ग्रह्यादित्वात् णिनिः। सुपीति वा ॥

दीर्घदृष्टिः । पुं । दीर्घदर्शिनि ॥ दूरावलोकनाय यन्त्रविशेषे । दूरवीक्षणे ॥ दीर्घा दृष्टिर्यस्य येन वा ॥

दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे ॥

दीर्घनादः । पुं शङ्खे ॥

दीर्घनालः । पुं । यावनाले ॥ वृत्तगुण्डे ॥ न । दीर्घरोहिषके ॥

दीर्घनिद्रा । स्त्री । मरणे ॥ अनया निद्रया राजन् दीर्घनिद्राभविष्यति ॥

दीर्घपक्षः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटखगे ॥

दीर्घपटोलिका । स्त्री । धुंदुल इति गौडभाषाप्रसिद्धे लताफलविशेषे ॥

दीर्घपत्रः । पुं । जलजमधूलके ॥ रसोनभेदे । राजपलाण्डौ ॥ विष्णुकन्दे ॥ हरिदर्भे ॥ कुन्दरे ॥ ताले ॥ कुपीलौ ॥

दीर्घपत्रकः । पुं । एरण्डे ॥ रक्तलशुने ॥ हिज्जले ॥ वेतसे ॥ करवीरवृक्षे ॥ जलजमधूके ॥ लशुने ॥ दीर्घाणि पत्राणि यस्य सः । स्वार्थेकः ॥

दीर्घपत्रा । स्त्री । अल्पजम्बूवृक्षे ॥ शालपर्ण्याम् ॥ चञ्च्वाम् । चैंचूशाके ॥ चित्रपर्णिकायाम् ॥ केतक्याम् ॥ गन्धपत्रायाम् ॥ डोडीक्षुपे ॥ दीर्घाणि पत्राणि यस्याः ॥

दीर्घपत्रिका । स्त्री । घृतकुमार्याम् ॥

शालपर्ण्याम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥

दीर्घपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् ॥ महाचञ्चुशाके ॥

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

दीर्घपल्लवः । पुं । शणवृक्षे ॥ न । आयतच्छदे ॥ त्रि । दीर्घच्छदवति ॥

दीर्घपात् । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥

दीर्घपादः । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥ दीर्घौ पादौ यस्य ॥

दीर्घपादपः । पुं । ताले ॥ पूगे ॥

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥

दीर्घफलः । पुं । आरग्वधे ॥ दीर्घाणि फलान्यस्य ॥

दीर्घफलकः । पुं । अगस्त्यवृक्षे ॥

दीर्घफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् ॥ जतुकायाम् ॥

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि ॥ दीर्घो मारुतोवायुर्यस्य ॥

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् ॥ विल्वान्तरवृक्षे ॥ न । लामज्जके ॥

दीर्घमूलकम् । न । मूलके ।

दीर्घमूला । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ श्यामलतायाम् ॥ दीर्घं मूलं यस्याः ॥

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभयाम् ॥

दीर्घरदः । पुं । शूकरे ॥ दीर्घौ रदौ यस्य ॥ त्रि । आयतदन्ते ॥

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घा रसना जिह्वायस्य सः ॥

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥

दीर्घरात्रम् । न । चिरकाले ॥

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके ॥

दीर्घरोहिषकम् । न । कत्तृणविशेषे । दृढकाण्डे ॥

दीर्घवंशः । पुं । नले ॥ आयते कुले । तृणध्वजे च ॥

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि ॥

दीर्घवल्ली । स्त्री । पलाश्याम् ॥ पातालगरुडीलतायाम् ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥ आयतायां लतायाम् ॥

दीर्घवाला । स्त्री । चमर्याम् ॥

दीर्घवृन्तः । पुं । श्योनाकद्रुमे ॥ दीर्घं वृन्त मस्य ॥

दीर्घवृन्तकः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥

दीर्घवृन्ता । स्त्री । इन्द्रचिर्भिट्याम् ॥

दीर्घवृन्तिका । स्त्री । एलापर्ण्याम् ॥

दीर्घशरः । पुं । यावनाले ॥

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे ॥ शालवृक्षे ॥

दीर्घशाखिका । स्त्री । नीलाम्लीक्षुपे ॥

दीर्घशिम्बिकः । पुं । चवे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूकः । पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥

दीर्घशूककम् । न । राजान्ने ॥

दीर्घसत्त्रम् । न । यज्ञविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । शुनि ॥ दीर्घं सुरतं मैथुनमस्य ॥

दीर्घसूत्रः । त्रि । चिरक्रिये । दीर्घकालेन क्रियानुष्ठातरि ॥ दीर्घं सूत्रं व्यवस्थायस्य ॥ अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानि र्ध्रुवं भवेत् ॥ रागे द्वेषेच कामेच द्रोहे पापेच कर्म्मणि । अप्रियेचैवकर्त्तव्ये दीर्घसूत्रश्च शस्यते इतिमत्स्यपुराणम् ॥ न । विस्तृततन्तौ ॥

दीर्घसूत्री । त्रि । दीर्घसूत्रे । निरन्तरशङ्कासहस्रकवलितान्तःकरणत्वेनातिमन्थरप्रवृत्तौ । यदद्यकर्त्तव्यं तन्मासेनापि करोति नवेत्त्येवंशीले ॥

दीर्घसोमः । पुं । सोमयागविशेषे ॥

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ दीर्घप्रमाणायाङ्गवि ॥

दीर्घाध्वगः । पुं । लेखहारे । धाउडिया० इति गौडभाषा ॥ उष्ट्रे ॥

दीर्घायुधः । पुं । कुन्तास्त्रे ॥ दीर्घश्चासावायुधश्च ॥ शूकरे ॥ दीर्घआयुधोऽस्य ॥

दीर्घायुष्यः । पुं । श्वेतमन्दारके ॥

दीर्घायुः । पुं । शाल्मलिद्रुमे ॥ वायसे ॥ जीवकवृक्षे ॥ मार्कण्डेयमुनौ ॥ त्रि । आयुष्मति । चिरजीविनि ॥ दीर्घमायुर्यस्य ॥

दीर्घालर्कः । पुं । श्वेतमन्दारे ॥

दीर्घिका । स्त्री । वाप्याम् । अधिकायतायांचतुरस्रायां वाप्याम् ॥ त्रिशतधनुः परिमिते जलाशये इतिगौडाः ॥ दीर्घैव । संज्ञायांकन् ॥

दीर्घिमा । पुं । दीर्घत्वे ॥ दीर्घस्य भावः । इमनिच् ॥

दीर्वेवारुः । पुं । उर्व्वार्वाम् ॥ इ०रानि० ॥

दीर्णः । त्रि । विदारिते ॥ भीते ॥

दीविः । पुं । किकीदिवौ ॥

दुःकूलः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये ॥

दुःखम् । न । संसारे ॥ मनोधर्मविशेषे ॥ न्यायमते आत्मगुणभेदे ॥ तत् अधर्मजन्यं सर्वेषां प्रतिकूलमिति भा० प० ॥ पीडायाम् । बाधायाम् । कष्टे । सर्वेषां प्रतिकूलवेदनीये ॥ बाधनालक्षणं दुःखम् । २१ ॥ बाधनापीडा तदेव लक्षणंस्वरूपंयस्य । तथाचानुभवसिद्धदुःखत्वजातिरेवलक्षणं शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात् । सुखेचदुःखानुषङ्गात् दुःखव्यवहारो गौण इति । वस्तुतोऽसत्स्वरूपेचित्तस्यराजसे परिणामे बाधनालक्षणे ॥ तद्दुःखंत्रिविध

म् । आध्यात्मिकं शारीरं मानसञ्च व्याधिवशात् कामादिवशाच्च भवति । आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितम् ॥ आधिदैविकंग्रहपीडादिजनितम् ॥ * ॥ अधर्मसाधारणकारणके प्रतिकूलवेदनीये ॥ निरुपाधिद्वेषविषयीभूताचित्तवृत्तिरधर्मासाधारणकारणिकादुःखम् ॥ इष्टवियोगानिष्टसंयोगजे अध्यात्मादिनिमित्ते ॥ तात्कालिक्यां पीडायाम् ॥ रजसि ॥ न

दुःखंपञ्चभिःसह ॥ दुष्टानिखान्यस्मिन् ॥ यद्वा । दुर्निन्दितं खनति । खनु० । अन्ये॰ डः ॥ यद्वा । दुःखयति । सुखदुःखतत्क्रियायाम् । चु॰ । पचाद्यच् ॥ दुःखंचित्तस्यरागजः परिणामोबाधनालक्षणः यद्वाधात् प्राणिनस्तदुपघाताय प्रवर्त्तन्ते ॥

दुःखग्रामः । पुं । संसारे ॥

दुःखचयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकस्वरूपे ॥ तत्राध्यात्मिकं द्विविधम् । शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषदर्शननिमित्तम् । सर्वञ्चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । वाह्योपायसाध्यं दुःखंद्वेधा । आधिभौतिकम् आधिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकम् मानुषपशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकम् यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् ॥ प्रत्यात्मवेदनीयोरजःपरिणामभेदो दुःखम् । दुःखानांचयम् ॥

दुःखचयाभिघातः । पुं । दुःखत्रयसम्बन्धे ॥ दुःखचयं प्रत्यात्मवेदनीयंरजःपरिणामभेदो नशक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेनदुःखत्रयेणअन्तःकरणवर्त्तिना प्रतिकूलतयाचेतनाशक्तेरभिसम्बन्धो ऽभिघातः ॥

दुःखदिरः । पुं । दुष्खदिरे । मन्दसारे ॥

दुःखदोह्या । स्त्री । दुर्दोहगव्याम् । करटायाम् ॥ दुःखेनदुह्यते । दुह॰ । ऋदुहलोर्ण्यत् ॥

दुःखावसानम् । न । दुरन्ते ॥

दुःखितः । त्रि । दुःखिनि ॥ संसारिणि ॥ दुःखमूलं हि संसारः स यस्यास्ति सदुःखितः । तस्यत्यागःकृतोयेन सुसुखीनापरःप्रिये इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ ईर्षादियुक्ते । यथोक्तं महाभारते । ईर्ष्यीघृणीत्वसन्तुष्टःक्रोधनोनित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवीचषडेते नित्यदुःखिताइति ॥ * ॥

त्यक्त्वात्म सुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखैषिणः । भवन्तिपरदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः इतिवह्निपुराणम् ॥ दुःखं सञ्जातमस्य । ता० इतच् ॥

दुःखी । त्रि । दुःखान्विते । अध्यात्मादिदुःखवति ॥ दुःखमस्त्यस्य । सुखादिभ्यश्चेतीनिः ॥ उपाधिजनितोयोयं चिदाभासोवभासते । दुःखाद्यनुभव स्तत्रश्रौतै स्तचविनिश्चितः ॥ दुःखीयदि भवेदात्मा कः साक्षी दुःखिनोभवेत् । दुःखिनः साक्षिता नैव साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ नर्तेस्यादिक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोह मविक्रियः ॥ शरीरेन्द्रियसङ्घात आत्मत्वेनाभिमानिनीम् । चिदाभासयुतां बुद्धिं विशिषन्ति सुखादयः ॥

दुःशकुनम् । न । अशुभसूचके निमित्ते ॥ यथा । वन्ध्याचर्मतुषास्थिसर्पलवणाङ्गारेन्धनक्लीवविट्तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्तृणव्याधिताः। नग्नाभ्यक्तविमुक्तकेशपतितव्यङ्गक्षुधार्त्ता असृक् स्त्रीपुष्पं शरटस्वगेहदहनं मार्जारयुद्धं क्षुतम् ॥ काषायी गडतक्रपङ्कविधवाः कुब्जाः कुटुम्बेकलि र्वस्त्रादेःस्खलनं लुलापस

मरं कृष्णानिधान्यानिच । कार्पासं वमनञ्च गर्दभरवो दक्षे ऽतिरुट् गर्भिणी मुण्डार्द्राम्बरदुर्वचोन्धबधिरो दक्यानदृष्टाःशुभाः ॥ कृष्णाम्बराकृष्णाविलेपनाढ्या कृष्णस्रजं मूर्द्धनि धारयन्ती । दृष्टाप्रकोपायदिकृष्णावर्णा नारी नरै स्तद्विपदोभवन्तीति ॥

दुःशासनः । पुं । दुर्योधनात्मजे भारतप्रसिद्धे क्षत्रिये ॥ दुःखेनशास्यते । शासु० ।भाषायां शासियुधीतियुच् ॥

दुःशीलः । त्रि । दुष्टस्वभावे ॥ दुष्टंशीलं यस्यसः ॥

दुःषमम् । अ । गर्ह्ये । निःषमभित्यर्थे ॥ दुष्टं समम्त्र । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्य इति षत्वम् ॥

दुःसमम् । अ । असमञ्जसे ॥

दुःसहः । त्रि । असह्ये ॥

दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

दुःसाक्षी । त्रि । कूटसाक्षिणि ॥

दुःसाधी । पुं । दौःसाधिके । द्वारपाले ॥

दुःसाध्यः । त्रि । दुःखनिष्पाद्ये ॥ दुःखेनसाध्यतेनिष्पाद्यते । साध० । ण्यत् ॥

दुःस्थः । त्रि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन तिष्ठति । सुपिस्थ इतिकः ॥ लुब्धे ॥

दुःस्थितः । त्रि । अनवस्थिते ॥ ष्ठा० । क्तः । द्यतिस्यतीतीत्त्वम् ॥

दुःस्पर्शः । पुं । धवांसा इतिजवासा इति चप्रसिद्धे धन्वयासे । दुरालभायाम् ॥ लताकरञ्जे ॥ त्रि । खरस्पर्शे ॥ दुःखे नस्पृश्यते । स्पृशस्पर्शने । ईषद्दुरि तिखल् ॥

दुःस्पर्शा । स्त्री । कण्टकार्याम् ॥ आका शवल्ल्याम् ॥ कपिकच्छाम् ॥ दुराल भायाम् ॥ टाप् ॥

दुःस्फोटः । पुं । शस्त्रप्रभेदे ॥ इतिहे० ॥

दुकूलम् । न । सूक्ष्मवाससि । सूक्ष्म वस्त्रे ॥ क्षौमाम्बरे ॥ दुष्टं कूलति । कूलआवरणे । इगुपधेतिकः । पृ० ॥ यद्वा । दुवति । दुगतौ । पिञ्जा० ऊलच् । धातोः कुक् ॥

दुगूलम् । न । दुकूले ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दुग्धम् । त्रि । प्रपूरिते ॥ कृतदोहे ॥ न । क्षीरे । पीयूषे । ऊधस्ये । स्तन्ये । पयसि । अमृते । बालजीवने ॥ विदाहीन्यन्नपानानि यानिभुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भो जनान्ते पयःपिबेत् ॥ दुह्यतेस्म । दुहप्रपूर्णे । क्तः ॥ दुग्धं सुमधुरं स्नि- ग्धं वातपित्तहरं सरम् । सद्यःशुक्र करं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ॥ जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीक रं परम् । वयःस्थापकमायुष्यं सन्धि कारि रसायनम् ॥ विरेकवान्तिव

स्तीनां तुल्य मोजो विवर्द्धनम् । जी र्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमे षु च ॥ ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये । शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ॥ रक्तपित्तेऽति सारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे । गर्भ स्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृत म् ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवाय कृशाश्चये । तेभ्यः सदातिशयितं हित मेतदुदाहृतम् ॥ * ॥ धारो- ष्णं गोःपयो बल्यं लघु शीतं सुधास मम् । दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धारा- शिशिरं त्यजेत् ॥ धारोष्णं शस्यते ग व्यंधाराशीतन्तु माहिषम् । शृतोष्ण माविकंपथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ आ मंक्षीर मभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्द्ध नम् । ज्ञेयं सर्वमपथ्यं तद्गव्यमाहिष वर्जितम् ॥ नारीक्षीरन्त्वाममेवहि तंनतुशृतंहितम् । शृतोष्णंकफवात घ्नंशृतशीतन्तुपित्तनुत् ॥ * ॥ अर्द्धो दकंक्षीरशेष मामाल्लघुतरं पयः ॥ * ॥ जलेनरहितं दुग्ध मतिपक्वं य थायथा । तथातथा गुरु स्निग्धं वृष्यं बलविवर्द्धनम् ॥ * ॥ पेयूषञ्च किलाटश्चक्षीरशाकंतथैवच । तक्र- पिण्ड इमे हृष्या बृंहणा बलवर्द्धनाः ॥ गुरवः श्लेष्मलाश्चदावातपित्तविना

मना:। दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्य
वायेषातिपूजिता:॥ * ॥ मुखशोष
तृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्। लघुर्व
लकरोऽरुच्योमेरटः स्यात् सितायुतः॥
खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पव
नापहम्। सितासितोपलायुक्तं शु
क्रलं कृमिलापहम्॥ सगुडं मूत्रकृ
च्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम्॥ * ॥
रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्या व्यायामाकर
णा त्तथा। प्राभातिकं पयः प्रायः-
प्रादोषा न्गुरु शीतलम्॥ दिवाकर
करातापा व्यायामकरणात् पयः।
प्राभातिका त्तुप्रादोषं लघु वातक
फापहम्॥ * ॥ वृष्यं बृंहणा मग्नि
दीप्तिजनकं पूर्वाह्णकाले पयो मध्या
ह्नेतुबलावहं कफहरं पित्तापहं दी
पनम्। बालेवृद्धिकरं क्षये क्षयहरं
वृद्धेषु रेतोवहं रात्रौ क्षीर मनेक-
दोषशमनं पथ्यं सदाचक्षुषोः॥ *
॥ वदन्ति पथ्यं निशि केवलं पयोभो
ज्यं न तेनेहसहौदनादिकम्। भवे
दजीर्णं न सपीतशर्वरी क्षीरस्य पी
तस्य नशेष मुत्सृजेत्॥ * ॥ विदा
हीन्यन्नपानानि दिवाभुङ्क्तेहि य
न्नरः। तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षी
रं सदापिवेत्॥ * ॥ दीप्तानले कृ
शे पुंसि बाले वृद्धे पयःप्रिये। मतं

हिततमं दुग्धं सद्यःशुक्रकरं यतः॥
* ॥ मथितदुग्धस्यतु। क्षीरं गव्यम
थाजंवा कोष्णं दण्डाहतं भवेत्। ल
घु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापह
म्॥ * ॥ दुग्धफेनगुणाः। गोदुग्ध
प्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम्। भ
वेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्ध
नम्॥ वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्ति
करं लघु। अतिसारेऽग्निमान्द्येच
ज्वरेजीर्णे प्रशस्यते॥ * ॥ विवर्णं वि
रसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितंपयः। वर्ज
येदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः॥ शा
काम्लफलपिण्याककुलत्थलवणामि-
षैः। करीरदधिमाषैश्चप्रायः क्षी-
रंविरुध्यते॥ * ॥ कोष्णाविकं पथ्यत
मं मृतोष्णं क्षीरं त्वजानां मृतशीत
माहुः। दोहान्तशीतं महिषीपय
स्यं गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम्॥
* ॥ वृष्यं बृंहण मग्निवर्द्धनकरं पू-
र्वाह्णपीतं पयो मध्याह्ने बलदाय
कं रतिकरं कृच्छ्रस्यविच्छेदनम्।
बाल्येवह्निकरं ततोबलकरं वार्यप्रदं
वार्द्धके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशम
नं सेव्यं ततः सर्वदा॥ * ॥ क्षीरं मु
हूर्त्तंचितयोषितं यदतस्समेतद्विकृ-
तिं प्रयाति। पश्चात्तु दोषं कुरुते-
तदूर्ध्वं विषोपमं स्याद्दूषितं दशाना

म् ॥ * ॥ जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् । तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम् ॥ * ॥ चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदा वर्त्तितमुत्तमं तत् । सर्व्वामयघ्नं वलपुष्टिकारि वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥ * ॥ गव्यं पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् । क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा सात्म्यञ्च सर्व्वदा ॥ * ॥ क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तञ्च-नैव लवणेन सार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्गकोषातकीकन्दफलादिकैश्च ॥ * ॥ मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवरसादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥ स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्व्वकालं न सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥ * ॥ नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्कं माहिषं पयः । पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ क्षीरं गवाजकादे मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् । रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥ मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् । लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ गुणहीनं निस्सारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्व्वलन्तु वृद्धानाम् ॥ तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत्पयः । तद्वाष्कलयणं क्षीरं मधुरं पित्तशोषकृत् ॥ * ॥ दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥ एवं भिषग्वराः प्राहुस्तद्यथार्थं न संशयः ॥

दुग्धकन्दगणः । पुं । अश्वगन्धादिषु ॥ अश्वगन्धा च मुसली विदारी च शतावरी । क्षीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्त्वयम् ॥

दुग्धकूपिका । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥ यथा । तण्डुलचूर्णविमिश्रितनष्टक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकूपिकां विदध्यात् ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥ अथ तां कोरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । शष्कमुद्रितवदनां तप्तघृतेन पक्कवदनाञ्च ॥ अतिपाण्डुखण्डपाके क्षपयेत् कर्पूरवासिते कुशलः ॥ अथ दुग्धकूपिका सा वल्या पित्तानिलापहा हृष्टा । शीता वृष्या गुर्व्वी शुक्रकरी तर्पणी रुच्या । विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ॥

दुग्धतालीयम् । न । दुग्धाग्रे ॥ क्षीर

फेने ॥ दुग्धाग्रे ॥
दुग्धपाचनम् । न । यन्त्रके । दुग्धपाकपात्रे ॥ इतिहारावली ॥
दुग्धपाषाणः । पुं । दुग्धपाषाणके ॥
दुग्धपाषाणकः । पुं । शिरगोला इति गौडभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे । क्षीर्याम् । गोमेदसन्निभे । वज्राभे ॥
दुग्धपुच्छी । स्त्री । दुग्धपेया इतिगौडभाषाप्रसिद्धे वृ० विशेषे । सेवकालौ । नसङ्कर्याम् ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥
दुग्धफेनः । पुं । सशर्करदुग्धफेने । क्षीरडिण्डीरे । शार्करे ॥ इतिराजनि० ॥
दुग्धफेनकः । पुं । दुग्धफेने ॥
दुग्धफेनी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । पयः फेन्याम् । गोजापर्ण्याम् ॥
दुग्धाब्धितनया । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥
दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे ॥
दुग्धिका । स्त्री । क्षीराव्याम् । स्वादुपर्ण्याम् । दुद्धी इति ख्यातायाम् ॥ दुग्धमस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति ठन् ॥ दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला पुत्रदायिनी । स्वादुक्षीरा कटु स्तिक्ता सृष्टमूत्रमला पटुः ॥ स्वादी विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥ गन्धिका इति गौडभाषाप्रसिद्धायामुत्तमफलिन्याम् । युग्मफलायाम् ॥

दुग्धिनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे ॥
दुग्धी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । क्षीराव्याम् । दुद्धी इति भाषा ॥ दुग्धपाषाणे ॥
दुच्छकः । पुं । गन्धकुथ्याम् । मुरानामगन्धद्रव्ये ॥ विहाराद्यवकाशके ॥
दुडिः । स्त्री । कच्छप्याम् ॥ इतिमुकुटः ॥
दुण्डुकः । त्रि । दुष्टचित्ते ॥
दुण्डुभः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥
दुतः । त्रि । पीडिते ॥ टुदु उपतापे । स्वादिः । कर्मणि क्तः ॥
दुद्रुमः । पुं । हरित्पलाशे पलाण्डौ । लताऽर्के ॥ दुष्टोद्रुमः ॥
दुधुक्षन् । त्रि । दोग्धुमिच्छति ॥ दुहेः सन्नन्ताल्लटःशचादेशः । घत्वधत्वे ॥
दुन्दमः । पुं । दुन्दुभौ ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥
दुन्दुः । पुं । वसुदेवे ॥ दुन्दुभिवाद्ये ॥
दुन्दुभिः । पुं । वरुणे ॥ दैत्यभेदे ॥ दृक्कायाम् । भेर्याम् । आनके ॥ वर्त्तुलश्मश्रुवद्धैकाननो दुन्दुभिरुच्यते । इतिकेचित् ॥ दुन्दुइतिशब्देनोभति । उभपूरणे । इगुपधात्किदितीन् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । दुन्दइति हलन्तस्यैवानुकरणम् ॥ यद्वा । दामुभतिशब्देन । उभ० । सर्वधातुभ्यइन् । पृ० ॥ रचोभेदे ॥ विषे ॥ षट्

पञ्चाशत्तमे वत्सरे ॥ सुभिक्षं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः । प्राणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौवत्सरवर्षिणि ॥ स्त्री । अक्षे । पाशके ॥ अक्षविन्दुचिकद्वये ॥ अर्द्धविन्दुचिकद्वन्द्वे ॥ विन्द्वन्वितचतुष्पार्श्वस्वर्णशृङ्गादिमयद्यूतोपकरणे पाशटी इतिगौडभाषा प्रसिद्धे इतिकेचित् ॥

दुन्दुमारः । पुं । धुन्धुमारे ॥

दुम्बकः । पुं । मेदःपुच्छे एडके । दुम्बा इति ख्याते मेषविशेषे ॥

दुर् । अ । निषेधे ॥ दुष्टे ॥ निन्दायाम् । अवक्षेपणे ॥ दुःखे ॥

दुरक्षः । पुं । कपटपाशके ॥

दुरतिक्रमः । त्रि । दुरत्यये ॥ दुःखेन अतिक्रमोयस्य ॥

दुरत्ययः । त्रि । दुरतिक्रमे । दुर्गमनीये ॥ दुस्तरे ॥ दुःखेनअत्ययोयस्य ॥

दुरदृष्टम् । न । दुर्भाग्ये ॥

दुरधिगमः । त्रि । दुर्ग्रहे । दुःखेनाधिगन्तुमशक्ये ॥ दुष्प्रापे ॥ दुर्ज्ञेये ॥ दुःखेनाधिगमोऽस्य ॥

दुरध्ययः । त्रि । दुष्प्रापे ॥ इणगतावित्यस्मात् कृच्छ्रार्थेखल् ॥ अध्येतुमशक्ये ॥ इङ्अध्ययने । अस्मात् खलि दुरध्ययइत्येवरूपम् ॥

दुरध्वः । पुं । कुपथे । निन्द्यवर्त्मनि ॥ दुष्टोऽध्वा । प्रादयोगताद्यर्थे इति समासः । उपसर्गादध्वनइत्यच् ॥

दुरन्तः । त्रि । मृगयादिव्यसनेषु । दुःखावसानेषु ॥ तेच आदौ सुखयन्ति अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । दुर्लभोऽन्तो यस्य वा । नहिव्यसनीततो निवर्त्तयितुंशक्यते ॥

दुरन्तभावः । त्रि । गभीराभिप्राये ॥

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गे ॥ त्रि । दुःखग्राह्ये ॥

दुरभिग्रहा । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् ॥ दुरालभायाम् ॥

दुराकः । पुं । म्लेच्छभेदे ॥

दुराग्रहः । पुं । युक्तिरहितेऽभिनिवेशे ॥ त्रि । तद्वति ॥

दुराचारः । पुं । विरुद्धाचरणे ॥ त्रि । निन्दिताचारवति ॥ दुर्दुष्टः शास्त्राविहितः आचारोयस्य ॥ दुराचारादुर्विचेष्टादुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः । असन्तस्त्विति विख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाइतिमहाभारतम् ॥

दुरात्मा त्रि । दुष्टचित्ते ॥

दुराधर्षः । पुं । गौरसर्षपे ॥ त्रि । अधर्षणीये ॥ दुष्प्रापे ॥ दैत्यादिभिर्धर्षयितुमशक्यायां परदेवतायाम् ॥ दुःखेन आईषदपि धर्षयितुमशक्यः । धृषप्रसहने । आङ्पूर्वादस्मादीष-

दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलितिकर्म-
णिखल् ॥

दुराधर्षा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥

दुरानमः । त्रि । आनमयितुमशक्ये ॥
नमेर्ण्यन्तात् खल् ॥

दुरापः । त्रि । दुर्लभे ॥

दुरारुहः । पुं । विल्वे ॥ नारिकेले ॥

दुरारुहा । स्त्री । खर्जूर्याम् ॥

दुरारोहः । पुं । शरटे ॥ त्रि । दुःखेना
रोहणीये ॥

दुरारोहा । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ श्री
वल्ल्याम् ॥ खर्ज्जूर्याम् ॥ दुष्टोदुःखेन
वा आरोहोयस्याः ॥

दुरालभा । स्त्री । यवासप्रभेदे । दुस्प-
र्शायाम् ॥ यवासस्य गुणै स्तुल्या वु
धै रुक्ता दुरालभा ॥ त्रि । दुःखेन-
स्पर्शार्हे ॥ द ःखेन आलभ्यते । डुल-
भष्० । ईषद्दुःसुष्वितिखल् । आग
मशासनस्यानित्यत्वान्नुम् ॥

दुरालम्भा । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ दुः
खेन आलभ्यते । डुलभष्० । ईषद्दुः
सुष्वितिखल् । नुम् ॥

दुरालापः । त्रि । गालिप्रदे ॥ पुं । दुष्ट
भाषणे ॥

दुराशयः । त्रि । दुष्टाभिप्राये ॥

दुरासम् । त्रि । आसितुमशक्ये ॥ आसे
रकर्मकात् ईषद्दुरित्यादिनाखल्

तयोरेवकृच्छ्रत्वक्त खलर्थाइतिनिय-
मात् ॥

दुरासदः । त्रि । दुष्प्रापे । दुःखेनासा-
दनीये । दुष्टजने ॥ दुर्द्धर्षे ॥

दुरितम् । न । पापे ॥ यथा । नित्य-
नैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयमि
ति ॥ दुरशोभावेक्तः । दुष्टमितंगमन-
मनेन ॥

दुरितदमनी । स्त्री । पापनाशिन्याम् ॥
शम्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ॥ य
था । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता
चयः । सयाति कृमिभक्षे वैकृमीशे
च दुरिष्टकृदिति विष्णुपुराणम् ॥

दुरीशः । त्रि । दुष्टप्रभौ ॥

दुरीषणा । स्त्री । शापे ॥ इतिशब्दार्थ
कल्पतरुः ॥

दुरुक्तम् । न । शापे ॥

दुरुच्छेदः । त्रि । दुर्वारे ॥

दुरुत्तरः । त्रि । दुस्तरे ॥

दुरुदाहरः । त्रि । दुर्वचे ॥ हरतेःखल् ॥

दुरुधरा । स्त्री । हित्वार्कं सुनफा ऽन
फादुरुधराःस्वान्त्यो भयस्थैर्ग्रहैः शी-
तांशोरित्युक्तेयोगविशेषे ॥ एतदे
वस्पष्टीकृतं कल्याणशर्मणा । र-
विवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्द्वितीय
गैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधराके

मद्दुर्गमसंश्रितोतोन्य इति ॥

दुरुपसदः । त्रि । दुःसहे ॥

दुरूहः । त्रि । दुर्विज्ञेये ॥

दुरोणः । पुं । कलशे ॥ यज्ञगृहे ॥

दुरोदरः । पुं । द्यूतकारे ॥ पणे ॥ अक्षे ॥ न । द्यूतभेदे । पाशकक्रीडायाम् ॥ दुष्टं मासमन्तात् उदरमस्य ॥ दुष्ट मुदरमस्य वा । पृ० ॥

दुर्ग्गः । पुं । असुरभेदे ॥ यंहत्वाचण्डिकायाभु दुर्गानामवभूवह ॥ गुग्गुलौ ॥ न । गिर्यादिभि र्दुर्गमे पुरे । कोट्टे । गढइति कोटइतिच भाषाप्रसिद्धे राज्ञां वासस्थाने ॥ तत्षड्विधं यथा । धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेववा । न्वदुर्गं गिरिदुर्गञ्च समाश्रित्य वसेत् पुरम् । इत्युक्तेः ॥ एषां हिवाद्गुणयेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ तत्र । चीखद्याद्याश्रिता स्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः । चीखयस्त राखिक्रमशः प्लवङ्गनरामराः ॥ यथा दुर्गाश्रय नेतान् नोपहिंसन्ति शत्रवः । तथारयो न हिंसन्ति न्वपं दुर्गं समाश्रितम् ॥ एकः शतं योधयतिप्राकारस्थोधनुर्द्धरः । शतंदशसहस्राणितस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः । ब्राह्मणैः शिल्पिभि र्यन्त्रै र्यवसेनोदकेन च ॥ तस्यमध्ये सुपर्याप्तं कारयेद् गृहमात्मनः । गुप्तं सर्वर्त्तुकं शुभ्रंजलवृक्षसमन्वितमितिमनुः ॥ अपिच । दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् । शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्चशतशश्चसमावृतम् ॥ गोपुरं सकपाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् । सपताकं गजारूढो येन राजाविशेत् पुरमितिमात्स्ये ॥ १९१ अध्यायः ॥ अस्यावश्यकत्वं शुभाशुभञ्चोक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये राजनीतिविशेषे ॥ चि । दुर्गमे । दुर्गमप्रदेशे । उच्छ्रिते । दुःसम्पाद्ये । कोटादौ । प्राकारे ॥ दुस्तरे ॥ कामक्रोधादिसंसार दुःखसाधने ॥ दुःखेनगच्छत्यचेतिविग्रहे सुदुरोरधिकरणइति दुरुपपदाद्गमेर्डः प्रत्ययः ॥ दुःखादवाप्यते वा ॥ दुःखेनगम्यतेप्राप्यते । अन्यत्रापिदृश्यतइतिडः ॥

दुर्ग्गकारकः । त्रि । दुर्गकर्त्तरि ॥ न । वृक्षविशेषे ॥

दुर्ग्गतः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुर्गञ्छतिस्म । गम्वृ० । गत्यर्थेतिक्तः ॥

दुर्ग्गतिः । स्त्री । नरके ॥ नैःस्वे । दारिद्रे ॥ दुष्टागतिः ॥

दुर्ग्गतिनाशिनी । स्त्री । दुर्ग्गादेव्याम् ॥

दुर्ग्गन्धः । पुं । पूतिगन्धे । दुष्टगन्धे ॥ प

खाण्डौ ॥ न । सौवर्चल लवणे ॥ दुष्टो गन्धः ॥

दुर्गन्धी । त्रि । दुर्गन्धयुक्ते ॥

दुर्गपुष्पी । स्त्री । गौडभाषायां केशपुष्टा इति ख्याते वृक्षविशेषे । मानस्याम् । केशधारिण्याम् ॥

दुर्गमः । त्रि । दुर्गे ॥ दुःखेनगम्यते प्राप्यते । गम्लृ० । ईषद्दुस्सुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ दुर्गमनीयस्थानादौ ॥ यथा । दुर्गमः पन्थाः ॥ पुं । हिरण्याक्षान्वयेजाते रुरोः पुत्रेमहादैत्ये ॥

दुर्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्रे ॥ दुर्गं दुःसम्पाद्यं लङ्घनं यस्य ॥ त्रि । दुःखेनलङ्घनीये ॥

दुर्गसञ्चरः । पुं । सङ्क्रमे । दुर्गदेशप्रवेशक्रियायाम् ॥ सञ्चरणम् । चर० । पुंसीतिघः । दुर्गस्यसञ्चरः ॥

दुर्गा । स्त्री । ओषधिविशेषे । नील्याम् ॥ अपराजितायाम् ॥ दुष्प्रापायाम् ॥ श्यामायाम् । पीतकीखगे ॥ अमरेशमहापीठदेवतायाम् ॥ उमायाम् । कात्यायन्याम् । गौर्याम् । काल्याम् । हैमवत्याम् । शिवायाम् ॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायते ऽस्याम् । सुदुरोरधिकरणे इतिडे टाप् ॥ दुःखेनगीयतेस्तूयते । गैशब्दे । आतश्चोपसर्गेइत्यङ् । टाप् वा ॥ यद्वा । दुर्गं गिरिं वनंवा वासस्थेनास्या अस्तीत्यर्शआद्यच् । टाप् ॥ दुर्गनामासुरवधाद्वा । यथा । तत्रैवच वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् । दुर्गादेवीतिविख्यातं तन्मनामभविष्यतीति ॥ अपिचास्यानाम्नोव्युत्पत्तिः । दुर्गोदैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्मणि । शोके दुःखेच नरके यमदण्डेच जन्मनि ॥ महाभये ऽतिरोगेचाप्याशब्दो हन्तृवाचकः । एतान्हन्त्येवयादेवी सादुर्गापरिकीर्त्तिता ॥ * ॥ अपिच । दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः । उकारोविघ्ननाशस्यवाचको वेदसम्मतः ॥ रेफोरोगघ्नवचनो गश्चपापघ्नवाचकः । भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः ॥ स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्तिनिश्चितम् । ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता ॥ दुर्गेति दैत्यवचनो प्याकारो नाशवाचकः । दुर्गंनाशयति या नित्यं सादुर्गाप्रकीर्त्तिता ॥ विपत्तिवाचकोदुर्गः स्याकारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गाप्रकीर्त्तिता ॥ * ॥ अस्याःस्थानं कृष्णावेणीतुङ्गभद्रयोर्मध्यभागे सह्याद्रेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्ध

म् । अयमवतारोऽस्मिन्कल्पेऽप्यिनजातः । श्वेतवाराहकल्पात्प्राक्तनकल्पेषु मन्वन्तरयुगभेदेनजातएव । ततश्चतत्तत्कुलदेवतात्वेनार्चनमधुनातनानामपिसङ्गच्छतेइतिगुप्तवत्यांभास्करराव: ॥ * ॥ सर्वस्वरूपिणीशक्तिःसादुर्गेतिचपठ्यते । यथामुण्डमालायाम् । भूतानिदुर्गा भुवनानिदुर्गा नराः स्त्रियश्चापि सुरासुरादिकम् । यद्यद्धिदृश्यं खलु सैवदुर्गा दुर्गास्वरूपादपरंनकिञ्चिदिति ॥

दुर्गाध्यक्षः । पुं । दुर्गस्यरक्षके ॥ तल्लक्षणं यथा । अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोन्नतः । दुर्गाध्यक्षः स्मृतोराजन्नस्तयुक्तः सर्वकर्मसु ॥ इतिमत्स्यपुराणम् ॥

दुर्गानवमी । स्त्री । आश्विनशुक्लनवम्याम् । महानवम्याम् ॥ कार्त्तिकशुक्लनवम्याम् ॥ साचेतायुगाद्या । तत्र जगद्धात्रीपूजाकर्त्तव्येति वाङ्गाः ॥ कार्त्तिकेऽमलपक्षेतु नवम्याञ्चविशेषतः । मगल्भाञ्चजगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालयेतियोगिनीतन्त्रम् ॥

दुर्गास्मरणम् । न । दुर्गाजगदिदं सर्वं दुर्गासर्वस्यकारणम् । अहञ्च दुर्गेत्येवं यत् तद्दुर्गास्मरणंविदुः ॥

दुर्गाह्वः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ ॥

दुर्ग्रहः । चि । दुरासदे ॥ दुर्द्धर्षे ॥ दुःखेनग्रहोऽस्य ॥

दुर्ग्रहा । स्त्री । अपामार्गे ॥

दुर्घटः । चि । दुःसम्पाद्ये ॥

दुर्घोषः । पुं । भल्लूके ॥ निन्दितरवे ॥ चि । तद्वति ॥

दुर्ज्जनः । चि । खले ॥ दुष्टोजनः । कुगतीतिसमासः ॥ दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययाभूषितोपिसः । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

दुर्ज्जयः । पुं । असुरविशेषे ॥ कार्त्तवीर्यन्वयवंशोद्भवानन्तपुत्रे ॥ चि । दुर्जेये ॥ दुःखेनजीयते । जीजये । एरच् ॥

दुर्ज्जरः । चि । दुःखेनजीर्य्यति ॥ जूष्० । अच् ॥

दुर्ज्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ॥

दुर्ज्जातम् । न । व्यसने ॥ यथा । दुर्जातवन्धुः आपद्विन्धुरितितदर्थः ॥ चि । असम्यग्जाते ॥ असमञ्जसे ॥

दुर्द्दर्शः । पुं । काद्रवेयविशेषे ॥ दुःखेन दर्शनमस्य । दुःखेदृश्यते इतिवा ॥ चि । दुर्विज्ञेये ॥ द्रष्टुमशक्य ॥ दुःखेनद्रष्टुंयोग्ये ॥

दुर्द्दान्तः । पुं । कलहे ॥ वत्सतरे ॥ चि । अशान्ते ॥ दुःखेनदान्तः ॥

दुर्द्दिनम् । न । मेघच्छन्नेह्नि ॥ दिवानिशिचवर्षणे ॥ मेघान्धकारे ॥ मे

घान्धकारितेऽह्नीतिराचेरप्युपलच्चणम् । तेनराचावपितथा दुर्द्दिनं कविनेरितम् ॥ * ॥ घनान्धकारे वृष्टौचदुर्द्दिनं कवयोविदुरिति साह्सः ॥ दुर्द्दिनं जलदध्वान्ते इतिरत्नकोषः ॥ द्यतितमः इतिदिनम् । दोअवखण्डने । द्यतेरिति इनच् । दुष्टंदिनं दुर्द्दिनम् । दुष्टत्वञ्चतमोनाशकस्वरूपहीनत्वात् । लच्चणयातु कालातिरिक्तेपिदुर्द्दिनपदप्रयोगः ॥ यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम् । तद्दिनं दुर्द्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं नदुर्द्दिनम् ॥

दुर्द्दुरूटः । पुं । नास्तिके ॥ दुलउत्चेपे । दुःपूर्वः । औणादिकः कूटप्रत्ययः । वहुलमन्यत्रापीतिणिलुक् । रलयोरेकत्वस्मरणाद्रः ॥ पलाण्डौ ॥

दुर्द्रिता । स्त्री । लताविशेषे ॥

दुर्द्दुरः । पुं । नरकान्तरे ॥ ऋषभौषधौ ॥ पारदे ॥ भल्लातके ॥ महिषासुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ श्रीहरौ ॥ पृथिव्यादीनि धारकाणि अन्यैर्द्धारयितुमशक्यानिधारयन्स्वयञ्चन केनचिद्धारयितुं शक्यते इति दुःखेनमुमुचुभिर्हृदयेधार्यते वेतिनिरुक्तेः ॥ त्रि । दुर्द्धर्षे ॥ दुःखधार्ये ॥ दुःखेनध्रियते दुरुपपदाद्धरतेःखल् ॥

दुर्द्धर्षः । त्रि । अप्रधृष्ये । तिरस्कर्त्तुमशक्ये ॥ अप्रचोभ्ये ॥

दुर्द्धर्षा । स्त्री । कन्थारीवृत्ते ॥ नागदमन्याम् ॥ त्रि । दुःखधर्षणीये ॥

दुर्द्रुमः । पुं । हरित्पलाण्डौ । लतार्के । हरिद्वर्णपलाशे पलाण्डौ ॥ दुष्टाद्रुमः ॥

दुर्धावः । त्रि । दुःशोधे ॥

दुर्नामकम् । न । अर्शसि । गुदरोगे ॥ दुष्टंनामास्य पापरोगत्वात् । चुम्बादित्वान्नणत्वम् ॥

दुर्नाम । न । अर्शोरोगे ॥ दुष्टंनामास्य पापरोगत्वात् ॥ चु० नणत्वम् ॥

दुर्नामा । स्त्री । दीर्घकोशिकायाम् ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । डाबुभाभ्यामिति डाप् ॥

दुर्नामारिः । पुं । शूरणे ॥

दुर्नाम्नी । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ अनउपधेति पाक्षिकोङीप् ॥ चु० नणः ॥

दुर्निमितः । त्रि । सम्भ्रमादुत्चिप्ते ॥

दुर्निष्प्रयतरम् । त्रि । दुःखतरनिस्सरणे ॥

दुर्बलः । पुं । ऊनाङ्गत्समेढ्रमणौ ॥ त्रि । वलशून्ये । अमांसे ॥ दुष्टंवलमस्य ॥

दुर्बला । स्त्री । अम्बुशिरीषिकायाम् ॥

दुर्बोधः । त्रि । दुर्ग्रहे ॥ बोद्धुमशक्ये ॥

दुःखेनबुध्यते । बुध० । ईषद्दुःसुषु कृ च्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥

दुर्भगः । त्रि । अनिष्टे ॥

दुर्भगा । स्त्री । विरक्तायाम् ॥ पतिसे व्यरहितायाम् ॥ दुष्टोभगो भाग्यं यस्याः ॥

दुर्भाग्यम् । न । दुरदृष्टे ॥

दुर्भिक्षम् । न । भिक्षायाअप्राप्तिकाले । अकाल इति काल इतिच भाषा प्रसिद्धे समयविशेषे ॥ यद्देशे यत्का ले तद्देशतत्कालयोग्यसस्यादिकं न जायते तद्दातद्देशेयाव्यमानद्रव्याला भात् दुर्भिक्षं जातमितिव्यवह्रियते ॥ अथ चाणक्येन मुनिना नवतृष्ण यउक्ताः । तथाहि । शकटः शाकिनी गावो जाल मस्पन्दनं वनम् । अनूपं पर्वतोराजा दुर्भिक्षेनवहत्तय इति ॥ अस्यार्थः शाकिनीशब्देद्रष्टव्यः ॥ भि क्षाया अभाव इत्यर्थे ऽव्ययीभावः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल भेदिनौ । दातान्नस्यतु दुर्भिक्षे सु- भिक्षे वस्त्रहेमदः ॥ दुर्भिक्षमलभ्यंस्म रणं चिराय ॥

दुर्म्मतिः । त्रि । विवेकप्रतिबन्धकपापे न मलिनमतौ ॥ दुष्टामतिर्यस्य ॥ वत्सरविशेषे । यथा । दुर्भिक्षं मध्य मं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते । भवे

द्वै मध्यमादृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दुर्म्मदः । त्रि । अतिमत्ते ॥

दुर्म्मनाः । त्रि । अन्तर्मनसि । विमन सि । चिन्तादिव्याकुलचित्ते ॥ क्रि यास्वस्थिरे ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ स्त्री । शतावर्याम् ॥

दुर्म्मरः । पुं । दुर्मृतौ ॥ मरणंमरः । दुष्टोमरः ॥

दुर्म्मरा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ॥ कृष्णा दूर्वायाम् ॥

दुर्म्मर्षणः । त्रि । मर्षितुमशक्ये ॥ दुः खेनमृष्यते । मृष० । भाषायांशा- सियुधीतियुच् ॥

दुर्म्मिलका । स्त्री । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । द्वात्रिंशन्मात्रं फणिपतिजल्पि तसकलविभूषणवृत्तवरम् दशवसु- भुवनैर्यति रत्नप्रभवतिकविकुलहृद यानन्दकरम् । यच्चष्टचतुष्कलगणनि र्मितपदमितिदुर्मिलकानाम वरम्- नरपतिवरतोषणवन्दिविभूषणभुवन विदितसन्तापहरम् ॥ यथा । यमु- नाजलकेलिविलोलविलोचनगोपी जनहृतवसनवरम् तटजातविशाल तमालतरुणतदुर्गमशाखारोहपर म् । निजभुजमदमत्तभोजपतिमा नससम्भृतदम्भविनाशकरम् करक-

मलमयूखमुषितक्रमकं मम लीला मानुषवेषधरम् ॥

दुर्म्मिला । स्त्री । दुर्मिलकावृत्ते ॥

दुर्म्मुखः । पुं । कपिविशेषे ॥ नागभेदे ॥ वाजिनि ॥ गणेशमूर्त्त्यन्तरे ॥ महिषासुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ उत्तर-द्वारेनवमगृहे ॥ वत्सरविशेषे ॥ तुषधान्यचयोदेविसर्वसस्यमहार्घता । व्यवहाराश्चनश्यन्तिदुर्मुखेदुर्मुखाःप्रजाः ॥ त्रि । मुखरे । अवद्धमुखे । अप्रियवादिनि ॥ दुर्न्निन्दितंमुखमस्य ॥

दुर्म्मेधाः । त्रि । मन्दमतौ । विवेकासमर्थे ॥ दुष्टामेधावस्यसः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥

दुर्म्मोहः । पुं । काकतुण्ड्याम् ॥

दुर्म्मोहा । स्त्री । कौवाडोडी इतिभाषा प्रसिद्धे वृत्ते । काकादन्याम् ॥

दुर्य्योधनः । पुं । धृतराष्ट्रतनये । कौरव्यभूपतौ । सुयोधने ॥ दुःखेनयुध्यते । युध० । भाषायांशासियुधीति युच् ॥

दुर्ल्लतिका । स्त्री । छन्दोभेदे ॥ यथा । वसुभिश्च रसै रथदिग्भि रुदीरित सद्यतिका विहिताहि यदा सगणाष्टकभूषितसच्चरणा जितदुर्नयदुर्लतिकेतितदा । फणभृत्कुलमङ्गलनामकनागवरप्रथिता सुकृतां सुखदा यशवन्तधराधिपगौडकुलोज्ज्वलतामवधेहिहृदेहसदा ॥

दुर्ल्लभः । पुं । कच्छुरे ॥ द्राविडके । कर्पूरे ॥ त्रि । दुष्प्रापे ॥ यथा । दुर्लभं त्रयमेवैतत् देवानुग्रहहेतुकम् । मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रय इति विवेकचूडामणिः ॥ अतिप्रशस्ते ॥ प्रिये ॥ दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभःक्षेमकृत्सुतः । दुर्लभासदृशीभार्या दुर्लभःस्वजनःप्रियः ॥ दुःखेनलभ्यते । लभ० । ईषद्दुस्सुष्विति खल् ॥

दुर्ल्लभा । स्त्री । भक्तौ ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिः । नराणां-क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥ इति व्यासवचनम् ॥ दुरालभायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्य्याम् ॥

दुर्ब्बचः । त्रि । वक्तुमशक्ये । दुःखकथ्ये ॥

दुर्ब्बचः । न । मन्दवाक्ये ॥ असह्यं दुर्वचो ध्यातेर्मर्मान्तरितरौद्रवत् ॥

दुर्ब्बर्णम् । न । रजते । रूप्ये ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टोवर्णोऽस्य ॥ एलवालुके । ऐलेये ॥ त्रि । असद्वर्णे ॥

दुर्ब्बर्णकम् । न । रजते ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दुर्ब्बाक् । स्त्री । दुष्टायांवाचि ॥ त्रि । कद्वदे ॥ दुष्टावागस्य ॥

दुर्बाच्यम् । त्रि । अवक्तव्ये ॥

दुर्वादः । पुं । दुरुक्तौ । निन्दितवाक्ये ॥ दुष्टोवादः ॥ स्तुतिपूर्वकदुर्वाक्ये ॥

दुर्वासाः । पुं । अत्रितनये शङ्कराशाज्जाते मुनिविशेषे । कुशासने ॥ त्रि । कुत्सितवस्त्रयुक्ते ॥

दुर्विज्ञेयः । त्रि । दुर्दर्शे ॥ दुःखेनविज्ञेये ॥

दुर्विधः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुस्था विधा प्रकारः सम्पद्विर्वास्य ॥ खले ॥ मूर्खे । वालिशे ॥

दुर्विनीतः । पुं । शूकले । कुशिक्षिताश्वे ॥ त्रि । अविनीते ॥

दुर्विभाव्यः । त्रि । अवितर्क्ये ॥

दुर्वृत्तः । त्रि । दुर्जने । दुष्टे । ऐन्द्रजालिककितवादौ ॥ दुष्टंवृत्तमस्य ॥

दुर्वृत्तिः । त्रि । दुष्टेकर्मणिवर्त्तमाने ॥ दुष्टेकर्मणिवृत्तिः दुष्टावाहत्तिर्यस्य ॥

दुर्हृन्-द् । त्रि । वैरिणि । शत्रौ ॥ दुष्टंहृदयमस्य । सुहृद्दुर्हृदौमित्राभित्रयोरितिनिपातनात् हृदयस्यहृद्भावः ॥

दुर्हृदयः । त्रि । दुष्टान्तःकरणे ॥

दुलिः । पुं । मुनिविशेषे ॥ स्त्री । कच्छप्याम् ॥ दे. लति । दुलउत्क्षेपे । इगुपधात्कित्दितिइन् ॥

दुली । स्त्री । कमव्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

दुस्सरः । पुं । भल्लूके ॥ भल्लूके ॥ त्रि । दुस्तरे ॥

दुश्चरितम् । न । श्रुतिस्मृत्यविहिते पापकर्मणि ॥ दुष्टंचरितम् ॥

दुश्चर्मा । पुं । अच्छन्नमेढ्रमणौ । दिनग्नके ॥ कोठरोगे ॥ दुष्टंचर्मास्य ॥

दुश्चिक्यम् । न । लग्नात् तृतीयभवने । सहजे ॥

दुश्च्यवनः । पुं । इन्द्रे ॥ दुःखेन दुष्टं दुष्टेषुवा च्यवनंपतनमस्य ॥ च्यवनमुनिनैकदाजितत्वात् दुस्सहः च्यवनो स्येति वा ॥

दुष्करम् । न । दुःखेनकरणे ॥ आकाशे ॥ त्रि । दुःखेनक्रियमाणे ॥ कर्त्तुमशक्ये ॥ अपियत् सुकरंकर्म्म तदप्येकेनदुष्करम् ॥ दुःक्रियते । ईषद्दुस्सुष्विति खल् ॥

दुष्कर्म्म । न । पापे ॥

दुष्कुलम् । न । दुष्टकुले ॥ त्रि । दुष्टकुलजे ॥

दुष्कुलीनः । पुं । चोरकगन्धद्रव्ये ॥ त्रि । दौष्कुलेये ॥ दुष्कुलस्याऽपत्यम् । दुष्कुलाड्ढगितिपक्षे खः ॥

दुष्कृतम् । न । पापे ॥ तत् तत्कर्त्तुं मरणानन्तरं तेनसहगच्छतीत्युक्तं वह्निपुराणे । गृहादर्था निवर्त्तन्ते

श्मशानादपिवान्यथा। सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्त मनु गच्छति ॥ तस्माद् वित्तं समासाद्य दैवाद् वा पौरुषा द्य। दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानिच कारयेदिति॥ दुष्टंकृतं करणमनेन। इदुदुपधस्य-चाप्रत्ययस्येतिषः॥ त्रि। तद्वति॥

दुष्कृतात्मा। त्रि। पापहृदये। पापवद्धौ॥

दुष्कृती। त्रि। पापकारिणि। पापेन सहनित्ययोगिनि। वेदमार्गविरोधिनि॥ दुष्कृतमस्यास्त्यस्मिन्वा। इनिः॥

दुष्क्रीतः। त्रि। महार्घे॥ यथा। क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमितिनारदः॥

दुष्खम्। न। दुःखे॥

दुष्खदिरः। पुं। खदिरप्रभेदे। मह्मसारे। गोरटे। क्षुद्रखदिरे॥

दुष्टम्। न। कुष्ठौषधौ॥ त्रि। अधमे॥ दुर्बले॥ वञ्चके॥ दोषयुक्ते॥ यथा। दुष्टः शब्दः स्वरतोवर्णतोवेतिभाष्यम्॥

दुष्टकालः। पुं। केत्वाद्युत्पातदर्शने॥ गुरुशुक्रास्तादौ॥

दुष्टचारिणी। स्त्री। स्वैरिण्याम्॥

दुष्टयोगः। पुं। व्यतीपातादौ॥

दुष्टवृषः। पुं। गलौ॥ शक्तोप्यधुर्वहो योऽश्विवृषोगलिरुदाहृतः॥

दुष्टा। स्त्री। दुःशीलायाम्। पुंश्चल्याम्॥ दुष्टाभार्या शठंमित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः। ससर्पेचगृहेवासो मृत्युरेवनसंशयः॥ दुर्वचनायाम्॥

दुष्टाश्वः। पुं। अदान्ताश्वे॥

दुष्टु। अ। निकृष्टे। निन्दायाम्॥ दुःस्थानम्। छा०। अपदुःसुषुस्थइति कुः। सु० षत्वम्॥

दुष्टुः। त्रि। अविनीते॥

दुष्पचः। पुं। चोराभिधगन्धद्रव्ये॥ चण्डाद्रुमे॥ दुष्टानिपचाण्यस्य॥

दुष्पूरः। त्रि। पूरयितुमशक्ये॥

दुष्प्रधर्षणी। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। वनभण्टा इतिभाषा॥ दुःखेनप्रधृष्यते। ञिधृषाप्रागल्भ्ये। कर्मणिल्युट्॥

दुष्प्रधर्षा। स्त्री। दुरालभायाम्॥ खर्ज्जूर्याम्॥

दुष्प्रधर्षिणी। स्त्री। वार्त्ताकौ॥ कण्टकार्याम्॥ वृहत्याम्॥ पुनःपुनर्दुःखेनप्रधृष्यते। ञिधृषा०। आभीक्ष्ण्येणिनिः॥

दुष्प्रवृत्तिः। स्त्री। दुर्वार्त्तायाम्॥

दुष्प्रवेशा। स्त्री। कन्थारीवृक्षे॥

दुष्मन्तः। पुं। चन्द्रवंशीयनृपतिविशेषे। शकुन्तलापतौ। भरतपितरि॥

दुह । अ । दुःखे ॥ कोपे ॥ दुःखभावने ॥ दोषे ॥

दुस्तरः । त्रि । दुःखेनतर्त्तुंशक्ये । तरितुमशक्ये ॥ ईषद्दुः सुषितिखल् ॥

दुस्तर्कः । पुं । शुष्कतर्के ॥ दुस्तर्कात् सुविरम्यताम् ॥

दुस्थः । त्रि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन तिष्ठति ॥ स्था० । सुपिस्थइतिकः ॥

दुस्पर्शः । त्रि । दुःस्पर्शे ॥

दुस्पर्शा । स्त्री । दुःस्पर्शायाम् ॥

दुहितुः पतिः । पुं । जामातरि ॥ विभाषा स्वसृपत्योरितिवा ऽलुक् ॥

दुहिता । स्त्री । सुतायाम् । कन्यायाम् ॥ दोग्धि । दुहप्रपूरणे । नसृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृक्षातृजामातृमातृपितृदुहितेति दुहेस्तृ इट्गुणाभावश्च निपातितः ॥ दहतिवा । दह भस्मीकरणे । तथा साधुः । स्वस्रादित्वान्न ङीप् ॥

दूतः । पुं । सन्देशहरे । वार्त्ताहरे ॥ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुष्मान् वीतभी र्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ अमात्ये दण्डआयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया । नृपतौ कोषरा

ष्ट्रेच दूते सन्धिविपर्ययौ ॥ दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येवच संहतान् । दूतस्तत् कुरुते कर्मभिद्यन्ते येनवानवा ॥ सविद्या दस्यकृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः । आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषुचचिकीर्षितम् ॥ बुद्धाच सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् । तथा प्रयत्नमातिष्ठेद् यथात्मानं नपीडयेदिति मनुः ॥ अस्यलक्षणं यथा । यथोक्तवादीदूतः स्याद्देशभाषाविशारदः । सक्तःक्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् । विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् समहीक्षितः ॥ वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेदितिमत्स्य पु० ॥ मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तो पलक्षकः । धीरो यथोक्तवादीच एषदूतोभिधीयते इतिचाणक्यम् ॥ अस्यावध्यत्वं यथा । वैरूप्यमङ्गेषु कषानिपातो मौण्ड्यं तथास्वस्थानसन्निवेशः । एतानवधानर्हेतिरूचवादी शास्त्रेषुदूतस्यवधेनदृष्टइति ॥ दवति । दुगतौ । दुतनि म्यांदीर्घ श्चेतिक्तः ॥ यद्वा । दूयतेस्म । दूङ्परितापे । गत्यर्थेतिक्तः ॥ दुनोतिवा । टुदुउपतापे । पूर्ववत् ॥

दूतघ्नी । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् ॥

दूतागारम् । न । पत्रगृहे । डाक इति पोष्ट इतिचेतरभाषा ॥

दूतिः । स्त्री । दूतिकायाम् ॥ दूयते । टूङ्० क्तिच् ॥

दूतिका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूती । स्त्री । स्त्रीपुंसोःसन्देशप्रापिकायाम् । सञ्चारिकायाम् ॥ गौ० ङीष् ॥

दूतीका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूत्यम् । न । दूतस्वभावे ॥ दूतभावे ॥ दूतकर्मणि ॥ दूतस्यभावःकर्मवा । दूतवणिग्भ्याञ्चेतियः ॥

दूनः । त्रि । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ दूयते स्म । दुगतौ क्तः । दुग्वोर्दीर्घश्चेति नत्वम् ॥ अकर्मकत्वात् कर्त्तरि-वाक्तः ॥ सन्तप्ते ॥ फिक्तेनदूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंसेतिनैषधम् ॥

दूरः । त्रि । विप्रकृष्टे ॥ महदन्तरेणव-र्त्तमाने ॥ अगोचरे ॥ दुःखेनेयते प्राप्यते । दूरीणोलोपश्चेतिसाधुः ॥

दूरदर्शनः । पुं । गृध्रे ॥

दूरदर्शी । पुं । पण्डिते दूरं दूराद्वा पश्यति । दृशिर्० गृ० णिनिः । सुपीतिणः ॥ गृध्रे ॥ त्रि । दीर्घदर्शके ॥

दूरदृक् । पुं । पण्डिते ॥ गृध्रे ॥ त्रि । दीर्घदर्शके ॥ दूरावलोकनार्थयन्त्रविशेषे । दूरवीक्षणे । दूरवीन इतिभाषा ॥ दूरे दृक् दर्शनंयेन ॥

दूरमूलः । पुं । मुञ्जतृणे ॥

दूरवर्त्ती । त्रि । महदन्तरेणवर्त्तनशीले ॥ यथा । किन्तया दूरवर्त्तिन्या श्रिया राक्षसपुङ्गव । अरयोयां नपश्यन्तिवन्धुभिर्या न भुज्यतइतिरामायणे विभीषणंप्रतिरामवाक्यम् ॥

दूरवीक्षणम् । न । दूरवीन इतिप्रसिद्धे दूरदृष्टियन्त्रे ॥

दूरवेधी । पुं । दूरापातिनि । दूरनिक्षेप्यास्त्रे ॥

दूरभिन्नः । त्रि । अत्यन्तविलक्षणे ॥

दूरस्थः । त्रि । विप्रकृष्टस्थिते ॥ योजनलक्षकोव्यन्तरिते ॥ दूरेतिष्ठति । ष्ठा० । सुपिस्थ इति कः ॥

दूरापाती । पुं । दूरवेधिनि ॥

दूरेत्यः । त्रि । दूरेजातादौ ॥ पथिके ॥ दूरादेत्यः ॥

दूरेरितेक्षणः । त्रि । केकरे ॥

दूर्य्यम् । न । अन्याम् ॥ विष्ठायाम् ॥

दूर्व्वा । स्त्री । शतपर्विकायाम् । नीलदूर्वायाम् । तिक्तपर्वायाम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् । गोलोम्याम् ॥ नीलश्वेतविभेदेनदूर्वेद्वेसमुदाहृते ॥ रक्तपित्तकफखल्वग्दोषनाशिनीयमिति राजवल्लभः ॥ दूर्वति दूर्व्यतेवा । दुर्वी हिंसायाम् । अच् घञ्वा । उपधाया

च्चेतिदीर्घः ॥

दूर्वाकाण्डम् । न । दूर्वाणांसमूहे ॥ दूर्वादिभ्यः काण्डः ॥

दूर्वाष्टमी । स्त्री । भाद्रशुक्लाष्टम्याम् ॥

दूलिका । स्त्री ।
दूली । स्त्री । } नील्याम् ॥

दूषकः । त्रि । पांसने । दोषोत्पादके ॥ पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । ण्वुल् । दोषोणा विच्यूत्त्वम् ॥

दूषणः । पुं । राक्षसविशेषे । रावणभ्रातृखरसेनापतौ ॥ न । दोषे ॥ दूषयति । दुषवैकृत्ये । नं० ल्युः ॥

दूषणारिः । पुं । श्रीरामे ॥

दूषिः । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । दोषोणाविच्यूत्त्वम् । अचइः ॥

दूषिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ लोचनजमले । पिच्चोडके । गीड इति भाषा ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । ऊत्त्वम् । ण्वुल् ॥ यद्वा । दूषयते रचइ रिति इग्रत्ययः । ऊत्त्वम् । स्वार्थे कन् ॥

दूषितः । त्रि । अभिशस्ते । चारिते । वाच्ये । प्राप्तदोषे ॥

दूषिता । स्त्री । दोषप्राप्तायां कन्यायाम् । सस्वेदायाम् ॥

दूषी । स्त्री । नेत्रमले ॥ कृदिकारादक्तिनइतिङीष् ॥

दूषीका । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति । दुष० । णयन्तः । ऊत्त्वम् । कषिदूषिभ्यामीकन् ॥ स्वार्थे कन्वा ॥

दूषीविषम् । न । औषधादिभिरवीर्यीविषे । आदिना दावाग्निवायुरौद्रशोषिते विषे ॥ जीर्णं विषघ्नौषधिभि र्हतंवा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतोवा गुणविप्रहीनं विषं हिदूषीविषता मुपैतीतिमाधवः ॥

दूष्यम् । न । वस्त्रे ॥ वस्त्रगृहे ॥ पूये ॥ त्रि । दूषणीये ॥ यथा । दूष्यंवचो मम पुनर्निपुणं विभाव्यभावाववोध विहितोनदुनोति दोषइति ॥ दूष्यते । दुष० । णयन्तादचोयत् । दोषोणाविच्यूत्त्वम् ॥ दूषयितुमर्हो वा । अर्हेकृत्यतृचश्च ॥

दूष्या । स्त्री । कक्षायाम् । वरत्रायाम् । गजमध्यबन्धनरज्ज्वाम् ॥ दूष्यतेऽनया । दुष । यत् । टाप् ॥

दृकम् । न । छिद्रे ॥ इतिसंक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

दृकाणः । पुं । द्रेक्काणे ॥

दृक्कर्णः । पुं । सर्पे ॥ दृशौकर्णावस्य ॥

दृक्काणः । पुं । द्रेक्काणे । लग्नत्रिभागे ॥

दृक्प्रसादा । स्त्री । कुलत्थायाम् ॥ कुलत्थाञ्जने ॥

दृक्प्रिया । स्त्री । शोभायाम् ॥

दृक्श्रुतिः । पुं । सर्पे ॥

दृक्स्थितिः । स्त्री । दृष्टेःस्थैर्य्ये ॥ दृशः स्थितिः ॥ दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् । सादृष्टिः परमोदारा न नासाग्रविलोकिनी ॥ दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामो यत्रवा भवेत् । दृष्टिस्तत्रैव कर्त्तव्या न नासाग्रविलोकिनी त्याचार्य्याः ॥

दृगध्यक्षः । पुं । सूर्य्ये ॥

दृग्गोलः । पुं । खगोलान्तर्गते गोलविशेषे ॥

दृग्भूः । स्त्री । सर्पे ॥ वज्रे ॥ भास्करे ॥

दृग्विषः । पुं । नागे ॥

दृढम् । न । लौहे ॥ अतिशये । नितान्ते ॥ क्रियाविशेषणेक्लीवत्त्वंद्रव्यविशेषणेतुवाच्यलिङ्गता ॥ पुं । रूपकप्रभेदे ॥ यथा । दृढाख्यः स्याल्लघुद्वन्द्वं तालेच हंसलीलके । चतुर्दशाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्त्तितइति सङ्गीतदामोदरः ॥ त्रि । स्थूले ॥ प्रगाढे । अप्रशिथिले ॥ बलवति । शक्ते ॥ कठिने ॥ दृंहति दृंहतिस्मवा । दृहदृंहिवृद्धौ । क्तप्रत्यये । दृढः स्थूलबलयोरिति क्तस्य ढभावः तस्यढत्त्वम् हस्यलोपः इदितोनलोपश्चनिपात्यते ॥

दृढकण्टकः । पुं । क्षुद्रफलकवृक्षे । धौला आँकडा इतिगौडभाषा ॥

दृढकाण्डः । पुं । वंशवृक्षे ॥ न । दीर्घरोहिषके ॥

दृढकाण्डा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥

दृढकारी । त्रि । प्रारब्धकर्मसम्पादयितरि ॥

दृढक्षुरा । स्त्री । बल्वजायाम् ॥

दृढगात्रिका । स्त्री । मत्स्यण्ड्याम् ॥

दृढग्रन्थिः । पुं । वंशे ॥

दृढच्छदम् । न । दीर्घरोहिषके ॥

दृढतरुः । पुं । धववृक्षे ॥

दृढतृणः । पुं । मुञ्जतृणे ॥

दृढतृणा । स्त्री । बल्वजायाम् ॥

दृढत्वक् । पुं । यावनालशरे ॥

दृढदंशकः । न । हांगर इति प्रसिद्धे यादसि ॥

दृढनिश्चयः । त्रि । स्थिरप्रज्ञे ॥ दृढः कुतार्किकैरभिभवितुमशक्यतयास्थिरो निश्चयो ऽहमस्म्यकर्त्ताभोक्ता सच्चिदानन्दादितीयं ब्रह्मेत्यध्यवसाय शीलेसंसाराद्उपरतेमुनौ ॥

दृढनीरः । पुं । नारिकेलवृक्षे ॥

दृढपत्रः । पुं । वंशे ॥

दृढपत्री । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

दृढपादा । स्त्री । यवतिक्तायाम् ॥

दृढपादी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥

दृढप्ररोहः । पुं । प्लक्षवृक्षे ॥

दृढफलः । पुं । नारिकेले ॥ दृढानि फलानि यस्य सः ॥

दृढबन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

दृढभूमिः । त्रि । विषयसुखवासनया चालयितुमशक्ये ॥

दृढमुष्टिः । पुं । खड्गादौ ॥ त्रि । कृपणे ॥ दृढामुष्टिर्यस्य ॥

दृढमूलः । पुं । मुञ्जतृणे ॥ मन्थानकतृणे ॥ नारिकेले ॥

दृढरङ्गा । स्त्री । स्फटिक्याम् ॥

दृढलता । स्त्री । पातालगरुड्याम् ॥

दृढलोमा । पुं । शूकरे ॥ त्रि । कठिनलोमयुक्ते ॥ दृढानि लोमानि यस्य ॥

दृढवल्कलः । पुं । पूगे ॥ लकुचे ॥

दृढवल्का । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

दृढबीजः । पुं । चक्रमर्दे ॥ वदरे ॥ बर्बुरे ॥

दृढव्रतः । त्रि । अचाल्यसङ्कल्पे । फलपर्यन्तं प्रारब्धव्रतापरित्यागशीले ॥ सर्वथाभगवानेव भजनीयः सचैवंरूपएवेतिप्रमाणजनिताऽप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञाने ॥ दृढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि नियमा यस्यसतथा । शमदमादिसाधनसम्पन्नइतियावत् ॥

दृढसन्धिः । त्रि । संहते । निश्छिद्रे ॥ दृढःसन्धिःसन्धानमस्य ॥

दृढसूत्रिका । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

दृढस्कन्धः । पुं । क्षीरिकावृक्षे ॥

दृढाङ्गम् । न । हीरके ॥

दृता । स्त्री । जीरके ॥

दृतिः । पुं । चर्मपुटे । चर्मनिर्मितोदकादिपात्रे ॥ मत्स्ये ॥ दृणाति । दृविदारणे । दृणातेर्ह्रस्वश्चेति तिः ॥ शरीरावयवविशेषे ॥ उदकनोदनचर्मयन्त्रे ॥

दृतिधारकः । पुं । आकल्पाता इति गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥

दृतिहरिः । पुं । पशौ ॥ दृतिंहरतीति विग्रहे दृत्युपपदाद्धरतेःपशौकर्त्तरि इन्प्रत्ययः ॥

दृन् । अ । दृढार्थे ॥ हिंसायाम् ॥

दृन्भूः । स्त्री । सर्पे ॥ चक्रसर्पे ॥ पुं । वज्रे ॥ अग्न्यभूपतौ ॥ तक्षसर्पजातौ ॥ कपौ ॥ सन्दर्भकर्त्तरि ॥ कथके ॥ सूर्ये ॥ दृभति । दृभीग्रन्थे । अन्दूदृन्भूजम्बितिकूप्रत्यये निपातनानुम् अनुस्वाराभावोपि । हूहूवद्रूपाणि ॥ दृढशब्दउपपदेभुवःकूप्रत्ययःउप

पदस्यदृग्भावादेशोनिपातनादितिमाधवः ॥ यद्वा । दृगितिनान्तमव्ययं दृढार्थकमुपपदम् । वर्षाभूवद्रूपमस्येत्याहुः ॥

दृप्तः । त्रि । उद्धते । गर्विते ॥ दृप्यते । दृपहर्षविमोहनयोः । अस्मान्नत्यर्थाकर्मकेभ्यः इत्यादिनाकर्त्तरिक्तः ॥

दृप्रः । त्रि । बलवति ॥ दृप्यति । दृप० । स्फायितञ्चीतिरः ॥

दृब्धः । त्रि । ग्रथिते ॥ दृभ्यते स्म । दृभीग्रन्थे । क्तः ॥

दृब्धिः । स्त्री । गुम्फे ॥

दृक् । स्त्री । दर्शने ॥ नेत्रे ॥ नेत्रेणाहि रूपं व्याप्यते दृग्व्यविवादम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्ञाने ॥ रूपंदृश्यं लोचनं दृक् तद्दृश्यं दृक्तु मानसम् । दृश्याधीवृत्तयः साक्षीदृगेव नतु दृश्यते ॥ त्रि । वीक्षके ॥ अध्यक्षे ॥ ज्ञातरि ॥ पश्यति दृशिर्प्रेक्षणे । क्विप् ॥ यद्वा । दृश्यते दर्शनमनयावा । सं० क्विप् । क्विन् प्रत्ययस्येति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपिकुत्वम् । त्यदादिषुदृशः क्विनोविधानात् ॥ द्व्यक्षे ॥

दृषत् । स्त्री । दृषदि ॥

दृषद्वती । स्त्री । दृषद्वत्याम् ॥

दृशा । स्त्री । चक्षुषि ॥

दृशाकाङ्क्ष्यम् । न । पद्मे ॥

दृशानः । पुं । विरोचने । सूर्ये ॥ आचार्ये ॥ लोकपाले ॥ न । ज्योतिषि ॥ पश्यति । दृशिर्० । युधिबुधिदृशः किच्चेत्यानच् ॥

दृशिः । स्त्री । चक्षुषि ॥ दर्शने ॥ गोपीदृगुत्सवदृशिःप्रविवेशगोष्ठम् ॥

दृशिस्वरूपः । त्रि । चैतन्यघने ॥

दृशी । स्त्री । नेत्रे ॥

दृशोपमम् । न । सिताम्भोजे ॥

दृश्यम् । न । अनात्मस्वरूपे । ममेदंश्रोत्रं ममेदंमनइत्यादिममतास्पदत्वेनात्मनउपसर्जनभूते स्थूलदेहादौ ॥ दृष्टिदृक्तिव्याप्यंदृश्यमितिप्रसिद्धम् ॥ त्रि । द्रष्टव्ये । दर्शनीये ॥ द्रष्टुंयोग्यम् । दृशेर्कर्मण्यलोपर्यत् ॥ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरितिक्यप् वा ॥

दृषत्सारम् । न । मुण्डायसे ॥

दृषद् । स्त्री । निष्पेषणशिलापट्टे । शिल् इति भाषा ॥ पाषाणे । प्रस्तरे ॥ दृणात्यत्र । दृविदारणे । दृणातेःपुग्घ्रस्वश्चेत्यदिः ॥

दृषद्वती । स्त्री । नदीविशेषे ॥ दृषदः सन्त्यस्याम् । मतुप् । झयइतिमस्यवः ॥ कात्यायन्याम् ॥

दृष्टम् । न । महीभुजां स्वपरचक्रोत्थभये ॥ स्वराष्ट्राच्चौराटविकादेर्भयम् । परराष्ट्राद्दाहविलोपादेर्भयम् ॥ प्रति

विषयाध्यवसाये ॥ त्रि । साक्षात्कृते । प्रत्यक्षे । अक्षिगोचरे । ईक्षिते ॥ अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षु र्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ दृश्यते स्म । दृशिर् ०। क्तः ॥ ज्ञाते ॥ दर्शने ॥

दृष्टपृष्ठः । त्रि । पलायमाने ॥

दृष्टप्रत्ययः । त्रि । दृढविश्वासे ॥

दृष्टरजाः । स्त्री । मध्यमायाम् । प्रथमं प्राप्तरजस्कायां नार्याम् ॥ दृष्टं रजो यस्याः ॥ प्रौढायाम् ॥

दृष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ शास्त्रे ॥ उदाहरणे ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्तः ॥ तथाच गौतमसूत्रम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्त इति ॥ लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षाः प्रतिपाद्य इति फलितोर्थः । परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक इति फलितोर्थः ॥ तथाच प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरितिपर्यवसन्नम् । बहुवचनंकथावहुत्वमभिप्रेत्य बुद्धेःसाध्यसाधनोभयविषयिण्यास्तदभाव विषयिण्यावा साम्य मविरोधो यस्मिन्नर्थे सोर्थोदृष्टान्तः । वादिप्रतिवादिनोःसाध्यसाधनोभयप्रकारकतदभावेतरप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो दृष्टान्तइतिपर्यवसितोर्थः ॥ * ॥ अलङ्कारविशेषे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ एतेषांसाधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तोनिश्चयोयत्र सदृष्टान्तः । त्वयि दृष्ट एव तस्यानिर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् । आलोकेहिहिमांशो विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः ॥ एषसाधर्म्येण । वैधर्म्येणतु । तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिक मानिनीषतः । भटाः परेषां विशरारुतां मगुर्दधत्यऽवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥ * ॥ उपमाने ॥ दृष्टः अन्तोनिश्चयो च । दृष्टअन्तः सादृश्यबलेन प्रकृतार्थनिर्णयोयेनवा ॥

दृष्टिः । स्त्री । बुद्धौ ॥ लोचने ॥ दर्शने ॥ ज्ञाने ॥ अन्तः करणवृत्तौ ॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्ति श्चिद्युक्ता रूपभासिका । दृष्टिरित्युच्यते द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति लौकिकैः ॥ दर्शनम् । दृशिर् ०। क्तिन् । दृश्यतेऽनयावा करणे क्तिच् ॥ * ॥ अथग्रहाणां दृष्टिकथनं यथा। तृतीये दशमेचैव पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिस्तुनवमे पञ्चमेच प्रकीर्त्तिता ॥ चतुर्थेचाष्टमे चैवपादोना परिकीर्त्तिता । सप्तमे

परिपूर्णोच फलमेवं प्रकल्प्यते ॥ द्वितीयदशमावार्कि: पश्यन् पूर्णफलप्रद:। त्रिकोणागान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमजान् कुज: ॥ सुतमदनमवान्त्ये पूर्णदृष्टि: सुरारे र्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्रयार्ह:। सहजरिपुचतुर्थे प्वऽष्टमेचार्द्धदृष्टि: स्थितिभवनमुपान्त्यं नैवदृश्यंहिराहो: ॥ स्वस्थानञ्च द्वितीयञ्च षष्ठ मेकादशं तथा। द्वादशाख्यं नपश्यन्ति शेषंपश्यन्तिते ग्रहा: ॥

दृष्टिकृत्। न। } स्थलपद्मे ॥
दृष्टिकृतम्। न। }

दृष्टिगुण:। पुं। वाणादेर्लक्ष्ये ॥

दृष्टिबन्धु:। पुं। खद्योते ॥ खाञ्जने ॥

दृष्टियोनि:। पुं। ईर्ष्यके ॥

दृष्टिविक्षेप:। पुं। कटाक्षे ॥

दृष्टिविष:। पुं। सर्पविशेषे ॥

दृष्ट्वा। अ। विलोक्येत्यर्थे ॥

दृंहित:। त्रि। वृद्धिम्प्राप्ते ॥

देदीप्यमान:। त्रि। जाज्वल्यमाने। अतिशयदीप्तिविशिष्टे। य:पुन:पुनरतिशयेनवा दीप्यते तत्र ॥

देयम्। त्रि। दातव्ये ॥ दातुंयोग्यम्। डुदाञ्०। अचोयत्। ईद्यतिगुण: ॥ न। धनविशेषे ॥ यथा। अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम्। स्वल्पंवा बहुसंवापि देयमित्यभिधीयते ॥ अपराबाधम् परपीडारहितम्। अक्लेशं पापक्लेशाजनकम् ॥

देव:। पुं। वसुरुद्रादौ। ब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निगणपतिदुर्गादौ। सुरे। अमरे ॥ एतेषांवर्णायथा। आदित्या: क्षत्रियास्तेषां विशश्चमरुतस्तथा। अश्विनौचस्मृतौशूद्रौ तपस्युग्रेसमास्थितौ ॥ स्मृतास्त्वाङ्गिरसादेवा ब्राह्मणाइति निश्चय: इति ॥ ज्ञानातिशयशालिनिद्योतनात्मके आत्मनि ॥ दीव्यति क्रीडति सर्गादिभि:-विजिगीषते असुरादीन् व्यवहरति सर्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यै: सर्वत्रगच्छतिवा तस्माद्देव: ॥ दीव्यते: पचाद्यच् ॥ दीव्यते स्तूयते इतिदिवे: कर्मणिघञ्वा ॥ दीव्यते क्रीडतेयस्माद्रोचते द्योततेदिवि। तस्माद्देवइतिप्रोक्त: स्तूयते सर्वदैवतै: ॥ मेघे ॥ राज्ञि ॥ नाट्योक्त्याभूपाले ॥ पारदे ॥ वञ्जटीके ॥ देवदारुणि ॥ न। इन्द्रिये ॥ त्रि। पूज्ये ॥ दीप्तिमति ॥

देवक:। पुं। यदुवंशीये नृपविशेषे। श्रीकृष्णस्य मातामहे ॥ दीव्यति। ण्वुल् ॥

देवकर्द्दम:। पुं। सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

सतुश्रीखण्डागुरुकर्पूरकुङ्कुममिश्रितैर्भवति ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

देवकल्पः । त्रि । देवतुल्ये ॥ ईषदूनो-देवः । ईषदसमाप्तावितिकल्पप् ॥

देवकात्मजा । स्त्री । देवक्याम् ॥

देवकार्य्यम् । न । देवानुद्दिश्यक्रियमाणे ॥

देवकाष्ठम् । न । देवदारुणि ॥

देवकिरी । स्त्री । मेघरागस्य भार्यायाम् ॥ यथा । ललिता मालती गौरी नाटी देवकिरीतथा । मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाःसुमध्यमाः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा । ख्याता देवकिरीह्येषाकरार्पित सखीकरा ॥

देवकी । स्त्री । वसुदेवभार्यायाम् । श्रीकृष्णमातरि ॥ मथुरायां यादवेभ्यर्याम् ॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तादचः । ततोङीष् ॥ यद्वा । देवकस्यापत्यम् । इतइञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभवः । इतोमनुष्यजातेरितिङीष् ॥ यद्वा । देवकशब्दस्यतदपत्ये लक्षणया वृत्तौ पुंयोगादिति ङीष् । नहितत्र दाम्पत्यलक्षण एव पुंयोगः किन्तुजन्य जनकत्वाद्यपीतिहरदत्तादयः। अतएव प्राक् केकयीतोभरतस्ततोऽभूदितिभट्टिः। एवं रेवतीरमण्योपि ॥

देवकीनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्यानन्दनःपुत्रः ॥

देवकीसूनुः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्याः सूनुः ॥

देवकुरम्बा । स्त्री । महाद्रोणायाम् ॥

देवकुलम् । न । प्रासादे । देवल इति भाषा प्रसिद्धे आयतने ॥

देवकुल्या । स्त्री । सरिति ॥

देवकुसुमम् । न । लवङ्गे ॥ देवानांकुसुमम् ॥ कुसुमेषु देववत्वा । राज० ॥ देवयोग्यं कुसुमं वा । भा० ॥

देवकूटम् । न । तीर्थविशेषे ॥

देवखातः । पुं । न । अकृत्रिमजलाशये ॥ देवेनखातः ॥ देवद्वारस्थजलाशये । देवसम्बन्धित्वे नप्रसिद्धे सरसि ॥ स्त्री । न । गुहायाम् ॥

देवखातकम् । न । अखाते देवखाते ॥ देवे न खातम् । स्वा० कः ॥

देवखातबिलम् । न । गुहायाम् ॥

देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् ॥

देवगर्भा । स्त्री । कङ्कालपीठाधिष्ठात्र्यां देवतायाम् ॥

देवगान्धारी । स्त्री । श्रीरागस्य भार्यायाम् ॥ यथा । गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्चसारवी । रामकीर्यपि रागिण्यःश्रीरागस्यप्रियाइमे ॥ अस्या गानसमयःशिशिरर्त्तौ तृतीयप्रहरा

वधिरात्र्यर्द्धपर्यन्तमिति गानविदः ॥

देवगायनः । पुं । गन्धर्वे ॥

देवगिरिः । पुं । भारतवर्षस्य शैलवि-
शेषे ॥

देवगिरी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ सा
च सोमेश्वरमते वसन्तरागस्यभार्या
वसन्तर्त्तौचसदा गेया । भरतमते
हिन्दोलरागपुत्रस्य नागध्वने र्भार्या
॥ सङ्गीतदर्पणमतेतु नटकल्याणभा
र्या ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । अत्यभि
रामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी शारक
स्टभूषणा स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्त
चकोरनयना सुभङ्ग्यङ्गीच । अस्या
गानसमयो हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रह
रावधिरात्र्यर्द्धपर्यन्तम् ॥

देवगुरुः । पुं । सुराचार्ये ॥ देवानांगुरुः॥

देवगुह्यम् । न । मरणे ॥ तद्धि प्राणि
नां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥

देवगृहम् । न । देवालये ॥ सूर्यचन्द्रा
दीनां ज्योतिर्मण्डलेषु ॥

देवचिकित्सकौ । पुं । अश्विनीकुमार
योः ॥ इति हलायुधः ॥

देवच्छन्दः । पुं । शतयष्टिहारे ॥ देवै
श्छन्द्यते । छदि० । घञ् ॥

देवजग्धम् । न । देवजग्धके ॥

देवजग्धकम् । न । कत्तृणे ॥ देवैरद्यते
स्म । अद० । क्तः । अदोजग्धिर्ल्यप्ति

किति ॥

देवजनविद्या । स्त्री । गन्धयुक्तिनृत्यगी
तवाद्यशिल्पादिविज्ञानेषु ॥

देवटः । त्रि । शिल्पिनि ॥ दीव्यति । दि
वु० । शकादिभ्योऽटन् ॥

देवट्टी । स्त्री । गङ्गाचिल्लायाम् ॥

देवतरुः । पुं । मन्दारादिवृक्षेषु ॥ प-
ञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजात
कः । सन्तानः कल्पवृक्षश्चपुंसिवा ह
रिचन्दनम् ॥ देवानां तरुः ॥ चैत्य
वृक्षे ॥

देवता । स्त्री । अमरे । सुरे ॥ देवएव
। स्वार्थे तल् ॥ विष्ण्वादिप्रतिमाया
म् ॥ त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषे ॥
॥ मन्त्रस्तुत्यायाम् ॥ तस्याः सङ्ख्या
यथा । सदाराविबुधाःसर्वेस्वानांस्वा
नांगणैःसह । त्रैलोक्येतत्त्रयस्त्रिंश
त्कोटिसंख्या यथाभवेति पाद्मोत्तर
खण्डम् ॥

देवताडः । पुं । सैंहिकेये । राहौ ॥
जीमूते । खरायाम् । देताडा इति-
गौडभाषा प्रसिद्धे वृक्षे ॥ अग्नौ ॥
देव मिन्द्रियं ताडयति । तडआघा-
ते । कर्मण्यण् ॥

देवताडकः । पुं । देवताडे ॥ स्वार्थेकः॥

देवताधिपः । पुं । इन्द्रे ॥

देवत्वम् । न । देवभूये । देवसायुज्ये ॥

देवस्यभावः कर्मवा । तस्यभावस्त्व-तलौ ॥

देवदण्डा । स्त्री । नागबलायाम् ॥

देवदत्तः । पुं । अर्जुनस्य शङ्खे ॥ बुद्धानुजे ॥ जृम्भणकरे वायुविशेषे ॥ विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः ॥ देवाएनं देयासुः । क्तिच्क्तौचसंज्ञायामिति आशिषिक्तः । दोदद्-घोरिति दथादेशः ॥ त्रि । सुरार्पिते ॥ देवायदत्तः ॥ ग्रामविशेषे ॥

देवदत्ताग्रजः । पुं । बुद्धे । शाक्यमुनौ ॥

देवदानी । स्त्री । इक्षिघोषायाम् ॥

देवदारु । न । स्वनामाप्रसिद्धे वृक्षवि-शेषे । भद्रदारुणि । पूतिकाष्ठे ॥ देवस्यदारु ॥ देवदारुलघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकिच । विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित् ॥ प्रमेहपीनसश्लेष्मश्वासकण्डुसमीरनुत् ॥ पुं । यथा । अमुंपुरः पश्यसि देवदारुमितिरघुः ॥

देवदालिका । स्त्री । महाकाले ॥

देवदाली । स्त्री । लताविशेषे । जीमूतके । कर्कटफलायाम् । घघरबेल इतिसोनैया इतिच भाषा ॥ देवदाली रसेतिक्ता कफार्शः शोफपाण्डुताः । नाशयेद्वामनी तिक्ता चयहिध्मा कृमिज्वरान् ॥ देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् । स्रंसनं गुल्मशूलघ्नं मर्मोघ्नं वातजित् परम् ॥ * ॥ देवदालीदलं तक्रे स्वेदितं खण्डितं भृशम् । वेसवारयुते साज्ये भर्जितं हिङ्गुना दृढम् ॥ पीतापरा खरस्पर्शा विषशोगरनाशिनी ॥ कृष्णपरा देवदाली ॥

देवदासी । स्त्री । वनबीजपूरे ॥ वेश्यायाम् ॥

देवदीपः । पुं । लोचने ॥

देवदुन्दुभिः । पुं । गन्धपर्णासे । सरक्ततुलस्याम् ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्ये ॥

देवदूती । स्त्री । अप्सरसायाम् । वनबीजपूरके ॥

देवदेवः । पुं । शिवे । महेश्वरे ॥ ब्रह्मणि ॥ देवानां देवेषुवादेवः ॥

देवदेवाधिपः । पुं । नैमिषेशम्भौ ॥

देवद्रोणी । स्त्री । देवयात्रायाम् ॥

देवद्र्यङ् । त्रि । देवपूजके ॥ देवान् अञ्चति । अञ्चु० । ऋत्विगादिनाक्विन् । विष्विग्देवयोरित्यद्र्यादेशः ॥

देवधनम् । न । देवस्वे ॥

देवधान्यम् । न । जूर्णाह्वये । येनले । बीजपुष्पिकायाम् । जुन्हरी इति जुवार इतिच भाषा ॥

देवधूपः । पुं । गुग्गुलौ ॥ राले ॥

देवनः । पुं । पाशके ॥ दीव्यतेऽनेन-

। दिवु० । भावकरणादौल्युट् ॥ न । व्यवहारे ॥ जिगीषायाम् ॥ क्रीडायाम् ॥ स्त्रीलोद्याने ॥ पद्मे ॥ दीप्तौ ॥
देवनदी । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ यमुनायाम् ॥
देवनन्दी । पुं । शक्रद्वारपाले ॥
देवनलः । पुं । नलोत्तमे । महानले ॥
देवना । स्त्री । क्रीडायाम् ॥ सेवायाम् ॥
देवनालः । पुं । स्थूलदण्डे । देवनले ॥
देवनिर्म्मिता । स्त्री । गुडूच्याम् ॥
देवपतिः । पुं । इन्द्रे ॥
देवपत्नी । स्त्री । मध्वालुके ॥ देवनार्याम् ॥
देवपथः । पुं । सुराध्वनि । छायापथे । सोमधारायाम् ॥ देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतै रुपलक्षितःपन्था देवपथउच्यते ॥ देवानांपन्थाः । ऋक्पूरित्यः ॥ न । तीर्थविशेषे ॥
देवपरः । त्रि । मूर्खे ॥ यज्ञविघ्ने ॥ देवःपरःउत्कृष्टोस्य ॥
देवपर्णम् । न । सुरपर्णे ॥
देवपुत्रिका । स्त्री । पृक्कायाम् ॥
देवपुत्री । स्त्री । देवकन्यायाम् ॥ पृक्कायाम् ॥
देवपूः । स्त्री । अमरावत्याम् ॥
देवपुरी । स्त्री । अमरावत्याम् ॥ देवानांपुरी ॥
देवपुरोधाः । पुं । बृहस्पतौ ॥
देवप्रश्नः । पुं । उपश्रुतौ । ग्रहनक्षत्रादिघटितजिज्ञासायाम् ॥
देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे ॥ बकपुष्पे ॥
देवबला । स्त्री । त्रायमाणायाम् ॥ सहदेव्याम् ॥
देववल्लभः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥
देवब्रह्मा । पुं । नारदमुनौ ॥
देवब्राह्मणः । पुं । देवपूजकेब्राह्मणे ॥ शा०मध्यमपदलोपः ॥
देवभवनम् । न । बोधिद्रुमे । अश्वत्थे ॥ नाके । स्वर्गे ॥ देवानां भवनम् ॥
देवभूः । पुं । देवे ॥ स्वर्गे ॥
देवभूतिः । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥ सुरैश्वर्ये ॥
देवभूयम् । न । देवत्वे । देवसायुज्ये ॥ देवस्य भावः । भुवोभावइतिक्यप् ॥
देवमणिः । पुं । भर्गे । हरे । शिवे ॥ अश्वस्यकण्ठावर्त्ते । अश्वरोमावर्त्ते ॥ आवर्त्तोरोमजोदेवमणिस्त्वेवनिगद्यते ॥ विष्णुवक्षोमणौ । कौस्तुभे ॥ महामेदायाम् ॥
देवमाता । स्त्री । अदित्याम् ॥ देवानांमाता ॥
देवमातृकः । पुं । दृष्ट्यम्बुसम्पन्नब्रीहिपालिते देशे ॥ देवो माताऽस्य

। नवृतश्चेतिकप् ॥

देवमानक: । पुं । कौस्तुभमणौ ॥

देवमास: । पुं । गर्भाष्टमे । गर्भस्याष्टमे मासि ॥ मनुष्यमानेनचिंशद्वर्षात्मके देवानांमासे ॥

देवयजनम् । न । यज्ञभूमौ ॥ क्लुबचे चे ॥ देवा ईज्यन्ते यस्मिन् ॥

देवयजि: । पुं । देवपूजके । मुनौ ॥

देवयज्ञ: । पुं । होमे । देवोद्देश्यक यागे ॥

देवयाजी । चि । कामनापुरस्सरं देवान् यजमाने । य:फलकामनयादेवान्यजते स: ॥ देवयाजिभ्यआत्मयाजीश्रेयान् ॥

देवयात्रा । स्त्री । देवद्रोण्याम् । देवगमने ॥ देवोत्सवादौ ॥

देवयान: । पुं । न । विद्यावतोमार्गविशेषे । तदब्रह्मविदुरितिविद्या तया प्रतिपत्तव्येपथि ॥ न । देवरथे । देवविमाने ॥

देवयानी । स्त्री । शुक्राचार्यस्यपुत्र्याम् । ययातेर्न्नृपस्यपत्न्याम् ॥

देवयु: । त्रि । धार्मिके ॥ लोकयात्रिके ॥ पुं । देवे ॥ देवान् याति । याप्रापणे । म०कु: ॥

देवयोनि: । पुं । विद्याधरादिषु ॥ तेच इत्थ । यथा । विद्याधरोऽप्सरोयक्ष रक्षोगन्धर्वकिन्नरा: । पिशाचो गुह्यक: सिद्धो भूतोऽमीदेवयोनय: ॥ देवोयोनि: उत्पत्तिस्थानंयस्यस: एवां शब्दस्यार्थ: ॥

देवर: । पुं । देवरि । पतिभ्रातरि ॥ देवते । देवृदेवने । अर्त्तिकमिभ्रमीत्यरप्रत्यय ॥ पत्त्यु:कनिष्ठभ्रातरि इतिस्वामी । ज्येष्ठस्तुश्वशुरएवेतिसुभूत्यादय: ॥ पतिश्वशुरताज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे । इतरेषुतुपांचाल्याञ्जितयं चितयं मतम् ॥

देवरथ: । पुं । पुष्पकादौदेवानांविमाने ॥

देवराज: । पुं । इन्द्रे । मरुत्वति ॥ देवानांराजा । राजाह:सखिभ्यष्टच् ॥

देवरात: । पुं । परीक्षिति । अभिमन्युसुते नृपतिभेदे ॥

देवर्षि: । पुं । नारदादिषु ॥ देवाएवसन्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्ता:तेदेवर्षयउच्यन्ते ॥ सप्तगोदावरतीर्थदेवे ॥

देवल: । पुं । मुन्यन्तरे । व्यासशिष्येधौम्यर्षेर्ज्येष्ठभ्रातरि ॥ देवरे ॥ देवाजीवे ॥ धार्मिके ॥ सुरर्षौ ॥ दीव्यति । दिवु० । वृषा०कल: ॥ देवान् जीविकार्थं लाति आदत्ते । लाआदाने । आतोनुपेतिक: ॥

देवलकः । पुं । वर्त्तनार्थत्वेनप्रतिमापरिचारके । पुजारी इतिभाषा ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेनचजीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ देवकोषोपजीवीचनाम्नादेवलकोभवेत् ॥ स्वा०कः ॥

देवलता । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ॥

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ॥

देवलोकः । पुं । स्वर्गे ॥ भूर्लोकोऽथभुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाःप्रकीर्त्तिता इतिमत्स्यपुराणम् ॥

देववक्त्रम् । न । वह्नौ ॥ देवानांवक्त्रम् ॥

देववर्द्धकिः । पुं । विश्वकर्मणि ॥

देववल्लभः । पुं । पुन्नागे । गुर्जरदेशे सन्देशरा इतिप्रसिद्धे ॥ देवानांवल्लभः ॥

देववित् । त्रि । देवताकाण्डीये ॥ सत्यंकल्पयति । अग्नीन्द्रादयोदेवास्तत्तत्फलदातारो नेश्वर इत्येति । एतच्चकल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयासमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्भक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात् तत् प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥

देवविद्या । स्त्री । निरुक्ते ॥

देववृक्षः । पुं । सप्तपर्णे ॥ मन्दारादिदेवतरौ ॥ गुग्गुलौ ॥ देवानां वृक्षः ॥

देवव्रतः । पुं । भीष्मपितामहे ॥ भीष्मोहि पितरि शन्तनौ मृते स्वस्य राज्याधिकारसत्त्वेपि पितरं शन्तनुं प्रतिनाहं राज्यं विवाहं वाकरिष्यामि त्वं सत्यवतीं वृणु इतिसत्यवतीविवाहसमये प्रतिज्ञातत्वाच्चित्राङ्गदं सत्यवतीज्येष्ठपुत्रमेव राज्येस्थापयामास-तादृशसत्यरूपस्य देवानांव्रतस्य परिपालनाद्देवव्रतनामा भवत् इति पुराणप्रसिद्धेः ॥ देवानां व्रते ॥

देवशेखरः । पुं । दमनके ॥

देवश्रुतः । पुं । ईश्वरे ॥ शास्त्रे ॥ नारदे ॥

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

देवसखः । पुं । पर्वतान्तरे ॥

देवसभा । स्त्री । सुधर्मायाम् ॥ सत्त्रभान्यस्याम् । सभाराजेतिनिपातनाद् ङः । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥

देवसभ्यः । त्रि । क्रीडासंसक्ते । सभिके ॥

देवसर्षपः । पुं । वृक्षविशेषे । अम्लाके । रक्तमूलके । सूक्ष्मदले ॥ इ०रानि० ॥

देवसहा । स्त्री । दण्डोत्पलौषधौ ॥ भिक्षासूत्रे ॥

देवसात् । अ । देवाधीने ॥ देवदेये ॥

देवसायुज्यम् । न । देवभूये । देवत्वे ॥ युनक्ति । युजिर्° । इगुपधेतिकः । युजेनसह । तेनसहेति बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येतिसहस्यसः ॥ यद्वा । योजनंयुक् । सं° क्विप् । सहयुजा सयुक् । सयुजस्य सयुजोवा भावः । ब्रा° ष्यञ् । देवस्य सायुज्यम् ॥

देवसृष्टा । स्त्री । मद्ये ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ देवेन सृष्टा ॥

देवसेना । स्त्री । मातृकाविशेषे । इन्द्रस्य सुतायाम् । षष्ठ्याम् । स्कन्दस्य पत्न्याम् ॥ षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥ देवतानां सेनायाम् ॥

देवसेनापतिः । पुं । स्कन्दे ॥

देवस्वम् । न । यज्ञशीलानां धने ॥ यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥ प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टधने ॥ देवानां स्वम् । ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्चहरेत्तुयः । कन्यां ददातिशुल्केन समेतो जायते सुत इतिमहाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥

देवहूः । पुं । वामकर्णे ॥ पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरोदेवहूः स्मृतः ॥

देवहूतिः । स्त्री । स्वायम्भुवमनोःकन्यायाम् ॥ यथा । आकूतिः प्रथमाकन्या द्वितीयादेवहूतिका । तृतीयाचप्रसू तिर्हिविख्यातालोकपाविनी ॥

देवह्रदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

देवा । स्त्री । चाख्यामोषधौ ॥ अशनपर्ण्याम् ॥

देवागारिकः । त्रि । देवागारे नियुक्ते ॥ अगारान्ताट्ठन् ॥

देवाजीवः । त्रि । देवले । प्रतिमापरिचारके । पुजारीवाह्मन् इति भाषा ॥ देवआजीवोऽस्य ॥

देवाजीवी । त्रि । देवले ॥ देवैराजीवितुंशीलमस्य । सुप्यजातौणिनि-स्ताच्छील्ये । णिनिः ॥

देवाटः । पुं । हरिहरक्षेत्रे ॥ देवानामटनाच्चैवदेवाट इतिसंज्ञितम् ॥

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥

देवानांप्रियः । पुं । छागे ॥ त्रि । मूर्खे ॥ मूर्खाहि देवानां प्रीतिंजनयन्ति देवपशुत्वात् ॥ षष्ठ्या अलुक् ॥

देवापिः । पुं । असुरविशेषे ॥ देवानाप्नोति । आप्लृ° । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेतिचकारादिन् ॥ प्रतीपराजस्यपुत्रे ॥ ससुमेरुसमीपे कलापग्रामे योगीभूत्वा आस्ते । सकलौ सुसंचन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति ॥

देवाभीष्टा । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥

देवायतनम् । न । देवालये ॥ न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाऽप्रदक्षिण

म् । नपीडवेशा वस्त्राणि नदेवायतनेष्वपीतिकूर्मपुराणम् ॥
देवायुधम् । न । शक्रधनुषि ॥ देवानामस्त्रे ॥
देवारातिः । पुं । दैत्ये ॥
देवार्य्यः । पुं । वर्द्धमानाख्ये ऽर्हद्देवे ॥
देवार्हम् । न । सुपर्णे ॥ त्रि । देवयोग्ये ॥
देवार्हा । स्त्री । सहदेवीलतायाम् ॥
देवालय: । पुं । देवगृहे ॥ देवस्यालयः ॥ स्वर्गे ॥ देवानामालयः ॥
देवाला । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥
देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥
देवाश्वः । पुं । इन्द्रस्याश्वे । उच्चैःश्रवसि ॥
देविका । स्त्री । सरिदन्तरे ॥ दीव्यति । दिवु० । ण्वुल् ॥ अर्द्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् । एतावद्देविकामाहुर्देवर्षिपरिषेवितामिति-पाद्मे भूमिखण्डम् ॥ धुस्तूरे ॥
देविलः । त्रि । धार्मिके ॥ अनुकम्पितो देवदत्तः । घनिलचौचेतीलच् ॥
देवी । स्त्री । कृताभिषेकायाम् । महिष्याम् ॥ नटोक्ताभिषिक्तराजपत्न्याम् ॥ पृक्कायाम् ॥ मूर्वायाम् ॥ आदित्यभक्तायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥ शालिपर्ण्याम् ॥ स्थ्रुक्‌स्राम् ॥ पाठायाम् ॥ नागरमुस्तायाम् ॥ मनोगौ ॥ हरीतक्याम् ॥ अतस्याम् ॥ श्यामानामपक्षिजातौ ॥ दुर्गायाम् । पार्वत्याम् ॥ देव्याः पादोदकमाहात्म्यमुक्तं देवीभागवते । सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन् । नजातु जननीगर्भे-गच्छेदिति विनिश्चयइति । दीव्यति यद्वा । देवयतिसर्वान् ॥ प्रवृत्तिनिवृत्युपदेशेनयथाधिकारंव्यवहारयति । दिवु० । पचादौ देवडितिनिपातनान्ङीप् ॥ सामान्यतोदेवपत्न्याम् ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामोपपदे ॥ देव्यन्ताःक्षत्रियाः ॥ देव्यन्ताःस्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः ॥
देवीकोटः । पुं । बाणपुरे ॥
देवीभक्तः । त्रि । शाक्ते ॥ यथा । अपराधं परंकृत्वा देवीभक्तस्य कोजनः । सुखं लभेत यद्यपिभवेत् धाताशिवःस्वयमितिभागवतम् ॥
देवा । पुं । देवरे ॥ दीव्यति । दिवु० । दिवेर्ऋः । देवरौ देवरः इत्यादिपितृवत् ॥
देवेज्यः । पुं । बृहस्पतौ ॥ देवानामीज्यः ॥
देवेशः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ देवानामिन्द्रादीनामीशोनियन्ता ॥ विष्णौ ॥
देवेशी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥
देवेड़ः । पुं । गुग्गुलौ ॥ महामेदायाम्

। त्रि । देवबाञ्छिते ॥

देवेष्टा । स्त्री । वनबीजपूरके ॥

देवोद्यानम् । न । सुपर्वणां लीलाकाननेषु ॥ तानिच नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमितिचत्वारि देवोद्यानानि भवन्ति ॥ देवोद्यानानि वैभ्राजं मिश्रकं सिश्रकावणम् । चैत्ररथञ्चेति त्रिकाण्डशेषः ॥

देश: । पुं । भूगोलभागविशेषे । कुरुपञ्चालादिविषये । जनपदे । नीवृति ॥ स्थानमात्रे । सत्रिविध: । जाङ्गलोऽनूप: साधारणश्चेति । एतन्मध्येपि देवेशि देशभेदाह्यनेकश: । कोटिश:सन्तिदेवेशि एते मुख्या:प्रकीर्त्तिता: ॥ एतन्मध्येषट्पञ्चाशत् मध्ये । एतेमध्यप्राच्यादिदेशादृत्त्यर्थ: ॥ दिशति । दिश० । पचाद्यच् ॥

देशक: । त्रि । शास्तरि ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥

देशकारी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशपरिच्छिन्न: । त्रि । मूर्त्तत्वेन सर्वदेशावर्त्तिनि ॥

देशरूपम् । न । उचिते । समञ्जसे ॥ दिशअतिसर्जने । घञ् । देशोरूपमस्य । दिश्यमानस्यो चितस्यरूपम् ॥ यद्वा देशनम् । घञ् । प्रशस्तं देशनं वा । प्रशंसायां रूपप् ॥

देशाख्यी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशान्तरम् । न । सुमेरुलङ्कयोर्मध्यरेखास्वरूपदेशस्वदेशयो रन्तरयोजने ॥ देशान्तरपरिभाषायां वृद्धमनु: । प्राचीयत्रविभिद्यन्ते गिरिर्वाव्यवधायक: । महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशनामनदीभेदान्निकटोपिभवेद्यदि । तत्तुदेशान्तरं प्रोक्तंस्वयमेवस्वयम्भुवा ॥ दशरात्रेणया वार्त्तायत्रनश्रूयते ऽथवेति बृहस्पति: ॥ देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेकेतथैवचेति ॥

देशिक: । पुं । मूलमन्त्रप्रदे श्रीगुरौ ॥ यथा । शरणं नहि मम जननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये । परमं शरण मिदमेव चरणं मम मूर्ध्नि देशिकन्यस्त मिथ्याचार्यार्या ॥ त्रि । पथिके ॥ देश्ये ॥

देशित: । त्रि । उपदिष्टे ॥

देशी । पुं । गानप्रकारे । क्वचिद्देशविशेषे गीयमाने ॥

देशिनी । स्त्री । तर्जन्याम् ॥

देशी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देश्यम् । न । पूर्वपक्षे ॥ त्रि । देशार्हे ॥

देष्णु: । त्रि । दातरि ॥ दुर्दमे ॥ ददाति । डुदाञ्० । गादाभ्यामिष्णुच् ॥

देह: । पुं । न । काये । शरीरे ॥

सत्वस्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् त्रिविधो भवति ॥ मांसासृक् पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहेचेत्-प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेपिसः ॥ स्मृते ॥ दिह्यते । दिह० । घञ् ॥ न्यायमते पृथिव्यादेहं योनिजमयोनिजञ्च । योनिजं जरायुजमण्डजञ्च । अयोनिजं स्वेदजोद्भिदादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । जलीयंदेह अयोनिजं वरुणलोकेप्रसिद्धम् । तैजसं देहमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धम् । वायोर्देहमयोनिजं तद्देवःपिशाचादीना मितिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

देहकः । पुं । देहे ॥ स्वार्थे संज्ञायांवा कन् ॥

देहकोषः । पुं । पक्षे । पङ्खा इति-भाषा ॥ इ०श०चं० ॥

देहक्षयः । पुं । कायनाशे ॥ रोगे ॥ देहस्यक्षयः येनवा ॥

देहदः । पुं । पारदे ॥

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये ॥ तन्नाशकौषधं यथा । अर्जुनस्यतु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानिच । सलोध्राणिच तल्लेपो देहदुर्गन्धतांहरेदिति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

देहद्वयम् । न । स्थूलसूक्ष्मलक्षणे ॥ देहयोर्द्वयम् ॥

देहधात्वग्रम् । न । अस्थ्नि ॥

देहधिः । पुं । पक्षे । पङ्खा इतिभाषा ॥

देहधृक् । पुं । वायौ ॥

देहनाशः । पुं । प्राणे ॥

देहभृत् । पुं । जीवे ॥ मनुष्योहं ब्राह्मणोहं गृहस्थोहमित्याद्यभिमानेनावाधितेन देहंकर्माधिकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसङ्घातं विभक्तिं अनाद्यविद्यावासनावशात् व्यवहारयोग्यत्वेन कल्पित मसत्यमपि सत्यतया स्वभिन्नमपिस्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयतिचेति देहभृत् । डुभृञ्० । क्विप् तुक् ॥ विवेकज्ञानशून्ये अविद्यावति कर्तृत्वाभिमानिनि ॥ सत्रिविधः । रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्ट-कर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्येकः १ । अपरस्तु यःप्राकृतःसुकृतवशात् किञ्चित्प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणिकर्माणित्यक्तुमशक्नुवन् निषिद्धानि काम्यानिचपरित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानिचकर्माणि फलाभिसन्धित्यागेनसत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसन्यासी मोक्षशास्त्राधिकारीद्वितीयः २ । ततोनित्यनैमित्ति

कर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्यासमुत्पन्नविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति विविदिषासन्न्यासिसमाख्यस्तृतीयः ३ ॥

देहयात्रा । स्त्री । यमपुरीगमने । मरणे ॥ भोजने ॥ देहस्य यात्रा ॥

देहला । स्त्री । मद्ये ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

देहलिः । स्त्री । देहल्याम् ॥

देहलिकाश्रमम् । न । अश्व देव्यधिष्ठिते पिठविशेषे ॥

देहली । स्त्री । गृहावग्रहण्याम् । द्वारपिण्ड्याम् । देहल इतिभाषा ॥ देहनम् । दिह० । आवेघम् । देहंला ति । ला० । आतोनुपेतिकः । गौ० ङीष् ॥

देहसाम्यम् । न । अङ्गसमत्वे ॥ अङ्गानां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि लीयते । नोचेन्नैवसमानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥

देहसारः । पुं । मज्जनि ॥

देहातीतः । पुं । घटादिवद्देहद्रष्टृत्वेन देहविलक्षणेआत्मनि ॥

देहात्मवादी । त्रि । चार्वाके ॥ तस्येदं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्यनिर्गमदर्शनात् स्थूलोहं कृशोहमित्यनुभवाच्चेति ॥ देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताः । इति भाष्यम् ॥

देहाध्यासः । पुं । मनुष्योहं कृष्णोहं गौरोहमित्यादिबुद्धौ ॥ देहे अध्यासः ॥

देहिका । स्त्री । कीटविशेषे । उपादिके । उपजिह्विकायाम् ॥

देही । त्रि । देहवति । शरीरिणि । देहतादात्म्याध्यासापन्नेजीवे ॥ देहाः सर्वेभूतभविष्यद्वर्त्तमाना जगन्मण्डलवर्त्तिनो ऽस्यसन्तीतितथा । एकस्यैवविभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वाल्लिङ्गदेहोपाधिरात्मादेहीत्युच्यते ॥ देहभिन्नात्मदर्शिनि ॥ सच प्रवासीव परगेहे तत् पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्नविषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति । अन्योहिदेहतादात्म्याभिमानाद्देहएवनतुदेही सचदेहाधिकरणमेवात्मनो ऽधिकरणं मन्यमानो गृहे भूमा वासनेवा हमासे इति मन्यते नतुदेहमास इति ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणायथा । बुद्ध्यादिषट् कं संख्यादि पञ्चकं भावनातथा । धर्माधर्मौ गुणाएते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ॥ अयमिन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रयः । ज्ञानसुखादियोगतोमान

सप्रत्यक्षविषयः। परदेशादौ प्रवृत्त्यादिना ऽनुमेयः। अहमित्याकारप्रत्ययाश्रयः। मनोमात्रस्य गोचरः। विभुः परममहत्त्ववान्। इति भाषापरिच्छेदः॥

दैत्यम्। न। दीक्षायाम्भवे मौञ्ज्यादिकर्मणि॥

दैतेयः। पुं। असुरे। दैत्ये॥ दित्या अपत्यम् इत्यर्थे ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक्॥

दैत्यः। पुं। असुरे॥ दितेरपत्यमित्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः॥

दैत्यगुरुः। पुं। उशनसि। शुक्रे॥ दैत्यानां गुरुः॥

दैत्यदेवः। पुं। वरुणे॥ वायौ॥

दैत्यनिषूदनः। पुं। विष्णौ॥

दैत्यपुरोधाः। पुं। } शुक्रे॥
दैत्यपुरोहितः। पुं। }

दैत्यमाता। स्त्री। दितौ॥

दैत्यमेदजः। पुं। गुग्गुलौ॥ इ०रानि०॥

दैत्यमेदजा। स्त्री। भूमौ॥

दैत्ययुगम्। न। असुराणां युगे॥ तद्देवपरिमाणेन द्वादश सहस्रवर्षाणि। मनुष्यमानेन चतुर्युगसहस्रम्॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः॥

दैत्या। स्त्री। मुरायाम्॥ चण्डौषधौ॥ मद्ये॥ दैत्यभार्यायाम्॥ दितेरिदं यम्। यण्न्ताट्टाप्॥

दैत्यारिः। पुं। देवमात्रे॥ विष्णौ॥ दैत्यानामरिः॥

दैत्याहोरात्रः। पुं। मानवानां वर्षे॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः॥

दैनन्दिनम्। त्रि। दिनेदिने भवे॥

दैनिकी। स्त्री। दिनभृतौ। एकदिनकर्ममूल्ये॥ इतिशब्दमाला॥

दैन्यम्। न। दीनत्वे॥ कार्पण्ये॥

दैर्घ्यम्। न। आयामे। दीर्घत्वे॥ दीर्घस्य भावः। ष्यञ्॥

दैवम्। न। भागधेये। भाग्ये। फलाभिमुखे कर्मणि। पूर्वजन्मार्जितसदसत्कर्मविपाके॥ प्राग्जन्मनि कृतं कर्मशुभं वा यदिवा ऽशुभम्। दैवशब्देन निर्दिष्टमिहजन्मनि तद्बुधैः॥ दैवं पुरुषकारश्च द्वेवेशसदृशावुभौ। उपायस्तु विधातव्यो दैवात् फलति सर्वथा॥ अत्रोक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे। दैवाधीनं जगत् सर्वं जन्मकर्म शुभाशुभम्। संयोगाश्च वियोगाश्च नच दैवात् परं बलम्॥ कृष्णायत्तश्च तद्दैवं सदैवात् परतस्ततः। भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम्॥ दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्त्तुं स्वलीलया। न दैववद्ध सङ्गक-

स्याग्निनाशीत्र निर्गुण इति ॥ अस्य गतिर्विलक्षणोक्ता यथा। तृणं वज्रायते नूनं वज्रश्चैव तृणायते। बलवान् बलहीनः स्याद्दैवस्य गतिरीदृशीति॥ दैवतीर्थे । दक्षहस्ताङ्गुलीनामग्रे॥ दैवताज्ञाने॥ दैवश्राद्धे॥ अनुग्रहकदैवताजाते। उपास्ये॥ उत्पातविज्ञाने॥ दैवादागतम्। ततआगतइत्यण्॥ दैवानामिदम्। तस्येदमित्यण्॥ दैवो दैवतास्यश। सास्य दैवतेत्यण्। दैवाद्यञजाविति त्वा॥ पुं। विवाहविशेषे॥ यथा। यज्ञेतु वितते सम्यगृत्विजे कर्मकुर्वते। अलङ्कृत्य सुतादानं दैवंधर्मं प्रचक्षते॥ यज्ञेज्योतिष्टोमादौ। दैवस्यदृवायम्। नतुदेवदैवतत्वं विवाहस्य सम्भवति॥ वृद्धभेदे॥ दैवसर्गे। चिविधभूतादिसर्गे॥ चि। होमादौ देवकर्मणि॥ प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याऽशुचि र्भवेत्। नापिदैवं न वापित्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सरः॥ दिविभवे॥

दैवकी। स्त्री। देवक्याम्॥

दैवकीनन्दनः। पुं। देवकीनन्दने॥

दैवकोविदा। स्त्री। दैवज्ञायाम्॥ चि। दैवपण्डिते॥

दैवज्ञः। पुं। गणके। ज्योतिर्विदि। पूर्वजन्मार्जितसदसत्कर्मविपाकज्ञे॥ दैवंजानाति। ज्ञा०। आतोनुपेतिकः॥ लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः। सयाति नागवेष्टञ्च नागैर्वेष्टित एवच॥ वसेत्स्वलोमसमानाब्दं तथैवनागदंशितः। ततो भवेत्सगणको वैद्यश्चसप्तजन्मसु॥ गोपश्चकर्मकारश्च रङ्गकारस्ततःशुचिरितिब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

दैवज्ञा। स्त्री। विप्रश्निकायाम्। लक्षणादिना जनानां शुभाशुभं जानन्त्याम्॥ दैवंशुभाशुभंजानाति। ज्ञा०। कः। टाप्॥ दैवज्ञभार्यायाम्॥

दैवतः। पुं। न। सुरे॥ प्रतिमायाम्। देवशब्दात्स्वा०तल्। ततःस्वा०प्र०अण्॥ न। देवतानांसमूहे॥ चि। देवतासम्बन्धिनि॥

दैवतन्त्रः। चि। ईश्वराधीने॥ दैवंतन्त्रंप्रधानंयस्य॥

दैवदीपः। पुं। लोचने॥

दैवपरः। चि। दैवसारे। यद्भविष्ये। कर्मठोक इतिभाषा॥ दैवंपरंश्रेष्ठंयस्य॥

दैवप्रश्नः। पुं। उपश्रुतौ। आकाशवाण्याम्॥ दिविभवोदैवः। सचासौ प्रश्नश्च॥ नक्तंनिर्गत्य यत्किञ्चि च्छु

भाशुभकरं वचः । श्रूयतेतद्विदुर्धी-
रा दैवप्रश्न मुपश्रुतिम् ॥

दैवयज्ञः । पुं । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टो
मादिरूपे कर्मयोगिभिरनुष्ठेये गौ
णयज्ञे ॥ इष्टाख्येश्रौतकर्मणि ॥ अ-
ग्नौहोमे ॥

दैवयुगम् । न । देवानांयुगे ॥ तच्चदे
वमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् ॥ मनु-
ष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम् ॥

दैवलकः । पुं । भूतसेवके । भीते ॥ इ
तिहारावली ॥ त्रि । देवलसम्ब-
न्धिनि ॥

दैवलेखकः । पुं । मौहूर्ते । गणके ॥

दैववश्चितः । त्रि । हतभाग्ये ॥

दैववाणी । स्त्री । चित्तोक्तौ । दैवप्र
श्ने ॥ गीर्वाणवाण्याम् । संस्कृतवा-
क्ये ॥ संस्कृतंनाम दैवी वागन्वाख्या
तामहर्षिभिरितिदण्डी ॥

दैववित्तम् । न । देवताज्ञाने ॥

दैवसर्गः । पुं । त्रिधाभूतादिसर्गेष्वेक-
स्मिन् ॥ सचब्राह्मादिभेदादष्टविक
ल्पस्त्रिधासर्गेद्रष्टव्यः ॥

दैवसिकम् । त्रि । दिवसभवे ॥

दैवाकरिः । पुं । शनौ ॥ यमे ॥ स्त्री ।
यमुनायाम् ॥

दैवागारिकः । त्रि । देवागारेनियुक्ते ॥
तत्रनियुक्तइतिठक् । अगारान्ताट्ठनि
तु स्वा० अण् ॥

दैवात् । अ । हठादित्यर्थे ॥

दैवाहोरात्रः । पुं । देवानामेकस्मिन्
दिने । मानवानां संवत्सरे ॥ उत्तरा
यणंहिदेवानांदिनंभवति दक्षिणाय
नंरात्रिः ॥ दैवश्चासावहोरात्रश्च ॥

दैविकम् । न । दैवश्राद्धे ॥ देवानुद्दि-
श्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविक मुच्यते । ह
विष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्न
तः ॥ त्रि । दैवादागते । विधिहेतौ
॥ यत्तुसम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विप
र्ययम् । पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवा-
न्तरितपौरुषः ॥ देवसम्बन्धिनि ॥

दैवी । स्त्री । सात्त्विक्यांप्रकृतौ ॥ देव-
सम्बन्धिन्याम् ॥ चिकित्साविशेषे ॥
आसुरी मानुषी दैवीचिकित्साचि
विधामतेति वैद्योक्तेः ॥

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासात्मजे । प्र
तर्दने ॥ दिवोदासस्यापत्यम् । अ-
तइञ् ॥

दैव्यम् । न । दैवे । भाग्ये ॥ देवाना-
मिदमिति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु दे
वाद्यञञाविति यञ् ॥

दैशिकः । त्रि । देशसम्बन्धिनि ॥ स-
म्बन्धविशेषे ॥ देशनिष्ठविशेषणता
याम् ॥

दैष्टिकः । त्रि । भाग्याधीनजाते ॥ का

लेन जाते ॥ दैवप्रमाणके । दैवपरे ॥ दिष्टंभागधेय मितिमति र्यस्य । अस्तिनास्तिदिष्टंमतिरिति ठक् । नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ॥

दैहिकः । त्रि । देहसम्बन्धिनि ॥

दोःशिखरम् । न । स्कन्धे ॥

दोःसहस्रभृत् । पुं । कार्त्तवीर्यार्जुने ॥ वाणासुरे ॥

दोग्धा । पुं । अर्थोपजीविककवौ ॥ गोपाले ॥ वत्से ॥ त्रि । दोहनकर्त्तरि ॥

दोग्ध्री । स्त्री । गवि ॥

दोधः । पुं । गोवत्से ॥

दोधकः । पुं । दोधकवृत्ते ॥

दोधकवृत्तम् । न । त्रिष्टुप्छन्दःप्रभेदे ॥ यथा । भवितयं यदिकर्णसमेतं पन्नगराजसुभाषितमेतत् । पण्डितमण्डलिकाहृतचित्तं भामिनिभावयदोधकवृत्तम् ॥ यथा । फुल्लकदम्बवलसदनमालो निर्दलदिन्द्रमणीरुचिजालः । एषउपैतिघनाघनकालःपान्थवधूजनदर्शितकालः ॥

दोधूयमानः । त्रि । पुनःपुनरतिशयेन वाकम्पविशिष्टे ॥ प्रलयेपिदोधूयमानाःपरमाणव स्तिष्ठन्तीतिशिरोमणिः ॥

दोरः । पुं । डोर इति भाषाप्रसिद्धायांरज्जौ ॥

दोरकः । पुं । वीणातन्तुबन्धनरज्जौ ॥

दोर्गडुः । पुं । कुण्ठितहस्ते । बाहुकुण्ठे ॥

दोर्ग्रहः । त्रि । अचामे । बलवति ॥ भुजस्यग्रहणे ॥ भुजस्य व्यायाम्

दोर्दण्डः । पुं । बाहुरूपदण्डे ॥

दोर्मध्यम् । न । बाहुमध्यभागे । वाजू॰ इतिभाषा ॥

दोर्मूलम् । न । कक्षे । भुजकोटरे । काख॰ इति भाषा ॥

दोलः । पुं । दोलने ॥ श्रीकृष्णस्योत्सवविशेषे । झूला इतिभाषा ॥ दुल उत्क्षेपे । भावे घञ् ॥

दोलनम् । न । आन्दोलने । कम्पने ॥

दोला । स्त्री । नील्याम् ॥ प्रेङ्खायाम् । डोली इतिभाषा ॥ उद्यानादिषुक्रीडार्थे काष्ठादिरचिते हिन्दोले । हिंडोला इतिभाषा ॥ यन्त्रविशेषे । स्वेदने ॥ दोलति दोलयति दोल्यते वा । दुल॰ । अच् घञ्वा ॥

दोलायमानः । त्रि । दोलनविशिष्टे ॥ यथा । दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्युत्कलखण्डः ॥

दोलायुद्धम् । न । अनियतजयपराजये ॥

दोलिका । स्त्री । हिन्दोलायाम् । हिंडोला इतिभाषा ॥ दोलैव । स्वा॰ कन् ॥

दोलिकाचक्रम् । न । दोलारोहणमुहूर्त्तोपयोगिनक्षत्रविचारार्थचक्रे ॥ यथा । दोलारोहेऽर्कभात् पञ्चशरपञ्चेषुसप्तभैः । नैरुज्यंमरणं कार्श्यं व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥

दोलितः । त्रि । आन्दोलिते । कम्पिते ॥

दोली । त्रि । दोलनवति ॥ दोलोदोलनमस्त्यस्य । इनिः ॥

दोली । स्त्री । दोलायाम् । डोली इति भाषा ॥

दोलोत्सवः । पुं । चैत्रशुक्लतृतीयायां कर्त्तव्यत्वेनोक्ते उत्सवविशेषे ॥ अस्यविधिस्तुदेवीपुराणादौ द्रष्टव्यः ॥

दोः । पुं । भुजे । प्रकोष्ठे ॥ दाम्यत्यनेन । दम॰ । दमेर्डोसिः । षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वविसर्गौसिद्धौ ॥

दोषः । पुं । दूषणे ॥ एकोहिदोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ पापे ॥ आचमनं विना भक्षणेदोषाभावो यथा । मधुपर्केच सोमेच ताम्बूलस्यच भक्षणे । फलमूलेचेक्षुदण्डेन दोषं प्राहवैमनुः ॥ अदातावंशदोषेण कर्मदोषाद्दरिद्रता । उन्मादोमातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥ वातपित्तकफेषु ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः । विकृताविकृतादेहंघ्नन्ति ते वर्द्धयन्तिच ॥ तेव्यापिनोपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः ॥ धातवश्चमलाश्चापिदुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफाएते त्रयोदोषा इतिस्मृताः ॥ ऋतुभेदेन विहारादिनाचैषां चयप्रकोपशमनानियथा । ग्रीष्मेसञ्चीयतेवायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमंयाति स्वयमेवसमीरणः ॥ शरत्कालेवसन्तेच पित्तं प्रावृडृतौ कफः । चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ॥ समानैर्यान्त्यकालेपि विपरीतैर्विपर्यय इति ॥ वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायजुगुप्सितत्वे ॥ काव्यगुणेतरास्मिन् ॥ सचरसाद्यपकर्षकः । यथा । मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्चमुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ॥ दोषं लक्षयति ॥ प्रवर्त्तना लक्षणादोषाः ॥ १८ ॥ दोषाइतिबहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्रयज्ञापनाय । प्रवर्त्तनाप्रवृत्तिजनकत्वम् तदेवलक्षणं येषाम् । यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षसविषयकत्वसतीतिविशेषणीयम् । योगादिगोच

रवमावारणाय प्रामाण्यत्वेसतीति विशेषयन्ति ॥ दुष्यति अनेनवा । दुषवैकृत्ये । अच् अकर्त्तरिचकारक इत्येनकरणेवा घञ् ॥

दोषग्राही । त्रि । पुरोभागिनि । खले ॥ विसृज्य सूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः । दोषग्राही गुणत्यागी चालनीवद्धि दुर्जनः ॥ दोषंगृह्णाति । ग्रह० । णिनिः ॥

दोषज्ञः । त्रि । विपश्चिति । पण्डिते ॥ चिकित्सके ॥ दोषविषयकज्ञानयुक्ते ॥ दोषंजानाति । ज्ञा० । आतइतिकः ॥

दोषत्रयम् । न । वातपित्तकफेषु ॥

दोषवान् । त्रि । दुष्टे ॥

दोषा । अ । रात्रौ ॥ रात्रिमुखे ॥ दुष्यत्यच । दुष० । बाहुलकात् आप्रत्ययः ॥

दोषा । स्त्री । रात्रौ ॥ भुजे ॥ दाम्यत्यनेन । दम० । दमेर्डोसिः । भागुरिमतेनटाप् ॥

दोषाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ त्रि । दोषाणामाकरे ॥

दोषाक्लेशी । स्त्री । वनवर्वुरिकायाम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः । त्रि । रात्रिभवे ॥ सायञ्चिरमितिट्युः ॥

दोषातिलकः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषास्यः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषिकः । पुं । रोगे ॥

दोषी । त्रि । अपराधिनि । दोषयुक्ते ॥

दोषैकदृक् । त्रि । पुरोभागिनि । खले ॥ दोष एवैकस्मिन् नतुगुणे दृक् ज्ञान मस्य ॥

दोस्थः । पुं । क्रीडायाम् ॥ क्रीडके ॥ सेवायाम् ॥ सेवके ॥ त्रि । दोःस्थिते ॥

दोहः । पुं । दोहनपात्रे ॥ दुग्धे ॥ दुह्यते ॥ दुहप्रपूरणे । कर्मणिघञ् ॥

दोहजम् । न । दुग्धे ॥

दोहडिका । स्त्री । मात्रावृत्ते पज्झटिकाप्रभेदे ॥ मात्रात्रयोदशकंयदि पूर्वं लघुकपरिविरामि । पठपुनरेकादशं दोहडिकाद्विगुणेन ॥ प्राकृतेप्रचारः । यथा । राईदोहडिपठनसुनि हाँसिओकाह्नगोआल । वृन्दावनघनकुञ्ज चलिओकमलरसाल ॥ अस्यार्थः । हेमातः दोहडिकापाठंश्रुत्वाकृष्णोगोपालो हसित्वा कमपिरसालं चलितः कुत्र वृन्दावनघनकुञ्जे वृन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे । मात्रइतिक्वचित्पाठ स्तन्मतेन राधिकायादोहडिकापाठं श्रुत्वा ॥ गुरुलघुव्यत्ययेनवहुविधाभवति ॥

दोहदः । पुं । न । गर्भे ॥ गर्भिण्याश्र

भिलाषे । लालसायाम् ॥ गर्भिण्या स्तत्तदिच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भोदोषमवाप्नुयात् ॥ देय मप्यहितंतस्यै हितायहितमल्पकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेवच ॥ चिह्ने । गर्भलक्षणे ॥ न । स्पृहायाम् ॥ दोहमाकर्षं ददाति । इदाम्० । आतोनुपेतिकः ॥

दोहदलक्षणम् । न । वयः सन्धौ ॥ गर्भे ॥

दोहदवती । स्त्री । अन्नादिद्रव्यविशेषाभिलाषवत्यां गर्भवत्याम् । श्रद्धालाम् ॥ अथान्नगर्भिण्याः कर्त्तव्याकर्त्तव्यमुक्तं मत्स्य पुराणे । दित्यां गर्भमथाधत्त कश्यपः प्राहतांपुनः । त्वयायत्नोविधातव्योह्यस्मिन् गर्भे वरानने ॥ संवत्सरशतंत्वेक मस्मिन्नेवतपोवने । सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ॥ नस्थातव्यं नगन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा । नोपस्करेषूपविशेन्मुषलोलूखलादिषु ॥ जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् । वल्मीकेषु न तिष्ठेतनचोद्विग्नमना भवेत् ॥ विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण नभस्मना । नशयालुः सदातिष्ठेद् व्यायामञ्च विवर्जयेत् ॥ नतुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् । वर्जयेत् कलहंलोके गात्रभङ्गञ्च वर्ज्जयेत् ॥ नमुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन । न शयीतोत्तरशिरा नचापरशिराः क्वचित् ॥ नवस्त्रहीना नोद्विग्ना नचार्द्रचरणा सती । नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं नचहास्याधिका भवेत् ॥ कुर्याच्च गुरुशुश्रूषांनित्यं मङ्गलतत्परा । सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥ कृतरक्षा सुभूषाच वास्तुपूजनतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्त्तुः प्रियहितेरता ॥ दानशीला तृतीयायां पार्वण्यां नक्तमाचरेत् । इतिवृत्ता भवे न्नारी विशेषेणतु गर्भिणी ॥ यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः शतायुर्वृद्धिसंयुतः । अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति नसंशयः ॥ तस्मात् त्वमनयावृत्त्यागर्भेऽस्मिन् यत्नमाचरेति ॥ दोहदोगर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः । मतुप् । ङीप् ॥

दोहदान्विता । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥

दोहदिनी । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥ ताञ्च द्विहृदयां नारी माहुर्दौहदिनीं बुधाः ॥ दोहदोऽस्त्यस्याः । अतइनिः । ङीप् ॥

दोहनम् । न । स्तनाद्दुग्धनिस्सारणे ॥

दोहनी । स्त्री । दोहनपात्रे । पात्र्याम् ॥

दोहलः । पुं । दोहदे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥

दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे ॥

दोहा । स्त्री । मात्रावृत्तविशेषे ॥ षट्कलतुरगौ त्रिकलमपि विषमपदे विनिधेहि । समपादान्ते चैककलमिति दोहामवधेहि ॥ यथा । चरणसरोरुह मस्तु हृदि मदवने तव नाम । चक्षुषि रूपं यावदमु रमय मनो मम रामेति ॥

दोहापनयः । पुं । दुग्धे ॥

दोहीयान् । त्रि । अतिशयदोहके ॥

दोह्यम् । त्रि । दोहनीये । दुग्धे ॥

दौःसाधिकः । पुं । द्वारपाले ॥

दौकूलः । पुं । दुकूलावृतेरथे ॥ ॥ दुकूलेन परिवृतोरथः । परिवृतोरथ इत्यण् ॥

दौत्यम् । न । दूतभावे ॥ दूतकर्मणि ॥ दूतस्यभावः कर्मवा । ब्रा° ष्यञ् ॥

दौरात्म्यम् । न । दुरात्मनो भावे ॥ दुरात्मनः कर्मणि ॥ दुर्निन्दित आत्मा यतः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरंवा यस्य सदुरात्मा । तस्य भावः कर्मवा । ब्रा° ष्यञ् ॥

दौर्ग्यम् । न । दुर्गवृत्तिधर्मे । दुर्गसम्बन्धिनि ॥ दुर्गस्यभावः । ष्यञ् ॥ दुर्ग

स्येदम् ॥

दौर्जन्यम् । न । दुर्जनत्वे । अनार्यतायाम् ॥

दौर्बल्यम् । न । दुर्बलत्वे ॥ भावे ष्यञ् ॥

दौर्भागिनेयः । पुं । दुर्भगापुत्रे ॥ दुर्भगाया अपत्यम् । कल्या° ढक् इनङादेशश्च । हृद्भगेत्युभयपदवृद्धिः ॥ स्त्रियांङीपि दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यम् । न । दुर्भगत्वे ॥ दुर्भगस्य दुर्भगायाश्च भावः । ष्यञ् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धिः ॥ भुक्ता पितृगृहेनारी भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यंजायते तस्याः शपन्तिकुलदेवता इतिज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दौर्मनस्यम् । न । दुःखनिबन्धनचित्तावसादे । इच्छाविघातादिबलवद्दुःखानुभवजनिते चित्तस्य तामसपरिणामविशेषे । क्षोभापरपर्याये स्तब्धीभावे ॥ सतुद्वेषाख्यविपर्ययहेतुत्वात् कषायत्वाच्च लयवत् समाधेर्विरोधीत्युच्यते ॥ दुर्मनसो भावः । ष्यञ् ॥ वाह्याभ्यन्तरैः कारणैर्मनसो दौस्थ्ये ॥

दौवासिसम् । न । उपपुराणान्तरे ॥

दौर्वीणम् । न । मृष्टपर्णे ॥ दूर्वारसे ॥

दौर्हृदम् । न । इच्छायाम् । लालसा

याम् । दोहदे ॥ दुर्जनत्वे ॥ दुर्हृदः कर्म्मभावो वा । यु० अण् ॥

दौलेयः । पुं । कच्छपे ॥ दुल्या अपत्यम् । इतश्चानिञ इति ढक् ॥

दौवारिकः । पुं । द्वाःस्थे । वेत्रधरे ॥ द्वारे नियुक्तः । तत्र नियुक्त इति ठक् ॥

दौवारिकी । स्त्री । प्रतीहार्य्याम् ॥ ङीप् ॥

दौष्कुलेयः । त्रि । दुष्कुलीने ॥ दुष्कुलस्यापत्यम् । दुष्कुलाड्ढक् ॥

दौष्ठवम् । न । दुष्ठुभावे ॥ उद० अण् ॥

दौष्यन्तिः । पुं । भरतनृपे ॥ दुष्यन्तस्यापत्यम् । अतइञ् ॥

दौहित्रः । पुं । कुतुपे । दुहितुः सुते ॥ दुहितुरपत्यम् । अनृष्यानन्तर्य्ये विदादिभ्योञ् ॥ न । त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः । दौहित्रं खड्गमित्याहु रपत्यं दुहितुस्तिलाः ॥ कपिलायाघृतञ्चैव दौहित्रमितिचोच्यते ॥ इतिमार्कण्डेयपु० ॥ पौत्रदौहित्रयो र्लोके विशेषो नास्ति कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः इति दायभागः ॥ दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति मनुः ॥

द्य । अ । हिंसायाम् ॥ प्रातिलोम्ये ॥ पादपूरणे ॥

द्यावाक्षमे । स्त्री । द्वि० । भूदिवोः । स्वर्गपृथिव्योः ॥ द्यौश्च क्षमा च । दिवो द्यावा ॥

द्यावापृथिवीयम् । न । द्यावापृथिव्योर्हविरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य । द्यावापृथिवी त्यादिनाछः ॥

द्यावापृथिव्यम् । न । द्यावापृथिव्योर्हविरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य । द्यावापृथिवीत्यत्र चाद्यत् ॥

द्यावापृथिव्यौ । स्त्री । द्वि० । स्वर्गपृथिव्योः ॥ द्यौश्च पृथिवी च । दिवसश्च पृथिव्यामिति चाद्दिवोद्यावा ॥

द्यावाभूमी । स्त्री । द्वि० । द्यावापृथिव्योः ॥ द्यौश्च भूमिश्च । दिवोद्यावेति देवता द्वन्द्वे द्यावादेशः ॥

द्युः । पुं । अग्नौ ॥ न । अह्नि ॥ गगने ॥ स्वर्गे ॥ अव्युत्पन्नप्रातिपदिकोयम् ॥

द्युगः । पुं । पक्षिणि ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

द्युगणः । पुं । अहर्गणे ॥

द्युत् । पुं । किरणे ॥ द्युत० । क्विप् ॥

द्युतिः । स्त्री । रश्मौ ॥ शोभायाम् ॥ प्रकाशे ॥ प्रभायाम् ॥ द्युतिरङ्गगता कान्तिरित्याचार्य्याः ॥ द्योततेऽनया द्युतदीप्तौ । इगुपधादितीन् ॥

द्युतिकरः । पुं । ध्रुवे ॥ त्रि । शोभाकरे ॥

द्युतितम् । त्रि । दीप्तिविशिष्टे । द्योतिते ॥

द्युतिमान् । त्रि । प्रशस्तकान्तिमति ॥

द्युती । स्त्री । शोभायाम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

द्युनम् । न । लग्नात्सप्तमराशौ ॥

द्युनिशम् । न । अहोरात्रे ॥ भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ॥

द्युनिवासी । पुं । देवे ॥

द्युपतिः । पुं । भानौ । हंसे ॥

द्युभ्वाद्यायतनम् । न । दिवोभुवश्चाश्रये ब्रह्मणि ॥

द्युमणिः । पुं । हंसे । सूर्ये ॥ दिवो मणिरिव ॥ अर्कवृक्षे ॥ मारितेताम्रे ॥

द्युमयी । स्त्री । सूर्ययोषायाम् । विश्वकर्मणःपुत्र्याम् ॥

द्युम्नम् । न । वित्ते । धने ॥ बले ॥ दिवंमनति । म्नाअभ्यासे । आतोनुपेतिकः ॥

द्युवा । पुं । मित्रे । सूर्ये ॥ द्यौति । द्युअभिगमने । कनिन् युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् ॥

द्युहन्दः । पुं । अश्वगंधे ॥

द्युषत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति वर्त्तते । षद्लृ० । सत्सूद्विषेति क्विप् । तत्पुरुषे कृतिबहुलमितिङेर्लुक् । सुषामादित्वात्षत्वम् ॥

द्युसत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति । सत्सूद्विषेति क्विप् । पूर्वपदादिति षत्वन्तु न भवति । छन्दसी त्यनुवृत्तेः । तथाचमाघः । मनस्सुयेनद्युसदां न्यधीयतेति ॥

द्यूतः । पुं । न । अक्षा दिक्रीडायाम् । कैतवे । अप्राणिकरणकखेलायाम् ॥ अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोकेद्यूत मुच्यते । जूआ इति भाषा ॥ द्यूतमे तत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपिबुद्धिमान् ॥*॥ परवञ्चनस्य कर्त्ताणां सम्बन्धिद्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं सर्वस्वापहरणकरं भगवतो विभूतिः ॥ देवनम् । दिवु० । भावे क्तः ॥

द्यूतकरः । त्रि । जुआरीइतिभाषाप्रसिद्धे । द्यूतकर्त्तरि । दुरोदरे धूर्त्ते । कितवे ॥

द्यूतकारः । त्रि । द्यूतकारयितरि । सभिके ॥ द्यूतंकारयति । डुकृञ्० । कर्मण्यण् ॥

द्यूतकारकः । त्रि । द्यूतकारे ॥ स्वार्थेकः ॥ कारयति । कृ० । ण्वुल् । द्यूतस्य कारको वा ॥

द्यूतकृत् । त्रि । अक्षधूर्त्ते । द्यूतकरे ॥ ॥ द्यूतंकरोति । डुकृञ्० । क्विप् । तुक् ॥

द्यूतपूर्णिमा । स्त्री । कोजागरपूर्णिमा-

याम् ॥
द्यूतपौर्णमी । स्त्री । कोजागरतिथौ ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥
द्यूतप्रतिपत् । स्त्री । कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि । कौमुद्याम् ॥ तुषस्त्वर्थं कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः । विष्णे दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृतावुधैः ॥ कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षेचवैद्विज । धातुज्ञैःसर्वशब्दज्ञैःसाचवैकौमुदीस्मृता ॥ इति प० पु० ॥ अत्र वलेर्दैत्यस्य पूजादिकं कार्य्यम् । इत्युक्तं वामनपुराणे ॥ शङ्करश्च पुराद्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् । कार्त्तिके शुक्लपक्षेतु प्रथमे ऽहनिभूपते ॥ जितश्च शङ्कर स्तत्र जयं लेभेच पार्वती । अतोर्थाच्छङ्करोदुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥ तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्रमानवैः । तस्मिन् द्यूतेजयोयस्यतस्यसंवत्सरः शुभः ॥ पराजयोविरुद्धस्य लब्धनाशकरो भवेत् । इति ॥
द्यूतवीजम् । न । वराटके । कपर्द्दके ॥ द्यूतस्यकारणे ॥
द्यूतवृत्तिः । त्रि । सभिके ॥
द्यूनम् । न । लग्नात्सप्तमराशौ ॥ यथा । धीस्थानंपञ्चमंत्तेयं यामित्रंसप्तमंस्मृतम् । द्युनंद्यूनंतथास्ताख्यंषट्कोणंरिपुमन्दिरम् ॥ त्रि । क्षीणे ॥ अदेवीत् । दिवु० । क्तः । दिवोविजिगीषायामितितस्यनः । यस्यविभाषेतिनेट् । च्छ्वोरित्यूठ् ॥
द्यौः । स्त्री । त्रिदशालये । स्वर्गे ॥ त्रिदशवर्त्मनि । आकाशे ॥ द्योतन्ते देवा अस्याम् । द्युतदीप्तौ । वाहुलकाड्डोः ॥ द्योर्गोवत ॥
द्योतः । पुं । प्रकाशे । आतपे ॥ द्योतनम् । द्युतेर्घञ् ॥
द्योतनम् । न । दर्शने ॥ पुं । दीपे ॥ द्युतेर्ल्युट् ॥
द्योतितः । त्रि । दीप्ते ॥
द्योभूमिः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥ द्यौर्भूमिरस्य ॥
द्योषद् । पुं । देवे ॥
द्योत्रम् । न । ज्योतिषि ॥ दीव्यन्त्यस्मिन् । दिवु । दिवेर्द्युश्चेतिष्ट्रन् द्युरादेशो वृद्धिश्च ॥
द्रगडः । पुं । प्रतिपत्तूर्य्ये । दगड इति गौडभाषा प्रसिद्धे वाद्ये ॥ इ० चि० ॥
द्रङ्क्षणम् । न । तोलके । कोले । वटके । कर्षार्द्धे ॥ इति वैद्यकपरिभाषा ॥
द्रङ्गः । पुं । पुर्य्यामिति हेमचन्द्रः ॥
द्रढिमा । पुं । दृढतायाम् ॥ दृढस्य भावः । पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा । रऋतो

दृषादेर्वधोः । टेर्लोपः ॥

द्रढिष्ठः । त्रि । द्रढीयसि ॥ अयमनयो रेषां वा अतिशयेन दृढः । दृष्ठन् ॥

द्रढीयः । त्रि । दृढतरे ॥

द्रप्सम् । न । घनेतरद्धिनि । द्रप्से ॥ दृप्यन्त्यनेन । दृपहर्षादौ । अनुदात्तस्येत्यम् । बाहुलकात्सः ॥

द्रप्सम् । न । द्रप्से ॥ तृप्यन्त्यनेन । तृप प्राणने । अघ्न्यादयश्चेति निपातितः ॥

द्रम्मः । पुं । पणानां षोडशके ॥ वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणाश्चतस्रः । ते षोडश द्रम्म इत्यवगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥

द्रवः । पुं । प्रद्रावे । पलायने ॥ नर्मणि ॥ रसे ॥ गतौ ॥ आसवे ॥ वेगे ॥ द्रवणम् । द्रुगतौ । ऋदोरप् ॥ त्रि । द्रवति ॥ आपोद्रवाः । सर्वाणि द्रवाणि तूद्ध्रुखेन जुहोतीत्यादि प्रयोगात् ॥

द्रवजः । पुं । गुडे ॥ त्रि । द्रवजातवस्तुमात्रे ॥

द्रवणम् । न । अनुतापे ॥ क्षरणे ॥ गमने ॥ द्रु० । ल्युट् ॥

द्रवत्वम् । न । द्रवतायाम् । आद्यस्यन्दनासमवायिकारणे । तच्च पृथिवीजलतेजोवृत्ति । तद्द्विविधम् । सांसिद्धिकनैमित्तिकभेदात् । तत्र सांसिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम् तैजससुवर्णादौ च ॥ तदुक्तम् । सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान् नैमित्तिकमुदाहृतम् । सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते । नैमित्तिकं वह्नियोगात् तपनीयघृतादिषु ॥ द्रवत्वंस्यन्दनेहेतुर्निमित्तं सङ्ग्रहेतुतत् । इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवन्ती । स्त्री । शिम्बडीवृक्षे ॥

द्रवद्रव्यम् । न । दुग्धदध्याज्यमध्वासवजलतैलमूत्रादिद्रवतोयेषु ॥

द्रवन्ती । स्त्री । नद्याम् ॥ मूषिकपर्ण्याम् । शतमूलिकायाम् ॥ द्रवति । द्रु० । शतृ । उगितश्चेति ङीप् ॥ शिखरिणी प्रभेदे ॥ यथा । शुभ्रशर्करया युक्तं निर्नीरं द्विगुणं दधि । आ-रामतुल्लकं देय मेतन्मानं बुधैः स्मृतम् ॥ इद्धान्मुरहितं पात्रे खण्डदुग्धेनगालितम् । कर्पूरमरिचोन्मिश्रं द्रवन्तीपरिकीर्त्तिता ॥ द्रवन्तीमधुरा वृष्याबल्यापुष्टिकरीहिमा । वातपित्तहरारुच्यं किञ्चित्कफकराहिमा ॥

द्रवमूर्त्तिः । त्रि । द्रवद्रव्यकाठिन्ये ॥

द्रवस्य मूर्त्तिः ॥

द्रवरसा । स्त्री । लाक्षायाम् ॥

द्रवाधारः । पुं । चुलुके ॥ द्रवद्रव्यरक्षापात्रे ॥

द्रविडः । पुं । देशविशेषे ॥ जल्लाख्यसङ्करजातौ ॥ द्रविडदेशोद्भवे आदौ क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपाद्दिजाभूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥

द्रविडी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

द्रविणम् । न । वित्ते ॥ काञ्चने ॥ पराक्रमे । बले ॥

द्रविणनाशनः । पुं । शोभाञ्जने ॥

द्रविणोदाः । पुं । अग्नौ ॥ यथोक्तम् । द्रविणं बलमित्युक्तं धनञ्च द्रविणं ततः । ददातितद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भवेति वराहपुराणम् ॥ सान्तः ॥

द्रवीकरणम् । न । अद्रवस्य द्रवकरणे । गलानना इतिभाषा ॥

द्रव्यम् । न । पित्तले ॥ वित्ते ॥ विलेपने ॥ भेषजे ॥ भव्ये ॥ जतुनि ॥ विनये ॥ मद्ये ॥ लिङ्गसङ्ख्यान्विते ॥ गुणानामाश्रये ॥ द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋतेघृतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत इति वैद्यकपरिभाषा ॥ समवायिकारणं द्रव्यमितितार्किकैर्लक्ष्यते । पृथिव्यादौ ॥ तानिच पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसिनवैव ॥ * ॥ रसो गुणस्तथावीर्यं विपाकः शक्तिरेवच पञ्चानांयः समाहारस्तद्द्रव्यमितिकीर्त्त्यते ॥ इतिभिषग्वराः । पुनः पञ्चविधम् । अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रमृदुलद्रवद्रव्यभेदात् ॥ * ॥ द्रव्याणां गुणवत्तावधिः । गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्द्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मासद्वयात् तथाचूर्णं लभते हीनवीर्यताम् ॥ हीनत्वं गुटिका लेहौ लभते वत्सरात् परम् । हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥ घृततैलाद्याइतियोग विशेषणम् । चतुर्मासाधिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोमासा अधिका येषुते ॥ घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायिगुणाधिकम् ॥ तदपिषोडशमासाभ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं वोद्धव्यम् । ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात् परम् । ओषध्यो धान्यादयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः । निर्वीर्याः स्यु र्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥ त्रि । द्रोर्विकारे ॥ द्रोरिदम् । द्रोर्विकारोवा । द्रव्यञ्चभव्य इतिसाधु ॥ द्रुरिवया । द्रोर्विकारे द्रो

ष्येति यदा ॥

द्रव्यकः । त्रि । द्रव्यं हरति वहति आवहति वा । वस्नद्रव्याभ्यांठन्कनावि-त्यार्हीयः कन् ॥

द्रव्यकल्कः । पुं । वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेषु कल्कादिपञ्चसु ॥ द्रव्यकल्कः पञ्चधा-स्यात् कल्कं चूर्णं रस स्तथा । तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥

द्रव्यनिश्चयः । पुं । द्रव्याणां मेषाद्यधिपतित्वज्ञानेन शुभाशुभनिश्चये ॥ तत्रादौ वेदागमप्रदर्शनार्थमाह । ये येषां द्रव्याणामधिपतयो राशयः समुद्दिष्टाः । मुनिभिः शुभाशुभार्थं नानागमतः प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ वस्त्राविककुतपानां मसूरगोधूमरालकयवानाम् । स्थलसम्भवौषधीनां कनकस्य च कीर्त्तितो मेषः ॥ २ ॥ गवि वस्त्रकुसुमगोधूमशालियवमहिषसुरभितनयाः स्युः । मिथुनेऽपि धान्यशारदवल्लीशालूककार्पासाः ॥ ३ ॥ कर्किणि कोद्रवकदलीदूर्वाफलकन्दपत्रचोचानि । सिंहे तुषधान्यरसाः सिंहादीनां त्वचः सगुडाः ॥ ४ ॥ षष्ठेऽतसीकलायाः कुलत्थगोधूममुद्गनिष्पावाः । सप्तमराशौ माषा यवगोधूमाः ससर्षपाश्चैव ॥ ५ ॥ अष्टमराशावित्युःसैक्यं लोहान्यजाविकञ्चापि । नवमे तु तुरगलवणाम्बरास्त्रतिलधान्यमूलानि ॥ ६ ॥ मकरे तरुगुल्माद्यं सैक्षवसुवर्णकृष्णलोहानि । कुम्भे सलिलजफलकुसुमरत्नचित्राणि रूपाणि ॥ ७ ॥ मीने कपालसम्भवरत्नान्यम्बूद्भवानि वज्राणि । स्नेहाश्चनैकरूपा व्याख्याता मत्स्यजातञ्च ॥ ८ ॥ एतेषां द्रव्याणां शुभाशुभज्ञानार्थमाह । राशेस्तुर्दशार्थायसप्तनवपञ्चमस्थितो ४ । १० । २ । ११ । ७ । ९ । ५ । जीवः । सैकादशदशपञ्चाष्टमेषु २ । ११ । १० । ५ । ८ । शशिजश्च वृद्धिकरः ॥ ९ ॥ षट्सप्तमगो ६ । ७ । हानिं वृद्धिं शुक्रः करोति शेषेषु । उपचयसंस्थाः ३ । ६ । ११ । १० । क्रूराः शुभदाः शेषेषु १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ । १२ । हानिकराः ॥ १० ॥ * ॥ अथैव विशेषमाह । राशेर्यस्य क्रूराः पीडास्थानेषु संस्थिता बलिनः १ तद्द्रव्याणां महार्घता दुर्लभत्वञ्च ॥ ॥ ११ ॥ इष्टस्थाने सौम्या बलिनो येषां भवन्ति राशीनाम् । तद्द्रव्याणां वृद्धिः सामर्थ्यं वल्लभत्वञ्च ॥ १२ ॥ गोचरपीडायामपि राशिर्बलिभिः शुभग्रहैर्दृष्टः । पीडां न करोति तथा क्रूरैरेव विपर्ययः ॥ इति नारा

ह्याम् ३९ ऽध्यायः॥
द्रव्यमययज्ञः। पुं। ज्ञानविहीनेयज्ञे॥ द्रव्यमयः द्रव्येणपलक्षितो ज्ञानशून्यो योयज्ञः ससंसारफलः॥
द्रव्ययज्ञः। त्रि। पूर्त्तदत्ताख्यस्मार्त्तकर्मपरे॥ द्रव्यत्यागएव यथाशास्त्रं यज्ञोयस्य॥
द्रष्टव्यः। त्रि। दृश्ये। दर्शनार्हे॥
द्रष्टा। त्रि। विचारकुशले॥ साक्षिचेतने॥ चेतनोहिद्रष्टा भवति नाचेतनः॥ दृष्टेःकर्त्तरि। दृष्टिमति। कात्मनि॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्ति श्चित्सुखात्मरूपभासिका। दृष्टिरित्युच्यते-द्रष्टादृष्टेः कर्त्तेतिलौकिकैः॥ पश्यति। दृशिर्७। तृन्॥
द्रष्टृता। स्त्री। शब्दादिविषयप्रकाशतायाम्॥ भावे तल्॥
द्राक्। अ। द्रुते। शीघ्रे। झटित्यर्थे॥॥ द्राति। द्राकुत्सायांगतौ। वा०कः॥
द्राक्षा। स्त्री। मृद्वीकायाम्। गोस्तन्याम्। मनक्कादाख इतिभाषा॥ द्राक्षामाचे॥ द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहिणी गुरुः। स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट्॥ कोष्ठमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा। हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलान्॥ कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान्। आमा साऽल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत्॥ वृष्या स्याद् गोस्तनीद्राक्षा गुर्वी च कफपित्तनुत्। अबीजान्यास्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः॥ द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्मास्रपित्तकृत। द्राक्षापर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्द्दिकेतिभावप्रकाशः॥ द्राक्षायाः फलम्। हरीतक्यादिभ्यश्चेतिविकाराद्यवयवप्रत्ययस्यलुप्॥
यद्वा। द्राङ्क्ष्यते। द्राक्षिकाङ्क्षायाम्। कर्मणि घञ्। आगमशासनमनित्यम्॥ यद्वा। गुरोश्चहलइत्यप्रत्ययः। यवादिगणेपाठाल्लोपः। अतएव द्राक्षामान् इत्यमतोर्वत्त्वंन भवति। अयवादिभ्यइत्युक्तेः॥
द्राक्षासवः। पुं। माधव्याम्॥ यथा। पीत्वा द्राक्षासवं मिष्टं शूलमादायसत्वरमिति॥
द्राघिमा। पुं। दीर्घत्वे। दैर्घ्ये॥ दीर्घस्यभावः। पृथ्० इमनिच्। प्रियस्थिरेत्यादिनादीर्घस्यद्राघ्यादेशः॥
द्राघिष्ठः। त्रि। दीर्घतमे। अतिदीर्घे॥ अतिशयेन दीर्घः। इष्ठन्। प्रियस्थिरेतिसाधुः॥
द्राघीयान्। त्रि। दीर्घतरे॥ अयमनयोरतिशयेन दीर्घः। ईयसुन्। प्रि

यस्थिरेति साधुः ॥

द्राणः । त्रि । सुप्ते ॥ पलायिते ॥ द्रातेः कर्त्तरि क्तः ॥

द्रापः । पुं । पङ्के ॥ आकाशे ॥ कपर्दिनि ॥ मूर्खे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रामिलः । पुं । चाणक्यमुनौ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

द्रावः । पुं । गमने ॥ स्रवणे ॥ अनुतापे ॥ द्रवणम् । द्रुगतौ । घञ् ॥

द्रावकः । पुं । शावप्रभेदे । चन्द्रकान्तमणौ ॥ विदग्धे ॥ चोषके ॥ विटे । षिङ्गे ॥ रसभेदे ॥ न । सिक्थके ॥ स्त्री हरोगस्यौषधे ॥ त्रि । हृदयग्राहिणि ॥ द्रवकारके ॥

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे ॥

द्रावकरम् । न । श्वेतटङ्कणे ॥

द्रावणम् । न । कतकफले । निर्मली इतिभाषा ॥ विद्रावणे ॥ पुं । कामवाणविशेषे ॥

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । लाल इतिभाषा ॥

द्राविडः । पुं । द्रविडदेशजे ॥ संख्यान्तरे ॥ वेधमुख्ये । कर्चूरे ॥ स्वनाम्ना प्रसिद्धे देशे ॥ द्राविडाः पञ्च । तेयथा । कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः । आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः इतिस्कन्दपुराणम् ॥ त्रि । तद्देशजाते ॥ द्रविडेजातः । अण् ॥

द्राविडकः । पुं । द्राविडार्थे ॥ वेधमुख्यके । जिआंचपष्ठी इतिगौड भाषा । कचूर इतिभाषा ॥ न । विड्लवणे ॥ स्वार्थेकन् ॥

द्राविडभूतिकः । पुं । वेधमुख्ये । काल्यके । कचूर इतिप्रसिद्धे ॥

द्राविडी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ द्रविडेजाता । अण् । ङीप् ॥

द्रावितः । त्रि । द्रवीकृते ॥

द्राव्यः । त्रि । अवश्यङ्गमनीये चरणीये अनुतपनीये ॥

द्रिमीतीर्थम् । न । भौमेतीर्थप्रभेदे ॥

द्रुः । पुं । पादपे । वृक्षे ॥ द्रवत्यूर्द्ध्वम् । द्रुगतौ । मित० डुः ॥ वा० कुर्वा ॥ स्त्री । गतौ ॥ शाखायाम् ॥

द्रुकिलिमम् । न । देवदारुवृक्षे ॥ किलति । किलश्वैत्यक्रीडनयोः । बाहुलकात् किमच् । द्रुष्वासौकिलिमश्च ॥

द्रुघणः । पुं । मुद्गरे ॥ लौहमुद्गरे । हयधारादीनां मुद्गराकारे लौहमयास्त्रप्रभेदे ॥ द्रुहिणे । ब्रह्मणि ॥ परश्वधे ॥ भूमिचम्पके ॥ द्रुः संसारवृक्षोवा हन्यते ऽनेन । करणे ऽयोवि द्रुष्वितिङ्कृत्वः करणे ऽप् घमादेश-

श्च । पूर्वपदादिति णत्वम् ॥

द्रुणः । पुं । वृश्चिके ॥ भृङ्गे ॥ त्रि । पिशुने ॥ न । चापे ॥ कृपाणे ॥ द्रुणति । द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । इगुपधेति कः ॥

द्रुणसः । त्रि । दीर्घनासिकायुक्त ॥

द्रुणहः । पुं । खड्गपिधाने ॥ इतिहारावली ॥

द्रुणा । स्त्री । ज्यायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

द्रुणिः । स्त्री । कूर्म्याम् ॥ जलद्रोण्याम् ॥ द्रुणति । द्रुण० । इगुपधात् किदितीन् ॥

द्रुणी । स्त्री । अम्बुद्रोण्याम् ॥ कच्छप्याम् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥ द्रुणेरिन्नात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥ इगुपधेतिके आतेरितिङीष् गौरादित्वाद्वा ॥

द्रुतः । पुं । द्रुमे ॥ न । शीघ्रे । नृत्यविषयकर्शीघ्रगमने ॥ नृत्यगीतवाद्येषु द्रवन्निशीघ्रं गच्छन्ति समुदायमतिप्रदर्शनार्थं करादयोऽपतत् द्रुतम् । अधिकरणेक्तः ॥ शीघ्रलये ॥ त्रि । शीघ्रे ॥ विलीने । जातद्रवी भावेघृतसुवर्णादौ ॥ विद्राणे ॥ पलायिते ॥ द्रवतिस्म । द्रु० गत्यर्थेतिक र्त्तरिक्तः ॥ द्रूयतेस्मवा । कर्मणिक्तः ॥ शीघ्रार्थे क्रियाविशेषणत्वात् अस

त्वे वर्त्तमानं क्लीवम् । इत्येतुचिन्त्यम् ॥

द्रुतविलम्बितम् । न । जगती छन्दोभेदे ॥ द्रुतविलम्बित माह नभौभरौ । यथा । तरणिजापुलिने नववल्लवीपरिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिं महं हृदयेन सदा वहे ॥ सुन्दरीत्यप्यस्यैवसंज्ञा ॥

द्रुनखः । पुं । कण्टके ॥ शौर्वृक्षस्यनखः ॥

द्रुपदः । पुं । चन्द्रवंशीये नृपविशेषे । शिखण्डिधृष्टद्युम्नद्रौपदीनांजनके । पञ्चालदेशाधिपतौ ॥

द्रुपदपुत्रः । पुं । धृष्टद्युम्ने ॥ शिखण्डिनि ॥

द्रुपदपुत्री । स्त्री । द्रौपद्याम् ॥

द्रुमः । पुं । महीरुहे । वृक्षे ॥ पारिजाते ॥ कुबेरे ॥ द्रुर्वृक्षःसोऽस्यास्ति जनकतया । यद्वा । समुदायेषुवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्तइतिन्यायात् द्रुःशाखा सास्यास्ति । द्युद्रुभ्यांमः ॥

द्रुमनखः । पुं । कण्टके ॥ द्रुमस्यनखइव ॥

द्रुमरः । पुं । कण्टके ॥

द्रुमव्याधिः । पुं । लाक्षायाम् ॥

द्रुमशीर्षम् । न । कुट्टिमप्रभेदे ॥ कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकम् । इतिकुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैःसमुदाहृताः इति शब्दरत्नाव

स्त्री ॥ हृच्चाग्रे ॥

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे ॥

द्रुमामयः । पुं । लाचायाम् ॥

द्रुमारिः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे ॥ त्रि । वृक्षाश्रितमात्र ॥

द्रुमिणी । स्त्री । द्रुमाणां समूहे ॥ खलादिभ्यइनिर्वक्तव्यः ॥

द्रुमेश्वरः । पुं । चन्द्रमसि ॥ इतिहरिवंशः ॥ तालतरौ ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रुमोत्पलः । पुं । कर्णिकारे । कठचम्पा इतिभाषा ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ॥

द्रुवयम् । न । पाय्ये । पौतवे । मानार्थे परिमाणे ॥ द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणम् । मानेवयः ॥

द्रुसल्लकः । पुं । पियाले ॥

द्रुहः । पुं । पुत्रे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रुहणः । पुं । ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥ इतिद्विरूपकोषः ॥

द्रुहिणः । पुं । स्रष्टरि । प्रजापतौ । ब्रह्मणि ॥ कामक्रोधादिभ्योदुष्टेभ्यो वा द्रुह्यति । द्रुहजिघांसायाम् । बहुलमन्यत्रापीति इनन् । बाहुलका द् गुणाभावः ॥

द्रूही । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रूः । पुं । हिरण्ये । स्वर्णे ॥ द्रवति । द्रुगतौ । क्विब्वचीति क्विब्दीर्घौ ॥

द्रूघणः । पुं । द्रुघणे ॥ इतिद्विरूपकोशः ॥

द्रूणः । पुं । द्रुणे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रेक्कः । पुं । द्रेक्काणे ॥

द्रेक्काणः । पुं । लग्नत्रिभागे ॥

द्रेक्काणाधिपः । पुं । लग्नत्रिभागाधीशे ॥ स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणा स्त्रय एवहि ॥

द्रोणः । पुं । द्रोणाचार्ये । पार्थगुरौ । पुराणप्रसिद्धे धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्त्तयाचार्यविशेषे ॥ दग्धकाके ॥ वृश्चिके ॥ पर्वतविशेषे ॥ चतुः शतधनुष्परिमिते जलाशये ॥ मेघनायकविशेषे ॥ यथा । वियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितःक्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥ आवर्त्तो निर्जलोमेघः संवर्त्तश्चबहूदकः । पुष्करोदुष्करजलो द्रोणःसस्यप्रपूरकः ॥ श्वेतवर्णचुद्रपुष्पवृक्षविशेषे । घलघसियाइति हलकसियाइतिचगौडभाषा ॥ पुं । न । आढकपरिमाणे ॥ आढकाः चतुष्ट

ये । आढकचतुष्टये ॥ ३२ सेर इति लौकिकमाने । घटे । कलसे । उन्माने । इति वै० प० ॥ खार्य्याः षोडशांशे ॥ द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोडशांशः । इति ली० ॥ अष्टाढको भवेद्द्रोण इति केचित् ॥ द्विशतं द्रोण इति कुल्लूकभट्टः ॥ द्रुणति । द्रुण० । पचाद्यच् ॥ द्रवति । द्रु० । कृहृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् इति नः ॥

द्रोणकाकः । पुं । दण्डकाके । कृष्णकाके ॥ द्रोणाख्यः काकः ॥

द्रोणक्षीरा । स्त्री । द्रोणदुघायां गवि ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरं यस्याः ॥

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रास्नायाम् ॥

द्रोणघा । स्त्री । द्रोणक्षीरायाम् ॥

द्रोणदुग्धा । स्त्री । } द्रोणक्षीरायाम् ॥
द्रोणदुग्धिका । स्त्री । }

द्रोणदुघा । स्त्री । द्रोणमितदुग्धायां गवि । द्रोणक्षीरायाम् ॥ द्रोणं दोग्धि । दुह० । दुहः कप् घश्चेति कप् घश्चान्तादेशः ॥

द्रोणपर्णी । स्त्री । भूमिकन्दल्याम् ॥

द्रोणपुष्पी । स्त्री । गुमा इति ख्याते क्षुपे । कुम्भयोनौ । खर्वपत्रायाम् ॥ द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वातपित्तकृत् । सक्षारलवणा स्वादुपाका कट्वी च भेदिनी ॥ कफामकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित् ॥ घलघसिया इति गौडेषु प्रसिद्धे गोशीर्षकवृक्षे ॥ कफार्शः कामलाकृमिशोथनाशित्वमित्यस्याः गुणाः ॥

द्रोणपुष्पीदलम् । न । गुमाख्यशाके ॥ द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत् । भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

द्रोणमाना । स्त्री । द्रोणदुघायाम् ॥

द्रोणमुखम् । न । चतुःशतग्राममध्येमनोहरग्रामे ॥ इति हारावली ॥

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्पिकायाम् ॥

द्रोणाचार्य्यः । पुं । भारद्वाजे । कीर्त्तिभाजि । अश्वत्थाम्नः पितरि । कृपीपतौ । पाण्डवानामस्त्रशिक्षागुरौ ॥ द्रोणश्चासावाचार्य्यश्च ॥

द्रोणिः । स्त्री । द्रोण्याम् ॥ द्रवति । द्रुगतौ । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो-नित् इति निः ॥

द्रोणिका । स्त्री । नीलीवृक्षे ॥

द्रोणी । स्त्री । देशविशेषे ॥ शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ॥ काष्ठाम्बुवाहिन्याम् । काष्ठादिकृतच्छिन्नाग्रनौकाकृत्यम्बुसेचन्याम् ॥ गवादन्याम् ॥ नौकाप्रभेदे ॥ शैलविशेषे ॥ नीलीवृक्षे ॥ नदीविशेषे ॥ शैलयोः सन्धौ ॥ इन्द्रचिर्भिट्याम्-

॥ द्रोणीलवणे ॥ द्विसूर्पपरिमाणे । गोण्याम् । १२८ सेर इति भाषा । इति वै प० ॥ काष्ठरचितेजलपात्रे ॥ यथा । ह्रीवेरपद्मकोशीरचन्दनाम्बुजवारिणा । सम्पूर्णामवगाह्येत द्रोणीं दाहार्दितो नरः इति ॥ निपात्य यान्तात् द्रवतेः कृदिकारादिति ङीष् । गौरादित्वाद्वा ॥

द्रोणीदलः । पुं । केतकीपुष्पे ॥

द्रोणीमुखम् । न । द्रोणमुखे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

द्रोणीलवणम् । न । उपकर्णाटदेशप्रसिद्धे लवणविशेषे । त्रिकूटलवणे । वार्द्धिभवे ॥

द्रोमिणः । पुं । चाणक्ये मुनौ । अंगुले ॥

द्रोहः । पुं । जिघांसायाम् । अनिष्टचिन्तने । अपक्रियायाम् ॥ देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः इति कूर्मपुराणम् ॥ परजिघांसया शस्त्रग्रहणादौ ॥ छद्मवधे ॥ हिंसातु द्रोहजन्या परेतु हिंसामेव द्रोहंमन्यन्ते ॥

द्रोहचिन्तनम् । न । परानिष्टविभावने । व्यापादे ॥ द्रोहस्यचिन्तनम् । ल्युट् चेति भावे ल्युट् ॥

द्रोहाटः । पुं । गाथाप्रभेदे ॥ मृगलुब्धके ॥ वैडालव्रतिके ॥ इतिमेदिनी ॥

द्रोही । त्रि । द्रोहके । परानिष्टचिन्तके ॥

द्रौणायनः । पुं । अश्वत्थाम्नि ॥ द्रोणस्यापत्यम् । फक् । द्रोणपर्वतेतिसूत्रे अनादिरिह द्रोणशब्द उक्तो भारतप्रसिद्धे ऽनन्तरापत्ये ऽश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोगस्तूपचारादौचित्यः ॥

द्रौणिः । पुं । अश्वत्थाम्नि ॥ द्रोणस्यापत्यम् । अतइञ् ॥ एकोनविंशतसमासे द्रौणि र्व्यासो भविष्यति ॥

द्रौणिकः । पुं । कटाहे ॥ द्रोणं स्वस्मिन् समावेशयतीत्यर्थात् ॥ त्रि । द्रोणवापक्षेत्रे । द्रोणपरिमित व्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रे ॥ द्रोणस्यवापः । तस्य वापइतिठञ् ॥ त्रि । द्रोणम् पचति । सम्भवत्यवहरति पचति इतिठञ् ॥ द्रोणेनक्रीते ॥ निष्कादित्वाट्ठक् ॥

द्रौपदी । स्त्री । कृष्णायाम् । नित्ययौवनायाम् । पाञ्चाल्याम् । याज्ञसेन्याम् । पाण्डवानां स्त्रियाम् ॥ अस्याः पञ्चस्वामित्वे हेतुर्ब्रह्मवैवर्त्ते यथा । राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयं वरे । पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तंमयाधुना ॥ तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभिः सह । प्रश्नोर्वैरेणपूर्वञ्च परञ्चमातु राज्ञया ॥ द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपा-

दुवा इति ॥ द्रुपदस्यापत्यं स्त्री। अण्। ङीप् ॥

द्रौपदेयः। पुं। प्रतिविन्ध्यादिपञ्चसु द्रौपदीतनयेषु ॥ द्रौपद्याः अपत्यम् पुमान्। स्त्री भ्योढक् ॥

द्वन्द्वः। पुं। रोगविशेषे ॥ उभयपदार्थ प्रधाने समासे। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिसमासभेदानामुभयपदार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् द्वन्द्व समासो भगवद्विभूतिः॥ सद्विधा। इतरेतरयोगसमाहारभेदात् ॥ परस्परविरुद्धे सम्मानावमानादौ। शीतोष्णादौ ॥ यथा क्षुत्पिपासे शोकमोहौ रागद्वेषौ तथैवच। कामक्रोधप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देन वर्णिताइति ॥ न। रहस्ये ॥ कलहे। आहवे ॥ मिथुने। युग्मे ॥ द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति द्वन्द्वम्। द्वन्द्वंरहस्यमर्यादाववचनव्युत्क्रमयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिष्विति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम् भावो ऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु। चार्थे द्वन्द्व इति निर्देशात् पुंस्त्वपि ॥ दुर्गे ॥ यथा। राज्ञोबलंनहिबलं द्वन्द्वमेवबलंबलम्। अप्यल्पबलवान् राजास्थिरोद्वन्द्वबलाद्भवेदिति ॥

द्वन्द्वगदः। पुं। रागद्वेषादिरूपेद्वन्द्वरोगे ॥ यथा। अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनोनान्यंततः कारणकार्यजातम्। ईदृङ्मनोयस्य न तस्य भूयोभवोद्भवा द्वन्द्वगदाभवन्तीति विष्णुपुराणम् ॥

द्वन्द्वचरः। पुं। } चक्रवाके ॥ द्वन्द्वं च
द्वन्द्वचारी। पुं। } रति। चर०। पचाद्यच् ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥

द्वन्द्वजः। पुं। द्विदोषजरोगे ॥ अस्यपूर्वरूपम्। रूपे द्वन्यतराभ्यान्तु संसृष्टे द्वन्द्वजं विदुरिति। अन्यतराभ्यां जृम्भानेत्रदाहाभ्यां जृम्भानारुचिभ्यां नेत्रदाहानारुचिभ्यां वा संसृष्टैरूपैः अमादिभि द्वन्द्वजं पूर्वरूपं विदुर्ज्ञानीयुः ॥

द्वन्द्वयुक्तिः। पुं। दुर्गविचारग्रन्थे ॥ स यथा। राज्ञो बलं नहि बलं द्वन्द्व मेव बलं बलम्। अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद् भवेत् ॥ तथाच। एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः। शतं दशसहस्राणि तस्माद् दुर्गं विशिष्यते ॥ अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुन द्विविधं भवेत्। यद् दैवस्थचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रितम् ॥ अकृत्रिम मिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्य मरिभूभुजाम्। प्राकारपरिखाराण्यसंश्रयं यद् भवेदिह। कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्य

न्तु वैरिणाम् ॥ तत्राकृत्रिमदन्दयुक्ति र्यथा । अन्त्यु वविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः । सजलाशयसम्भार भोज्यद्रव्यसमाश्रयः॥ सुखनिःसरणो दन्दः पर्वताख्यो महीभुजाम् । नद्यो गभीरविस्तीर्णा श्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ॥ तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदी दन्दः स उच्यते । यदन्यच्च चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ॥ तन्मध्यरचिता भूमि र्दन्दत्वेनो पतिष्ठते । वनदन्दमितिख्यातं यथा पूर्वं महत्तरम् ॥ * ॥ कृत्रिमदन्दयुक्तिर्यथा । यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः । तस्यमध्ये महीपालः कृत्रिमं दन्द मारभेत् ॥ गजै रलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराःपूर्णवारयः । दन्दत्वेन समादिष्टाः परिखा वहुयादसः॥ विशालशालं सुघनं वहुकण्टकिसङ्कटम् । दन्दत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वलम् ॥ अधोधो वध्यमानोपि कन्दरोल्पजलस्तवम् । दन्दत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥ सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् । तज्जलप्लुतदेशत्वात् जलदन्दं तदुच्यते ॥ एषा मभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य दन्धनात् । वर्षासु

प्रवते वारि जलदन्दं ततो भवेत् ॥ एतयो रपि संमिश्रात् संमिश्रं दन्द माचरेत् । आश्रित्य कृत्रिमं दन्दं वलवद्वैरिणो दिशि ॥ अन्यच कृत्रिमं दन्दं कृत्वा नरपति र्वसेत् । रथपति र्यदा वैरी स्थलदन्दं तदाचरेत् ॥ गजाश्वनाथश्चे द्वैरी जलदन्दं तदाचरेत् । गिरिदन्दं नृपः सेवेत् यस्य स्याद् विविधो रिपुः ॥ सर्वो हि विविधो युद्धः समासा दुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्तएव च ॥ राज्यान्ते सैनिकान् रचेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् । गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरचे दिति निश्चयः ॥ * ॥ अथसामान्यतो गुणाः । तथाहिनीतिशास्त्रम् । सप्रवेशापसरणं दन्द मुत्तम मुच्यते । अन्यच वन्दिशालेव न तादृग् वद्व माश्रयेत् ॥ धनुर्दन्दं महीदन्दं गिरिदन्दं तथैवच । मनुष्यदन्दसंसर्गं वनदन्दश्च तानि षट् ॥ * ॥ अन्येतु । न दन्दं दन्द मित्याहुर्यो दृढदन्द प्रकीर्त्तितम् । योद्धृशून्यं हि यद् दन्दं मृतकायसमं हि तत् ॥ * ॥ अथान्यचापि । यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां ततो भवे दुत्तममध्यमाभ्याम् । चिंशत्तत द्दृष्टगुणोत्तरैश्चिदेशजानां धरि

णीपतीनाम् ॥ गर्गस्तु । यद्न्यद्दृद्वि विधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् । ताभ्या मेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥ अन्येषु दैवाद् भिन्नेषुमन्त्रद्वन्द्वाज् जयेन् नृपः । मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि नचान्यत् कार्यकारकम् ॥ भोजस्तु । यदैव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् । सप्रवेशापसरणं तद् द्वन्द्वमुत्तमं विदुरिति ॥

द्वन्द्वातीतः । त्रि । द्वन्द्वैरक्षुभितचित्ते ॥ द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतोऽतिक्रान्तः । समाधिदशायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्तभोक्त्रात्मप्रत्ययेन वाधात् तैर्द्वन्द्वै रुपहन्यमानोप्यक्षुभितचित्तउच्यते ॥

द्वन्द्वाभयः । पुं । अग्निभयादिजातगृहप्रवेशे ॥ अग्निकृतदाहेन नद्यादिजलप्लावनेन अनवरतवृष्टिपातेन् वा क्रुद्धेन राज्ञा पातितत्त्वेनवा येगृहनाश स्तद्गृहं यदापुनः सम्पाद्यतस्मिन् यः प्रवेशः सद्वन्द्वाभय इत्युच्यते । अन्वर्थसंज्ञेयम् । शीतोष्णरूपद्वन्द्वात् पुनरुत्थापनेन यद्भयं तत् द्वन्द्वाभयं विद्यतेयस्मिन्निति मत्वर्थीयः प्रत्ययः ॥

द्वयम् । न । द्वितये । युग्मे ॥ द्वावयवावयस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् । द्विभ्यांतयस्यायज्वा ॥

द्वयाग्निः । पुं । पाठिद्रुमे । चित्रके । चीता इतिभाषा ॥

द्वयातिगः । त्रि । रजस्तमोविहीने । विरजस्तमसि । सत्त्वगुणयुक्ते ॥ द्वयमतिगच्छति । गम्लृ० । कर्म्मे० डः ॥

द्वाःस्थः । पुं । प्रतीहारे ॥ नन्दीश्वरे ॥ द्वारितिष्ठति । ष्ठा० । सुपीतिकः ॥

द्वाःस्थितः । त्रि । दर्शके । द्वारपाले ॥ द्वारितिष्ठतिस्म । ष्ठा० । गत्यर्थाकर्म्मकेति क्तः ॥

द्वाःस्थितदर्शकः । पुं । } द्वारपाले ।
द्वाःस्थितदर्शी । पुं । } प्रतीहारे ॥

द्वाचत्वारिंशत् । स्त्री । द्विचत्वारिंशति । बेयालीस इतिभाषा ॥

द्वात्रिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । बत्तीस इतिभाषा ॥ तत्सङ्ख्येये ॥ द्वौ चत्रिंशच्च । द्व्यधिकाः त्रिंशद्वा । द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामित्यात्वम् ॥

द्वात्रिंशदक्षरी । स्त्री । ग्रन्थे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ विद्याविशेषे ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः । पुं । महापुरुषे ॥ तल्लक्षणानियथा । रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपिशिशोरङ्गेष्वलंतुङ्गता विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथागम्भीर

ताचत्रिषु। दैर्घ्यं पञ्चसु किन्तु पञ्चसु सखे सम्प्रेक्ष्यते सूक्ष्मता द्वात्रिंशद्वर लक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ सप्तसु नेत्रान्तपादकरतलतालुधरोष्ठजिह्वानखेषु। षट्सु वक्षःस्कन्धनखनासिकाकटिमुखेषु। त्रिषु कटिललाटवक्षःसु। केचित्कटिस्थाने शिरः पठन्ति। त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहनेषु। पुनस्त्रिषु नाभिस्वरसत्त्वेषु। पञ्चसु नासाभुजनेत्रहनुजानुषु। पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपर्व्वसु॥ द्वात्रिंशदराशि तत्तल्लक्षणेभ्योऽन्येभ्योपि श्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः गोपेषु कथमिति भगवदवताराद्दिष्णोः-तादृशत्वाश्रवणादिति भावः। इति श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रतिकस्यचित् सवयसो गोपस्याश्चर्य्यसूचकं वचनम् ॥

द्वादशः। त्रि। द्वादशानां पूरणे ॥ तस्य पूरणेडट् ॥

द्वादश। त्रि। सङ्ख्याप्रभेदे ॥ सङ्ख्येये ॥ द्वौचदशच। द्व्यधिकादशेतिवा। द्व्यष्टनइत्यात्त्वम् ॥

द्वादशकरः। पुं। षडानने। कार्त्तिकेये॥ वृहस्पतौ ॥ द्वादशकरा अस्य॥

द्वादशप्रचकम्। न। वामनपुराणोक्ते देवस्य योगविशेषे ॥

द्वादशलोचनः। पुं। कार्त्तिकेये ॥ द्वादशलोचनान्यस्य ॥

द्वादशांशः। पुं। लग्नद्वादशांशे॥ मेषादीनान्तुराशीनां स्वराशे द्वादशांशकाः। यथा। मेषे प्रथमद्वादशांशेकांशोमेषस्य। द्वितीयोवृषस्य। तृतीयोमिथुनस्य। तथा कर्कसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनानां क्रमादेकैकांशाज्ञेयाः॥ वृषादिष्वप्येवं स्वराशिमारभ्य द्वादशांशाज्ञेयाः॥

द्वादशांशाधिपः। पुं। राशीनामधिपा येच द्वादशांशाधिपास्तुते॥ ये मेषादीनामधिपा स्तएव द्वादशांशाधिपा ज्ञेयाः॥

द्वादशांशुः। पुं। वृहस्पतौ ॥

द्वादशाक्षः। पुं। स्कन्दे॥ बुद्धमुनौ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

द्वादशाख्यः। पुं। बुद्धे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गः। पुं। धूपविशेषे ॥ यथा। गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरुकुङ्कुमम्। जातीकोषञ्चकर्पूरं जटामांसीच वालकम्॥ त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौद्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितइति ॥

द्वादशाङ्गुलः। पुं। वितस्तौ ॥ द्वादशअङ्गुलयः प्रमाणमस्य। तद्धितार्थेद्विगुः। द्विगोर्नित्यमिति मात्रचोलुक्

क् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

द्वादशात्मा । पुं । दिवाकरे ॥ द्वादश आत्मानो मूर्त्तयो यस्य ॥ अर्कवृक्षे ॥

द्वादशायुः । पुं । कुक्कुरे ॥

द्वादशार्चिः । पुं । वृहस्पतौ ॥

द्वादशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा च न्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । साच विष्णोस्तिथिः ॥ मार्गशीर्षशुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी । पौषी कूर्म द्वादशी । माघी वराहद्वा° । फाल्गुनी नृसिंहद्वा° । चैत्री वामन द्वा° । वैशाखी जामदग्न्यद्वा° । ज्यैष्ठी राम द्वा° । आषाढी कृष्णद्वा° । श्रावणी बुद्धद्वादशी । भाद्री कल्किद्वा° । आश्विनी पद्मनाभद्वा° । कार्त्तिकीनारायणद्वादशी ॥ एतासांनाम धरणी व्रतम् ॥ इतिवाराह पुराणम् ॥ द्वादशीजातस्य फलम् । वहुशजः सर्व जनानुरागी भूपालमान्य स्वतिथिप्रियः स्यात् । चेद्द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥

द्वापरः । पुं । संशये । सन्देहे ॥ त्रेतायुगानन्तरयुगे ॥ भाद्रकृष्णत्रयोदश्यांगुरुवारे ऽस्योत्पत्तिः ॥ अस्यपरिमाणं यथा । अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगमिति ॥ तद्धर्मा मत्स्यपुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ ततोपि द्वापरे प्राप्ते स्मृत्युक्तसुकृतोज्झिते । धर्मार्द्धलोपे मनुजे आधिव्याधिसमाकुले ॥ संहिताद्युपदेशेन त्वयैवोद्धारिता नरादृति श्रीमहानिर्वाण तन्त्रे प्रथमोल्लासः ॥ तत्रतारकब्रह्म नाम । हरे मुरारे मधुकैटभारे गोपालगोविन्द मुकुन्द सौरे । यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो निराश्रयं मां जगदीशरक्षेति ॥ द्वौपरौ प्रकारौ यस्याच वा । सर्वे नाम सङ्ख्ययोरितिद्विशब्द स्य पूर्वनिपातः । पृ° आत्वम् ॥ द्वाभ्यां परोवा ॥ द्वापराये ॥

द्वापरायः । पुं । द्यूतक्रीडासाधनीभूताक्षस्य यत्रभागे द्वावङ्कौ भवतस्तस्मिन्भागे ॥ द्वापरनामको ऽयः ॥

द्वामुष्यायणः । पुं । औद्दालकौ । गौतमे ॥

द्वाः । स्त्री । निर्गमने । प्रतीहारे ॥ उपाये ॥ यथा त्रामद्वारा भवेन्मुक्तिरिति ॥ द्वारयति । द्वृवरणे । णिजन्तः । विच् ॥ यद्वा । द्वार्यते । सं. क्विप् ॥

द्वारम् । न । अभ्युपाये ॥ निर्गमने ॥ यथा । गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्यच । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् ॥ मुखे ॥ वाह्येन्द्रियै रुपनीतं विषयं समभौहङ्कारा वुद्धिर्यस्मात् तद्विषयमवगा

दृते ऽ ध्यवस्यति तस्माद् वाह्यानी न्द्रियाणि द्वाराणि भवन्ति । द्वारय ति । दृ । अच् । द्वार्यतेवा ॥

द्वारकः । पुं । द्वारकापुर्याम् ॥ इतिश- ब्दरत्नावली ॥ रवेःपार्श्वगान्तरे ॥

द्वारकण्टकः । पुं । कपाटे ॥

द्वारका । स्त्री । द्वारवत्याम् । अब्धि नगर्याम् ॥ सर्वतीर्थपराश्रेष्ठा द्वार का वहुपुण्यदा । यस्याः प्रवेशमात्रे ण नराणां जन्मखण्डनम् ॥ दानञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्चदेवपूजनम् । चतुर्गुणञ्चतीर्थानां गङ्गादीनाञ्चभू मिपेति ब्र० वै० पु० ॥

द्वारकेशः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ द्वारकाया ईशः ॥

द्वारताली । स्त्री । द्वारयन्त्रे ॥

द्वारदातुः । पुं । वरदातौ । भूमीसहदृ चे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

द्वारदुर्गक्रिया । स्त्री । कीलखननजलौ घरनादिभिर्दुर्गमत्वकरणे ॥

द्वारपः । त्रि । प्रतीहारे । द्वास्थे ॥ द्वारंपा ति । पा० । आत इति कः ॥

द्वारपालः । पुं । द्वाररक्षके । प्रतीहारे ॥ द्वारं पालयति । पालरक्षणे । कर्म ण्यण् ॥

द्वारपालकः । पुं । दौवारिके । द्वारपे ॥ स्वार्थे कन् ॥

द्वारपिण्डी । स्त्री । देहल्याम् ॥

द्वारयन्त्रम् । न । द्वारताल्याम् । ताल के । ताला इति भाषा ॥ द्वारस्य द्वा- रेवा यन्त्रम् ॥

द्वारवती । स्त्री । अब्धिपुर्याम् । द्वारका याम् ॥ सान्तःकरणायां वुद्धौ ॥ नके वलं वाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं वुद्धिः अपितु ये अपि अहङ्कारमन सी द्वारे ते अप्यपेक्ष्य वुद्धिः प्रधा नम् ॥

द्वारवलिभुक । पुं । वके ॥

द्वारस्थः । पुं । वेत्रिणि । दौवारिके ॥ द्वारेतिष्ठति । ष्ठा० । कः ॥

द्वारावती । स्त्री । वनमालिन्याम् । द्वारि कायाम् ॥ अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरीद्वा- रावतीचैव सप्तैतामोक्षदायिकाः ॥ एतास्तुपृथिवीमध्ये न गण्यन्ते क- दाचन । पुरीद्वारावती विष्णोः पा- ञ्चजन्योपरिस्थिता ॥ मुक्तिदा एताः सर्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः । यानि यानिच क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकरा- णि षड्िति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारि । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ सान्तः करणा वुद्धिः सर्वं विषय मवगाहते यस्मात् । तस्मात् त्रिविधं करणं द्वा रि द्वाराणिशेषा णीति साङ्ख्याः ॥

द्वारिका। स्त्री। द्वारावत्याम्॥ इ०अव्०॥

द्वारी। त्रि। द्वारपाले॥ द्वारमस्त्यस्य। इनिः॥

द्वाविंशतिः। स्त्री। द्यधिकविंशतौ॥

द्वासप्ततिः। स्त्री। द्विसप्ततौ॥ द्यधिकासप्ततिः॥

द्वास्थः। त्रि। प्रतीहारे॥ द्वारितिष्ठति। स्था०। सुपीतिकः। खर्परेशरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः॥

द्वास्थितः। त्रि। द्वारपाले॥ द्वारितिष्ठति। स्था०। गत्यर्थाकर्मकेति क्तः। पाक्षिको विसर्गलोपः॥

द्वास्थितदर्शकः। त्रि। दौवारिके॥

द्वि। त्रि। दो इति भाषाप्रसिद्धायां सङ्ख्यायाम्॥ सङ्ख्येये॥ यथा। द्वौविप्रौ॥

द्विकः। पुं। काके॥ कोके॥ द्वौ कौ वर्णविशेषौ यस्यनाम्नीत्यर्थः॥ द्वितीयके॥ द्वितीयेनरूपेण ग्रहणं ग्रन्थस्य। तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वेति कन् पूरणप्रत्ययस्यचवालुक्। ग्रन्थ एवप्रयोगः॥ न। द्वये॥

द्विककारः। पुं। वायसे। काके॥ द्वौ ककारौ नाम्नियस्य॥

द्विककुत्। पुं। उष्ट्रे॥ इति हेमचन्द्रः॥

द्विगुः। पुं। सङ्ख्यापूर्वं तत्पुरुषावान्तरसमासविशेषे॥ सचिविधः। तद्धितार्थः समाहारः उत्तरपदपरश्चेतिभेदात्। तद्धितार्थोपिद्विविधः। तद्धितप्रत्ययमात्रस्यअजादेर्विषयोवाअर्थे विषये इत्येकः। अपत्यार्थप्रत्ययादिकं त्यक्त्वा अजादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः। तद्धितार्थविषयो यथा। द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः। पञ्चानां नापितानामपत्यम् पाञ्चनापितिः॥ तद्धितार्थवाच्योयथा। पञ्चभिर्गोभिःक्रीतः पञ्चगुः॥ समाहारो यथा। त्रयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखम्। समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं पात्रादेस्तुक्लीवत्वम्॥ उत्तरपदपरो यथा। पञ्चगावोधनं यस्यस पञ्चगवधन इत्यादिः॥ इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

द्विगुणः। त्रि। द्वाभ्यां पूरणे। अक्षद्वयाभ्यांघाते॥ द्वौगुणौ आवृत्तीयस्यसः॥

द्विगुणाकृतम्। त्रि। द्विःकृष्टक्षेत्रे। वारद्वयकृष्टक्षेत्रे॥ द्विगुणं कृतम्। सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः इतिडाच्॥

द्विगुणितः। त्रि। द्विरावृत्त्याकृते॥

द्विजः। पुं। ब्राह्मणे॥ क्षत्रिये॥ वैश्ये॥ जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेनच। एभिर्युक्तोहि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विजउच्यते॥ नजातिर्नकुलं राजन् नस्वाध्यायः श्रुतंनच। का

रणानि द्विजत्वस्य हस्त मेवतु कारणम् ॥ इतिवह्नि पुराणे वशिष्ठ वाक्यम् ॥ दन्ते ॥ अण्डजे ॥ द्विर्जायते । जनी० । अन्येष्वपीतिडः ॥ तुम्बुरुटचे ॥

द्विजकुत्सितः । पुं । श्लेषुष्टचे । श्लेष्मातके ॥ द्विजैः कुत्सितः ॥

द्विजदासः । पुं । शूद्रे ॥ चि । द्विजानां दासे ॥

द्विजदेवः । पुं । ब्राह्मणे ॥ द्विजेषु देव इव ॥ ऋषौ ॥ इति श्रीधरस्वामी ॥

द्विजन्मा । पुं । विप्रे ॥ दशने ॥ द्वेजन्मनी अस्य ॥ ब्राह्मणादिचये ॥ खगे ॥

द्विजपतिः । पुं । चन्द्रे ॥ द्विजानांपतिः ॥

द्विजप्रपा । स्त्री । पक्षिणां जलपानार्थं विहितकूपाद्यन्तिकखाते । तल्ले । आलवाले ॥ द्विजानां प्रपा ॥

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायाम् ॥ त्रि । द्विजस्यप्रियवस्तुनि ॥

द्विजबन्धुः । पुं । त्रैवर्णिकाधमे ॥ द्विजा बन्धवोयस्य सः ॥

द्विजब्रुवः । पुं । जातिमात्रोपजीविनि-ब्राह्मणे । ब्राह्मणब्रुवे ॥

द्विजराजः । पुं । चन्द्रे ॥ अनन्ते ॥ गरुडे ॥ द्विजानांराजा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥ कर्पूरे ॥

द्विजलिङ्गी । पुं । क्षत्रिये ॥ चि । विप्रचिह्नधारिणि ॥

द्विजवरः । पुं । द्विजोत्तमे ॥ द्विजेषु द्विजानां वा मध्ये वरः ॥ चतुष्कलस्यपञ्चमे (।।।।) पर्याये ॥

द्विजवर्य्यः । पुं । विप्रश्रेष्ठे ॥

द्विजव्रणः । पुं । दन्तार्बुदे ॥

द्विजशप्तः । पुं । राजमाषे । बरबटी इतिगौडभाषा प्रसिद्धे ॥ त्रि । द्विजैः शप्ते ॥

द्विजसेवकः । पुं । शूद्रे ॥ त्रि । द्विजानां सेवाकर्त्तरि ॥

द्विजा । स्त्री । भार्ग्याम् ॥ हरेणौ । रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ टाप् ॥

द्विजाङ्गी । स्त्री । कटुकायाम् ॥

द्विजातिः । पुं । विप्रे ॥ वेदाध्ययनादितुल्यधर्मत्वाद् ब्राह्मणादिचिके ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रयोवर्णाद्विजातयः । चतुर्थएकजातिस्तुशूद्रो नास्तितु पञ्चम इतिमनुः ॥ शूद्रादिजातिभिर्जातो न भूमेर्भोगमर्हतीतिस्मृतिः ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य सः ॥ मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने इत्युक्तेः ॥ पक्षिसर्पाण्डजेषु ॥

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः । पुं । कोटरे ॥ द्विजानां-गृहे ॥

द्विजावलिः । स्त्री । दन्तपङ्क्तौ ॥

द्विजिह्वः । पुं । सर्पे ॥ त्रि । खले ॥ द्वे जिह्वेयस्यसः ॥ चौरे ॥

द्विजोत्तमः । पुं । ब्राह्मणे ॥

द्विट्सेवी । त्रि । शत्रुसेविनि ॥

द्वितयम् । न । युग्मे । द्वये ॥ द्वाववयवौ अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् ॥

द्वितयी । स्त्री । युग्मायाम् ॥ टिड्ढे-ङीप्

द्वितीयः । त्रि । द्वयोः पूरणे । द्विपूरके ॥ द्वयोः पूरणः । द्वेस्तीयः ॥ द्वितीयेभागे ॥ पूरणाद्भागेतीयादन् ॥ पुं । पुत्रे ॥

द्वितीयकः । पुं । ज्वरविशेषे ॥ द्वितीये अहनि भवः । कालप्रयोजनाद्रोग इतिकन् ॥ द्विके ॥ द्वितीयेनरूपेण ग्रहणम् । तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वे तिकन् ॥

द्वितीया । स्त्री । तिथिप्रभेदे । चन्द्रमसोद्वितीयकलाक्रियारूपायाम् ॥ सा अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः ॥ अत्रजातस्य फलम् । निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः स्वकुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोतिशूरः । निजभुजबलगर्वाच्छादितारातिवर्गोभवतिविपुलकीर्त्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥ अनध्यायद्वितीया यथा । प्रेक्षाचैत्रा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षेगतेतुया । याच कोजागरेजाते चैत्रावल्याः परेपिया ॥ चातुर्मास्येसमाप्तेच द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥ पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेदिति ॥ सहधर्मिण्याम् । पत्न्याम् ॥ अम्स्त्रौट् शस् इतित्रिके ॥ टाप् ॥

द्वितीयाकृतम् । त्रि । द्विगुणाकृते । वारद्वयकृष्टे क्षेत्रे ॥ द्वितीयं कृतम् । कृञोद्वितीयेतिडाच् ॥

द्वितीयाभा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

द्विदन् । त्रि । दन्तद्वययुक्तोक्षषाढ़ौ ॥ द्वौदन्तावस्य । वयसिदन्तस्यदतृ ॥

द्विदाम्नी । स्त्री । रज्जुद्वययुक्तायांगवि ॥

द्विदेहः । पुं । श्रीगणेशे । विनायके ॥ द्वाभ्यांदेहोऽस्य ॥

द्विदैवः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥

द्विद्वादशम् । न । योगविशेषे ॥ कन्या या द्वादशेभर्त्ता भर्त्तुः कन्या द्वितीयगा । द्विद्वादशं विजानीया द्वर्जितं त्रिदशैरपि ॥

द्विधा । अ । द्विप्रकारे ॥

द्विधागतिः । पुं । कुम्भीरे ॥ त्रि । द्विप्रकारगतिविशिष्टे ॥

द्विधातुः । पुं । गजानने । हेरम्बे ॥ न । धातुद्वये ॥

द्विधात्मकम्। न। जातीकोषे। जायफल इतिभाषा॥

द्विधालेख्यः। पुं। चिन्ताबहचे॥ त्रि। द्विप्रकारलेखनीये॥

द्विनग्नकः। पुं। दुश्चर्मणि॥

द्विपः। पुं। इभे। हस्तिनि॥ द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति। पा०। सुपीतियोगविभागात्कः॥ नागकेशरे॥

द्विपग्राहः। पुं। हस्तिबन्धके॥

द्विपथम्। न। चारुपथे। पथद्वये॥ द्वयोः पथोः समाहारः। तद्धितार्थेति समासः। ऋक्पूरिति समासान्तोऽच्॥

द्विपदः। पुं। मनुजे॥ देवे॥ पक्षिणि॥ राक्षसे॥ यथा। द्विपदेपिचतुर्भेदा न्वदेवपक्षिराक्षसाः॥ द्विपदाख्ये॥

द्विपदराशिः। पुं। द्विपदाख्ये॥

द्विपदा। स्त्री। ऋग्विशेषे॥ द्वौपादावस्याः। सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः। टाबृचीतिटापि पाद:पत्॥

द्विपदाख्यः। पुं। द्विपदराशौ॥ मिथुन तुलाघटकन्या द्विपदाख्या धन्वापपूर्वभागश्च॥

द्विपदी। स्त्री। मात्रावृत्तान्तरे॥ आदौ षट्कलसङ्गतमेतत् तदनु पञ्च चतुष्कलम्। गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह विंशत्यष्टकलंदलम्॥ यथा। चण मपिमथिविनिधेहिविलासिनि मधुकरमदविमोचने। विषमायुधविषमायुधशासनविकले सुमुखिलोचने॥ द्वौपादावस्याः। सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्तलोपः। पादोन्यतरस्यामितिङीपिभत्वात् पादःपत्॥

द्विपमदः। पुं। हस्तिमदे॥

द्विपरार्द्धावसानम्। न। परान्तकाले॥ द्वितीयस्यपरार्द्धस्य अवसानम्॥

द्विपर्णी। स्त्री। वनकोल्याम्॥ शाकपर्णीपृश्निपर्ण्यौ॥ त्रि। पर्णद्वययुक्ते॥

द्विपात्। त्रि। पादद्वययुक्ते॥ द्वौपादौ यस्य॥

द्विपाद्यम्। न। द्विगुणदण्डे॥ द्वौपादौ परिमाणमस्य। पणपादमाषशताद्यत्। इह पादः पद्यतिन। यस्येतिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्। पद्यतदर्थे इत्यपि न। प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्रग्रहणात्॥

द्विपायी। पुं। हस्तिनि। गजे॥

द्विपुटः। पुं। सुगन्धिश्वेतपुष्पे। दूडा इति पर्वतीय भाषा प्रसिद्धे॥

द्विपृष्ठः। पुं। राजप्रभेदे। ब्रह्मसम्भवे॥

द्विमातृकः। पुं। गणेशे॥

द्विमुखः। पुं। राजसर्पे॥ त्रि। मुखद्वययुक्ते॥ द्वौमुखौयस्य॥

द्विमुखा। स्त्री। कर्कर्याम्। गडुआ गाडूजारी वधनी इत्यादि भाषा॥

जलौकायाम्॥ द्वौ मुखौ यस्याः॥

द्विमुखाहिः। पुं। सर्पभुजि। राजसर्पे॥ द्विमुखश्चासावहिश्च॥

द्विमुखोरगः। पुं। राजसर्पे॥

द्विमूर्द्धः। त्रि। मस्तकद्वययुक्ते असुरविशेषे॥ द्वौ मूर्द्धानौ यस्य। द्वित्रिभ्यांष मूर्द्धः इति षः॥

द्विमूर्द्धा। पुं। असुरविशेषे॥

द्विरः। पुं। भ्रमरे॥ द्वौ रौ नाम्नियस्य॥

द्विरदः। पुं। गजे। हस्तिनि॥ द्वौ रदौ यस्य॥ स्त्रियांटापिद्विरदा॥

द्विरदान्तकः। पुं। सिंहे॥

द्विरशनम्। न। वारद्वयभोजने॥ मुनिभि र्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनिच तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः इतितिथ्यादितत्त्वम्॥

द्विरसनः। पुं। सर्पे॥ द्वे रसने यस्य सः॥

द्विरागमनम्। न। वधूप्रवेशानन्तरं परावृत्त्या पितृगृहप्राप्ताया वध्वाः पुनर्भर्तृगृहप्रवेशे॥ तदुक्तम्। हस्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति। पुनरागमनं वध्वा स्तद्विरागमनं विदुरिति॥

द्विरापः। पुं। हस्तिनि॥ इतिशब्दमाला॥

द्विराषाढः। पुं। मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वये॥ स चाषाढमलमासे भवति। यथा। मिथुनस्थो यदाभानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे॥ अपिच। माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा। द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते हरिश्चावणेऽच्युत इतिमलमासतत्त्वम्॥

द्विरुक्तः। त्रि। विषादादिना द्विवारमुच्चारिते॥ विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे। प्रसादने सम्भ्रमेऽपि द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यतीति॥

द्विरुक्तिः। स्त्री। द्विवारकथने॥

द्विरूढा। स्त्री। पुनर्भ्वाम्। द्विवारविवाहितायाम्॥

द्विरूपः। पुं। कोषविशेषे॥ द्वे रूपे यस्मिन्॥ त्रि। रूपद्वयविशिष्टे॥

द्विरेफः। पुं। भ्रमरे॥ त्रि। वर्वरे॥ द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य॥

द्विवचनम्। न। येनपदेन द्वावर्थावुच्येते तस्मिन्॥ द्वयोरर्थयोर्वचनम्। वचेः करणेल्युट्। कर्मणिषष्ठ्या समासः॥

द्विवर्षा। स्त्री। द्विहायन्याम्॥ द्वेवर्षे वयः प्रमाणमस्याः। आर्षीयष्ठक्। अह्यार्द्धेतिलुक्॥

द्विवर्षिका। स्त्री। द्विवर्षायाङ्गवि॥

द्वेवर्षे वयो यस्याः सा द्विवर्षा । द्विवर्षैव । स्वार्थेकः । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥

द्विवार्षिकः । त्रि । द्विवर्षभवे ॥

द्विवाहिका । स्त्री । दोलायाम् ॥

द्विविदः । पुं । वानरविशेषे ॥ यो बलरामेण हतः ॥ समुद्रस्योत्तरेतीरे द्विविदोनाम वानरः । ऐकाह्निकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्त्तनात् ॥

द्विवेशरा । स्त्री । लघुरथे । लघ्व्याम् ॥

द्विशफः । पुं । द्विखुरेपशौ ॥ यथा । गौरजोमहिषः कृष्णः शूकरोगवयोरुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसप्तमः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥

द्विशः । अ । द्वयोर्द्वयोः ॥ द्वौ द्वौददातीतिद्विशः । संख्यैकवचनाच्चवीप्सायामितिशस् ॥

द्विट् । पुं । शत्रौ ॥ त्रि । द्वेष्टरि ॥ द्वेष्टि । द्विष अप्रीतौ । क्विप् ॥

द्विषन् । त्रि । शत्रौ ॥ द्वेष्टि । द्विष० । द्विषोऽमित्रे इति शतृ ॥

द्विषन्तपः । त्रि । शत्रुतापने ॥ द्विषन्तं तापयति । तप० । खच् । द्विषत्परयोस्तापेरितिखच् । खचिह्रस्वः । मुम् ॥

द्विष्टः । त्रि । द्वेषविषये ॥

द्विष्ठः । त्रि । उभयस्थे ॥ संयोगश्चद्विष्ठतयेति जगदीशः ॥ द्वयोस्तिष्ठति । स्था० । कः ॥

द्विः । अ । क्रियाद्वयगणने ॥ यथा । द्विः शरंनाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् । द्विर्ददातिनचार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषत इति ॥ द्विवारमित्यर्थे द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥

द्विसप्ततिः । स्त्री । द्व्यधिकसप्तत्याम् ॥

द्विसहस्राक्षः । पुं । अनन्ते । नागराजे ॥

द्विसीत्यम् । त्रि । द्विगुणाकृते । द्विवारं कृष्टक्षेत्रे ॥ द्विवारं सीतया समितम् । नौवयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

द्विस्विन्नाकम् । न । सिद्धतण्डुले । उशनाचाउँर इतिभाषा ॥ द्विः स्विन्नकं पृथुकं शुद्धंदेशविशेषके । नाश्यन्त्यशस्तं विप्राणां भक्षणेचनिवेदने ॥ अभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् । ताम्बूलञ्चयथा ब्रह्मन् तथैते वस्तुनी ध्रुवमिति ब्र० वै० ब्रह्मखण्डम् ॥

द्विहा । पुं । गजे । हस्तिनि ॥ नान्तः ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

द्विहल्यम् । त्रि । द्विसीत्ये । द्विगुणाकृते ॥ द्विवारं हलेन कृष्टम् । मतजनहलादितियत् ॥

द्विहायनी । स्त्री । द्विवर्षायाङ्गवि ॥ द्वौहायनौ यस्याः । दामहायनान्ता

चेति ङीप् ॥

द्विहृदया । स्त्री । दोहदिन्याम् ॥ स्व-हृदयेन गर्भहृदयेनच द्विहृदयागर्भिणी भवति ॥

द्वीन्द्रियग्राह्यः । पुं । इन्द्रियद्वयग्रहणीयेगुणे ॥ सतुसङ्ख्यादिसप्तद्रवत्वस्नेहरूपः । यथा । सङ्ख्यादि रपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एवच । एतेतु द्वीन्द्रियग्राह्या अथस्पर्शान्तशब्दकाः ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥ द्वीन्द्रियग्राह्याः ॥ चाक्षुषप्रत्यक्षत्वाचप्रत्यक्षयो विषया इत्यर्थः ॥

द्वीपः । पुं । न । जलमध्यस्थस्थले । अन्तरीपे ॥ पुराणादिप्रसिद्धेषु सप्तसु ॥ तेचयथा । जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मगोमेदपुष्कराः । लक्षादिद्विगुणा द्वीपाः क्षाराद्यब्धिभिरावृताः ॥ द्विर्गता आपोऽत्र । ऋक्पूरित्यः समासान्तः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईत् इत्यपईत् ॥ भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ शाकं ततः शाल्मल मत्रकौशं क्रौञ्च गोमेदकपुष्करेच । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्वीपकर्पूरजः । पुं । चीनकर्पूरे ॥

द्वीपखर्ज्जूरम् । न । } मद्दापारेवते ॥
द्वीपजम् । न । }

द्वीपवान् । पुं । नदे ॥ अब्धौ ॥ द्वीपमस्त्यस्य । मतुप् ॥

द्वीपवती । स्त्री । भूमौ ॥ नद्याम् ॥ द्वीपमस्त्यस्याम् । मतुप् । ङीप् ॥

द्वीपशत्रुः । पुं । शतावर्याम् ॥

द्वीपान्तरवचा । स्त्री । चोपचीनी इति भाषा प्रसिद्धे द्रव्ये ॥

द्वीपिका । स्त्री । शतावर्याम् ॥

द्वीपी । पुं । व्याघ्रे । वघेरा इतिभाषा ॥ चित्रके । चीता इतिभाषा द्वावर्णावीयते । ईङ् गतौ । बा० पः । द्वीपं चर्मास्त्यऽस्य । अतइनिठनावितीनिः ॥

द्वीपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे ॥

द्वीपिशत्रुः । पुं । शतमूल्याम् ॥

द्वीशः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥ द्वौ इन्द्राग्नी ईशौयस्य सः ॥

द्वेधा । अ । द्विप्रकारे ॥ सङ्ख्यायाविधार्थे धा । एधाच्चेतितस्य एधाजादेशः ॥ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषुच । तासु तेष्वऽप्यऽनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥

द्वेषः । पुं । शत्रुतायाम् । द्वेषणे । वैरे । विरोधे । दुःखसाधने विद्यमाने

किमपिदुःखं मेमाभू दितिविपर्य्यय
विशेषे तामिस्रे ॥ सचाष्टादशविध
स्तामिस्रेद्रष्टव्यः ॥ दुःख मनुशेतेक
श्चिद्वीत्तिविशेष स्तमोनुगतरजः
परिणामः । ईदृशं सर्वं सर्वदामेमा
भूदिति । तत्र शत्रुव्याघ्रादिषु सत्
सुन निवारयितुं शक्यम् । नच सर्वे
ते दुःखहेतवोहन्तुं शक्यन्ते अतः
सद्वेषः सदाहृदयं दहति । यदातु
स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा
भू दितिकरुणां दुःखिषु भावयेत्
तदावैर्य्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तम्प्रसी
दति । यदासौ पुण्यपुरुषेषु मुदि
तां भावयेत् तदा तद्वासनाभावात्
स्वयमेवाप्रमत्तोऽशुक्लाकृष्णे पु-
ण्ये प्रवर्त्तते । तथा पापपुरुषेषूपे-
क्षां भावयन् स्वयमपि तद्वासनाभा
वात् पापान्निवर्त्तते । ततश्चपुण्या
करणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्ता
पस्याभावे चित्तं प्रसीदति । एवं सु
खिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रा-
गो निवर्त्तते किन्त्वसूयेर्ष्यादयोपि
निवर्त्तन्ते । तथा दुःखिषु करुणां
भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा-
निवर्त्तते तदा दुःखि प्रतियोगिकत्व
सुखित्वप्रयुक्त दर्पोपिनिवर्त्तते ॥ ए
वं दोषान्तर निवृत्तिरप्यूहनीया ॥

दुःखेतत्साधनेच इदंमेमाभूदिति-
स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध
इति ईर्ष्येतिचोच्यते द्वेषणम् ।
द्विष॰ । घञ् ॥ * ॥ द्वेषश्चात्मनो
विशेषगुण इति सि॰ मु॰ ॥ द्वेषव
शवर्त्तित्वनिषेधो यथा । इन्द्रियस्ये
न्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । त
योर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्यपरिप
न्थिनौ । इति भगवद्गीता ॥ अस्यका
रणं द्विष्टसाधनता ज्ञानम् । इति
भाषा प॰ ॥

द्वेषणः । त्रि । शत्रौ ॥ द्वेषशीलः । क्रु
धमण्डार्थेभ्यश्चेतियुच् ॥ म । द्वेषे ॥

द्वेषपक्षः । पुं । क्रोधेर्ष्यासूयाद्रोहाम
र्षाभिमानेषु ॥ द्वेषस्य पक्षः ॥

द्वेषी । त्रि । वैरिणि । शत्रौ । द्वेष्टि
तच्छीलः । द्विष॰ । सम्पृचेतिघि
नुण् ॥

द्वेष्टा । त्रि । विद्वेषकर्त्तरि ॥

द्वेष्यः । त्रि । द्वेषविषये । द्वेषकर्माणि
स्वकृतापकारमपेक्ष्य पकारकर्त्तरि
॥ अजिगते ॥ द्वेष्टुमर्हः ॥ यत् ॥

द्वै । अ । वितर्के ॥

द्वैगुणिकः । त्रि । वार्द्धुषौ । वृद्ध्याजीवे
॥ द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत्प्रयच्छ
ति द्विगुणं ग्रहीतुमेक गुणं ददाति ।
प्रयच्छतिगर्ह्यमितिठक् ॥

द्वैतम् । न । युगले । द्वये । द्वैधीभावे ॥ द्विधा इतंद्वीतम् । तस्यभावः । युवादित्वादण् स्वार्थेवा ॥ द्वैताद्वैतयोः प्रमाणभूतवेदप्रतिपाद्यत्वात् कस्यसत्यत्वं कस्यासत्यत्त्वमित्याऽकांचायामाहुराचार्याः ॥ अद्वैतमेवसत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्तम् । रजतमिव शुक्तिकायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम् ॥ आरोपितंयदिष्ठाद्द्वैतंवस्तुवस्तुनि द्वैते । युक्तं नैव तदा स्यात् सत्येध्यासो भवत्यसत्यानाम् ॥ यद्यारोपणमुभयो स्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावः । आरोपणं न शून्ये तस्माद्द्वैतसत्यता ग्राह्या ॥ प्रत्यचाद्यनवमतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेवलोकसिद्धत्वादिति ॥ प्रपञ्चोयदि विद्येतनिवर्त्तेतनसंशयः । मायामात्रमिदंद्वैतमद्वैतंपरमार्थत इति ॥

द्वैतवनम् । न । शोकमोहादिरहिते तपोवने ॥ द्वेइते गतेयस्मात् तद्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतम् । तच्चतद्वनञ्च ॥

द्वैतवादी । त्रि । जीवेश्वरयोर्भेदवादिनि । ईश्वरातिरिक्तजीववक्तरि ॥ तस्यमतं यथा । परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरदृष्टमात्रे पर्यवसिता एवंजीवश्च पृथक् । अत्रप्रमाणम् । जन्मकर्ममरणानां प्रतिनियमा दयुगपत् प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेतिसाङ्ख्यार्या ॥ अस्यार्थः । पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । कस्मात् । जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभि र्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म नतु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् । तेषामेवच देहादीना मुपात्तानां परित्यागो मरणम् नत्वात्मनोपिनाशस्तस्य कूटस्थनित्यत्वात् । करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश । तेषां जन्ममरणकरणानाम् प्रतिनियमोव्यवस्था । साखल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते । तदाखल्वेकस्मिन् जायमाने सर्वेजायेरन् म्रियमाणेवा म्रियेरन् । अन्धादौ चैकस्मिन् सर्व एवान्धाः एकस्मिन् विचित्रे सर्वएव विचित्राः स्युरित्यव्यवस्था प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि पुरुषस्य देहोपधानभेदाद् व्यवस्थेति युक्तम् । पाण्यादिस्तनाद्युपधानभेदेनापिजन्ममरणादिव्यवस्थासम्भवात् ।

नहि पाणौ कृत्ते जाते वा स्तनादौ म
त्त्यवयवे युवतिर्जाता मृतावा भ
वतीति । इतश्च प्रतिदेहं पुरुषभेद
इत्याह । अयुगपत् प्रवृत्तेश्चेति । प्रवृ
त्तिश्च प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तः कर
णवर्त्तिनी तथापि पुरुष उपचर्य्यते ।
तथाच तस्मिन्नेकशरीरे प्रयतमाने
सएव सर्वशरीरेष्वेकइति सर्वत्र प्र
यतेत । ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि
युगपच्चालयेत् । नानात्वे तु नायं दो
षइति । इतश्च पुरुषभेद इत्याह ।
त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैवेति । एवकारो
भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः
। सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रयो गुणास्त्रै
गुण्यम् । तस्य विपर्य्ययोऽन्यथाभावः
। केचित् खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वब
हुलाः यथोर्द्ध्वस्रोतसः । केचिद्रजो
वहुलाः यथा मनुष्याः । केचित् त-
मोवहुलाः यथा तिर्य्यग्योनयः । सो
ऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्य्ययोऽन्यथा
भावस्तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु न भ
वेत् यद्येकः पुरुषः स्यात् । भेदेत्व-
यमदोषइति ॥ * ॥ तत्रेश्वरः सर्वज्ञः
परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरी
रं भिन्नो विभुर्नित्यश्चेति गौतममत
म् ॥ इह ब्रह्मणो जीवेशत्वप्रतिपाद
नात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् ॥ नेतरो

ऽनुपपत्तेः । १ । १ । १६ । भेदव्यपदेशा
च्च । १ । १ । १७ । मुक्तोपसृप्यव्यप
देशात् । १ । ३ । २ । आकाशोर्था
न्तरत्वादिव्यपदेशात् । १ । ३ । ४१ ।
भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च । ४ । ४ ।
२१ । इति सूत्रैर्मोक्षेपि तयोर्द्वैत
निरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यम
तम् ॥ यतो द्वैतमतेयुक्ति रेवप्र
माणं युक्त्यायत् फलति तदेव सर्वाध्या
त्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्य
मितिरामानुजमतञ्च ॥ * ॥ सूत्रार्थ
स्तु । इतर ईश्वरादन्यः संसारीजीवो
नआनन्दमयः । कस्मात् सतपस्तप्त्वा इ
दं सर्वमसृजतयदिदं किञ्चेतीति ज
गदर्थेचयानुपपत्तेः सर्वविकारसृष्टि
श्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते
॥ * ॥ रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती
ति श्रुतौ प्राप्यप्रापकत्वभेदोक्तेर्न जी
वआनन्दमयः ॥ * ॥ अथ मर्त्योऽमृ
तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इतिमु
क्तानामुपसृप्यत्वस्य प्राप्यत्वस्योक्तेः
॥ * ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयो
र्निर्वहिता इत्यादौ भूताकाशइति चेन्न
। ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यग्रे । ते नाम
रूपे यदन्तरा यतो भिन्ने इति नामा
द्यन्तःपातिगगनरूपार्थभिन्नत्वेन ।
आदिना ब्रह्मत्वेनाकाशस्य व्यपदे

यात् ॥ * ॥ एष आनन्दमय आत्मा न जनु विश्य नजायते नम्रियते न ह्रसते न वर्द्धते यथाकामं चरति यथा कामंपिवति यथाकामं रमते इति भो गमात्रेणेश्वरसाम्यलिङ्गान्जीवस्य ज गत्कृतिः । चकारादन्युतत्त्वात् जगद्वा पारार्थेपाल्यभावादिति ॥ * ॥ विक ल्पोविनिवर्त्तेत कल्पितोयदिकेनचि- त् । उपदेशादयं वादोज्ञाते द्वैतं न विन्द्यते इत्यागमविदः ॥

द्वैती । त्रि । भेदवादिनि ॥ कपिलका दादनुद्वाईतादिदृष्ट्यनुसारिणि ॥ यथा । स्वसिद्धान्तव्यवस्थासुद्वैति- नोनिश्चिता दृढम् । परस्परं विरु ध्यन्ते तैरयं नविरुध्यत इति ॥ व्य- वस्थासु स्वसिद्धान्तरचनासु । निश्चि ताः एवमेवैषपरमार्थो नान्यथेति तत्र तत्रनिरक्ताः । स्वसिद्धान्तदर्शन निमित्तमेवान्योन्यं विरुध्यन्ते तैर स्मदीयो वैदिकः सर्वानन्यत्वादा- त्मैकत्वदर्शनपक्षो नविरुध्यते यथा स्वहस्तपादादिभिः ॥ अद्वैतं परमा र्थोहिद्वैतं तद्भेदउच्यते । तेषामुभय थाद्वैतं तेनायंन विरुध्यते ॥ द्वैतंना नात्वं तस्माद्वैतस्यभेदः कार्यम् ॥

द्वैतीयीकः । त्रि । द्वितीये ॥ तीयादी कक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

द्वैधम् । अ । द्विप्रकारे ॥ द्विर्ध्वोश्च ध मुञ् ॥ सैन्यद्विधास्थितौ ॥ एकेनस न्धिरपरेण विग्रह इत्येवं द्विप्रकारौ द्वैधम् ॥ विवादे ॥ धमुञन्तात् स्वा र्थेडदर्शनम् ॥ पथिद्वैधानिबहूनि ॥

द्वैधीभावः । पुं । द्वैधे । नीतिवेदिनां राज्ञांगुणविशेषे ॥ बलिने । द्विषतो र्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधी- भावेन वर्त्तेत काकाक्षिवदलक्षित- इतिनीतिः ॥

द्वैपः । पुं । दीपचर्माद्वतेरथे । वैयाघ्रे ॥ दीपिनोविकारः । प्राणिरजतादि भ्योऽञ् । द्वैपेनचर्मणापरिवृतोरथः । द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ न । व्याघ्रचर्म णि ॥ दीपिनोविकारः । प्राणिरज तादिभ्योञ् ॥ त्रि । दीपिसम्बन्धिनि ॥ व्याघ्रचर्मसम्बन्धिनि ॥ दीपसम्ब न्धिनि ॥ अण् ॥

द्वैपदिकः । पुं । द्विपदामधीते वेदवे त्त्यर्थे ॥ उ० ठक् ॥

द्वैपायनः । पुं । व्यासे ॥ द्वीप मयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य सद्वीपायनः । स एव । प्र० अण् ॥ दीपेन्यस्तस्तथावा लस्तस्माद्वैपायनोभवदिति पुराण म् । तयासत्यवत्या ॥

द्वैप्यः । त्रि । दीपवासिनि । समुद्रसमी पवर्त्तिदीपभवे ॥ दीपादनुसमुद्रंयञ्

॥ त्रिवर्गादैर्ष्या ॥

द्वैमातुरः । पुं । गणाधिपे । विघ्नराजे ॥ द्वयोर्मात्रो रपत्यम् । मातुरुत्सङ्ख्येत्यादि उत्त्वंरपरत्वञ्च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतयाहस्तिन्याश्रप्यपत्यत्वात् ॥ गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा ॥ जरासन्धे ॥ त्रि । द्विमातृजे ॥

द्वैमातृकः । पुं । नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतेदेशे ॥

द्वैपणीया । स्त्री । नागवल्ली प्रभेदे ॥

द्व्यङ्गः । पुं । द्वित्वभावराशौ ॥

द्व्यङ्गुलम् । त्रि । अङ्गुलिद्वयपरिमिते ॥ द्वे अङ्गुली परिमाणमस्य ॥ न । अङ्गुलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः ॥

द्व्यञ्जलः । त्रि । अञ्जलिद्वयपरिमिते ॥ द्वावञ्जली परिमाणमस्य ॥ न । अञ्जलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरञ्जल्योः समाहारः ॥

द्व्यणुकम् । न । परमाणुद्वयसंयोगादुत्पन्ने । परमाणुसमवेतद्रव्ये । परमाणुद्वयात्मके ॥ तच्च प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा । विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ तस्य परिमाणम् नित्यम् । यथा । अनित्य द्व्यणुकादौ तु सङ्ख्याजन्यमुदा

हृतमितिभाषा परिच्छेदः ॥

द्व्यन्यः । त्रि । द्वाभ्यामन्यस्मिन् ॥ द्वेअन्ये यस्यवा ॥ न । द्वयोरन्ययोः समाहारे ॥

द्व्यर्थः । त्रि । अर्थद्वययुक्ते शब्दादौ ॥

द्व्यष्टम् । न । ताम्रे । शुल्वे ॥ द्वेष्टमल्प्ये अश्नुतेस्म । अशू० । गत्यर्थेतिक्तः ॥

द्व्यहः । पुं । अहर्द्वये ॥ द्वेअहनीसमाहृते । राजाहःसखिभ्यः पुंसि ॥

द्व्यात्मकः । पुं । मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिषु ॥ यथा । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयो ऽमीक्रमशःप्रदिष्टाः । इति ॥

द्व्यामुष्यायणः । पुं । तवममचायमितिपरिभाषया धर्मतःपरिगृहीते ॥ अमुष्यप्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणः । द्वयो रामुष्यायणः ॥ उभयोरप्यसौपिण्डदाताभवति । यतःसुतोजायतेयेनचायं धर्मतोगृह्यते तयोः । उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाताचधर्मतः । इति स्मृतेः ॥

द्व्याहिकः । त्रि । दिनद्वयभवे ॥ द्व्यहेभवः ॥

धः

धः । पुं । धकारे ॥ धर्म्मे ॥ कुवेरे ॥ ब्रह्मणि ॥ न । वसुनि । धने ॥

धटः । पुं । दिव्यतुलायाम् । तुलापरीक्षायाम् ॥ तुलायाम् । तराजू इति भाषा ॥ तुलाराशौ ॥

धटकः । पुं । चतुर्द्दशवल्लपरिमाणे । द्विचत्वारिंशद्रक्तिकासु ॥

धटपरीक्षा । स्त्री । तुलापरीक्षायाम् ॥

धटी । स्त्री । वाससश्चीरे । धज्जी इतिभाषा ॥ कौपीने ॥

धटीदानम् । न । गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्प्रदानकचीरवस्त्रदाने ॥ यथा । मूलश्रवणहस्तेषु पुष्यादित्र्युत्तरासु च । मृगे पौष्णे धटी देया सौम्यवारे शुभे तिथाविति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

धत्तूरः । पुं । उन्मत्ते । धुस्तूरे ॥ धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत् । कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशनः ॥ उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ * ॥ धयति धातून् । धेट् । वा० उरच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ॥

धनम् । न । गोधने ॥ वित्ते । स्वापतेये । रिक्थे । अर्थे । द्रविणे ॥ यदेतद् द्रविणं नाम प्राणा एते बहिश्चराः । स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥ इति कूर्म्मपुराणम् ॥ श्रीभागवते तु । राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः । ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितमिति ॥ दानं भोगस्तथा नाशो धनस्य गतिरीदृशी । दानभोगौ कृतीनाञ्च नाशः पापात्मनां किलेति देवीभागवतम् ॥ धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते । न धनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चनेति च ॥ तत् त्रिविधमुक्तं गारुडे २१० अध्याये । यथा । धनन्तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शवलमेव च । कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् ॥ * ॥ क्रमायातं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्व्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥ * ॥ वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् । युद्धार्थलब्धं करजं दण्डाच्च व्यवहारतः ॥ वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥ कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीत स्वयंकृतम् । आपत्काले स्वयंकु-

येनैनसा युज्यते द्विजइति ॥ धनति । धनधान्ये । पचाद्यच् ॥ स्नेहार्हे ॥ धनिष्ठ नक्षत्रे ॥

धनकेलिः । पुं । कुबेरे । राजराजे ॥

धनच्छूः । स्त्री । पक्षिविशेषे । करेट व्याघात् ॥ इ०चि० ॥

धनञ्जयः । पुं । अर्जुने । युधिष्ठिरराजसूयार्थं दिग्विजये सर्वान् राज्ञोजित्वा धनमाहृतवति महाप्रभावे पाण्डवानां मध्ये भगवद्विभूतौ ॥ वह्नौ ॥ धनमिच्छेद्धुताशनात् ॥ नागप्रभेदे ॥ अयञ्च जलाशयाधिपतिः ॥ पेशाकरे देहवर्त्तिवायौ ॥ नजहाति मृतञ्चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ॥ ककुभतरौ ॥ चित्रकवृक्षे ॥ प्रलेहप्रभेदे ॥ यथा । मांसकूष्माण्डकदली शृङ्गवेराणि साधयेत् । प्रलेहविधिना चायं प्रलेहोयं धनञ्जयः ॥ धनञ्जयति । जिजये । अस्मात् संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः इतिखच् । अरुर्द्विषदिति मुम् ॥

धनदः । पुं । कुबेरे ॥ धनं दयते । देङ् पालने । आतइति कः ॥ हिज्जलवृक्षे ॥ त्रि । धनदातरि ॥ धनंददाति । डुदाञ् । आतइति कः ॥

धनदा । स्त्री । देवीविशेषे ॥ टाप् ॥

धनदाक्षी । स्त्री । लताकरञ्जे ॥

धनदानुचरः । पुं । यक्षे ॥ धनदस्यानुचरः ॥

धनदानुजः । पुं । दशास्ये । रावणे ॥ धनदस्य अनुजः ॥

धनदायी । पुं । अग्नौ ॥ आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥ त्रि । रिक्थप्रदे ॥

धनन्ददा । स्त्री । जिनशक्तिविशेषे ॥

धनपतिः । पुं । कुबेरे । त्र्यम्बकसखे ॥ धनस्य धनानां वा पतिः ॥ त्रि । धनान्विते ॥

धनपिशाचिका । स्त्री । } धनाशायाम्
धनपिशाची । स्त्री । } । तृष्णायाम् । धनलोभे ॥

धनप्रिया । स्त्री । काकजंबाम् ॥

धनमानमदान्वितः । त्रि । धननिमित्तोयोमान आत्मनि पूज्यत्वाध्यासः तन्निमित्तोयोमदः परस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्विते ॥

धनलोलुपः । त्रि । धनविषये अतिलुब्धे ॥ यथा । यदातु म्लेच्छजातीयाराजानोधनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञे तदैवप्रजः कलिरिति श्री महानिर्वाणतन्त्रम् ॥

धनवान् । त्रि । धनिनि । धनविशिष्टे ॥ धनमस्त्यस्यास्मिन् वा । तदस्यास्तीति

मतुप् ॥ धिगस्त्वेता विद्या धिगपिक वित्ता धिक्सुजनता वयोरूपंवाधिक् धिगपिचयशो निर्धनजताम्। असौ जीयादेक:सकलगुणहीनोपिधनवान् वहिर्द्वारेयस्य तृणजसमा:सन्ति गुणिन इति विवेकिन: खेदोक्ति: ॥

धनवती। स्त्री। धनिष्ठानक्षत्रे ॥ ङीप् ॥

धनसक:। पुं। गोक्षुरे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धनस्वामी। त्रि। उत्तमर्णे ॥

धनहरी। स्त्री। चण्डाद्रुमे। चोरनामगन्धद्रव्ये। गणहासके ॥ त्रि। धनहारिणि ॥ धनं हरति। हृञ्। हरतेरनुद्यमनेऽच्। गौ० ङीष् ॥

धनहारी। त्रि। धनहारके ॥

धनागारम्। न। भाण्डागारे ॥

धनाढ्य:। त्रि। धनसंयुक्ते ॥ धनेनआढ्य: ॥

धनाधिकृत:। त्रि। धनाध्यक्षे। खजानची इति भाषा ॥

धनाधिप:। पुं। कुवेरे। गुह्यकेश्वरे। धनदे ॥ धनानामधिप: ॥

धनाधिपति:। पुं। कुवेरे ॥ धनानामधिपति: ॥

धनाध्यक्ष:। पुं। कुवेरे। धनदे ॥ धनाऽधिकृते। खजानची इति भाषा ॥ अस्यलक्षणं यथा। लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित्। वि- ज्ञाता फल्गुसाराणां अनाहार्य: शुचि: सदा ॥ निपुणश्चाप्रमत्तश्च- धनाध्यक्ष: प्रकीर्त्तित: ॥ आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमानरा: । व्ययद्वारेषु चतथा कर्त्तव्या: पृथिवीक्षिता ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाशा। स्त्री। धनलोभे ॥ जीर्यन्ति जीर्यत: केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यत:। जीविताशा धनाशाच जीर्यतोपि न जीर्यति ॥

धनाश्री:। स्त्री। रागिणी विशेषे ॥

धनिक:। पुं। धन्याके ॥ कस्मिन्नर्थेक्लीवमितिराजनिर्घण्ट: । पुल्लिङ्ग इति मेदिनी ॥ धवे ॥ त्रि। साधौ ॥ धनिनि ॥ धनमस्यास्ति। अतइनिठनाविति ठन् ॥

धनिका। स्त्री। साधुनार्याम् ॥ वध्वाम् ॥ युवत्याम् ॥ प्रियङ्गुवृक्षे ॥

धनी। त्रि। आढ्ये ॥ वहुधनमस्यास्ति। अतइनिठनाविति इनि: ॥

धनिष्ठा। स्त्री। श्रविष्ठायाम्। द्वयोर्विंशतितमेनक्षत्रे ॥ अतिशयेनधनवती। इष्ठन्। विन्मतुपोर्लुगिति मतुपोलुक् ॥ अस्यजातस्यफलम्। आचारजातादरचारुशीलो धनाधिशाली वलवान् दयालु:। यस्यप्रसूतौच भवेद्धनिष्ठा महत् प्रतिष्ठा सहितो नर:

स्यात् ॥

धनीका । स्त्री । युवत्याम् ॥

धनीयकम् । न । धान्याके ॥

धनुः । पुं । पियालद्रौ ॥ राशिभेदे ॥ शरासने ॥ हस्तचतुष्टयमाने ॥ दधन्ति । धारयति । धनति वा । धन० भृमृशीङ्त्वरितृसरितिनिधनिमिमसृजिभ्यउरिति उः ॥

धनुःपटः । पुं । पियालतरौ ॥ धनुषइवपटोविस्तारोऽस्य ॥

धनुःशाखा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुःश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥

धनुरधिपः । पुं । वृहस्पतौ ॥ धनुषः अधिपः ॥

धनुर्गुणः । पुं । ज्यायाम् । मौर्व्याम् ॥ धनुषोगुणः ॥

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्द्रुमः । पुं । वंशे ॥

धनुर्द्धरः । त्रि । धनुष्मति । धन्विनि ॥ धरति । धृञ्० । अच् । धनुषोधरः ॥

धनुर्द्धारी । त्रि । धनुर्द्धरे । निषङ्गिणि । चापिनि ॥ तल्लक्षणं यथा । शूरश्च वलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः । धनुर्द्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिरिति मत्स्यपुराणम् ॥

धनुर्भृत् । पुं । धनुर्द्धरे । धानुष्के ॥

धनुर्म्मध्यम् । न । लस्तके ॥ धनुषोमध्यम् ॥

धनुर्म्माला । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्य्यासः । पुं । यवासे ॥

धनुर्लता । स्त्री । सोमवल्ल्याम् ॥

धनुर्वृक्षः । पुं । धन्वनवृक्षे ॥ भल्लातके ॥ वंशे ॥ अश्वत्थे ॥

धनुर्वेदः । पुं । शस्त्रास्त्रप्रयोगोपसंहारप्रतिपादके मन्त्रसहिते पादचतुष्टयात्मके यजुर्वेदस्योपवेदे ॥

धनुष्करः । पुं । धानुष्के ॥ धनुःकरेयस्य ॥ यद्वा । धनुःकरोति । दिवाविभेतिटः ॥

धनुष्पटः । पुं । पियालवृक्षे ॥ धनुषइवपटो विस्तारोऽस्य ॥

धनुष्मान् । पुं । धानुष्के । धनुर्द्धारिणि ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् । तसौमत्वर्थे इति भत्वम् ॥

धनु० । पुं । पियाले ॥ पुं । न । राशिविशेषे । तौक्षिके ॥ एतद्राशिजातफलं यथा । वहुकलाकुशलः प्रवलो महान् विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् । शरधरेहि धनुर्द्धरगे नरो धनकरो नकरोति धनव्ययम् ॥ तल्लग्नजातफलम् । धनुर्लग्नेसमुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी । कुलमध्येप्रधानश्च प्राज्ञः सर्वस्यपोषकः ॥

शरासने। कोदण्डे। कार्मुके ॥ अस्यलक्षणं यथा। धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं शाङ्गं तथैव च। कोमलं वर्णदृढता तयोर्गुणा उदाहृतः॥ सुखसम्पत्तिकरं समम् षड्व्यायतं धनुः। विपदो मुष्टिवैषम्ये तद्भङ्गे भङ्गमावहेदितियुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ धनुषा कार्यमेतावद्दार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ * ॥ हस्तचतुष्टयपरिमाणे। काठा। इति गौडभाषा ॥ यथा। चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तश्चतुष्कं धनुःस्मृतम् ॥ त्रि। धनुर्द्धरे ॥ दधन्ति धारयति। धन०। उसिः प्रत्ययः ॥ यद्वा। धनति। धनशब्दे। अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिः॥

धनूः। पुं। धनुषि ॥ नवमराशौ ॥ दधन्ति। धन्यते वा। धन०। कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊः॥

धनेश्वरः। पुं। कुबेरे॥ धनानामीश्वरः॥

धन्धधन्ध्यम्। न। अपाटवे॥

धन्यः। पुं। अश्वकर्णवृक्षे ॥ त्रि। श्लाघ्ये॥ स्वनामा पुरुषोधन्यः पितृनामा च मध्यमः। अधमोमातृनामा च मातृनामाधमाधमः॥ कृतार्थे ॥ पुण्यवति। सुकृतिनि ॥ वार्हस्पत्यौशनसादावर्थशास्त्रे ॥ धनायत्रिते ॥ धनलनिमित्ते॥ धनंलब्धा। धनगणं लब्धेतियत् ॥ धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातोवा। गोद्व्यचइत्यादिनायत् ॥ धनंप्रयोजनमस्यवा ॥

धन्यव्रतम्। न। धनजनके व्रतविशेषे॥

धन्या। स्त्री। आमलक्याम् ॥ धात्र्याम्। उपमातरि। धाय इति भाषा॥ धन्याके ॥ पिण्डारकवनदेव्याम् ॥ टाप् ॥

धन्याकम्। न। छत्रायाम्। कुस्तुम्बुरुणि। वितुन्नके। धनिआ इति भाषा ॥ शिलायां साधुसम्पिष्टं धन्याकं वस्त्रगालितम्। शर्करोदकसम्मिश्रं कर्पूरादि सुसंस्कृतम्। नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्॥ धन्यते भक्षार्थिभिः। धनशब्दे। पिना०साधु॥

धन्यासरस्वती। स्त्री। तीर्थविशेषे ॥

धन्वम्। न। चापे। इत्यमरटीकायां भरतः॥

धन्वङ्गः। पुं। धामिन् इति भाषाप्रसिद्धे धनुर्वृक्षे। गोनवृक्षे ॥ धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत् तुवरो लघुः। वृंहणो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्व्रणरोपणः॥ इति भावप्रकाशः॥

धन्वदुर्गम्। न। मरुवेष्टिते चतुर्दिशं पञ्चयोजनमनुदके॥

धन्वा। पुं। अल्पोदकदेशे ॥ मरुदेशे ॥ न। चापे॥ स्थले ॥ धन्वतेऽस्मा

त् । धन्वि:शौचोगत्यर्थः । कनिन्युवृषीतिकनिन् । धन्वति। अन्तर्भावित ण्यर्थोवा ॥

धन्वनः । पुं । धामनि इति भाषा प्रसिद्धे धनुर्वृक्षे । रक्तकुसुमे । मरुवके ॥

धन्वन्तरिः । पुं । देववैद्यविशेषे । नारायणांशे ॥ नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरि संज्ञकः । पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः ॥ सर्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः । शिष्योहि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ काशिराजे । दिवोदासे ॥ यथा । अहंहि धन्वन्तरि रादिदेवो जरारुजामृत्युहरो ऽमराणाम् । शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मिगां भूयइहोपदेष्टुम् ॥ धन्वं शल्यशास्त्रम् तस्यान्तंपारमियर्त्ति गच्छति । ऋगतौ । अचइः ॥ विक्रमादित्यसभास्थे वैद्यान्तरे ॥

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥

धन्वयवासः । पुं । दुरालभायाम् । धमासा और जवासा इति भाषा ॥ धन्वनोमरुभूमेर्यवासः । तत्रोत्पन्नत्वात् ॥

धन्वयवासकः । पुं । दुरालभायाम् ॥

धन्वयासः । पुं । दुरालभायाम् । यवासे । जवासा इतिभाषा ॥ धन्वनोयासः मरुभवत्वात् ॥

धन्वी । पुं । अर्जुने । पार्थे ॥ ककुभद्रुमे ॥ दुरालभायाम् ॥ वकुले ॥ त्रि । छेके । विदग्धे ॥ चापिनि । धनुर्द्धरे ॥ लोलार्ककेशवौ कोटी गङ्गाज्या नगरंधनुः । कलि र्लक्ष्यः शरो धर्म्मः शिवो धन्वी पुनातुमाम् ॥ धनुश्चापो ऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥

धन्विस्थानम् । न । प्रत्यालीढादिषु ॥ वैसवं समपादञ्च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढ मथालीढं स्थानान्येतानि धन्विनाम् ॥ धन्विनां युद्ध-काले स्थानम् ॥

धमः । त्रि । अग्निसंयोगकर्त्तरि ॥ शब्दकर्त्तरि ॥ धमतेः पचाद्यच् ॥

धमकः । पुं । कर्मकारे ॥ धमति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ध्मोधमश्चेति क्वुन् ॥

धमनः । पुं । नले । नडे । नरकटइति मरसल इतिचप्रसिद्धे तृणे ॥ त्रि । भस्त्राध्मापके ॥ क्रूरे ॥ धमति धम्यते वा । धमध्माने सौत्रः । बहुलमिति युच् ॥

धमनिः । स्त्री । धमन्याम् ॥ धम्यते । धमिः सौत्रो ध्माने । अर्त्तिसृ धृधम्य-म्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययः ॥

धमनी । स्त्री । शिरायाम् । नाड्याम् ॥

कन्धरायाम् ॥ इट्टविलासिन्याम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ धम्यते । धमिःसौत्रः। अनिप्रत्ययः । ततः कृदिकारादक्तिन इतिङीष् ॥ नलिकायाम् ॥ पृश्निपर्ण्याम् ॥

धम्मिल्लः । पुं । संयतकचेषु । वद्धकुन्तलेषु । खोपा इतिगौड भाषा ॥ सचकुसुमगर्भो मौक्तिकपद्मरागखतिकादिना वद्धिःसंयतोवद्धः केशकलाप इतिभरतः । जूडा इतिभाषा ॥ धमति । धमध्माने सौत्रः । क्विप् । मिलति । मिलसङ्गमे । अच् । धम्चासौमिलश्च । मोनेधातोरितिसौत्रेषुन भवति । पृषोदरादिः ॥

धरः । पुं । गिरौ । पर्वते ॥ कार्पासतूले ॥ कूर्मराजे ॥ वसुविशेषे ॥ धरति । धृञ्० । पचाद्यच् ॥

धरणः । पुं । अद्रिपतौ ॥ लोके ॥ स्तने ॥ धान्ये ॥ दिवाकरे ॥ सेतौ ॥ न। चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे मानभेदे । वस्त्रे॥ दशपलमाने । पलंसुवर्णाश्चत्वारः पलानिधरणंदशेतिमनुः॥ पलदशमांशे । इतिवैद्यकम्॥ धारणे ॥ षोडशरूप्यमाषकैः परिमिते । पुराणे ॥

धरणिः । स्त्री । भूमौ ॥ धरति। धृञ्० । ध्रियते विश्वमनया । धृङ् अवस्थानेवा । अर्त्तिसृधृधमीत्यनिः ॥

धरणिधरः । पुं । विष्णौ ॥ धरण्याः धरः ॥ नगे ॥

धरणिस्थः । त्रि । भूतलचारिणि ॥ धरण्यांतिष्ठति । ष्ठा० । कः ॥

धरणी । स्त्री । भुवि ॥ धरणीपतितंतोयं चातकानां रुजाकरम् ॥ शाल्मलिवृक्षे ॥ धरति विश्वम् । धृञ्० । अर्त्तिसृभित्यादिना ऽनिः। कृदिकारादितिङीष् ॥ नाड्याम् ॥ कन्दविशेषे । कन्दाली । वनकन्दे ॥

धरणीकन्दः । पुं । धरणीनाममूलविशेषे ॥

धरणीकीलकः । पुं । नगे । पर्वते॥

धरणीधरः । पुं । विष्णौ ॥ पर्वते ॥ कच्छपे ॥ शेषदिग्गजादिरूपेण धरणींधत्ते । धृञ्० । अच् ॥ धरण्याःधरोवा ॥

धरणीपुरम् । न । चतुरस्रमण्डले ॥ पुं । अब्धौ ॥ धरण्याः पुरम् । धरणीपुरंयस्य ॥

धरणीपूरः । पुं । सिन्धौ । समुद्रे ॥

धरणीप्लवः । पुं । समुद्रे ॥ धरणीप्लवो ऽस्मिन् ॥

धरणीश्वरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ धरण्याईश्वरः ॥ नृपे ॥

धरणीसुतः । पुं । भौमे ॥ धरण्याः-

सुतः ॥

धरणीसुता । स्त्री । सीतायाम् । जानक्याम् ॥ धरण्याःसुता ॥

धरसंस्थः । त्रि । पर्वताकारे । गिरिसदृशे ॥ धरइव संस्था सादृश्यं यस्य ॥

धरा । स्त्री । भुवि । पृथिव्याम् ॥ गर्भाशये । जरायौ ॥ मेदसि ॥ नाड्याम् ॥ महादानविशेषे ॥ धरतिविश्वम् । धृञ्० । धराः शैलाः सन्त्यस्यांवा । यद्वा । ध्रियते । धृङ्० । अच् ॥ तीर्थविशेषे ॥ यत्रस्नानात् शोकनाशो भवति ॥

धराकदम्बः । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । प्रावृष्ये । भृङ्गवल्लभे ॥

धराकदम्बकः । पुं । धराकदम्बे ॥

धरात्मजः । पुं । भौमे । मङ्गलग्रहे ॥ धरायाः आत्मजः ॥

धराधरः । पुं । वराहरूपे विष्णौ ॥ अशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारयति तथा ॥ धरायाधरः ॥ पर्वते ॥

धरामरः । पुं । भूमिदेवे । ब्राह्मणे ॥ यथा । धरामरेन्द्रपार्थिषु प्रधातुमीहसे धरांयदित्वमादरात् सदा प्रदेहि तत्फलप्रदाम् । पयस्विनीं स्वलङ्कृतांसुवंशभुक्तिमुक्तिदां यदातदाभवेच्छिशुर्निमेदकंनिमेषलाभम-ति वीरवत्सः ॥

धरित्री । स्त्री । भूमौ ॥ धरतिविश्वम् । धृञ्० । अशि० तृचः । गौ० ङीष् ॥

धरिमा । पुं । रूपे ॥ तुलायाम् ॥ यथा । तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥ ध्रियते । धृञ्० । हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ॥

धरिममेयः । त्रि । तुलापरिच्छेद्ये ॥

धर्त्तव्यः । त्रि । धारणीये ॥

धर्त्रम् । न । आलये । गृहे ॥ धरतिध्रियते वा । धृञ्० । गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥

धर्म्मः । पुं । न । शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्ये ऽपूर्वे पूर्वमीमांसा प्रसिद्धे भाविफलाधारभूते पुण्ये । श्रेयसि । सुकृते । वृषे ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं यत् स धर्मः प्रकीर्त्तित इति देवीभगवतम् ॥ सचवर्णाश्रमादिधर्मरूपः । युक्तोक्तंभविष्यपुराणे । वर्णधर्मःस्मृतस्त्वेकआश्रमाणामतःपरम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणोनैमित्तिकस्तथेति ॥ तत्रवर्णधर्मो नित्यमद्यं ब्राह्मणोवर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यब्रह्मचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्यराज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो विहि

ताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तंप्रा-
यश्चित्तम् ॥ * ॥ साधारणधर्म्मो
पि । सत्याहिंसादिः । न हिंस्यात्
सर्व्वाभूतानीत्याचाण्डालं साधारणो
धर्म्मः ॥ * ॥ मनुस्तु । विद्वद्भिः सेवि
तः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः । हृद
येनाभ्यनुज्ञातो यो धर्म्मस्तं निबोध
तेत्याह । अस्यव्याख्यायां कुल्लूकभट्ट
प्रणीताःश्लोकाः । यथा । वेदविद्भि
र्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् ।
वेदादेवपरिज्ञातो धर्म्म इत्युक्तवान्
मनुः ॥ हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञातइ-
त्यपिनिर्द्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्या
ह तत्रह्यभिमुखं मनः ॥ वेदप्रमाण
कः श्रेयःसाधनं धर्म्म इत्यतः । मनू
क्तमेवमुनयःप्रणिन्युर्धर्म्मलक्षणमिति
॥ अदृष्टार्थे । चोदनालक्षणे । वेदोक्ते
भ्युदयनिःश्रेयसहेतौ ॥ तत्रयागदा
नाद्यनुष्ठानजनितो धर्म्मो ऽभ्युदयहे
तुः । अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितस्तु निः
श्रेयसहेतुर्भवति ॥ वेदविहिते प्रा
णिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधने प्रवृ
त्तिनिवृत्तिलक्षणे ॥ वर्णाश्रमतदा
चारव्यवहृत्ये ॥ विहितक्रियया साध्यो
धर्म्मः पुंसांगुणो मतः । प्रतिषिद्ध
क्रियासाध्यःसगुणो ऽधर्म्म उच्यते ॥
धर्म्मस्याचरणंकार्य्यंपुरुषेणविजानता ।

धर्म्मः

सन्निरुध्येन्द्रियवर्गं वैयथ्यनश्वरं व्रजे
त् ॥ मानुष्यं दुर्ल्लभं मातः खण्डेस्मिन्
भारते शुभे । आहारादिसुखं नूनं भवे
त् सर्व्वासु योनिषु ॥ प्राप्य तं मानुषं दे
हं कर्त्तव्यं धर्म्मसाधनम् । स्वर्गमोक्षप्रदं
नृणां दुर्ल्लभं चान्ययोनिषु ॥ इतिश्री
देवीभागवते ३ स्कन्धे २५ ऽध्यायः
॥ धर्म्मस्य चत्वारः पादायथा । धर्म्म
स्य प्रथमः पादः सत्यमेतत्कृते ध्रुवः
। द्वितीयस्तुतथाशौचं दयापादस्तृ-
तीयकः ॥ दानंपादश्चतुर्थस्तु पुराण
ज्ञावदन्तिवैइति ॥ चतुष्पात् सकलो
धर्म्मइतिमनुः । तत्रापिसत्यंवलवत्त
पः खञ्जंदयापिच । सत्यपादेकृते
लोपेधर्म्मलोपः प्रजायत इत्यागमः ॥
* ॥ आत्मनि ॥ कल्पितस्य सर्व्वस्य-
स्वस्मिन् धारणात् ॥ जीवे ॥ देहस्य
धारणात् ॥ आचारे ॥ स्वभावे ॥ उ
पमायाम् ॥ क्रतौ ॥ अहिंसायाम् ॥
उपनिषदि ॥ न्याये ॥ षण्मात्रस्यद्वा
दशप्रभेदे (ऽ।।।) ॥ पुं । धनुषि ॥
यमे ॥ सोमपे ॥ सत्सङ्गे ॥ अर्हति
॥ ब्रह्मणोदक्षिणस्तनाज्जाते देवता
विशेषे ॥ न्यूनदेशवृत्तौ ॥ * ॥ न ।
दानादौ ॥ धर्म्मंशनैः सञ्चिनुया द-
ल्मीकमिवपुत्तिका । परलोक सहा
यार्थं भास्वन्तं स्वशरीरिणाम् ॥ धर्म्म

मति र्भवतु वः सततोत्थितानां स ह्येक एवपरलोकगतस्य बन्धुः । अ र्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवात्मभाव मपियान्ति नचस्थिरत्त्व म् ॥ लट्टाम्नवमस्थाने ॥ धरतिविश्वम् ध्रियतेवाधारयतिवा । धृञ्० । अर्त्ति स्तुसुहुस्रृधृक्षि क्षुभायावापदियक्षि नीभ्योमन्नितिमन् ॥

धर्म्मकर्म्म । न । धर्म्मकार्ये । शुभादृष्टप्र तिपादकक्रियायाम् ॥ वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गलं परमिति ब्रह्मवै वर्त्त पुराणम् ॥

धर्म्मकथादरिद्रः । त्रि । भारतेकलिजन्म निमानवे ॥ इतिहेमाद्रिः ॥

धर्म्मकायः । पुं । वुद्धे ॥ इतित्रिकाण्डशे षः ॥ धर्मीय कायोयस्य ॥

धर्म्मकीलः । पुं । राजशासने ॥ इ०त्रि० ॥

धर्म्मकीलकः । पुं । ब्रह्मशासने ॥ इतिश ब्दरत्नावली ॥

धर्म्मकेतुः । पुं । वुद्धे ॥

धर्म्मचेत्रम् । न । धर्मभूमौ । धर्मस्य पू र्वं सविद्यमानत्वोत्पत्ते र्विद्यमान- त्वचवृद्धे र्निमित्ते ॥ धर्मस्यचेत्रम् ॥ कुरुचेत्रे ॥ यथा । ब्रह्मवेदिः कुरुक्षे त्र पञ्च रामह्रदान्तरम् । धर्मक्षेत्रं कु रुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥ * ॥ अ पिच । तरन्तुकारन्तुकयो र्यदन्तरं

रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्यच । एत त् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं प्रजापते रु त्तरवेदिरुच्यते ॥ त्रि । धर्माधारे ॥

धर्म्मगुप् । त्रि । धर्मरक्षके ॥ धर्मं गोपा यति । गुपू० । क्विप् ॥

धर्म्मघटः । पुं । वैशाखे प्रत्यहदा तव्येसुगन्धोदकपूर्णकलसे ॥

धर्म्मचक्रः । पुं । वुद्धे ॥

धर्म्मचक्रभृत् । पुं । जिने ॥ इतिध० ॥

धर्म्मचारिणी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

धर्म्मचिन्तनम् । न । धर्मचिन्तायाम् । पु ण्यभावनायाम् ॥

धर्म्मचिन्ता । स्त्री । उपाधौ । धर्मचिन्त ने ॥ धर्मस्यचिन्ता ॥

धर्म्मजीवनः । पुं । ब्राह्मणविशेषे । या- जनप्रतिग्रहादिना परस्य धर्ममुत्पा द्य यो ब्राह्मणो जीवति तस्मिन् ॥

धर्म्मज्ञः । त्रि । धर्मज्ञानविशिष्टे ॥

धर्म्मणः । पुं । वृक्षभेदे । धामिनिया° इति गौडभाषाप्रसिद्धे ॥ सर्पभेदे । ढेमना इतिगौडभाषा ॥

धर्म्मतीर्थम् । न । तीर्थविशेषे ॥

धर्म्मत्वम् । न । वृत्तिमत्त्वे । आधेयत्त्व इतियावत् ॥ यथा । गगनादे र्वृत्ति मत्त्वलक्षणधर्मत्त्वाभा वादिति जग दीशः ॥

धर्म्मदानम् । न । प्रयोजनमनपेक्ष्यके

वस्त्रधर्मवुद्ध्यापात्रेभ्योदाने ॥ यथा
च्छेदवत्तः । पात्रेभ्योदीयते नित्य-
मनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्म-
वुद्ध्यायत् धर्मदानं प्रचक्षत इति ॥

धर्म्मदुघा । स्त्री । हविर्दोग्ध्याम् ॥ धर्मा
न् दोग्धीतिविग्रहे दुहेःकप् घश्चा
ऽन्तादेशः ॥

धर्म्मद्रवा । स्त्री । } गङ्गायाम् । सिद्ध
धर्म्मद्रवी । स्त्री । } सिन्धौ ॥ यथा ।
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गेत्रिपथगामि
नि । धर्मद्रवीतिविख्याते पापंमेहर
जाह्नवीति ॥

धर्म्मधातुः । पुं । खसमे । बुद्धे ॥

धर्म्मध्वजी । त्रि । जीविकार्थं जटादि-
धारिणि । लिङ्गवृत्तौ ॥ यो बहुज-
नसमक्षं धर्ममाचरति स्वतः परत
श्चलोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजं
चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । धर्मस्यध्व
जश्चिह्नम् । धर्मोध्वजइववा ॥ धर्मध्व
जोऽस्यास्ति । अतइनिः ॥

धर्म्मनैपुण्यकामः । त्रि । गृहीतवेदा-
ध्ययननियमजन्यादृष्टेच्छौ ॥

धर्म्मपत्तनम् । न । मरिचे ॥ धर्मपत्तने
जातम् । तत्रजातइत्यण् । संज्ञापूर्वक
त्वान्नवृद्धिः ॥ श्रावन्त्याम् । धर्मपुर्याम् ॥

धर्म्मपत्नी । स्त्री । प्रथमोढायां सवर्णा
याम् ॥ कीर्त्तौ ॥ श्रियि ॥ वाचि ॥

स्मृतौ ॥ मेधायाम् ॥ धृतौ ॥ क्षमा
याम् ॥ नारीणां मध्ये कीर्त्याद्याः
सप्तधर्मपत्न्यो भगवद्विभूतयः । या
साम्राभासमात्रसम्बन्धेनापि जनः-
सर्वलोकादरणीयो भवति तासां
सर्वस्त्रीषूत्तमत्वमतिप्रसिद्धमेव ॥

धर्म्मपत्रम् । न । यज्ञोदुम्बरे ॥ धर्मार्थ
पत्रे ॥

धर्म्मपालः । पुं । वर्णाश्रमधर्मपालके
॥ धर्मम् पालयति । पाल० । कर्म
ण्यण् ॥

धर्म्मपुत्रः । पुं । युधिष्ठिरेनृपे । अजात
शत्रौ ॥ धर्मस्यपुत्रः ॥ नरनारायण
योर्ऋष्योः ॥ धर्मतःकृतेपुत्रे । धरम्
बेटा इति भाषा ॥

धर्म्मप्रधानः । पुं । धार्मिके ॥ धर्मःप्रधा
नोयस्य ॥

धर्म्मभाणकः । पुं । भारतादिपाठके ॥

धर्म्ममूलम् । न । अद्रोहादिषु ॥ यथा
अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमोभूतदया
तपः । ब्रह्मचर्यं ततः सत्यमनुक्रो
शःक्षमाधृतिः । सनातनस्यधर्मस्यमू
लमेतद्दुरासदमिति मत० पु० ॥

धर्म्ममेघः । पुं । असम्प्रज्ञातसमाधौ ॥
सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि-
सुख मनपेक्ष्यमाणस्य योगिनोहृढ
भूमिः सन् धर्ममेघ इत्युच्यते । उ

त्मत्व। प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथाविवेकख्यातेर्धर्ममेघःसमाधिस्ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिरिति ॥

धर्म्मयुक्तः। त्रि। नित्यनैमित्तिकस्वधर्मोपयोगिनि ॥

धर्म्मयुक्। त्रि। धार्मिके। धर्मयुक्ते ॥

धर्म्मयूपः। पुं। श्रीहरौ ॥ यूपे पशुवत् भगवत्समाराधनात्मका धर्मास्तत्र बध्यन्ते ऽतो धर्माणांयूपः ॥ यथायूपः पशूनांनियोजनस्थानमेवं विष्णुःस्वसमाराधनात्मकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः ॥

धर्म्मराजः। पुं। यमे ॥ वुद्धे ॥ युधिष्ठिरनृपे ॥ धर्मेणराजते। राजृ०। पचाद्यच्॥ धर्मस्यराजा वा। राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ धर्मश्चासौराजाचेति वा ॥

धर्म्मराजपरीक्षा। स्त्री। धर्म्माधर्मपरीक्षणे ॥ यथाह वृहस्पतिः। पत्रद्वये लेखनीयौ धर्म्माधर्मौ सितासितौ। जीवदानादिकैर्मन्त्रै र्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥ आमन्त्र्यपूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्चसितासितैः। अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डाक्तकरितौ ततः ॥ समौकृत्वानवेकुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ। ततःकुम्भात् पिण्डमेकं गृह्णीयादविलम्बितः ॥ धर्मेगृहीतेशुद्धःस्यात् सम्पूज्यस्यपरीक्षकैरिति ॥ जीवदानमन्त्रादिकं शारदायां दिव्यतत्त्वेचद्रष्टव्यम् ॥

धर्म्मलक्षणम्। न। धर्मस्वरूपे ॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्य मक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ इति मनुः ॥ अपि च। पात्रेदानं मतिःकृष्णे मातापित्रोश्चपूजनम्। श्रद्धा वलिर्गवांग्रासः षड्विधं धर्मलक्षणम् ॥

धर्म्मवाणिजिकः। पुं। पुण्यकर्म्मफलकामिनि ॥

धर्म्मवान्। त्रि। पुण्यवति। धर्मविशिष्टे ॥ धर्मोस्त्यस्यास्मिन् वा। मतुप् ॥

धर्म्मवर्ग्गः। पुं। चतुर्वर्गे ॥ धर्मघटितो वर्गः ॥

धर्म्मवासरः। पुं। पूर्णिमायाम् ॥

धर्म्मवाहनः। पुं। श्रीसदाशिवे॥ धर्मोवाहनमस्य ॥ न। धर्मस्ययाने ॥

धर्म्मवित्। त्रि। धर्मज्ञे ॥

धर्म्मविप्लवः। पुं। धर्म्मव्यतिक्रमे। अधर्मे॥

धर्म्मवैतंसिकः। पुं। पापकर्मणा धनमासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनाय दानकर्त्तरि ॥

धर्म्मव्याधः। पुं। पापपुरुषविशेषे ॥

धर्म्मशास्त्रम्। न। मन्वाद्युक्तस्मृतौ। धर्मसंहितायाम् ॥ धर्मप्रतिपादकं शास्त्रम् ॥ धर्मशास्त्रप्रयोजका यथा

। मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताःकात्यायनवृहस्पती ॥ पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः इति याज्ञवल्क्यः ॥ उशनश्शब्दपर्य्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । नेयं परिसङ्ख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्म्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येपि साकाङ्क्षाणां साकाङ्क्षापरिपूरणं मन्यतः क्रियते । विरोधेतु विकल्पः ॥

धर्म्मशीलः । त्रि । धर्म्मयुक्ते । धार्म्मिके ॥ धर्म्मःशीलमस्य ॥

धर्म्मशुद्धिः । स्त्री । अधर्म्मान्निष्कृष्यनिर्द्धारणे ॥

धर्म्मसंस्थापनम् । न । वेदमार्गपरिरक्षणे ॥ धर्म्मस्य सम्यक् अधर्म्मनिवारणेन स्थापनम् ॥

धर्म्मसंहिता । स्त्री । मन्वाद्युक्तस्मृतौ ॥ धर्म्मबोधार्थं रचिता । सम्पूर्णोद्धधातेःकर्म्मणिक्ते दधातेर्हिः ॥

धर्म्मसम्मूढचेताः । त्रि । धर्म्मे विषये-निर्णायकप्रमाणादर्शनात् संशयैर्व्याप्तचित्ते ॥ धर्म्मे सम्मूढं चेतो ऽस्य ॥

धर्म्मसावर्णिः । पुं । एकादशमनौ ॥

धर्म्मसुतः । पुं । युधिष्ठिरे ॥ धर्म्मस्यसुतः ॥

धर्म्महः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटपक्षिणि ॥

धर्म्मस्थः । पुं । प्राड्विवाके ॥ धर्म्मे तिष्ठति । ष्ठा० । कः ॥

धर्म्मस्थानम् । न । सभ्याश्रमभवने ॥

धर्म्माङ्गम् । न । ब्रह्मचर्य्यादिदशसु ॥ यथा । ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते । दानेन नियमेनापि क्षमा शौचेन वल्लभ ॥ अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते । एतैर्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेदिति पा० भू० ॥

धर्म्मात्मजः । पुं । युधिष्ठिरे ॥

धर्म्मात्मा । पुं । धर्म्मस्वभावे । धर्म्मानुगतचित्ते ॥ धर्म्मआत्मा यस्य ॥ मुनिविशेषे ॥

धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् । न । मिताक्षरोक्तपरीक्षाविशेषे ॥

धर्म्माधर्म्मवित् । पुं । मीमांसके ॥ धर्म्माऽधर्म्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमार्थौ विति मीमांसकस्य कल्पनामात्रम् । देशकालादिषु धर्म्माऽधर्म्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

धर्म्माधिकरणः । पुं । धर्म्माध्यक्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । समःशत्रौ च मित्रे च सर्व्वशास्त्रविशारदः । विप्रमुख्यःकुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥ इति मत्० पु० ॥ न । राज्ञो विचारस्थाने ॥ यथा । धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्र

निरूपणम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हितत् ॥ इति वी० मि० ॥ पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशव श्चाप्यलोलुपाः । धर्माधिकरणे कार्या जनाह्वानकरानराः ॥ इति मत्स्य पु० ॥

धर्म्माधिकरणी । पुं । धर्माधिकरणविशिष्टे । धर्माध्यक्षे । माड्विवाके ॥

धर्म्माध्यक्षः । पुं । धर्माधिकरणि ॥ कुलशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः । प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥ परमेश्वरे ॥ धर्मपदंलक्षणयाधर्माधर्मप्रतिपादकम् । तथाच धर्माधर्मौ फलदानाय अध्यक्षावस्ये ति तौ अध्यक्षयतीतिवा ॥

धर्म्माभासः । पुं । श्रुतिस्मृतीतरशास्त्रोक्ते सुकृते ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं यत् स धर्मः प्रकीर्त्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्माभासःसउच्यत इति देवीगीता ॥

धर्म्मारण्यम् । न । पुण्यवनविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धर्म्मासनम् । न । राज्ञोधर्मदर्शनार्थमासने । विचारासने । व्यवहारासने ॥

धर्म्मास्तिकायः । पुं । पुद्गलास्तिकायादन्यस्मिन्नभ्युदयहेतौ ॥

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् ॥

धर्म्मी । त्रि । पुण्ययुते । धर्मवति ॥ धर्मो विद्यतेऽस्य । इनिः ॥ अधिकटे प्रवृत्तौ ॥ धर्मा यागादिरूपाः श्रौताः स्मार्त्तास्तान्त्रिकाश्च भगवत्समाराधनरूपाःग्राह्यत्वेनस्थाप्यत्वेनचसन्त्यस्येतिधर्मी । इनिः ॥ धर्म्येण सर्वम श्रान्तं प्रकारेतु विपर्ययः ॥

धर्म्मिष्ठः । त्रि । धार्मिके ॥

धर्मोत्तरः । त्रि । धर्मप्रधाने ॥

धर्म्मोपदेशकः । पुं । श्रीगुरौ ॥

धर्म्यम् । त्रि । धर्मयुक्ते ॥ धर्मादनपेतम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् ॥ धर्मेणप्राप्ये ॥ नौवयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

धर्म्यविवाहः । पुं । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यरूपे विवाहविशेषे ॥

धर्षः । पुं । प्रागल्भ्ये ॥ अमर्षे ॥ शक्तिवन्धने ॥ संहतौ ॥ हिंसायाम् ॥ धर्षणम् । धृषेर्भावे घञ् ॥

धर्षकः । त्रि । अभिभवकर्त्तरि ॥ नटे ॥

धर्षकारिणी । स्त्री । दूषितायां कन्यायाम् ॥

धर्षणम् । न । परिभवे ॥ रते ॥ धृषेल्युट् ॥ धर्षशब्दार्थे ॥

धर्षणी । स्त्री । अभिसारिकायाम् । असत्याम् ॥ धर्षति । ञिधृषा० । ल्युट् । ङीप् ॥

धर्षणीयः। त्रि। अभिभवनीये। धृष्ये॥

धर्षिणी। स्त्री। पुंश्चल्याम्॥

धर्षितम्। न। रतौ। मैथुने॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रि। कृतधर्षणे। परिभूते। तिरस्कृते॥ धृषेःक्तः। इ-ड्भूणौ॥

धर्षिता। स्त्री। असत्याम्॥ तिरस्कृतायाम्॥

धलण्डः। पुं। हठकण्टकवृक्षे। धल-आँकडा इति गौड भाषा॥

धलण्डकः। पुं। धलण्डे॥

धवः। पुं। नरे॥ धूर्त्ते॥ पत्यौ॥ स्व-नामख्याते वृक्षे। मधुरत्वचे। पीतफले। गौरे। शुक्लवृक्षे॥ अस्य गुणाः। धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डु-पित्तकफापहः। मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनागिति भावप्रकाशः॥ धवति धुवति धुनोति धुनाति वा। धूञ्॰ धुञ्कम्पने धूविधूनने वा। पचाद्यच॥ यद्वा। धूयते। ऋदोरप्॥

धवलः। पुं। वृषश्रेष्ठे। महोक्षे॥ चीनकर्पूरे॥ धववृक्षे॥ रागविशेषे॥ वीरवृक्षे॥ पाण्डुप्रभेदखगे। धौला इति भाषा॥ धवलः पाण्डु कद्दिष्टो रक्तपित्तहरो हिमः। रसे पाके च मधुरः सङ्ग्राही वातशान्तिकृत्॥

न। श्वेतमरिचे॥ छन्दोभेदे॥ यथा॥ द्विजवरगणयुगसनगणनगणयुगकृतं विमलवलयमपिच कलयसकलजनसुखम्। फणिपतिवरभणितममलधवलमिह हितं विमलकविसुहृदिव ललितमिति भुविविदितम्॥ यथा॥ उपगतइहसुरभिसमयइतिसुमुखिमुदि निधुवनमधिपिव सहमधुजहिरुषमपदे। कमलनयनमनुसरसखि तवरभसपरं प्रियतमगृहगमनमुचितमनुचितमपरम्॥ त्रि। शुक्ले। सितवर्णाढ्ये॥ सुन्दरे॥ धाव॰। बाहुलकात् कलः धातोर्ह्रस्वश्च॥

धवलपक्षः। पुं। हंसे॥ शुक्लपक्षे॥

धवलपाटली। स्त्री। सितपाटलिकायाम्॥

धवलमृत्तिका। स्त्री। खटिकायाम्॥

धवलयावनालः। पुं। यावनालविशेषे। तारतण्डुले। पाण्डुरे॥

धवला। स्त्री। शुक्लवर्णायाङ्गवि॥ धवलवर्णयोगात् अनुदात्तत्वाभावान्न-ङीष्॥

धवलार्कः। पुं। प्रतापसे॥ धवलश्चासावर्कश्च॥

धवली। स्त्री। धवलवर्णायाङ्गवि। धवलायाम्॥ गौरादित्वान् ङीष्॥

धातुः

धवलोत्पलम् । न । कुमुदे ॥

धवाणकः । पुं । समीरणे । वायौ ॥ धुनाति । धूञ्० । आणकोलू धूशिङ्खि धाञ्भ्यः ॥

धविचम् । न । यमन्त्वजनत्वाजनव्यजने । अग्नेः सन्धुक्षणायमृगत्वचारचिते व्यजने ॥ धूयते ऽनेन । धूञ्० । अर्त्तिलू धूसूइति इत्रः ॥

धाः । पुं । ब्रह्मणि ॥ धारके ॥ बृहस्पतौ ॥

धाकः । पुं । वृषे ॥ भोजने । आहारे ॥ आधारे ॥ दधाति । डुधाञ्० । कृदाधाराचिंकलिभ्यः कः । इतिकः ॥

धाटी । स्त्री । अभ्यवस्कन्दे । प्रपाते । शत्रोः सम्मुखगमने ॥

धाणकः । पुं । दीनारभागे । स्वर्णभूषाभागे ॥ दधाति । डुधाञ्० । आणकोलू धूशिङ्खिधाञ्भ्यः ॥

धातकी । स्त्री । मद्यपुष्पायाम् । धातृपुष्याम् । धाइइतिप्रसिद्धे गुल्मे ॥ धातकी कटुका शीता मदकृत् तुवरा लघुः । तृष्णा तीसारपित्तास्रविषकृमिविसर्पजित् ॥ अस्याः पुष्पाणि ग्राह्याणि ॥ धातुं करोति । तत्करोतीतिणिच् । टिलोपः । क्वुन् । पिप्पल्यादित्वान् ङीष् ॥

धातुः । पुं । इन्द्रियेषु ॥ शब्दयोनौ । श्लेष्मादौ ॥ अत्रार्थनिर्णयः । अर्थमुक्तं यथा । क्रियावाचित्व माख्यातुं प्रसिद्धोर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतो ऽन्येऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवइति ॥ सकर्मकाकर्मकभेदेन धातवो द्विविधाः । तथाहि । सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडानिवासक्षयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थितिजराखज्जाप्रमादोदये । मोहखेटनवेगवृद्धदहन ख्यातिज्वरोन्मादके पुष्टिस्वेदपलायनभ्रमणकेभ्रान्तौ सुतौ मज्जने ॥ हतौजागरशोषदक्रगमनोत्साहेमृतौ संशयेच्छानैर्मल्यगतौ च स्पतनेचेष्टाक्रुधौरोदने । हृद्रौत्वावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षापमेयेबले कम्पोद्वेगनिमेषभक्रयतनाद्ये धातवो ऽकर्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचकाभावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्तायेते तु धातवः । तदङ्गावे ऽकर्मकाः स्युस्तदत् क्वाप्यां सकर्मकाइति ॥*॥ आकाशादिमहाभूतेषु ॥ शब्दाद्याकाशादिगुणेषु ॥ रसादिषु । रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इत्युक्तेषु ॥ गैरिकमनः शिलाद्यश्मविकारे ॥ श्लेष्मादौ ॥ तेधातवोपिविदद्भिर्गदिता देहधारणात् । अत्राहसुश्रुतः । विसर्गादानविक्षे-

पैःसोमसूर्य्यानिला यथा । धारयन्ति
जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथेति ॥
अस्थि ॥ स्वर्णादौ ॥ सुवर्णरूप्यता
म्राणिहरितालंमनःशिला । गैरिका
ञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः
। गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवोगि
रिसम्भवाः ॥ * ॥ नवधातवोयथा ।
हेमताररनागाश्च ताम्ररङ्गेच ती-
क्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलौहस्य धा
तवो नव कीर्त्तिताः ॥ * ॥ अष्टधा
तवोयथा । हिरण्यं रजतं कांस्यं ता
म्रं सीसकमेवच । रङ्ग मायसचैव
च धातवोष्टौप्रकीर्त्तिता इतिदान-
सागरः ॥ अपिच । सुवर्णं रजतं
ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम् । व-
ङ्गञ्च सीसक ञ्चैवइत्यष्टौदेवसम्भ-
वा इतिवैद्यकम् ॥ * ॥ सप्तधातवो
यथा । स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं य
सदमेवच । सीसं लौहञ्च सप्तैते
धातवो गिरिसम्भवाः इतिभावप्रका
शः ॥ * ॥ वलीपलितखालित्यका
र्श्यावल्यजरामयान् । निशार्य्यदेहंदध
तिनृणांतद्धातवोमताः ॥ * ॥ सप्तो
पधातवो यथा । माक्षिकंतुत्थिकाभ्रे
चनीलाञ्जनशिलाऽलकाः । रसक-
श्चेतिविज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥ * ॥
शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो
यथा । स्तन्यं रजश्च नारीणां काले-
भवति गच्छति । शुद्धमांसभवःस्नेहो
यःसा सङ्कीर्त्त्यतेवसा । स्वेदोदन्ता
स्तथाकेशा स्तथैवोजश्चसप्तमम् । इ
तिधातुभवाज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥
इतिसुखबोधः ॥ * ॥ लोकेषु ॥ व-
स्तुनि ॥ धीयते सर्वंनिःक्षिप्यते सु
प्त्यादावस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या आत्मनि
॥ दधाति शोभां धीयते वा । डुधा
ञ्० । सितनिगमिमसीतितुन् ॥ श
रीरदूषणाद्दोषा मलिनी करणान्म
लाः। धारणाद्धातव स्तेस्यु र्वातपित्त
कफास्त्रयः ॥ * ॥ हरितालं हरे वीं
र्य्यं लक्ष्मीवीर्य्यं मनःशिला । पारदं
शिववीर्य्यंस्याद्गन्धकं पार्वतीरजः ॥

धातुकाशीशम् । न ।	}	द्रव्यविशेषे ।
धातुकासीसम् । न ।	}	कासीसे ॥

धातुघ्नम् । न । काञ्जिके ॥

धातुद्रावकम् । न । टङ्कणे ॥

धातुनाशनम् । न । काञ्जिके ॥

धातुपः । पुं । शरीरस्थप्रथमधातौ । रसइतिख्याते ॥

धातुपुष्पिका । स्त्री । धातृपुष्प्याम् । धाइफूल इतिभाषा ॥

धातुपुष्पी । स्त्री । धातुपुष्पिकायाम् । धातक्याम् ॥

धातुभृत् । पुं । पर्वते ॥ त्रि । धातुपो

षके ॥

धातुमाक्षिकम् । न । माक्षिके । पीतके ॥

धातुमारिणी । स्त्री । सर्जिकायाम् ॥

धातुराजकम् । न । रेतसि ॥

धातुवल्लभम् । न । टङ्कणे ॥

धातुवादी । पुं । कारन्धमिनि । धातुवादरते ॥

धातुवैरी । पुं । गन्धके ॥ इति प्रचं० ॥

धातुशेखरम् । न । कासीसे ॥

धातूपलः । पुं । कठिनिकायाम् ॥

धाता । पुं । अजयोनौ । ब्रह्मणि ॥ उपादानत्वात् सर्वस्य कर्म्मफलजातस्य विचित्रतया प्राणिभ्योविभक्तरि । पोषयितरि । कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलदातेश्वरविभूतिः ॥ धातुर्गतिर्विचित्राच दुर्ज्ञेयाभुवनत्रये ॥ विष्णौ । श्रीपतौ ॥ अनन्तादिरूपेण विश्वं दधाति धारयति । दधाते स्तृच् ॥ भृगुमुनेः पुत्रे ॥ दशमेवत्सरे ॥ यथा । निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सध्याधातरिकीर्त्तिता । इक्षुक्षीरगुडादीनां प्रबलत्वंवरानने ॥ षण्मासस्याष्टमेभेदे (॥।ऽ।) ॥ चि । पालके ॥ धारणपोषणसामर्थ्ययुक्ते ॥ धारके ॥ दधाति । डुधाञ्० । तृच् ॥

धातृपुत्रः । पुं । सनत्कुमारे ॥ ब्रह्मणः सुतमात्रे ॥

धातृपुष्पिका । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृपुष्पमस्याः । त्रैषिकःकप् ॥

धातृपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृपुष्पमस्याः । पाक्षिकःकबभावः ॥

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् ॥

धात्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥ आमलक्याम् ॥ वसुमत्याम् । भुवि ॥ उपमातरि ॥ धीयते । धेट्० । धः कर्मणिष्ट्रन् ॥ दधातिवा । डुधाञ्० । सर्वधातुभ्यःष्ट्रन् । षित्त्वान् ङीष् ॥

धात्रीपत्रम् । न । आमलकीदले ॥ तालीशपत्रे ॥

धात्रीपुत्रः । पुं । नटे ॥ उपमातुः सुते ॥ धात्र्याःपुत्रः ॥

धात्रीफलम् । न । आमलकीफले । आंवला इतिभाषा ॥ धात्र्याःफलम् ॥ हरीतकीसमंधात्रीफलं किन्तु विशेषतः । रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ॥ हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफंरूक्षकषायत्वात् फलंधात्र्यास्त्रिदोषजित् ॥ अङ्गारपाकमृदुयत्नसुपाचितानि सिन्धूत्थहिङ्गुमरिचादिसमन्वितानि । तप्तेघृतेपुनरपिप्रतिभर्जितानि धात्रीफलानि जनयन्ति हिजाठरा-

ध्निम् ॥

धाघेयिका । स्त्री । धात्र्याम् । धाय इ ति भाषा ॥ यथा । पठेद्धाघेयिकावा क्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख इति ॥

धाघेयी । स्त्री । धाघेयिकायाम् ॥

धानम् । न । पोषणे ॥ निधाने ॥ धी-यते ऽस्मिन् । ल्युट् ॥

धानकम् । न । धन्याके ॥

धाना । स्त्री ।। वहुरी इतिभाषाप्रसि द्धे भृष्टयवे॥ धन्याके ॥ अभिनवोद्भि न्ने । अङ्कुरे ॥ चूर्णसक्तुषु ॥ धानाः । स्त्री । धाना भृष्टयवे स्त्रिय इतिव हुवचननिर्देशात् वहुवचनान्तोपि ॥ यवास्तुनिस्तुषाभृष्टाः स्मृताधाना इतिस्त्रियाम् । धानाः स्यु दुर्जरा रू क्षास्तृट्प्रदा गुरवस्तताः॥ तथामेदः कफच्छर्द्दिनाशिन्यः सम्यकीर्त्तिताः ॥ दधाति दधति वा । डुधाञ्० । धा पृवस्यञ्ज्यतिभ्योनः । टाप् ॥

धानाकाः । स्त्री । धानासु ॥ नित्यंवहु वचनान्तोयमितशब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णम् । न । भृष्टयवचूर्णे । सक्तुषु ॥

धानी । स्त्री । पीलुवृक्षे ॥ आधारे ॥ यथा । राजधानीततःसाभूत् सर्वया द्वनभुजामिति ॥ धीयते ऽस्याम् ॥ करणा ऽधिकरणयोश्चेतिल्युट् । ङीप् ॥

धानुष्कः । त्रि । धनुर्द्धरे । धन्विनि ॥ धनुः प्रहरणं मस्य । तदस्येत्यधिकृत्य प्रहरणमिति ठक् । इसुसुक्तान्तात्-कः ॥ यद्वा । धनुषाजीवति । वेत० ठञ् ॥ तस्मात् तृतीयभवने ॥

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गे ॥

धानुष्यः । पुं । वंशे ॥ इति राजनि० ॥

धानेयम् । न । } धन्याके । धनिञा-
धानेयकम् । न । } इति भाषा ॥

धान्या । स्त्री । एलायाम् । पृथ्वीकाया म् । एलाबची इति भाषा इतिशब्द चन्द्रिका ॥

धान्यम् । न । धन्याके ॥ परिपेले ॥ चतु स्तिलपरिमाणे ॥ पूर्वद्वारगृहे ॥ ब्री हिसामान्ये नीवारादौ ॥ धान इति भाषाप्रसिद्धे सतुषतण्डलादौ । ओ गार्हे । अन्ने ॥ धान्यं त्रिविधम् आशु षष्टिकशालिभेदात् । तत्रप्रावृट्का लभवमाशुः । ग्रीष्मजं षष्टिकः । हेमन्तोद्भवं शालिः ॥ * ॥ धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मक-रं स्मृतम् । तत्तुवर्षोषितं पथ्यं य तो लघुतरं हितम् ॥ वर्षोषितं-सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति । न तु त्यजति वीर्यंस्वं क्रमान्मुञ्चत्य तः परम् ॥ एतेषु यवगोधूमति-लमाषा नवा हिताः । पुराणा

विरसा रूक्षा न तथागुणकारिणः ॥ पुराणवर्षद्वयादुपरिस्थिताः । यःद्वयेनवा स्वस्थानमतिष्ठिताः । पथ्याभिनान्तुपुराणाहिताः । पुराणयवगोधूमचौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात् ॥ धने पोषणे साधु । तत्रसाधुरितियत् ॥ यद्वा । दधाति । डुधाञ्० । दधातेर्यन् नुट्चेति यन्नुटौ ॥

धान्यकम् । न । धान्याके ॥ श०रानि०॥

धान्यकोष्ठकम् । न । धान्यरक्षार्थेगृहे । गोला इतिभाषा ॥

धान्यचमसः । पुं । चिपिटके ॥

धान्यत्वक् । स्त्री । तुषे ॥ धान्यस्यत्वक् ॥

धान्यधेनुः । स्त्री । दानार्थे धान्यनिर्मितधेनौ ॥

धान्यपञ्चकम् । न । शालिधान्यादिपञ्चसु ॥ यथा । शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बिधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तंधान्यपञ्चकम् ॥ शालयोरक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यंमुद्गाद्यंशिम्बिधान्यकम् ॥ कङ्ग्वादि क्षुद्रधान्यं स्यात्तृणधान्यञ्चतत्स्मृतमिति ॥ अतीसारेपाचनविशेषे ॥ यथा । धान्यवालकबिल्वाब्दनागरैः पाचितंजलम् । आमशूलविबन्धघ्नंपाचनंनिर्दिशेदितिभावमिश्रः ॥

धान्यमायः । पुं । धान्यविक्रयिणि ॥

धान्यराजः । पुं । यवे ॥

धान्यवर्द्धनम् । न । वार्द्धुष्ये । धान्यवृद्धौ ॥

धान्यवीजम् । न । धन्याके ॥

धान्यवीरः । पुं । माषे ॥

धान्यवृद्धिः । स्त्री । धान्यवर्द्धने । मह्यमेतावद्धान्यंदेहि ततोमासानन्तरं वर्षानन्तरंवा सपादं सार्द्धं द्विगुणंवा दास्यामीत्येवंरूपायां वृद्धौ ॥

धान्यशीर्षकम् । न । धान्यमञ्जर्याम् ॥

धान्याकम् । न । धन्याके । कुस्तुम्बुरुणि ॥ धान्याकं तुवरं स्निग्ध मवृष्यं मूत्रलं लघु । तिक्तं कटूष्णवीर्यञ्च दीपनं पाचनं स्मृतम् ॥ ज्वरघ्नं रोचनं ग्राहि स्वादुपाके त्रिदोषनुत् । तृष्णादाहवमिश्वासकासामार्शः कृमिप्रणुत् ॥ आर्द्रन्तुतद्गुणं स्वादुविशेषात्पित्तनाशनम् ॥ धान्य मकति । अककुटिलायाङ्गतौ । अण् ॥

धान्याम्लम् । न । व्रीहिमञ्जर्याम् ॥

धान्याचलः । पुं । दानार्थंधान्यनिर्मिते पर्वते ॥

धान्याभ्रम् । न । अभ्रकसारणोपयोगिवस्तुनि ॥ पादांशशालिसंयुक्त मभ्रं बद्धाय कम्बले । त्रिरात्रं स्थापये न्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ क

म्लाद्गालितं सूक्ष्मं वालुकारहितमथवत् । तद्धान्याम्लमितिप्रोक्तं मधुमारणसिद्धये इतिभावप्रकाशः ॥

धान्याम्लम् । न । काञ्जिके ॥ धान्याम्लं शालिचूर्णाच्छकोद्रवादिकृतं भवेत् । धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं-लघुदीपनम् । अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापनेहितम् ॥ धान्येष्वभिषुतमम्लम् । शाकपार्थिवादि ॥

धान्यारिः । पुं । मूषिके ॥

धान्योत्तमः । पुं । शालिधान्ये ॥

धाम्मकः । पुं । माषकपरिमाणे ॥ इति वैद्यकपरिभाषा ॥

धाम । न । देहे ॥ गृहे ॥ रश्मौ ॥ स्थाने । आश्रये ॥ जन्मनि ॥ प्रभावे ॥ त्विषि ॥ ज्योतिषि । स्वयम्प्रकाशे । स्वस्वरूपे ॥ दधाति धीयते वा । डुधाञ् । मनिन् ॥

धामनिधिः । पुं । सूर्ये ॥ धामानिधिः ॥

धामनी । स्त्री । धमन्याम् ॥

धामवान् । त्रि । तेजस्विनि ॥

धामार्गवः । पुं । अपामार्गे ॥ घोषके । तोरई इतिप्रसिद्धे शाके ॥ जेनुवाँ ख्ये । पीतघोषाख्येपि ॥ धाम्नोर्गः । धामार्गं वाति । वा० । आतोनुपे त कः ॥ यद्वा । धामऋच्छति । ऋ० । अन्येभ्योपि । धामार्गवोगौरश्च ।

गौरादित्वान्ङीति टच् ॥

धायः । त्रि । धारणकर्त्तरि ॥

धायाः । त्रि । धारणकर्त्तरि ॥ पोषणकर्त्तरि ॥ यथाविश्वस्य धायाइति ॥

धाय्यः । पुं । पुरोहिते ॥

धाय्या । स्त्री । वह्निप्रज्वालनार्थायामृचि । सामिधेन्याम् ॥ धीयते पुष्यते ऽग्निरनया धीयते ऽनया इमि दितिवा । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीष्विति धाञोयत् युगागमश्च ॥

धारः । पुं । जलधरासारवर्षणे ॥ ग्रावान्तरे ॥ ऋणे ॥ प्रान्ते ॥ गम्भीरे ॥

धारम् । न । दिव्यपानीयप्रभेदे ॥ धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा । शिलायांवसुधायांवा धौतायां पतितञ्चयत् ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते । भाजने मृन्मयेवापि स्थापितं धारमुच्यते ॥ धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु । सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥ पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् । तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषिस्मृतम् ॥ * ॥ धाराजलञ्चद्विविधंगाङ्गसामुद्रभेदतः ॥ यदाश्विनेमासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः

। तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं म नीषिभिः ॥ अन्यदाश्वयुजे मासि (?) ... नक्षत्रेषु यदाम्बुदैः । अभिवृष्ट मिदं तोयं सामुद्रमितिसंज्ञितम् ॥ * ॥ गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च । निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योमिगलीतमाहुः ॥ सामुद्रसलिलं शीतं-कफवातकरं गुरु । चित्राया माश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥ पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेववा। स्वस्वाश्रयवशाद् गच्छेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

धारकः । पुं । कलसे ॥ त्रि । धारणकर्त्तरि ॥

धारणः । पुं । सम्पाते ॥ नीरे ॥ स्वर्लोके ॥ परमेष्ठिनि ॥ धृतौ ॥ न । विधारणे । धरणा इति भाषा ॥ धारयति । धृञ्० । नन्द्यादित्वाल्युः ॥

धारणा । स्त्री । योगाङ्गे ॥ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥ देशे नाभिचक्र नासाग्रादौ चित्तस्य बन्धोविषयान्तरपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं साचित्तस्य धारणेत्युच्यते । अयमर्थः । मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मवासितान्तःकरणेन यमनियमवता जितासनेन-परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृतेन्द्रि

यग्रामेण निर्बाधे प्रदेशे ऋजुकाये न जितद्वन्द्वेनयेगिना नासाग्रादौ-सम्प्रज्ञातस्य समाधेरभ्यासायचेतसः स्थिरीकरणं कर्त्तव्यमिति ॥ * ॥ यमादिगुणसंयुक्ते मनसःस्थिति रात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भि र्योगशास्त्रविशारदैः॥ तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः । कुर्वीतसंस्थितिं सातु विज्ञेया शुद्धधारणेति वि० पु० ॥ ध्येयेचित्तस्यस्थिरबन्धने ॥ अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियद्दस्तिधारणे ॥ यत्र यत्र मनोयाति ब्रह्मणस्त त्र दर्शनात् । मनसो धारणञ्चैव धारणा सा परामता ॥ मर्यादायाम् । संस्थायाम् । न्याय्यपथस्थितौ ॥ बुद्धौ ॥ निश्चये ॥ धारयति धर्मम् । धृञ् । नं० ल्युः ॥ युच्वा ॥

धारणी । स्त्री । नाडिकायाम् ॥ बुद्धो क्तमन्त्रविशेषे ॥ श्रेण्याम् । पङ्क्तौ॥

धारणीयः । त्रि । धार्य्ये । धारयितुं शक्य ॥ धृञो ऽनीयर् ॥

धारणीया । स्त्री । धरणीकन्दे ॥

धारयित्री । स्त्री । धरित्र्याम् ॥ त्रि । धारयितरि ॥

धारा । स्त्री । सैन्याग्रिमस्कन्धे ॥ घटादिच्छिद्रे ॥ सन्ततौ ॥ द्रवद्रव्यस्य प्रपाते ॥ खड्गादेर्निशितमुखे ॥ इति

मे० ॥ उत्कर्षे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ यशसि ॥ अतिवृष्टौ ॥ समूहे ॥ घनासारवर्षणे ॥ सदृशे ॥ इति विश्वः ॥ पुरीविशेषे ॥ तुरङ्गगतिपञ्चके ॥ अश्वानान्तु गति धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा । आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ धौरितं वल्गितं धाराप्लुतमुत्तेजितं क्रमात् । उत्तेरितञ्चेति पञ्चशिचयेत् तुरगं गतीः ॥ उत्तेरितेोतिवेगान्धो नशृणोति न पश्यति । धौरितं गतिमाने यद्योजितं वल्गितं पुरः ॥ अग्रकायः समुल्लासाकुञ्चिताख्यं नतत्त्विकम् । उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं स्खलनलाया ॥ पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादुत्तारणं प्लुतम् ॥ अश्वशालेतु संज्ञान्तरेणोक्ताः । गतिः पुलाचतुष्काचतदन्मध्यजवापरा । पूर्णवेगातथाचान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥ एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौमता । लघ्वी मध्या तथादीर्घाचाश्वेतायोजयेत् क्रमादिति ॥ धार्यन्ते अश्वा अत्रा ऽनयावा । धृञ० । ण्यन्तः । भि० अङ् । कष्टशोङीतितिगुणनिपातनाद्दीर्घोवा ॥

धाराकदम्बः । पुं । केलिकदम्ब इति गौडभाषा प्रसिद्धे कदम्बविशेषे । प्रावृषेण्ये । मेघाभे ॥

धाराङ्कुरः । पुं । नाशीरे ॥ शीकरे ॥ घनोपले ॥ इति मेदिनी ॥

धाराङ्गः । पुं । कसौ । खड्गे ॥ तीर्थे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धाराटः । पुं । चातके ॥ अश्वे ॥ मेघे ॥ मत्तमातङ्गे । मत्तगजे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

धाराधरः । पुं । जलधरे । मेघे ॥ धारायां धरः ॥ खड्गे ॥

धारापूपः । पुं । अपूपविशेषे ॥ घृतमिश्रा कणिक्या या दुग्धेनालोडिता-तुसा । धाराख्या पूपकं स्वाज्ये पक्वं खण्डेन योजयेत् ॥ आपूपकं सुमधुरं दृष्यं प्रित्तज्वरंपरम् । सुस्निग्धं-रोचनं हृद्यमत्यर्थं वातनाशनम् ॥

धाराफलः । पुं । मदनवृक्षे ॥

धारावनिः । पुं । वायौ ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धाराविषः । पुं । खड्गे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धारासम्पातः । पुं । आसारे । महावृष्टौ ॥ धारायां सम्पातः सम्भूयपतनम् । पतेर्भावे घञ् ॥

धारासुच्ची । स्त्री । त्रिधारस्नुह्याम् ॥

धारिणी । स्त्री । धरायाम् ॥ शाल्मलिद्रुमे ॥

धारितः । त्रि । धृते ॥

धारी । पुं । पीलुवृक्षे ॥ त्रि । धारविशिष्टे ॥

धारुः । त्रि । पानकर्त्तरि ॥ धयति तच्छीलः । धेट्० । दाधेट् सिशद्सदोरुः ॥

धारेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

धारोष्णम् । न । दोहनेनोष्णधारया सद्यः पतिते दुग्धे ॥ धारोष्णन्त्वमृतं पयोभ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृंहण मग्निवर्द्धनमतिस्वादुत्रिदोषापहमितिराज निर्घण्टः ॥

धार्त्तः । त्रि । धूर्त्ते । द्यूतकृति ॥ धावनम् । धाव् । सं० क्विप् । वाहुलकात् वलोपः । धा धावने आर्त्तिः । धार्त्तिरस्यास्ति । ज्यो० अण् ॥ यद्वा । धाधावनेन आर्त्तः ॥

धार्त्तराष्ट्रः । पुं । असिताङ्घ्रिसितच्छदे हंसविशेषे । कृष्णैश्चञ्चुचरणै रुपलक्षितेहंसे । गेंडिहाँस इतिगौडभाषा ॥ सर्पविशेषे । अहौ ॥ कौरवे । धृतराष्ट्रापत्येषु दुर्योधनादिषु ॥ धृतराष्ट्रसम्बन्धिभीष्मद्रोणादौ ॥ धृतराष्ट्रे भवः । तत्रभव इत्यण् । तस्येदमितिवा ॥

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपद्याम् ॥

धार्त्ता । पुं । धारके । धारणकर्त्तरि ॥ आगमजस्यानित्यत्वात् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितिनेडागमः ॥

धार्म्मिकः । त्रि । देवयैा । धर्मशीले ॥ धर्मयुक्ते ॥ धर्ममधीते वेदवा । धर्म्मञ्चरतिवा । ठ० ठक् । चरति रिह आसेवायाम् नत्वनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मेप्रवृत्तोऽपिदुर्वृत्तोधार्मिक इतिनोच्यते ॥

धार्य्यः । त्रि । धारणीये ॥

धाष्टर्य्यम् । न । सामर्थ्ये ॥ प्रागल्भ्ये ॥ धृष्टस्यकर्म भावोवा । ष्यञ् ॥

धावकः । पुं । रजके ॥ स्मृतैातुभिन्नावेतै ॥ त्रि । धावनकर्त्तरि । शीघ्रगामिनि । धाउड़िया इतिभाषा ॥ धावति । धाव्० । ण्वुल् ॥

धावन् । त्रि । द्रुतंगच्छति ॥ धाव्० । शतृ ॥

धावनम् । न । गमने ॥ शुद्धौ ॥ धावुगतिशुद्ध्योः । ल्युट् ॥

धावनिः । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । धावति । धावुगतिशुद्ध्योः । वाहुलकादनिः ॥ कण्टकार्याम् ॥

धावनिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् ॥

धावनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ कण्टकार्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥ धातक्याम् ॥

धावितः । त्रि । गते ॥ मार्जिते ॥ घोया इतिभाषा ॥

धिक् । अ । अपकारशब्दैर्भयोत्पादने । निर्भर्त्सने ॥ निन्दायाम् ॥ यथा । धिक् भस्मरहितंभालं धिक्ग्राममशिवालयम् । धिगनीशार्चनंजन्म धिग्विद्यामशिवाश्रयामिति ॥ धक्कयति । धक्कनाशने । वाहुलकाट्डिकप्रत्ययः । दधातेर्वा ॥

धिक्कारः । पुं । निकारे । तिरस्कारे ॥ धिक्करणम् । कृञ्० । घञ् ॥

धिक्कृतः । त्रि । अपध्वस्ते ॥ निन्दिते ॥ धिगितिकृतः । धिगकारि वा । क्तः ॥

धिक्क्रिया । स्त्री । निन्दायाम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धिग्वणः । पुं । शूद्रेण वैश्याया मुत्पन्ना आयोगवी तस्यांब्राह्मणादुत्पन्नेसङ्कीर्णजातिविशेषे ॥ तस्यचर्मकार्यम् ॥

धियाम्पतिः । पुं । मञ्जुघोषे । पूर्वजिनविशेषे ॥ इतित्रि० । आत्मनि ॥

धिषणः । पुं । त्रिदशाचार्ये । वृहस्पतौ ॥ प्रशस्ता धिषणा अस्य ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । धृषेर्द्धिष् चसंज्ञायामिति क्युर्वा ॥

धिषणा । स्त्री । वुद्धौ । मनीषायाम् ॥ धृष्णुवन्त्यनया । ञिधृषा० । क्युः । टाप् ॥

धिष्ण्यः । पुं । अग्निविशेषे ॥ शुक्रे ॥ न । स्थाने ॥ अग्निसामान्ये ॥ सद्मनि ॥ शक्तौ ॥ ऋक्षे । उडुनि ॥ धिष्यते धृष्णोति वा । धिषशब्दे ञिधृषा०वा । सानसिवर्णसिपर्णसीतिसाधु । धृषेर्ऋकारस्येकारोरपरत्वाभावोयप्रत्ययश्चतेनैव निपातनात् ॥

धीः । स्त्री । प्रज्ञायाम् । मतौ ॥ शास्त्रादितत्त्वज्ञाने ॥ ज्ञानभेदे ॥ ध्यायन्त्यनया । ध्यै० । ध्यायतेःसम्प्रसारणञ्चेतिक्विप् । हलश्चेतिदीर्घः ॥

धीगुणः । पुं । शुश्रूषाद्यष्टसु ॥ ते यथा । शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति ॥ धियोगुणः ॥

धीतः । त्रि । पीते । पीया इतिभाषा ॥

धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

धीदा । स्त्री । कन्यायाम् ॥ वुद्धौ । मनीषायाम् ॥ धियं ददाति । डुदाञ्० । कः । टाप् ॥

धीन्द्रियम् । न । ज्ञानेन्द्रियेषु । मनआदिषु समस्तेषु व्यस्तेषुच ॥ मनः कर्णौ तथानेत्रे रसनाचत्वचासह । नासिकेचेतिषट्तानि धीन्द्रियाणिप्रचक्षते ॥ धीसाधकमिन्द्रियम् ॥

धीमान् । पुं । वृहस्पतौ ॥ त्रि । पण्डि

ते ॥ धीर्विद्यते यस्य । मतुप् ॥ ऊहापोहकुशले ॥

धीमती । स्त्री । बुद्धिमत्याम् । प्रशस्तबुद्धियुक्तायाम् ॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् । उगित्त्वान्ङीप् ॥

धीरः । पुं । ऋषभौषधे ॥ बलिराजे ॥ धियमीरयतीतिव्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरके । धीसाक्षिणि ॥ न । कुङ्कुमे ॥ त्रि । धैर्यान्विते ॥ स्वैरे ॥ पण्डिते ॥ मन्दे ॥ विनीते ॥ बलयुते ॥ विवेकिनि ॥ धियंराति । रा० । आतोनुपेतिकः ॥ धियमीरयति । ईर० । अण् ॥ दधति धीयते वा । डुधाञ्० । सुसूधागृधिभ्यःक्रन् । घुमास्थेतीत्वम् ॥ दधात्यापत्सु चित्तमिति वा ॥ स्त्रीसन्निकर्षात् धीरोपि विक्रियां भजते खलु ॥ * ॥ विकारहेतावपि विक्रियन्ते येषां न चेतांसित एव धीराः ॥ * ॥ गतस्वार्थमिमं लोकं विमुक्तो मुक्तबन्धनः । अविज्ञातगतिर्जह्यात् सवैधीरउदाहृतः ॥ धीरोह्यर्थवद्वचोब्रूते ॥

धीरत्वम् । न । धीरतायाम् ॥ यथा । प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभा धीरत्वकान्तयः । दीप्तिस्सायत्नजाभावहावहेलाःस्त्रियोऽङ्गजाः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धीरपत्री । स्त्री । धरणीकन्दे ॥

धीरस्कन्धः । पुं । महिषे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धीराः । पुं । ज्ञानदेगुरौ ॥ धियंराति ददाति । रा० । क्विप्चेतिक्विप् ॥

धीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥ पण्डितायाम् ॥ काकोल्याम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ स्थिरायांचित्तोन्नतौ ॥ श्रवणतुल्यायाम् ॥

धीराधीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥

धीलटिः । स्त्री । दुहितायाम् ॥ इति हारावली ॥

धीवा । पुं । कर्मकरे । धीवरे ॥ ध्यायति । ध्यैचिन्तायाम् । ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्चेतिक्वनिप् ॥

धीवरः । पुं । दासजातौ । कैवर्त्ते ॥ दधातिमत्स्यान् । डुधाञ्० । छित्वरछत्वरधीवरेत्यादिनाष्वरजन्तोनिनिपातितः ॥

धीवरी । स्त्री । धीवरभार्यायाम् ॥ धीवरशब्दात्स्त्रियांषित्त्वान्ङीष् । दधातेःक्वनिपि वनोरचेति ङीब्रौवा ॥

धीव्याप्यता । स्त्री । वृत्तिव्याप्यत्वे ॥

धीशक्तिः । स्त्री । निष्क्रमे । बुद्धिसामर्थ्ये । शुश्रूषाद्यष्टविधधीगुणेषु ॥ धियःशक्तिः ॥

धीसखः । पुं । अमात्ये । मन्त्रिणि ॥ इ

तिहेमचन्द्रः ॥ धियःसखा । टच् ॥

धीसचिवः । पुं । धीसखे ॥ इत्यमरः ॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः। धी प्रधानःसचिवोवा ॥

धुः । स्त्री । कम्पने ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुतः । त्रि । त्यक्ते ॥ कम्पिते । विधूते ॥ धुयतेस्म । धुञ्कम्पने । क्तः ॥

धुनानः । त्रि । कम्पयति ॥ धुनोतेःकर्त्तरि शानच् ॥

धुनिः । स्त्री । नदीमात्रे ॥

धुनी । स्त्री । नदीमात्रे ॥ धुनोति वेतसादीन् । धुञ्० । क्विप् । पृषोदरादित्वात् नक् । नान्तत्वात् ङीप् ॥

धुनीनाथः । पुं । समुद्रे ॥ धुनीनां-सरितांनाथः ॥

धुन्धुमारः । पुं । शक्रगोपे ॥ गृहधूमे ॥ पद्मालिके ॥ कुवलयाश्वे । राज्ञो बृहदश्वस्यपुत्रे ॥

धुन्धुरी । स्त्री । वाद्यप्रभेदे ॥

धूः । स्त्री । भारे ॥ चिन्तायाम् ॥ रथाद्यग्रभागे । यानमुखे ॥ धूर्वति । धुर्वीहिंसायाम् । भ्राजभासेति क्विप् । र्वोरितिदीर्घः ॥

धुरन्धरः । पुं । धवद्रुमे ॥ त्रि । धुर्वहे । धुर्ये । भारवोढरिवृषादौ ॥ धुरंधारयति । संज्ञायां भृतॄवृजिधारीति खच् । इति स्वामी ॥ वाचंयमपुरन्दरौचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सः इति नव्याः । खचि ह्रस्वः । अरुर्द्विषदितिमुम् ॥

धुरा । स्त्री । भारे ॥

धुरीणः । त्रि । श्रेष्ठे ॥ धुर्ये । धौरेये ॥ धुरंवहति । खः सर्वधुरादित्यत्र ख इतियोगविभागात्खः ॥

धुरीयः । पुं । अनडुहि ॥ इतिरानि० ॥

धुर्य्यः । त्रि । श्रेष्ठे ॥ भारवोढरि । धौरेये ॥ कार्यनिर्वाहके ॥ धुरं वहति । धुरोयड्ढकावितियत् ॥ पुं । अनडुहि ॥ ऋषभौषधौ ॥

धुर्वहः । त्रि । भारवोढरि वृषे । धुर्ये ॥ वहतीति वहः । अच् । धुरोवहः ॥

धुवका । स्त्री । ध्रुवकायाम् । धुया इति गौड भाषा ॥ धूञ्० । कः । ततोज्ञातादौकः । क्षिपकादित्वान्नेत्वम् ॥

धुवनः । पुं । वह्नौ ॥ धुनोति धुनाति वा । धुञ्० धूञ्० वा । भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युन् ॥

धुविचम् । न । वह्नेःसन्धुक्षणाय मृगत्वचारचिते याज्ञिकानां व्यजने ॥ धुविचंतालवृन्तं स्यादुत्तचे पव्यजनन्तत ॥ धूयते ऽनेन । धूविधूनने । अर्त्तिलूधूसू इति इत्रः । कुटादित्वेन ङित्वाद्गुणाभावादुवङ् ॥

धुस्तुरः । पुं । धुस्तूरे ॥

धुस्तूरः । पुं । धतूरा इतिप्रसिद्धे चुपे। उन्मत्ते । काहलापुष्पे । धूस्तूरे ॥

धूः । स्त्री । धूनने ॥ इति मेदिनी ॥

धूकः । पुं । पवने । वायौ ॥ धुनोति धुनातिवा । धुञ्० धूञ् वा । अजियुधूनीभ्योदीर्घश्चेतिकन् ॥

धूतः । त्रि । त्यक्ते ॥ कम्पिते ॥ भर्त्सिते ॥ तर्किते ॥ धूयतेस्म । धूविधूनने । धूञ्० वा । क्तः ॥

धूनकः । पुं । यक्षधूपे । राले । वह्निवल्लभे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूननम् । न । कम्पने । कंपाना इतिभाषा ॥ धूञोणयन्ताल्ल्युट् । धूञ् प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इतिनुक् ॥

धूपः । पुं । गुग्गुल्वादि गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमे तद्वर्त्तिकायाञ्च । गन्धपिशाचिकायाम् ॥ सचषडङ्गदशाङ्गादिभेदभिन्नो ऽनेकप्रकारः ॥ विषघ्नधूपो यथा । सक्तुः सर्जरसोपेतः सर्षपाएलवालुकैः। सुवर्णातस्करतरोः कुसुमैरर्जुनस्यतु ॥ धूपोवासगृहे हन्तिविषंस्थावरजङ्गमम् । नतत्रकीटानविषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥ नकृत्या कर्मणस्तत्रधूपोयं यत्रदह्यते ॥ * ॥ सर्पनिर्मोचनधूपोयथा । कार्पासास्थिभुजङ्गस्य तथा निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्मोचनोधूपः प्रशस्तः स

ततं गृहे ॥ इति मत्० पु० ॥ अष्टाङ्ग धूपोयथा । गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् । कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमंतथा ॥ अष्टाङ्गः कथितोधूपो गोविन्दप्रीतिदोमत इति ॥ * ॥ पञ्चाङ्गोयथा । चन्दनंकुङ्कुमं नूतंकर्पूरोगुग्गुलोऽगुरु। धूपोयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गःसमुदाहृत इति ॥ * ॥ अदत्वागन्धमाल्यानि यो मेधूपं प्रयच्छति । कुणपोजायते भूमे यातुधानो न संशयइति भूमिं प्रतिवराहवाक्यम् ॥ * ॥ रोगनाशकोधूपोयथा । कूर्मभत्स्याखुमार्जारगोमृगाजाश्ववानराः । विडालबर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥ हंस एषाञ्च विणमूत्रं मांसंवारोमशोणितम् । धूपंदद्याज्ज्वरार्त्ताय उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥ एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर । निघ्नन्तिरोगजातानि वृत्तमिन्द्राशनिर्यथेतिगारुडे १९९ अध्यायः ॥

धूपनः । पुं । शालवृक्षस्य निर्यासे । शालवेष्टे । सर्जरसे । राल इतिभा ॥ न । धूपे ॥

धूपवृक्षः । पुं । सरलद्रुमे ॥

धूपागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

धूपाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टे । सरलरसे ॥

धूपायितः । त्रि । अध्वादिनाश्रान्ते । सन्तप्ते ॥ दत्तधूपगृहादौ ॥ धूप्यते स्म । धूप सन्तापे । आयादय इतिवाआयः । क्तः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि- वा क्तः ॥

धूपार्हम् । न । कृष्णागुरुणि ॥ त्रि । धूपयोग्ये ॥

धूपितः । त्रि । दत्तधूपे ॥ सन्तापिते । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ धूप्यते स्म । धूप० । क्तः । इट् । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि वा क्तः ॥

धूमः । पुं । आर्द्रेन्धनप्रभवे । मेघाञ्जनयोर्जनके । अग्निध्वजे । भम्भे । धूंवाँ इतिभाषा ॥ सहजमलिनवक्रभावभाजां भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः । जलधरपदवीमवाप्य धूमोज्वलनविनाशमनु प्रयाति नाशमिति श्रीकृष्णमिश्रः ॥ धुनोते । धूञ् । इषियुधीतिमक् ॥

धूमकेतनः । पुं । केतुग्रहे ॥ हुताशे ॥

धूमकेतुः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ वह्नौ ॥ ग्रहप्रभेदे ॥ धूमः केतुश्चिह्नमस्य ॥

धूमगन्धिकम् । न । रोहिषतृणे ॥

धूमजाङ्गजम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमध्वजः । पुं । अग्नौ ॥

धूमप्रभा । स्त्री । धूमान्धकारनरके ॥

धूमनहिषी । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूमयोनिः । पुं । मेघे ॥ धूमो योनिरस्य । उक्तञ्चाभ्राणां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानां हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतम् ॥ मृतधूमोद्भवं त्वभ्रमशुभाय भविष्यति । अभिचाराग्नि धूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजाः ॥ इति ॥ मुस्तके ॥

धूमलः । पुं । कृष्णलोहितवर्णे ॥ त्रि । तद्विशिष्टे ॥ धूमं लाति । ला० । कः ॥

धूमसी । स्त्री । धुवाँस इतिप्रसिद्धे माषाणांचूर्णे ॥ यथा । माषाणां दालय स्तोये स्थापिता स्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टा स्ता धूमसी स्मृता ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

धूमाग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनोपयोगिन्यग्निविशेषे ॥ विज्वालो यो धूमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥

धूम्राभः । त्रि । धूम्रवर्णे ॥

धूमावती । स्त्री । दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धूमिका । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूमितः । त्रि । सञ्जातधूमे ॥

धूमोत्थम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमोर्णा । स्त्री । यमपत्न्याम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूमोर्णापतिः । पुं । यमे ॥ इतिहारा

वर्ती ॥

धूम्या । स्त्री । धूमसमूहे ॥ धूमानां समूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

धूम्याटः । पुं । पक्षिविशेषे । कलिङ्गे । भृङ्गे । फिङ्गा इति गौडभाषा ॥ धूम्या इव अटति । अट० । अच् ॥

धूम्रः । पुं । कृष्णरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले । खल्लोमनिभे वर्णे ॥ तुरुष्के । सिह्लके ॥ त्रि । तद्वति ॥ धूमं राति । रा० । कः । पृषोदरादिः ॥

धूम्रकः । पुं । उष्ट्रे ॥

धूम्रकेशः । पुं । असुरविशेषे

धूम्रधीः । त्रि । मलिनबुद्धौ ॥ धूम्रा धीर्यस्य ॥

धूम्रपत्रा । स्त्री । क्षुपविशेषे । धूम्राह्वायाम् । स्वयम्भुवायाम् ॥

धूम्रमूलिका । स्त्री । शूलीतृणे ॥

धूम्रलोचनः । पुं । शुम्भासुरस्य सेनापतौ ॥ कपोते ॥

धूम्रवर्णः । पुं । तुरुष्के । सिह्लके ॥ श्यामरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले ॥ त्रि । तद्वर्णविशिष्टे ॥

धूम्रवर्णा । स्त्री । वह्नेर्जिह्वाविशेषे ॥ धूम्रो वर्णो ऽस्याः ॥

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्याम् ॥

धूम्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे ॥

धूर्ज्जटिः । पुं । शिवे । गङ्गाधरे ॥ धूर्भारभूता जटिर्यस्य ॥ यद्वा । जटति । जट० । सर्वधातुभ्य इतीन् । धूर्गङ्गा जटिष्वस्यति ॥ धुरस्त्रैलोक्यचिन्तायाः जटिः सङ्घातोऽत्रवा ॥

धूर्त्तः । पुं । धूस्तूरे । उन्मत्ते ॥ चोरके ॥ न । खण्डलवणे ॥ लौहकिट्टे ॥ त्रि । विटे ॥ वञ्चके । मायिनि ॥ यथा । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले ॥ हृदयं क्षुरधाराभं तेषां च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः कोपि कायस्थो नेतरौ चतौ ॥ सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्ममानसः ॥ न विश्वसेत् तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्म ८५ ऽध्यायः ॥ द्यूतकृति ॥ धूर्वेति । धुर्वी० । हसिमृग्रिणितिति तन् । राल्लोपः । हलिचेति दीर्घः ॥ धूर्व्यते स्म । कर्मणि क्तो वा ॥ धूर्वति । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकारात् कर्त्तरि वा क्तः ॥ यद्वा । धूर्वनम् । भावे क्तः ॥ तदस्यास्तीत्यर्श आद्यच्वा ॥

धूर्त्तकः । पुं । धूर्त्ते ॥ शृगाले ॥

धूर्त्तकृत् । पुं । धूस्तूरे ॥

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मानुषे ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । रास्नायाम् ॥ इ० शब्द ।

धूर्व्वहः । त्रि । धुरन्धरे । भारवोढरि ॥

धूर्व्वी । स्त्री । रथाग्रभागे । यानमुखे ॥

धूलकम् । न । विषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धूलिः । स्त्री । रजसि । रेणौ । पांशौ । धूल इतिभाषा ॥ धुवति धूयते वा । धूविधूनने । बाहुलकात्लिः ॥ धवनम् । धूञ्० । सं० क्विप् । धुवा लीयते । इकृञ्याद्भ्यः ॥ संख्याविशेषे ॥

धूलिका । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूलिकेदारः । पुं । चेत्रे । वप्रे ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छः । पुं । } फल्गुचूर्णे ।
धूलिगुच्छकः । पुं । } पटवासके ॥
इतिचिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः । पुं । पवने ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतक्याम् ॥

धूली । स्त्री । धूलौ । पांशौ ॥ ङीप् ॥

धूलीकदम्बः । पुं । तिनिशे ॥ नीपे ॥ वरुणपादपे ॥

धूलीपटलः । पुं । उड्डीयमानधूलीसमूहे ॥

धूसरः । पुं । गर्दभे । खरे ॥ उष्ट्रे ॥ कपोते ॥ तैलकारे ॥ ईषत्पाण्डुरवर्णे । शुक्लपीतमिश्रितवर्णे ॥ कृष्णश्वेतवर्णे ॥ त्रि । तद्वर्णविशिष्टे ॥ धुनाति । धूञ्० । कृधूमदिभ्यःकिदितिसरः ॥

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुह्नायाम् ॥

धूसरपत्रिका । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे ॥

धूसरा । स्त्री । पाण्डुफलीवृक्षे ॥

धूसरी । स्त्री । किन्नरीभेदे ॥

धूस्तुरः । पुं । धूस्तूरे । कितवे । धतूरा इतिभाषा ॥ धूसयति । धूसकान्तिकरणे । क्विप् । तुतोर्त्ति । तुर त्वरणे । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । धूश्चासौतुरश्च ॥

धूस्तूरः । पुं । उन्मत्तवृक्षे । धत्तूरे । काञ्चनाह्वये ॥ धूसयति । धूस० । क्विप् । तूर्यति । तूरीगतित्वरणहिंसयोः । इगुपधत्वात्कः । धूश्चासौतूरश्च ॥ धूस्तूर धूर्त्त तरुणेन्दुनिवासयोग्यस्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोसि । किंकैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति किं वाब्धिं रुल्लसति किं दृषदः स्रवन्ति ॥

धृतः । त्रि । गृहीते । कृतधारणे । धरा इति भाषा ॥ अवलम्बिते । धृञ्० । क्तः ॥

धृतकः । त्रि । भरणायत्तजीवने ॥

धृतराष्ट्रः । पुं । सुराज्ञि ॥ नागभेदे ॥ दुर्योधनस्य पितरि ॥ पक्षिविशेषे ॥ धृतःराष्ट्रोयेन ॥

धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसपत्न्याम् ॥

धृतात्मा । पुं । नारायणे ॥ एकरूपेणज न्मादिषड्भावविकाररहिततयाधृतः आत्मायेन । यद्वा । धृङ् अवस्थाने । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरिक्तः । धृतः एकरूपेणावस्थितः आत्मा स्वरूपमस्येति ॥ त्रि । परमात्मनिनिहितचित्ते ॥ यथा । किं दुःसहन्तु साधूनां विदुषांकिमपेक्षितम् । किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनामिति ॥

धृतिः । पुं । अध्वरे । इष्टौ ॥ स्त्री । तुष्टौ । सन्तोषे ॥ योगविशेषे ॥ तद्योगजातफलंयथा । धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञःसन्तुष्टमानसः । वावदूकः सभायाञ्चसुशीलो विनयान्वित इति ॥ सुखे ॥ धारणायाम् ॥ धैर्ये । अखिन्नतायाम् । अवसादेपिशरीरेन्द्रियसङ्घाते स्तम्भनशक्तौ ॥ अवसन्नानां देहेन्द्रियाणा मवष्टम्भहेतुभूतप्रयत्ने । देहेन्द्रियेषु अवसाद प्राप्तेषु तदुत्तम्भके प्रयत्नविशेषे । येनोत्तम्भितानि करणानि शरीरञ्च नावसीदन्ति ॥ साचकपिलपत्नी । यथा । धृतिः कपिलपत्नीच सर्वैः सर्वत्र पूजिता । सर्वंलोकाअधैर्याश्चजगत्सुचयया विनेतिदेवी भागवतम् ॥ ज्ञानस्य भार्यामपि ॥ ज्ञानरतिस्तोभार्याश्रुबु

द्विर्मेधाधृतिस्तथेति देवी भागवतम् ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापल प्राप्तौ तन्निवर्त्तनशक्तौ ॥ * ॥ सत्त्वादिगुणभेदाद्धृतिस्त्रिविधा । यथा । धृत्यायया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ययातुधर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेर्जुन । प्रसङ्गेनफलाकाङ्क्षी धृतिः सापार्थराजसी ॥ ययास्वप्नं भयंशोकं विषादं मदमेवच । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सापार्थतामसीति ॥ मह्त्यामपिविपदि देहेन्द्रियसङ्घातस्यानवसादे ॥ अष्टादशाक्षरायां वृत्तौ ॥ अष्टादशाङ्के ॥ धरणम् । धृञ्० । क्तिन् ॥ पाञ्चभौतिके मनसिधृत्यंशोभमेर्गुणः ॥

धृतिमत् । न । सुपार्श्वाख्यविष्कम्भशैलमूले उद्याने ॥ त्रि । सुखदुःखयोरेकरूपे ॥ धृति रस्यास्ति । मतुप् ॥

धृत्वा । पुं । धर्मे ॥ विष्णौ ॥ भ्रियन्तेस्मिन् भूतानि । धृङ्अवस्थाने । धरति वा । धृञ्० । शीङ्क्रुशी त्यादिनाक्वनिप् । तुक् ॥ अन्तरीक्षे ॥ विप्रे ॥ समुद्रे ॥ मेधाविनि ॥

धृत्वरी । स्त्री । भुवि ॥

धृषुः । त्रि । दक्षे ॥ प्रगल्भे ॥ पुं । सङ्घाते ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । पृभिदि

व्यधिगृधिधृषिभ्य इतिक्तुः ॥

धृष्टः । त्रि । वियाते । निर्लज्जे ॥ प्रगल्भे ॥ निर्दये ॥ नायकप्रभेदे ॥ व्यक्ताङ्गोनिर्भयोधृष्ट इत्यस्य लक्षणम् । भूयोनिःशङ्कःकृतदोषोपि भूयोनिवारितोपि भूयःप्रश्रयपरायणो धृष्ट इतिच ॥ धृष्णोतिस्म । ञिधृषा० । गत्यर्थेतिक्तः । धृषिशसीतीड भावः ॥

धृष्टद्युम्नः । पुं । द्रुपदपुत्रे । पाण्डवानां सेनापतौ ॥ धृष्टंद्युम्नंबलमस्य ॥

धृष्टा । स्त्री । असत्याम् । बन्धक्याम् ॥

धृष्णक् । त्रि । धृष्टे । वियाते ॥ धृष्णोति । धृषेश्चेतिनजिङ् ॥

धृष्णिः । पुं । किरणे ॥ धृष्णोति । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । बाहुलकात् निप्रत्ययोगुणा भावश्च ॥

धृष्णुः । पुं । कञ्चिकायाम् ॥ त्रि । धृष्टे ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः ॥

धेनः । पुं । समुद्रे ॥ नदे ॥ धयन्तियम् । धेट् पाने । धेटइच्चेतिनन् धातोरिदादेशः ॥

धेना । स्त्री । नद्याम् ॥ भारतीप्रभेदे ॥

धेनिका । स्त्री । } धन्याके ॥
धेनी । स्त्री । }

धेनुः । स्त्री । गोमात्रे ॥ गवांजातीस्तु वक्ष्यामिशृणुष्वैकमना द्विज । प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला । तृतीया रक्तकपिला चतुर्थीनीलपिङ्गला ॥ पञ्चमीशुक्लपिङ्गाक्षीषष्ठीतु शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरोहिणी ॥ नवमीश्वेतपिङ्गाक्षी दशमीश्वेतपिङ्गला । तादृशास्त्वप्यनड्वाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिता इति वृहद्धर्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥ नवप्रसूतायांमाहेय्याम् । नवसूतिकायाम् ॥ धयतिसुताम् । धीयते वा । धेट्० । धेटइच्चेतिनुः ॥ दानीया दशधेनवो यथा । यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामिनामानिच धनाधिप ॥ प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथापिवा । तिलधेनुस्तृतीयाच चतुर्थीजलसंज्ञिका ॥ क्षीरधेनुश्चविख्यातामधुधेनुस्तथापिवा । सप्तमीशर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी ॥ रसधेनुश्चनवमी दशमी स्यात्स्वरूपतः ॥ कुम्भाःस्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ॥ सुवर्णधेनुमप्यत्रकेचिदिच्छन्तिमानवाः ॥

धेनुकः । पुं । असुरविशेषे ॥ धेनुरिव । इवेप्रतिकृता वितिकन् ॥ रतिबन्धविशेषे । तल्लक्षणंयथा । न्यस्तह

स्तयुगला निजे पदे योषिदेतिकटि रूढवल्लभा। अग्रतो यदिशनै रधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नतेप्रिये ॥ अपरञ्च। सुप्तांस्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तोरमेत् पुनः। लघुलिङ्गं चालयेद्योवन्धोयं धेनुकः स्मृतः॥ इति रतिमञ्जरी॥

धेनुकसूदनः। पुं। श्रीकृष्णे ॥धेनुकं सूदयति। सूद॰ ल्युः॥

धेनुका। स्त्री। करिण्याम्। हस्तिन्याम्॥ धेनौ। गवि॥ धेनुरिव। इवेतिकन्। धेनुरेव। स्वार्थे कन्वा॥

धेनुकारिः। पुं। श्रीकृष्णे॥ धेनुकस्य अरिः॥

धेनुकासुरसूदनः। पुं। श्रीकृष्णे॥

धेनुदुग्धम्। न। गोक्षीरे॥ चिर्भिटे॥

धेनुदुग्धकरः। पुं। गर्ज्जरे॥

धेनुष्या। स्त्री। बन्धकेस्थितायां क्षीरभेय्याम्॥ संज्ञायां धेनुष्येति धेनुशब्दस्य षुगागमोयत् प्रत्ययश्चस्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम्। ऋणप्रत्यर्पणाय याधेनु र्दोहनार्थं मुत्तमर्णाय दीयते तस्याःसंज्ञेयम्॥

धेयः। त्रि। विधेये। प्रयोज्ये॥

धैनुकम्। न। स्त्रीणां करणे॥ धेनूनां संहतौ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठगितिधेनुशब्दात् समूहार्थेठक्। इससुक्तान्तात्कः॥

धैर्य्यम्। न। धृतौ। धीरतायाम्॥ स्थिरा चित्तोन्नति र्यातु तद्धैर्यमिति संज्ञितमितिभूपालकोषः॥ अप्रमादे। अव्याकुलत्वे॥ विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धापरित्यागहेतावन्तःकरणवृत्तिविशेषे॥ निर्विकारचित्तत्वे॥ मनसोनिर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु। इतिरसिकाः॥ धीरस्य कर्मभावोवा। ष्यञ्॥

धैवतः। पुं। तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषे॥ सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरे॥ अश्वस्तुधैवतं रौति॥ गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगःपुनः। धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं सधैवतः॥ धीमतामयंधैवतः। पृ॰॥

धैवत्यम्। न। धीवरोभावे॥ ष्यञ्। दाण्डिनायनेतिनिपातनात्तकारादेशः॥

धोडः। पुं। डुण्डुभे। राजिले। धोडासाँप इतिगौडभाषा॥

धोरणम्। न। हस्त्यश्वरथदोलादौ वाहनमात्रे॥ धोरति अनेन वा। धोरयति वा। धोर्ऋगतिचातुर्ये। ल्युः ल्युट्वा॥ अश्वस्यप्रथमगतौ। घोरिते॥

धोरणिः। स्त्री। परम्परायाम्॥

धोरितम् । न । अश्वप्रथमगतौ । धोरणे । धौरितके ॥ धोरितं गतिमाचं यद्योजितं वल्गितं पुरः । अग्रकायःसमुल्लासाकुञ्चिताख्यं नतत्रिकम् ॥ धोरणम् । धोर्ऋ० । भावे क्तः ॥

धोरितकम् । न । अश्वगतिभेदे । धौरितके ॥ स्वार्थे कन् ॥

धौतः । त्रि । मार्जिते । मृष्टे । निर्णिक्ते । प्रक्षालिते । धोया इतिभाषा ॥ धाव्यतेस्म । धावु० । क्तः ॥ उत्तेजिते ॥ शुभ्रे ॥ ईषद्धौतं स्त्रियाधौतं यद्धौतं रजकेनच । अधौतं तद्विजानीयादितिकर्मलोचनः ॥ न । रूप्ये ॥

धौतकटः । पुं । स्योने । प्रसेवके । सूत्रनिर्मितभाण्डे । धोकडा इतिगौडभाषा ॥

धौतकोषजम् । न । पत्रोर्णे ॥

धौतकौशेयम् । न । पत्रोर्णे । मुकुटा इतिभाषाप्रसिद्धे वस्त्रे ॥ धौतञ्चतत् कौशेयञ्च ॥

धौतशिलम् । न । स्फाटिके । शालिपिष्टे ॥

धौम्यः । पुं । देवलस्यर्षेःकनिष्ठभ्रातरि । पाण्डवानांपुरोहिते ॥

धौम्रः । पुं । धूम्रवर्णे ॥ न । धूम्रत्वे ॥ वास्तुस्थानभेदे ॥

धौरः । पुं । धवरत्वे ॥ इ०भा०प्र० ॥

धौरितम् । न । धौरितके ॥ धोरणम् । धोर्ऋ० । भावेक्तः । इट् । प्रज्ञादित्वादण् ॥

धौरितकम् । न । तुरङ्गमलिचातुर्ये ॥ धौरितमेव । स्वार्थे कन् ॥

धौरेयः । त्रि । भारवाहे । धुर्य्यवृषे ॥ धुरंवहति । धुरोयड्ढकाविति ढक् ॥ पुं । अनडुहि ॥

धौर्त्यम् । न । धोरिते । अश्वस्यप्रथमगतौ ॥

ध्माकारः । पुं । लोहकारके ॥ इतिहलायुधः ॥

ध्मातः । त्रि । सन्धुक्षिते । धमाया इति भाषा ॥ श्वासभूयिष्ठतयादीर्घइवलक्ष्यतेयोवर्णःसध्मातइत्युच्यते ॥

ध्मापनम् । न । दहने ॥

ध्मापितः । त्रि । दहिते ॥

ध्यातः । त्रि । ध्यानविषयीकृते । चिन्तिते ॥ ध्यैचिन्तायाम् । क्तः । नध्याख्येति न तस्य नत्वम् ॥

ध्यानम् । न । चिन्तने ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहे ॥ शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितःप्रत्ययसन्तान एकाग्रतेतियमाहुरितिभाष्यम् ॥ ध्येयप्रत्ययैकतानतायाम् ॥ एकत्रधृतस्यचित्तस्य भगव

दाकारवृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहिते निदिध्यासनसंज्ञे ॥ चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तौ ॥ ब्रह्मैवास्मीतिसद्वृत्त्यानिरालम्बतयास्थितिः । ध्यानशब्देनविख्यातापरमानन्ददायिनी ॥ परमात्मचिन्तने ॥ धारणानिरुद्धस्य चित्तस्य विक्षेपपञ्चकत्याद्याकारविषयायां चिन्तायाम् ॥ चिन्तातद्विपयाध्यानमित्युक्तेः॥ तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानम् ॥ तत्रतस्मिन् देशे यत्र चित्तंधृतं तत्रप्रत्ययस्यज्ञानस्यैकतानता विसदृशपरिणामपरिहारेण यदेवधारणायामवलम्बनीकृतं तदालम्बनतयैवनिरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ॥ ध्यानपदार्थमुक्तंतन्त्रे । यथा । ध्यैचिन्तायांस्मृतोधातुश्चिन्तातत्त्वेन निश्चला । एतद्ध्यानमिहप्रोक्तंसगुणं निर्गुणंद्विधा॥ सगुणंमन्त्रभेदेननिर्गुणंकेवलंमतमिति ॥ अपिच । ध्यानंतुद्विविधं प्रोक्तं सरूपारूपभेदतः। अरूपंतत्रयद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम्॥ अव्यक्तंसर्वतोव्याप्तमिदमित्थंविवर्जितम् । अगम्यंयोगिभिर्गम्यंकृच्छ्रैर्बहुसमाधिभिः॥मनसोधारणार्थायशीघ्रंस्वाभीष्टसिद्धये । सूक्ष्मध्यानप्रबोधायस्थूलध्यानंवदामिते॥अरूपायाः कालिकायाःकालमातुर्महाद्युतेः । गुणक्रियानुसारेण क्रियतेरूपकल्पनेतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रेपञ्चमोल्लासः ॥ ध्यायते यत् । ध्यै० । वाहुलकात्कर्मणिल्युट् ॥

ध्याननिष्ठः । त्रि । ध्यायिनि ॥

ध्यानयोगः । पुं । ध्यानरूपयोगे ॥ यथा । विविक्तसेवीलघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः इतिश्रीभगवद्गीता॥ ध्यानयोगश्चपरशक्तिसाक्षात्कारहेतुःश्वेताश्वतरशाखायामुक्तः । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामिति ॥

ध्यामम् । न । दमनकवृक्षे ॥ गन्धतृणे ॥ त्रि । श्यामले । दग्धसमानवर्णे ॥ ध्यायते पशुभिः । ध्यै० । वाहुलकान्मक् ॥

ध्यामकम् । न । रोहिषतृणे ॥

ध्यामा । पुं । परिणामे ॥ न । चिन्तायाम् ॥ तेजसि ॥ ध्यायति । ध्यै० । आतमन्सीनक्निति साधुः ॥

ध्यायी । पुं । योगिनि ॥

ध्येयः । त्रि । उपास्ये । चिन्तनीये । ध्यातव्ये ॥ ध्येयं सदापरिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् । भृत्यार्त्तिहं प्रणतपाल

भवाब्धिपोतं वन्देमहापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥

ध्राजिः । स्त्री । वातसंहतौ ॥

ध्राडिः । पुं । पुष्पचये ॥

ध्रुवः । पुं । शङ्कौ ॥ हरे ॥ विष्णौ ॥ वटे ॥ उत्तानपादजे । प्रसिद्धेनक्षत्रविशेषे ॥ वसुभेदे ॥ योगविशेषे ॥ तत्रजातस्य फलम् । नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे चरीकर्त्ति काव्यं वरीभर्त्ति वन्धून् । ध्रुवाख्ये प्रसूतिं ध्रुवा तस्य कीर्त्ति दिंगन्ते नितान्तं भवे चारुमूर्त्तिरिति ॥ * ॥ नासाग्रे ॥ स्थाणौ ॥ ध्रुवके ॥ शरारिपक्षिणि ॥ न । निश्चिते ॥ तर्के ॥ खे । आकाशे ॥ षरमाचस्यैकादशभेदे (ऽ।ऽ।।) ॥ त्रि । सन्तते ॥ शाश्वते ॥ अपरिणामिनित्ये ॥ स्थिरे ॥ निश्चिते ॥ यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणिचसेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेवच ॥ पुं । ऊर्द्ध्वमुखशङ्खे ॥ न । उत्तराचयरोहिणीनक्षत्रेषु ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । ध्रुगतिस्थैर्ययोः । अच् । कु० ङित्त्वम् । उवङ् ॥ ध्रुवति । ध्रुवस्थैर्ये । इगुपधेतिकोवा ॥ गाने- ॥ यदाह । ध्रुवाहिनाय्यस्यप्रथमेप्राणाइति ॥ पुं । आवर्त्ते । आवर्त्तसाम्याद्रोमसंस्थाने ॥ तदुक्तम् । आवर्त्तसाम्याद्दावर्त्तो रोमसंस्थान मङ्गनामिति ॥ तेचदशयथा । द्वा वुरस्यो शिरस्यौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एकोभाले अपानेच दशाववर्त्ताध्रुवाः स्मृताइति ॥

ध्रुवकः । पुं । स्थाणौ ॥ गीताङ्गविशेषे ॥ सचोक्तः सङ्गीतदामोदरे । उत्तमःषट्पदःप्रोक्तोमध्यमः पञ्चमःस्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिःस्याद्ध्रुवकोयं मयोदितः ॥ उक्तंद्विखण्डमुद्ग्राहे- द्विखण्डं ध्रुवके मतम् । ततोद्विखण्डमाभोगेतालमानरसैःसह ॥ आभोगेकविनामस्यात्तथानायकनामच । उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वाध्रुवंगायेत्ततः परम् ॥ ततोऽन्तराध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौततः। उद्ग्राहःप्रथमःपादः कथितःपूर्वसूरिभिः ॥ गीत्वापूर्वपदंन्यासोयत्र स ध्रुवको मतः । यत्रैव कविनामस्यात्सआभोगइतीरितः॥ ध्रुवकादिषुसर्वेषुभवेदेवं विधःक्रमः । सतुषोडशविधोयथा । जयन्तःशेखरोत्साहौमधुरोनिर्मलस्तथा । कुन्तलःकमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥ सुखदःकुमुदोजायीकन्दर्पो जयमङ्गलः । तिलकोललितश्चेतिध्रुवकाःषोडशस्मृताः ॥ एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धितैः । खण्डैर्ध्रुवाःषोडश-

स्युःषड्विंशत्यक्षरावधिः ॥ द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते । उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरित्थंषट्पदनिर्णयः ॥ पञ्चपादेतु ध्रुवकेपदेनैकेनतद्ध्रुवः । चतुष्पादेतुध्रुवकेपृथङ् नास्त्येवतद्ध्रुवइति ॥

ध्रुवका । स्त्री । आह्वायाम् ॥ ध्रुवकायाम् ॥ ध्रुवति । ध्रुव० । इगुपधज्ञेति कः । ततोऽज्ञातार्थे कः । क्षिपकादित्वान् नेत्त्वम् ॥

ध्रुवा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ आढ्याम् । शारिपक्षिणि ॥ शालपर्ण्याम् ॥ ध्रुया इतिगौडभाषाप्रसिद्धे स्रुग्भेदे । वटपत्राकृतियज्ञपात्रे । जुह्वाम् ॥ वैकङ्कती ध्रुवेत्यापस्तम्बः ॥ ध्रुवति । ध्रुव० । इगुपधेति कः । ध्रु० । अचि कुटादित्वान् ङित्त्वम् । उवङ् ॥ साध्व्याम् ॥ गीतभेदे ॥

ध्रौव्यम् । न । स्थैर्य्ये ॥

ध्वंसः । पुं । विनाशे । जन्याभावत्वे ॥ जगद्योनाशुपसंहारे ॥

ध्वंसनम् । न । अधःपतने ॥ गमने ॥ ध्वंसे ॥

ध्वंसितः । त्रि । खण्डिते ॥

ध्वंसी । पुं । गिरिजपीलौ ॥ त्रि । ध्वंसविशिष्टे ॥

ध्वंसी । स्त्री । त्रसरेणुपरिमाणे ॥ यथा । जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसीविलोक्यते । त्रसरेणुस्तुविज्ञेयस्त्रिंशतापरमाणुभिरितिवैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वजः । पुं । शौण्डिके ॥ गर्वे । दर्पे ॥ पुं । न । पताकायाम् ॥ खट्वाङ्गे ॥ मेढ्रे ॥ चिह्ने ॥ पूर्वदिशोगृहे ॥ ध्वजति । ध्वजगतौ । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । पचाद्यच् ॥ बहुपटविरचिता पताका ध्वजः ॥ तत्रविशेषःश्रीमन्महानिर्वाणतन्त्रेयथा । पताकाध्वजदानेन देवप्रीतिःशतं समाः । ध्वजदण्डस्तुकर्त्तव्योद्वात्रिंशद्धस्तसम्मितः ॥ सुदृढश्छिद्ररहितः सरलःशुभदर्शनः । वेष्टितोरक्तवस्त्रेणकोटौचक्रसमन्वितः ॥ पताकातत्रसंयोज्यातत्तद्वाहनचिह्निता । प्रशस्तम्बराम्रज्ञाग्राद्व्यवस्त्रविनिर्मिता । शोभमानाध्वजाग्रेयापताकासाप्रकीर्त्तितेति ॥ * ॥ सेनाचिह्नंक्षितीशानां दण्डोध्वजइति स्मृतः । सपताकोनिष्पताकः सज्ञेयोद्विविधोबुधैरित्यादिविशेषोयुक्तिकल्पतरौमत्स्यादिपुराणेषुचद्रष्टव्यः ॥

ध्वजद्रुमः । पुं । ताडवृक्षे ॥ माडवृक्षे ॥

ध्वजप्रहरणः । पुं । वायौ ॥

ध्वजभङ्गः । पुं । क्लीवत्वजनकेरोगविशेषे ॥

ध्वजवान् । त्रि । केतनयुक्ते । सपताके ॥

ध्वजाहृतः । पुं । सङ्ग्रामे स्वामिसकाशाज्जिते दासविशेषे ॥ न । अविभाज्यधनविशेषे ॥ सङ्ग्रामादाहृतं यत्तु विजित्य द्विषताङ्कुलम् । स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥

ध्वजी । पुं । पृथिवीधरे ॥ रथे ॥ ब्राह्मणे ॥ भुजङ्गमे ॥ तुरङ्गे ॥ मद्यविक्रयजीविनि । शौण्डिके ॥ मयूरे ॥

ध्वजिनी । स्त्री । सेनायाम् ॥ ध्वजाःसन्त्यस्याम् । अतइनिठनाविति इनिः ॥

ध्वजिनीपतिः । पुं । सेनापतौ ॥

ध्वजोत्थानम् । न । इन्द्रमहोत्सवे । भाद्रशुक्लद्वादश्यां विधीयमाने शक्रोत्सवे ॥

ध्वनः । पुं । शब्दे ॥ इतिद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी । पुं । षट्पदे । भ्रमरे ॥

ध्वनिः । पुं । शब्दमात्रे ॥ ध्वननम् । ध्वनशब्दे । खनिकष्यज्यसीति इः ॥ कोयं ध्वनिर्नाम योदूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च पटुत्वमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयतीति शारीरकभाष्यम् ॥ स्त्री । शङ्कुकर्णस्थानस्थायां देव्याम् ॥

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । श्रोत्रे ॥ ध्वनिं गृह्णाति । ग्रह० । विभाषा ग्रहइति पचाद्यच् ॥

ध्वनितः । त्रि । शब्दिते । कृतस्वनमृदङ्गादौ । स्वनिते ॥ स्तनिते ॥ ध्वन्यतेस्म । ध्वन० । क्तः ।

ध्वनिनाला । स्त्री । वीणायाम् ॥ वेणौ ॥ काहलायाम् । काहलीति हिमवत्प्रान्तप्रसिद्धे धत्तूरपुष्पसदृशे वाद्यविशेषे ॥

ध्वनिविकारः । पुं । काक्वाम । शोकभयादिना शब्दविकृतौ ॥

ध्वस्तः । त्रि । स्रस्ते । गलिते । च्युते । ध्वस्यतेस्म । ध्वंसु अवस्रंसने । क्तः । गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तोवा ॥

ध्वाङ्क्षः । पुं । काके ॥ मत्स्यात्खगे । बके ॥ तर्कोटे ॥ भिक्षुके । अर्थिनि ॥ गृहे ॥ ध्वाङ्क्षति । ध्वाक्षिघोरवासितेच । चात्काङ्क्षायाम् । पचाद्यच् ॥

ध्वाङ्क्षजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् ॥

ध्वाङ्क्षजम्बूः । स्त्री । काकजम्ब्वाम् ॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्क्षदन्ती । स्त्री । } काकतुण्ड्याम् ॥
ध्वाङ्क्षनखी । स्त्री । }

ध्वाङ्क्षनाम्नी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी । स्त्री । हपुषायाम् ॥

ध्वाङ्चनासा । स्त्री । } काकनासा-
ध्वाङ्चनासिका । स्त्री । }

याम् ॥

ध्वाङ्क्षपुष्टः । पुं । कोकिले ॥

ध्वाङ्क्षमाची । स्त्री । काकमाच्याम् ॥

ध्वाङ्क्षवल्ली । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्क्षाऽदनी । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥

ध्वाङ्क्षारातिः । पुं । पेचके । उलूके ॥

ध्वाङ्क्षी । स्त्री । काकोलिकायाम् ॥ रवेःसङ्क्रान्तिविशेषे ॥ लघाविन्दुवारेभवेद्ध्वाङ्क्षनाम्नी तदात्यन्तसौख्यं लभेदेववैश्यः ॥

ध्वाङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् ॥

ध्वान । पुं । शब्दे ॥ ध्वननम् । ध्वन० । भावेघञ् ॥

ध्वान्तम् । न । अन्धकारे ॥ ध्वन्यते । ध्वन० । क्तः । क्षुब्धस्वान्तेतिनिपातितम् ॥ नरकविशेषे ॥

ध्वान्तचित्तः । पुं । खद्योते ॥

ध्वान्तशत्रुः । पुं । ध्वान्तशात्रवे ॥

ध्वान्तशात्रवः । पुं । अर्के ॥ चन्द्रे ॥ वह्नौ ॥ श्योनाकवृक्षे ॥ ध्वान्तस्यशात्रवः ॥

ध्वान्तारातिः । पुं । सूर्ये ॥ चन्द्रे ॥ वह्नौ ॥

ध्वान्तोन्मेषः । पुं । खद्योते ॥ ध्वान्तेउन्मेषोऽस्य ॥

नः

न । अ । निषेधे ॥ यथा । न मिथ्याभाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् । परस्त्रीगमनञ्चैव ब्रह्महत्वी विवर्जयेदिति ॥ उपमायाम् ॥ नह्यति । णह बन्धने । डप्रत्ययः ॥

नः । पुं । सुगते ॥ बन्धे ॥ द्विरण्डे ॥ प्रस्तुते ॥ रत्ने ॥ नकारे ॥

नंशुकः । त्रि । नाशके ॥ नश्यत्यल्पेन वायुना । णश अदर्शने । पचिनशोर्णुकन् कनुमौचेतिसाधुः ॥

नंष्टा । त्रि । नाशाश्रये ॥

नःक्षुद्रः । पुं । क्षुद्रनासिके ॥

नकिम् । अ ।
नकिर् । अ । } वर्ज्जने ॥
नकीम् । अ ।

नकुटम् । न । नासिकायाम् ॥

नकुलः । पुं । चतुर्थे पाण्डुसुते ॥ बभ्रौ । सर्पहरि । सूचिवदने ॥ शिवे ॥ त्रि । निष्कुले ॥ नास्तिकुलमस्य । नभ्राणनपादितिनञ् प्रकृत्या ॥

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् ॥

नकुली । स्त्री । कुक्कुट्याम् ॥ मांस्याम् ॥ शङ्खिन्याम् ॥ कुङ्कुमे ॥ नकुलभार्यायाम् ॥

नकुलीशः । पुं । कालीपीठस्थभैरवे ॥

नकुलेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

नकुलेष्टा । स्त्री । रास्नायाम् ॥ नकुलाना मिष्टा ॥ नाँई इति प्रसिद्धे रास्ना

भेदे ॥

नक्तम्। न। निशि। रात्रौ ॥ लक्षणयानक्तव्रतेपि। यथा। उपवासात् परंभैक्षं भिक्षापरमयाचितम्। अयाचितात् परंनक्तं तस्मान्नक्तेनवर्त्तयेत् ॥ देवैस्तुभुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा। पराह्णेपितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥ सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तेभुक्त मभोजनम्। वामाचारोमहादेवो नक्तेनैवोद्वरेन्नरम् ॥ इतिदेवी पु० ॥ अस्यलक्षणायुक्तं मात्स्ये। दिवसस्याष्टमे भागेमन्दीभूतेदिवाकरे। नक्तं तच्च विजानीयान्ननक्तं निशि भोजनम् ॥ नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेतु विधीयते। यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्यनिषेधनमिति ॥

नक्तकः। पुं। लक्तके। कर्पटे। लत्ता इतिभाषा ॥ नजते। ओनजी व्रीडे। वाहुलकात् तन्। स्वार्थे कन्। नक्तं कं सुखमस्माद्वा। पृ० मलोपः ॥

नक्तचारी। पुं। उलूके। मेचके ॥ विडाले ॥ त्रि। रात्रिचरमात्रे ॥

नक्तञ्चरः। पुं। राक्षसे ॥ चौरे ॥ मेचके ॥ वृषदंशादौ ॥ नक्तं चरति। चर०। चरेष्टः ॥ गुग्गुलौ ॥

नक्तन्दिवम्। अ। अहोरात्रे ॥ नक्तञ्च दिवाच। अचतुरेत्यादिना समस्यर्थद्वन्द्वो रव्ययो द्वन्द्वेनिपातनादच् समासान्तः ॥

नक्तम्। अ। निशि। रजन्याम् ॥ नजते। ओनजीव्रीडे। तम् प्रत्ययः ॥

नक्तमालः। पुं। करञ्जवृक्षे ॥ नक्तंमालो धारणमस्य। नक्तमा अलति वा। अल०। पचाद्यच् ॥

नक्तमुखा। स्त्री। रात्रौ ॥ इतिहलायुधः ॥

नक्तव्रतम्। न। दिवाभोजनाभावविशिष्टे रात्रिभोजने ॥ हविष्यभोजनंस्नानं सत्य माहारलाघवम्। अग्निकार्यं मधः शय्यां नक्तभोजीषडाचरेत् ॥ इति भविष्यपुराणम् ॥ नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थोविधिसंयुतः। यतिश्चविधवाचैव कुर्यात् तत् सदिवाकरम् ॥ सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्त मन्तिमेघटिकाद्वये। निशानक्तन्तुविज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥ मार्कण्डेयः। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेनच। उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेदिति ॥

नक्ता। स्त्री। कलिकार्याम् ॥

नक्तान्धः। त्रि। रात्र्यन्धे ॥

नक्तान्ध्यम्। न। रात्र्यन्धतायाम् ॥

नक्रः। पुं। कुम्भीरे। नाँका इति तंदुआ इतिच भाषाप्रसिद्धे जलजन्तौ ॥ न।

अग्रदाकणि। जाखाकाठ इतिगौड भाषा ॥ नासायाम् ॥ नक्रामतिदूरस्थलम् । क्रम्०। अन्यत्रापीतिडः । न भ्राडितिनलोपेन ॥

नक्रराट् । पुं । } ग्राहे । जलाटके । नक्रराजः । पुं । } गाह इतिभाषा प्रसिद्धे यादोविशेषे ॥

नक्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥

नक्षत्रम् । न । कृत्तिकादितारकासु । भे ॥ अवलिङ्गत्वानंयथा । हस्तास्वाती श्रवणा अक्लीबे मृगशिरा नपुंसिस्यात् । पुंसिपुनर्वसु पुष्यौ मूलन्त्वस्त्री स्त्रियांशेषाः ॥ शेषाः ताराइतिसम्बन्धः ॥ मुक्तायाम् ॥ नक्षदतेहिनस्ति । चदेतिसौत्रोधातुर्हिंसार्थ आत्मनेपदी । ष्ट्रन् । नभ्राण्नपादितिनलोपेन ॥ यद्वा । णक्षगतौ । नक्षति । क्रमिनक्षियजीत्य ऽत्रन् ॥ नक्षणोति वा । चणहिंसायाम् । ष्ट्रन् । बाहुलकान्नलोपः॥ चीयतेः चरतेर्वाचमिति निपात्यते । नक्षत्रमिति वा । नलोपाभावः पूर्ववत् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । धवलयावनाले ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रम् । न । मन्त्रग्रहणोक्तषट्चक्रान्तर्गतचक्रे ॥

नक्षत्रनेमिः । पुं । ध्रुवे ॥ चन्द्रे ॥ विष्णौ ॥ स्त्री । रेवत्याम् ॥ इति मेदिनी ॥

नक्षत्रपः । पुं । उडुपे । चन्द्रे ॥

नक्षत्रपदयोगः । पुं । यात्रायोगान्तरे ॥ यथा । मेषगे भास्करे षष्ठे लाभगे स्वोच्चगे यमे । नक्षत्रपदयोगोयं शत्रुमेधानिलो रणे ॥

नक्षत्रपुरुषः । पुं । चैत्रेमासिसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शशी । भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानत इत्यादिना वामनपुराणोक्ते व्रतविशेषे ॥

नक्षत्रमाला । स्त्री । सप्तविंशतिमौक्तिकैर्निर्मिते एकावलीहारे ॥ नक्षत्राणांमालेव ॥ नक्षत्रश्रेण्याम् ॥

नक्षत्रविद्या । स्त्री । ज्योतिषे ॥

नक्षत्रशूलः । पुं । ज्येष्ठापूर्वाभाद्रपदारोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्वादिषु क्रमाच्छूला यात्रायां मरणप्रदाः ॥

नक्षत्रसूचकः । पुं । निन्दिते ज्योतिर्विदि ॥ यथा । अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । सपङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥ अपिच । तिथ्युत्पत्तिं नजानन्ति ग्रहाणां नैवसाधनम् । परवाक्येन वर्त्तन्ते तेवै नक्षत्र सूचकाः ॥

नक्षत्रसूची । पुं । नक्षत्रसूचके ॥ गृहेगृहेगत्वा पृष्टएव नक्षत्राण्यश्विन्या

द्दीनि शुभाशुभसूचकानि सूचय तीति तथा ॥

नखचेशः । पुं । चन्द्रे ॥ नखचाशाग्मीशः ॥ कर्पूरे ॥

नखः । पुं । न । पुनर्भवे । करवहे ॥ पुं । खण्डे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ न । व्याघ्रनखाख्येगन्धद्रव्ये । शुक्तौ । कोलदले ॥ द्विधा शङ्खनखाख्याऽन्याशुक्त्याख्यावदरीछदा इतिरत्नमाला ॥ नखद्वयंग्रहश्लेष्मवातास्रज्वर कुष्ठहृत् । लघूष्णंशुक्रलंवर्ण्यंस्वादुव्रणविषापहम् ॥ अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत्पाकरसयोःकटुः ॥ नखनति खन्यते वा । खनुअवदारणे । अन्येऽडः ॥ नखमस्येति वा । नभ्राडितिसाधुः ॥ यद्वा । नह्यति । णह बन्धने । नहेर्हलोपश्चेति खः ॥ स्वल्पपत्रस्त्वसौ शुक्ति नखरी बदरच्छदा । महांस्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ॥

नखकुट्टः । पुं । नापिते ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नखनिकृन्तनम् । न । नखच्छेदनार्थंनापितशस्त्रविशेषे । नहेर्नी इतिभाषा ॥

नखनिष्पावः । पुं । निष्पावीभेदे । अक्षुलिफलायाम् । ग्राम्यायाम् ॥

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकाक्षुपे ॥

नखपुष्पी । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

नखमुचम् । न । धनुषि ॥

नखम्पचा । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ नखम्पचतीतिविग्रहे मितनखेचेति नखकर्मोपपदात्पचेःकर्त्तरि खश् । अरुर्द्विषदितिमुम् । पचिरत्रतापवाची ॥

नखरः । पुं । नखे । करकण्टके । करवहे ॥ नखंराति । रा० । कः ॥

नखरञ्जनी । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ तस्याःफले ॥ हरीतक्यादिभ्यश्चेतिफलप्रत्ययस्यलुप् ॥ नखच्छेदनास्त्रविशेषे । नहेर्नी इतिभाषा ॥ यथा । अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी । पुनर्भवच्छेदकरीगङ्गेव नखरञ्जनीति ॥

नखरायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥

नखराह्वः । पुं । करवारवृक्षे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नखरी । स्त्री । नखाम् ॥ क्षुद्रनखाम् ॥

नखविष्किरः । पुं । पक्षिविशेषेषु ॥ नखै र्विकीर्य्य येभक्षयन्ति । तेच श्येनादयः ॥

नखवृक्षः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखशङ्खः । पुं । शम्बूके । क्षुद्रशङ्खे ॥

नखाघातः । पुं । रतिक्रीडायांस्यानवि

शेषेषु नखपाते ॥ स्थानानि यथा । नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि कर्मसु । पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥ कक्षस्थले चकर्णान्ते कपाले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥ तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैरिति कामशास्त्रम् ॥

नखाङ्कः । पुं । न । व्याघ्रनख्याम् ॥

नखायुधः । पुं । व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥ कुक्कुटे ॥

नखालिः । पुं । क्षुद्रशङ्खे ॥ नखपङ्क्तौ ॥

नखालुः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखाशी । पुं । पेचके ॥ त्रि । नखभक्षके ॥

नखी । पुं । सिंहे ॥ विदारणक्षमनखयुक्तपशुमात्रे ॥

नखी । स्त्री । नखनामगन्धद्रव्ये । शुक्तौ ॥ बह्वादित्वात् ङीष् ॥

नगः । पुं । पर्वते ॥ वृक्षे ॥ नगच्छति । गम्लृ० । अन्येभ्योऽपीति अन्येष्वपीति वा डः । नगोऽप्राणिष्विति नञ् वा प्रकृत्या ॥ तीर्थविशेषे ॥ भास्करे ॥ पवनाशने ॥

नगजः । त्रि । पर्वतजातवस्तुमात्रे ॥

नगजा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥

नगणः । पुं । त्रिलघौ (।।।) ॥

नगणा । स्त्री । पारावतपद्याम् । नयाफटकी इति गौडभाषाप्रसिद्धलतायाम् । सालकाँगणी तिभाषा ॥

नगतीर्थम् । न । पुण्यक्षेत्रविशेषे ॥ नगस्य नगानां वा तीर्थम् ॥

नगनन्दिनी । स्त्री । पार्वत्याम् ॥

नगपतिः । पुं । हिमालये । गिरीन्द्रे ॥ नगानाम् पतिः ॥

नगभिद्-त् । पुं । पाषाणभेदने । इन्द्रे ॥

नगभूः । पुं । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥ त्रि । पर्वतजाते ॥

नगरम् । न । राजस्थितिस्थाने । पुरि । पत्तने ॥ यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्तितन्नगरम् । पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् । अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्वदैवतसम्बन्धं नगरन्त्वभिधीयते ॥ नगाः वृक्षाः पर्वता वा सन्त्यस्मिन् । नगपांशुपाण्डुभ्यश्चेति रः । पचेक्षीरत्वम् ॥ नगा इव प्रासादादयः सन्त्यत्र वा ॥

नगरघातः । पुं । हस्तिविशेषे ॥ नगरं हन्ति । हन० । कृत्यल्युटो बहुलमिति अण् ॥

नगरन्ध्रकरः । पुं । क्रौञ्चदारणे ॥ रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरो रन्ध्रहेतुः । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति कृञष्ट

प्रत्ययः । नगस्य रन्ध्रकरः ॥

नगरसम्भवम् । न । सिद्धपीठान्तरे ॥

नगरी । स्त्री । पुर्य्याम् । नगरे ॥ जाति लक्षणोङीष् ॥

नगरीबकः । पुं । काके ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

नगरोत्था । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । नागरमोथा इतिभाषा ॥

नगरौषधिः । स्त्री । कदल्याम् ॥

नगस्वरूपिणी । स्त्री । प्रमाणिकाछन्दे ॥

नगाटनः । पुं । वानरे ॥ नगेष्वटनंयस्य ॥

नगाधिपः । पुं । हिमालये ॥ नगानामधिपः ॥ सुमेरौ ॥

नगाधिराजः । पुं । हिमालये ॥

नगानिका । स्त्री । चतुरक्षरावृत्तिप्रभेदे ॥ यथा । द्वितूर्यके गुरु र्यदा । नगानिका भवेत्तदा ॥ यथा । विलोकये कदा क्षणम् । हरिं सरोरुहेक्षणमिति ॥

नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दे । हस्तिपचे ॥ त्रि । नगवासिनि ॥

नगौकाः । पुं । शरभे ॥ पक्षिणि ॥ पञ्चास्ये ॥ काके ॥ नगे वृक्षे ऽगे वा ओक आश्रयो यस्य ॥

नग्नः । पुं । वन्दिनि ॥ क्षपणे । निर्ग्रन्थे । भदन्ते ॥ त्रि । विवाससि । दिगम्बरे ॥ नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नः-कौपीनकावृतः । इतिकार्ष्णाजिनिः ॥ नजतेक्त । ओलजीव्रीडे ! अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः । ओदितश्चेतिनत्वम् ॥ द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैवच । एकवासाअवासाश्चनग्नःपञ्चविधः स्मृतः- ॥ पारिभाषिकनग्नो यथा । येषां कुलेनवेदोऽस्ति न शास्त्रं नैवच व्रतम् । ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भि स्तेषा मन्नं विगर्हितम् ॥ इतिमार्कण्डेयपुराणम् ॥ ऋग्यजुः सामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज । एतामुज्झतियो मोहात् सनग्नः पातकीस्मृतः ॥ त्रयी समस्तवर्णानां द्विज संवरणं यतः । नग्नो भवत्युज्झितायां मतस्तस्यामसंशयम् ॥ यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिव्राडपि नैवेय सनग्नः पापकृन्नरः ॥ इतिविष्णुपुराणम् ॥

नग्नकः । पुं । नग्ने ॥ नग्नएव । स्वार्थेकन् ॥

नग्नजित् । पुं । नाग्नजित्याः पितरि नृपतिविशेषे ॥

नग्नहूः । पुं । नानाद्रव्यकृते सुराबीजे । किण्वे ॥ नग्नम् हूयतेवा । ह्वेञ् ॥ । सं० क्विप् । नग्नस्यहूः ॥

नग्ना । स्त्री । नग्नयोषिति । विवस्त्रायां नार्याम् । कोटव्याम् ॥ ननग्नां स्त्रिय

मोचेत पुरुषं वा कदाचन । नच मूत्रं पुरीषं वा नवै संस्पृष्टमैथुनमिति कूर्म्मपुराणम् ॥

नग्नाटः । पुं । दिगम्बरे ॥

नग्नाटकः । पुं । दिगम्बरयोगिनि ॥

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवायाम् । अप्राप्तरजस्कायाम् ॥ विवस्त्रायाम् ॥ नजतेस्म । ओनजी० । गत्यर्थेति क्तः । ओदितश्चेतिनः । स्वार्थे कन् ॥

नचेत् । अ । निषेधे ॥

नञ् । अ । नञभावे निषेधेच स्वरूपार्थे व्यतिक्रमे । ईषदर्थेच साहश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥ इतिमेदिनी ॥ अपिच । तत् साहश्य मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥ साहश्ये यथा । अब्राह्मणः ॥ अभावे । यथा । अपापम् ॥ अन्यत्त्वे यथा । अघटःपटः ॥ अल्पत्त्वे यथा । अनुदरा कन्या ॥ अप्राशस्त्ये यथा । अकेशी ॥ विरोधेयथा । असुरः ॥ ञकारो नलोपेनञितिविशेषणार्थः ॥ द्वौनञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । यथा । नाविष्णुः कीर्त्तयेद्विष्णुं नाविष्णु र्विष्णुमर्च्चयेत् । नाविष्णुः संस्मरे द्विष्णुंनाविष्णु र्विष्णु माप्नुयादिति महाभारतम् ॥

नटः । पुं । शैलूषे । कृशाश्विनि । नव रसाभिनयचतुरे नर्त्तकविशेषे । जायाजीविनि ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषे यथा । शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो वरुड एवचेति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रात्यायांचक्षत्रियाज्जात इति मनुः ॥ अशोकवृक्षे ॥ श्योनाक वृक्षे ॥ नले । किष्कुपर्वणि ॥ गोदन्तहरिताले ॥ ब्रात्यात् चत्रियात् सवर्णाया मुत्पन्न जात्यन्तरे । जल्ले ॥ नटति । नटन्नृत्तौ । पचाद्यच् ॥ यद्वा । नमति । णम० । जनिदेच्यादिनानमेर्डटः । । डित्त्वाट्टिलोपः ॥

नटनम् । न । नर्त्तने । नाट्ये । नृत्ये ॥ नट अवस्कन्दने । ल्युट् ॥ आचरणे ॥

नटनारायणः । पुं । रागविशेषे ॥

नटभूषणम् । न । } हरिताले ॥
नटमण्डनम् । न । }

नटवरः । पुं । नटश्रेष्ठे ॥

नटसञ्ज्ञकः । पुं । गोदन्तहरिताले ॥ नटे ॥

नटाम्लिका । स्त्री । लज्जायाम् ॥ इति हारावली ॥

नटी । स्त्री । नल्योषधौ ॥ वेश्यायाम् ॥ नटयोषायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

नटेश्वरः । पुं । शिवे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नट्या । स्त्री । नटसमूहे ॥ पाशा०यः ॥

नडः । पुं । नलतृणे । पोटगले ॥ नडति । नडगहने । अच् ॥

नडकीयः । त्रि । नड्वले ॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । नडादीनां कुक् चेतिछः ॥

नडप्रायः । त्रि । नडवहुलदेशे । नड्वति॥

नडसंहतिः । स्त्री । नड्यायाम् ॥ नडानां संहतिः ॥

नडहः । त्रि । कान्ते । ललिते ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

नडहा । स्त्री । विलासिन्याम् ॥

नड्या । स्त्री । नडसंहतौ ॥ नडानां समूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

नड्वान् । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः प्रायाश्च । कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् । जय इति मादुपधाया इति वा वत्वम् ॥

नड्वलः । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । नडशादाड्ड्वलच् ॥

नड्वाभूः । स्त्री । गृहविशेषे । कुट्टिमे ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

नतः । पुं । जन्मनाडिकाविशेषे ॥ न । तगरपादाम् । तगरमूले ॥ त्रि । कुटिले ॥ नम्रे ॥ नमति स्म । क्तः ॥

नतद्रुमः । पुं । लताशाले ॥ इतिरत्न०॥

नतनासिकः । त्रि । चिपिटनासे । अवटीटे ॥ नता नम्रा नासिका ऽस्य ॥

नताङ्गी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिरानि०॥

नतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमने ॥ क्तिन् ॥ अथ सप्त प्रकारायानतेर्लक्षणानि । त्रिकोण मथषट्कोण मर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधानतिलक्षणम् ॥ ऐशानीवाथ कौवेरीदिक् कामाग्या प्रपूजने । प्रशस्ता स्थण्डिलादौच सर्वमूर्त्तैस्तुसर्वतः ॥ त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि पूर्वमुखोयजेत् । पश्चिमाच्छाम्भवी गत्वा व्यवस्थां निर्दिशेत् तदा ॥ यदोत्तरामुखः कुर्यात् साधकोदेवपूजनम् । तदायाम्यात्तु वायव्यांगत्वाकुर्यात्तु संस्थितिम् ॥ दक्षिणाद्वायवीं गत्वादिशं तस्माच्छाम्भवीम् । ततो ऽपिदक्षिणं गत्वा नमस्कार स्त्रिकोणवत् ॥ त्रिकोणो यो नमस्कार स्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥ १ ॥ दक्षिणाद्वायवीं गत्वा वायव्याच्छम्भवींततः । ततोपिदक्षिणां गत्वा तांत्यक्त्वाग्नौ प्रविश्यच ॥ अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततस्त्वाप्युत्तरांदिशम् । उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं द्विस्त्रिकोणवत् ॥ षट्कोणोयो नमस्कारः प्रीतिदःशिवदुर्गयोः ॥ २ ॥ दक्षिणाद् वायवींग त्वातस्माद्व्यावृत्य दक्षिणम् । गत्वा यो ऽसौनमस्कारः सोर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ ३ ॥ सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा

वर्त्तुलाकृतिसाधकः । नमस्कारः क थ्यतेसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥ ४ ॥ त्यक्त्वा स्व मानस्थानं पश्चाद् गत्वा नमस्कृतिः । प्रदक्षिणं विनायातु नि पत्यभुविदण्डवत् ॥ दण्डइत्युच्यते देवैःसर्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥ पूर्व वद् दण्डवद् भूमौनिपत्यहृदयेनतु । चिबुकेनमुखेनाथनासयात्त्वलिके-नच ॥ ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भू मिस्पर्शनं क्रमात् । तदष्टाङ्ग इति-प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वासाधको वर्त्तुला कृतिः । ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शाच्चितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ॥ सउग्र इतिदेवौघै रुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥ नदानां सागरो यादृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा । नदीनां जाह्नवी यादृग् देवानामिव चक्रधृक् ॥ नमस्कारेषु सर्वेषु तथै वोग्रः प्रशस्यते । त्रिकोणाद्यैर्नमस्का रैः कृतैरेवतु भक्तितः । चतुर्वर्गं ल भेद्भक्त्यानचिरादेवसाधकः ॥ नम स्कारोमहायज्ञः प्रीतिदः सर्वदास-दा । सर्वेषामपिदेवानामन्येषामपि भैरव ॥ योसावुग्रोनमस्कारःप्रीति दःसततं हरेः । महामायाप्रीतिक रःसनमस्कारयोत्तमः ॥ इतिकाली पुराणम् ॥

नदः । पुं । पुनर्वहे । भिद्य । शोणासि न्धुभैरवदामोदरब्रह्मपुत्रादौ ॥ अ-ब्धौ ॥ निनदे ॥ नदति । णद० । पचाद्यच् ॥

नदनुः । पुं । मेघे ॥ सिंहे ॥ नदति । णदअव्यक्तेशब्दे । अनुङ्नदेश्चेति अनुङ् ॥

नदी । स्त्री । सरिति । तरङ्गिण्याम् । तटिन्याम् ॥ अस्यालक्षणम् । धनुः सहस्राण्यष्टौच गतिर्यासांनविद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्ता स्ताः प रिकीर्त्तिताः इति ॥ सर्वा गुर्वी-प्राङ्मुखी वाहिनीस्या लघ्वी पश्चा द्वाहिनी निश्चयेन । देशेदेशे तद्गु णा सा विशेषा नैवाधत्ते गौरवंला घवञ्च ॥ प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो ल-घ्व्यः शीघ्रवहाः स्मृताः । नद्यः पाषा णसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥ हिमवत्प्रभवायाश्च जलं तास्वमृतो पमम् । विन्ध्यात् प्राचीप्राच्यवाची प्रतीची याचोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण । वातारोपं श्लेष्मपित्तार्त्तिलो पं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्चधत्ते ॥ पा रिपात्रभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभवा-श्च याः । शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हे तुःश्लीपदस्यचेतिराजनिर्घण्टः ॥ प चादिषु नदट् इतिटित्त्वनिपातनात्-

टिड्ढेतिङीप् ॥ नदीनाञ्चविशेषोयः सवराहे निरूपितः । तथामत्स्यपुराणादौ द्रष्टव्योवेत्तुमिच्छुभिः ॥

नदीकदम्बः । पुं । महाश्रावणिकायाम् । मुण्ड्याम् ॥ न । नदीसमूहे ॥

नदीकान्तः । पुं । समुद्रे ॥ नद्यः कान्ता यस्य ॥ इज्जले । निचुलद्रुमे ॥ सिन्धुवारके ॥

नदीकान्ता । स्त्री । जंबाम् ॥ काकजङ्घौषधौ ॥ लतायाम् ॥

नदीकूलम् । न । सरित्तटे ॥ नद्याः कूलम् ॥

नदीकूलप्रियः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ नदीकूलं प्रियं यस्य ॥

नदीजः । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥ यावनालशरे ॥ हिज्जलवृक्षे ॥ न । स्रोतोञ्जने ॥ त्रि । नद्यां जाते ॥

नदीजा । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे ॥

नदीतरस्थलम् । न । } घट्टे ॥ नदी
नदीतरस्थानम् । न । } भिन्नस्थाने ॥

नदीनः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ नदीनामिनः स्वामी ॥

नदीनिष्पावः । पुं । धान्यप्रभेदे । कटुनिष्पावे । कर्बुरे ॥

नदीमातृकः । त्रि । नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितेदेशे ॥ नदी माता ऽस्य । नद्यृतश्चेतिकप् ॥

नदीवङ्कः । पुं । वङ्कुरे । वाँकइतिभाषा ॥ इतिशब्दमाला ॥

नदीवटः । पुं । वटीवृक्षे ॥

नदीष्णः । त्रि । नदीस्नानकुशले ॥ नद्यां स्नाति । ष्णाशौचे । सुपीतिकः निनदीभ्यामितिषत्वम् ॥ नदीजे ॥ इतिपुरुषोत्तमः ॥

नदीसरः । न । इन्द्रक्रीडासरोवरे ॥

नदीसर्ज्जः । पुं । वीरतरौ । अर्जुनवृक्षे ॥

नदेयी । स्त्री । नादेय्याम् । भूमिजंबाम् ॥

नद्धः । त्रि । बद्धे ॥ उद्धृत्ते ॥ नह्यते । णहबन्धने । कर्मणि क्तः । नहोधइतिधत्वम् ॥

नद्ध्री । स्त्री । चर्ममयरज्ज्वां । वरत्रायाम् ॥ नह्यतेऽनया । णह० । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥

नद्याम्रः । पुं । समष्ठिलावृक्षे ॥

नद्यावर्त्तकः । पुं । यात्रायोगान्तरे । नन्द्यावर्त्तके ॥ यथा । स्वराशिगेबुधे लग्ने सिते वा सुरवन्दिते । नद्यावर्त्तकयोगोयं यातुरिष्टार्थसिद्धिदः ॥ अन्योऽपि । भूसुते स्वोच्चगे लाभे मृगकुम्भगते यमे । नद्यावर्त्तकयोगोयं रणेशचतुराननः ॥

ननन्दा । स्त्री । नन्दिन्याम् । स्वभर्तृभगिन्याम् । ननंद इतिभाषा ॥ नन

न्दति कृतायामपिसेवायां न तुष्यति । न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा । नञिचनन्देरिति ऋन् ॥

ननान्दा । स्त्री । ननन्दायाम् ॥ न नन्दति नतुष्यति । ननन्दयति भ्रातृजायामिति वा । टुनदि० । नञिचनन्देरिति ऋन् वृद्धिश्चेतिकेचित् ॥

ननु । अ । विनिग्रहे ॥ अनुप्रश्ने ॥ परकृतौ ॥ अधिकारे ॥ संभ्रमे ॥ आमन्त्रणे ॥ अनुनये ॥ प्रश्ने ॥ अनुज्ञायाम् ॥ अवधारणे ॥ दुष्टोक्तौ ॥ सम्यग्वादे ॥ स्तुतौ ॥ वाक्यारम्भे ॥ आक्षेपे ॥ प्रत्युक्तौ ॥ उत्प्रेक्षाऽलङ्कारव्यञ्जके ॥ यथा । मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायो नु वेद्मिच । ननु नो नहि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानिचेतिकाव्यचन्द्रिका ॥ न नुदति । नुद० । मित०डुः ॥

ननुच । अ । विरोधोक्तौ ॥ ननुच च चेतिनिपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥ प्रश्ने ॥

नन्दः । पुं । गोपविशेषे । श्रीकृष्णस्य पितरि ॥ नृपविशेषे । महानन्दिसुते । क्षत्रियवंशान्ते ॥ आनन्दे ॥ निधिप्रभेदे ॥ प्राग्दक्षिणद्वारगृहे ॥ वेणुविशेषे ॥ यथा । महानन्दस्तथानन्दोविजयोथजयस्तथा । चत्वारउत्तमावंशामातङ्गमुनिसम्मताः ॥ दशाङ्गुलोमहानन्दोनन्दएकादशाङ्गुलइतिसङ्गीतदामोदरः ॥ त्रि । सर्वाभिरुपपत्तिभिःसमृद्धे ॥ नन्दति इति नन्दः । टुनदि० । पचाद्यच् ॥

नन्दकः । पुं । हरेःखड्गे ॥ भेके ॥ त्रि । हर्षके ॥ कुलपालके ॥ नन्दयति देवान् । टुनदि० । ण्वुल् ॥ नन्दतात् । आशिषिचेति वुन्वा ॥

नन्दकिः । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

नन्दकी । पुं । विष्णौ ॥ विद्यामयो नन्दकाख्योऽसिरस्य । अतइनिठना-वितीनिः ॥

नन्दगोपिता । स्त्री । रास्नायाम् ॥

नन्दथुः । पुं । आनन्दे । सुखे ॥ टुनदि० । द्वितोऽथुच् ॥

नन्दनः । पुं । सुते ॥ भेके ॥ कामाख्यायां पर्वतविशेषे ॥ षड्विंशतितमेवत्सरे । सुभिक्षं क्षेम मारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् । बहुक्षीरा स्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ न । इन्द्रस्योद्याने । गन्धमादनमूले गन्धर्वसुरसिद्धाप्सरोरतोद्याने ॥ इतिसंज्ञकच्छन्दःप्रभेदे ॥ यथा । नजभजरैस्तुरेफसहितैः शिवैर्हयै र्नन्दनम् । यथा । तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलिलमान्दोलितम् मधुरिपुपादपङ्कजर

जःसुपूतपृथ्वीतलम् । मुरहरचिच चेष्टितकलाकलापसंस्मारकङ् च्चि तितलनन्दनं व्रज सखे सुखायहन्दा वनम् ॥ त्रि । हर्षके ॥ आनन्दकारके ॥ नन्दयति । टुनदि० । नं०ल्यु:॥

नन्दनजम् । न । हरिचन्दने ॥

नन्दनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य नन्दनः ॥

नन्दनन्दिनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दनमाला । स्त्री । श्रीकृष्णप्रीतिकृन्माल्लिकाविशेषे ॥

नन्दना । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिजटाधरः ॥

नन्दन्तः । पुं । पुत्रे ॥ नन्द्यात् । टुनदि० । रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यःषिदाशिषीति झच् ॥

नन्दपालः । पुं । वरुणे ॥

नन्दपुत्री । स्त्री । पार्वत्याम् ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

नन्दयन्तः । त्रि । अर्भके ॥ नन्दयति । टुनदि० । तृभूवहिवसिभासीच्या-दिनाझच्षित् ॥

नन्दा । स्त्री । गौर्याम् ॥ नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसते ऽ यत्र । हिमाचले महापुण्ये नन्दादेवी ततःस्मृता ॥ संस्थाप्य नन्दिता यस्मात् तस्मान्नन्दा तु साऽभवत् । इतिचनामकारणम् । संस्थाप्य ब्रह्मादिभिर्हिमगिराविति शेषः ॥ अलिञ्जरे । नाँदइतिभाषा ॥ सम्पदि ॥ तिथिविशेषे॥ यथा । प्रतिपदेकादशी षष्ठी नन्दा ज्ञेयामनीषिभिः ॥ अर्कसङ्क्रमविशेषे । स्थिरेजीववारेतुनन्देतिसंज्ञा तदाविप्रवर्गःसुखीमासमेकम् ॥ न नन्दरि ॥ तीर्थविशेषे ॥

नन्दात्मजः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य आत्मजः ॥

नन्दात्मजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दिः । पुं । नन्दिकेश्वरे । पिनाकिनः प्रतीहारे ॥ पुं । न । द्यूताङ्गे ॥ आनन्दे ॥ नन्दति । टुनदि० । इन् ॥

नन्दिकः । पुं । नन्दिवृक्षे ॥

नन्दिका । स्त्री । इन्द्रक्रीडास्थाने ॥ अलिञ्जरे ॥

नन्दिकेश्वरः । पुं । शालङ्कायने । ताण्डवतालिके । शिवद्वारपाले ॥ पुराणविशेषे ॥

नन्दिघोषः । पुं । अर्जुनस्यरथे ॥ वन्दिजनस्य घोषे ॥

नन्दितरुः । पुं । धवद्रुमे ॥

नन्दी । पुं । हरप्रतीहारे । गिरिशवेश्मनि ॥ सन्निविधउक्तोवह्निपुराणे ॥ यथा । आद्यः कनकनन्दीच गिरिकाख्यो द्वितीयकः । सोमनन्दी तृती

यस्तु विज्ञेयानन्दिनस्त्वयइति ॥ गर्द भाण्डे ॥ वटद्रुमे ॥
नन्दिनी । स्त्री । उमायाम् ॥ गङ्गायाम् ॥ ननान्दरि ॥ वशिष्ठधेनौ ॥ वशिष्ठाख्यदेव्याम् ॥ व्याडिमातरि॥ रेणुकाख्यौषधौ ॥ तीर्थविशेषे ॥ नन्दयति । टुनदि० । णिनिः । ङीप्॥
नन्दिनीतनयः । पुं । अभिधानविशेषस्य कर्त्तरि । व्याडिमुनौ ॥
नन्दिनीसुतः । पुं । व्याडिमुनौ॥ नन्दिन्याः सुतः ॥
नन्दिपुराणम् । न । उपपुराणप्रभेदे॥
नन्दिवर्द्धनः । पुं । भर्गे । शिवे ॥ पक्षान्ते ॥ तनये ॥ मित्रे ॥ त्रि । आनन्दवर्द्धके ॥
नन्दिवृक्षः । पुं । नन्दीद्रुमे ॥ नन्दनम् । टुनदि० । इन् । नन्द्याःवृक्षः ॥
नन्दी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥
नन्दीमुखी । स्त्री । पक्षिविशेषे॥ यथा । स्थूलाकठोराहस्त्वाच यस्याः श्मश्रूपरिस्थिता । गुटिका चक्षुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीतिसा ॥ तन्द्रायाम्॥ इतिहेमचन्द्रः ॥
नन्दीवर्त्तः । पुं । सामुद्रमत्स्यविशेषे॥
नन्दीवृक्षः । पुं । नन्दिवृक्षे । स्थालीवृक्षे । वेलिआपीपर इति प्रसिद्धे ऽश्वत्थभेदे । कान्तलकादन्योयम् ॥ नन्दीवृक्षो लघुः स्वादु स्तिक्तः स्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसोग्राही विषपित्तकफास्रनुत् ॥ अश्वत्थाकारःक्षीरवान् स्वनामप्रसिद्धोवृक्षः इतिभरतः ॥ कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धिवृक्षविशेषे । तूणीके । पीतके । कुठेरके ॥ तूत इतिभाषाप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । तुन्ने । कुबेरके । कान्तलके । नन्दिवृक्षे ॥ गान्धीराख्यतृणे- ॥ इतिशब्दाम्बुधिः ॥ नन्दनम् । टुनदि० । इन् । कृदिकारादितिङीष् ॥ नन्द्याः वृक्षः ॥
नन्दीशः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारपाले ॥ भरतोक्ततालप्रभेदे ॥
नन्दीश्वरः । पुं । महादेवे । शिवे ॥ सदाशिवद्वारपाले ॥ नन्दीशाख्येताले ॥ यथा । गोलघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरेमताः इति सङ्गीतदामोदरः ॥
नन्दीसरः । न । इन्द्रसरोवरे ॥
नन्द्यावर्त्तः । पुं । पश्चिमद्वाररहितोनन्द्यावर्त्ताह्वयस्तथे ष्युक्तलक्षणे राजवेश्मप्रभेदे ॥ लक्षणान्तरञ्च । दक्षिणानुगतालिन्दत्रयंयत् पश्चिमामुखम् । पूजनीयोत्तरच्छायं नन्द्यावर्त्तं वदन्तितद्विति भरतधृतःसाम्बः ॥ तगरद्रुमे ॥ मत्स्यविशेषे ॥ नद्याः

वर्त्तोक्ते याचायोगे ॥ नन्दयतीति नन्दी । नन्दी आवर्त्तो ऽच ॥

नपात् । त्रि । अरक्षके ॥ नपाति । न पात् शवन्त: ॥

नपुंसक: । पुं । न । क्लीवे ॥ नस्त्री न-पुमानित्यस्य पुंसकभावो नभ्राडि-त्यत्रनिपातनात् ॥ नपुंसकोभवेदि तिभाष्यात् पुंस्यप्ययम् ॥ अस्य लक्ष यं यथा । स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लो मश: पुरुष: स्मृत: । उभयो रन्तरं यच्च तदभावेन पुंसकमिति ॥ * ॥ नपुंसकविशेषानाह भावप्रकाश:- । यथा । आसेक्यश्च सुगन्धिश्च कु म्भीक श्चेर्ष्यक स्तथा । अमीसशु-क्रा बोद्धव्या अशुक्रो भूणसंज्ञक: ॥ तेषांलक्षणानि यथा । पित्रोरत्यु स्व ल्पवीर्यत्वादासेक्य: पुरुषो भवेत् । सशुक्रं प्राश्यलभते ध्वजोन्नति मसं शयम् ॥ य: पूतियोनै। जायेत स-ह्वि सैागन्धिको भवेत् । स्वेमुदे ऽब्र ह्मचर्यां य: स्त्रीषुपुंवत् प्रवर्त्तते । स कुम्भीकइतिज्ञेयो गुदयोनिस्तुसस्मृ त: ॥ दृष्ट्वा व्यवाय मन्येषां व्यवाये-य: प्रवर्त्तते । ईर्ष्यक: सतु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च सस्मृत: ॥ यो भार्याया मृतै। मोहा दङ्गनेव प्रवर्त्तते । तच स्त्रीचेष्टिताकारो जायते प्रगढ संज्ञ क: ॥ इति भावप्रकाश: ॥

नप्ता । पुं । पैात्रे ॥ दैाहित्रे ॥ नपत न्तिपितरो ऽनेन । पतल्ट° । नसृने ष्टृत्त्वष्ट्रितिसाधु: । नञ: प्रकृतिभाव: पतेरच्छब्दलोपश्चनिपातनात् ॥

नप्त्री । स्त्री । पैात्र्याम् ॥ दैाहित्र्याम् ॥ न पतन्तिपितरो ऽनया नप्तृवत् साधु: । ऋन्नेभ्योङीप् ॥

नभ: । पुं । श्रावणमासे ॥ व्योम्नि ॥ न भते । णभहिंसायाम् । पचाद्यच् ॥

नभ:क्रान्ती । पुं । सिंहे ॥ इतिशब्द-माला ॥

नभ: प्राण: । पुं । पवने ॥ इतित्रिकाण्ड शेष: ॥

नभ:सत् । पुं । निर्जरसि । देवे ॥

नभ:सरित् । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥

नभ:स्थित: । पुं । नरकविशेषे ॥ त्रि । आकाशस्थिते ॥

नभ:स्पृक् । त्रि । अन्तरीक्षव्यापिनि ॥ नभ: स्पृशति । स्पृश° । क्विप् ॥

नभश्चक्षु: । पुं । सूर्य्ये ॥ इतिशब्दमाला ॥

नभश्चमस: । पुं । चन्द्रे ॥ चित्रापूपे ॥ इन्द्रजाले ॥ इतिमेदिनी ॥

नभश्चर: । पुं । विहङ्गमे ॥ विद्याधरे ॥ मेघे ॥ वाते ॥ ग्रहे ॥ देवे ॥ राक्ष से ॥ त्रि । व्योमचारिणि ॥

नभा: । पुं । घने । मेघे ॥ श्रावे ॥ श्रा

वर्षामासे ॥ विरहिणो नभ्यति नभ्राति नभते वा । णभ० । असुन् ॥ वर्षायाम् ॥ विसतन्तौ ॥ पतद्ग्रहे ॥ त्रि । पलितशीर्षे ॥ नह्यते मेघैः । णहबन्धने । नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् भश्चान्तादेशः ॥

नभऽ । न । व्योम्नि । आकाशे ॥ नह्यते मेघैः । णह० । नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् भश्चान्तादेशः ॥ न वभस्तिवा । भसदीप्तौ । क्विप् ॥ नभनम् नभ्यतेऽनेनावेश ॥

नभसः । पुं । न । व्योम्नि ॥ नभते नभ्रातिवा । अत्यविचमितमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ॥

नभसङ्गमः । पुं । खगे ॥ पक्षिणि ॥ नभसं गच्छति । गम्लृ० । गमेःसुपीतिखच् ॥

नभस्यः । पुं । भाद्रमासे ॥ नभाःश्रवणम् । तत्रसाधुः । यत् ॥

नभस्वान् । पुं । वायौ ॥ नभोऽस्याश्रयत्वेन अस्ति । मतुप् । तसौमत्वर्थे इतिभत्वाद्रुत्वाभावः । वत्वम् ॥

नभसत् द् । पुं । देवे । सुरे ॥ नभस्याकाशे सीदति गच्छति । सद्लृ० । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥

नभाकम् । न । तमे ॥ नभ्राति । णभ० । पिनाकादित्वादाकः ॥

नभोगजः । पुं । वारिदे । मेघे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोगतिः । स्त्री । आकाशगमने । खगतौ ॥ यथा । प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानिनभोगतौ ॥ त्रि । खचरे ॥ नभसिगति र्यस्यवा ॥

नभोदुहः । पुं । } वारिदे । मेघे ॥ इ-
नभोद्वीपः । पुं । }
नभोधूमः । पुं । } तिशब्दमाला ॥

नभोनदी । स्त्री । स्वर्गङ्गायाम् ॥

नभोमणिः । पुं । रवौ । सूर्ये ॥

नभोमण्डलदीपः । पुं । इन्दौ ॥

नभोम्बुपः । पुं । चातकखगे ॥

नभोरजऽ । न । अन्धकारे ॥

नभोरेणुः । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

नभोलयः । पुं । धूमे ॥

नभ्यः । पुं । अक्षे ॥ नाभयेहितः । रथाङ्गसच्छिद्रंनाभिः । तदनुप्रविष्टःकाष्ठविशेषोक्षः । सच तदनुगुणत्वात् तस्मैहितः । अञ्जनंतैलाभ्यङ्गः तदपिस्नेहनत्वान्नाभयेहितम् । उगवादिभ्योयत् । नाभिनभञ्च ॥ त्रि । नभसम्बन्धिनि ॥

नभ्राट् । पुं । मेघे ॥ नभ्राजते इतितथा । भ्राजृ० । क्विप् । नभ्राण्नपादितिसाधुः ॥

नमत् । त्रि । प्रणते ॥

नमतः । पुं । प्रह्वे ॥ धूमे ॥ नटे ॥ नमति । णम० । भृमृदृशीत्यादिना ऽतच् ॥

नमनम् । म । वाङ्मनःकायप्रणिधाने न प्रह्वीभवने ॥ त्रि । नमयितरि ॥ कर्त्तरिल्युट् ॥

नमयिता । त्रि । नमनकर्त्तरि ॥

नमउ । अ । नतौ ॥ नमनम् । णमप्रह्वत्वेशब्देच । असुन् ॥

नमसः । पुं । अनुकूले ॥ नमति । णम० । अत्यविचमीत्यादिना ऽसच् ॥

नमसितः । त्रि । अर्चिते । पूजिते । कृतनमस्कारे ॥ नमःकृतम् । नमोवरिवश्चित्रिङःक्यच् । क्तः । क्यस्यविभाषेतियलोपः ॥

नमस्कारः । पुं । नमस्कृतौ । करयोः-शिरस्संयोगेन नतिकरणे । स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषे ॥ सर्वैश्चापि नमस्कुर्युःसर्वावस्थासु सर्वदेतिव्यवहारः । नाशुचिर्नाप्रयतो ऽभिवादयेदिति शङ्खः । देवंविप्रंगुरुंदृष्ट्वा न नमेद्यस्तु संभ्रमात् । सकालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ब्राह्मणञ्चगुरुंदृष्ट्वा न नमेद्योनराधमः । यावज्जीवनपर्यन्तमशुचिर्यवनोभवेदिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनं तथा । नमस्कारं नकुर्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च । प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्तिपुण्यंपुराकृतम् ॥ उपविश्य नमेच्छूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणोवदेत् । सशूद्रो नरकंयाति ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ * ॥ अश्वारूढमजानन्तं धावन्तं धनगर्वितम् । जपस्थंजलमध्यस्थं षड्विप्रान्नाभिवादयेत् ॥ * ॥ पुष्पहस्तोवारिहस्तस्तैलाभ्यक्तोजलस्थितः । आशीःकर्त्तानमस्कर्त्तौउभयोर्नरकंभवेदिति कर्मलोचनः ॥ * ॥ मातुःपितुः कनीयांसंननमेद्वयसाधिकः । नमस्कुर्याद् गुरोःपत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥ यमः । अभिवादयतःपूर्वमाशिषं न प्रयच्छति । यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद् भागं प्रयच्छते ॥ स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि । वर्द्धतामितिवैश्ये षु शूद्रेत्वारोग्यमेवचेतिशब्दकल्पद्रुमेमलमासतत्त्वम् ॥ विषप्रभेदे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥ नमःकरणम् । कृञ० । घञ् ॥

नमस्कारी । स्त्री । खदिर्याम् । छायाजोडीतिख्यातौषधौ ॥ नमस्कारणशीला । सुपीतिणिनिः ॥

नमस्कृतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमः

करणम् । नमः क्रियतेऽनयावा । डुकृञ्० । स्त्रियां क्तिन् ॥

नमस्यः । त्रि । नमस्काराहें ॥

नमस्यन् । त्रि । कायवाङ्मनोभि र्नमस्कुर्वति ॥

नमस्या । स्त्री । पूजायाम् ॥ नमस्करणम् । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । अ-प्रत्ययादित्यकारः । टाप् ॥

नमस्थितः । त्रि । पूजिते । अर्चिते । नमसिते ॥ नमः कृतम् । नमोवरिव इति नमसःक्यच् । क्तः ॥

नमितः । त्रि । जातनमस्कारे ॥ नामिते ॥

नमुचिः । पुं । शुम्भनिशुम्भाभ्यां कनिष्ठे दैत्यविशेषे ॥ अनङ्गे । कामे ॥ नमुञ्चति । मुच्लृ० । इगुपधात् कि दितीन् । नभ्राण्नपादितिनञ् प्रकृत्या ॥

नमुचिद्विट् । पुं । इन्द्रे । मघोनि ॥ नमुचिंद्वेष्टि । द्विष० । सत्सूद्विषेत्यादि नाक्विप् ॥

नमुचिसूदनः । पुं । इन्द्रे । पाकशासने ॥ नमुञ्चति । मुच्लृ० । इन् । नभ्राडितिनञ् प्रकृत्या। सूदयति। षूदचरणे । नं० ल्युः ॥ नमुचेर्दैत्यस्य सूदनः ॥

नमेरुः । पुं । सुरपुन्नागे ॥ रुद्राक्षे ॥

नमोगुरुः । पुं । ब्राह्मणे । भूसुरे ॥ नमस्करणीयोगुरुः ॥

नम्ना । स्त्री । काष्ठादिनिर्मितकूपादिसङ्क्रमे ॥

नम्यः । त्रि । नमस्ये ॥

नम्रः । त्रि । नते । नमनशीले ॥ नमति । तच्छीलः । णम० । नमिकम्पी तिरः ॥

नम्रकः । पुं । वेतसे ॥ त्रि । नते ॥

नयः । पुं । नीतौ । नाये ॥ द्यूतविशेषे ॥ नैगमादिषु ॥ युक्तौ ॥ शास्त्रे ॥ त्रि । न्याय्ये ॥ नेतरि ॥ नयनम् ॥ णीञ्० । वाङ्कुलकात्प्रत्यच् ॥ नयतेः कर्त्तरि पचाद्यच्वा ॥

नयकः । पुं । नयेकुशले ॥ आ०कन् ॥

नयज्ञः । त्रि । नीतिज्ञे ॥ नयंजानाति ज्ञा० । कः ॥

नयद्रुट् । त्रि । नीतिविरुद्धकारिणि ॥

नयनम् । न । चक्षुषि । लोचने ॥ प्रापणे ॥ नीयतेऽनेन । णीञ्० । ल्युट् ॥

नयनाभिरामः । पुं । चन्द्रे ॥ नयनयोरभिरामः॥ त्रि । प्रिये ॥

नयनी । स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ नीयते स्वविषयोऽनया । णीञ्० । ल्युट् । ङीप् ॥

नयनोत्सवः । पुं । दीपे ॥ दृगुत्सवे ॥

नयनयोः उत्सवो यस्मिन् ॥

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे ॥

नयनौषधम् । न । पुष्पकासीसे ॥

नयपीठी । स्त्री । द्यूताङ्गे । अष्टकाङ्गे । छक् इति गौडभाषा ॥

नयवर्त्म । न । षाड्गुण्यप्रयोगे ॥ सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च । द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणानीति वेदिनाम् ॥ नयस्य वर्त्म ॥

नयविशारदः । पुं । नीतिशास्त्रज्ञे ॥

नयशाली । पुं । नीतिसम्पन्ने ॥

नयानुगः । त्रि । नीत्यनुसारिणि ॥

नरम् । न । रामकर्पूरतृणे ॥

नरः । पुं । अजे । अच्युते । विष्णौ ॥ मनुजे ॥ अर्जुने ॥ नरति । नयति वा । नॄ नये । अच् ॥ परमात्मनि ॥ नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन इति व्यासः ॥ शङ्कौ ॥

नरकः । पुं । भूमेर्गर्भे वराहाज्जाते दैत्यविशेषे । भौमे ॥ पापिनां कष्टजनकस्थानविशेषे । निरये । नारके ॥ अयञ्च द्वाविंशद्भेदभिन्नः । यथा । रौरवश्चान्धशीतोष्णसन्तापाश्च महाम्बुजाः । कालसूत्राष्टमाख्येते नरका इति विश्रुताः ॥ सूच्यास्यकालसङ्गाख्यक्षुरधाराम्बरीषकाः । तप्ताऽङ्गारमहादाहसन्तापाश्चेति ये मुने ॥ भवन्त्यष्टौ सुबीभत्सा महाशब्दपदानुगाः ॥ अथ नरकराजाष्टकम् । लाक्षाप्रलेपमांसार्द्रनिरुच्छ्वासनसोच्छ्वसाः । युग्माद्रिशाल्मलीलोहप्रदीप्ततृषिपासकाः ॥ कृमीणां निचयश्चेति राजानः परिकीर्त्तिताः ॥ लोहकुम्भोऽथ विण्मूत्रस्तथा वैतरणी नदी । तामिस्रश्चान्धतामिस्रः कुम्भीपाकः सरौरवः ॥ महापदानुगो वीचीरा नराजेश्वरेश्वरा इति ॥ नरति नयति वा । नॄ नये । कॄ॰ वुन् ॥ पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ उदयनाचार्यास्तु नपनरकाद्येवनसक्लीतिक्लीवत्वं प्रयुञ्जते तन्मूलं मृग्यम् ॥

नरककुण्डम् । न । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु प्रसिद्धे षडशीतिभेदभिन्ने यातनास्थानविशेषे ॥

नरकजित् । पुं । श्रीहरौ ॥

नरकदेवता । स्त्री । निरयदेव्याम् । अलक्ष्म्याम् ॥

नरकस्थः । त्रि । निरयस्थिते ॥ नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥

नरकस्था । स्त्री । वैतरण्याम् ॥ नरके तिष्ठति । ष्ठा॰ । सुपिस्थ इति कः ॥

नरकान्तकः । पुं । विष्णौ ॥

नरकामयः । पुं । प्रेते ॥ नरक आमयोऽस्य ॥

नरकीलकः । पुं । गुरुघ्ने । गुरुहणि ॥
नरगणः । पुं । नवसु नक्षत्रविशेषु ॥ यथा । हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरिगुरुः पौष्णानुराधादितिश्चार्द्रारोहिणिचोत्तराणि भरणी पूर्वाणि भानित्रयम् । ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवसु खावस्त्वग्निचित्रामघाः कथ्यन्ते मुनिभिर्यथा क्रमवशाद्देवानराराक्षसाः ॥ तज्जातजने ॥ तस्यफलम् । मानुष्ये मृदुकर्मसक्तमनाः शीलान्वितो धीयुत इति ॥ नरसमूहे ॥
नरङ्गः । पुं । वरण्डके । नाराङ्गा इति गौड भाषा ॥ न । मेहने । शेफसि ॥
नरदेवः । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ राज्ञि ॥ नराणां देवः ॥
नरनारायणः । पुं । ऋषिरूपभे भगवतो ऽवतारविशेषे ॥
नरनारायणौ । पुं । २ । कृष्णार्जुनयोः ॥ नरश्चनारायणश्चतौ ॥
नरपतिः । पुं । राजनि ॥ नराणाम्पतिः ॥
नरपुङ्गवः । पुं । नरश्रेष्ठे ॥ नरेषु पुङ्गवः ॥
नरप्रियः । पुं । नीलवृक्षे ॥ त्रि । नरस्य प्रियवस्तुनि ॥
नरबलिः । पुं । मायातौ ॥
नरभूः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणांभूः ॥
नरभूमिः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणां भूमिः ॥
नरमानिका । स्त्री । } श्मश्रुयुक्तनार्याम् ॥
नरमानिनी । स्त्री । }
नरमाला । स्त्री । मनुष्यमुण्डमालायाम् ॥
नरमालिनी । स्त्री । श्मश्रुयुक्तनार्याम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥
नरमेधः । पुं । नरवधप्रधाने यज्ञविशेषे ॥ सकलौवर्जनीयः । यथोक्तंच नारदीये । समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयम स्तथा ॥ देवरेण सुतोत्पत्ति र्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसादनं तथाश्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्तायाश्चैवकन्यायाः पुनर्दानं वरस्यच । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ महाप्रस्थानगमनगोमेधश्च तथामखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥
नरवाहनः । पुं । पौरुरुषे । कुबेरे ॥ नरोवाहनमस्य । च० न० त्वम् ॥ त्रि । पुरुषयानविशिष्टे ॥
नरविष्वणः । पुं । राक्षसे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥
नरव्याघ्रः । पुं । पुरुषोत्तमे ॥
नरसिंहः । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ नरश्च

सिंहस्यच अवयवा यस्मिंस्तस्यन्ते स नरसिंहः॥ सत्यं विधातुं निजभृत्य भाषितं व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः। अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां नमृगं नमानुषम्॥ नरश्रेष्ठे॥

नरस्कन्धः। पुं। नराणां समूहे॥ नरकरितुरगाणां स्कन्धश्च॥

नरहरिः। पुं। नरसिंहावतारे॥

नराङ्गः। पुं। वरण्डे॥ न। मेढ्रे॥

नराचः। पुं। नराजाख्येरत्ने॥ यथा। ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्विभूषितं पयोधरेण पांचणाशरेणवीय याङ्कितम्। नराचवृत्त मचषोडशाचरं समीरितं मनीषिमण्डलीहितं फणीन्द्रपिङ्गलोदितम्॥ यथा। निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तवीजघातिनी तुलापरूपदैत्यभूपघातपचपातिनी। नवीनपीनवद्धजालकालमेघसन्निभा चिरंचरी करोतु मे प्रियं पिनाकिवल्लभेति॥

नराजः। पुं। षोडशाचरच्छन्दोविशेषे॥ यथा। भुजङ्गराजभाषितं प्रकीर्णशास्त्रसागरे लघोर्गुरौ निरन्तरे सतीहषोडशाचरे। प्रतापतापनिर्जितप्रभाकरप्रकाशहे प्रदत्तदत्तराजकं नराजमेव मन्महे॥

नराधमः। पुं। परमार्थज्ञानहीने ऽसञ्जातवैराग्ये। अकृतकृत्ये पुरुषे॥ यथा। अज्ञानोपहतोबाल्ये यौवने वनिताहतः। शेषेकलत्रचिन्तार्त्तः किङ्करोतिनराधमइति॥

नराधिपः। पुं। राजनि। नृपे॥ सहि नराणां मध्ये भगवतोविभूतिः॥ नराणा मधिपः। नरान् अधिपातिवा। पा०। आतश्चोपसर्ग इतिकः॥

नरान्तकः। पुं। राक्षसविशेषे। रावणात्मजे॥

नरायणः। पुं। माधवे। विष्णौ॥ नराअयनमस्येतिविग्रहः॥ नराणा मयनं यस्मात्तेननरायणः स्मृत इति-ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ नरस्यापत्यं वा। नडा०फक्। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः॥

नरी। स्त्री। नार्याम्॥ इतिजटाधरः॥

नरोतिका। स्त्री। तीर्थविशेषे॥

नरेन्द्रः। पुं। महीपाले॥ विषवैद्ये॥ वार्त्तिके॥ एकविंशत्यचरावृत्ते॥ यथा। चामररत्नरज्जुवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः पार्थिवविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः। चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्कृतवर्णः पिङ्गलपन्नगेशइतिनिगदतिराजतिवृत्तनरेन्द्रः॥ यथा। पङ्क

जकोषपानपरमधुकरगीतमनोज्ञ-तडागः पञ्चमनादवादपरपरभृतकाननसतत्परभागः । वल्लभविप्रयुक्तकुलवरतनुजीवितदानदुरन्तः किङ्करवाणि वच्मि मम सहचरि सन्निधिमेति वसन्तः ॥

नरोत्तमः । पुं । कृतकृत्येपुरुषे ॥ यथा । यःस्वकात् परतोवेह जातनिर्वेदआत्मवान् । हृदिकृत्वा हरिं गेहात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः ॥ स्वकात्स्वतएव परतःपरोपदेशाद्वाजातवैराग्यः ॥

नर्कुटकम् । न । नासिकायाम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नर्त्तकः । पुं । केलके ॥ पेटगले ॥ चारणे ॥ द्विपे ॥ नटे । सर्वेवेशिनि ॥ त्रि । तालाद्यनुसारेणनर्त्तनकृति ॥ अस्यलक्षणंयथा । यादृशं नृत्यपात्रं स्याद्गीतंयोज्यञ्च तादृशम् । नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परिकीर्त्तितः ॥ अपिच । असम्बद्धप्रलापीच सदाभ्रुकुटितत्परः । हासप्रहासचतुरो वाचालो नृत्यकोविद इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ नृत्यति । नृतीगात्रविक्षेपे । शिल्पिनिष्वुन्निति कर्त्तरि ष्वुन् ॥

नर्त्तकी । स्त्री । नासिकायाम् । गन्ध-

विन् इति रामजनी इतिचभाषा ॥ करेणवाम् ॥ नलिकानामसुगन्धिद्रव्ये ॥ नृत्यति । नृती० । ष्वुन् । षित्त्वान् ङीष् ॥

नर्त्तनम् । न । नृत्ये ॥ नृती० । ल्युट् ॥

नर्त्तितम् । त्रि । ताण्डविते ॥

नर्द्दटकम् । न । अत्यष्टिप्रभेदे ॥ तल्लक्षणंयथा । यदिभवतो नजौ भजजला गुरु नर्द्दटकम् । इति ॥ यथा । व्रजवनिताबसन्तलतिकाविलसन्मधुपं मधुमथनं प्रणम्रजनवाञ्छितकल्पतरुम् । विभु मभिनौति कोपिसुकृती मुदितेन हृदा रुचिरपदावलीघटितनर्द्दटकेनकविरिति ॥

नर्द्दनम् । न । शब्दे ॥

नर्म्मकीलः । पुं । भर्त्तरि । पत्यौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नर्म्मठः । पुं । चिबुके ॥ षिङ्गे ॥ चूचुके ॥ परिहासके ॥ इतिश०र० ॥

नर्म्मदः । पुं । केलिसचिवे ॥ त्रि । हर्षदे ॥ नर्मददाति । डुदाञ्० । आतिवा । दो० । आतोनुपेतिकः ॥

नर्म्मदा । स्त्री । रेवायाम् । सोमोद्भवायाम् । मेकलकन्यकायाम् ॥ अस्याः स्मरणेन सर्पविषनाशोभवति । नर्मदायैनमःप्रात र्नर्मदायैनमोनिशि

। नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहिमां विषसर्पत इतिविष्णुपुराणम् ॥ पृक्कायाम् ॥ टाप् ॥

नर्मदाप्रभव: । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नर्म्म । न । परिहासवाक्ये ॥ नरयम् । नृनये । मनिन् ॥

नर्म्मरा । स्त्री । दर्याम् ॥ भस्त्रायाम् ॥ सरलायाम् ॥ निष्कलाम् ॥ इत्यक्तिं तोमेदिनिकर: ॥

नल: । पुं । नडे । पोटगले ॥ नलस्तु मधुरस्तिक्त: कषाय: कफरक्तजित् । उष्णो हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पजित् ॥ नृपतिविशेषे । सूर्यवंशीयनिषधराजपुत्रे ॥ यथा । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्यचात्मज: । नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत ॥ * ॥ वीरसेन नृपते: पुत्रे ॥ यथा । नलौदावेवविख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे । वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्चनराधिप: इतिमात्स्ये १२ अध्याय:॥ * ॥ चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्रे । दमयन्तीपतौ ॥ यथा । कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्यराजर्षे: कीर्त्तनं कलिनाशनमिति महाभारतम् ॥ पितृदेवे॥ विश्वकर्मण: पुत्रे कपीश्वरे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । पद्मे ॥

नलकम् । न । शाखास्थि । नाडीवत्सरन्ध्रे ऽस्थिपर्वणि ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥

नलकिनी । स्त्री । जङ्घायाम् ॥

नलकील: । पुं ॥जानुनि ॥

नलकूवर: । पुं । कुवेरपुत्रे ॥ नल: कूवरो युगन्धरो ऽस्य ॥

नलदम् । न । पुष्परसे ॥ उशीरे ॥ जटामांस्याम् ॥ इतिमेदिनी ॥

नलदम्बु: । पुं । निम्बवृक्षे ॥ इतिभूरिप्रयोग: ॥

नलदा । स्त्री । मांस्याम् ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥

नलपट्टिका । स्त्री । तलाच्याम् । दरमा इति गौडभाषाप्रसिद्धे कटविशेषे ॥

नलमीन: । पुं । चिलिचिममत्स्ये । नलवनचारिणिमत्स्ये ॥ नलवनस्थो मीन: नलाभोमीन इति वा ॥

नलसेतु: । पुं । रामायणप्रसिद्धे सामुद्रे सेतौ ॥ नलेन वानरविशेषेण निर्मित: सेतु: ॥

नलिका । स्त्री । काष्ठनाले ॥ नाड्याम् ॥ गौडभाषया नली इतिप्रसिद्धे सुगन्धिद्रव्यभेदे । विद्रुमलतिकायाम् । कपोतचरणायाम् । इयम्बोत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृति: पथारी इति पँठारी इतिक्वचित् प्रसिद्धा

॥ नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्मवाततृष्णा स्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥

नलित: । पुं । नालिता इति गौडभाषाप्रसिद्धे शाकविशेषे ॥

नलिन: । पुं । प्राचीनामलके । पानी आमला इति गौडभाषा ॥ सारसपक्षिणि ॥ न । अम्बुजे । पद्मे ॥ तोये ॥ नीलिकायाम् ॥ नलति । बलगन्धे । इनन् ॥

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । विसिन्याम् ॥ व्योमनिम्नगायाम् ॥ कमलाकरे ॥ नारिकेलजले ॥ नलिकायाम् ॥ पद्मयुक्तदेशे ॥ नडा:सन्त्यत्र । पुष्करादिभ्य इति इनि: । डलयोरैक्यम् ॥ यद्वा नलानांसमूह: । खलादिभ्य इति इनि: ॥

नलिनीखण्डम् । न । नलिनोनांसमूहे ॥ कमलादिभ्य:खण्ड: ॥

नलिनोरुहम् । न । मृणाले ॥

नलिनेशय: । पुं । विष्णौ ॥ इति चि०॥

नली । स्त्री । मन:शिलायाम् । कुनख्याम् ॥ नलिकायाम् । विद्रुमलतायाम् । शुषिरायाम् ॥ नलति । गल० । अच् । गौ० ङीष् ॥

नलोत्तम: । पुं । देवनले ॥

नल्व: । पुं । किष्कुचतुःशते । चतुःशतहस्तपरिमितेदेशे ॥ किष्कूणां हस्तानां चतु: शतम् । चतुर्गुणंशतम् । शा० ॥ नल्यते । गलबन्धने । उल्वादित्वात् व: ॥ कात्यस्तुनल्वं हस्तशतमित्याह ॥

नल्ववर्त्मगा । स्त्री । काकाङ्ग्याम् ॥ त्रि । नल्वपरिमितपथगामिनि ॥

नव: । पुं । स्तुतौ ॥ रक्तपुनर्नवायाम् ॥ त्रि । नव्ये । नूतने ॥ नूयते । णुस्तुतौ । ऋदोरप् ॥ अपूर्वे ॥

नवकारिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥ इति शब्दमाला ॥ नवीनकर्त्र्याम् ॥ नवीने विवरणश्लोके ॥

नवकालिका । स्त्री । नवीने ॥ इति हारावली ॥

नवखम् । न । देहे ॥ नव खानि यस्य यस्मिन्वा ॥

नवग्रहा: । पुं । सूर्यादिनवसु ॥ ते यथा । सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति: । शुक्र: शनैश्चरो राहु: केतुश्चेति नवग्रहा: ॥ नवग्रहमखं कृत्वातत: कर्मसमारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायतेक्वचित् ॥

नवच्छात्र: । पुं । क्रियाकारे । प्रथममध्ययने प्रवृत्ते नवीने विद्यार्थिनि ॥

नवत: । पुं । करिकम्बले । कुथे । नम्दा इतिभाषा ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥

नवतरः । त्रि । नव्ये ॥

नवतिः । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । ९० न ब्बे इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ नवदशतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशति त्रिंशच्चत्वारिंश दित्यादिनानिपातनात् प्रकृतेर्नवभावस्तिप्रत्ययश्च ॥

नवतिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥

नवदण्डम् । न । न्वपाणां छत्रविशेषे ॥

नवदलम् । न । संवर्त्तिकायाम् । पद्मस्यकिञ्जल्कसमीपस्थदले ॥ नवञ्चतद्दलञ्च ॥ सामान्यतो नूतने पत्रे ॥

नवदीधितिः । पुं । महीसुते । भौमग्रहे ॥ नवादीधितिर्यस्य ॥

नवदुर्गा । स्त्री । नवपत्रिकायाम् ॥ शैलपुत्र्यादिषु ॥ यथा । प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं चन्द्रघण्टेति कुष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥ पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं कालरात्रिश्च महागौरीतिचाष्टमम् ॥ नवमं सिद्धादाप्रोक्ता नवदुर्गाः प्रकीर्त्तिताः । उक्तान्येतानिनामानि ब्रह्मणैवमहात्मना ॥ अग्निनादह्यमानस्तु शत्रुमध्येगतो रणे । विषमे दुर्गमेचैवभयार्त्ताःशरणंगताः ॥ न तेषांजायते किञ्चिदशुभं रणसङ्कटे । नापदं तस्यपश्यामिशोकदुःखभयं नहि ॥ यैस्तु भक्त्यास्मृतानूनं तेषांसिद्धिःप्रजायते ॥ इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

नवदोला । स्त्री । नवीनप्रेङ्खायाम् ॥

नवद्वारपुरम् । न । शरीरे । मनुष्यदेहे ॥ अत्रदेशोचे देवचतुषी देनासिके वाणेकेतिशिरसिसप्त देपायूपस्थाख्येअधः इति नवद्वाराणिसन्ति ॥ नवद्वाराणि यस्मिन् तत् नवद्वारम् । तच्चतत् पुरञ्चेतिविग्रहः ॥

नवधा । अ । नवप्रकारे ॥ यथा । आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्ति स्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥

नवधातवः । पुं । हेमादिनवसु ॥ यथा । हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलोहश्च धातवो नवकीर्त्तिताः ॥

नव । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । ९ नौ इति भाषा ॥

नवनवत्वम् । न । नवप्रकारत्वे ॥ प्रकारेद्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपोलुक् ॥

नवनी । स्त्री । नवनीते । नौनी इति भाषा ॥ इति पुराणम् ॥

नवनीतम् । न । नवोद्धृते । ऊकृताग्निसंयोगेमन्यजे । नौणीइति माखन इतिचभाषा ॥ नोतं यदि नवनीतं

नीतं नीतं किमेतेन । आतपतापितभूमौ माधव मा धाव मा धाव ॥ नवञ्चतत् नीतञ्च । विशेषणमिति समासः ॥ नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् । सङ्ग्राहि वातपित्तासृक् चयाशोर्दितकासहृत् ॥ तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥ * ॥ नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥ * ॥ दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् । वृष्यं बल्य मतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥ * ॥ नवनीतन्तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेध्यं किञ्चित् कषायाम्ल मीषत्तक्रांशसङ्क्रमात् ॥ * ॥ सक्षारकटुकाम्लत्वा च्छर्द्यर्शः कुष्ठकारकम् । श्लेष्मलं गुरु मेदष्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥ * ॥ शीतं मन्थनजोद्भूतं सुमधुरं वृष्यञ्च वातापहं कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं सङ्ग्राहि शूलापहम् । बल्यं पुष्टिकरं तृषार्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्भवं पित्तजित् ॥ * ॥ एकाहाध्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् । अरुच्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धितंनहि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नवनीतकम् । न । घृते ॥

नवनीतधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत नवनीतमयधेनुविशेषे ॥

नवपत्रिका । स्त्री । कदल्यादिषु ॥ कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचुः । बिल्वो ऽशोकोजयन्तीच विज्ञेया नवपत्रिकेति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

नवपदम् । न । मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा । प्रथममुपनयराम कलयितयमहिगणेन सह दण्डमिति पदानि विषमाणिसष्विनु । समपदेषषट्पञ्च सप्तषष्टिकलमेतद्दातनु । एवं पञ्च पदानि कुरु दोहा मग्रेदेहि । भुजराजपिङ्गलभणितनवपदमेतदवेहि ॥ यथा । विहर मानिनि मान मपहाय रमय रमण मतिशयितकपटकलहरति किमु विनश्यसि यौवन मिद मतिचपल मचल नदीजलगति न पश्यसि । अनुभव हरिपरिरम्भसुख मिति वक्ता वद कोपि । मुग्धे माधव मधिसपदि कुरु कारुण्य मितोपीति ॥ नवपदानि यस्मिन् तत् ॥

नवपाठकः । पुं । नवीनाध्यापके ॥ नवो नूतनः पाठकः । पूर्वकालैकेति समासः ॥

नवफलिका । स्त्री । नवे । नव्ये ॥ नव

जातरजोऽङ्गनायाम् । नवरजः स्त्रियाम् ॥

नववधूः । स्त्री । नूतनपरिणीतायाम् । नवोढायाम् । नयी बहू इतिभाषा ॥

नववध्वागमनम् । न । नूतनपरिणीतायाः प्रथमतः क्रियमाणे भर्तृगृहागमने । गौनाइतिभाषा ॥

नवमः । त्रि । नवानाम् पूरणे ॥ तस्य पूरणेडट् ॥ ङीपि नवमी ॥

नवमल्लिका । स्त्री । नवमालिकायाम् । नेयालि इति नेओयार इतिच गौड भाषा प्रसिद्धे पुष्पे ॥

नवमल्ली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥ नवा स्तुत्या मल्ली ॥

नवमालिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । ग्रीष्मोद्भवायाम् । सप्तलायाम् । नेवारा इति नेवारी इतिच भाषा ॥ नवा स्तुत्या मालिका ॥

नवमी । स्त्री । शुक्लकृष्णपक्षयोस्तिथिविशेषे । इयं चन्द्रस्य नवमकला क्रियारूपा दुर्गाया स्तिथिः ॥ अस्यांजातस्यफलम् । विरोधकर्त्तासुजने रगम्यः परापकारार्थमतिः कुशीलः । आचारहीनः कृपणः कठोरः प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यादिति ॥

नवयौवना । स्त्री । युवतौ । तरुण्याम् । दिक्कर्याम् । अतिक्रान्तमुग्धभावाया

म् ॥ नवंयौवनंतारुण्यंयस्याः सा ॥

नवरत्नम् । न । नवप्रकारमणिषु ॥ यथा । मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथा क्रमादिति तन्त्रसारः ॥ नवानांरत्नानां समाहारः ॥ * ॥ नवग्रहदोषशान्त्यैधार्याणि नवरत्नानि यथा । वैदूर्यं धारयेत्सूर्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । आवनेयेपिमाणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥ गुरौमुक्तां भृगौवज्रं शनौनीलं विदुर्बुधाः । राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतं तथेतिदीपिका ॥

नवरात्रम् । न । आश्विनादुक्तमासेषु शुक्लप्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्त्तव्ये दुर्गाव्रतविशेषे ॥ नवरात्र चतुष्टयमुक्तं देवीभागवते । चैत्रेऽश्विनेतथाषाढे माघेकार्यांमहोत्सवः । नवरात्रे महाराजपूजाकार्या विशेषत इति ॥ नवानांरात्रीणां समाहारः ॥

नवरात्रिकम् । न । नवरात्रे ॥

नववरिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥

नववल्लभम् । न । दाहागुरुणि ॥ त्रि । नवीनप्रिये ॥

नववस्त्रम् । न । नवाम्बरे । अनाहते ॥

नवशायकः । पुं । नवशाक इति गौड

भाषाप्रसिद्धे नवविधे गोपादिजातिविशेषे ॥ यथा । गोपो मालीतथातैली तन्त्री मोदकवारजी । कुलालः कर्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥ इतिपराशरसंहिता ॥

नवश्राद्धम् । न । एकादशाहादिश्राद्धे ॥

नवसारः । पुं । न । नवसादरे ॥ तच्छुद्धिर्यथा । नवसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोयेविपाचितः। दोलायंचेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये इतिसारचन्द्रिका ॥

नवसादरम् । न । नौसादर इतिभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये ॥ प्रतिश्यायेषु शिरसः पीडासु नवसादरम् ॥

नवसूतिका । स्त्री । अचिरप्रसूतायां धेनौ ॥ नवंसूतं प्रसवोऽस्याः। शेषादितिकप् । प्रत्ययस्थादितीत्त्वम् ॥

नवा । स्त्री । नवीनायाम् ॥

नवांशः । पुं । नवमांशे । मेषादिद्वादशलग्नानां नवमे भागे ॥ यथा । मेषाद्या मकराद्याश्च तुलाद्याः कर्कटादयः। क्रमान्नवांशा राशीनां स्वांशावर्गास्तमाः स्मृताः॥ यथा। मेषे प्रथमनवांशेकांशोमेषस्य । द्वितीयांशोवृषस्य। तृतीयांशोमिथुनस्य। चतुर्थांशः कर्कटस्य । पञ्चमांशः सिंहस्य । षष्ठांशः कन्यायाः। सप्तमांशस्तुलायाः। अष्टमांशो वृश्चिकस्य । नवमांशोधनुषः ॥ * ॥ एवं वृषे प्रथमांशो मकरस्य । २ कुम्भस्य । ३ मीनस्य । ४ मेषस्य । ५ वृषस्य । ६ मिथुनस्य । ७ कर्कस्य । ८ सिंहस्य । ९ कन्यायाः ॥ * ॥ तथा मिथुने १ तुलायाः । २ वृश्चिकस्य । ३ धनुषः । ४ मकरस्य । ५ कुम्भस्य । ६ मीनस्य । ७ मेषस्य । ८ वृषस्य । ९ मिथुनस्य ॥ * ॥ एवं कर्के १ कर्कस्य । २ सिंहस्य । ३ कन्यायाः । ४ तुलायाः । ५ वृश्चिकस्य । ६ धनुषः । ७ मकरस्य । ८ कुम्भस्य । ९ मीनस्य ॥ एवं सिंहे मेषाद्याः ॥ कन्यायां मकराद्याः ॥ तुलायां तुलाद्याः ॥ वृश्चिके कर्कटाद्याः ॥ एवमेव धनुषिमेषाद्याः ॥ मकरे मकराद्याः॥ कुम्भेतुलाद्याः ॥ मीने कर्काद्याः क्रमान्नवांशाश्चेयाः॥ उक्तञ्च । मेषे नवांशा मेषाद्याः वृषेच मकरादिकाः। मिथुनेच तुलाद्याः स्युः कर्कटे कर्कटादिका इति ॥

नवांशकः । पुं । नवांशे ॥

नवाङ्गम् । न । पाचनविशेषे ॥ यथा। विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः। कृतः कषायोहन्त्याशुवातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥

नवाङ्गा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

नवान्नम् । न । नवीनान्ने ॥ तन्निमि

स्याहे ॥

नवाप्रसूता । स्त्री । नूतनायां चीरवि दार्व्याम् ॥

नवाभोगः । त्रि । अभिनवप्रयत्ने । महोत्साहे ॥ नवआभोगोयत्नोयस्य ॥

नवाम्बरम् । न । अनाहते । नवीन वस्त्रे ॥ नवञ्चतदम्बरञ्च ॥

नवार्चिः । पुं । मङ्गलग्रहे ॥ इति त्रिका ण्डशेषः ॥

नवाली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥

नवाहः । पुं । न । नवतिथौ । नवदिने ॥ प्रतिपत्तिथौ ॥

नवीनः । त्रि । नव्ये । नूतने ॥ नव एव । नवस्यनूप्तनप्खाश्चप्रत्यया: दूरादेशश्च ॥

नवीयस् । त्रि । नवतरे ॥

नवेदस् । पुं । अज्ञे ॥ नवेत्ति । विद०। असुन् ॥

नवोढा । स्त्री । नववध्वाम् । जन्याम् । नववरिकायाम् ॥ मुग्धानायिका भेदे ॥ यथा । वक्त्रान्नीतापार्श्वं मुखमनुमुखं नैवकुरुते धुनानामूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ। हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना नवोढा वोढारं रमयतिच सन्ता पयतिचेतिरसमञ्जरी ॥ नवानूतना चासौ ऊढाविवाहिताचेतिविग्रहः॥

नवोद्धृतम् । न । नवनीते ॥ नवञ्चत त् उद्धृतञ्च । विशेषणसमास: ॥

नव्यः । त्रि । नवीने । नूतने ॥ नूयते । णुस्तुतौ । अचोयत् ॥ पुं । रक्तपुनर्नवायाम् ॥

नश् । न । नशने ॥ नश० । भावेक्विप् । नश्यति कर्त्तरिवाक्विप् । पचादयः यथा विधिकर्त्तव्याः ॥

नशाकः । पुं । काकविशेषे ॥

नशिता । त्रि । नाशाश्रये ॥ नशेस्तृन् ॥

नश्यत्प्रसूतिका । स्त्री । मृतवत्सायाम् । मृतपुत्रिकायाम् ॥

नश्वरः । त्रि । अशाश्वते । नाशप्रतियोगिनि ॥ नश्यति तच्छीलः । नश० । इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ टिड्ढेति ङीपि । नश्वरी ॥

नष्टः । त्रि । तिरोहिते । अदर्शन विशिष्टे ॥ नाशाश्रये ॥ नश्यतिस्म । णश अदर्शने । गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ॥ भावक्तान्तादर्शआद्यच्चा ॥

नष्टचन्द्रः । पुं । सौरभाद्रस्योभयपक्षे चतुर्थ्यामुदितेचन्द्रे ॥ यथा । नष्टश्चन्द्रो न द्रष्टव्यो भाद्रेमासि सितासिते । चतुर्थ्यामुदितो ऽशुद्धः प्रतिषिद्धोमनीषिभिः ॥ चन्द्रस्तारापहरणं कलङ्क मतिदुष्करम् । तस्मै द

दाति हेनन्द कामतो यदि पश्यति ॥ अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् । तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्की महीतले ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः । सुकुमारक मारोदी स्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ इति मन्त्रेणपूतञ्च जलंसाधुःपिबेद्ध्रुवम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

नष्टचेष्टता । स्त्री । प्रलये । शोकादिभिर्निष्पन्दनाशे । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशे मूर्च्छापरपर्याये सात्विकभावे ॥ नष्टाचेष्टायस्य । तस्य भावः । तल् ॥

नष्टाग्निः । पुं । प्रमादादिना कारणान्तरवशेनवा त्यक्तवैतानिके । वीरहणि ॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥

नष्टाजीव्यः ।त्रि । गतजीविकासाधने ॥

नष्टासिद्रूषम् ।न। लोप्त्रे । किञ्चित्प्रासचौरनीतद्रव्ये ॥ इति हारावली ॥

नष्टेन्दुकला । स्त्री । कुहामं ॥ नष्टा इन्दुकलायस्याम् ॥

नसा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

नसः । पुं । नासिकायाम् ॥ इतिशब्दमाला ॥ न । नस्ये ॥ इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधं नस्तकर्म यथा । प्रतिमर्षो

ऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा । शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्मतु पञ्चधेति ॥

नस्ता । स्त्री । नासाकृतच्छिद्रे ॥

नस्तितः । पुं । नस्योतो । रज्जुनास्यूतनासे गवादौ । नाथाबैल इति भाषा ॥ नसनम् । गसकौटिल्ये । क्तः । नस्तं कृतमस्य। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इतिणिच् । ततः कर्मणिक्तः ॥

नस्तोतः । पुं । नस्योते ॥ नस्यतेस्म । गस० । कर्मणि क्तः। नस्तयाउतः ॥

नस्यम् । न । नस्ये । लावणे। नासिकादेयचूर्णादौ ॥ यथा। सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारुच । मञ्जिष्ठाचिफला श्वेताशिरीषो रजनीद्वयम् ॥ प्रियङ्गुनिम्बचिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् । नस्यमालेपनञ्चैवस्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥ अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मी ज्वरापहम् । भूतेभ्यश्च भयं हन्तिराजद्वारेचशासनमितिगारुडे १९९ अध्यायः ॥

नस्या । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नासारज्वाम् । नकेलइति नाथ इतिच भाषा ॥ त्रि । नासिकायां भवे ॥ नासिकायां भवा । नासिकायै हिता वा । शरीरावयवाद्यत् । नस्नासिकायायत्तसचद्रेष्विति नसादेशः ॥

नस्योतः । त्रि । नस्तिते । नासारज्जु युक्तेवृषादौ ॥ नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥

नह । अ । प्रत्यारम्भे ॥ नच हच ॥

नहि । अ । निषेधे ॥ नह्यति । बाह्व न्धने । इन् ॥

नहिकिम् । अ । निषेधे ॥

नहुषः । पुं । नागविशेषे ॥ सोमवंशभ वेन्द्रपतिविशेषे ॥ सचपुरूरवसोज्ये ष्ठात्मजस्यायुषस्तनय इति पुराणम् ॥ न । तगरे ॥ नह्यति । बाह्व॰ । पृन हिकलिम्यउषच् ॥

नहुषाख्यम् । न । तगरपुष्पे ॥

नहुषात्मजः । पुं । ययातिनृपे ॥

ना । अ । निषेधे ॥ नह्यति । बाह्व न्धने । डा ॥

नाकः । पुं । स्वर्गे ॥ अकंदुःखम् ना स्त्यत्रअकमिति नाकः । नभ्राण्न पादिति नलोपाभावः ॥ को ब्रह्मा त द्भावोनाचेतिवा ॥ न । ब्रह्मलोके ॥

नाकनाथः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकपुरोहितः । पुं । बृहस्पतौ ॥

नाकपृष्ठः । पुं । स्वर्गे ॥

नाकी । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ नाकः स्वर्गोस्त्यस्य । इनिः ॥

नाकुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ पृथ्वीधरे ॥ वल्मीके ॥ न अकति । अक॰ । बाहु लकादुः ॥ यद्वा । नम्यते भूरनेन । णम॰ । फलिपाटिनमिमनिजनांगु कपटिनाकिधतश्चेत्युर्नाकिरादे - शश्च । इकारउच्चारणार्थः ॥

नाकुलः । पुं । नकुलपुत्रे ॥ त्रि । नकुल सम्बन्धिनि ॥ न । नकुलेश्वरीदेव्याः स्थाने ॥ स्वायम्भुव्यपिनाकुले ॥

नाकुली । स्त्री । कुक्कुटीकन्दे ॥ चवि के ॥ रास्नायाम् ॥ नाई इति भा- षाप्रसिद्धे कन्दविशेषे ॥ नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशये त् । भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्व रकृमिव्रणान् ॥ यवतिक्तायाम् ॥ श्वे तकण्टकार्याम् ॥ नकुलानामियम् प्रियत्वात् । तस्येदमित्यण् ॥ न आकु लत्वं यया वा ॥

नाक्षत्रः । पुं । मासविशेषे ॥ सचद्विवि धः । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक एकः । यथा । सर्वर्क्षपरिवर्त्तैश्चनाक्षत्रइह चोच्यते इति ॥ सर्वनक्षत्रभुक्त्यातु नाक्षत्रोमास इष्यते इतिच ॥ अस्य प्रयोजनम् । नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दोर्मासेन कुर्याद्भगणात्मकेन । स प्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ॥ जन्मनक्ष त्रेशनिभौमवारयोगे मनोदुःखदा नम् । यथोक्तं दीपिकायाम् । जन्मा

न्यर्चे यदिस्यातां वारौभौमशनैश्वरौ । स मासः कल्मषोनामममनोदुःखप्रदायकः ॥ इति ॥ * ॥ द्वितीयः षष्टिदण्डात्मक नक्षत्र भोगकालरूपदिनत्रिंशदात्मकः । यथोक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते । नाडीषष्ट्यातु नाक्षत्र मह्नोरात्रं प्रचक्षते । तत्त्रिंशता भवेन् मासः सावनोर्कोदयैस्तथेति ॥ अस्य प्रयोजनमायुर्गणनायाम् । यथा । आयुर्दायेस्मृतं प्राज्ञै र्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकमिति ॥ त्रि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥ तस्येदमित्यण् ॥

नाक्षत्रिकः । पुं । नाक्षत्रमासे ॥ नक्षत्रगणनेनैवनाक्षत्रिक उदाहृतः ॥ त्रि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥

नाक्षत्रिकी । स्त्री । नक्षत्रदशायाम् ॥ कलौनाक्षत्रिकी दशेति ज्योतिषम् ॥

नागः । पुं । वासुक्यादिपन्नगे । काद्रवेये । बहुफणेसर्पे । मनुष्याकारे फणालाङ्गूलयुक्ते सर्पे ॥ मातङ्गे । हस्तिनि ॥ क्रूराचारिणि ॥ तोयदे । मेघे ॥ नागकेसरे ॥ पुन्नागे ॥ नागदन्तके ॥ मुस्तके ॥ देहानिलप्रभेदे ॥ उद्गारेनाग इत्युक्तोनीलजीमूतसन्निभः ॥ उत्तरस्थितः श्रेष्ठे ॥ नगेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥ यद्वा । नगच्छति इति अगः । नअगः । सुप्सुपेति

स० । अनञत्वाद्व न लोपः ॥ न । रङ्गे ॥ सीसके ॥ करणविशेषे ॥ अज्ञातस्थफलम् । नागोद्भवो नागधनाभिलाषी वक्रोक्तिजालोनिलरोगशीलः । क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो भर्गोपमः स्यात् किलरङ्गभूमौ ॥ रङ्गे सीसकेचपुंलिङ्गोपीति वैद्याः ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकि स्तु मुमोच यत् । वीर्य्यं जात स्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् ॥ सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवन मातनोति । वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितःसः ॥ * ॥ तयोः पाकहीनयोर्दोषो यथा । पाकेनहीनौ किलवङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् । पाण्डुप्रमेहानलमान्द्यशोथभगन्दरादीन् कुरुतः प्रभुक्तौ ॥ * ॥ तयोर्मारणं यथा । अश्वत्थचिञ्चात्वकचूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् । सतपात्रे विद्रुतो नागो लौहदर्व्याच चालितः ॥ यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्मनः शिला । काञ्जिकेनस्वयंपिष्ट्वा पचेद्दृढ पुटेन च ॥ स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया

काञ्जिकेनच । पुनःपुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥ * ॥ नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यकृत् ।रतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥ आयुः कीर्त्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात्सदा । रोगान्हन्तिमृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दे ॥

नागकर्णः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

नागकिञ्जल्कः । पुं । नागकेशरपुष्पे ॥

नागकुमारिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

नागकेशरः । पुं । नागकेसरवृक्षे ॥

नागकेसरः । पुं । काञ्चनाह्वये । चाम्पेये । नागपुष्पे ॥ नागाख्यःकेसरः ॥

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे ॥

नागगर्भम् । न । सिन्दूरे ॥

नागच्छत्रा । स्त्री । नागदन्त्याम् ॥

नागजम् । न । सिन्दूरे ॥ वङ्गे ॥ त्रि । नागजाते ॥ नागाज्जातम् । जनी० डः ॥

नागजिह्वा । स्त्री । अनन्तमूलायाम् ॥ मनश्शिलायाम् ॥ नागानांजिह्वेव ॥

नागजिह्विका । स्त्री । नागजिह्वार्थे ॥ स्वार्थेकः ॥

नागजीवनम् । न । वङ्गे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागदन्तः । पुं । हस्तिदन्ते ॥ गृहाद्विर्गतदारुणि । खूंटीइति दांतिया इति चभाषा ॥

नागदन्तकः । पुं । भित्तिस्थदारुणि । निर्यूहे ॥ नागदन्तएव । स्वा० कः ॥

नागदन्तिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछिटी इति गौड भाषा ॥ रामदूत्याम् ॥

नागदन्ती । स्त्री । श्रीहस्तिन्याम् । हस्तिकर्णपलाशाम् । भूरुण्ड्याम् ॥ कुम्भाख्यभेषजे । नागहुलीति प्रसिद्धौषधौ ॥

नागदमनी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । जम्बाम् । दुःसहायाम् । मलघ्न्याम् ॥

नागदलोपमम् । न । परूषफले । फालसा इति भाषा ॥

नागद्रुः । पुं । स्नुह्याम् । समन्तदुग्धायाम् ॥

नागद्वीपः । पुं । भारतवर्षस्थो पद्वीपविशेषे ॥

नागनामा । पुं । सीसके ॥

नागनिर्य्यूहः । पुं । नागदन्तके ॥

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

नागपत्री । स्त्री । लक्ष्मणायामोषधौ ।

नागपदः । पुं । रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पादौ स्कन्धे तथा हस्तौ क्षिपेत्स्त्रियाः भगे लघु । कामदेत् कामुको नारीं

बन्धो नागपदो मतः ॥ इति रति० ॥

नागपाशः । पुं । स्त्रीणां करणे ॥ वरुणस्यायुधे ॥ बन्धविशेषे । साईदया वर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः ॥ ब्रह्मग्निमथोदद्यान्नागपाश मथा [illegible] ॥

नागपाशकः । पुं । रतिबन्धविशेषे । यथा । स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ । रमेत् निःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरम् । क्ली । पाण्ड्यदेशेऽनेन नाम्ना प्रसिद्धे नगरे । उरगपुरे ॥ हस्तिनापुरे ॥ वह्निपुराणोक्ते गङ्गावतरणप्रस्तावप्रसिद्धे देशविशेषे ॥

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥ नागकेसरे ॥ नागपुष्पः कषायोष्णो रूक्षो लघ्वामपाचनः । ज्वरकण्डूतृषाश्वासच्छर्द्दिहृल्लासनाशनः । दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहः ॥ चम्पके ॥

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् ॥

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूथ्याम् ॥

नागपुष्पी । स्त्री । गजपुष्प्यां लतायाम् ॥ नागिन्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

नागफलः । पुं । पटोले ॥

नागबन्धु । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ नागानाम् बान्धवे ॥

नागबलः । पुं । भीमसेने ॥ त्रि । हस्तितुल्यपराक्रमे ॥

नागबला । स्त्री । गाङ्गेरुक्याम् । गोरखचाकुलिया इति गौडभाषा ॥ नागानां हस्तिनां बला ॥

नागभृत् । पुं । कुण्डसर्पे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमल्लः । पुं । ऐरावते । शक्रगजे ॥

नागमाता । स्त्री । कद्र्वाम् ॥ मनसादेव्याम् ॥ मनःशिलायाम् ॥

नागमारः । पुं । केशराजे । भृङ्गराजे ॥ त्रि । हस्तिमारके ॥

नागयष्टिः । स्त्री । पुष्करिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषे । नागाञ्चलायाम् । रथूकाठ इति गौड भाषा । जाखन इति भाषा ॥

नागयष्टिका । स्त्री । खातस्थकाष्ठविशेषे । नागाञ्चलायाम् । जाखन इति भाषा ॥

नागरः । पुं । देवरे ॥ नागरङ्गे ॥ न । मुस्तके ॥ शुण्ठ्याम् ॥ रतबन्धे । त्रि । विदग्धे ॥ नगरोद्भवे ॥ नगरे भवः । तत्र भवइत्यण् ॥ यद्वा । अगं राति । रा० । कः । न अगरः । नञारेण सुप्सुपेतिसमासः ॥

नागरकः । पुं । चौरे ॥ चित्रलेखका

हिंशिल्पिनि ॥ नगरे भवः। नगरा न्कुत्सनप्रावीण्ययोरिति वुञ् ॥ रतिबन्धविशेषे। यथा । ऊरुमूलो परिस्थित्वा योषिदूरुद्वयं यदि । ग्रीवांधृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरकोमत इतिरतिमञ्जरी ॥

नागरक्तम्। न। सिन्दूरे ॥ नागस्यशोणिते ॥

नागरघनः। पुं। नागरमुस्तायाम् ॥

नागरङ्गः। पुं। जम्बीरविशेषे। ऐरावते। नारङ्गे। नरङ्गी इति भाषाप्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ नागा रज्यन्त्यत्र। रञ्ज०। हलश्चेतिघञ् ॥ नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्येति वा ॥

नागरमुस्तकम्। न। भद्रमुस्तके ॥

नागरमुस्ता। स्त्री। मुस्ताप्रभेदे। चक्राङ्गायाम्। नादेयाम्। चूडाला याम्। नागरमोथा इतिभाषा॥

नागराजः। पुं। अनन्ते। शेषे ॥ नागानां राजा। राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ पिङ्गलनागे ॥ ऐरावते ॥

नागराह्वम्। न। शुण्ठ्याम् ॥

नागरी। स्त्री। स्नुहीवृक्षे ॥ विदग्धनार्याम् ॥ नागरभार्यायाम् ॥

नागरीटः। पुं। नागरीगणैः कृतेमङ्गल शब्दे ॥ षिङ्गे ॥

नागरुकः। पुं। नागरङ्गे ॥

नागरेणुः। पुं। सिन्दूरे ॥

नागरेयकः। त्रि। नगर्यां भवादै॥ कत्र्यादित्वाट्ढकञ् ॥

नागलता। स्त्री। मेढ्ने। शेफसि ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्बूल्याम् ॥

नागलोकः। पुं। पाताले ॥ नागानांलोकः ॥

नागवल्लरी। स्त्री। नागवल्ल्याम् ॥

नागवल्लिका। स्त्री। नागवल्ल्याम् ॥

नागवल्ली। स्त्री। ताम्बूल्याम्। पानकी वेल इतिभाषा ॥ नागलोकस्यवल्ली। ष०॥ इयञ्चश्रीवाटाम्लवाटादिनानाग्रामस्थस्थानभेदाद्देवभिन्ना। एकाप्येषा देशस्तत्स्वाविशेषान्नानाकारं याति कायेगुणेच । यथा । श्रीवाटीमधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा। रसाढ्याचरसाढ्या विपाके शिशिरास्मृता ॥ स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णातयोष्णामुखपाककर्त्री। विदाहपित्तास्रविकोपनीचविष्टम्भदा वातनिवर्हणीच ॥ सप्तसोमधुरा तीक्ष्णा कटु कृष्णाच पाचनी। गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनीपरा ॥ * ॥ अन्यच्च। गुहागरेसप्तशिराप्रसिद्धा तत्पूर्णचूर्णाति रसातिरुच्या। सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या सन्दीपनीपुंस्त्वकराचव-

ख्या ॥ विरेचनीवक्त्रसुगन्धिकारिणीति ॥ * ॥ नागवाया(ल्ल)सरासुतीच्णामधुराकघ्याहिमादाहनुत्पित्तोद्रेकहरासुदीपनकरीवल्यामुखामोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनीमदकरीचेयासदावल्लभागुल्माध्मानविवन्धजिच्चकथितातासामालवेतुस्थिता ॥ अग्निपुष्कलिकानामकषायोष्णाकटुस्तथा । मलापकर्षीकाग्रस्थपित्तहृद्दातनाशिनी ॥ दैषिणीयाकटुस्तीच्णाहृद्यादीर्घदलाचसा । कफवातहराकघ्याकटुदीपनपाचनीतिराजनिघण्टः ॥

नागवारिकः । पुं । राजकुञ्जरक्षिपे ॥ गणस्यराजें ॥ गरुडे ॥ चित्रमेखले । मयूरे ॥

नागवीटः । पुं । व्याकरा इतिगौडभाषाप्रसिद्धे । टाङ्करे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नागवीथी । स्त्री । अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानचयान्तर्गतोत्तरस्थानस्थपथविशेषे ॥ यथा । सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः । स्थानंजारद्गवंमध्यं तथैरावतमुत्तरम् ॥ वैश्वानरंदक्षिणतोनिर्दिष्टमिहतत्त्वतः । तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयविधाभिद्यते । तथाहि । त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैः नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथा चोक्तम् । अश्विनी कृत्तिकायाम्या नागवीथीतिशब्दिता । इति विष्णुपुराणम् ॥ कश्यपापत्यविशेषे ॥

नागवृत्तः । पुं । नागकेसरे ॥

नागशुण्डी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

नागसम्भवम् । न । सिन्दूरे ॥ नागसंसम्भवो ऽस्य ॥

नागसुगन्धा । स्त्री । भुजङ्गाच्याम् ॥

नागस्तोककम् । न । वत्सनाभे ॥

नागस्फोता । स्त्री । दन्त्याम् ॥ नागदन्त्याम् ॥

नागहनुः । पुं । नखनामगन्धद्रव्ये ॥

नागहन्त्री । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

नागाख्यः । पुं । नागकेसरे ॥ न । हस्तिनापुरे ॥

नागाङ्गना । स्त्री । नागपत्न्याम् ॥ नागयष्टौ ॥ इति मेदिनी ॥ द्विरदस्य शुण्डे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागाञ्चला । स्त्री । नागयष्ट्याम् ॥

नागाधिपः । पुं । अनन्ते ॥ हस्तिराजे ॥

नागाननः । पुं । श्रीगणेशे ॥ नागस्यान नमस्य । समुदायशब्दा अवयवेपिवर्त्तन्त इति नागमुखपरो नागशब्दः ॥

नागान्तकः । पुं । गरुडे ॥ नागानामन्तकः ॥

नागारातिः । पुं । वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

नागालाबुः । स्त्री । कुम्भतुम्ब्याम् ॥

नागाशनः । पुं । गरुडे ॥ नागान् अश्नाति । अश० । ल्युः ॥ नागा अशनं यस्येति वा ॥

नागाह्वम् । न । हस्तिनापुरे ॥

नागाह्वा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे ॥

नागिनी । स्त्री । नागपुष्प्याम् ॥ नागदन्त्याम् ॥ नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तजित् । विनिहन्ति विषं शूलं योनिदोषवमिक्रमीन् ॥

नागी । स्त्री । उभयोषायाम् । स्थूलायांगजयोषिति ॥ नागशब्दाज्जातपदेति स्त्रील्येर्थे ङीष् ॥

नागोदम् । न । उदरत्राणे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नागोदरम् । न । उरस्त्राणे ॥ इतिहारावली

नाचिकेतः । पुं । अनले ॥ नचिकेतसाप्राप्ते वैदिकोपाख्यानविशेषे ॥

नाचिकेतुः । पुं । अग्नौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नाटः । पुं । नृत्ये ॥ कर्नाट इति प्रसिद्धदेशे ॥

नाटकः । पुं । कामाख्यायां पर्वतविशेषे ॥ यथा । ऐशान्यां नाटके शैलेशङ्करस्य महाश्रमम् । नित्यं वसति तत्रेशस्तद्धीना तु पार्वतीति कालिकापुराणम् ॥

नाटकम् । न । महारूपके । गद्यपद्यप्राकृतभाषामये ग्रन्थविशेषे ॥ देवतादर्शनान्तञ्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः । राजर्षिदर्शनान्तं वा नेपिदेवैः समामताः ॥ त्रि । नर्त्तके ॥ नाटयति । नाटेर्ण्वुल् ॥

नाटकशैलः । पुं । अद्रिविशेषे ॥ यथा । अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदा हरः ॥ कुरुते नरशार्दूल स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चात् अध्यपर्वभागे भ्रश्युसरित्त्रयम् ॥ अवतीर्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । इति कालिका पुराणे ८२ अध्यायः ॥

नाटकसन्धिः । पुं । मुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यपञ्चभेदभिन्ने ॥ यथा । मुखं प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्श एव च । तथा निर्वहणञ्चेति नाटके पञ्चसन्धय इति ॥

नाटकीयम् । न । नाटकवर्ण्ये ॥ नाटके भवम् । वृद्धाच्छः ॥

नाटाम्रः । पुं । तरम्बुजे । लतापनसे ॥

नाटारः। पुं। नटतनये ॥ नटस्या अपत्यम्। आरगुदीचामित्यारक् ॥

नाटिका। स्त्री। नाटकविशेषे ॥

नाटेयः। पुं। नट्या अपत्ये ॥

नाटेरः। पुं। नटीसुते ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नाट्यम्। क्ली। तौर्य्यत्रिके। नृत्यगीतवाद्यात्मके ॥ लास्ये। नर्त्तने ॥ वाक्यार्थाभिनये ॥ नटस्येदम्। छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः ॥ यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते। अतः सर्व्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा। इदानु श्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा। चकाराकृष्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥ उपवेदाश्च वेदानां चत्वारः कथिताः स्मृतौ। तत्रोपवेदो गान्धर्व्वो ब्रह्मणोक्तः स्वयम्भुवे ॥ तेनापि भरतादेः तस्तेन मर्त्त्ये प्रचारितः। शिवाज्ञयानिभृतः स्मादस्य प्रयोजकः। इति सङ्गीतदामोदरः ॥ नटानाङ्कर्म्म। ष्यञ् ॥

नाट्यधर्म्मिका। स्त्री। दर्शनार्थं शास्त्रोक्तनाट्ये ॥ यथा। गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्च तत्। सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्म्मिकेति हेमचन्द्रः ॥

नाट्यप्रियः। पुं। शिवे ॥

नाट्यशाला। स्त्री। प्रासादद्वारसमीपगृहे। नाट्यमण्डप इति भाषा ॥ यथा। नाट्यशालाञ्च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रयेति गरुडपुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः। पुं। सङ्गीतप्रसिद्धे अष्टषष्टिप्रकारे नाट्यभूषणहेतौ ॥ स च प्रकारः सङ्गीतदामोदरादिभ्यो ज्ञातव्यः ॥

नाट्योक्तिः। स्त्री। नाटकविषयकवचसि ॥ नाट्ये उक्तिः ॥ सा यथा। आर्य्येति ब्राह्मणे। महाराजेति क्षत्रिये। हलेति सख्यौ। हण्डे इति नीचे। हञ्जे इति चेट्याम्। आर्य्यपुत्रेति स्वामिनि ॥ राष्ट्रियेति राजश्याले। हंहो इति समाने। देवेति राजनि। भट्टेति सार्व्वभौमे। आवुत्तेति भगिनीपतौ। अज्जुका इति गणिकायाम्। भाव इति विदुषि। आवुक इति जनके। युवराजो भर्त्तृदारक इति च कुमारे। देवो भट्टारक इति च राजनि। भर्त्तृदारिकेति राजसुतायाम्। देवी इति कृताभिषेकायां नृपस्त्रियाम्। भट्टिनी इति इतरासु राज्ञीषु। अत्र ब्रह्मपद्मसिन्धवध्योक्तौ। अम्बेति मातरि। बाल इति बालायाम्। मारिष इति आर्य्ये। अत्तिकेति ज्येष्ठायां भ

गिन्याम् । निर्भ्रुग्णमितिनिष्ठायाम् ॥ इत्यमरः ॥

नाडिः । स्त्री । नाड्याम् ॥

नाडिकम् । न । कालशाके ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

नाडिका । स्त्री । घटिकायाम् । घडी इतिभाषा ॥

नाडिकेलः । पुं । नारिकेले ॥

नाडिचीरम् । न । निर्वेष्टने । नली इतिगौडभाषा ॥ इतिहारावली ॥

नाडिन्धमः । पुं । स्वर्णकारे ॥ नाडीं वंशनलीं धमति । ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः । नाडीमुष्ट्योश्चेतिकर्त्तरिखश् । पाघ्रेतिधमादेशः । खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वः ॥

नाडिन्धयः । पुं । नाडीपानकर्त्तरि ॥ नाडीं धयति । धेट्० । नाडीमुष्ट्योश्चेतिखश् । ह्रस्वः ॥

नाडिपत्रम् । न । नाडीचशाके ॥

नाडी । स्त्री । शिरायाम् ॥ तत्रकायनाडीत्रिविधा । तत्रैकावायुवहा । अन्या मूत्रविडस्थिरसवाहिनी । अपरा आहारवाहिनीतिकश्चिद्भरतः ॥ * ॥ अथनाडीक्रमः । सार्द्धत्रिकोट्योनाड्यो हिस्थूलाःसूक्ष्माश्चदेहिनाम् । नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्यगूर्द्ध्वमधः स्थिताः ॥ द्विसप्ततिःसहस्राणि तासांस्थूलाःप्रकीर्त्तिताः । देहे धमन्योधन्यास्ताः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ॥ तासाञ्च सूक्ष्मसुषिराणि शतानिसप्तस्युस्तानियैरसकृदन्नरसंवहद्भिः । आप्याय्यते वपुरिदं हि नृणां ममीषा मम्भःस्रवद्भिरिवसिन्धुशतैःसमुद्रः ॥ आपादतःप्रततगात्र मशेषमेषा आमस्तकादपिच नाभिपुरःस्थितेन । एतन्मृदङ्गइवचर्मचयेनन्द्धं कायन्नृणामिह शिराशतसप्तकेन ॥ * ॥ सप्तशतानां मध्येचतुरधिकाविंशतिः स्फुटास्तासाम् । एकापरीक्षणीया दक्षिणकरचरणविन्यस्ता ॥ चतुरधिकेतितद्रुक्तम् । तिर्यक्कूर्मोदेहिनां नाभिदेशे वामे वक्त्रं तस्यपुच्छन्त्वयाम्ये । ऊर्द्ध्वभागेहस्तपादौ च वामौ तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ ॥ वक्त्रे नाडीद्वयंतस्यपुच्छे नाडीद्वयंतथा । पञ्चपञ्चकरे पादे वामदक्षिणभागयोः ॥ तासां मध्ये एकेति । एकस्या एव पादादूर्द्ध्वगमनात् दक्षिणेति प्राधान्येपुरुषाश्रयादुक्तम् । वामे भागे स्त्रियायोज्या नाडी पुंसस्तु दक्षिणे । इतिप्रोक्तो ऽयादेविसर्वदेहेषुदेहिनाम् ॥ * ॥ नपुंसकस्यतुस्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकटता मपेक्ष्य परीक्षा । साम्य-

न्तुनस्यादेव । कूचिमस्यतुप्रकृतिस्थ
ता । चरणेति वामस्यतु दक्षिणग्र
न्थिपश्चात्पार्श्वस्था । दक्षिणस्यतु
वामग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्थैव सदुपदे
शात् । करस्यातुवक्ष्यते ॥ * ॥ प
रीक्षाप्रकारमाह । सव्येन रोग
धृतिकूर्परभागभाजा पीड्याथ दक्षि
णकराङ्गुलिकाचयेण । अङ्गुष्ठमूलम
धि पश्चिमभागमध्ये नाडीं प्रभञ्ज
नगतिं सततं परीक्षेत् ॥ सव्येन क
रेण । रोगधृतिर्गदधारणं मित्या
पीडने हेतुः । रोगाणां वातादि पि
शुनदायूनां धारणं यथा स्यात् तथा
पीड्येति कश्चित् । भागइति समुदि
तकफोणिपरम् भाजेति परीक्षा
कालेपि तत्र हस्तस्थितये । आपी-
ड्येत्यर्थान् नाडीम् एतच्चापीडनंवा
तादि पौर्वापर्य्यावबोधनाय । अथे
त्त्या पीडनानन्तरम् नतु परीक्षा-
कालेप्यापीडनस्थितिः । दक्षिणेति
प्रायिकम् स्वपरीक्षाया मन्यथात्वा
त् । एषेति योग्यतया तर्जनीमध्य
मानामिकाग्रहणम् । पश्चिमेत्य
ङ्गुष्ठस्याधोभागः । मूलेति तदुक्तम् ।
अङ्गुष्ठस्यतु मूलेया धमनी जीवसा
क्षिणी । तस्या गतिवशाद्विद्यात् सु
खं दुःखञ्च देहिनाम् ॥ प्रभञ्जनग

तिर्य्यचेति नाड्यन्तरनिरासः । सतत
मि त सुस्थतादशायामपि । तदुक्त
म् । भाविरोगाभिबोधाय सुस्थनाडी
परीक्षणमिति ॥ * ॥ परीक्षणीय
माह । वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपा
तं तथैवच । साध्या साध्यविवेकञ्च
सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ सन्निपात
मिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमि
ति विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमित्येत
दन्यचरोगादिक मित्युपसंहारः ॥
इति नाडीप्रकाशे प्रथमोद्योतः ॥ * ॥
अथ नाडीज्ञानसमय माह । प्रातः
कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम्
। सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थ
मुपाचरेत् ॥ प्रातरिति प्रायिकम् म
ध्याह्ने उष्णता इत्युक्तेः ॥ * ॥ नि
षिद्धकालमाह । सद्यः स्नातस्य भुक्त
स्य चुत्तृष्णातपसेविनः । व्याया
माक्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडीन बुध्य
ते ॥ तैलाभ्यङ्गेच सुप्तेचतथाचभो
जनान्तरे । तथा न ज्ञायते नाडी य
था दुर्गतरा नदी ॥ सुप्ते निद्राकाले
। भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजना
वसानमात्रेच । वातमूर्च्छादिचणि
करोगे नायंविधिः ॥ * ॥ अथ वाता
दिस्वभावक्रममाह । आदौच वहते
वातो मध्येपित्तं तथैवच । अन्तेच

वहते श्लेष्मा नाडिकाचयलक्षणम् ॥ आद्याविति। कफोत्पीडितदिती यक्षणे। नतु तर्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य कुत्राप्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ * ॥ सुस्थताज्ञानार्थं माह। भूलताग मनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयीशिरा। ।प्रायेति बाहुल्येन। स्वच्छा परितो जाड्यरहिता। स्वास्थ्यमयी सुस्थता व्यञ्जिकाच। तथा। प्रातःस्निग्धमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता। सायाह्ने धावमानाच चिराद्रोगविवर्जिता ॥ चिरादिति। अतीतानागतयोर्द्वयोरप्युक्तिः पथ्याश्रितानामेव ॥ * ॥ वातादीनां क्रमेण गति माह। वातात् वक्रगता नाडी चपला पित्तवाहिनी। स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेयामिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥ वक्रेति। वायोस्तिर्यग्गमनात् तिरोवहन्तीति। एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादिगतिरपि ज्ञातव्या। चपलेति। वह्नेरूर्द्ध्वज्वलनादूर्द्ध्वचञ्चला। स्थिरेति जलस्याधोगमनादुन्मुखता। मिश्रितेमिश्रितचिह्नाभवति। तेन द्विदोषजे उभयचिह्ना। सर्व्वजे सर्व्वचिह्नेति। चपलतास्थिरतयोः समयभेदेनाविरोधः ॥ *॥ उक्तवक्रादिसामान्यस्य विशेषमाह। सर्पजलौकादि गतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाडीम्। पित्ते च काकलावकभेकादि गतिं विदुः सुधियः ॥ राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः। कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंवृता ॥ आदिना वाते वृश्चिकगति र्हीलायिता। आदि शब्देन पित्ते कलिङ्गकलविङ्कादिगतिः। कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥ द्वन्द्वजस्यापि क्रमेणैव भेदानाह। मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा। वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥ भुजगादिगतिञ्चैव राजहंसगतिं धराम्। वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥ मण्डूकादि गतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा। पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥ * ॥ त्रिदोषजा मप्याह। उरगादिलावकादिहंसादीनाञ्च बिभ्रती गमनम्। वातादीनाञ्च सर्व्वं धमनीसम्बन्ध माधत्ते ॥ सममिति-न्यूनाधिकता निरासः। क्रमगत्वात् नासाध्यत्वम्। तथा। लावतित्तिरिवार्त्तीकगमनं सन्निपाततः। कदाचिन्मन्दगा नाडी कदाचित् शीघ्रगा भवेत् ॥ त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषग्वरैः। पित्तक्रमतया कृच्छ्रसाध्यत्व मसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥ सा

मान्वत: सुखसाध्यत्त्व माह : यदा यं धातु माप्नोति तदा नाडी तथा गतिः। तथाहि सुखसाध्यत्त्वं नाडी ज्ञानेन बुध्यते ॥ अयमर्थः। अदरा ह्यादौ नाडी वातोल्वणा प्रथमं वा तगत्यैव वहति ततो यथायथंपि त्तादिगत्या नतु पित्तोल्वणाद्येवा तादिगत्या तदासुखसाध्यत्त्वं व्यति रेकेण व्यतिरेः। तदुक्त मन्यैः।ना डी यथाकालगति स्वयायां प्रकोपशा न्त्यादिभिरेवभूयः ॥ *॥ अथासाध्य रूपमाह। मन्दं मन्दंशिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलंवाहित्वा हित्वा वह तिधमनीयाति नाशच्चसूक्ष्मा। नि त्यंस्थानात्स्खलति पुनरप्यङ्गुलिं सं स्पृशेदाभावैरे वंबहुविधविधैः सन्नि पाता दसाध्या॥ मन्दं मन्दं मुहुरनु द्रुतमप्रखरमिति यावत् । शिथिले गति स्खलद्गतिरूपम्। व्याकुलेतिच त्वरितत्वल:। वाशब्द: समुच्चये। स्थित्वास्थित्वे त्यावृत्याचतद्रूपैवग तिः। नाशमदर्शनम्। गच्छतिकदा चित्ना डीस्पन्दोपिनसम्भाव्यत इत्य र्थः। सूक्ष्मेति यदि लभ्यतेतदातधे वानित्यं प्रायःस्थानमङ्गुष्ठमूलंतस्मा त्स्खलति कदापितत्र न स्पन्दतइ त्यर्थः। तदुक्तम्। क्वचिच्चस्थानवि च्युतेति किञ्चित्स्फुरतीति क्वचा- पि। पुनरपीति कियद्विलम्बेन च ङ्गुली मङ्गुलीमूलमेवमित्येवंरूपै र्बहुभिर्भावैर्धर्मैः। उक्तञ्चान्यच। महातापेपिशीतत्त्वं शीतत्त्वे तापि ताशिरा। नानाविधगतिर्यस्मसस्य स्युर्नसंशयः॥ महेत्याशयाकृष्टपि त्तादिकृततापनिरासः। शीतत्त्वइ- त्यत्रापि महेति सम्बध्यते। तथा। त्रिदोषे स्पन्दते नाडीमृत्युकालेपि निश्चला। निश्चला स्पन्दसामान्याभा वदती। अतीसारादौ कफपादादि विदादिना स्पन्दोपलम्भात् ॥ तथा । पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्मा णमाबिभ्रतीं स्वस्थानभ्रमणं मुहुर्वि दधतीं चक्राधिरूढामिव । तीव्रत्वं दधतीं कलापिगतिकां सूक्ष्मत्वमा तन्वतीं नो साध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ अय मर्थः। पूर्वमितिक्रमविपर्यये पित्ता दिगतिमतीं वारंवारमेवंक्रमेण च क्रोपरिभ्राम्यमाणामिव । तथातीव्र त्व मतिशयवेगम् एवञ्चकदाचिन्म यूरवद्गमनाम्। तथोत्तरोत्तरं कृ शता मापादयन्तीति विशिष्टो हेतुः। तथाचान्यच। याच्युताच स्थिरा स्यन्तायाचेयं मांसवाहिनी। याच

सूक्ष्माच वक्राच तामसाध्यां विदुर्बुधाः ॥ अच्युत्वा सहजतोप्युच्चतरा पृथगिनोक्ततावा। कदाचिद्दितिस्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्पन्दा च। मांसवाहिनी मांसाहारइव गतिमतो लगुडप्रायेति। तदुक्तम्। मांसेन लगुडाकृतिः। मांसेनसमं वहतीति नयुक्तं तद्रूपपरिज्ञापकत्वकारणानुक्तत्वात्। इयमपिविशिष्टबोधनाय। याचसूक्ष्माचवक्राचेति पृथगिववाक्यान्तरमिति ॥ * ॥ असाध्यत्वापवादमाह। भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाडी। सम्मूर्च्छितापिगाढं पुनरपिसाजीवितं धत्ते ॥ चिरतरबहुलभारोद्वहनेनवा विषवेगधारावाहिरुधिरदर्शनादिजनितमूर्च्छयावा राक्षसादिसन्दर्शनादिभयेनवा पुत्रादिविरहजनितशोकातिरेकेणवा सम्मूर्च्छितापि कृतिनिस्पन्दापि। गाढमिति सुतरां काश्यादियोगेपीत्यर्थः। पुनरितिसाध्यतां यातीत्यर्थः। भावानां रक्ष्यादीनां प्रवाहइति न युक्तम् भयशोकयोः पृथग्विधानात्। प्रमुखेत्यनेन हेत्वन्तराभिधानम्। तदुक्तम्। पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च योनरः। शाम्यते विस्मयस्तस्य न कि

ञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥ पतित उच्चाटितः सन्धितोऽस्थ्यादिसन्धानेन संधितः। भेदी अतीसारवान्। नष्टशुक्रो यक्ष्मादिनातिरमणेनवा शुक्रक्षयवान्। विस्मयोऽसाध्यत्वानुमानं प्राप्यतिनावतरति। कारणं प्रागुक्तमेतदेव। अन्यत्रापि। तथाभूताभिषङ्गेपित्रिदोषवदुपस्थिता। समाङ्गा वहते नाडी तथाच न क्रमंगता ॥ अपमृत्युर्नरोगाङ्गा नाडी ततसन्निपातवत्। भूताभिषङ्गे तथाभूतसामान्याभिषङ्गेच देवकृष्टादौ नाडी सन्निपातवसंशालिनी उपस्थिता। आपाततएव भवतिनतु तत् फलप्रदा। भेदमाह। समेति। वातपित्तकफस्वभावक्रमवर्ती तथाक्रमं व्यतिक्रम्य नगता। तस्मादेव अपमृत्युः अपगतो मृत्युर्यस्याः सा तथा। परमार्थतःसन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न स्यादिति। तदुक्तम्। स्वस्थानहीने शोकेच हिमाक्रान्तेच निर्गदाः। भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्तत्र दूषणमिति ॥ स्वस्थानहीने उच्चाटितः पतने। अङ्गुष्ठमूलत चरण इति तत्वार्थः। निर्गदा इत्यसङ्गतिः निर्गदा अपिनिश्चला भवन्ति। दूषणमसाध्यत्वलक्षणः। अन्ये

स्वाहुः। स्तोकं वातकफं जुष्टं पित्तं वहति दारुणम्। पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति॥ अयमर्थः। वातकफाभ्यां नाडी किञ्चिद्वहति दुष्टं क्षीणत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषा दुल्लणं पित्तं विषमवेगेन वहति तदातत् प्रतीकारार्थं भेषजं कुर्यात्। असाध्यतान स्यादिति यावत्। अत्रकश्चित्। स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नोपजायते। तावच्चिकित्सासत्त्वेपिनासाध्यत्वमितिस्थितिरिति॥ तच्चप्रायिकं बहुधाव्यभिचारदर्शनात्। हन्ति स्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्व मित्यर्थः॥ *॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह। भूलताभुजगाकारा नाडीदेहस्य सङ्क्रमात्। विशीर्णा क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत्॥ कदाचित् मही लतावत् कृशा तत्गतिर्भुजगवक्रगमनाच। कदाचित् सर्पवत् परिपुष्टा तद्गतिवदलवत्तरवक्रगमनाचेति वैशिष्ट्येन सुस्थदशातो भेदः। इत्थम्भ कदाचिद्दलच्यता मति कृशताञ्च यदागच्छति। देहेति देहक्रम मपेक्ष्य तेन देहोपि यदा स्थूलः शोथादिना कदाचिच्च कृशः स्या

त् तदादितीयेमासिम्रियत इति। तथा। चणाद् गच्छति वेगेन शान्तां लभते चणात्। सप्ताहात् मरणं तस्य यद्यङ्गेशोथवर्जितः॥ चणादिति द्रुतं नतु कदाचिदिति। शान्तता मनुपलभ्यमानत्वम्। शोथेति तन्मात्रसम्बन्धे तुना चिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः। तथा। हिमवद् विशदा नाडी ज्वरदाहेनतापिनाम्। त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्दिनत्रयात्॥ यदानिरन्तरं ज्वरदाहतापैः शैत्यञ्च नाड्याः। त्रिदोषेति सन्निपातलक्षणसत्त्व एव भवति। तदा। निरीक्ष्यादक्षिणे पादेतदावैषाविशेषतः। मुखेनाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतुर्यकम्॥ गतिन्तुभ्रमरस्येव वहेदेकदिनेनतु। कन्देनस्पन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुलौ॥ मध्ये द्वादशयामानां मृत्युर्भवति निश्चितम्॥ दक्षिणा इतिपुंसः। स्त्रियास्तु वाम एव। तथेति करस्येव विशेषतो विशेषज्ञानार्थम्। यदिचोभयनाड्यपि मुखेपुरोभागे नित्यं सदा वहति तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमणरूप गमन मिव मुखएव यदिवहति तदैकदिनेन। कन्दे मूलेस्पन्दनस्याभावे कदाचिन

न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भा व्यते । निश्चयं प्राय: पुनश्चाङ्गुलौ तन्तू लो कदापि लगति तदा तस्मादार भ्य द्वादशप्रहरमध्यएव मृत्युरि- ति । तथा । स्थित्वा नाडी मुखे य स्य विद्युद्द्योति रिवेच्यते । दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ॥ स्थित्वेच्या नृत्या स्थित्वा स्थित्वा विद्युत् स्फुरणमिवलक्ष्यते द्वितीय इत्यष्टप्रहरादुर्द्धं मित्यर्थः । तथा । स्वस्थानविच्युता नाडी यदा वह ति वा नवा । ज्वालाच हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधिस्थितिः ॥ न वेति स्थित्वा स्थित्वे त्यर्थः । इत्यन्य यद साध्यलक्षण मुक्त मवस्थाना दपवा दविरहेसति तस्यार्थप्रवेशो यथा यथ मार्यमतिभिरवगन्तव्य इतिनेह प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात् । मन्दं मन्दमिति अनेनच भूलतागमना कारेति विरुध्यते तस्य तावत्कालि कमरणविषयत्वात् । सर्व मिदं सर्व रोग एव बेदितव्यं ज्वरमात्रेतु भ्रम एवेति ॥ * ॥ इतिनाडीप्रकाशे द्वि तीयोद्योतः ॥ * ॥ अथरोगेषु नि रूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वर निरूपण माह । तत्र ज्वरपूर्वरूपे । अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति सर्वदा:

श्रवा: । श्रव: प्रदशतांयाति ज्वरदाहो भिभूतये ॥ सान्निपातिकरूपेण भ वन्ति सर्ववेदना: ॥ * ॥ ज्वररूपमा ह । ज्वरकोपेच धमनी सोष्णा वे गवती भवेत् । उष्मा पित्तादृते ना स्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ उष्णा वेगवरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ॥ अन्यच्च । ज्वरेच वक्राधावन्ती त थाच मरुत: श्रवे । रमणान्ते निशि प्रातस्तथा दीपशिखा यथा ॥ * ॥ त त्रापि विशेषमाह । सौम्यासूक्ष्मास्थि रामन्दा नाडी सहजवातजा । स्थू लाच कठिनाशीघ्रा स्पन्दते तीव्रमा रुते ॥ द्रुताच सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् । शीघ्र माहिनन्नंना ड्या: काठिन्याच्च चलातथा ॥ मन्ला जीर्णा नातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्ति तम् । नाडीतन्तुसमामन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥ * ॥ द्वन्द्वजमाह । चञ्चला तरला स्थूला कठिना वात पित्तजा । ईषच्च दृश्यते तूर्णामन्दा स्यात्श्लेष्मवातजा ॥ निरन्तरं खरं रूक्षं मन्दश्लेष्मातिवातलम् । रूक्ष वातभये तस्य नाडी स्यात् पित्तस न्निभा ॥ रूक्षा शीत स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥ प्रसङ्गादाह । अध्येकरेवहे नाडी यदि सैन्ना पित्त

ध्रुवम् । तदानूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मला: ॥ * ॥ आगन्तुकरूपभेदमाह । भूतज्वरे सेकद्रवातिवेगा धावन्ति नाड्योहि यथाब्धिगामा: । तथा । एकाहिकेन क्वचन प्रदूरेच्च शान्तगामा विषमज्वरेण । द्वितीयके वापित्रितीयतुर्ये गच्छन्तितप्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥ * ॥ अन्यचापि । उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते । उद्वगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥ भवेत् क्षीणगति र्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमै: ॥ प्रसङ्गादाह । व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकत: । नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥ * ॥ अजीर्णरूपमाह । अजीर्णेतु भवेत् नाडी कठिना परितोजडा । प्रसन्नाचद्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्त्तते ॥ * ॥ तद्विशेषमाह । पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जडा । असृक्पूर्णाभवेत् कोष्णागुर्वीसामा गरीयसी ॥ * ॥ प्रसङ्गाद् भक्षणस्थानमाह । पुष्टिस्तैल गुडाहारे मांसे च लगुडाकृति: । क्षीरे च स्तिमितावेगा मधुरे भेकवद्गति: ॥ रम्भागुडवटाहारे रूक्षशुष्कादिभोजने । वातपित्तार्त्तिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम् ॥ * ॥ अथरसस्थानम् । मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलता गति: । अम्ले कोष्णा प्लवगति: कटुके भृङ्गसन्निभा ॥ कषाये कठिनाम्लानवाल्लवणे सरला द्रुता । एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाना धर्मवतीधरा ॥ तथा । द्रवे ऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्यकाठिन्ये कोमला कठिनापिच ॥ क्षौद्रे पृथग् ग्रन्थिलेवपिष्टे पुष्टेव जायते ॥ * ॥ अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षणमाह । मन्दाग्ने: क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् । तदुक्तम् । क्षीणधातौच मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा ध्रुवम् । तथा । मन्दे ऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृतिस्तथेति । अन्येतु । आमाशमे पुष्टिविवर्द्धनेन भवन्ति नाड्यो ऽग्रभुजाभिवृत्ता: । आहारमान्द्या दुपवासतो वा तथैव नाड्यो भुजगाग्रमाना: ॥ * ॥ प्रसङ्गाद्दीप्ताग्निस्थानमाह । लघ्वी भवति दीप्ताग्ने स्तथा वेगवती मता ॥ * ॥ प्रसङ्गाद् ग्रहणी मप्याह । पादे च हंसगमना करे मण्डूकसंप्लवा । तस्याग्ने र्मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणी गदे ॥ तथा । भेदेन शान्ता ग्रहणी गदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे । विलम्बिकायां प्लवगा कदाचि दामा

तिसारेपृथुता जडाच ॥ * ॥ अथ विसूचिकाज्ञानम् । निरोधे मूत्रस्य कृतोविड्ग्रहे स्थितराश्रिताः । विसूचिकाभिभूतेच भवन्ति भेकवत् क्रमाः ॥ * ॥ प्रसङ्गा दानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञान माह । आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ * ॥ शूलज्ञान माह । वातेन शूलेन मरुत् प्रवेन सदैववक्रा हि शिरावहन्ती । ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन साध्यान शूलेनच पुष्टरूपा ॥ * ॥ अथप्रमेहज्ञानम् ॥ प्रमेहे ग्रन्थिरूपासा सुतप्ता त्वामदूषणे ॥ * ॥ विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह । उत्पित्तु रूपा विषरिष्टिकायांविष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा । अत्यर्थवातेन अधः-स्फुरन्ती उत्तानभेदिन्यसमाप्तकाले ॥ * ॥ गुल्मे विशेष माह कश्चित् । गुल्मेन कम्पाऽथ पराक्रमेण पारावतस्येव गतिङ् करोति ॥ * ॥ अथ भगन्दरज्ञानम् । व्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् । भगन्दरानुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने ॥ प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावकरूपिणी ॥ * ॥ अथ वान्त्यादिज्ञानम् । वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तोर्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः । गतिं

विधत्ते धमनी गजेन्द्रमरालमाने व कपोलवेगेन ॥ * ॥ स्त्रीरोगादिक मपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ॥ कचित् प्रकरणोल्लेखात् कचिदौचित्यमात्रतः । कचिद्देशात् कचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ॥ नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते । तेन धाष्टर्येन मयोक्तं यत् तत् समाधेय मुत्तमैः ॥ * ॥ इतिशङ्करसेनकविराजकृतौ नाडीप्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥ * ॥ * ॥ * ॥ अथ भावमिश्रोक्ता नाडी परीक्षा । पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु । अङ्गुष्ठमूलगां नाडीं परीक्षेत भिषग्वरः ॥ अङ्गुलीभिस्त्रिभिर्नाडीमवहितः स्पृशेत् । तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखिलम् ॥ सद्यः स्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्तृष्णातपशीलिनः । व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडी न बुध्यते ॥ वाते ऽधिके भवेन् नाडी प्रव्यक्ता तर्जनी तले । पित्ते व्यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥ तर्ज्जनीमध्यमामध्ये वातपित्ते ऽधिके स्फुटा । अनामिकायां तर्ज्जन्यां व्यक्ता वातकफे भवेत् ॥ मध्यमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफे ऽधिके । अङ्गुलि

पित्तयेपि स्यात् प्रव्यक्ता सन्निपातिनः ॥ वातात् वक्रगति नाडी पित्तात् उत्प्लुत्यगामिनी । कफात् मन्दगतिर्ज्ञेया सन्निपाता दृतिद्रुता ॥ वक्रमुत्प्लुत्य चलति धमनी वातपित्ततः । वहेत् वक्रञ्च मन्दञ्च वातश्लेष्माधिकेत्वतः ॥ उत्प्लुत्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफे ऽधिके । कामात् क्रोधात् वेगवहा चीणा चिन्ताभययुता ॥ स्थित्वास्थित्वाचलेत् या सा च न्ति स्थानच्युता तथा । अतिचीणा चशीताच प्राणान् हन्ति न संशयः ॥ ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । मन्दाग्नेः चीणधातो स्त्वसैव मन्दतरा मता ॥ चपला चुधितस्य स्यात् तृप्तस्य भवति स्थिरा । सुखिनो ऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता ॥ इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥ प्रसङ्गात् योगिना मुपकाराय इडादिनाडीनां निरूपणम् । दक्षिणांशः स्मृतः सूर्यो वामभागो निशाकरः । नाडीदेश विदु स्तासु मुख्या स्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥ इडा वामेतनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे । मध्या तास्वपि नाडी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ॥ अथेडा वाममुष्काधः स्याधनुर्वक्रा वा मनासापर्यन्तंगता । एवं पिङ्गला द

क्षिणाण्डाधः स्या धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तंगता । पृष्ठवंशान्तर्गता सुषुम्णे त्यर्थः । इतिसारदातिलकम् ॥ * ॥ नाडीनां संवहोदेवि कन्दयोनिः खगाण्डवत् । तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां दिसप्ततिः ॥ कन्दस्य पद्मस्य योनि रुत्पत्ति स्थानं शालूकमितियावत् ॥ प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः । इडा चपिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयिका ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वाच पूषा चैवयशस्विनी । अलम्बुषाकुहूश्चैव शङ्खिनीच दशस्मृताः ॥ एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके । इडायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये यासा सुषुम्णिका ॥ इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका । रजोगुणाच वज्राख्या चित्रिणी सत्त्वसंयुता ॥ तमोगुणा ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेणचेति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमः पटलः ॥ * ॥ इडापिङ्गलयोः स्वरूपंयथा । इडाच शङ्खचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थिता । पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रितेति योगार्णवः ॥ इडायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकर इति तन्त्रान्तरम् ॥ गुच्छस्य काण्डे । नाले ॥ ग्रन्थान्तरे ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥

॥ कुहनपर्यायाम् ॥ षट्चणकाले। घटिकायाम् । षष्टिपलात्मककाले ॥ तृणान्तरे ॥ वेष्टितत्वक्स्याधारभेदे ॥ नालयति नलत्यनेनवा । मलगन्धे । पचाद्यच् । हलश्चेति घञ् वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादित्वात् ङीष् ॥ यद्वा । नाडयति नाड्यते वा । नडभ्रंशे । चुरादिः । अचइः । ङीष् ॥

नाडीकः । पुं । पट्टशाके । पटुआ इति भाषा ॥ नाडीकोरक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनइतिभावप्रकाशः ॥

नाडीकलापकः । पुं । सर्पाक्ष्याम् ॥

नाडीकेलः । पुं । नारिकेले ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

नाडीचः । पुं । शाकविशेषे । केचुके । बिम्बरोचने ॥ नाडीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेवच । रक्तपित्तहरंतिक्तं कृमिकुष्ठविनाशनम् ॥ मधुरंपिच्छिलंशीतंविष्टम्भिकफवातकृत् ॥ इतिराजवल्लभः ॥

नाडीचक्रम् । न । नाभिमण्डलस्थेचक्रविशेषे ॥ नाभिमण्डलमासाद्यकुकुटाण्डमिवस्थितम् । नाडीचक्रमितिप्राहुस्तस्मान्नाड्यः समुद्गताः ॥

नाडीचरणः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥

नाडीजङ्घः । पुं । काके ॥ ब्रह्मणोदयितेबकविशेषे ॥ मुनिविशेषे ॥

नाडीतरङ्गः । पुं । काकोले ॥ हिण्डके ॥ रतहिण्डके ॥ इतिमेदिनी ॥

नाडीतिक्तः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

नाडीदेहः । पुं । भृङ्गिनाम्नि शिवस्य द्वारपाले ॥

नाडीनक्षत्रम् । न । जन्मनक्षत्रे ॥

नाडीविग्रहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वारपालविशेषे ॥

नाडीव्रणः । पुं । सद्यामलद्व्रणे । नाडीव्रणइति नासूर इतिचभाषा ॥ नाड्यांव्रणः ॥ विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णंलीढंसमाक्षिकम् । हन्तिकुष्ठंकृमीन्मेहनाडीव्रणभगन्दरान् ॥ इतिगरुडपुराणम् ॥

नाडीशाकः । पुं । नाडीके ॥

नाडीस्नेहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वास्थे ॥

नाडीहिङ्गु । न । हिङ्गुप्रभेदे । पत्राशाखे । रामठ्याम् ॥

नाणकः । त्रि । प्रशस्ते ॥ नाणकःकुत्सितः ॥ तदिरुद्धः ॥ न । मुद्राचिह्नितनिष्कादौ ॥ यथा । तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्यच । एभिश्चव्यवहर्तायः स दाप्योदण्डमुत्तममिति याज्ञवल्क्यः ॥

नातिमानिता । स्त्री । अतिमानित्वाभावे । पूज्येषु नम्रतायाम् ॥

नाथः । पुं । । कुलगुरौ ॥ कुलपरम्परागतस्वामिनि ॥ नासारज्जौ ॥ ऐश्वर्ययुक्ते । अधिपे । आर्ये । स्वामिनि ॥ त्रि । प्रार्थनीये ॥

नाथमानः । त्रि । उपतप्यमाने ॥ याचमाने ॥

नाथवान् । त्रि । परायत्ते । परतन्त्रे ॥ नाथोऽस्यास्ति । तदस्यास्तीति मतुप् ॥

नाथहरिः । पुं । पशौ ॥ नाथं हरतीति विग्रहे हरतेर्दृतिनाथयोः पशाविति नाथकर्मोपपदाद्धरतेरिन् प्रत्ययः ॥

नादः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ वर्णे ॥ अर्द्धेन्दौ । अर्द्धमात्रायाम् ॥ णद० । घञ् ॥ ब्रह्मस्वरूपे घोषविशेषे ॥ यथा । सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥ नादो बिन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः । भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ॥ स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत्परमिति ॥ सकलात् मूर्त्तात् । नादो घोषः । बिन्दुः प्रणवः स च वाजञ्च सर्ववर्णप्रभवत्वात् ॥ * ॥ नाभेरूर्द्ध्वं हृदिस्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः ॥ अपि च । आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन् । मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नाद इतीरितः ॥ स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः । आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः ॥ तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्थं त्रिधा मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः । वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ॥ न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः । न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥ न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ॥ नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः ॥ इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नादेयम् । न । सैन्धवलवणे ॥ सौवीराञ्जने ॥ नदीनदसम्बन्धिजले ॥ शैषिकेष्वर्थेषु नद्यादिभ्यो ढक् ॥ नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् । नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥ अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥ नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्वा याश्चामलोदकाः । गुर्व्यः शैवलसञ्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥ नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्र

वर्णादिजे । उदके देशभेदेन गुणा न्दोषांश्चलक्षयेत्॥ पुं । कामहष्ट्ये ॥ वानीरवृक्षे ॥ त्रि । नदीनदसम्बन्धिजलादौ ॥ नदीभवे॥ अग्राह्ये ॥ अवध्यदेये ॥ यथा । नादेयंनादेयं शरदि वसन्तेच नाऽऽदेयमिति । अस्यार्थः । नदीभवं नादेयं जलं शरदि न अदेयम् । अपितुदेयं दातव्यमिति। वसन्तेच पुनस्तदेव नादेयं मग्राह्यमिति ॥

नादेयिका । स्त्री । नादेय्याम् ॥ नादेय्येव । स्वार्थेकः । ह्रस्वः ॥

नादेयी । स्त्री । नागरङ्गे॥ जयायाम् । पताकाविशेषे । वैजयन्तिकायाम् ॥ अम्बुवेतसे ॥ भूमिर्जम्बाम् ॥ जवायाम् ॥ व्यङ्गुष्ठे ॥ अग्निमन्थे ॥ काकजंबाम्॥ नद्यांभवा । नद्यादिभ्यो ढक् । टिड्ढेतिङीप् ॥

नाना । अ । विनार्थे॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रेतियथा ॥ अनेकार्थे॥ यथा । नानाविधं देहभृतां समाजम्॥ उभयार्थे॥ नेति नाना । विनञ्भ्यांनानाञौनसहेति नञो-नाञ्प्रत्ययः ॥

नानाकन्दः । पुं । पिण्डालौ॥ बहुविधमूले ॥

नानात्त्वम् । न । अनेकभावे । द्वैतदर्शने॥ यथा। जीवात्मनोरनन्यत्त्वमभेदेन प्रशस्यते। नानात्त्वं निन्द्यतेयच्चतदेवंहि समञ्जसमिति गौडपादाः॥ द्वैतंहि सर्वं प्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवहिष्कृतैःकुतार्किकैर्विरचितं नानात्त्वंदर्शनं नतुतद्द्वितीयमस्तीत्त्यादिश्रुत्यानिन्द्यते यावेदवाह्याःस्मृतय इत्त्यादिस्मृत्त्याच॥

नानाध्वनिः। पुं। वीणावेणुकाहलादिशब्देषु ॥ इति हारावली ॥

नानाननः । त्रि । अनेकविधास्ये ॥ नानाप्रकाराणि आननानि यस्य ॥

नानारूपः । त्रि । बहुविधे । विविधे । अनेकप्रकारे॥ नाना रूपं यस्य ॥

नानार्थः । त्रि । अनेकार्थे॥ भिन्नप्रयोजने ॥

नानावर्णः । पुं । बहुविधशुक्लादिवर्णे । चित्रे । कर्वुरे ॥ त्रि । तद्वति ॥

नानावादानुरोधः । त्रि । भगवति परमेश्वरे ॥ अस्ति नास्ति सर्वज्ञः अल्पज्ञः वद्धः मुक्तः एकः अनेक इत्त्यादीन् नानावादान् अनुरुणद्धि माययानुवर्त्ततेय इतिव्याख्यानात् ॥

नानाविधः । त्रि । अनेकप्रकारे ॥ नानाविधा यस्यसः ॥

नानुष्ठेयः । त्रि । अकर्त्तव्ये। अननुष्ठेये॥

नान्तरीयकम् । त्रि । अवश्यम्भाविनि॥

यथा। प्रतिवन्धकाभावे नान्तरीयकी कार्य्योत्पत्तिः । अवश्यम्भाविनी-त्यर्थः ॥

नान्त्रम् । न । स्तोत्रे ॥ नमति अनेनवा । णम० । असुजिगमिनमीतिष्ट्रन् इट्ठिश्च ॥

नान्दी । स्त्री । समृद्धौ ॥ नाटकादौमङ्गलश्लोके । मङ्गलपाठे ॥ यथोक्तंभरतादिभिः। आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्त्तते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सास्मृता ॥ * ॥ नाटकेविघ्नविघातायादौनान्दीकार्य्या । यदाहभरतः। यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्यानान्दीविघ्नप्रशान्तये ॥ देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा । नन्दन्तिदेवतायस्मात्तस्मान्नान्दीप्रकीर्त्तिता ॥ अन्यच्च । देवद्विजनृपादीना माशीर्वचनपूर्विका । नान्दी कार्य्यावुधै र्यत्नान्नमस्कारेणसंयुता ॥ गङ्गानागपतिः सोमः सुधानन्दाजयाशिषः । एभिर्नामपदैः कार्य्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥ प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता आशीर्वादपरानान्दीयोज्ज्येयं मङ्गलात्मिका ॥ काचिद्दशपदानान्दी काचिदष्टपदा तथा । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यम स्वरमाश्रितः ॥ इतिमालतीमाधवटीका ॥

नान्दीकः । पुं । तोरणस्तम्भे ॥

नान्दीकरः । त्रि । नान्दीवादिनि । नान्दीपाठकारिणि ॥ नान्दी माशीर्नमस्क्रियादिरूपं मङ्गलं करोति वदति । दिवाविभेतिटः ॥ भेरी प्राया नान्दीतद्वादनशीले इति केचित् ॥ अथवदिकृञौवादनार्थौ विश्वाहुः ॥

नान्दीपटः । पुं । वीनाहे । कूपादीनां मुखवन्धने ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नान्दीमुखः । पुं । कूपादिमुखवन्धने । नान्दीपटे ॥ वृद्धिश्राद्भुजि पितृगणे ॥ यथा । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृहीति विष्णु पुराणम् । सचगणः पित्रादित्रिकम् मातामहादित्रिकञ्चेति ॥ न । वृद्धिश्राद्धे ॥

नान्दीमुखी । स्त्री । सामगेतरवृद्धिश्राद्भुङ्मातृगणे ॥ शर्करीछन्दोभेदे ॥ स्वरभिद्रियद्दिनौतौ चनान्दीमुखी गौ । यथा । सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलताचारुफेनस्मितश्रीः । मुरहरकलयासत्तिमासाद्यकिन्त प्रमुदितहृदया भानुजान्दत्यतीह ॥

नान्दीवादी । त्रि । नान्दीश्लोकपाठकारिणि । नान्दीकरे ॥ नान्दीवदनशी

ल: । सुपीतिवद्दर्शिनि: ॥ नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादके ॥

नापित: । पुं । नाई इतिख्याते वर्णसङ्करजातिविशेषे । अन्तावसायिनि । क्षुरिणि । पट्टिकाख्यांकुबेरिणी जाते । इति प० प० ॥ शूद्रायां क्षत्रिया ज्जातोयमिति विवादार्णवसेतु: ॥

नापितशालिका । स्त्री । नापितशालायाम् । खरकुट्याम् ॥

नाभक: । पुं । वनतिक्ते ॥

नाभाग: । पुं । नभगात्मजे ॥ नभगस्यापत्यम् । अण् ॥

नाभि: । पुं । मुख्यनृपे । अग्नीधापत्ये ॥ चक्रमध्ये । रथचक्रस्थपिण्ड्याम् ॥ क्षत्रिये ॥ स्त्री । मृगमदे ॥ पुं । स्त्री । प्राण्यङ्गविशेषे । उदरावर्त्ते । तुन्दकूप्याम् ॥ सूंडी इति भाषा ॥ त्रि । प्रधाने । मुख्ये ॥ नह्यन्ते अराअच । रुह० । नहोभश्चेति इञ् ॥ नभ्यते अच्यते नभ्यते ऽनया ऽस्यां वा । रुभ० । इञजादिभ्य: ॥ यद्वानाभयति । स्वार्थण्यन्ताद्दच्इ: ॥

नाभिकण्टक: । पुं । गर्भखण्डे ॥ आवर्त्ते ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

नाभिका । स्त्री । कटभीवृक्षे ॥

नाभिगुडक: । पुं । गर्भखण्डे । गोखण्डे । फूलीसूंडी इतिटूंडी इतिचभाषा ॥

नाभिगोलक: । पुं । स्फीतनाभौ । नाभिकण्टके । गर्भखण्डे ॥ नाभेर्गोलक: ॥

नाभिज: । पुं । ब्रह्मणि । कमलासने ॥

नाभिजन्मा । पुं । ब्रह्मणि । स्रष्टरि । विधातरि ॥ नाभौजन्मास्य ॥

नाभिनाला । स्त्री । अमरायाम् । नाभिसम्बन्धिन्यां नाड्याम् ॥

नाभिभू: । पुं । अब्जयोनौ । ब्रह्मणि ॥

नाभिवर्ष: । पुं । भारतवर्षे ॥

नाभी । स्त्री । नाभौ ॥ मृगमदे ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

नाभीलम् । न । नार्या:वङ्क्षणे ॥ नाभिगाम्भीर्ये ॥ कृच्छ्रे ॥ गर्भखण्डे । नाभिगोलके ॥

नाभ्यम् । त्रि । नाभिहिते ॥ नाभये हितम् । शरीरावयवाद्यत् । नाभिनभञ्चेतिनाभेर्नभादेशस्तु न भवति । तत्सगवादियत्सन्नियोगशिष्टत्वेन रथनाभावेवप्रवृत्ते: ॥ नाभिसम्बन्धिनि ॥

नाम । अ । कोपे ॥ अभ्युपगमे ॥ विस्मये ॥ स्मरणे ॥ सम्भाव्ये । सम्भावनायाम् ॥ कुत्सायाम् ॥ प्राकाश्ये ॥ विकल्पे ॥ अलीके ॥ इत्येतदर्थे ॥ नामयति नाम्यते वा । णसप्रह्वत्वे । अन्येभ्योपीतिडः ॥

नामकरणम् । न । संस्कारविशेषे ॥

नाम्नः करणम् । तच्चनाम शर्मवर्मा द्युपपदान्तत्वेनकर्त्तव्यम् । यथा । त तस्तु नामकुर्वीतपितैवदशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यंहिशर्मवर्मादिसंयुतम् ॥ शर्म्मेतिब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति चत्रसंश्रयम् । गुप्तदासात्मकंनामप्रशस्तंवैश्यशूद्रयोः ॥ नार्थहीनंनचाशस्तंनापशब्दयुतंतथा । नामाङ्गल्यं जुगुप्स्यंवानामकुर्यात्समाचरम् ॥ नातिदीर्घंनातिह्रस्वं नातिगुर्वचरान्वितम् । सुखोच्चार्यांचरंनामकुर्याद्यत्प्रवणाचरम् ॥ प्रवणाचरंलघूत्तराचरम् । इतिविष्णुपुराणम् ॥ *॥ अयुग्मदान्तंतथास्त्रीणा मितिगोभिलः । अयुग्मक मयुगचरम् । दान्तं दकारान्तम् । यथा । यशोदाधनदेत्यादि ॥ *॥ अथमहाभाष्यंयथा । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाःपठन्ति दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम् तद्धिप्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यचरं चतुरचरंवा नाम कृतं कुर्य्यान्न तद्धितमिति । नवान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता दाशक्यादिज्ञातु मिति॥ दशम्या उत्तरइतिपञ्चमीतियोगविभागात् समासः । ततःकालशब्देनवहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणंचैतत् । दशदिनान्याशौचं भवतीतिदशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपिगृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तैरपि दशम्यामितिसामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवन्तो ये वर्णाःशिचायांप्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तस्थमिति । मध्ये यरलवा यस्यतदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूकमिति । नामकरणे येधिकारीपितातस्य ये त्रयःपुरुषास्ताननु कायत्यभिधत्तइतित्रिपुरुषानूकम् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घइतिकैयटः॥ तच्च श्रीपूर्वकर्त्तव्यम् । देवं गुरुं गुरुस्थानं चेत्रं चेत्राधिदेवताम् । सिद्धंसिद्धाधिकारांश्चश्रीपूर्वंसमुदीरयेत् ॥ स्वर्गकामित्यादिनासिद्धोऽधिकारोयेषां नराणामित्यनेनजीवतांश्रीशब्दादित्वंनाम्नो न सृतानांतयेतिशिष्टाचारः ॥

नामद्वादशी । स्त्री । व्रतविशेषे ॥

नामधेयम् । न । नामनि ॥ नामैव भागरूपनामभ्योधेयः इतिस्वार्थेधेयः ॥ नामधेयानाञ्च विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथाहि । उद्भिदायजेतपशुकामइत्यत्रोद्भि च्छब्दोयागनामधेयम् । तेनचविधेयार्थपरिच्छेदःक्रियते ॥

नाम । न । आकाशादिदेहान्ते संज्ञा विशेषे । सत्त्वप्रधाने नामधेये । वाचकशब्दे । अख्यायाम् । आह्वायाम् । पर्य्याये ॥ नम्यते ऽभिधीयते ऽर्थोनेन । णम० । नामन्सीमन्निति निपातितः ॥ यद्वा । म्नायते । अभ्यस्यते । म्ना० । नामन्नित्यादिनानिपातनान्म लोपः ॥ न नामग्रहणं कुर्य्यात्कृपणस्य गुरोस्तथा । भार्य्यायाश्चभिशस्तस्यजनकस्यविशेषतः ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्यच । श्रेयस्कामो नगृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ नमत्याख्यातार्थं प्रतिविशेषणीभवतीतियुत्पत्त्यास्वादिविभक्त्यर्हे शब्दे ॥ यथा । उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम् । शब्दानुकरणञ्चैवनाम पञ्चविधंस्मृतम् ॥ सर्वाण्येतानि नामानि परस्यब्रह्मणोनघ । सर्वान् कामानवाप्नोतिसमाराध्यजगद्गुरुम् ॥ तन्मयत्त्वेनगोविन्दमित्येतद्वाल्भ्यनान्यथा । तन्मयोवाञ्छितान्कामान्यदवाप्नोतिमानवः ॥ इतिविष्णुधर्मवचनम् ॥ चक्रायुधस्यनामानि सदासर्वत्रकीर्त्तयेत् । नाशौचंकीर्त्तनेतस्यतपवित्रकरोयतइति पुराणम् ॥भगवन् सर्वधर्मज्ञसर्वशास्त्रविशारद । कथंधर्मवहुलेनराणां कागतिर्भवेत् । यद्यस्तितदुपायोहि दयया तं वदस्वमे । इतिजन्मेजयप्रश्नेव्यास उवाच । एक एव महाराज तचोपायोस्तिनापरः । सर्वदोषनिरासार्थं ध्यायेद्देवीपदाम्बुजम् ॥ न सन्त्यघानितावन्ति यावती शक्तिरस्ति हि । नाम्निदेव्याः पापदाहेतस्मात्भीतिःकुतोनृप ॥ अवशेनापियन्नाममनीलयोच्चारितं यदि । किंकं ददातितज्ज्ञातुं समर्थानहरादयः ॥ प्रायश्चित्तन्तुपापानां श्रीदेवीनाम संस्मृतिः । तस्मात्कलिभयाद्राजनपुण्यक्षेत्रेवसन्नरः ॥ निरन्तरं पराम्बाया नामसंस्मरणं चरेत् । छित्त्वाभित्त्वाचभूतानि हत्वासर्वमिदंजगत् ॥ देवीं नमतिभक्त्यायोन स पापैर्विलिप्यते । रहस्यंसर्वशास्त्राणांमयाराजन्नुदीरितम् ॥ विमृश्यैतदशेषेण भजदेवीपदाम्बुजम् । अजपां नामगायत्रीं जपन्ति निखिलाजनाः ॥ महिमानंनजानन्तिमायायावैभवंमहत् । गायत्रींब्राह्मणाःसर्वेजपन्तिहृदयान्तरे ॥ महिमानंनजानन्तिमायायावैभवं महत् ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं यत् पृष्टन्त्वयानृप । युगधर्मव्यवस्थायां किंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ इतिश्रीदेवीभागवतेमहापुराणे६स्क

न्ये ११ ध्यायः ॥
नामयज्ञः । पुं । दीक्षितःसोमयाजी-त्यादिनाममात्रसम्पादकेऽध्वरे ॥ नाम्ने यज्ञः ॥
नामशेषः । त्रि । मृते ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥
नामापराधः । पुं । पाद्मोत्तरखण्डप्रसिद्धे साधुनिन्दादिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेषे ॥
नामापराधी । त्रि । नामापराधकृति ॥
नायः । पुं । नये । नीतौ ॥ नयनम् । णीञ्० । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गइतिघञ्० ॥ नयति । दुन्योरनुपसर्गइति णोवा ॥
नायकः । त्रि । नेतरि ॥ श्रेष्ठे । प्रधाने ॥ पुं । हारमध्यमणौ ॥ भर्त्तरि ॥ सेनापतौ ॥ शृङ्गारसाधके ॥ नयति । णीञ्० । ण्वुल् ॥
नायकाधिपः । पुं । नरेन्द्रे । राजनि ॥
नायिका । स्त्री । दुर्गायाउग्रचण्डाद्यष्टशक्तिषु ॥ शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपायांनार्य्याम् ॥ कस्तूरीविशेषे ॥ यथा । चूर्णाकृतिस्तुखरिका तिलकातिलाभा कौलत्थवीजसदृशीचकुलत्थिकाख्या । स्थूलातत:कियदियंकिलपिण्डिकास्यात् तदाश्वकिञ्चिदधिकापिचनायिकैषा ॥ इतिराजनि-

घण्टः ॥
नारः । पुं । तर्णके ॥ नीरे । जले ॥ न । नराणां समूहे ॥ त्रि । परमात्मसम्बन्धिनि ॥ नरसम्बन्धिनि ॥ नरात्समूहेऽण् ॥ नरस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥ मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतंह्यशुचिस्मृतम् । नारंस्पृष्ट्वातुसस्नेहंसचेलोजलमाविशेदितिस्मृतिः॥
नारकः । पुं । नरके ॥ नरति न्ययाति वा । नॄ० । कुलादित्वात्वुन् । ततः प्रज्ञाद्यण्॥ त्रि । नरकस्थे ॥ नरकेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥
नारकी । त्रि । नरकस्थे ॥ यथा । परेणविहितंकर्मस्वकर्मेतिवदेच्चयः । स उच्यतेब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥ इतिवृहद्धर्मपुराणम् ॥
नारकीटः । पुं । अश्मकीटे । कुक्कुरकीटे । कङ्गोइतिभाषा ॥ त्रि । स्वदत्ताशाविहन्तरि ॥ इतिमेदिनी ॥
नारङ्गः । पुं । पिप्पलीरसे । कणारसे ॥ यमजप्राणिनि ॥ विटे ॥ नारङ्गीतिख्याते । नागरङ्गे ॥ नारङ्गं मधुरंस्वम्लंग्राहिरोचनंवातनाशनम् । अपरन्त्वम्लमत्युष्णंदुर्जरंवातहृत्सरम् ॥ * ॥ वृदोधकवस्तन्तरे ॥ यथा । नारङ्गकेसरसपाकृतवीजपूरं योम्नाति खण्डमरिचोद्भवचूर्णमिश्रम् । अन्नं गले

विंशतितमनरस्य तुर्यं सङ्कृच्छमाण इत्यादुच्यते चन्द्रः ॥ नारङ्गन्तु परं रुच्यं सुगन्धमतिचारुणम् । वातश्लेष्मक्रफर्म किञ्चित् पित्तघ्नं विशदं स्मृतमिति ॥ न । गर्ज्जरे ॥

नारङ्गक्षीरिणी । स्त्री । क्षीरिकाप्रभेदे ॥ छित्वानारङ्गमज्जानि पचेत् सर्पिषि तापिते । तच्च खण्डं विनि.क्षिप्य पक्वं मत्वावतारयेत् ॥ शीतभूते विनिःक्षिप्य मात्रयार्द्धश्रितं पयः । नारङ्गक्षीरिणी चैषा सुगन्धिसुरभीकृता ॥ विष्टम्भिनो इरेद्वातं पित्तघ्न गुरुपाचिका ॥

नारङ्गवर्णकम् । न । गाजरे । गृञ्जने ॥

नारदः । पुं । देवर्षिप्रवरे । देवर्षीणां मध्येभगतोविभूतौ ॥ नरस्यधर्म्यम् । नराच्चेतिवक्तव्यमित्यण् । नारं ददाति । आतोनुपेतिकः ॥ नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदाभवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेतिभविष्यती त्यागमः ॥ नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेतिवा ॥ नुरिदं नारमज्ञानम् । तत् द्यति च । नोपदेशेनेतिवा । दो अवखण्डने । कः ॥ नराणां परमात्मसम्बन्धिनां परमात्मविषयकं ज्ञानं ददाति उपदिशतीतिवा ॥ न । पञ्चविंशति सहस्रश्लोकात्मके महापुराणविशेषे ॥

नारदीयम् । न । उपपुराणविशेषे ॥ त्रि । नारदसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहम् । न । उपपुराणविशेषे ॥ त्रि । नृसिंहसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहवपुः । पुं । विष्णौ ॥ नरस्य सिंहस्यचावयवा यस्मिन् वपुषि तच्चयन्ते तद्वपुर्यस्य सः । नरस्यसिंहस्य न रसिंहौ तयोरवयवाः अवयवेच प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यण् । नारसिंहा नरसिंहयोरवयवा अस्मिन् सन्तीत्यर्शआदाद्यच् । नारसिंहशब्दान्मत्वर्थीयोर्श आद्यच् । तथाच नारसिंहः नरसिंहावयववत् वपुर्यस्य सतथा ॥

नारा । स्त्री । जले । नीरे ॥ इतिशब्द० ॥

नाराचः । पुं । सर्वलोहमयेबाणे । प्रक्ष्वेडने ॥ नरान् आचामति । चमु० । अन्ये०डः । ततः प्रज्ञाद्यण् ॥ यद्वा । नराणां समूहोनारम् । नारमाचामति । डः ॥ अम्बुहस्तिनि ॥ दुर्द्दिने ॥ * ॥ धृतिच्छन्दः प्रभेदे । इह ननरचतुष्कइहेन्तु नाराचमुच्यते । यथा । दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी अवणनिकटकृष्टमेघोच्चया कृष्णराधात्वयि । ननु विकिरतिनेत्रनाराचमेषा नि दुच्छेदनं तदिहमदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्ता

मवस्थं द्रुतम् ॥

नाराचिका । स्त्री । नाराच्याम् ॥

नाराची । स्त्री । एषणिकायाम् । स्वर्णकारादीनां लौहतुलाविशेषे । कांटा इति नारजा इतिचभाषा ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥ स्वल्पोनाराचोवायभेदो नाराचीतिकश्चित् ॥

नारायणः । पुं । अच्युते । भगवति । वासुदेवे ॥ निरुक्तिर्यथा । आपोनारा इतिप्रोक्ता आपोवैनरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इतिमनुः ॥ यच्चकिञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयते ऽपिवा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्यनारायणः स्थितः ॥ इतिमन्त्रवर्णः । नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यं संसारघोरविषसंहरणाय-मन्त्रम् । शृण्वन्तुभव्यमतयोयतयोस्त रागा उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्द्ध्वबाहुरिति नृसिंहपुराणम् ॥ आब्दिकनिरुक्तिस्तु नारज्जातानितत्वानि नाराणीतिविदुर्बुधाः । तान्येवचायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ नराणां समूहो नारम् । तत्समूह इत्यण् । तदयनमस्य । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥ यद्वा । नराज्जाताः नाराः आपः । ताअयनंयस्य ॥ क्वचिन्मन्वन्तरे नरस्यधर्मस्य त्यत्वमुपगत-

इति । नरस्यापत्यम् । नडादिभ्यःफक्‌ ॥ श्रीकृष्णे ॥ नारायणस्त्वंनहिसर्वदेहिना मात्मास्यधीशोऽखिललोकसाक्षी । नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात् तच्चापिसत्यं नतवैवमायया ॥ श्रीकृष्णस्यसेनाविशेषे ॥ धर्मपुत्रर्षिविशेषे ॥ सन्न्यासिनि । परिव्राजके ॥ दण्डग्रहणमात्रेण नरोनारायणो भवेदिति स्मृतेः ॥

नारायणक्षेत्रम् । न । गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमिते नारायणस्वामिकेस्थाने ॥ यथा । प्रवाहमवधिंकृत्वा याद्धस्तचतुष्टयम् । अत्रनारायणः स्वामीनान्यः स्वामीकदाचनेति ॥

नारायणतैलम् । न । औषधपक्वतैलविशेषे ॥ तत् द्विविधम् । स्वल्पंवृहच्चेतिभेदात् ॥ यथा । बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः । प्रसारण्यश्वगन्धाच वृहतीकण्टकारिका ॥ बलाचातिबलाचैवश्वदंष्ट्रासपुनर्नवा । एषांदशपलान् भागान् चतुर्द्रोणे ऽम्भसः पचेत् ॥ पादशेषं परिस्राव्यतैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पा देवदारुमांसीशैलेयकं वचा ॥ चन्दनंतगरं कुष्ठ मेलापर्णीचतुष्टयम् । रास्नातुरगगन्धाच सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥ एषांद्विपलिकान् भागान्

पेषयित्वा विनिःक्षिपेत् । शतावरी
रसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ आ
जं वाय दिशागव्यक्षीरं दत्त्वा चतुर्गुण
म् । * । पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये
चैव प्रशस्यते ॥ अश्वो वा वातसम्भग्नो
गजो वा यदि वा नरः । पङ्गुलः पीठस
र्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥ अधोभा
गे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्र-
हे ॥ यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च
विह्वला । क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्राज्ज्वर
क्षीणाश्च ये नराः ॥ बधिरा लल्लजिह्वा
श्च मन्दमेधस एव च । अल्पप्रजा च या
नारी या च गर्भं न विन्दति ॥ वातार्त्ता
वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा । एत
त् तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृत
मिति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ * ॥ श
तावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला
। एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूति
कस्य च ॥ गवेधुकस्य मूलानि तथा स
हचरस्य च । एषां दशपलान् भागा
न् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषं
रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् । पुनर्न
वा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु ॥ शै
लेयं तगरं कुष्ठमेलामांसी स्थिराव-
ला । अश्वाह्वासैन्धवं रास्नापलार्द्धानि
च पेषयेत् ॥ गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ

द्वावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्र-
स्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ * ॥ अस्य
तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः परम्
। अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां त
था नृणाम् ॥ तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं
सर्ववातनिवारणम् । आयुष्मांश्च न
रः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ ग
र्भमश्वतरी विन्द्यात् किम्पुनर्मानुषी
तथा । हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवा
र्द्धावभेदकम् ॥ अपचीं गण्डमालाञ्च
वातरक्तं हनुग्रहम् । कामलां पाण्डु
रोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत् ॥ तै
लमेतद् भगवता विष्णुना परिकीर्त्ति
तम् । नारायणमिति ख्यातं वातान्त
करं शुभमिति वृहन्नारायणतैलम्
॥ * ॥ विल्वाश्वगन्धावृहतीश्वदंष्ट्राश्यो
नाकवाट्यालकपारिभद्रम् । क्षुद्राक
ठिल्लातिबलाग्निमन्थं मूलानि चैषां
सरलायुतानाम् ॥ मूलं विदध्याद् यपा
टलीनां प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्
ज्ञाः ॥ सपाद प्रस्थं विधिनोद्धृतांश्च द्रो
णे रपामष्टभिरेव पक्त्वा ॥ पादावशे-
षे रसेन तेन तैलाढकाभ्यां सममे
व दुग्धम् । छागस्य मांसद्रवमेव तुल्य
मेकत्र सम्यक् विपचेत् सुबुद्धिः ॥ दद्या
द्रसञ्चैव शतावरीणां तैलेन तुल्यं पु
नरेव तत्र । रास्नाश्वगन्धाद्रुमदारुकाः

फेने ॥ दुग्धाग्रे ॥

दुग्धपाचनम् । न । वत्सके । दुग्धपाकपात्रे ॥ इतिहारावली ॥

दुग्धपाषाणः । पुं । दुग्धपाषाणके ॥

दुग्धपाषाणकः । पुं । खिरगोला इति गौडभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे । चीर्याम् । गोमेदसन्निभे । वज्राभे ॥

दुग्धपुच्छी । स्त्री । दुग्धपेया इतिगौडभाषाप्रसिद्धे वृ० विशेषे । सेवकालौ । नसङ्कर्याम् ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेनः । पुं । सशर्करदुग्धफेने । चीरडिण्डीरे । शार्करे ॥ इतिराजनि० ॥

दुग्धफेनकः । पुं । दुग्धफेने ॥

दुग्धफेनी । स्त्री । चुद्रचुपविशेषे । पयः फेन्याम् । गोजापर्ण्याम् ॥

दुग्धाब्धितनया । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे ॥

दुग्धिका । स्त्री । चीराव्याम् । स्वादुपर्ण्याम् । दुद्धी इति ख्यातायाम् ॥ दुग्धमस्त्यस्याः । अतइनिठनावितिठन् ॥ दुग्धिकोष्णा गुरू रूचा वातला पुत्रदायिनी । स्वादुचीरा कटु स्तिक्ता सृष्टमूत्रमला पटुः ॥ स्वादी विष्टम्भिनी हृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥ गन्धिका इति गौडभाषाप्रसिद्धायामुत्तमफलिन्याम् । युग्मफलायाम् ॥

दुग्धिनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे ॥

दुग्धी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । चीराव्याम् । दुद्धी इति भाषा ॥ दुग्धपाषाणे ॥

दुच्छकः । पुं । गन्धकुट्याम् । मुरानामगन्धद्रव्ये ॥ विहाराद्यवकाशके ॥

दुडिः । स्त्री । कच्छप्याम् ॥ इतिमुकुटः ॥

दुण्डुकः । त्रि । दुष्टचित्ते ॥

दुण्डुभः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥

दुतः । त्रि । पीडिते ॥ टुदु उपतापे । स्वादिः । कर्मणि क्तः ॥

दुद्रुमः । पुं । हरित्पलाशे पलाण्डौ । लताकें ॥ दुष्टोद्रुमः ॥

दुधुचन् । त्रि । दोग्धुमिच्छति ॥ दुहेः सन्नन्ताल्लटःशत्रादेशः । घत्वधत्वे ॥

दुन्दमः । पुं । दुन्दुभौ ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दुन्दुः । पुं । वसुदेवे ॥ दुन्दुभिवाद्ये ॥

दुन्दुभिः । पुं । वरुणे ॥ दैत्यभेदे ॥ इडड्डिकायाम् । भेर्याम् । आनके ॥ वर्त्तुलश्शमेवद्वैकाननो दुन्दुभिरुच्यते । इतिकेचित् ॥ दुन्दु इतिशब्देनाभति । उभपूरणे । इगुपधात्किदितीन् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । दुन्द इति हलन्तस्यैवानुकरणम् ॥ यद्वा । दामुभतिशब्देन । उभ० । सर्वधातुभ्यइन् । पृ० ॥ रचोभेदे ॥ विषे ॥ षट्